

Mithila in the Nineteenth Century :

Aina - i- Tirhut

of

Bihari Lal 'Fitrat'

Kameshwar Singh Bihar Heritage Series - 5

Mithila in the Nineteenth Century :

Aina - i - Tirhut

of

Bihari Lal 'Fitrat'

Edited by

HETUKAR JHA

**Maharajadhiraja Kameshwar Singh Kalyani Foundation,
Kalyani Niwas, Darbhanga (Bihar)**

2001

Publisher :

Maharajadhiraja Kameshwar Singh Kalyani Foundation, Darbhanga

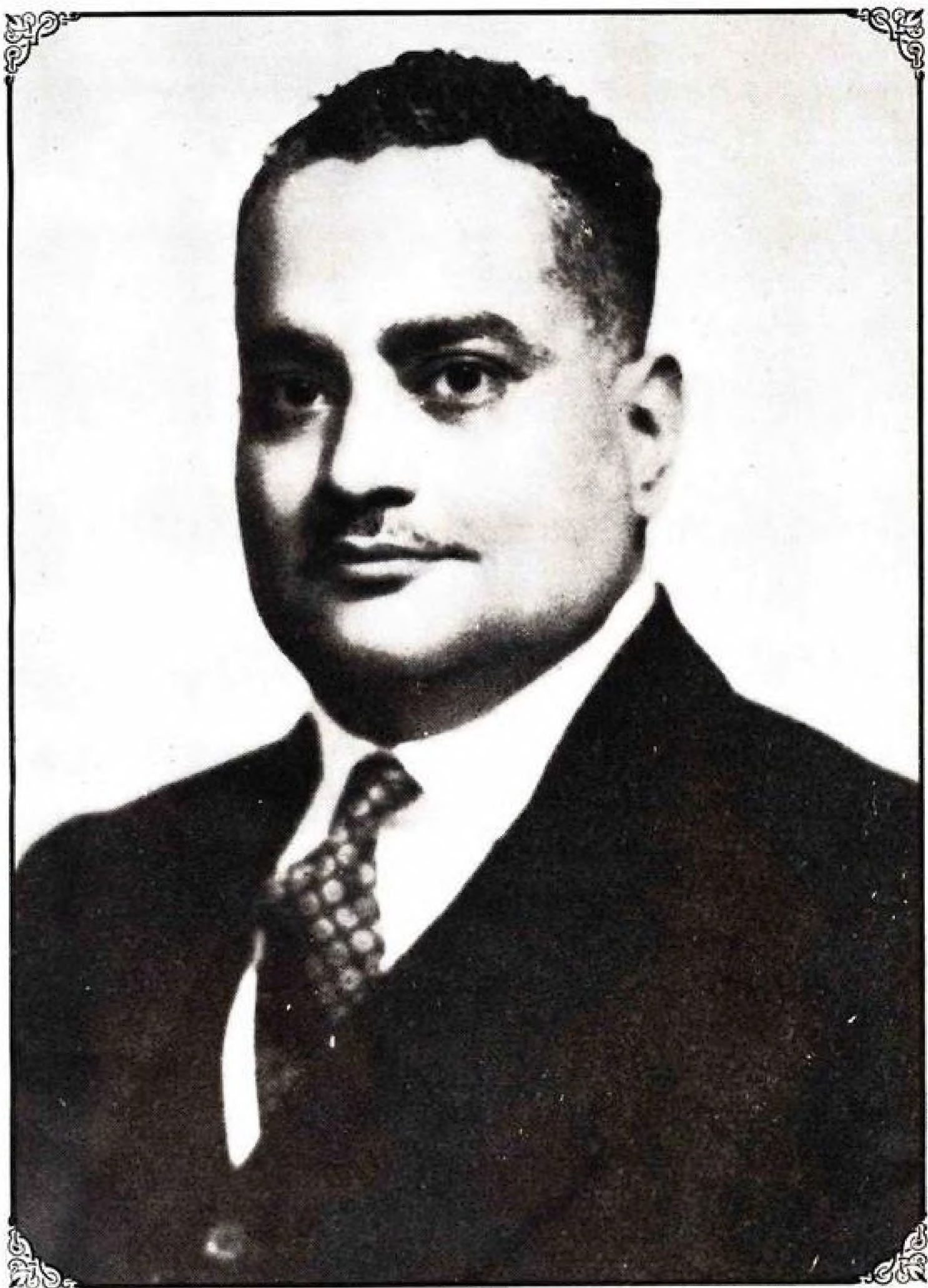
Copyright : Publisher

Year of Publication : 2001

Price : Rs. 500.00 (\$ 25.00)

Designed and Printed by *Alekhan*, Krishna Bhawan, New Dak Bungalow
Road, Patna - 800 001.

Maharajadhiraja Kameshwara Singh
(1907—1962)

Maharaniadhirani Kama Sundari (*alias* Kalyani) Devi
Founder of the
Maharajadhiraja Kameshwar Singh Kalyani Foundation

Contents

1.	Preface		I - II
2.	The Importance of <i>Aina - i - Tirhut</i> in Urdu Historiography	Surendra Gopal	1 - 46
3.	Intruduction	Hetukar Jha	47 - 102
4.	<i>Aina - i - Tirhut</i> (Hindi Version)		1 - 282
5.	Index of Names		283 - 293
6.	<i>Aina - i - Tirhut</i> (Original text in Urdu)		

Preface

Maharajadhiraja Kameshwar Singh Kalyani Foundation was set up by Maharaniadhirani Kam Sundari Devi (also known as Kalyani Devi) at Darbhanga. One of the main objectives of this Foundation is to work for the promotion of our socio-cultural and educational activities. It was, therefore, decided to start a series of publication for bringing to light those old records and books which are now not at all accessible to scholars working on Bihar. *Kameshwar Singh Bihar Heritage* was thus launched by the Foundation and it is a matter of great pleasure that *Aina - i - Tirhut* has come out in print in this series after more than a century of its publication in Urdu in 1883.

This book was written by Bihari Lal 'Fitrat'. By the second half of the twentieth century, it became difficult for any scholar to find it out in the market or in any library. Besides, for most of the scholars working on Bihar access to Urdu texts is very difficult. The few scholars, who consulted it, most probably had to depend on the scholars of Urdu who could read the portions of the book in which they were interested to them. As a result, the title of the book remained in the memory of scholars, but its valuable contents could not ever be utilized for enhancing one's knowledge of Tirhut in the nineteenth century.

Shri Shadan Faruqi of Laheriasarai (Darbhanga) was kind enough to make a copy of *Aina-i-Tirhut* available to the Foundation. I am very grateful to him for appreciating the mission of Foundation. Shri Izharul Imam translated the Urdu text into Hindi in Deonagari script. My debt to him is great. Dr. Surendra Gopal, a renowned historian, has kindly contributed 'The

Importance of *Aina-i-Tirhut* in Urdu Historiography' which has definitely enriched the present volume. I shall remain indebted to him. Paras Nath Singh Thakur and Shrutikar Jha typed the entire manuscripts on computer. The former also prepared the index. Tejakar Jha prepared the cover design. Rajesh Agrawal of Alekhan undertook the job of printing. I am thankful to all of them.

Hetukar Jha

Honorary Managing Trustee,
Maharajadhiraja Kameshwar
Singh Kalyani Foundation

The Importance of *Aina - i - Tirhut* in Urdu Historiography

By the beginning of the nineteenth century Urdu had emerged as a powerful medium of literary expression in the north Indian plains. As the Mughal Empire went into irreversible decline in the second half of the eighteenth century and court - patronage to Persian language decreased, Urdu began to occupy the space vacated by Persian in people's day - to - day life, in their literary outpourings, in their education and in the administrative practices. It was becoming the language of education and elite upbringing. The new role Urdu was called upon to perform involved the natural development of the genre of prose writing in Urdu.

As prose writing in Urdu developed, we come across publications on different disciplines. One of the earliest subjects affected by this development was history. Indians and Europeans, both wrote histories in Urdu. The English bureaucrats after the establishment of the Fort William College at Calcutta were obliged to learn Urdu and some of them were keen to use their newly acquired language proficiency for writing books. It is true that European contribution to history - writing in Urdu soon became episodic but it was diligently carried forward by both the Muslims and the Hindus. These histories in Urdu covered locality, region, dynasty, nation and even countries beyond India. By the second half of the nineteenth century, works on history were regularly published.

The contribution of Hindus to history writing in Urdu should not be surprising since they were a part of the literati which had emerged under the Great Mughals especially from the time of Akbar onwards. When the

transition from Persian to Urdu began, Hindus along with the Muslims accepted the new language.

The acceptance of Urdu by Hindus is reflected by a number of works written by them on history in this language¹. The first important work in Urdu by a Hindu author was *Riaz - i - Tirhut* by Ajoydhya Prasad published in 1868. It was a pioneering effort. It was followed by Bhavani Lal's *Tarikh - i - Hindustan* in 1870. Bhawani Lal was a friend of Ajoydhya Prasad. Babu Bihari Lal "Fitrat's" *Tawarikh - ul - Fitrat* followed in 1883. Next year (1884), Munshi Mahadeo Lal's *Tawarikh - i - Kharagpur* came out. This was followed by the most massive work in Urdu by a Hindu author, Munshi Binayak Prasad's *Tarikh - i - Ujjaniah* in four volumes (1883-1905)².

Ayodhya Prasad's *Riaz - i - Tirhut* is purely a product of labour of love. He had the occasion to serve the zamindari of Darbhanga as the keeper of records. During a brief period when he was unemployed, the author utilised his time by writing an account of Tirhut - its past and present. The author tried to describe what he had seen and learnt as a keeper of records during his stay in Darbhanga. The life of common men, the crafts they practised interested him. The book was completed in 1867 and published in 1868. The first edition of the book consisted of 500 copies and was soon exhausted. The second edition was brought out in 1892 with detailed information about the author's lineage and family³.

Ayodhya Prasad's *Riyaz - i - Tirhut* may or may not have inspired Bihari Lal "Fitrat", resident of Darbhanga, to write a much more detailed study of Mithila. His work *Tawarikh - ul - Fitrat* known as *Aina - i - Tirhut* came out in 1883⁴. Unlike Ayodhya Prasad, "Fitrat" approaches history in a

spirit of devotion since it teaches useful lessons. For Fitrat writing history is not simply a way of profitably utilising some spare time but a very serious matter, since he considers the discipline to be of great importance for human beings. He explicitly says that 'knowledge of history is highest among all kinds of knowledge'. He explains that study of history teaches a person how 'to behave with a friend as well as with an enemy and provides one with a special medium to console one's heart'. It should be studied by all, 'especially the rulers because it teaches them the path of justice, public affairs, administrative management, politics, matters of war and peace and the means to put a stop to tyrannical behaviour and extravagance'. Its study makes 'rulers knowledgeable persons; nobles and philosophers more cultured'. Rulers and nobles who study history cannot be cheated by others. They become aware of the advantages and disadvantages of 'welfare activities', 'wrong doing', 'craftiness', 'delusion' and 'laziness', etc. Knowledge of history and its study makes 'a fool a clever person' and 'a clever person becomes experienced' and instills in people the qualities of 'fearlessness' 'boldness', and 'liberality' (pp 5-6).

How Fitrat came to these conclusions, we do not know because we have no clear cut idea of his educational qualification or the manner in which he was educated. All we know that he received the traditional education ; he had learnt Persian and Arabic at the feet of the Maulvis. He had developed a knowledge and love for Urdu. We have no idea if he had learnt English but the chances are that as a practising lawyer in Darbhanga Munsif Court, he might have acquired knowledge of English. He was somewhat familiar with historical writings in English since he states that he also consulted English journals and newspapers while collecting data for his book (pp 3-4). Bihari Lal was enamoured of the advantages of studying history. He became deeply

immersed in its study and notes that as a result of hard labour and sweat he had discovered 'some gems' which 'if acceptable to rulers and nobles', 'he hopes he will acquire esteem in the eyes of his friends'. The book was not written for acquiring material gains or rising high in his chosen profession. The author studied history because of his deep commitment to the discipline; he had no personal axe to grind except for the fond hope of receiving recognition by his friends for his hard work. His historical quest started after he found himself unable to explain why and how the name 'Tirhut' was acquired; he also could not answer the question as to who were the leading elites of the region; he could not talk about the importance of monuments and tanks which dotted the land. Hence, he decided to find out the correct explanations of the questions he had been asked and he was impelled to collect data from authentic and reliable sources. The arduous efforts resulted in the writing of the present work.

His total detachment from acquiring any material gains distinguishes him from many contemporary Urdu history writers. On the title page he mentions 'by the desire' of Maharaja Lakshmishwar Singh, the ruler of Darbhanga but along side he also cites the names of Hafiz Mohammed Abdus Samad Khan and Sheikh Mohammed Ali. Fitrati's attitude was in sharp contrast to many of his contemporaries who wrote either at the instance of their employers or in the hope of gaining recognition and rewards from the government of the day. Shad Azimabadi wrote *Tarikh - i - Subah Bihar* (published in 1880) at the request of the then Commissioner of Patna, C.T. Metcalf, for presenting it to Prince of Wales who was visiting Patna in 1875⁵.

History as a vital discipline for ennobling the human conduct shaped

the methodology which Bihari Lal 'Fitrat' adopted for writing his history. First, as he mentions, he conscientiously studied well known historical works available in Persian and Urdu starting from the Mughal period such as *Tarikh - Farishta*, *Ain - i - Akhari*, *Tuzuk - i - Jahangiri*, *Siyar - ul - Mutakherin*, etc. (in Persian) and *Tarikh - i - Chin*, *Tarikh Asrar - us - Sanandid* (Syed Ahmad), *Tarikh - i - Sitara Hind* (Raja Siva Prasad), etc., in Urdu. He also read some books on history in English and was a regular reader of newspapers as well. He was conversant with the various forms prevalent in the art of history writing as it was practised in medieval India and also with the current style and trends in Urdu historical works.

His extensive studies of historical works in Persian and Urdu showed that no connected history of the Tirhut region was available; he decided to plug the gap and write one. His motive in writing this history was purely academic; it was to fill a lacuna in our historical knowledge. Fitrat himself gives us a glimpse into his methodology and the sources he used. He states, he first read the available histories and noted down relevant information contained in them on Tirhut. This gave him an idea of the task he had to perform. In modern parlance he had read the secondary sources and prepared an outline of the topic. He then moved on to the primary sources and records. He studied inscriptions in Sanskrit, Persian, Arabic and Urdu and carefully collected the information contained in them. For reading these inscriptions he travelled extensively and visited the sites of these inscriptions. The frequent trips benefited him as they gave him a feel of the society, the past and present of which he was trying to describe. The primary sources supplemented and added to the information he had earlier collected.

As a result of his extensive reading of the primary sources he came to

realise the importance of *Panji* (the unique record of genealogy and marriage alliances) of the Maithil Brahmin as well as the Karan Kayastha communities of the area. He referred to the *Panji* to fix the genealogy of a Brahmin and a Karan Kayastha and thus determined the correct period during which a particular individual lived. Also, he could trace the fluctuating fortunes of a Brahmin or a Karan Kayastha family over centuries with much greater accuracy than was possible hitherto. The careful study of the Sanskrit and Arabic - Persian inscriptions enabled the author to have a look at the various monuments dotting the entire territory of Tirhut. The collation of data of the *Panji* records and inscriptions was helpful in accurately identifying an individual or monument. The author was following a cardinal law of history writing. He quotes some inscriptions and in the process has saved a number of them from falling into oblivion. He can thus be credited with salvaging primary source materials, which otherwise might have been lost for ever.

Another important source consulted by Bihari Lal deserves mention. Since for him history was not the story of kings only but also a narrative of life lived by the people, he carefully studied religious texts of the Hindus which have references to the land of Mithila in antiquity. By collecting these data he successfully reconstructed the outlines of the history of the people, the roots and origins of their beliefs, etc., since ancient times. The exercise enabled him to trace the intellectual history of the region from the time of Ramayana and Mahabharat to his day.

Bihari Lal was conscious that history should not be written on the basis of merely written sources. The collective memory of a society which had survived over two millennia was another source which could be profitably used. Bihari Lal took pains to meet as many people as possible and tried to

learn about their family history. He was able to bring into the corpus of historical writings many facts which otherwise could not be known since they were part of the oral tradition. He writes “..... what (facts) could not be known from books or written records, truthful and trustworthy, I gathered (those facts) by interviewing (people) from every caste, every class, every scholar and knower of every art, craft and profession, and then only I have written them. I have given the dates of birth, death and the occasion of the coronation of the kings after consulting genealogical tables (from the office of Maithil Panjikars) and after studying the *Agyapatras*, and *Firmans* of the rulers of Tirhut and after consulting with knowledgeable people. The account of the leading lights of various communities, Sheikhs, Pandits, Nobles and Zamindars (is given) after thoroughly interviewing the leading men of the various groups”. This was not a rhetorical assertion but a statement of facts by the author.

Bihari Lal's commitment to record authentic dates is seen in the fact that he has given dates in Hijri, Vikram Samvat, Fasli, Bengali and the Christian era. If he could not establish the authenticity of the date of a particular event, he has refrained from mentioning it. This is a tribute to our historian's total desire for the correctness of dates; he refuses to take risk with chronology. He has written only after he was fully convinced of its correctness. He abstained from writing about people when he could not gather trustworthy facts about them. Since history had to serve the purpose of enlightening the mind, Bihari Lal was conscious that it should be written very lucidly; he nowhere takes recourse to 'prevarication'

The truthfulness of information and dates mentioned is established by a reference to the authenticity of the sources; to ensure more

accuracy facts have been cross - checked from other reliable sources before they are presented. An overview of Bihari Lal's methodology and style of writing leads us to conclude that he was the modern professional Bihari historian.

Fitrat, however, does not represent a complete break with the traditional Urdu historiography; he begins the book with an invocation of god's name; he praises the British rule and the rulers for the peace it had brought to the land. But he blazes a new trail. For example, he starts with a history and discussion of the various calendars, popular in India. He discusses the Hindu and Islamic calendars and also the regional calendars popular in eastern India. He gives an account of the origin of the Vikram, the Hijri, the Saka, the Fasli, and the Bengali calendar. While expounding the Bengali calendar, he clarifies certain misconceptions (pp 6-8).

Bihari Lal at the start refers to *Vishnu Purana* wherein the region of the name of Mithila is discussed. He tells us how Tirhut, the other name came into vogue. It comes from the word 'Tirbhukti'. Thereafter he narrates how Sita was born and the region became associated with the name of Sita in popular perception.

Before tracing the history of Mithila, Bihari Lal deems fit to describe its geographical extent; he goes to ancient texts and discovers that the boundaries mentioned in the scriptures coincide with its limits even today - a region bounded by rivers, viz. on the west by Gandak, on the south by the Ganga, and on the east by the Kosi ; the north is bound by the Nepal portion of the foot hills of the Himalaya mountains. After establishing the geographical limits he narrates the history of Mithila.

He traces the history of the region on the basis of Hindu scripture, the Ramayan, and talks of the Mahabharat war in which one of its rulers participated and indicates that all the rulers hailing from this place were known by the name of Janak (father) since common people treated their king as the head of the family. The causal explanation is must according to our author.

He frankly confesses that he knows nothing about the rulers of Mithila till the arrival of Nanyadeva, who after ruling for thirty - six years died in 1182 Samvat or 532 Fasli. He built his capital in Simraon, now in the Nepal terai. The ruins of the fortress built by him as reported to the author, were still visible.

Bihari Lal places Nanya Deva in the perspective of Indian history; he refers to his contemporary Prithvi Raj Chauhan in Delhi who was defeated by Muhammad Ghori, the founder of Muslim rule in Delhi. He continues to stick to this comparative perspective while writing about the successors of Nanya Deva by mentioning their contemporaries at the throne of Delhi. The reader is not allowed to forget the national context since Mithila was an integral part of India and its destiny was closely associated with that of Delhi.

On the basis of *Tarikh - i - Firishta*, the author informs us that Ghiyasuddin Tughluq while returning from Lakhnauti in Bengal reached Tirhut in 1307 A.D. The local ruler did not put up a fight ; he fled. Ghiyasuddin Tughluq ordered the jungle to be cleared; the fort was destroyed and the king was arrested. He appointed Ahmad Khan as his agent. Bihari Lal notes that Firishta does not give the name of the Tirhut ruler but on the basis of a

Sanskrit verse which he discovered and which he quotes on p. 17, he identifies the ruler of Tirhut in 714 Fasli, as Har Singh Deva. Like a true student of history, the author looks for information in other sources to fill in gaps in our knowledge of history.

At this point Bihari Lal describes the founding of the city of Darbhanga. He says that the word in Sanskrit is '*Dar*' and '*Bhanga*' in Sanskrit is cutting. Hence the settlement established after the clearing of forests came to be known as Darbhanga. He traces the continuity of habitation in Darbhanga by referring to the sixteenth - century work *Ain - i - Akbari* which mentions the area of the settlement to be 2038 *Bighas* ; its assessed land revenue at 1,53,000 *dams* or about 478 rupees and four annas. He adduces additional evidence by mentioning a *Sanad* issued in the reign of Akbar whereby fourteen bighas of land with a pond were given to Makhdum Shah Sultan Hussain (p. 14).

Having thus established the time of the establishment of Darbhanga, the author goes on to speak about the special features of life in the region. The *Panji* system, prevalent among the indigenous Maithil Brahmins and the Karan Kayasthas came into vogue during the reign of Hari Singh Deva in 714 Fasli. This was something special to this area.

The *Panji* system is essentially a genealogical table and was devised to help in marriage negotiations so that the taboos laid down by scriptures could be observed. But he regretted that in course of time, Brahmins had distorted the purpose. Those belonging to higher status started marrying the daughters of Brahmins lower in social hierarchy for monetary gains. They married several girls and polygamy prevailed. The author criticises

this social evil and quotes law-giver Manu and Kashyap who held marrying girls for dowry as similar to 'sale of sons' which was 'a great sin'. Thus the historian in Bihari Lal is not value free. He is rational and has a social conscience and he is not averse to passing adverse comments on prevailing social evils.

En passant he notes that marriages among Kayasthas were marked by wasteful expenses; he advocates consensus for limiting extravagance. Such a step would have positive consequences: 'both parties will live in harmony and there will be no jealousy or hate amongst them' (p. 16).

Bihari Lal, hereafter, takes up in the history of ruling dynasties of Mithila; the account is brief and he describes major events. There were six kings in the dynasty of Nanya Deva who ruled between 496 Fasli and 731 Fasli or according to some up to 722 Fasli. He says that some people hold the view that there was no ruler in Mithila between 723 Fasli and 756 Fasli. However, history records that after the family of Nanya Deva, the family of Oniwar ruler Bhav Singh Deva came to power. If there is a dissenting note, Bihari Lal has no hesitation in admitting it.

Kameshwar Jha, a Maithil Brahman of Oniwar family obtained the kingdom of Tirhut in 1348 in the reign of Muhammad Tughluq and seated his son Bhav Singh Deva on the throne. Bhav Singh Deva ruled for thirty - six years and died in 1384 A.D. Bihari Lal refers here to Vidyapati's *Purush Pariksha*, written during the reign of his grand - son Shiva Singh.

Bihari Lal refers to the custom of *Sati* or selfimmolation performed

by Bhav Singh Deva's two queens after his death. For Bihari Lal society and politics of Mithila were both important.

The author alludes to contemporary rulers in Delhi and mentions the establishment of Hajipur by Haji Shamsuddin Ilyas who died after a reign of sixteen years in 1358 A.D. The *Muslim* ruler is credited with the construction of a fort and mosque in Hajipur.

Dev Singh Dev ruled for sixty - one years and died in 1445 A.D.; he dug a tank in village Sakri, which was in use in author's time. He was succeeded by Shiv Singh in 1445, who died in 1448 after a reign of three years and nine months.

The author mentions Timur's invasion on Delhi in 1398 and gives an account of rulers who ruled in Delhi thereafter.

Shiv Singh was followed by two queens : Lakhima Mahadevi and Viswas Mahadevi, the latter looked after the kingdom till her death in 1465 A.D. Bahlol Lodi was then the ruler of Delhi.

Bihari Lal refers to the controversy whether Padma Singh became a ruler or not. He quotes *Farishta* that Sikandar Lodi came to Tirhut in 900 A.H. When Hridaya Narain (1470 A.D./ 878 A.H. - 1505 A.D./ 922 A.H.), was at the throne. The ruler of Tirhut presented himself before the king and promised to pay lakhs of *tankas* as tribute. Bihari Lal remains true to his comparative method; he describes Sikandar Lodi and calls him as anti - Hindu who forbade Hindus from going on pilgrimage; he also says that it was during his reign that the first Portuguese ship docked in India. Bihari Lal's sense of

impartiality compels him to convey one positive aspect of Sikandar Lodi's reign. He quotes Syed Ahmad Khan's *Asrar - ul - Sanadid* that it was during the reign of Sikandar Lodi that Hindus started learning Persian and Arabic.

As is well known among the Hindus, the Kayasthas, were the first to start learning Persian and Arabic; eventually by virtue of this linguistic expertise they came to hold important positions in the succeeding administration of the Surs, the Mughals, the English East India Company and the British Crown.

It is to the credit of the author that whatever he says about Kayasthas is based either upon Sanskrit inscriptions or historical works or caste histories written during his time such as Munshi Kali Prasad's *Kayastha Ethnology* or Colebrook's *Digest of the Hindu Law*.

He also discusses whether the Kayasthas belonged to the *Sudra Varna* or the *Kshatriya Varna*, a question on which the judiciary in India was called upon to pronounce judgement in the second half of the nineteenth century.

The histories of Mithila and that of the Mughals are inextricably linked. The author does not ignore this truth. In order to provide the Indian background of the history of Mithila, he briefly alludes to the rule of the Great Mughals in the XVIth and XVIIth centuries and quotes Persian couplets giving the dates of death of the Sur and Mughal rulers. This methodology lends authenticity to the dates he mentions.

After portraying the political history of Mithila under the Mughals

right up to the time of Akbar the author thought it fit to dwell at length on the reign of Akbar. He is conscious of the fact that Akbar's regime marked a turning point in the history of Mithila. He alludes to fact that the family of Bhav Singh Dev which had ruled for two hundred years from 1348 A.D. onwards had produced nine kings. He mentions the views of *Panjikars*, who state that between A.H. 955 and A.H. 963 there was no king in Tirhut and that the family ruled till A.H. 959 when the Raj was conferred upon Mahesh Thakur.

Some *Panjikars* speak of the rule of Rajput rulers of Bhaur between A.H. 956 and A.H. 965. He also tells us that from A.H. 956 to A.H. 959 Tirhut is said to have been ruled by Majlish Khan.

The above mentioned facts highlight Bihari Lal's tendency to furnish all the data he has been able to gather about an event or a period in the history of Mithila. Bihari Lal's fidelity to facts is again evident when he describes how Mahesh Thakur gained the zamindari of Darbhanga.

Bihari Lal writes about the rule of Queen Elizabeth I in England when Akbar was ruling in India and how she granted a charter for the formation of the English East India Company to trade in India. He digresses here and gives a brief history of the British rule in India and mentions the abolition of the institution of Sati by Lord William Bentinck and the replacement of Persian by Urdu and English as the languages of administration. Correlation of events which influenced each other subsequently is a very strong point of Bihari Lal's art of writing history.

He writes of the large number of translations of Sanskrit classics into Persian in the reign of Akbar. He also speaks of Goswami Tulsidas, who flourished during this period. He refers to Ralph Fitch, the first English visitor to India, who arrived when Akbar was the ruler. From now onwards, Bihari Lal narrates the sequence of succession to the Darbhanga Raj following Mahesh Thakur's abdication and retirement to Banaras in / 569 A.H./ 976 F. where he eventually died. Bihari Lal's penchant for presenting the history of Mithila in the perspective of Mughal Empire is evident when he writes about its rulers in the seventeenth century.

Purushottam Thakur became the ruler in 1014 F. and died in 1020 F. while Jahangir was the Mughal ruler. Writing about the reign of Jahangir he mentions the death of Abdul Rahim Khan - i - Khanan at the age of seventy - two; he also states that the deceased had translated the autobiography of the founder of the Mughal Empire Babar, *Wakiat - i - Bahari* from Turkish into Persian. He also notes the arrival of the first British ambassador to the Mughal Court Sir Thomas Roe in 1616 and the death of Goswami Tulsidas in 1623/1680 Samvat. While reading Bihari Lal's history of Mithila, one learns of other important events, political, social and cultural, which took place in the country during the period.

The succeeding rulers of Darbhanga in the second half of the seventeenth century are mentioned with the dates of their succession and death and also their relationship with their predecessors. It is somewhat surprising that he hardly mentions any event of note taking place in Mithila, but he notes that under Shaista Khan, the Governor of Bengal, food grains were very cheap; the reason, according to him, seems to be that there was very little trade in food grains in Bengal during this period and hence, people

had very little money with them. He tries to put forward rational explanations.

Under Raghav Singh, who became a ruler in 1700, his capital Bhauara was visited by Zain - ud - din Khan, the son - in - law of Nawab Mahabat Jang. Raghav Singh was the first ruler of Darbhanga to have been honoured with the title of Raja.

Bihari Lal praises Aurangzeb but at the same time points to his religious fanaticism. The author is even - handed in distributing praise and blame; he never allows subjectivism to cloud his judgements.

From the time of Raghav Singh, he is more detailed in his description of the history of Mithila. Probably this was due to the availability of sources which gave more information about incidents affecting various regimes in our country. With the decline of the central rule in the post - Aurangzeb period, the regional representatives became the *de facto* rulers. The Nawab of Bengal, after the death of Aurangzeb in 1707 became the real ruler of eastern India. Hence, from now onwards the house of Darbhanga was called upon to deal more and more with the Bengal Nawab than with the Mughal Emperor.

Raghav Singh offered presents at the court of the Nawab and in return was granted the lease of Tirhut on the promise of paying of Rs. one lakh annually. Raghav Singh regularly paid Rs. 50,000/- to the Diwan, Raja Dhamidhar, in order to retain his favour. Eventually someone complained to the Nawab that the income of Darbhanga was much more and it should pay a much larger sum as tribute. The Raja eventually agreed to pay Rs. seven lakhs sixty - nine thousand and two hundred as annual tribute.

The Nawab favoured him with the grant of some more villages and directed him to 'nurture the population' and to take steps 'to repopulate the region' (p. 33).

Raghav Singh had his capital in Bhaura in pargana Gopalpur where according to the author the remains of buildings could still be seen. His praise of Raghav Singh is not extravagant, '..... (We) hear the ruler was very brave, full of valour and charity - minded' (p. 33).

Raja Narendra Singh ascended the throne in 1147 F. He is reported to have fought a battle at Kandarpi Ghat with the representative of the Nawab and he inflicted a crushing defeat on the opponent. The information is presented without any hyperbole. This shows author's objectivity and his desire to remain matter of fact and impartial. To celebrate his victory, the king distributed 'thousand of *bighas* of land to temples, saints and fakirs' as revenue free grant, which the author found still in the possession of the successors of the original grantees.

Raja Narendra Singh died childless and was succeeded by his adopted son, Raja Pratap Singh in 1167 F. In 1762 A.D. who transferred his capital to Darbhanga. We are not told about the reason for this move. Nawab Mir Kasim Ali approved the arrangement made with Raja Narendra Singh. However, a new phase in the history of the Raj began because they now had to deal with the English East India Company which had emerged as the *de facto* and *de jure* ruler of eastern India after their victories in the battles of *Palasi* (1757) and *Buxar* (1764). The grant of Diwani from the Mughal Emperor Shah Alam II to the English East India Company of the eastern provinces further fortified their position.

Bihari Lal gives us no idea as to how the relationship evolved between the House of Darbhanga and the English East India Company. Probably contemporary sources consulted by him on this score are silent as the relationship was not smooth and in 1792 A.D. the Company forfeited the zamindari.

It was left to Raja Madhav Singh to put the relationship with the East India Company on an even keel. He describes the ups and downs in the relationship between the House of Darbhanga and the Company, alludes to the situation when the Company asked Faizuddin, Barkatullah and Madhav Singh to collect the revenue jointly but the arrangement did not succeed. Eventually the Company was forced to come to terms with Raja Madhav Singh and the House of Darbhanga regained its old power and authority.

Bihari Lal is all praise for Raja Madhav Singh. He calls him 'a very wise person' who managed the affairs of the estate very well and put the Raj on the road to prosperity (p. 37).

Raja Madhav Singh's son and successor Maharaj Chhatra Singh ruled for thirty - two years. He appointed Manharan Lal, the grand father of the author as his Munshi, a post he held till the time of Raja Maheshwar Singh. This was how the relationship of the author's family with the House of Darbhanga began and he came to have a first hand knowledge about the Raj.

Maharaja Chhatra Singh had fully imbibed the lesson learnt by Madhav Singh that the Company was now the sovereign and should be kept

in good humour. Therefore, when the Anglo - Nepalese War took place, the Maharaja rendered financial support to the Company and also sent some soldiers to show his loyalty; the Company appreciated the gesture.

In his old age Maharaja Chhatra Singh abdicated the throne and installed his eldest son Rudra Singh on the throne . But Basudeo Singh, another son contested his decision and filed a suit claiming half of the Raj. Maharaja Rudra Singh held that family custom precluded division of the estate and the junior members enjoyed the right of maintainance only. The plea was upheld but this opened the gates to litigation in the family.

Maharaja Rudra Singh spent lavishly; the expenditure on the marriage ceremony of his eldest son Maharaja Maheshwar Singh was Rs. nine lakhs. He dug tanks, constructed temples, donated charities and rewarded those whom he liked. The financial management was not good and hence, the Raj slipped into debt.

The Raj plunged deeper into the debt trap during the next ten years under Maharaja Maheshwar Singh because of his extravagance. At the time of his death in 1860, the estate was running a debt of Rs. seventy lakhs. His two sons were minor and hence, the zamindari was put under the Court of Wards by the Government.

While narrating the history of Darbhanga Raj in the nineteenth century, Bihari Lal shows no inclination to gloss over the shortcomings of Darbhanga rulers, though his grandfather was serving the Raj. The author writes of this and subsequent period of the history of Raj from his personal knowledge.

The fortunes of the Raj under the Court of Wards registered a dramatic change. The government appointed C.P. Kaesers, an Englishman as the first manager of the estate under the Court of Wards. He cut down unnecessary expenses and ensured regular and full collection of Raj's dues with the result that the income increased and the entire debt was wiped off.

The collection of revenue enabled the Raj to build works of public utility like bridges, roads, irrigational facilities and stately buildings. The turn around in the Raj finance opened a new chapter of prosperity for the Raj. From now onwards, the Raj was managed on modern lines; this meant an influx of English - knowing personnel. Even when Maharaja Lakshmishwar Singh was vested with the administration on attaining majority, he continued with the practice of giving jobs to those knowledgeable in English language. Bihari Lal laments this fact because it meant less jobs for local people, who had not yet taken to studying the English language. He explains why Lakshmishwar Singh persisted with modern techniques of management : it was due to western education which Maharaja Lakshmishwar Singh and his younger brother Rameshwar Singh had received at Banaras. The author is best in recounting the events during the period of Maharaja Lakshmishwar Singh because of his personal knowledge. He brings forth statistical evidence which is hard to come by now. He has saved for posterity important historical data. The face of Darbhanga was transformed by the construction activities, supervised by trained engineers, undertaken by the Maharaja. This was possible because the revenue collection was approaching Rs. 25 lakhs and the Raj had funds at its disposal which could be spent.

The Maharaja initiated a wide range of public welfare measures : he built modern hospitals, and English Schools and also offered donations to

hospitals and schools. The Raj was formally committed to promote western education and to bring to the ryots the benefits of new science and technology.

He gives a long list of roads, bridges and canals built during the stewardship of Lakshmishwar Singh along with their location and expenses incurred in connection with some of them.

From Bihari Lal we learn that the Maharaja assumed the headship of the estate on 22 September 1879 at a function held at the Patna Collegiate School in Patna. He gives the list of persons who were present on the occasion. They included all the leading zamindars of Bihar, high government officials and distinguished professionals and citizens. After being vested with the zamindari, Lakshmishwar Singh returned to Darbhanga on 28 September. He was received in a procession. On 29 September the Lt. Governor of Bengal, Sir Stuart Bailey accompanied by the Commissioner of Patna, C.B. Metcalf reached Darbhanga by train. The team was ceremonially received by all the leading citizens of Darbhanga. On 30 September a ceremonial Darbar was held by the Lt. Governor. Next day the Lt. Governor left by train. He also ordered that the amount of Rs. 30 lakhs deposited in the Court on behalf of the estate be transferred to the Maharaja. The new Maharaja started his stint with an overflowing treasury. The Maharaja spent Rs. thirty thousand on charity to mark the occasion.

He concludes the history of the Raj in the year 1880 when the book was completed. After paying a handsome tribute to the intellectual qualities of the young Maharaja, he especially mentions his fondness for English language, the English - knowing persons and Bengalis and hopefully remarks

that in future Indians (i.e. non - Bengalis) would be favoured by being appointed to higher posts in the estate. The traditional elite was unhappy on being denied high jobs in the estate because of their ignorance of English language. This brings to an end the first part of the book.

Summing up, it is clear that Bihari Lal has an eye for significant details. Even though his grandfather was employed in the estate, he had no hesitation in passing adverse judgements whenever he felt it was justified. Even by standards of modern historiography, Bihari Lal cannot be faulted on point of methodology or collection and presentation of data or objectivity.

The second part of the work deals with the intellectual, cultural and social history of Mithila. His personal knowledge of the social life of the area and his extensive studies of primary sources enabled him to present a graphic picture. He first takes up Maithil Brahmins. He recounts the fourfold division among them : 1) Srotriya 2) Yoga 3) Panjibadh and 4) Grihastha and points out that they refrain from tobacco and liquor and do not eat onion, garlic and carrots. May be, tobacco was taboo; it is no longer now. He notes that they do not use bullock - carts for travelling. He pays tribute to the intellectual environment in Mithila and especially to the academic achievements of the Brahmins. He lists all the subjects that were being taught. He names great Maithil scholars, past and present. Among past scholars mention is made of Vachaspati Mishra, Gangesh, Pakshadhar Mishra, etc. He gives a list of books written by them. He emphasises the fact that scholars from outside came to Mithila to learn at the feet of the local Pandits. After mentioning the scholars of the past, the author names contemporary scholars along with their places of residence and areas of

specialisation. The book has significant data about the state of indigeneous education and the state of learning in Mithila in the second half of the nineteenth century. The data provided by Bihari Lal were collected after a good deal of investigation and hence are authentic and valuable for those interested in the intellectual history of India, especially with respect to the preservation of traditional knowledge.

He mentions only three scholars of Mimansa, though the study of Nyaya was still very popular in Mithila. The author names thirty - nine scholars in this field. He mentions the affiliation of scholars to different courts such as Darbhanga, Nepal, Pane, Banaili, Jaipur, Hathwa, The Court of Maharaja Ranjit Singh at Lahore etc. Royal patronage was a crucial factor in keeping this branch alive. This also confirms the fact that Maithil scholars were respected in different parts of the country for their erudition. He also brings to our notice the fact that some of the Maithil scholars went to Shantipur (Nadia) in Bengal and to Banaras to exchange views and to perfect their scholarship.

The number of scholars specialising in grammar was fifty - six. Some of these scholars studied literature and attained excellence in other branches of Sanskrit learning. He refers to one Halli Jha of village Harinagar pargana Hati, who had also learnt Persian and English. Some of these scholars were patronised by rulers and zamindars even outside Bihar. Bishwanath Jha of Pandaul lived at the Court of Maharaja of Jaipur and one pandit was a member of the court of Maharaja of Jammu. Manohar Jha and Mahant Jha were enjoying the patronage of the zamindar of Bettiah. .... Jha lived in Bharatpur in Rajasthan. Madhusudan Jha of village Mangarpatti was an honourable member of the court of Rewa (in Madhya Pradesh). He was well - versed in

Dharmasastra, philology and poetics as well. Kedar Jha of village Anri resided at the court of Holkars in Indore. While praising the scholarship of Gopal Thakur of Ujan, he does not forget to mention that 'he never took anything from anyone'. The changed political context in the country had begun to affect the local intellectual climate as well. Some of the schools started by the Government for imparting English education had begun to employ a section of these scholars. Besides providing a source of livelihood these institutions served as a contact point for the traditional and new learning which helped to bridge the gap between the two systems.

Astronomy or astrology was another branch of scholarship in which the Pandits of Mithila excelled. He refers to thirty - eight scholars, who had specialised in it.

The list of scholars in astronomy (astrology) is headed by Nilambar Jha, who had authored several treatises and had also written commentaries on several existing books on the subject. He regularly went to Banaras to teach students at the behest of Maharaja of Alwar. At the court of Alwar, he had been preceded by Gokul Jha of Pandaul. Dukhmochan Jha of village Rambhadrapur and Girdhari Mishra of Koilakh were serving at the court of Maharaj of Rewa. Pyare Mishra of village Gangoli had become a teacher of the subject at Muzaffarpur.

The author then lists important Vaidyas or practitioners of the Ayurveda system of medicine as laid down by Hindu scriptures. This list has thirty names. He takes care to point out that the majority of the famous Vaidyas belonged to Sakaldwipi sect of the Brahmins. It is interesting to note that the first thirteen Vaidyas were all residents of Mishra Tola, Darbhanga. Probably,

the existence of the court and the population of Darbhanga with comparatively high purchasing power offered them a better opportunity to practise their art and earn a living.

Baidyanath Mishra, was the Court physician of Chhatra Singh. Darbari Pathak, reputed to be a good physician, also knew English. Lalji Mishra had earned a name for successfully treating patients suffering from tuberculosis and malaria.

Anant Bihari Mishra was the court physician of Maharaja Lakhshmeshwar Singh. He hailed from a reputed family of physicians. A member of his family, Ramakanta Mishra was a court physician from the time of Narendra Singh to Madhav Singh. He had been granted fifteen villages by Muslim administrators. His son Maniyarchand Mishra was also the court physician of Raja Chhatra Singh. Incidentally he provides an interesting information. The villages acquired by the family of Ramakanta Mishra had been lost because of litigation. Litigation had become a part of life.

This is followed by a list of famous poets, born on the territory of Mithila. The list is comparatively small, it carries only sixteen names. But several interesting conclusions can be drawn.

In the list he includes names of scholars, born centuries ago, such as Bhavnath Mishra alias Ayachi Dubey and Vidyapati. He says about the latter that he lived during the age of Maharaj Dev Singh and Shiv Singh. *Probably this is the first written evidence available from Mithila in the nineteenth century that Vidyapati belonged to Mithila and not to Bengal, as some scholars then claimed.* He was known for his 'Mahesh Vani'. He mentions

Govind Thakur as the author of 'thousands of Mahesh Vani'. Bihari Lal's account shows that Vidyapati, the most famous Maithili poet was alive in folk - memory. He then refers to Chhakori Mishra of village Satlakha, Jarail, who was a famous poet and scholar. Maharaj Kalyan Singh, the last Indian governor of Bihar in the eighteenth century, treated him as his Guru. Madhav Singh brought him back from Azimabad (Patna). Maithil scholars were in all ages accorded great respect by the top section of the society. Bihari Lal includes in the list several non - Maithil poets as well.

He mentions Dharma Narain Mishra, a Sakaldwipi Brahman, the author of *Premkata* and presents an extract from this work. Shyam Sundar Maharaj and his elder brother Pyare Rai, who were Bhats by caste are also listed. Interestingly, he credits Shyam Sundar Maharaja with expertise in Persian, Arabic, English and Bengali languages; he wrote poetry in all these languages. Bihari Lal refers to Lala Madho Lal, a Srivastava Kayastha, who was a contemporary of Raja Madhav Singh and who knew Persian well. He wrote under the pseudonym "Murati". Our author quotes extracts from his poems.

He also refers to Chanda Jha, who was a great poet and who had travelled extensively and who was the court poet of Maharaja Lakshmishwar Singh.

It is obvious that Maithil scholars were patronised by rulers and important zamindars both in and beyond Bihar. This patronage helped the traditional scholarship to survive; but it was slowly responding to the challenge of western learning. Some of them had begun acquiring the knowledge of English. This account of intellectual life of Mithila is followed by a description

of famous saints both Hindus and Muslims.

The description shows that even Nanakshahi saints had entered the villages of Mithila. He refers to Goswain Lakshminath, who was well - versed in Patanjali's Yogasastra. He also wrote *Bhajans* which became very popular among the masses. Ramdayal Tiwari has been described as an accomplished poet and author of a large number of *Bhajans*. He knew Persian and Arabic well and for sometime served as a Sheristedar in the Judge's Court at Muzaffarpur. He was also the guru of the author's grand - father and father. His son Beni Madav Tiwari was also a well - known poet who wrote a large number of poems. He was also engaged in reciting the name of god and was Bihari Lal's guru. It was a part of popular culture to have a Brahmin as a guru among the Hindus.

It is a sign of Bihari Lal's broad - mindedness that he does not ignore the presence of Islam in Mithila. He gives a list of thirty - five Sufi saints, past and present who flourished on the territory of Mithila. A perusal of the list shows that they had penetrated deep into the country; they belonged to a variety of Sufi sects such as, Naqshbandi, Shattari, Qadiri, etc.

These saints and their mausoleums were associated with several miracles. Bhika Shah Sailani, who had travelled widely was known to possess a cup which had curative properties. Anyone who drank water from this cup was cured of his illness.

One of the saints, Makhdum Shah Sultan Hussain had received eleven bighas of land from Raja Deva Singh, the father of Raja Siva Singh for the upkeep of mausoleum.

Some of the Muslim saints were scholars as well. Hafiz Saiyyad Sabir Hussain could recite the holy book Quran from his memory and was well - versed in pronunciation and grammar. Bihari Lal is deeply conscious of the fact the Persian - Arabic - Urdu learning is also a part of Mithila's intellectual culture and he expressly states that he did not want the book to remain 'wanting of the account of Arabic - Persian scholarship'. In fact, he writes about it in as much detail as he writes about traditional scholarship of Mithila. This account runs into twenty - two pages (pp 93-114).

He has given extensive extracts from the lieterary works of Persian - Arabic - Urdu authors in order to show that this learning was equally well - developed in Mithila and had thrown deep roots in medieval times.

He starts with Mulla Abul Hasan who was a teacher of Zib - un - Nissa the eldest daughter of Aurangzeb. As a reward, his son Qazi Zarullah received 101 villages in Tirhut and started living in this area. Among poets in Persian language he refers to Maulvi Shafuddin Hussain 'Tahir' and Maulvi Mohammad Saleh 'Khamosh'. Maulana Muhammad Imam Shah was a distinguished scholar who attracted students from far and near. Bihari Lal had studied Arabic under him. Bihari Lal had learnt Persian at the fact of Maulana Mohammad Bahram Shah who also wrote poetry under the pseudonym 'Ah'. He refers to Maulvi Ghulam Imam whose knowledge of *fiqh* or Islamic law was such that 'no one could equal him in this respect'. Maulvi litaf Hussain was a well - know scholar of '*Saraf*', grammar and *fiqh*. Maulana Shah Riyazuddin Hussain was a teacher who could teach difficult works of Persian with ease. He wrote poetry in Urdu and Persian under the pseudonym 'Mukhlis'. The author regrets that he could not find

any poem attributed to him.

The author has gone to great details in describing the scholarship of Maulvi Hakim Saiyyid Mohammed Murshid Hasan 'Khalish', who was capable of teaching the most difficult books in Arabic with ease to his students. He had the good fortune of receiving education in different subjects at the hands of renowned teachers. For example, he studied grammar from Maulvi Mohammed Hamid (Azimabad), logic and philosophy from Maulana Sirazuddin Laknavi, Maulana Wajid Ali Banarasi and Allama Asar Maulana Fazl Haq Khairabadi, religious law from Maulavi Moinuddin, etc. He had read *tibb* with Maulana Mohammed Ibrahim and had practical training in *tibb* with Hakim Mohammad Ibrahim in Lucknow for seven years. He was very proficient in writing Persian prose and was an 'incomparable' poet of Urdu. Bihari Lal has given a list of books written by him on grammar, *tibb*, etc. He had compiled a dictionary of Persian, Arabic and Urdu and had to his credit a Diwan of Urdu gazals.

Maulvi Sayyid Abdul Hai was another distinguished scholar and poet of Urdu. Bihari Lal quotes almost two pages from his poetry book. Bihari Lal devotes more space to Muslim Hakims (or physicians) who practised according to the Unani system than to Vaidyas because most of the Hakims were good scholars of Persian and Arabic. Among Hindu scholars of Persian and Arabic, he mentions Munshi Shambhu Datta, Lala Bodh Sen Singh and Lala Gopal Lal, all Ambastha Kayastha. Lala Bodh Sen Singh had hundreds of students, both Hindus and Muslims. Lala Gopal Lal was very proficient in Persian and was reputed to be always busy 'reading books in Persian'.

It goes without saying that no history of the growth of Persian and

Urdu literature in Bihar in the XIXth century can be complete without incorporating the material furnished by Bihari Lal.

Since Bihari Lal was keen on writing a history of people and land, in Part III of his book he writes about the people, climate, land, landmarks, flora, fauna, agricultural produce of Mithila as well as important monuments.

The description is crisp but he manages to squeeze all relevant details. In fact, his description can serve as bench - mark for writing the ecological history of Mithila. The only criticism is the arrangement of the description of the various facets.

For example, he starts with a description of climate, shifts to the language spoken and then about the produce of the land and then speaks of the available fruits, etc.

According to him the outset of summer begins from the month of Falgun (March) though the weather is both hot and cold in Chait (April). The real summer starts in Baisakh (April - May) when days are hot but nights are cool, *Jeth* (May - June) is the hottest month but the heat is bearable; 'hot wind (*loo*) never blows in the area'. Thereafter rain starts and at the peak it rains continuously for days. By the month of *Kartik* (October - November) rains cease and winter begins which reaches its zenith in *Poos* and *Magh* (December - January). With the onset of *Basant Panchmi* (late January - early February) winter starts losing its severity (pp 115-16).

Hindi, Urdu and Maithili are spoken but the use of phraseology and

pronunciation is different among urban and rural, educated and uneducated population. He cites examples of their speech.

He mentions the cereals produced in Mithila: such as *Kurthi*, *Bhaidas*, *Kauvi*, *Kads*, *Sawan*, *Turki*, *Marua*. While writing about agricultural production the author makes this comment, "Tobacco is valuable and important. Indigo is produced in large quantities in this district. Most of the good land where the crop is good is now devoted to production of indigo. Therefore, most of the good land on which production of good grains is plentiful is not available to farmers. In the understanding of the author this is the reason and he can think of no other reason for dearness and famines in this district" (p. 108).

He thus passes a most telling judgement on the policy adopted by the government towards indigo cultivation in Tirhut in the last quarter of the nineteenth century. It is strange to hear such comments from some one who has been all praise for the British rule.

He writes about thirty - two varieties of fruits (pp 117-18). Of course, mango remains the king of fruits. He also describes the varieties of sugarcane grown here because sugar was an important industry. He confesses that local jaggery is worse than those produced in other provinces.

He presents a list of vegetables that were cultivated. An environmentalist would be interested in finding out whether *sag* such as *Khurfa*, *Saramhail*, *Chandni*, *Lofa*, *Jhela*, etc., are still being cultivated or not.

Among spices he speaks of the cultivation of cardamon both small and big. Why their cultivation was later on given up, needs to be investigated.

According to Bihari Lal 39 varieties of local flowers along with several varieties of European flowers bloomed in Mithila. The peasants cultivated *Kusum* because it was used to dye clothes, since the local women, both rich and poor loved to wear kusum - dyed clothes. *Genda* and *Harsingar* flowers were also used to dye clothes. He mentions a unique product of Mithila, *Makhana* cultivated in ponds where water was available all the year round. Then he moves on to describe the local fauna. He specially mentions government stables at Pusa in Saraisa pargana where good - quality horses were reared and sent to other places. Hunting birds were found in village Akhta, pargana Bera. He mentions their five varieties. He writes of twenty - seven varieties of birds which people kept in their houses. He lists sixty - six varieties of birds, whose flesh was eaten. It included eleven varieties of *Chaha*. For Hindus flesh of *Murga*, *Vannmurgi*, *Bagula*, *Faktha*, *Batakh*, *Kodya* and *Vak* was taboo. According to Bihari Lal, thirteen species of snakes were found in the district.

He writes about different varieties of rice cultivated in the area and then goes on to describe the trees that grew here. Bamboo trees grew in abundance; logs of *Sakhua* had become costly since the government of Nepal controlled its export. Palm trees grew all over the district. As a result toddy shops were found in all villages. He does not speak of drunkenness as a social evil. He speaks of wetlands and especially names of *Chaur*s of *dallu khal* and *barella* in Saresa pargana. Each had a circumference of 28 miles. Bird hunting was very popular (p. 128). He enumerates 97 castes of Hindus

and Muslims in Tirhut (p. 128).

Generally caste determined the profession and marriages were contracted within the same caste/profession. A comparison of this list with the present day enumeration of castes will show as to how many castes have disappeared and one can plot the dynamics of change in the caste system.

Monuments : Bihari Lal concludes this part by enumerating important temples, fortresses, forts and mosques which dot the territory of Mithila.

Following the methodology adopted by Sir Saiyyid in *Asrar - us - Sanadid*, he carefully documents the antiquity of the temple and tried to find out inscriptions which could throw light on its date of construction or its builder, or provide any other information relating to it. He also describes any pilgrimage associated with the temple or if any fair was held around a particular temple along with the time of the year. Maybe a history of architecture in Mithila can be attempted on the basis of list compiled by Bihari Lal.

Of the sixty temples he has described, thirty - two were devoted to the worship of god Mahadev, showing that he was the most popular deity, worshipped in the region.

Next in popularity came the worship of *devi* or goddess in her various incarnations. One gets a very good idea of the form of Hindu faith most popular in Mithila.

Bihari Lal throws light on the history of religious beliefs among Hindus in Mithila. In this connection it has to be noted that he did not ignore the major Islamic places of veneration and tried to cover as much ground as possible.

Bihari Lal gives an account of 46 most important tanks on the territory of Mithila, located in the towns and the countryside. He tries to ascertain when and by whom the tank was dug, and what was the motive behind undertaking this task. He records the popular stories but examines them critically and tries to reach a rational conclusion.

In 1281 Fasli, on the orders of the Collector of Darbhanga a tank, Lal Pokhar was dug in the town to provide work to the labourers so that they could have some work during the famine which was then raging in the area.

It is significant to note that most of the tanks were very big. Three big tanks, each known as Ghordor and situated in villages Dinra, Nehra and Pariharpur were 2 miles long. Another tank in village Bhata (pargana Pariharpur Ragho), known as Birhut Devi encompassed an area of 100 *bighas* and its bottom was fully bricked. The construction of several big tanks was ascribed either to Raja Shiva Singh or his family.

As stated earlier Bihari Lal was very thorough in reporting important contemporary events. This is evident from his description of two major famines which stalked Mithila and to which he was a witness.

He writes a separate chapter on the two major famines that devastated

Tirhut between 1850 and 1880. The chapter is important because it is one of the very few objective non - official accounts of the famines provided by a sensitive and a keen local observer. It is particularly graphic about the social consequences of the famines and the role the government machinery played in tackling them.

In the first famine of 1866, thousands died of hunger; many Hindus either became Muslims or Christians to escape the pangs of hunger. The government virtually did nothing but the local rich tried their best to help their compatriots : however, they could not prevent mortality. Rice became so dear that it was sold only at the rate of five seers per rupee. The countryside was the worst victim. No food was available in the countryside where all crops had failed due to total drought. The author explicitly says the government took no steps to provide relief to the people.

Bihari Lal has unequivocally condemned the government's apathy towards providing any relief to the people.

The second major famine took place in 1875. This time the government was fully prepared and Bihari Lal admits, "In this famine the government took such prompt action as had never been done by any Indian king or ruler" (p. 157). But he also mentions that the money spent by the government was collected from Indians - zamindars, government servants, traders, lawyers, shopkeeper, Bengalis, etc. The arrangements were so good that no one died in this famine due to lack of foodgrains. The tribute paid by the author to the voluntary aid given by the locals deserves to be underlined. The government functioned as a coordinating and managing agency - it did not spend any money from its own coffers.

Bihari Lal recounts the arrangements made in Darbhanga to meet the challenge posed by the famine. Interestingly, the local people were fully associated with it. From each Mohalla a person was given the responsibility to go around and find out if anyone was dying of hunger. He would make a list and foodgrains would be supplied to the needy.

Adequate stocks of foodgrains were maintained at all important points and relief camps were established both in the urban and rural areas where destitutes were housed and provided with food. For administrative convenience, Darbhanga district was divided into twelve circles and each circle was put under the charge of a responsible officer.

The management was so good that the author remarks, “..... People had lost all fear of famine. They felt there was no famine in the district” (p. 162).

To provide purchasing power to the people, old tanks were cleaned, new tanks were dug, new roads were built and old and damaged roads were repaired. Several other steps were taken to ensure purchasing power for the common man. They included distribution of interest - free loan, provision for advancing cotton to women who would spin yarn out of which cloth would be made for distribution to the needy, etc. This particular step was undertaken for the welfare of upper - caste women who were traditionally debarred from performing outdoor manual work. The government's response was an index to its sensitivity to local norms.

An innovative measure of the government was the issuance of brass rupee known as ‘green token’. This was given as wages to those who were

engaged in famine - related relief work. This could be used only for buying food - grains from government depots.

But the author notes that clerks in connivance with their officers embezzled a considerable amount of money spent for affording relief to the people. Corruption in relief work is an old phenomenon: a legacy of the colonial period which has not left us even today.

To ensure quick transport of foodgrains, a railway line was built up to Darbhanga in a short span of one month in April, 1874. When the railway bridge was flooded, the running of trains was stopped. However, from 1 November 1875 onwards regular running of trains was resumed. More railway lines were laid to ensure quick transportation of foodgrains in times of need. Famines were a powerful impetus to the construction of railway lines in famine-prone regions. The use of railways to rush foodgrains shows how modern technology was being harnessed to fight famines.

From 1 October 1874 relief work stopped. The government was left with a vast stock of food-grains. They were sold to local business men, Visheshwar Lal Sahu, Rai Govardhan Lal Sahu at the concessionary rate of Rupee one per maund. The local whole - sale grain merchants paid a price which was eight times cheaper than the price which prevailed at the height of the famine. This shows how hard the common man was hit by the famine.

It can safely be said that such detailed account of the two famines that rocked the district in 1860s and 1870s and their impact on society and the administrative measures adopted to combat them has not

come to us from any other source. This adds to the value of work of Bihari Lal as an important source for the study of regional history under the British rule.

The undoubted significance of Bihari Lal's work for the study of local history is evident in his description of some events of local importance. First, he narrates the division of Tirhut in two districts, Muzaffarpur and Darbhanga in 1874. Incidentally, he mentions that a little before 1790, Muzaffar Khan of Pargana Bisara developed a piece of seven bighas of land for residential purposes and named it Muzaffarpur and thus Muzaffarpur the most important town of north of Bihar was established. We learn how Muzaffarpur came into existence. From now onwards Muzaffarpur overshadowed Darbhanga as an administrative centre and as a first centre of modernity and western education in north Bihar.

The other event of note was the holding of an exhibition at Muzaffarpur in 1865, which was visited by the Lt. Governor of Bengal, Beadon. The exhibits were all collected from different parts of the district. On this occasion the elite of Bihar assembled to pay their respect and express their loyalty to their British masters.

Bihari Lal also describes the visit of Lord Northbrook, the Viceroy of the India to Darbhanga on 1 December 1874 ostensibly for the purpose of inspecting the relief works in connection with the famine of 1874.

The pomp and ceremony associated with the visit of such a distinguished personage has been graphically described. He specially writes about the viceregal Darbar, held on the occasion for meeting the

local elite. All the important members of distinguished families had been invited; they were seated on hundred and fifty chairs; the visitors were clad in their best ceremonial dresses. Special gates decorated with beautiful flowers were erected. The road was lined with people on both the sides. No one was allowed to cross the road. When Viceroy arrived in procession, he greeted people on both the sides by waving his arm. In the evening the whole town was lighted as if it was celebrating Diwali, the "festival of light". The Viceroy was seated on a chair of gold. All the distinguished guests, Hindus and Muslims were presented to him. The Darbar concluded with a display of fire - works.

This concludes the description of the history of Tirhut.

Bihari Lal adds hundred and seventeen pages more to round off his work. The includes a brief biography of the elites of Mithila and includes the most distinguished persons belonging to the Hindu and Muslim communities hailing from different classes, profession and castes. Through these biographical sketches, Bihari Lal manages to convey the dynamics of society.

The list is divided into three parts : the first has two hundred and ninety four entries; the second section dealing with the Vakils and Mukhtars practising in the courts of the districts of Muzaffarpur and Darbhanga has been compiled according to the courts situated in different subdivisional and district headquarters. The priority given to lawyers among the professional classes, shows that they were the most memerous among literate professionals and also the most influential. It was the most sought after profession among the traditional elites. From this

list of practising Bengali lawyers we can have an authentic idea of their spread in Mithila and the place they occupied in the local society.

The topmost Bengali lawyer was Kedarnath Banerji, practising at Muzaffarpur. He was well - versed in English and argued his cases in English. All the rich and leading zamindars used his services. The author points out his special quality : he would take up cases even of poor people and would not charge fee; he would accept whatever would be offered. He was the government pleader as well and was connected with Darbhanga as the pleader of the Court of Wards.

Another Bengali lawyer Mahesh Chandra Chatterjee was thoroughly conversant with English, in which language he pleaded his case. But he generally took up only criminal cases.

There were some Bengali pleaders who did not know English Umesh Chandra Rai and Uma Charan Mazumdar knew no English; the former had earned a lot of money because his clients liked his sincere hard work. The latter argued his cases in Urdu and wrote petitions in Urdu as well. He spent money on public welfare work. At this point of time practising lawyers were not required to be proficient in English, they could discharge their duties in the Urdu language.

By and large, the Bengali lawyers knew English; of the fifteen Bengali pleaders mentioned eight are explicitly stated to be proficient in the English language. This seemed to give them some edge over their Bihari counterparts as very few of the Bihari lawyers are described as 'proficient' in English.

Maulvi Abdullah whose father Munshi Wali Azm practised as Mukhtar in Calcutta High Court is described as 'knowledgeable in English'. The representation of Muslims was sufficiently large in relation to their proportion in population which was around ten percent. It would also show that they were taking advantage of the new opportunities being offered by the colonial polity taking roots in the country. This was how collaboration between the colonial master and literate classes was taking shape.

The Hindus and Muslims almost equally dominated this lucrative and prestigious profession. Against thirty - eight Hindu Vakils, thirty - one Muslims Vakils are mentioned. Among the Hindus the overwhelming majority of Vakils belonged to the Kayastha Srivastava community. There were very few Ambastha Kayasthas in the profession. The local Kayasthas, known as Karan Kayasthas, also called Tirhutiya Kayasthas had just a couple of representatives.

Among the practising Mukhtars, the Muslim representation was almost equal to that of the Hindus : both are represented by twenty - eight members.

The lists would show that literacy rates among middle class Muslims and Hindus were almost equal and the Muslims and Hindus were fairly well represented in the emerging middle - class in the eighties of the nineteenth century.

This pattern of Muslim representation in the law profession explains why Muslims were the first to go to London for Bar - at - law degree in Bihar. The Bihari Muslims were not averse either to Western education

or administrative institutions being introduced by the colonial power in Bihar.

Occasionally, he gives interesting information. He mentions a Muslim *Mokhtar*, who had accepted Christianity. An Englishman is mentioned as a practising *Mokhtar*.

Towards the end of the book, the author has tendered his apology for any omission in the list of scholars, Vaidyas, Hakims, poets, zamindars, Vakils or Mukhtars on the plea that this was 'inadvertent' and not the result of any 'feeling that they were mean or illiterate or out of hatred for them'. Their names could not be included because of lack of information and he requests his readers to 'take the omissions in this light' as there are a number of respectable persons in Tirhut who do not find mention because of this reason.

I quote these words of Bihari Lal to underline the spirit of humility in which the author set out to write this work. In fact, a reading of the book leaves the impression that he had always been fair and impartial (to the best of his knowledge) in presenting the history of Mithila.

Conclusion :

The author has succeeded in this task of writing the history of Tirhut admirably. He is objective, comprehensive and informative. If he praises the British government at the outset, he has no hesitation in condemning the indigo planters since they had appropriated the best land for its cultivation which had resulted in reduction of food production and repeated scarcities

and famines. He denounces the British Government for not doing anything to alleviate the miseries of the people during the famine of 1866 but he is fulsome in his praise for the measures adopted by the administration for tackling the problem of hunger and disease during the second major famine of 1870s.

Methodologically, Bihari Lal can hardly be faulted. He read the available printed literature; he visited monuments and studied inscriptions found there; he met prominent persons, collected their family histories and found out what they knew about local history from oral tradition. Thus, Bihari Lal took pains to authenticate the facts presented by him. While writing about the rulers of Mithila, he consulted the available literature in Sanskrit, Persian, Urdu and English, the genealogies given in the *Panjis* and inscriptions which he came across during his trips to the different part of the area. While describing a monument he quotes inscription he found on it. He is all the time trying to be rational and objective.

The rationality and objectivity can be seen in the way he presents the list of elites in Tirhut. He has mentioned both Hindus and Muslims. For every scholar he gives his special field of study. He names his Muslim teachers with whom he studied Persian and Arabic with gratitude.

When he refers to the literati he quotes from the works of both Hindu and Muslim scholars. In fact, a close look at this work may bring to light names of more poets in Hindi, Persian and Urdu than known to us. He has rescued from oblivion a part of the intellectual and cultural history of Mithila. Now it will be a truism to say that *Aina - i - Tirhut* is a very useful source for studying the cultural and intellectual history of Tirhut in the second half of

the nineteenth century.

For Bihari Lal history was not a subject to be studied only by a handful of well - read persons. The aim was to enlighten the people at large. The style of the book therefore, is matter of fact; we do not have literary flourishes or an attempt by the author to show off his knowledge of Persian and Arabic. He writes in common - place Urdu so that a reader does not have to run to dictionaries. Sometimes this leads to repetition of the same sentence a number of times on the same page, especially when he is writing biographical notes.

These are two major omissions in the book, which I am unable to understand or explain.

First, there is no mention of the events of 1857. They had their echoes in Tirhut but the author skips them completely. This is surprising since he has all along provided the national perspective against which historical events in Mithila could be appreciated.

Second, the author has nothing to say about the atrocities of the European indigo - planters and the public discontent against their conduct. In the second half of the XIXth century, European indigo - planters had become a powerful force in the economy of Tirhut. The largest indigo factory in India, the Pandoul indigo factory was based in the estate of Darbhanga. In 1860s a powerful anti - indigo - planter movement - the first against European indigo - planters in Bihar - had emerged in the vicinity of Pandoul and had been crushed by the government after much effort. The government was nervous because it feared a repetition of the events of 1857. Even in 1870s

resentment was brewing up against the European indigo - planters all over Mithila. The author has nothing to say about the socio-economic dominance the European indigo - planters had achieved in the contemporary society and their exploitation of the local economy.

He is also silent about some of the technological innovations introduced by the European indigo-planters such as steam engines in their factories. Nor does he speak of their social life which they tried hard to preserve.

In spite of these omissions *Aina - i - Tirhut* remains a highly readable, authentic and informative history of Mithila.

Footnote :

1. Probably Syed Ahmed Barni's *Waqa - i - Durraniya* published in 1861 was the earliest work in Urdu on history in Bihar. J.A. Khan, "Gulzarī - Bahar or Riaz - i- Tīrhut - A Valuable Urdu Account of Tīrhut", *Khuda Baksh Library Journal*, No. 121, September 2000, p. 91, f.n. 2.
2. Ibid. Other history books in Bihar were *Tajkrit - ul - akrah* (1893), *Khulasat - ul - Tawarikh Hakka* (1894), etc.
3. Ibid.. pp 15-28.
4. Bihari Lal Fitrat, *Tawarikh - ul - Fitrat*, Matb Bahar Kashmir Press, Lucknow, 1883.
5. Shad Azimabadi, *Tarikh - i - Suba Bihar*, Matba Subah Sadeque, Guzri Mohalla, Azimabad, 1880, p. 83.

Introduction

The historical narratives of Mithila or Tirhut may be grouped in two categories : one consisting of the works of those scholars who were not trained in the practice and profession of the discipline of history that grew in this country under the influence of the western intellectual tradition since the late eighteenth century ; and the other including those historical accounts which began to be prepared in the twentieth century by those who were (and are) academics pursuing the research methodology of this discipline quite professionally. Historical writings of the first kind are available right from the ancient period. For example, *Shatapath Brahman*, *Brihadaranyaka Upanishad*, *Mahabharata*, *Ramayana*, *Smritis*, *Puranas*, etc., besides Buddhist and Jaina texts refer to Mithila or Tirbhukti in different contexts and some of them describe the glory of its rulers whose court had become known as a centre of intellectual excellence¹. Of all these, *Brihad - Vishnupurana* includes one whole section known as 'Mithila Khanda' or 'Mithila Mahatmya' that covers the origin and boundary of this land, genealogical details of its Janak dynasty, its rivers, sacred spaces, etc., in detail and highlights the religious sanctity of the land².

Among the Persian works of the medieval period, there are *Basatinuluns*, *Tabaqat-i-Nasiri*, *Tarikhi-i-Firuzshahi*, etc., which have just casual references to Tirhut³. However, a scholar of the court of emperor Akbar, Mulla Taqia, prepared his *Bayaz* that included a detailed account of Tirhut⁴. Unfortunately, *Bayaz* is lost now. It was Ilias Rehmani who had discovered it in 1933 in the personal library of Moulavi Shah Enayat Karim of mohalla Pakki Haveli of Darbhanga. He consulted it for writing a paper on Darbhanga during the Islamic rule⁵. This paper contains some extracts from *Bayaz* and

except these extracts nothing more of Mulla Taqiā is available now.

In the eighteenth century, *Raghava Vijayavali* and *Kandarpi Ghatakalarai* were written by Krishna Kavi and Lal Kavi respectively. Another book, *Shrimat Khandavalakula Vinod*, was also written in this period by one Gopal Jha. All these were written in poetry covering the accounts of the victory of Raghava Singh and Narendra Singh in the battles they had fought. The accounts are eulogistic. However, *Shrimat Khandavala Kula Vinod* includes genealogical information about the successive *rajas* of the *Khandavala* dynasty from Mahesh Thakur to Narendra Singh⁶. This book like other two works of the same century has also not much to say regarding socio-cultural aspects of the region.

A radical change in the context of understanding history occurred in the second half of the nineteenth century. The scholars contributing to Urdu historiography afforded a much broader view. The first attempt was made in this context by Ayodhya Prasad 'Bahar' who wrote *Riaz-i-Tirhut* in Urdu in 1867 and got it published in 1868. The author included in it not only the genealogical account of dynasties but also the details regarding socio-cultural and religious customs, practices, manners, environment, food-habits, animals, arts and crafts, etc., of this region⁷. Though his approach was much broader than that of the scholars of past centuries who had undertaken the task of writing and recording what had appealed to them as historically significant, his book provides only sketchy accounts of the various facets of life and culture of Mithila. A little later, Bihari Lal 'Fitrat' wrote *Aina-i-Tirhut* in Urdu in 1880 which was published in 1883. This book covering more than three hundred pages in print contains accounts relating to the following : the dynasties of Tirhut from ancient days to the time of Maharaja Lakshmishwar

Singh, traditions of scholarship in Sanskrit as well as Persian - Arabic and Urdu learning, medical and legal professions, saints of both Hindu and Islamic faith, ecological profile, marriage customs and practices, famines, people, elites along with their socio-economic backgrounds, etc., in fairly comprehensive details⁸. The author collected information for *Aina-i-Tirhut* from various Persian, Arabic, Sanskrit, English and Urdu books and journals. He did extensive field work in the interiors of Tirhut, collected materials of oral tradition and conducted a large number of interviews of knowledgeable persons of different localities, religious communities, castes, and professions. *Aina-i-Tirhut*, thus, contains ecological history, chronology of regional events along with events of national (or pan Indian) significance, statistical and gazetteer information. It is because of the coverage of all these aspects in *Jessore-Khulnar Itihas*, which came out in 1914, that Satish Mitra regarded it as having more significance than what a mere historical text generally has⁹. *Aina-i-Tirhut* was written much before the appearance of *Jessore-Khulnar Itihas* and it definitely contributes to our knowledge of Tirhut in an immense measure. Later historiographical works produced in Maithili such as *Mithila Bhashamay Itihas*¹⁰, *Mithila Tattva Vimarsha*¹¹ and *Mithila Darpon*¹² remain far behind it simply because the underlying methodology and perspective of these narratives do not appear to be so scientific and broad as those adopted for the preparation of *Aina-i-Tirhut*. The credit, of course, goes to its author, Bihari Lal. Who was Bihari Lal ?

About the author :

Bihari Lal's name is mentioned first by Ayodhya Prasad 'Bahar' in *Riaz-i-Tirhut* as a lawyer and a poet of Urdu who along with about twenty well known scholars occupying important positions in society and government

as well as Darbhanga Raj administration, regularly held long sessions (*mushaira*) of reciting Urdu poetry in Darbhanga¹³. According to Ayodhya Prasad, such sessions used to be very lively and contributed to the cultural life of Darbhanga a great deal¹⁴. Since Bihari Lal was an active member of this group, it seems that his mastery in Urdu literature and his maturity in the craft of writing Urdu poetry were well acknowledged by the scholars of Persian and Urdu by 1867, when Ayodhya Prasad wrote *Riaz-i-Tirhut*. Bihari Lal writes in *Aina-i-Tirhut* (p. 221) that his first marriage was held in 1844 when he had completed fifteen years of his age. He was thus born in 1829. In 1867, he was thirty eight or thirty nine. So, relatively at an early age, Bihari Lal had acquired an image of being an intellectual in Darbhanga.

Regarding further detail about him and his family background, he has himself given a lot of information (pp 201-209) and one has to depend on this in absence of any other document or record in this context. He refers to one of his ancestors, Lala Raja Ram, a Srivastava kayastha of Bharadwaja Goitra, who first settled in Darbhanga. Raja Ram's ancestors lived at Bandauli, a village near Ayodhya in Uttar Pradesh. From there the family migrated to the village of Wazirpur, pargana Balia, in the district of Gazipur (in Uttar Pradesh). In this pargana, there lived numerous kayastha families of Bharadwaja gotra in the villages around Wazirpur even in the second half of the nineteenth century. After some time, one of the members of the family left Wazirpur whose descendant was Lala Raja Ram. Raja Ram came to settle at the village of Amroha in the district of Saran. He had two sons, Mohan Lal and Shyam Lal. Mohan Lal was married to the daughter of one of the village of Chandanpatti, pargana Bisara, and Shyam Lal's wife was of the village of Jhanjharpur, pargana Ratti, in the district of Muzaffarpur. Raja Ram left Amroha and settled at Jhanjharpur in the hope of getting some

official job. But, he soon migrated to Chandanpatti where quite a lot of families of his community were settled for a long time. Fortunately, he also got a job under Nabab Muhammad Masoom Khan, an officer at Darbhanga. Then, he came to Darbhanga. Later, his son, Mohan Lal, was also employed under this officer. Mohan Lal had two sons, Saheb Ram and Lal Chand. The latter died without any issue. Saheb Ram got the job of his father and also received the title of "Rai". He had three sons, Sarup Singh, Ram Singh and Kunwar Singh. Lala Sarup Singh was employed as a *Tehsildar* of pargana Ahis by Maharaja Madhav Singh. He had four sons, Gaur Sahay Singh, Shivam Lal, Brij Lal Singh and Manharan Lal. The descendants of the first three brothers were alive at the time of Bihari Lal. Manharan Lal first became a *Serishtedar* in the judicial office at Muzaffarpur. Then, he became *Serishtedar* in the collectorate. Later, Maharaja Kshatra Singh of Darbhanga appointed him as *Munsi* of the Persian section of the office of his estate. Manharan Lal had a long life. He died at the age of eighty nine years in 1862 and remained associated with the management of Darbhanga Raj from the time of Kshatra Singh to that of Maheshwar Singh. He earned a lot, acquired some zamindari, got constructed a pukka house, spent considerable amount for excavating tanks, wells and also for building one temple. He organized and developed a residential colony that is still known as mohalla Manharan Lal in Darbhanga.

Munsi Manharan Lal's second son, Jaikishun Lal, was the father of Bihari Lal. Jaikishun Lal began his career as a munsi ; then he became a lawyer in the Upper Civil Court of the district of Tirhut and was finally appointed as a munsif. He died in 1873 leaving behind three sons, Bihari Lal, the author of *Aina-i-Tirhut* and his younger brothers, Badrinath and Radha Kishun Lal.

One, thus, has an account of seven generations beginning from Lala Raja Ram to Bihari Lal. Raja Ram's ancestors migrated from a village near Ayodhya towards east and the family entered Bihar at the time of Raja Ram. From Raja Ram to Bihari Lal, about two centuries passed in the course of which the family stayed at Darbhanga. So, it must have become thoroughly integrated into the society of Tirhut. Besides, though the family's fortune began to grow right from the time of Raja Ram, it was at the time of Manharan Lal that it acquired an elite status. Bihari Lal was, thus, born in an elite family of Darbhanga. The elite status of a man living in a town or city, it seems, depended on his being a zamindar and holding an important position in the state administration or in some big estate like Darbhanga Raj for which education was an important factor. Since most of the revenue and judicial transactions were conducted in Persian and Urdu, Persian and Urdu education ensured one's entry into the offices of colonial and zamindari administration. English education had not spread in Bihar at that time and, therefore, for Biharis to be part and parcel of administrative set up, Persian and Urdu education was crucial. Bihari Lal was well educated in Arabic, Persian as well as Urdu learning. He had learnt Arabic grammar from its famous teachers, Moulavi Amir Ali Allahabadi, Moulana Imam Shah and Moulana Bahram Shah. Moulavi Amir Ali had taught him Persian and Moulavi Murshid Hasan 'Kamil' had guided him in developing the craft of writing poetry in Urdu. Having acquired knowledge of Arabic, Persian and Urdu, he, perhaps, decided to join the profession that had begun to command very high respect in the society. He passed the examination for becoming a lawyer in 1856. In 1876, he was made honorary magistrate ; in 1877, he became a government lawyer in the court of Munsif at Darbhanga ; in 1878, he was made a member of the District School Committee and, then, in 1879, he became municipal commissioner. He had, thus, access to government authorities, different offices

and to official records. His contact with the intellectual world (particularly of Arabic, Persian and Urdu learning) was fairly wide. He had become a well known poet by the name of 'Fitrat'. Being himself a zamindar, he had, perhaps, much experience of the conditions and nature of the group of zamindars in north Bihar. He was, thus, by all means a member of the elite category of the society of Tirhut.

Aina - i - Tirhut

Bihari Lal writes (p.4) that he devoted five years of his life and then completed the book in 1880 (p. 308). So, he must have started collecting materials for it in 1875 when he was a lawyer at Darbhanga. Why did he take up this difficult and inconvenient task that was neither his professional demand, nor a requirement of his literary activity ? He writes (p. 3) that he had curiosity of knowing what happened in past right from his childhood days. His training in the disciplines of Arabic and Persian learning equipped him with a capacity of reading books of history in Arabic and Persian. It seems that he used his knowledge of Persian, Arabic and Urdu not only for his literary activity and for earning a job, but also for satisfying his curiosity of knowing the past events of significance. In the words of Amartya Sen, Bihari Lal was guided by "epistemic interest" in this context¹⁵. He further writes (p. 3) that scholars also used to consult him and listen to him as and when they felt the need of inquiring about the kingdoms and dynasties of past centuries. It seems that he had acquired the image of being a historian or a scholar with the knowledge of history among the intellectuals of his time. He also writes (p. 3) that it was a pity for him that he could not say anything about the past political or cultural conditions of Tirhut due to his sheer ignorance and also because materials in this context were not sufficiently

available. This realization perhaps posed a challenge before him and he took up this challenge quite enthusiastically. He adopted a very wide perspective and an appropriate methodology for preparing the text of *Aina-i-Tirhut*. Surendra Gopal has already discussed these aspects of this text before.

However, there is one thing quite important in the context of understanding the mind of Bihari Lal who took up a task that, perhaps, carried very little legitimacy as an intellectual pursuit among the scholars (particularly of Hindu community) of his era. One may suppose that he felt the necessity of proving the legitimacy of the knowledge of history among scholars. Therefore, he first asserts (p. 5) that the knowledge of history is the best of all other kinds of knowledge and then (p. 6) discusses how it helps political elites in conducting their activities effectively and efficiently and also how useful it is to individuals in developing manly qualities and in promoting the health and status of the nation. Bihari Lal argued the case of history mainly on the basis of what according to Amartya Sen, is “practical reason”¹⁶. However, the way he perceived practical reason and the extent to which his practical reason led him to cover the society, culture, ecology, etc. of Tirhut seem to have affected the outcome of his effort, that is, the narrative (*Aina-i-Tirhut*), in the sense that it includes mostly the accounts of elites of Tirhut. But, one must give credit to this grand advocate of history for incorporating the accounts of even those categories of elites and their activities which had remained ignored before and which also remained ignored after him though elitist view persisted to dominate historical narratives until the second half of the twentieth century.

The original text (in Urdu) is given in the end of the book. Its Hindi version has also been given in order to make it accessible to a large number

of scholars who cannot read Urdu. In the Hindi version, most of the poems of the original text have been deleted. Only those parts of the text which were considered important from socio-economic, cultural and political points of view, have been retained in the Hindi version. Some of the names of persons, villages and parganas could not be clearly deciphered. So the note of interrogation under brackets has been given where there is confusion in this context. Roman numerals have been used for mentioning the dates / years, etc. The page number mentioned within brackets refers to that of the text in Urdu. The book is divided into four parts, A brief description and discussion of each part is given below :

Part I

The first part includes discussion of the origins of the names of Tirhut and Darbhanga, description of the families which ruled here in different periods of history, an account of Maharaja Lakshmishwar Singh's accession to *gaddi*, and then a critical view regarding the custom of marriage among Maithil brahmans and kayasthas.

The author has first dealt with the history of the early period. He refers to '*Mithila Mahatmya*' of *Brihad Vishnu Purana* in this context. It is important to note here that he always writes '*Mithila Mahatmya*' of *Vishnu Purana* ; he does not mention the name of *Brihad Vishnu Purana*. Perhaps, he considered *Vishnu Purana* and *Brihad Vishnu Purana* to be same. He describes the pauranic account of the origin of Mithila, its boundary, area and then the dynasty of Janak whose capital was Janakpur (now in Nepal Terai). He has also mentioned the origins of 'Tirbhukti' and 'Tirhut'. These aspects were later dealt with rather more rigorously by Shyam Narayan Singh¹⁷

and Parameshwara Jha¹⁸ and, therefore, it is not necessary to describe Bihari Lal's version in detail here. The author concludes this part by his statement (p. 10) that after the end of Janak dynasty, nothing could be known regarding how Mithila was ruled and who were the rulers until the beginning of the dynasty of Paramar kshatriyas.

The founder of the Paramar dynasty was Nanya Deva who, according to the author, came to Tirhut in Samvat 1146 (sake 1011, fasli 496). It is said that once a cobra having a *shloka* written over its hood appeared before him. The *shloka* was deciphered and then it was known that a huge treasure was hidden under the ground at a nearby place which Nanya discovered and held under his possession (p. 10). This *shloka* has been mentioned by the author. Nanya Deva, according to another *shloka* (of oral tradition) is said to have built up a fort in *sake* 1019 at Simraon, pargana Dosatia (now in Nepal Terai). The author made some inquiry about it and was informed that the ruins of the fort were still visible in an area of about fourteen or fifteen square miles¹⁹. Nanya Deva is also said to have settled village Nanpur in pargana Nanpur, now in thana Pupri of Muzaffarpur district. This king remained on the *gaddi* from fasli 496, i.e. A.D. 1089 to fasli 532, i.e. A.D. 1125, for about thirty six years. He came to Tirhut, established his dynasty and then died here while the maternal grandfather of Prithiviraj Chouhan, Maharaj Ananga Pal, was on the throne of Delhi. Ananga Pal died in A.D. 1139.

Nanya Deva was succeeded by his son Ganga Deva, who ruled in Tirhut for fourteen years until about A.D. 1139. Then Narasingh Deva, his son, remained on the throne for about fifty two years until about A.D. 1191. The author, then, describes how Prithiviraj was killed by Shahabuddin Gori

and how the latter was also killed in A.D. 1206 (p. 11). After Narasingh Deva, his son, Ramsingh Deva, remained on the *gaddi* until A.D. 1283 when he had completed ninety two years of his age (p. 12). Ramsingh Deva died when Sultan Mahmood was the emperor in Delhi. The author says that this emperor looked after his subjects very well and never took any thing from the treasury for his personal use.

Ramsingh Deva was succeeded by his son Shaktisingh Deva who remained on the *gaddi* for about twelve years until A.D. 1295. Sultan Balban was the emperor when he died. And, the last king of this dynasty, Harisingh Deva remained on the ruling seat of Tirhut until about A.D. 1315.

Here, Bihari Lal cites *Tarikh Farishta* whose author refers to *Tavarikh Futuh-u-Salatin* and writes that Gayasuddin Tughlaq came to Tirhut from Gaur Lakhavati in Bengal in A.D. 1324. The king of Tirhut left his kingdom out of fear and hid himself in a forest. Sultan followed him and ordered that the area should be cleared of jungle. The kingdom of Tirhut was handed over to Malik Taliga. Bihari Lal writes that though the name of the king of Tirhut is not mentioned in *Tavarikh Futuh-u-Salatin*, a Sanskrit *shloka* (drawn from oral tradition) that was available to him refers to Harisingh Deva as the king of Tirhut in A.D. 1324, who fled from his kingdom to hide himself in the hills (p. 13)²⁰. According to the author, six generations of Paramar dynasty ruled in Tirhut for about two hundred and twenty six years from Nanya Deva to Harisingh Deva (p. 19).

It may be mentioned here that later researches into the history of Mithila suggest a different version regarding the accession of the kings of Paramar or Karnata dynasty to the ruling seat of Tirhut. For example,

according to *History of Mithila* by Upendra Thakur, Nanya Deva established his dynasty in A.D. 1097 or 1098 and died in A.D. 1147. His son Ganga Deva's rule began from A.D. 1147 and ended in A.D. 1178. Narasingh Deva, son of Ganga Deva, remained on the *gaddi* from about A.D. 1181 or 1187 to A.D. 1225. Then, Narasingh Deva's son, Ramsingh Deva ruled from A.D. 1225 to A.D. 1285-86. His son, Shakti Singh began his rule from A.D. 1285 - 86 which ended in A.D. 1296. Finally, Harisingh Deva acceded to the *gaddi* in A.D. 1307 and left it in A.D. 1324²¹. There is one thing important to note in this context that the year marking the end of this dynasty is the same in both the accounts, one given by Thakur in 1956 and the other by Bihari Lal in 1883.

Then, an account of the origin of the name of Darbhanga follows (pp 13-14). According to him it was '*Darubhanga*'. 'Daru' means tree and 'bhanga' stands for 'demolition' or 'cutting'. The place where Harisingh Deva is said to have taken shelter was cleared of the jungle by the order of Sultan (mentioned before) and, then, that space became known as 'Darubhanga' which in course of time began to be pronounced as 'Darbhanga'. He cites the examples of 'Varanasi' and 'Bhojapal' which eventually came to be known as Banaras and Bhopal. According to Bihari Lal, thus, Darbhanga was settled in the early fourteenth century. Kumar Ganganand Singh, however, suggests its origin in the early fifteenth century on the basis of the account of defeat of Shiva Singh of Tirhut in his battle with Sultan Ibrahim Shah²². In this context, Ilias Rehmani refers to the book of Qazi Minhaj Siraj. Rehmani rejects the views of O'Malley as well as W.W. Hunter who mention the name of Darbhangi Khan as the founder of this town²³. *Tabaqat-i-Nasiri* written by Qazi Minhaj Siraj, before A.D. 1265, according to Rehmani, mentions the name of Darbhanga²⁴. Radhakrishna Choudhary also refers to

this book and writes that²⁵ 'Minhaj names Bihar, Tirhut and Darbhanga'. On this basis, he holds the view that Darbhanga continues to exist at last from twelfth-thirteenth century²⁶.

Bihari Lal refers to *Ain-i-Akbari* for describing the area and revenue of this town at the time of the emperor Akbar. He also mentions that according to a *sanad* Deva Singh of Oinwara dynasty had given a grant of fourteen bighas of land of Darbhanga to Makhdum shah Sultan and on the basis of this *sanad* the land grant was renewed by the emperor Akbar (p. 14).

Bihari Lal, then, gives an account of the *Panji* system which was initiated at the time of the last king of the Karnata dynasty, Harisingh Deva in the early fourteenth century. This system of maintaining genealogies evolved for regulating the practice of marriage among Maithil brahmans and Maithil kayasthas (Karan kayasthas) in accordance with the *Dharma Shastras* (p. 15). Later researches done chiefly by Ramanath Jha in this context support this view of Bihari Lal²⁷. However, it seems that he was more concerned with the growing abuse of *Panji* system among the Maithil brahmans. He writes that upper grade brahmans had started marrying several (twenty five or even fifty) girls belonging to lower grade brahman families just because of greed for money (p. 15). It was known as *Bikaua* system. The records of the second half of the nineteenth century corroborate the version of Bihari Lal in this context. According to Jata Shankar Jha, a (*bikaua*) brahman of the village of Koilakh had thirty five wives at the age of fifty years²⁸. Further, due to the death of only fifty four such *bikaua* brahmans in 1876, six hundred and sixty five women (some still in the stage of childhood and the rest being quite young) became widows²⁹. Bihari Lal refers to different books of *Dharmashastra* which condemn this *bikaua* practice and makes a strong

appeal against this evil.

He also mentions the extravagance of Shrivastava, Ambastha and Karan kayasthas on the occasions of marriage (p. 16). According to him, this practice caused impoverishment of the community at large. It is surprising that he has not mentioned the name of Munsii Peary Lal who had started a reform movement during 1870s among the kayasthas in Bihar against this evil²⁹. However, he has not only made his reformist attitude clear in this context but has also argued that kayasthas should be recognized as kshatriya and not as shudra. He has referred to *Kayastha Ethnology* which is packed with different pieces of evidence of different periods of history in support of his argument (pp 23-24). Following the census of 1871-72 due to the policies of colonial government caste consciousness relating to the position of a caste in caste hierarchy began to grow³⁰. As a result, different caste groups began to form their caste associations for promoting their respective interests as well as statuses in Bihar since 1880s³¹. Bihari Lal being an elite of his community, perhaps, considered it desirable under the spell of his time to claim higher status for his caste in the caste / *Varna* hierarchy of Hindus.

Considering Tirhut to have been associated with Patna for a long time more or less as one of its administrative units, the author has also presented an account of this famous city since ancient days (p. 18). He mentions the observations of Chinese travellers and refers to *Ahasanul Tavarikh*, *Tarikh Hindustan*, *Tarikh Chin*, *Jam-Jahanama*, etc., in this context. According to him, 'Azimabad' was the last name given to Patna by Azimussan, a grandson of the emperor Aurangzeb, in A.D. 1704 (p. 19).

Bihari Lal then gives an account of the Oinwara dynasty which succeeded the Parmara dynasty after the latter's end in the first quarter of the fourteenth century. However, there is a gap of about thirty one or thirty four years between the end of karnatas and the beginning of the Oinwaras (p. 19). The Oinawara dynasty begins with Kameshwar Jha who secured the kingdom of Tirhut from Mohammad Tughlaq (son of Sultan Gayasuddin Tughlaq) and installed his son Bhava Singh on its *gaddi* in A.D. 1348. Bhava Singh remained on the *gaddi* until A.D. 1384. He was succeeded by his son Deva Singh. During the regime of Bhava Singh in Tirhut, Haji Shamshuddin Ilias established the township of Hajipur in A.D. 1357 and built up a fort and a mosque. Deva Singh died in A.D. 1445 at the age of sixty one years. A tank excavated by him in the village of Sakri (in the present district of Madhubani) existed even in the second half of the nineteenth century. After Deva Singh, his first son, Shiva Singh became the king of Tirhut. The author has also simultaneously dealt with the succession of emperors in Delhi from Mohammad Tughlaq to Bahlol Lodi who captured the throne in Delhi in A.D. 1450.

Shiva Singh's rule in Tirhut ended in A.D. 1448. His capital was in the village of Lahera, pargana Pariharpur Ragho. The ruins of his fort were visible at the time of Bihari Lal (p. 21), who has mentioned that this king was quite brave and fearless. After Shiva Singh, his wife Lakhima Devi looked after the administration until A.D. 1457. Then, according to the author, (p. 21), Viswasa Devi, the other wife of Shiva Singh, managed the affairs of Tirhut until A.D. 1465. This queen died while Bahlol Lodi was the emperor. This emperor lived upto A.D. 1488. After Viswasa Devi, Padma Singh, younger brother of Shiva Singh, became the ruler. Padma Singh was succeeded by Dhruva Narayan in A.D. 1469 and remained on the *gaddi* until A.D. 1470.

Then followed Hriday Narayan (1470 - 1505) who remained alive during the regimes of Sikandar Lodi and Ibrahim Lodi. Bihari Lal refers to *Tavarikh Farishta* according to which Sikandar Lodi had come to Tirhut and its king had appeared in his court with the promise to pay a few lakh *tanka* as tribute. The emperor left Mobarak Khan Lohani to collect the tribute and then returned back. Sikandar Lodi died in A.D. 1517. The author writes that this emperor had a feeling of hatred towards Hindus. Hindus could not make any pilgrimage in his time. The great saint Kabir Das who was a disciple of Ramanand Swami, was alive then. Besides, the first Portuguese ship docked in India in his time (p. 21). It seems that Sikandar Lodi's regime was quite eventful. Citing the work of Jababuldoula Saiyad Ahmed Khan Arefjung, the author says that it was during the rule of this emperor that the decline of Sanskrit studies started and the education of Arabic and Persian began. One however, cannot be sure of the truth of all reported regarding Sikandar Lodi in absence of the corroborating evidence. The author also mentions that during the earlier regimes of Hindu kings and emperors, kayasthas also used to learn Sanskrit and become great scholars (p. 23).

In Tirhut, Bhairava Singh ruled from A.D. 1505 to A.D. 1519 while Ibrahim Lodi was the emperor. He was succeeded by Rupanarayan (A.D. 1519 - 1534) whose successor was Kansanarayan Deva (A.D. 1534 - 1548). Here, the author has also described the beginning of Mughal rule and then how Sher Shah became emperor and how finally Humayun again captured the throne (pp 25 - 26).

The Oinwara dynasty, according to the author, remained in power for more than two centuries. He refers to a version of some *Panjikaras* (genealogists) according to which this dynasty ended in A.D. 1545 ; then

one kayastha, whose title was 'Majamuadar' looked after the affairs of Tirhut from 1546 to 1547 and from 1548 to 1556 Tirhut was without any ruler. Some *Panjikaras* held the view that the Oinwaras had ruled over the kingdom until 1552 and, then, the family of Mahesh Thakur acquired the ruling seat of Tirhut. A few *Panjikaras* reported that from 1549 to 1552, one Majlish Khan, who was a Maithil brahman and had been granted the title of 'Khan' by the court of sultans, had administered the territory of Tirhut. According to some other genealogists, from 1549 to 1558 Bhar rajputs remained seated on the *gaddi* (p. 27). The author has given a list of the names of these rajput chiefs along with the periods of their rule : Birbal Narayan, also known as Roopnarayan - seven months ; Unmad Sing - eleven months ; Kharag Singh - three years and two months ; Shishir Singh - five years ; and Manmath Singh - seven days (p. 27). According to Radhakrishna Choudhary³², "The account of these Rajputs in Tirhut has been left out by all writers on the history of Tirhut". Kulanand Das, however, in his article entitled '*Mithilaka Rajavansha*' has mentioned the following names : Birbal, Unmad Singh, Kharag Singh, Kausheshwar Singh and Manmath Singh of *Bihor Rajput* dynasty that ruled in Mithila from 1552 to 1556³³. Das has not mentioned the source of his information regarding these kings. The name of the fourth king is Shishir according to Bihari Lal and Kausheshwar according to Kulanand Das. Besides, the latter refers to them as *Bahor* rajputs. It seems, however, that the word *Bhar* used by Bihari Lal is correct in this context as one also finds *Mithila Bhashamaya Itihas* casually mentioning the rule of *Bhar* kshatriyas³⁴. But the word *Bahor* has not been used by any one else.

Bihari Lal's account of the Oinwaras is quite different from that given by Upendra Thakur. The former had limited sources of history of Mithila available to him. Besides, he was a lawyer by profession, not a historian.

Thakur's account is based on a large number of evidence. According to him, the Oinwaras began to rule from A.D. 1353. The founder of this dynasty was of course Kameshwar Thakur, as mentioned by Bihari Lal as well. But, then, the line of succession according to Upendra Thakur is as follows : Kameshwar Thakur - Bhogishwar Thakur - Ganeshwar Thakur - Kirti Singh - Bhava Singh - Deva Singh - Shiva Singh - Lakima Devi - Padma Singh - Vishwasa Devi - Harasingh Deva - Narasingh Deva - Dhirasingh Deva - Bhairav Singh - Ramabhadra Deva - Lakshminatha Deva (Kansanarayan)³⁵. It is, thus, obvious that Bihari Lal could not cover the period of Oinwaras rigorously as quite a number of names of Upendra Thakur's list have not been mentioned by him. Further, there is also error regarding Vishwasa Devi, who according to Bihari Lal was the second wife of Shiva Singh (p. 21). She was, in fact, the wife of Padma Singh according to Thakur³⁶. In spite of such lapses, the socio-cultural facts such as the beginning of Arabic and Persian education, Sikandar Lodi's attitude towards Hindus, etc., given by Bihari Lal (mentioned before), raise issues which deserve to be verified and pursued for exploring significant aspects of our social and cultural life in the medieval period.

The author, then, begins to describe the successive rulers of Darbhanga raj. Mahesh Thakur, son of Chan Thakur, grandson of Dube Thakur, a Shrotriya brahman of village Bhour, pargana Gopalpur, was a great scholar of Nyaya (logic). He had hundreds of students who also became very learned pandits. One of them was Raghunandan Rai, a Maithil brahman of village Rampur, pargana Gaur, who went to the court of emperor Akbar and defeated all the pandits of the royal court in disputation. The emperor honoured him by granting the title of 'pandit rai along with the kingdom of Tirhut in A.D. 1558. Raghunandan came back from Delhi and presented the kingdom of Tirhut to his guru, Mahesh Thakur. The latter declined to accept it. However,

his son, Gopal Thakur, during the life time of his father secured the *firman* granting the kingdom of Tirhut to Mahesh Thakur from the royal court by proving his skill and capability (p. 28).

The author has not mentioned the source of the information (narrated above) regarding how Mahesh Thakur got the kingdom of Tirhut from the emperor Akbar. He, perhaps, depended on the oral tradition in this context, which conveys many versions of it. Jata Shankar Jha in his article on Darbhanga raj has referred to its different versions and found almost all writers of the history of khandava dynasty using one or the other version of it in the context of acquisition of raj by this dynasty³⁷. His observation seems to be true so far as the writers of the nineteenth and twentieth century are concerned. It may be mentioned that *Shrimatkhandawala Kula Vinod* of Gopal Jha who was in the court of Narendra Singh (of the eighteenth century) has neither the name of Raghunandan Rai nor the legend associating him with his guru, Mahesh Thakur, in connection with the emergence of khandavala dynasty in the history of Tirhut³⁸. Gopal Jha must have written it before the death of his patron, Narendra Singh in 1760. Similarly, Mulla Taqia a contemporary of Mahesh Thakur, does not say any thing about it³⁹. It is difficult to locate the source of the above mentioned legend. However, it seems to have been in high circulation since nineteenth century.

The author, then, mentions in brief some of the important events of the period of Akbar's rule. Queen Elizabeth was on the throne of England at that time and the East India Company was formed there in 1599. Bihari Lal describes in detail the establishment of this Company and its gradual rise to the extent of becoming the ruler of India (pp 29-30). The author also mentions that it was during the regime of Akbar that Tulsi Das began writing his

Ramayana in A.D. 1574 ; Moulana Abdul Qadir and Sheikh Mohammad Sultan began translating *Ramayana* and *Mahabharat* into Persian by the order of this emperor. Haji Ibrahim undertook the task of translating *Atharva Veda* ; Moulana Shaviri took up the translation of *Harivansha* and Shikh Faizi translated *Lilavati* into Persian. Todar Mull conducted land survey and settlement in 1582 (p. 30).

Mahesh Thakur administered the territory of Tirhut for twelve years and towards the end of 1569 left for Banaras and died there leaving behind his five sons : Ram Chandra Thakur (who died before his marriage), Gopal Thakur (who succeeded his father in 1569 and died in Banaras in 1585), Achyut Thakur (who died without any issue and could never sit on the *gaddi*), Parmanand Thakur (who looked after the affairs of Tirhut after the death of Gopal Thakur and died without any issue), and Shubhankara Thakur (who succeeded Parmanand Thakur in 1585 and remained on the *gaddi* until 1607). He was succeeded by his son, Purushottam Thakur, at the time of emperor Jahangir, in 1607, and died in 1614. Then, Narayan Thakur succeeded his brother, Purushottam Thakur, in 1614 and lived until 1642. His brother, Sundar Thakur sat on his *gaddi* in 1642. His regime ended in 1692. Then followed the regimes of the following : Mahinath Thakur (the eldest son of Sundar Thakur, 1692 - 1694) ; Narapati Thakur (younger brother of Mahinath Thakur, 1694 - 1700) ; Raghava Singh (son of Narapati Thakur, 1700 - 1736) ; Vishnu Singh (son of Raghava Singh, 1736 - 1740) ; Narendra Singh (brother of Vishnu Singh, 1740 - 1760) ; Pratap Singh (heir of Narendra Singh, 1760 - 1776) ; Madhava Singh (brother of Pratap Singh, 1776 - 1807) ; Kshatra Singh (son of Madhava Singh, 1807 - 1839) ; Rudra Singh (son of Kshatra Singh, 1839 - 1850) ; Maheshwar Singh (son of Rudra Singh, 1850 - 1860).

Pt. Gopal Jha has also dealt with the line of succession from Mahesh Thakur to Narendra Singh in his *Shrimat Khandavala Kula Vinod* of the eighteenth century. According to him Mahesh Thakur was born in A.D. 1511, he got raj in 1556 - 57, died in 1571, and was succeeded by his son, Gopal Thakur in 1571 ; then followed Shubhankara Thakur from 1583; Purushottam Thakur from 1619 ; Narayan Thakur from 1625 ; Sundar Thakur from 1643 ; Mahinath Thakur from 1670 ; Narapati Thakur from 1693 ; Raghava Singh from 1703 ; Vishnu Singh from 1739 and Narendra Singh from 1744⁴⁰. According to the account given in this context by Parameshwara Jha, the khandavala regime began in 1557 with Mahesh Thakur who died in 1569 ; then followed the regimes of the following : Gopal Thakur (from 1571 to 1584) ; Shubhankar Thakur (from 1584 to 1620) ; Prushottam Thakur (from 1620 to 1626) ; Narayan Thakur (from 1626 to 1644) ; Sundar Thakur (from 1644 to 1671) ; Mahinath Thakur (from 1671 to 1693) ; Narapati Thakur (from 1693 to 1704) ; Raghava Singh (from 1704 to 1740) ; Vishnu Singh (from 1740 to 1743) ; Narendra Singh (from 1743 to 1760) ; Pratap Singh (from 1760 to 1775) ; Madhava Singh (from 1775 to 1807) ; Kshatra Singh (from 1807 to 1839) ; Rudra Singh (from 1839 to 1850) ; and Maheshwar Singh (from 1850 to 1860)⁴¹. It is, thus, obvious that there are differences particularly regarding the periods of regimes of different *rajas* of this dynasty between Bihari Lal's version and that of Gopal Jha and between the account of the former and that of Parameshwar Jha and again between Gopal Jha's account and that of Parameshwara Jha. The problem of variation remains as one consults the accounts given by Mukund Jha Bakshi and others in this context. Jata Shankar Jha, however, in his 'History of Darbhanga Raj' has mentioned the year of each raja's accession to *gaddi* in the post - Mahinath Thakur period with much certainty by referring to different sources⁴². It is the period between Mahesh Thakur and Mahinath Thakur

which has the problem of variation in this context. This problem deserves the attention of the present day historians of Mithila.

Besides describing successive generations of the khandavala dynasty, Bihari Lal has also mentioned some significant events which occurred during the time of Akbar's descendants. For example, while Jahangir was on the throne of Mughal empire, khankhana who had translated Babar's account, died at the age of seventy two years ; an ambassador of James I, the emperor of England, visited India ; and Tulsi Das died in Banaras in 1643 (p. 31). During the regime of the emperor Shahjahan, rice was sold in Bengal at the rate of 8 mounds per rupee (p. 32). His successor, emperor Aurangazeb, was very wise and alert. But he was under the influence of religious sectarianism (p. 33). The author has also described the relationship of Raghava Singh with Mahabat Jung, nabab of Murshidabad, who raised the revenue of Sarkar Tirhut from rupees one lakh to more than rupees seven lakh (p. 33). Narendra Singh's battle with Bhikhari Mahatha at Kandarpi Ghat has been mentioned in a few words (p. 34). According to the author, it was Pratap Singh who shifted the capital of khandavalas from Bhaura (near Madhubani) to Darbhanga in 1762 (p. 34). From the last quarter of the eighteenth century, Darbhanga raj began to deal with the administration of East India Company government. Madhava Singh faced quite a lot of problems. The author has described in detail how he could secure the zamindari of Tirhut after 1800 (pp 35 - 37). Quite a lot of space (from p. 37 to p. 48) has been devoted for describing the way the affairs of the raj were conducted from the period of Kshatra Singh to 1880. Since Bihari Lal's family was closely associated with the raj since the regime of Kshatra Singh, he was in a position to collect all the information and records relevant to his purpose. Therefore, his account of the nineteenth century may be supposed to be very

authentic. According to him, thus, Kshatra Singh and Rudra Singh had to fight legal battles against their brothers. The extravagance of Rudra Singh and Maheshwar Singh and mismanagement of administration by their officers led this raj to fall in debt of about rupees seventy lakh. They also spent a lot for the construction of bridges besides making revenue - free grants of land. The economic condition of raj, however, began to change after it was taken over by the court of Wards. Not only the management and economy improved, but several buildings, gardens, bridges, roads and irrigation canals were constructed. Hospitals and schools for both English and vernacular education were established within the territory of the zamindari. The most remarkable change that occurred was that the indigenous way of administration which prevailed earlier was replaced by the bureaucratic system at the time of Lakshmishwar Singh. Under the circumstances, English educated persons, most of whom were Bengalis, got an opportunity of occupying jobs of upper rank in the raj administration. The author expresses his anguish in this context that non - Bengalis ('Hindustanis') had thus been deprived of securing good jobs in Darbhanga raj. However, he also praises Lakshmishwar Singh in so many words and refers to him as a very capable and enlightened person quite learned in Sanskrit as well as English and possessing the knowledge of Urdu as well.

Part II

This part begins from p. 49 and ends on p. 114. Bihari Lal writes that the district of Tirhut was inhabited by a large number of Maithil brahmans. They were divided into four categories : first, shrotriya ; second, yogya ; third, panjibaddha ; and the fourth, grihastha. Generally they also held some zamindari and engaged in cultivation. They were very fond of eating fish,

pickles and curd. They did not touch tobacco and any alcoholic drink. They did not ride on bullock carts nor did they cultivate lands by their own hands. They also had interest in music and had acquired at least some knowledge of this art. This community had produced very eminent scholars of Sanskrit learning in past centuries and there were such pandits even at that time. Tirhut also known as Mithila in the Suba of Bihar had been known as the seat of learning, tolerance and generosity (p. 49). The author gives a list of *shastras* which were pursued here. He also mentions that the pandits of Nadia of Bengal and those of Banaras held the pandits of Mithila in high esteem. He mentions the names and contributions of Vachaspati, Gangesh Upadhyaya, Pakshadara Mishra, Vidyapati, Madan Upadhyaya, Gokul Nath Upadhyaya, etc., of past centuries (pp 50 - 52). Then, he supplies subject - wise list of well known scholars of the nineteenth century. He begins with the pandits of the *Vedas* :

There were eighteen pandits of *Vedas* (*Vaidiks*). He mentions the name of one scholar of *Yajurveda*, Grammar, Tantra and *Dharmashastra*, Teknath Jha (a contemporary of Bihari Lal) whose father, Dharnidhar Jha was employed by the Government as *Hakim Adalat* of the Appeal Court in Banaras. Baidya Nath Jha was his student who was later appointed as a Court pandit in the Court of *Sadar Diwani* in Calcutta (p. 52). Some of the scholars were associated with the court of Maharaja Lakshmishwar Singh and others lived at home. Almost all of them belonged to the northern part of Tirhut.

There were only three pandits of *Mimamsa* at that time : Yogadutta Jha, Manohar Mishra and Chitra Dhara Mihra. Mahamahopaddhyaya Dr. Sir Ganganatha Jha has also mentioned in his autobiographical notes that by the

last decade of the nineteenth century there were only three *mimamsakas* left in Mithila⁴³. Of these three scholars, two belonged to the northern part of Tirhut.

The group of *naiyayikas* was fairly large. There were thirty nine pandits who were very eminent scholars of Nyaya. The author mentions the name of Babujan Jha of the village of Pilakhabar, pargana Hati, who was the court pandit of the Maharaja of Jammu. Nenan Jha's father was in the court of the king of Nepal. Bhaiyu Mishra was in the court of Bettiah. One of his ancestors, Jagadish Mishra had defeated all the pandits of the court of the Maharaja in Pune (Maharashtra) in disputation. The latter gave him in reward one mauza and employed him as his court pandit. Bhaiya Thakur was in the court of Jaipur. Jaipal Jha of the village of Chakauti, pargana Tirsath, served in the court of Maharaja Ranjit Singh at Lahore as his court pandit. Parmeshwaridutta Jha was in the court of Hathwa raj. It seems, that the pandits of Mithila commanded respect in different corners of the country and those who could manage to move out found great patrons easily. Of all these *naiyayikas*, the overwhelming majority belonged to the northern Tirhut.

The largest group was that of grammarians, fifty six in number. Among them, there was Halli Jha of village Harinagar, pargana Hati, who had also learnt English and Persian. Giridhari Jha was in the Court of Jammu ; Mahant Jha and Manohar Jha were in Bettiah ; Hardi Nath Jha was in the Court of Bharatpur ; Prananath Pathak served the Court of Janga Bhadur of Nepal. The names of a few more grammarians have been mentioned who were serving rich and powerful patrons as their pandits beyond the suba of Bihar. The grammarians of Mithila, it seems, also had a high reputation and, therefore, one finds them spread in different estates of north India. The

overwhelming number of them, however, were from the northern part of Tirhut. Among the grammarians, one Gopal Thakur has been mentioned by the author as having a unique distinction that he never accepted any gift or any thing from any body (p. 63). Bhavanatha Mishra (Bihari Lal has also mentioned his name as a great poet (P. 75), a great scholar of nyaya in the early fifteenth century, was known by the name of 'Ayachi' simply because he never asked any one for any help or gift as long as he lived. He subsequently became a legend in Mithila and this legend is still narrated in the circle of students and teachers of Sanskrit. Along with the legend, perhaps, 'Ayachi' tradition also flourished in Mithila. The example of Gopal Thakur indicates that it survived at least until the nineteenth century. Ayachi Mishra was the chief pandit of the institution of higher learning in Sanskrit that he himself maintained at his home in the village now known as Sarisab - Pahi (district Madhubani). He held his policy of maintaining his institution without any aid or help from any king or chief, perhaps, because of his commitment to the principle of maintaining the autonomy of the institution of higher learning. One who helps any institution by giving a substantial amount of fund may like to appropriate its resources in his interest. The institution loses its autonomy under the circumstances. Ayachi Mishra was, perhaps, not prepared for that. One finds his approach at least alive until Bihari Lal's time.

Like the number of eminent naiyayikas and that of famous grammarians, the group of erudite astrologers was also quite sizeable. The author has mentioned the names of thirty eight such pandits of astrology of whom Nilamber Jha lived in Banaras under the patronage of the estate of Alwar for teaching students. Gokul Jha of Pandoul, pargana Hati, was in the Court of the Maharaja of Alwar ; Dukh Mochan Jha of Rambhadrapur, pargana Ughara, and Giridhari Mishra of Koilakh, pargana Bhour, were court pandits

of the Maharaja of Rewa. A few letters that Giridhari Mishra wrote from Rewa to his family members at Koilakh were published some time back. One of the letters indicates that the Maharaja of Rewa (his patron) held him in high esteem⁴¹.

It is obvious that pandits of astrology of Mithila also enjoyed enough credibility in this field and, therefore, they received patronage of even far off estates. Most of these pandits remained in their villages practising their *pyotish*. Some of them served the court of Darbhanga raj and a few had patronage of some other zamindars. It may be mentioned that majority of them belonged to the northern part of Tirhut.

There were thirty well known *Vaidyas* (practitioners of Ayurvedic medicine) in Tirhut at that time. It is important to note that the learning and practice of Ayurveda had been virtually left for only Sakaldwipi brahmans. This was also because the profession of *Vaidya* was known as the caste profession of these brahmans. It seems that Sakaldwipi brahmans came from outside and settled in Tirhut when they began to receive patronage of Darbhanga raj. According to the author, it was Anant Bihari Mishra's family which had remained attached to the court of this raj from the eighteenth century when Narendra Singh was the *raja* to the time of Lakshmishwar Singh (p. 73). Further, thirteen out of thirty famous *Vaidyas* were settled in the town of Darbhanga. The household of each *vaidya* had a separate space for dispensary where he used to conduct his practice. Darbhanga had thus become a centre of Ayurvedic doctors. There were twelve *vaidyas* settled in different villages of the southern and south western part of Tirhut. Only five of them belonged to the northern part of the district. Pargana Saraisa, was, perhaps, economically much better off than the northern part of Tirhut

and, therefore, it could afford to have relatively a larger number of Ayurvedic practitioners.

The author has devoted some space for describing the poets of past centuries as well as those who were living in his time. It seems that he had included in this list the poets of Sanskrit, Maithili as well as Brajabuli. He mentions the names of Bhavanatha Mishra (*alias* Ayachi Dube) and his son Shankar Mishra of the fifteenth century who wrote poetry in Sanskrit. About Vidyapati Thakur Bihari Lal writes that he was a contemporary of Maharaja Deva Singh and Maharaja Shiv Singh (of Oinwara dynasty) and his *Maheshvanis* (written in Maithili) were very popular. Since Vidyapati's descendants were settled in village Sourath, pargana Hati, the author, perhaps, thought that Vidyapati had also had his home in this village. Altogether the names of ten Maithil brahmans have been included in this section by the author (pp 75 - 77). Four of them were of past days. However, one Chhokouri Mishra of village Satalakha, pargana Jarail, was not of medieval period. The author writes that he was the guru of Maharaj Kalyan Singh of Azimabad (Patna). Maharaj Madhava Singh brought him from Patna to Tirhut (p. 75). Of the six poets who were contemporaries of Bihari Lal, there was Chanda Jha, a famous name in the world of Maithili literature. The author has mentioned the name of one Faturi Jha of village Shahpur, pargana Hati who was not formally educated. But, he had a sharp insight and by the grace of God he wrote very good poetry and songs.

George A. Grierson collected a song written in Maithili by one Faturi or Faturilal on the famine of 1870s. In this song, the poet had highlighted the efforts of British Government as well as Darbhanga raj in managing relief. The song also revealed the corrupt practices of the officers / workers

who were in charge of conducting relief operations. Grierson had much appreciation of the song as it had been written in a style of Maithili which was very close to that used by the masses in Mithila. He, therefore, included it in his *Chrestomathy*⁴⁵. Grierson does not say anything more about the poet. Parameshwara Jha has also referred to this poet and his song *Kavitta Akali* and writes that he belonged to the village of Shahpur⁴⁶. Neeta Jha in 1997 writes that no information had been collected so far about such a great poet of masses as Faturi or Faturilal⁴⁶. However, *Aina-i-Tirhut* at least gives the information that Faturi was a Maithil brahman and provides a confirmatory evidence that he belonged to the village of Shahpur.

In addition to the poets of Maithili and Sanskrit, the author has mentioned two names of Sakaldwipi brahmans, four names of Bhat brahmans and one name of kayastha srivastava who wrote in Brajbuli. There was one Shyam Sundar Maharaj who was well versed in Arabic, Persian, English and Bengali and according to the author, he wrote poetry in each of these languages (p. 76).

The author has mentioned the names of the famous Hindu Saints and their *mathas*. He has included Nanakashapi *matha* in this list (p. 78). There are altogether names of only twelve saints in this section of which Baba Sahab Ramdas Vairagi, Baba Rajaram Nanakashahi, Gosain Vishwambhar Das Vairagi and Gosain Sadhu Ramdas Vairagi belonged to an earlier period. Their *mathas*, however, continued to exist. There were only three saints in the southern part of the district and the rest of them had their shrines in the northern part. The author has also described the legends associated with them in detail.

The account of the scholars of different branches of Sanskrit learning and of poets and saints, presented by Bihari Lal (mentioned before) indicate that it was the northern part of Tirhut where the traditions of Nyaya, Vyakarana, Mimansa, Vedas, kavya, etc., had their chief centre. The southern and south western part of the district had a very little or marginal share in the contribution of Mithila to these traditions of Hindu civilization. *Aina-i-Tirhut* contains at least some empirical evidence in this context. Besides, no example of any Sanskrit pandit coming from outside to settle here has been cited by the author. Sanskrit pandits, in fact, used to migrate from here to distant places in the country where there was demand for great *naiyayikas / vaiyakarans / jyotishis*. Excluding the *vaichyas* and saints the total number of scholars including poets was more than one hundred and seventy. The overwhelming number of them were Maithil brahmans. Being renowned pandits, they must have had a lot of students reading *shastras* under their guidance. It seems that the tradition of Sanskrit learning was in a flourishing state in the northern part of Tirhut even in the second half of the nineteenth century.

The author, then, mentions the names and other details of Muslim saints of different sects whose shrines were located within the territory of Tirhut (pp 81 - 93). The number of such saints was forty three, much larger than the number of Hindu saints. The shrines of twenty two saints were in different places of the south western part of Tirhut. The northern part had only three shrines (*mazars*) of Muslim saints. The town of Darbhanga, it seems, was a great centre of such saints as there were fourteen shrines situated in the different *mohallas* of this town. The author has also referred to the towns of Muzaffarpur and Hajipur where there were *mazars* of a few famous saints. Besides, there were five of these saints who had come from outside and had settled in Darbhanga and in the south western part of the district.

Bihari Lal has described in detail the legend associated with each and every saint.

The names of the scholars of Persian, Arabic and Urdu learning have been given along with the details which the author could collect, perhaps, by interviewing their family members and other knowledgeable persons (pp 93 - 114). The total number of such scholars is forty five. The list also includes the names of nine Hakims. Three of them had their dispensaries in Muzaffarpur. Three Hakims were serving the patients in Darbhanga. One of them had come from outside and had settled here. One Hakim was stationed in northern Tirhut and there were two Hakims in the south western part of the district.

Adding the number of Hakims to that of *Vaidyas* who were in Darbhanga, the total number of the medical experts available for serving the patients was sixteen. Besides, there was Kalikumar Mitra whose name has also been mentioned by Bihari Lal in this section (p. 100). According to Ayodhya Prasad, Kalikumar Mitra had joined the hospital established by Darbhanga raj (before 1867) as civil surgeon⁴⁸. It seems that he was the first allopathic doctor in Tirhut. Thus, one may suppose that Darbhanga had emerged as the chief centre of health care in north Bihar by the second half of the nineteenth century.

The learning of Persian, Arabic and Urdu was virtually confined to Muslim community. Only three scholars were Hindu and all of them were Amabashtha kayasthas, one of Darbhanga and two belonging to the southern part of Tirhut. Of the remaining ones, majority (nineteen in number) belonged to Darbhanga, about ten of the total number

of such scholars were residents of the villages of the south western part of the district and just a few belonged to the northern part. Quite a number of them had come from outside and had settled in Darbhanga and in the southern parganas.

It seems that Darbhanga was also a great centre of Persian and Arabic learning in north Bihar. The name of Mulla Abul Hasan has been mentioned by the author (p. 93), who was in the court of the emperor Aurangzeb and used to teach his daughter. His son got a grant of one hundred and one *mouzas* in Tirhut as *jagir* and then his family came to reside in Darbhanga. According to Ilias Rehmani, Mulla Abul Hasan was a disciple of Mulla Taqia⁴⁹. Moulavi Fazal Ali (author of *Favayed Amiriya*), Moulvi Sharfuddin Husain, Moulavi Mohammad Salah 'Khamosh', Moulana Mohammad Imam Shah, Moulana Mohammad Bahram Shah, Moulavi Maniruddin Husain (author of *Manirul Farayez*, *Manirul Fatabi* and *Fabayed Razia*), Mohammad Murshid Hasan 'Kamil', etc., were very eminent scholars and teachers of Arabic and Persian learning. Several students received their education under their guidance. The presence of the seats of such eminent scholars and of the shrines of more than a dozen saints commanding people's devotion indicates that in the town of Darbhanga there was hegemony of Muslim cultural ethos. The south western part of the district had a similar situation : the number of shrines of Muslim saints was much more than that of Hindu saints, and the number of Muslim scholars was also much higher than that of the Muslim scholars living in the northern part. One may, thus, suppose that the influence of Muslim culture in the town of Darbhanga and in the southern and south western part of Tirhut was quite deep rooted and vigorous. The northern part had very little of such influence, perhaps because of its long and well established tradition of Sanskrit learning.

There is one more important point indicated by the empirical evidence given in *Aina-i-Tirhut*. So far as scholars of Arabic, Persian and Urdu learning and Islamic saints are concerned, one finds instances of some of them coming from outside and settling in Tirhut. There is no evidence of any one leaving Tirhut for some other locality. The situation is just reverse in the case of the pandits of Sanskrit learning : none of whom came from outside whereas a number of them moved out to far off places (discussed before).

Part III

This part covers more than sixty pages of the book. It begins with the description of the quality of soil and month - wise variation of climate. The typical diseases were malaria and fever. The cases of jaundice and tuberculosis were few. The inhabitants of town and those who frequently visited town constituted a category known as *ashraf* and they used Urdu as the medium of communication among them (p. 116). The contention that the town of Darbhanga was dominated by Muslim cultural ethos (mentioned before) is supported by this observation of the author. However, according to him, their Urdu was not grammatically correct. They did not use its appropriate phrases. It may be mentioned here that Francis Buchaman also found the word *ashraf* being used in Patna - Gaya for the upper category of people during his survey in 1811 - 12⁸⁰. However, according to him high castes of both Hindu and Muslim communities constituted the class of *ashraf*⁸¹. But, according to Bihari Lal, *ashraf* comprised those living in the urban area and using Urdu as the language of communication. He further writes in this context (p. 116) that *dehati* or *ganwari* Hindi, that is vulgar Hindi, prevailed as a mode of communication among the masses in the rural area, and Maithil pandits as well as Maithil kayasthas spoke a particular type of Hindi having

words of Sanskrit. He has given examples of both *ganwari* Hindi and the speech of Maithil pandits as well as Maithil kayasthas (p. 116).

There is, of course, difference between the style of one and that of the other. The examples given by Bihari Lal indicate that Maithil pandits and Maithil kayasthas used formal and respectful styles whereas those used by the masses were quite informal. But, the language / dialect was common in both the styles, and this language was Maithili, not Hindi of any kind. Why did Bihari Lal use the words '*ganwari* Hindi' and '*Tirhut* Hindi' for Maithili, a language whose literary excellence had continuity from the fourteenth century ? It seems that the word '*Maithili*' had not begun to be used for the language of Tirhut by that time. Chanda Jha, for example, used the words '*Mithila Bhasha*' for Maithili in his preface (written in Hindi) to his translation of Vidyapati's *Purush Pariksha* that was published in 1888⁵². Ayodhya Prasad 'Bahar' included a *Maheshvani* written in Maithili by a poet named Ramanath in his *Riaz-i-Tirhut* of 1868. Regarding the language of this *Maheshvani*, he used the words '*Tirhut Ki Bhasha*'⁵³. William Adam who conducted a survey of the state of education in Bengal and Bihar during 1835 - 1838, used the word '*Tirhutiya*' for Maithili as the language of conversation in Tirhut in his report⁵⁴. Buchanan in his report of the survey of Purnea district in 1809 - 10, used the words '*desh bhasha*', '*Mithila dialect*', etc., for Maithili⁵⁵. It was probably George A. Grierson who first used the word '*Maithili*' for the language of the people of Mithila in 1882⁵⁶. One may under the circumstances suppose that Bihari Lal was not at all aware of the word '*Maithili*' and, therefore, he used the words '*ganwari* Hindi' and '*Tirhut* Hindi' for it. But, so far no instance of the use of the word '*Hindi*' of any kind for Maithili / Tirhutiya / Mithila *Bhasha* has been available from any record / book of the nineteenth century except *Aina-i-Tirhut*. Perhaps, the

dialects of Tirhut appeared to be close to Hindi (and not to Urdu) and so, the author considered them simply as types of Hindi. However the way he has written about Urdu and Hindi indicates his loyalty to the former.

The author, then, describes the agrarian scenario. Various kinds of pulse, oil - seeds, paddy, etc. have been mentioned. *Marua* was the main food of the poor. The parganas of Saraisa and Basara were famous for the production of tobacco. Indigo was also cultivated in this district. Most of the good quality lands had been reserved for indigo cultivation and, therefore, peasants were deprived of the lands which could yield high amount of food crops. According to the author, this was the reason of the rise in prices as well as the occurrence of famine (p. 117).

Varieties of fruits and sugar cane were grown here. The author has mentioned the name of each. The description of the varieties of mango has been given in detail. The towns of Darbhanga and Madhubani had large godowns for the storage of sugar produced in this district at that time (p. 119). Various kinds of sweets such as *jalebi*, *rasagulla*, etc., were prepared here. The author has included the description of the varieties of vegetable, flower, spices, animals, birds, snakes, trees, etc., in this section (pp 119 - 127). There were twenty rivers such as Kosi, Kamla, Vagmati, etc. (p. 127). The names of eighty seven castes, (excluding five brahman castes and six sub - castes of kayasthas) have been mentioned (p. 128). Among the five castes of brahmans, he refers to 'pachhiman brahmans' who were also called, according to the author, 'bhumihar brahmans'. The people who inhabited the territory of Tirhut were of these ninety eight caste groups. Before Bihari Lal, it was Jyotirishwara in the fourteenth century who had conducted ethnographic survey in Mithila⁵⁷. In 1885, H.H. Risley began his famous

ethnographic survey of the tribes and castes of Bengal (which included Bihar and Orissa as well). The report of this official survey was published soon⁵⁸. The last ethnographic survey was conducted by the Anthropological Survey of India under People of India project during 1985 - 1990⁵⁹. The ethnographic data contained in *Aina-i-Tirhut* are very valuable for comparative study of such data available in *Varna Ratnakara* and other official surveys conducted in the nineteenth and twentieth centuries. The study can reveal the dynamics of castes in Tirhut. Bihari Lal further writes in this context that except the upper castes of Hindus and Muslims, each of the non - upper caste groups of both these religious categories had its own caste - occupation.

According to the author, there were sixty famous sacred places having temples in the territory of Tirhut. *Mithila Mahatmya*, which is a part of *Brihad Vishnu Purana*, mentions eight places associated with Shiva such as Shila Nath, Kalyaneshwara, Kapileshwara, etc. and one place of goddess Girija⁶⁰. All these places have been referred to in *Aina-i-Tirhut*. Parameshwara Jha has also described the sacred places of Mithila such as Janakpur, Sitamarhi, Gautam Kund, Kapileshwara, Bhuvaneshwara, Singheshwara, Chamunda Sthan, Bhadra Kalika, Ugra Tara, Jayamangala, etc.⁶¹. His list includes nine seats of Shiva and eight of Shakti besides Janakpur, Sitamarhi and Gautam Kund. Almost all of these places are also mentioned by Bihari Lal. His list is, thus, most elaborate of all such lists available so far. One may, however, assume that at least some famous seats of Shiva and Shakti might have escaped the notice of Bihari Lal. But, it can be safely supposed that the sample of sacred seats given in *Aina-i-Tirhut* is quite large and, therefore, represents the universe of sacred seats in Tirhut.

According to the data given in this context in *Aina-i-Tirhut*, there

were thirty three seats associated with Shiva, seventeen with Bhagawati (Shakti), seven with Sita Ram, two with Vishnu and only one with Radha Krishna. Thus, the overwhelming number of the sacred places in Tirhut were associated with Shiva and Shakti. Since some of such places are described in *Mithila Mahatmya*, one may suppose that Shiva and *Shakti* have been dominating the religious space in Mithila since ancient period. Besides, some of the seats of Shiva and *Shakti* were (and are) counted not only as regional centres of religious value but as having importance at the national level of *Shakta* order. For example, Ugra Tara of Mahishi (mentioned in *Aina-i-Tirhut*, p. 138) has been described as one of the sixteen most important *Shakti Peethas* of the country by John Woodroffe⁶². Maithils are known as *Shakta* and the prevalence of the *Shakta* tradition in Mithila is supported by the evidence of existence of as many as fifty places associated with Shiva and Shakti within its territory. The influence of Sita Ram, Vishnu and Radha Krishna, it seems, was marginal in Mithila before mid - nineteenth century though this land has been known as the birth place of Sita. Perhaps, the image of Sita remained more as a daughter than as a goddess. Girija, Gauri, and other forms of *Shakti* and Shiva (who were worshipped by Sita according to *Ramayana*), perhaps, continued to dominate the religious order of Maithils since ancient period.

The author also look note of the ruins of different forts existing in Tirhut at that time (pp 142 - 145). According to him, there were ruins of sixteen forts. Most of these forts were built up in ancient period by Nala, Dharmangada, Gandha, Nanya Deva, Bhara and Harba - Barba (belonging to the caste group of Dusadh). The fort at Balirajgarh was built up by Nal. It was first excavated by Grierson in 1879 (p. 144). The fort at Jaynagar, pargana Bachhour, was constructed in 1773 by the then Nabab of Bengal. In

the town of Darbhanga there was a fort existing since medieval period (p. 145). The fort of Hajipur was constructed in 1357 (p. 145). The author has described the location of the ruins of each fort in detail. It is necessary that excavation of these sites should be undertaken as soon as possible. Credit goes to Bihari Lal who alone considered it desirable to record the information regarding such sites for later generations of the scholars of the history of Mithila. It is hoped that archaeological investigation into these sites would definitely contribute to our knowledge of the history of this region.

There were four important mosques in Tirhut in the nineteenth century (pp 146 - 147). Besides, there was also a famous *Idgah* at Kadirabad mohalla of Darbhanga which had been constructed at the time of the emperor Aurangzeb. In the fort of Hajipur, one mosque was built up during the reign of Akbar. There was a famous mosque in Nagarbasi. The author has mentioned the historical events associated with it in detail. But, the time of its construction could not be known. The author collected the details of important tanks of varying sizes along with the legends and periods of their excavation (pp 148 - 155). It is significant to note that the presence of several tanks in any village one comes across while travelling in the territory of Tirhut apparently impresses him to distinguish the ecological profile of the rural area of Mithila from that of other areas of Bihar. Bihari Lal being a keen observer marked this distinguishing ecological feature and included the details of tanks in *Aina-i-Tirhut*.

The tradition of excavating tanks and wells is very long in Mithila. It remained linked with the tradition of *Dharmashastras* here. The functions of tanks were (and are) both socio - cultural and economic. The tradition of tanks has influenced the shape of cultural life as well as food habits of the

people here. All such aspects of tanks have been discussed elsewhere⁶³. Credit, however, goes to Bihari Lal who made available so much data in this context.

The section (pp 155 - 165) dealing with the famines of 1860s and 1870s is very elaborate and the account that it presents is full of information regarding their management as well as consequences. The famine of 1866 was very severe. Thousands of people died of hunger. Quite a lot of them had to become Muslims and Christians (p. 156) in order to save life. The men of Launia community became virtually extinct in absence of food. Maharani Maheshwaralata, mother of Lakshmishwara Singh, Rai Nandipat Mahatta Bahadur, Chaman Choudhary and Gopal Das tried their best to provide food to the people. At some places provision had been made by the government for the distribution of cooked food. But, the management proved to be quite ineffective in mitigating the crisis. According to O' Malley, the estimated number of deaths due to starvation in Tirhut was more than sixty thousand⁶⁴.

The second famine followed soon in 1874. The government authorities faced this crisis by organizing the distribution of food as well as other articles very efficiently and effectively. The entire district was divided into twelve relief circles, each having a relief superintendent with assistants, and a ready stock of grains for distribution among the poor. Road construction was undertaken in different parts of the district for giving employment to those who had neither food nor money to buy food. Those who could not work as labourers were given sufficient amount of money in loan on very liberal terms for excavating tanks. A number of health centres were established where those who required medical care were allowed to stay and

get medical facilities as well as food without making any payment for such services.

Darbhangra raj authorities had joined hands with those of the government in the management of this crisis. According to Bihari Lal, about thirty three lakh rupees were spent by the raj (Darbhanga) in arranging for relief operations (p. 42). Jata Shankar Jha mentions in this context that the total amount spent for relief by the raj in 1874 was more than thirty five lakh rupees⁶⁵.

The author of *Aina-i-Tirhut* has also described the corrupt practices adopted by the *amlas* involved in relief operations (p. 164). Bihari Lal's observation in this context is supported by Faturi Jha. He was a poet (mentioned before) and also had the direct experience of this famine. He wrote a long poem, *Kavitta Akali*, depicting how the crisis of 1874 was tackled and also how some of the officers and workers exploited the opportunity for their selfish interests. This poem attracted the attention of Grierson as well⁶⁶. The account of 1874 famine given in *Aina-i-Tirhut* is based on the author's own experience and observations. So, the report being first hand may be taken to be highly authentic and valuable.

It was for swift transportation of food stock from outside to this district that railways were constructed. Rail communication began in April, 1874 but it had to be stopped due to the weak wooden bridges on rivers. But, soon such problems were tackled and this communication was again started from 1 November, 1875 which continued without any interruption. Then, rail communication was also started from Muzaffarpur to Shamsuddinpur (Samastipur) from 25 February, 1877 (p. 167).

The author then describes another important event in the history of Tirhut. The district was divided into two parts in 1874. According to him, one Muzaffar Khan settled seven bighas of land and named this plot Muzaffarpur. Government offices were established here before 1790 (p. 167). Gradually, the name was extended to the adjoining areas and finally Muzaffarpur became the headquarters of the district. After division, the district of Muzaffarpur included the subdivisions of Sitamarhi, Hajipur, and Muzaffarpur. The district of Darbhanga now included the subdivisions of Darbhanga, Madhubani and Tajpur. The author has also mentioned the details regarding the number of revenue villages, the amount of revenue collection, etc., of each district (p. 168). An agricultural exhibition was held in Muzaffarpur in 1865. The author has mentioned the details regarding how it was arranged. The exhibition was, perhaps, first of its kind to be held in Tirhut.

Lord Northbrook, who was Viceroy then, had come to Darbhanga to inspect the relief operations in December, 1874. According to the author, he also came to personally see the condition of people and the region under the impact of famine (p. 173). The description of his visit has been elaborately narrated (pp 173 - 176). It seems that the way British authorities responded to the demand / need of the people under the crisis of famine and the demonstration of sympathetic attitude by even the highest authority of the colonial setting proved to be somewhat functional for enhancing the legitimacy of colonial raj. It is now asserted that colonial regimes enhanced their authority through the processes and structures of their collaboration with *rais*, *rajas*, zamindars, etc.⁶⁷. Bihari Lal's narrative regarding 1874 famine and the way government mobilized support of zamindars, bankers, businessmen, etc., for dealing with the crisis reveals the effectiveness

of the process of collaboration between government authorities and the powerful men such as zamindars, lawyers, bankers, businessmen, etc., of the locality.

Part IV

The fourth part of the book begins with the enumeration and description of caste / community - wise *raises* and respectable families (pp 177 - 282). The word 'elite' may be used for one who was *rais* / zamindar or one who was considered very respectable in his community by virtue of having education and a prestigious record of family history. Altogether about three hundred families have been mentioned by the author who constituted the elite category of Tirhut in the second half of the nineteenth century. This category comprised fifty seven Muslim families, that is, nineteen percent of the total number of elite families. The rest of the two hundred and forty three Hindu families, fourteen including Darbhanga raj belonged to Maithil brahman caste group. Eight of them had been granted zamindaris for their maintenance by Darbhanga raj. These were the families of younger brothers of Kshtra Singh, Maheshwar Singh and Lakshmeshwar Singh. Thus, among Maithil brahmans except Darbhanga raj and its allies, there were only five zamindars. The biggest zamindar among these five Maithil brahman families had his zamindari of fifty thousand rupees. The percentage of Maithil brahman zamindars (including Darbhanga raj and its allies) was about 4.6 of the total number. All of them except one belonged to the northern part of the district.

There were thirty seven zamindar families among Bhumihar brahmans. The author has used the words 'pachhiman brahmans' for them.

But, he also mentions that pachhiman brahmans were known as Bhumihar brahmans (see Part III). He describes the houses of Narhan, Sursand, Sheohar, Majholia as very important estates having big zamindaris. The biggest one of them had a zamindari of about two lakh rupees per year. The rest of the zamindar families among bhumihar brahmans had relatively small zamindaris. Altogether Bhumihar brahman zamindars constituted about twelve percent of the total number of zamindars in Tirhut. Most of them belonged to its south - western part.

The number of rajput zamindars was eighteen (only six percent of the total number). Most of them had zamindaris from medieval period and had substantial income (varying from about twenty thousand rupees to about two lakh fifty thousand rupees per year). Quite a lot of them belonged to the south - western part of the district.

Among the khatris, there were eleven respectable families. Few of them depended on business or service in government bureaucracy. They had come from outside and had settled in Tirhut. But, others had zamindaris. They also engaged in the business of money - lending. Rai Nandipat Mahatha of Muzaffarpur, for example, had an annual income of about eighty or ninety lakh rupees (p. 194). He was, perhaps, the richest man in Tirhut. Even Darbhanga raj had a much lower income (not more than twenty five lakh rupees per year according to Lakshmishwar Singh - see Part I). Most of such khatri families belonged to south - western part of Tirhut.

There were nine Agrawal families, two families belonging to some other caste of Vaishyas known as Sahus and one belonging to the kalwar community, doing money - lending business as well as holding zamindaris.

The richest of them was Rai Banwarilal Sahu Agrawal of Darbhanga who had an annual income of about seventy five or eighty lakh rupees (p. 195). There was Rai Govardhan Lal Bahadur of Darbhanga having an annual income of about forty or fifty lakh rupees (p. 196). The family of Gopal Das of Muzaffarpur had an annual income of about ten lakh rupees. Shiva Sahaya Sahu of Muzaffarpur had an annual income of more than ten lakh rupees (p. 200). Chamanlal Choudhary belonging to kalwar community of Muzaffarpur had an annual income of more than two lakh fifty thousand rupees. One of the members of his family was also a deputy collector (p. 200).

It may be mentioned that all of them, its seems, were chiefly engaged in the business of money - lending and by virtue of their phenomenal prosperity in their business they also acquired zamindaris. The traditional zamindar houses of Maithil brahman, Bhumihar brahman and Rajput communities had not by that time started doing money - lending. Some of the Khatri, Agrawal, Sahu and Kalwar zamindars who had combined the occupation of money - lending with that of zamindari, were the richest group. The traditional zamindars might be commanding prestige in the region by virtue of the past tradition of their families. But, so far as the economic status is concerned, they were no match to the money - lenders whose zamindaris were relatively of recent origin. One may, therefore, say on the basis of the data available in *Aina-i-Tirhut* that the newly emerged group of Khatri, Agrawal and Sahu zamindars (who had thriving business of money - lending) constituted the upper most (richest) class. The traditional zamindars belonging to the upper caste groups (Maithil brahman, Bhumihar brahman and Rajput caste groups) had a lower economic status.

Besides these families, there were one hundred and fifty two families

of kayastha community of which one hundred and thirty were srivastava kayastha, sixteen ambashtha, one mathur and one gaur. All of them were considered respectable by the author who has described the past records of glory achieved by their families. The majority of them had been on respectable positions under government or Darbhanga raj or some other important estates. Quite a lot of them had some zamindaris as well. However, they had also adopted the practice of money - lending while working as munsis and then had purchased zamindaris. For example, Kali Prasad, whose name has been included by Bihari Lal among the respectable kayastha families (p. 231), was a munsis in the indigo factory of Shahpur. He pleased his master by his skill and became the head of the native servants of the factory. Then, he started doing banking and earned a lot. He also became subsequently a shareholder of the property of factory and purchased zamindari⁶⁸.

Most of these kayastha families belonged to south - western part of Tirhut. The author has not mentioned the name of even a single karan kayastha family in the list of elite kayastha families of Tirhut. It is a matter of surprise. However, it is difficult to say why Maithil kayasthas were ignored by him in this context.

The Muslim zamindars are described as having glorious records of their past generations. Most of them had their ancestors on very high positions during Mughal and late Mughal days. They were also connected to families which had very distinguished lineages in Islamic tradition. It is important to note that except a few (p. 263, P. 270) none of them ever adopted the practice of money - lending. So, they also constituted the group of traditional zamindari, though only a few of them had substantial income.

It may be mentioned that the number of estates in Tirhut (including both the districts of Muzaffarpur and Darbhanga) was more than twenty thousand in 1879 - 80⁶⁹. Bihari Lal has mentioned only those estates which were considered important at that time. The elite class of *raises* and respectable families constituted not only traditional zamindars and zamindars doing money - lending business, but also those who were respectable due to their family - prestige and also because of holding important positions either under government administration or under big zamindari or under big indigo factories. The top position from the points of view of financial condition was, however, occupied by those zamindars of Khatri, Agrawal and Sahu caste groups who had thriving business of money - lending. They were not traditional zamindars. They had acquired zamindari in recent past. The traditional zamindars of both Hindu and Muslim communities occupied a lower position on economic scale as their economic condition was weaker in comparison to that of the above mentioned group of Khatri, Agrawal and Sahu zamindars. The kayasthas contributing the biggest group among the elites mentioned by Bihari Lal had generally small zamindari and none of them could afford to have so high financial condition as that of the top class, mentioned above.

●

It will not be out of place to mention that most of the traditional zamindari generally used to be in debt. Ayodhya Prasad observed that for participating in the gathering of zamindars, *rajas*, etc. on the occasion of agricultural exhibition held in Muzaffarpur in 1865, most of the zamindars had to borrow money simply for showing off⁷⁰. The case of Darbhanga raj has been described before in this context. It was in debt of seventy lakh rupees before the Court of Wards took over the charge of its administration. Bihari Lal also observed that the zamindari of some Bhumiwar brahmins,

(pp 184 - 187), one Rajput (p. 189) and some Muslims (pp 265 - 276) had fallen in debt either due to their being spendthrift or due to litigation. The money - lenders used to take advantage of the situation. Rai Banwarilal Sahu of Darbhanga had become so rich simply by exploiting the zamindari of Kirti Singh of Madhubani (p. 195). He also paid loan to Muslim zamindars (pp 265 - 276) who ultimately lost much of their zamindaris. The few such cases cited by Bihari lal indicate that the richest group of Khatri, Agrawal, and Sahu money lenders depended for their business on the group of traditional zamindars. The former had little contact with people. They also generally lived in urban areas and conducted their business with the zamindars who were spendthrift. They were not much concerned with land control. All that interested them was their own financial prosperity in monetary terms.

The traditional zamindars were, however, chiefly concerned with land control. They had to deal with people at the grassroots level. Besides, they had deep roots in the society. This class of traditional zamindars, thus, stood in a position that was politically subordinate to colonial authorities and at the same time economically lower than that of the richest category of money - lenders of the region. The kayastha elites were service holding class who had practically held occupations / jobs of secular nature. By acquiring zamindaris, they definitely enhanced their status. However, they also remained in a subordinate situation and could not compete with the class of money - lenders in amassing wealth nor could they compete with the class of traditional zamindars in controlling land. They, in fact, dominated the service sector.

The author has mentioned the names of the lawyers and *mukhtars* working in the different courts of the districts of Muzaffarpur and Darbhanga

(pp 282 - 307). The total number of lawyers was only seventy six in Tirhut. The number of those who had knowledge of English and who conducted their legal practice in different courts of law through the medium of English was just eleven (not even fifteen percent of the total number of lawyers). Of these eleven lawyers, there were seven Bengalis, two Srivastava kayasthas and two Muslims. Thus, more than sixty three percent of English knowing lawyers were Bengalis. The number of English knowing Bihari lawyers was very small. However, it seems that among Biharis, Srivastava kayasthas and Muslims had taken lead in English education.

The total number of Bengali lawyers was thirteen. Six of them did not know English. The total strength of kayastha lawyers was thirty two (Srivastava kayasthas - 28 ; Ambasthas - 3 ; and Maithil Karan kayastha - 1). There was also a lawyer of brahman community. There were twenty nine lawyers of Muslim community. It seems that among Biharis the communities of Srivastava kayasthas and Muslims were first to come forward to join the legal profession.

Similarly, among the total number of sixty seven *mukhtars* of Tirhut, there were thirty four Muslim *mukhtars*. The number of kayastha *mukhtars* was thirty one. Among the kayasthas, there was one Karan kayastha. In addition to the groups of kayastha and Muslim *mukhtars*, there was one Rajput and one European *mukhtar*. The Karan kayasthas of Tirhut, had, perhaps, just started taking interest in legal profession. Though the representation of Rajput and brahman caste groups in the legal profession was negligible, one may at least say that the upper caste groups had also begun to consider it as a desirable occupation. However, according to the data given in this context in *Aina-i-Tirhut*, one may say that the legal profession was virtually

monopolized by kayastha and Muslim elites.

It seems that the social structure of Tirhut comprised elites of different kinds in the nineteenth century. There were intellectual elites (scholars of various *shastras* of Sanskrit, Arabic and Persian learning ; mentioned before), an overwhelming majority of them belonged to Maithil brahman community. There were traditional zamindar elites. The majority of such elites of Hindu community were of Bhumihar brahman caste group though Darbhanga raj was the biggest landlord of this category. The richest were business elites of Khatri, Agrawal and Sahu caste groups whose chief occupation was money - lending. There were religious elites (Hindu as well as Muslim saints). The overwhelming majority of them were Muslim saints. There were elites of legal, medical and administrative sectors. The medical profession was monopolized by *Vaidyas* belonging to Shakadwipi brahman community and *Hakims* of Muslim community. Only one allopathic doctor was there. It seems that the modern system of health care had just begun to be introduced to Tirhut. Besides *Ayurvedic* and *Hakimi* systems which were traditional systems of health care and which were also practised by the groups traditionally associated with them, there were administrative and legal sectors, the positions of which were voluntarily joined by those who used to be found qualified. Most of such positions were occupied by kayasthas and Muslims. They, therefore, together formed the group of professional elites. One, thus, finds intellectual elites, traditional zamindar elites, business elites, professional elites and religious elites constituting broadly the upper layer of the social structure of Tirhut.

The author, Bihari Lal, devoted five years of his life simply out of disinterested intellectual curiosity to complete *Aina-i-Tirhut*. All that he

collected from books, records, journals and by his observations and interviews may not be taken to have covered the accounts of the entire universe of Tirhut in the nineteenth century. But, he definitely deserves the credit of covering a very large social space with a very wide perspective. His efforts are matchless in this context. The scholars interested in acquiring and generating knowledge regarding Mithila in the nineteenth century cannot afford to ignore his contribution.

Notes :

1. See Thakur, Upendra, *History of Mithila*, Mithila Institute of Post Graduate Studies and Research, Darbhanga, first edn. 1956. rept. 1988, pp 12 - 23.
2. See Singh, Shyam Narayan, *History of Tirhut*, The Baptist Mission Press, Calcutta, 1922, pp 2 - 6 ; A copy of 'Mithila Mahatmya' was found in the personal collection of manuscripts of late Pt. Jata Thakur of the village of Raghopur of Darbhanga district. It was published along with its Hindi translation by Kameshwara Singh Darbhanga Sanskrit University, Darbhanga, in 1980.
3. See Choudhary, Radha Krishna, *History of Muslim Rule in Tirhut*, The Chowkhamba Sanskrit Series, Vol. LXXII, Varanasi, 1970, p. 5.
4. *Ibid.*
5. See Rehmani, Ilias, "Ahade Islamiya men Darbhanga par ek majmui nazar" (in Urdu), *Muasir* (in Urdu), May - June, 1949, Patna, Khuda Bakhsh Library, Accession No. 10740.
6. *Raghava Vijayavali* was published by the Raj Press, Darbhanga, in 1328 fasli i.e., 1921. Radha Krishna Choudhary has referred to this book and Lal Kavi's *Kandarpi Ghatka Larai*. See Choudhary, Radha Krishna, *op cit.*, PIX and p. 15. *Shrimat Khandava Kula Vinod* was written by Pt. Gopal Jha of village Behta, pargana Jarail, in the present district of Madhubani. Before he wrote this book, he had written *Kavya Manjari* and *Kavya Pradipa* in Sanskrit. It was perhaps, due to his scholarship that he came to the court of Narendra Singh, who requested him to prepare an account of his predecessors of Khandavala family. The manuscript of the book was discovered in the house of Sheonandan Jha, a descendant of Bachharoo Jha who had served the

court of Narendra Singh. It was then published by the Raj Press, Darbhanga. Punya Nath Jha, Secretary, Education Department, Raj Darbhanga, wrote its preface and also a summary of its contents in Hindi. Fortunately, a copy of this book (without its first two or three pages) could be procured from a person selling his collection of old books by the side of a road in Darbhanga.

7. Prasad, Ayodhya, 'Bahar', *Riaz-i-Tirhut* (in Urdu), Muzaffarpur, 1868. Since this was not available in the market or libraries in the second half of the twentieth century, it was published again in 1997 along with its Hindi translation and an introduction in English. See Jha, Hetukar, ed., *A Glimpe of Tirhut in the Second Half of the Nineteenth Century : Riaz-i-Tirhut of Ayodhya Prasad 'Bahar'*, Kameshwar Singh Bihar Heritage Series - 3, Maharajadhiraja Kameshwar Singh Kalyani Foundation, Darbhanga, 1997. Henceforth *Riaz-i-Tirhut*.
8. Lal, Bihari, 'Fitrat', *Aina-i-Tirhut* (in Urdu), Matba Bahar Kashmir, Lucknow, 1883.
9. See Samaddar, Ranabir, *Memory, Identity, Power, Politics in the Jungle Mahals (West Bengal) 1890 - 1950*, Orient Longman, 1998, p. 28, note 38.
10. See Jha, Mukund Bakhshi, *Mithila Bhashamay Itihas* (in Maithili), Vidya Vilas Press, Banaras.
11. See Jha, Parameshwara, *Mithila Tattva Vimarsha* (in Maithili), Maithili Academy, Patna, rept. 1977.
12. See Das, Rasbehari, *Maithila Darpan* (in Maithili), cited by Radha Krishna Choudhary in *History of Muslim Rule in Tirhut*, *op cit.*, p. 114.
13. See *Riaz-i-Tirhut*, *op cit.*, p. 63.

14. *Ibid.*
15. See Sen, Amartya. "History and the Enterprises of knowledge", inaugural address, Indian History Congress, Calcutta University, Calcutta, 2 - 4 January, 2001, p. 3.
16. *Ibid.*
17. See Singh, Shyam Narayan, *op cit.*, pp 1 -6.
18. See Jha, Parameshwara, *op cit.*, pp 36 - 38.
19. B.H. Hodson, Resident in Nepal, also visited the site of Simraongarh and published his observations in 1835. See Askari, S.H.. "Historical value of *Basatin Ul - Uns*, A Literary Work of the Early 14th Century", *The Journal of the Bihar Research Society*, Vol. XLVIII, January - December, 1962, Part I - IV, Section II, p. 10.
20. S.H. Askari has also described this event on the basis of the account given in *Futuh-u-Salatin*. *Ibid*, pp 9 - 10.
21. See Thakur, Upendra, *op cit.*, pp 168 - 211.
22. See Sinha. Kumar Ganganand, "A Note on the Origin of the Name 'Darbhanga'", *The Journal of the Bihar Research Soccity*, Vol. XLVIII, January - December, 1962, Part I - IV, Section II, pp 30 - 32.
23. See Rehmani, Ilias, *op cit.*, p. 75.
24. *Ibid.*
25. Choudhary, Radhakrishna, *op cit.*, p. 8.
26. *Ibid.*
27. See Jha. Ramanath, *Alayi-Kula-Prakash* (in Maithili), Indian Nation Press. Patna, 1951.
28. See Jha. Jata S ankar. *Report of the Regional Records Survey Committee* (1965 - 76), Bihar, Patna, Education Department, Government of Bihar, Patna, 1978, p. 90.

29. Jata Shankar, Jha brought out all the records relating to Peary Lal's movement. *Ibid*, pp 49 - 58.
30. See Bandyopadhyay, Sekhar, "Construction of Social Categories ; The Role of the Colonial Census", in K.S. Singh ed. *Ethnicity, Caste and People*, Anthropological Survey of India, New Delhi, Institute of Ethnography, Moscow, Manohar, New Delhi, 1992, pp 26 - 36.
31. See Jha, Jata Shankar, *Early Revolutionary Movement in Bihar*, K.P. Jayaswal Research Institute, Patna, 1977, pp 14 - 17.
32. See Choudhary, Radhakrishna, *op cit.*, p. 116, footnote 6.
33. Das, Kulanand, 'Mithilaka Rajavansha' (in Maithili), in Surendra Jha ed., *Mithila Mihir (Mithilanka)*, Darbhanga, November, 1935, p. 33.
34. See Jha, Mukund Bakhshi, *op cit.*, p. 40 ; also see Singh, Shyam Narayan, *op cit.*, p. 216 ; and Jha, Parameshwara, *op. cit.*, p. 153.
35. See Thakur, Upendra, *op cit.*, pp 234 - 275.
36. *Ibid*, p. 262.
37. See Jha, Jata Shankar, 'History of Darbhanga Raj', *The Journal of the Bihar Research Society*, Vol. XLVIII, January - December, 1962, Parts I - IV, Maharadhiraja Dr. Kameshwara Singh Memorial Volume, pp 14 - 16.
38. See *Shrimat Khandavala Kula Vinod*, *op cit.*, pp 5 -15.
39. See Choudhary, Radhakrishna, *op cit.*, p. 131.
40. See *Shrimat Khandavala Kula Vinod*, *op cit.*, pp 2 - 17.
41. See Jha, Parameshwara, *op cit.*, pp 153 - 191.
42. See Jha Jata Shankar, 'History of Darbhanga Raj', *op cit.*, pp 34 - 78.
43. See Jha, Hetukar, ed. *Autobiographical Notes of Mahamahopadhyaya Dr. Sir Ganganatha Jha*, Ganganath Jha Kendriya Sanskrit Vidyapeetha, Allahabad, 1976, p. 38.

44. See Jha, Jata Shankar, ed. *Report of the Regional Records Survey Committee* (1976 -80), Education Department, Government of Bihar, Secretariat Press, Patna, 1982, pp 28 - 31.
45. See Grierson, George A., *An Introduction to the Maithili Language of North Bihar Containing A Grammar, Chrestomathy and Vocabulary*, Part II, Extra Number to Journal, Asiatic Society, Bengal, Part I for 1882, Asiatic Society, Calcutta, 1882, pp 24 - 29.
46. See Jha, Parameshwara, *op cit.*, pp 30 - 31.
47. See Jha, Neeta, "Faturi aa Hunaka Kavitta Akali" (in Maithili), *Jijnasa* (Maithili Journal), No. 5. Year 3, January - June, 1997, Amaranath Jha Smriti Anka, pp 88 -96.
48. See *Riaz-i-Tirhut*, *op cit.*, p. 60.
49. See Rehmani, Ilias, *op cit.*, p. 77.
50. See Buchanan, Francis, *An Account of the Districts of Bihar and Patna in 1811 - 1812*, Bihar and Orissa Research Society, Patna, p. 34.
51. *Ibid.*
52. See Jha, Chanda, ' *Vijnapan* ', *Purush Pariksha*, Raj Darbhanga Press, Darbhanga, Shake 1810 (A.D. 1888).
53. See *Riaz-i-Tirhut*, *op cit.*, p. 79.
54. See Basu, Anathnath, ed. *Reports on the State of Education in Bengal* (1835 & 1838) by *William Adam*, University of Calcutta, Calcutta, 1941, p. 248.
55. See Buchanan, Francis, *An Account of the District of Purnea in 1809 - 10*, Bihar and Orissa Research Society, Patna , 1928, pp 171 - 173.
56. See Grierson, George A., *op cit.*
57. See Jha, Hetukar, ' *Varna Ratnakara : A social Survey* ', *Journal of*

the Bihar Research Society, Prof. S.H. Askari Felicitation Volume, 1968.

58. See Risley, H.H., *Tribes and Caste of Bengal*, first edn. 1891. rept. Firma K.L. Mukhopadhyay, Calcutta, 1981.
59. See Singh, K.S., *People of India, An Introduction*, Anthropological Survey of India, Calcutta, 1992.
60. See Jha, Dharmanatha, ed. *Brihad Vishnupuraniya Mithila - Mahatmyam*, Kameshwara Singh Darbhanga Sanskrit University, Darbhanga, 1980, pp 13 - 18.
61. See Jha, Parameshwara, *op cit.*, pp 38 - 48.
62. See Woodroffe, John, *Principles of Tantra*, Part I, Ganesh and Co., Madras, rept. 1969, p. 53.
63. See Jha, Hetukar, 'Socio - Economic Significance of Tanks in the Village Life of Mithila', *The Social Engineer*, Vol. 4, No. 2, July 1995, pp 34 - 41.
64. O' Malley, L.S.S., *Bengal District Gazetteers, Muzaffarpur*, Bengal Secretariat Book Depot, Calcutta, 1907, p. 72.
65. See Jha, Jata Shankar, 'History of Darbhanga Raj', *op cit.*, p. 80.
66. See Jha, Neeta, *op cit.*
67. See Yang, Anand A., *The Limited Raj*, Agrarian Relations in Colonial India, Saran district, 1793 - 1920, Oxford University Press, Delhi, 1989, pp 3 - 4.
68. See *Reminiscences of Bihar* by an old planter, Thacker, Spink and Co., Calcutta, 1887, pp 132 - 133.
69. See Kerr, J.H., *Final Report on the Survey and Settlement Operations in the Darbhanga District*, 1896 to 1903, Bengal Secretariat Press, Calcutta, 1904, p. 28.
70. See *Riaz-i-Tirhut*, p. 63.

हिन्दी अनुवाद : इजहारुल इमाम

आईना – ए – तिरहुत

इस संसार को पैदा करने वाले तथा मानव और सब जीवों को आहार देने वाले के नाम ।

जनाब बिहारी लाल साहब तखल्लुस 'फितरत', वकील, अदालत मुनसिफी, दरभंगा, जिला दरभंगा, द्वारा रचित अनमोल पुस्तक :

तवारीखुल फितरत
प्रसिद्ध
आईना — ए — तिरहुत

वाला शान जनाब मुअल्ला अलकाब महाराज लक्ष्मीश्वर सिंह बहादुर दाम अकबालह, रईसे आजम, दरभंगा जिला दरभंगा, के इच्छानुसार मशहूर छापाखाना, बहार कश्मीर, लखनऊ, में छपकर तैयार हुई ।

सन् 1883 ई.

कीमत फी जिल्द दो रुपया

अनुवादक के कथन

बिहारी लाल "फितरत" द्वारा लिखित *आईना - ए - तिरहुत* मुझे डॉ. हेतुकर झा से हिन्दी में अनुवाद करने के लिये मिली । इससे पहले, अयोध्या प्रसाद "बहार" की पुस्तक *रियाज - ए - तिरहुत* का अनुवाद कर चुका हूँ जिसका प्रकाशन महाराजाधिराज कामेश्वर सिंह कल्याणी फाऊन्डेशन, दरभंगा, द्वारा 1997 ई. में हो चुका है । इससे उत्साहित होकर *आईना - ए - तिरहुत* के अनुवाद का काम भी हाथ में लिया । जहाँ तक हो सका प्रचलित, सरल हिन्दी भाषा में विषय - वस्तु का अनुवाद किया है । उर्दू से हिन्दी अक्षरशः रूपान्तरण तो प्रायः सम्भव नहीं हो सका, मगर ऐसा नहीं कि कोई बात छुट गई हो । पाठकों/विद्वानों को यदि यह पसन्द आये तो मेरा निस्वार्थ परिश्रम सफल होगा ।

इजहारूल इमाम
(आशियाना नगर)
पटना

बिरागिल्लाह हिर रहमा निर रहीग

पृ 2

धन्य हैं वे प्रभु जिनसे जिन्दगी मिली, ज्ञानेन्द्रियाँ और कर्मेन्द्रियाँ मिलीं तथा जिनकी कृपा से हम ऐसे साम्राज्य में हैं जो ज्ञान, कला और न्याय से गरुपूर है तथा हिन्दू और मुसलमान सम्राटों के धर्मावलम्बी शारान, जिसमें दंगे, अत्याचार और अनर्थ हात थे, से भिन्न है । हम सब - सब स्वीकार करते हैं कि इस समय ..... बिना भेद भाव के धर्म और धार्मिक समुदायों की सुरक्षा, उन्नति, उनके प्रति न्याय तथा समान रियायत की विभिन्न परिस्थितियों में सूझ - बूझ से देखभाल की जाती है । हम सब्बे दिल से कृतज्ञ हैं जनाब महारानी इंगलिरतान, महारानी हिन्द, के कि उनके प्रशासनिक व्यवस्था के फलस्वरूप हम अति सुख और आनन्द से जीवन व्यतित करते हैं , तथा हर समय जनाब महारानी इंगलिरतान की उन्नति, ऐश्वर्य तथा इकबाल का दम भरते हैं । ईश्वर महारानी इंगलिरतान, महारानी हिन्द तथा उनके प्रिन्स ऑफ वेल्स, ड्यूक ऑफ एडिनबरा, तथा ..... पुत्रों को सलामत रखे कि हम और हमारे हिन्दुस्तानी भाई उनके छत्रछाया में अत्याचार तथा आफत से

पृ 3

दूर, संरक्षित रहें । हम प्रशंसा करते हैं जनाब नबाब वाईसराय लिट्टन साहब बहादुर, गवर्नर जनरल सरकार हिन्द तथा जनाब नबाब ऐशले एडन साहब लेफ्टिनेंट गवर्नर बहादुर बंगाल के (जिनका इकबाल सदा कायम रहे) कि उनकी कृपा से हिन्द के रियायत के आशा के वृक्ष फलता फूलता है तथा जनता की खेती बाड़ी हरी गरी है । सौभाग्य है हम हिन्द के रियायत के कि ऐसे ईसा, न्याय प्रिय, दयालु तथा कृपालु, रियायत के पालनहार के प्रशासन के अधीन जीवन व्यतित करते हैं तथा इनके न्याय और उदारता का दम भरते हैं ।

इस तारीख (इतिहास) की रचना :

यह बन्दा, अल्पज्ञानी बिहारी लाल 'फितरत', वल्द बाबू जयकिसुन लाल, वल्द मुंशी मनहरन लाल, वल्द मुंशी सरूप सिंह, कौम कायस्थ श्रीवारतव, साकिन तथा जमींदार कस्बा दरभंगा, जिला दरभंगा, वकील अदालत मुनसिफी दरभंगा, ज्ञानियों, कलामर्मज्ञों तथा जानकारों के समक्ष बयान करता है कि होश संभालने के समय से ही इस अल्पज्ञ तुच्छ को इतिहास की पुस्तकों को देखने का शौक रहा ; जहाँ तक हो सका इस विषय की पुस्तकों को पढ़ा - सुना । ऐसी सभाओं में जहाँ पाँच दस विद्वान प्राचीन साम्राज्यों के घटनाओं को सुनने वाले एकत्रित होते थे, इस लेखक को बोलने का अवसर दिया जाता था । जो कुछ उचित समझ में आता था ब्यान करता था । परन्तु जब तिरहुत के नामकरण के कारण तथा तिरहुत के राजाओं, अमीरों, रईसों, श्रेष्ठों, पंडितों, सज्जनों तथा प्राचीन स्मारकों एवं पोखरों, इत्यादि, प्राचीन काल के जानकारी की बात आती थी तो अज्ञानता के चलते कुछ नहीं कह पाता था । इसीलिए हिम्मत किये कि इन बातों की खोज की जाय और एक पुस्तक लिखा जाय जिससे जो लोग वर्तमान में हैं और जो भविष्य में हों उन्हें उसकी जानकारी मिले और इस संसार में उसकी स्मृति बनी रहे । यद्यपि संबन्ध वकालत की व्यवसाय से है जिसमें अवकाश अति अल्प होती है

पृ. 4

तथा पुस्तक देखने और खोजबीन करने का समय नहीं मिलता है, फिर भी, पाँच वर्ष में बहुत परिश्रम तथा लगन से यह इतिहास लिख पाये । .....

इसे लिखने के समय लेखक के पास तवारीख फरिश्ता, सैर - उल - मुताखरीन, जाने जहान नुमा, तारीख आईना नुमा, तारीख आसार - उल - सनादीद, तारीख चीन, अहसन - उल - तवारीख अर्थात् तारीख सुबा अबध, जामा - उल - तवारीख, तुजुक - ए - जहाँगीरी, आईन - ए - अकबरी, मुफता - उल - तवारीख, तारीख - सितारा - ए - हिन्द, तवारीख जलसा - ए - शहनशाही, तारीख ताज - उल - एकबाल एवं जिन्दत - उल - तवारीख और कुछ इतिहास अंग्रेजी में तथा समाचार पत्र और मिथिला माहात्म्य प्राप्त थीं । जो कुछ बातें उचित इन पुस्तकों में पाये, चुन - चुन कर लिखे । शेष जानकारी प्रत्येक कौम, प्रत्येक वर्ग, प्रत्येक शास्त्र, प्रत्येक कला, प्रत्येक व्यवसाय एवं

प्रत्येक पद के विश्वसनीय श्रेष्ठ जानकारों से मालूम किये ; कुर्सीनामा, जन्म, मृत्यु, राज्यकाल इत्यादि के बारे में तिरहुत के राजाओं के फरमानों — आज्ञापत्रों से, मैथिल ब्राह्मणों के पंजीकार के कार्यालय से, तथा अन्य पुराने श्रेष्ठ जानकारों से छानबीन किये ; तथा श्रेष्ठों, शेखों, रईसों, आलिमों, पंडितों, जमींदारों एवं सज्जनों का व्यौरा हरेक कौम व जाति के श्रेष्ठों, आलिमों, पंडितों, रईसों और जमींदारों से पूछ कर लिखे । जहाँ तक सम्भव हो सका संवत्, शाक, हिजरी, फराली तथा ईसवी दिये । अपनी जानकारी में इस पुस्तक में कहीं कूट कथन और व्यर्थ की गुंजाईस नहीं छोड़े हैं तथा जो कुछ लिखे हैं अपने तौर पर सत्य और उचित मानकर लिखे हैं । किसी की तरफदारी नहीं किये हैं, जिन लोगों के वंश तथा खानदान का व्यौरा नहीं मालूम हो सका उनका विवरण नहीं लिखा जा सका ।

पृ. 5

पाठक लेखक के परिश्रम को ध्यान में रखकर (पुस्तक की) त्रुटि को नहीं देखें, व्यंग्य और ताना की आवाज जेंबा नहीं करें, शिकायत की द्वार नहीं खोलें । मनुष्य से भूल - चूक होती ही है । प्रसिद्ध है :

‘ऐब पोशी शेवह — ए — दानिशवरान’
(अवगुण छिपाना बुद्धिमानों का काम है)

इस पुस्तक का नाम तारीखी जिससे 1937 संवत् निकलता है तवारीख — उल — फितरत रखा और प्रसिद्ध नाम आईना — ए — तिरहुत ।

पहले भाग में तिरहुत के नामकरण के कारण तथा दरभंगा नगर की आवादी — परिस्थिति और प्राचीन काल के राजाओं से लेकर महाराज लक्ष्मीश्वर सिंह बहादुर के राज सिंहासन पर बैठने के समय तक के हालात एवं मैथिल ब्राह्मणों के विवाह प्रथा का विवरण है ।

दूसरे भाग में हिन्दू समुदाय के वैदिक, मीमांसक, नैयायिक, वैयाकरण, कवि व संत व ऋषि, मुसलमान समुदाय के बुजुर्गान, मखदूमान, व मशायखान व आलिमान तथा कायस्थ आलिमों का ब्यान है ।

तीसरे भाग में जिला तिरहुत के भौगोलिक और अकाल व्यवस्था का ब्यौरा, इस जिला के दो भागों में विभाजन का ब्यौरा, नवाब वाईसराय गवर्नर जेनरल बहादुर के आगमन का ब्यौरा, मुजफ्फरपुर प्रदर्शनी का वर्णन और रेलवे के जारी होने का विवरण है ।

चौथे भाग में अमीरों, रईसों, शरीफों, जमींदारों, वकीलों, मुख्तारों की शराफत, प्रतिष्ठा, योग्यता, पेशा व बॉकेपन का ब्यान है ।

इतिहास ज्ञान के लाभ :

इतिहास का ज्ञान सबसे उत्तम ज्ञान है ।

पृ. 6

इससे सबों को खारस कर सम्राटों और महाराजाओं को न्याय का मार्ग, प्रजा के मामले, राजकीय प्रबन्ध, प्रशासन, घरेलू काम काज, राजनीति, युद्ध व शासन, अत्याचार तथा अनुचित अपव्यय पर प्रतिबंध का ज्ञान, तथा सैनिकों, राज्य कर्मचारियों और दरबारियों के साथ व्यवहार का ज्ञान मिलता है । सम्राटों व राजाओं व रईसों व अन्य ज्ञानी एवं दार्शनिक व्यक्तियों को यह विद्या शिष्ट एवं विशिष्ट बनाती है । जो सम्राट तथा राजा और रईस इतिहास के अध्ययन से प्रेम रखते हैं वे नाना प्रकार के अहंकार और रहस्य की परिस्थितियों से अवगत हो जाते हैं । उन्हें कोई नहीं छल सकता तथा वे कल्याण, बुराई, चतुरता, भ्रम, आलस के लाभ और हानि से अवगत एवं सतर्क हो जाते हैं ; उन्हें प्रशासन के प्रबन्ध का, मित्र एवं शत्रु से व्यवहार करने का और अपने हृदय को सान्त्वना देने का एक रास्ता उपलब्ध हो जाता है । वस्तुतः इतिहास की जानकारी से मूर्ख चतुर

और चतुर अनुभवी हो जाता है । हृदय में साहस, ज्ञान व कला हासिल करने का शौक, बहादुरी, निर्भीकता, दान, (सबों के प्रति), आदर एवं उदार भाव उत्पन्न हो जाता है । निस्वार्थ आपस के मामले को निबटाने, देश की स्थिरता, नाम व निशान, पुराने और वर्तमान मर्यादा को आगे बढ़ाने का ख्याल ऊँचा होता है । इसीलिए लेखक इस इतिहास को तैयार करने में विचार - विनिगय की नदी में बहुत डुबकियाँ लगाये । बहुत खून - पसीना बहाकर ये जवाहर हाथ आये । यदि ये जवाहरात उच्चस्तरीय प्रशासकों एवं राजाओं और आदरणीय रईसों को पसंद आये तो बेशक हम अपने मित्रों में साख पावें ।

संवत्, शाके, हिजरी, फसली, ईसवी, बंगला साल, ल. संवत् के बारे में :

आईन - ए - अकबरी में लिखा हुआ है कि जब तीन हजार चौवालीस (3044) वर्ष कलियुग गुजरा था तब तक महाराज

पृ. 7

युधिष्ठिर के राजगद्दी का साल जारी था । तीन हजार पैंतालीस (3045) वॉ साल कलियुग में महाराज विक्रमादित्य अपने राज सिंहासन से अपने संवत् प्रारम्भ किये, और सन् ईसवी को संवत् के मोताबिक करने से मालूम होता है कि सत्तावन (57) संवत् से सन् ईसवी, तथा एक सय पैंतीस (135) संवत् मोताबिक सन् अठहत्तर (78) ईसवी से राजा शालवाहक का शाके आरम्भ हुआ ; संवत् छः सय उन्नासी (679) में जो मोताबिक छः सय बाईस (622) ईसवी होता है जब मोहम्मद मुसताफा सल्लल लाहो अलेहैव सल्लम मुसलमानों के पैगम्बर पवित्र माह रबीउल - अब्बल सोमवार को मक्का मुअज्जमा से मदीना को हिजरत की और बारहवीं रबी - उल अब्बल को शुक्रवार को मदीना पहुँचे, मोहर्रम रोज जुम्मा अर्थात् सोलह जुलाई सन् छः सय बाईस (622) ईसवी से सन् हिजरी कायम हुआ । वूँके इस सन् के महीनों का चलन चन्द्रमा पर निर्भर था, सूर्य के महीनों याने हिन्दी महीनों के हिसाब पर ठीक नहीं होता था, इसलिए सन् नौ सय अस्सी (980) हिजरी में मोहम्मद जलालुद्दीन अकबर बादशाह के राज्यकाल में सन् हिजरी हिन्दी महीनों के अनुकूल सन् फसली करार दिया गया, यानी सन् 980 हिजरी में सन् नौ

सय (990) फसली भी था । बाद उसके मलमारा के कारण अर्थात् माह लवन्द (लुनद) के कम व वेश होते — होते इस वक्त तक अर्थात् सन् 1287 फसली याने 1297 हिजरी याने सन् 1880 ईसवी में सन् हिजरी और फसली में नौ — दस वर्ष का अंतर हो गया । अकबर बादशाह के समयकाल में राज्य कर्मचारियों ने माह आषाढ़ से और तहसीलदारों ने माह कुँआर से सन् कायम किया । संवत् छः सय पचास (650) में सन् फसली और संवत् छः सय इक्यावन (651) तदनुसार सन् दो (2) फसली में साल बंगला शुरू हुआ ।

और तारीख हिन्द में लिखा हुआ है कि सन् 1202 ई. में, मोताबिक संवत् 1259, वख्तियार खिलजी बंगाल गया था । उस समय बंगाल ..... में एक किस्म का साल शुरू हुआ था जिसे अकबर बादशाह के समय में समाप्त कर दिया गया । जिस समय वख्तियार खिलजी बंगाल गया उस समय लक्ष्मण सेन वहाँ का राजा था और उसकी राजधानी नदिया थी, तथा उसकी आयु अस्सी वर्ष की थी । राजा वख्तियार खिलजी के डर से उड़ीसा के तरफ भाग गये और बंगाल वख्तियार खिलजी के कब्जे में आया ।

पृ. 8

यद्यपि साल का नाम लिखा नहीं है, मगर तहकीकात करने से मालूम हुआ की संवत् 1165 मोताबिक सन् 515 फसली याने सन् 524 हिजरी याने सन् 1108 ईसवी में एक नया साल जिसका नाम ल. संवत् है, बंगाल में कायम हुआ था । जनसाधारण में प्रसिद्ध यह है कि राजा लक्ष्मण सेन का कायम किया हुआ ल. संवत् है ; परन्तु संवत् और सन् ईसवी के मिलान करने से यह बात सही नहीं पायी जाती है । कारण कि सन् 1202 ईसवी में जब वख्तियार खिलजी बंगाल गया था उस समय संवत् 1259 था ; इस हिसाब से 94 वर्ष का फर्क होता है और राजा लक्ष्मण सेन के जन्म से 14 वर्ष पूर्व ल. संवत् साल का कायम होना सिद्ध होता है । परन्तु तर्क से इस नतीजे पर पहुँचा जा सकता है कि राजा लक्ष्मण सेन के दादा राजा गंगा (गोंग ?) सेन के राज्य काल में साल ल. संवत् कायम हुआ होगा । परन्तु उनके समय में या राजा लक्ष्मण सेन के पिता राजा हरि सेन के राज्य काल में, वे बारह वर्ष राजमद्री पर रहे थे, (यह साल) जारी नहीं हुआ । राजा

लक्ष्मण सेन ने उसे जारी किया । इसीलिए जनसाधारण में मशहूर है कि साल ल. संवत्
राजा लक्ष्मण सेन का जारी किया हुआ है ।

प्रथम भाग

प्रारंभिक इतिहास :

विष्णु पुराण में मिथिला माहात्म्य के छठे भाग में व्यासजी ने लिखा है कि राजा निमि महाराज इक्ष्वाकु सूर्यवंशी के बड़े बेटे तिरहुत के राजा थे । उस समय यह योग वैराग्य व एवाद्धत याने तपस्या की भूमि जानी जाती थी । तशिष्ठ मुनि ने राजा निमि को श्राप दिया और उनकी मृत्यु हो गयी । राजा निमि को कोई औलाद नहीं था । इसके चलते मुनियों ने राजा निमि के शव को मालिस करना शुरू किया । ईश्वरीय शक्ति से उस शव से एक बालक प्रगट हुआ । मुनियों ने उस बालक का नाम मिथि रखा । राजा मिथि जब युवा अवस्था प्राप्त किये तो इस भूमि का नाम अपने नाम पर मिथिला रखा । मिथिला का साविक नाम तीरभुक्त व दूसरा तिरहुत है ।

पृ 9

तीरभुक्त नामकरण का कारण यह है कि संस्कृत में तीर नदी को कहते हैं व भुक्त का अर्थ विराजमान होता है । वूँके इस जिला में छोटी - बड़ी नदियाँ बहुतायत हैं इसीलिए इसका नाम तीरभुक्त हुआ । अतः मिथिला माहात्म्य के दूसरे अध्याय में नामकरण का यही कारण लिखा हुआ है । और तिरहुत नामकरण का कारण यह है कि इस जिला के ब्राह्मण लोग ऋग वेद व यजुर्वेद व सामवेद ये तीनों वेद जानते थे और तीनों वेद से अग्निहोत्र के कर्म में आहुति देते थे याने होम करते थे - इस कारण इसका नाम तिरियाहुत (तिरि - आहुत) हुआ ; धीरे - धीरे तिरहुत करके मशहूर हुआ ।

राजा मिथि के बाद के तेईसवें राजा हर्षवर्धन के दो बेटे थे, बड़े बेटे का नाम शीरध्वज और छोटे बेटे का नाम कुराध्वज था । जब राजा हर्षवर्धन की मृत्यु हुई, शीरध्वज राज सिंहासन पर बैठे । उनके समय में एक बार अकाल हुआ । राजा ने एक बड़ा यज्ञ किया और अपने हाथ से सोने का हल जोता । इसी राजा की बेटी सीता थी जो राजा दशरथ के पुत्र अवधपति महाराज रामचन्द्र से व्याही गयी थी ।

मिथिला माहात्म्य के दूसरे अध्याय में (मिथिला की) सीमाएँ इस तरह लिखी हुई हैं : पूरब इसके कौशिकी नदी, और पच्छिम तरफ गंडकी याने शालग्रामी, और उत्तर तरफ पर्वत और दक्षिण तरफ गंगा है । और लम्बाई इसकी पूरब – पच्छिम 96 कोस (192 मील) और चौड़ाई उत्तर – दक्षिण 64 कोस (128 मील) है ।

मिथिला में महाराज निमि के सन्तावन पुस्त महाराज सिंहासन पर बैठे । उस समय दारुल अगारता याने राजधानी जनकपुर थी जो इस समय नेपाल प्रति के अधीन है । इस खानदान में जितने राजा हुए सब “जनक” उपाधि से जाने गये । संस्कृत में पिता को जनक कहते हैं ; सारी प्रजा इस खानदान के राजाओं को पिता समान जानती थी । इस खानदान के पैंतीसवों राजा, महाराज प्रजत, महाभारत के युद्ध में मौजूद थे । इस राजा के बाद बाईस राजा मिथिला के राज सिंहासन पर एक के बाद एक विराजमान होते गये ।

पृ. 10

जब पिछला राजा (महाराज निमि के सन्तावनवों पुस्त का) उस खानदान में बिना औलाद के मर गये तो उसके बाद मिथिला की रियासत किस – किस खानदान में आई कुछ मालूम नहीं है । परन्तु संवत् 1146 से मिथिला में जितने राजा हुए उनके हालात अपने ज्ञान, जानकारी व शोध के अनुसार नीचे लिखता हूँ ।

राजा नान्यदेव, कौम क्षत्री परमार, के खानदान का ब्यौरा :

नान्यदेव शाके 1011, गोताबिक संवत् 1146 व सन् 496 में, तिरहुत आए । कहते हैं कि एक रोज एक साँप जिसका फन बहुत बड़ा था, नान्यदेव के सामने प्रगट हुआ, उसके फन पर एक श्लोक संस्कृत में लिखा हुआ था जो नीचे अनुवाद के साथ लिखा जाता है । जब वह श्लोक पढ़ा गया तो मालूम हुआ कि इसके नजदीक में किसी जगह पर बहुत सा खजाना गड़ा हुआ है । वह सब खजाना नान्यदेव के हाथ आया और साँप गायब हो गया ।

श्लोक : "रामो वेत्ति नलो वेत्ति, वेत्ति राजा पुरुरवा ।

अलर्कस्य धनं प्राप्य नान्यो राजा भविष्यति ॥"

अनुवाद : "राम जानते हैं, नल जानते हैं, पुरुरवा जानते हैं ;

अलर्क महाराज की दौलत पाकर नान्यदेव राजा होंगे ।"

महाराज नान्यदेव 496 फसली से 532 फसली, तदनुसार संवत् 1182 तक 36 वर्ष राज सिंहासन पर रहकर सुरधाम गये । मौजे नानपुर, परगना — नानपुर उन्हीं का आबाद किया हुआ है । और एक संस्कृत श्लोक से जाहिर होता है कि राजा नान्यदेव शाके 1019 सावन शुक्ल साप्तामी सिद्ध योग स्वाती नक्षत्र शनिवार सिंह लग्न में एक किला बनवाये थे । .....

पृ. 11

बहुत खोज करने से मालूम हुआ कि वह किला मौजा सिमरौव, परगना दोसतिया जिला — बारा में था, और अभी तक निशान गढ़ी का मौजूद है । लोग कहते हैं कि यह गढ़ी लगभग पाँच — सात कोस में होगी । अब मौजा सिमरौव नेपाल तराई इलाका में है ।

संवत् 1197 तक इन्द्रप्रस्थ नगर जिसे अब देहली कहते हैं महाराज पृथ्वीराज उर्फ पथौरा के नाना महाराज अनंगपाल के अधिकार में था । उन्हीं के राज्यकाल में नान्यदेव तिरहुत आकर राजा हुए और संवत् 1182 में स्वर्गवासी हुए ।

इनके बाद, इनके पुत्र गोंगदेव उर्फ गंगदेव राजा हुए और संवत् 1196 मोताविक 546 फसली तक चौदह वर्ष सिंहासन पर रहकर मर गये ।

इनके बाद नरसिंह देव सन् 598 फसली याने संवत् 1248 तक बावन (52) वर्ष राजसिंहासन पर रहे ।

रिसाला - ए - कप्तान फीलर साहब, डायरेक्टर, पब्लिक इन्सट्रक्शन, मद्रास, हलकाए - लाहौर व किताब आसार - उल - सनादीद तारीख खास देहली के देखने से मालूम होता है कि देहली में महाराज नागदेव के पुत्र महाराज पृथ्वीराज उर्फ पथौरा चौहान संवत् 1205 याने सन् 1148 ईसवी याने सन् 536 हिजरी में तख्तनशीं हुए थे और 49 वर्ष उनका राज्य रहा । एक इतिहास की पुस्तक में लिखा है कि सन् 589 हिजरी में सुल्तान शहाबुद्दीन गोरी ने राय पथौरा को मारकर देहली को फतह किया और सन् 1206 ईसवी में खुद गारा गया ।

पृ. 12

महाराज पृथ्वीराज सन् 538 हिजरी में देहली में एक किला बनवाये थे, उसका निशान कुतुबसाहब की लाट के पास अबतक मौजूद है । इस लेख से जाहिर होता है कि महाराज नरसिंह देव महाराज अनंगपाल के मृत्यु से दो वर्ष पूर्व राजसिंहासन पर बैठे थे, और महाराज पृथ्वीराज के अन्तिम समय में स्वर्ग सिधारे ।

इनके बाद रामसिंह देव सन् 690 फसली याने संवत् 1340 ..... तक जीवित रहकर 92 वर्ष की आयु में स्वर्ग सिधारे । ये राजा शमसुद्दीन अलतमस के तीसरे बेटे सुलतान नसिरुद्दीन महमूद के समय में देहावसान किये । सुलतान महमूद सन् 1266 ईसवी याने सन् 664 हिजरी में मरे । यह बादशाह बहुत नेक और सहनशील था, सिर्फ किताबत से अपना गुजर करता था । बादशाही खजाने से अपने लिए कुछ भी नहीं लेता था । प्रजा को बहुत खुश रखता था ।

इनके बाद शक्ति सिंह देव सन् 702 फसली याने संवत् 1352 ..... में 12 वर्ष राजसिंहासन पर रहकर स्वर्ग सिधारे । इनका देहावसान सुलतान गयासुद्दीन बलबन के राज्यकाल में हुआ । सुलतान बलबन जो सुलतान नसिरुद्दीन महमूद का गुलाम तथा बहनोई था 1266 ईसवी में देहली का बादशाह हुआ और 1286 ईसवी में मर गया ।

इनके बाद हर सिंह देव सन् 722 फसली याने संवत् 1372 ..... तक बीस वर्ष

मसनदनशी रहे । ये अल्लाउद्दीन खिलजी बादशाह के प्रारम्भिक राज्यकाल में मौजूद थे । अल्लाउद्दीन बादशाह अपने चाचा जलालुद्दीन बादशाह को 1294 ईसवी में कत्ल करके सन् 1296 ईसवी में खुद देहली के तख्त पर बैठा ।

पृ. 13

मगर मोहम्मद काशिम तारीख फरिश्ता में, जो एक विश्वसनीय पुस्तक है, लिखा है कि तवारीख फतूहुरसालातीन के देखने से मालूम होता है कि गयासुद्दीन तुगलक बादशाह 731 फसली में गौर लखवती, जो बंगाल में है, से लौटते वक़्त तिरहुत आया था । तिरहुत का राजा सुलतान के डर से जंगल में भाग गया । सुलतान उसका पीछा करते जंगल आया और उसके हुक्म से जंगल साफ किया गया और राजा का किला सुलतान के कब्जे में आया, राजा बंदी हुआ । तिरहुत की हुकूमत मालिक तलीगा के पुत्र अहमद खान के अधीन हुई । यह बादशाह सन् 725 हिजरी में मर गया । यद्यपि तिरहुत के राजा का नाम नहीं लिखा हुआ है, परन्तु संस्कृत के एक श्लोक (के अनुसार) ..... शाके 1245, मोताबिक संवत् 1381 में हर सिंह देव तिरहुत में राजा थे और उसी शाके में पटनापुरी से पर्वतों के तरफ चले गये ।

लोग कहते हैं कि जब यह जंगल बादशाह के हुक्म से साफ हो गया, लोगों ने उस सरजमीन पर नये सिरे से घर बनाये । धीरे - धीरे बस्ती हो गयी, उस बस्ती का नाम दारुभंगा रखा गया जो आजकल दरभंगा कहके मशहूर है ।

“दरभंगा” नाम :

संस्कृत में लकड़ी को दारु कहते हैं ; तथा भंगा का अर्थ काटने से है और अलिफ वाक्य की सुन्दरता के वास्ते ज्यादा किया गया, याने कि जंगल और लकड़ी काटकर बस्ती आबाद हुई, इसलिए इसका नाम दारुभंगा कायम हुआ । इसी धारणा पर बनारस शहर का नाम वाराणसी है इसलिए कि यह शहर वरुणा नदी और असी नाला के दरमियान स्थित है ; और इस तरह तारीख ताजुल इकबाल में .....

लिखा है कि शहर भोपाल जो दक्षिण में है वह राजा भोज धारा नगर के अधिपति का बसाया हुआ है । सही नाम उसका भोजपाल है, याने राजा भोज बानी उस शहर का है और पाल हिन्दी भाषा में बनाबट को कहते हैं । केवल जिम बोलने की कठिनाई से, जो ज़बान पर भारी था, खतम होकर भोजपाल से भोपाल मशहूर हुआ । इसी तरह दारुभंगा भी दरभंगा कहके मशहूर हुआ ।

आई - ने - अकबरी के भाग दो पृष्ठ 125 में जहाँ सरकार तिरहुत का ब्यौरा है, लिखा है कि अबुल गुजफ़र जलालुद्दीन मोहम्मद अकबर बादशाह के राज्यकाल में (नगर) दरभंगा का रकबा 2038 बीघा था और जमा'नगदी इस महाल के एक लाख तिरपन हजार बाबन दाम थे जो समय के मूल्यांकन के अनुसार चार सौ अठत्तर रुपये चार आने बारह गंडे होते हैं ।

एक सनद वकबस्त दिनांक इक्कीस माह रज्जबुल मोरज्जब सन् 992 फसली का जलालुद्दीन मोहम्मद अकबर बादशाह हिन्दुस्तान के राज्यकाल में जारी किया हुआ से जाहिर होता है कि राजा देव सिंह चौदह बीघा भूमि पोखर के साथ जो अब दल कहलाती है और मोहल्ला शाह सोयन में स्थित है, दरभंगा नगर के क्षेत्र से निकाल करके मखदूम शाह सुलतान हुसैन को दिया था, उसके अनुसार अकबर बादशाह आलीशान फरमान शाह जाहिद को दिया जो मखदूम शाह सुलतान हुसैन मासूफ के खानदान के थे, वकबस्त बहाल रखा । वह वकबस्त भीर अली दयानत फौजदार कसबा दरभंगा के हाथ से बंश राय चौधरी व कामदेव (?) कानूनगो कसबा दरभंगा व पुरुषोत्तम चौधरी सदर सरकार तिरहुत के कब्जा में आया ।

मैथिल ब्राह्मण और तिरहुतिया कायस्थ के पंजी का ब्यौरा जिसे राजा हरि सिंह देव ने जारी किया था :

राजा हरि सिंह देव के पहले मैथिल ब्राह्मणों अर्थात् तिरहुत के ब्राह्मणों का

विवाह अपने कौम के

पृ. 15

समतुल्य दरजेवालों में हुआ करता था । एक मैथिल याने तिरहुत के ब्राह्मण ने गलती से निकट संबन्धी से विवाह किया ; जब यह बात प्रगट हुआ तब राजा हरि सिंह देव पंडित हरनाथ उपाध्याय एवं अन्य विद्वानों के परामर्श से 1232 शाके मोताबिक संवत् 1367 व सन् 717 फसली, में धर्मशास्त्र के आदेशानुकूल मैथिल ब्राह्मण और मैथिल करण कायस्थ के शादी - विवाह के एक विशेष प्रथा..... पंजी नाम से जिससे हरेक मैथिल ब्राह्मण व करण कायस्थ के वंश व कुटुम्ब व खानदान का दरजा और कुर्सीनामा तैयार हो और वह सुरक्षित रहे, स्थापित किये । इस नियम का उपयोग बहुत दिनों तक अच्छा था । बाद में मैथिल ब्राह्मण और करण कायस्थ इस रिलसिला को धन की लालच में बिगाड़ने लगे । धीरे - धीरे परिणाम इसका यह हुआ कि उच्च कोटि के ब्राह्मण रुपया लेकर निम्न दर्जे के ब्राह्मणों की बेटियों से पच्चीस - पच्चीस बल्कि पचास - पचास शादीयाँ करने लगे , और इसी वजह से अब प्रायः उच्च दर्जे के ब्राह्मण अपने लड़कों की शादी छोटे दर्जे के ब्राह्मणों की लड़कियों से करते हैं और उनसे रुपया लेते हैं । इस नियम विशेष का यह अभिप्राय नहीं था जिसे राजा हर सिंह देव ने भलाई के लिए स्थापित किया था ।

मनुस्मृति धर्मशास्त्र के तीसरे अध्याय, श्लोक 51 में लिखा हुआ है कि लड़के का बाप और माँ और भाई कुछ शुल्क याने दौलत नहीं ले, यदि लोभ में आकर कुछ धन लेगा तो कहा जायेगा की उसने लड़के को बेव दिया । श्लोक 52 और 53 में यह लिखा हुआ है कि यदि लालचवश सम्पत्तिवालों से कुछ लेकर लड़की का विवाह करे और उस दौलत से अपना फायदा उठावे तो वह व्यक्ति पाप का भागी होगा और मरने के बाद नरक में जायेगा ।

पृ. 16

मनु, काश्यप और कत्यायन का मत है कि कीमत लेकर लड़की का विवाह करना

सतान को बेचना है, इससे महापाप होता है, सात पुस्तों तक नरक में रहना पड़ता है । जब से पंजी नियम स्थापित हुआ है तब से शाके 1801 याने संवत् 1936 ग्रेताबिक सन् 1879 ईसवी व 1286 फसली तक, 569 वर्ष की अवधि होती है ।

यदि कायस्थ श्रीवास्तव व अमिष्ट व करण इत्यादि जिन सबों के यहाँ शादी — विवाह में फजूल खर्ची का दरवाजा खुला रहता है, शादी — विवाह में अपव्यय कम करने हेतु आपस में सहमति से एक व्यापक नियम स्थापित कर चलावें तो इससे बहुत लाभ होगा और अपव्यय से धन बरबाद नहीं होगा ।

जो कोई इस राह पर चलेगा घास की तरह कठोर पतझड़ ऋतु की टकराव से नष्ट नहीं होगा । माल बरबाद नहीं होगा । आबाद घर बरबाद नहीं होगा । धनी लोग उछृखल नहीं होंगे, गरीबों को नीचे नजर से नहीं देखेंगे । शादी करने में तकल्लुफ नहीं होगी । खर्च का अफसोस नहीं होगा । शादी के बाद दोनों तरफ के लोग प्रसन्न रहेंगे । दुःख और आभारी होने से दूर रहेंगे । ग्लानि व शिकायत का कोई मौका नहीं होगा । (एक दूसरे की) तारीफ करेंगे । सगंधियों में दहेज लेकर कोई मतभेद नहीं होगा । झगड़ा नहीं होगी । दोनों ओर मेल — मिलाप बढ़ेगा । घृणा व द्वेष दूर होगा ।

पृ. 17

राजा हर सिंह देव का जन्म शाके 1216 याने संवत् 1351 याने सन् 1294 ईसवी में हुआ था । राजा जलालुद्दीन फिरोजशाह के राज्यकाल के अन्तिम दिनों में या अलाउद्दीन खिलजी देहली के बादशाह के सल्तनत के शुरू में पैदा हुए थे । .....

यूँके यह जिला तिरहुत हमेशा प्राचीन काल के शासकों और अभी भी सरकार इंगलिशिया में सूबा व कमिश्नरी पटनपुरी याने पटना के अधीन है, इसलिए हम चाहते हैं कि संक्षिप्त में

पटना शहर के नामकरण और आबादी का हाल इस जगह उल्लेख करें जिससे इसे देखने वालों को कुछ बातें मालूम हो जाय । आनरेबुल माउन्ट रटुआर्ट एलफिन्सटन साहब बहादुर, गवर्नर, बम्बई, ने तबारीख हिन्दुस्तान में लिखा है कि शहर पटना का असली नाम पाटलीपुत्र व पातलीपुत्र भी है, और यह भी लिखते हैं कि चीन के एक इतिहासकार अपने डायरी में सन् 640 ईसवी में लिखा है - "जिस वक्त हम हिन्दुस्तान में सौर के लिए गए उस वक्त पाटलीपुत्र बिल्कुल बरबाद व ढहा हुआ पाया गया ।" मिस्टर इलिएट ब्रन्ज साहब, एम.ए., प्रोफेसर, हुगली कालेज, ने तारीख हिन्दुस्तान में लिखा है कि पहले -- पहल एक व्यक्ति चीन का जिसका नाम फाहियान था हिन्दुस्तान में सन् 399 ईसवी में बौद्ध मंदिरों को देखने आया था और वह पंजाब, कन्नौज, पाटलीपुत्र जो उस समय मगध देश का राजधानी था, राजगीर, गया, बनारस एवं ताम्रलिप्ति जो दक्षिण में है जिसे तमलुक भी कहते हैं, गया था । वहाँ से सिलोन याने लंका को रवाना हुआ और सन् 414 ईसवी में हिन्दुस्तान से लौटकर चीन चला गया । मिस्टर जेम्स काकरेन साहब, अनुवादक, सदर अदालत दीवानी, कलकत्ता, ने तारीख चीन में यह लिखा है कि सन् 399 ईसवी में जब फाहियान हिन्दुस्तान आया था उस वक्त चीन में फगफूर (कानती) राजसिंहासन पर था ।

कानती सन् 396 ईसवी में राजगद्दी पर बैठा था और सन् 418 ईसवी में किसी नामकहराम नीकर के हाथ से महलसरा में मारा गया । यह फगफूर बड़ा ऐय्याश था, रात-दिन महलसरा में पड़ा रहता था, सल्तनत की कुछ खबर नहीं रखता था । इस फगफूर के राज्यकाल में सिलोन द्वीप याने लंका के बादशाह ने अलगास का एक गौतम बुद्ध की मूर्ति उपहार में भेजा था । अहसानुल तबारीख में लिखा है कि राजा जशरान्ध के वक्त पटना का नाम फूलपुत्र मशहूर था, बाद उसके पाटलि नाम के राजा के समय में पाटलिपुत्र मशहूर हुआ । उसके बाद पुर पटन नाम हुआ । धीरे-धीरे पटना मशहूर हुआ । राजा शिव प्रसाद "सितारा ए हिन्द" ने जाम जहाँनुमा के दूसरे अध्याय में लिखा है कि शहर पटना का नाम पद्मावती और कुरुगपुर भी है । और राजा चन्द्रगुप्त के समय में

इस शहर को दस मील लम्बा चौंसठ दरवाजों का शहर लिखा है । महाराज चन्द्रगुप्त के समय में सेल्यूकस, सिकन्दर का मंत्री, बहुत बड़ी सेना लेकर पाटलिपुत्र को जीतने के इरादे से आया था । उसकी पराजय हुई । सेल्यूकस ने राजा चन्द्रगुप्त से सुलह करके अपनी बेटी का विवाह उससे कर दिया । राजा चन्द्रगुप्त का पोता राजा अशोक ऐसा पराक्रमी व साहसी राजा हुआ कि पेशावर व बंगाल व उड़ीसा व तेलंगाना को जीता । यह राजा बौद्ध धर्म मानता था । उस समय मगध देश में पाली भाषा थी । इससे यह सिद्ध होता है कि यह शहर बहुत प्राचीन है और सन् 399 ईसवी में जब फाहियान हिन्दुस्तान आया था, यह शहर आबाद था, और सन् 640 ईसवी में जब चीनी इतिहासकार ने इसे देखा उससे पहले यह उजड़ चुका था ।

जब हिन्दुस्तान के बादशाह औरंगजेब आलमगीर अपने पोते अजीमुरसान का बिहार, उड़ीसा और बंगाल का हाकिम बना कर भेजा तो अजीमुरसान ने सन् 1704 ईसवी में पटना का नाम अजीमाबाद रखा । तबसे पटना अजीमाबाद कहलाने लगा । शाहजादा अजीमुरसान सन् 1712 ईसवी में मर गया ।

राजा नान्य देव के वंश में राज्य शाके 1011 याने सवत् 1146 याने 496 फसली से शाके 1243 याने सन् 731 फसली तक 226 वर्ष, किसी के अनुसार 722 फसली तक, रहा । और छः पुरुष एक के बाद दूसरे राजा हुए । उसके बाद रियासत नान्य देव के खानदान से भव सिंह देव के वंश में आया ; कुछ लोगों का कहना है कि सन् 722 से 754 फसली तक 31 वर्ष और किन्हीं के मत से 723 फसली से 756 फसली तक 34 वर्ष तिरहुत में कोई राजा नहीं था ।

राजा भव सिंह देव, मैथिल ब्राह्मण, ओझन्वार, के खानदान का ब्यौरा :

कामेश्वर झा, मैथिल ब्राह्मण, राज पंडित, तिरहुत के रहने वाले सन् 755 फसली याने सन् 749 हिजरी, याने 1348 ईसवी में गयासुद्दीन तुगलक के लडके सुलतान अलम

उर्फ मोहम्मद तुगलक के मरने से दो वर्ष पहले

पृ. 20

तिरहुत का राज हासिल करके अपने गझले बेटे भव सिंह देव को दे दिये । मोहम्मद तुगलक सन् 1325 ईसवी में राजगद्दी पर बैठा और 27 वर्ष सलतनत करके सन् 1351 ईसवी में गुजर गया । भव सिंह देव सन् 1348 ईसवी याने सन् 755 फसली से सन् 791 फसली याने सन् 1384 ईसवी तक 36 वर्ष राजगद्दी पर रहकर स्वर्ग सिधारे ।

राजा भव सिंह देव को दो पत्नी थीं, पहली रानी से देव सिंह, दूसरी से हरि सिंह देव, दो बेटे थे । महाराज भव सिंह देव के बाद देव सिंह राजा हुए ।

इसी राजा के समय में सन् 1357 ईसवी में हाजी शमशुद्दीन इलियास हाजीपुर बसाकर उसमें किला और मसजिद बनाकर सुलतान सुरभी उपाधि से प्रसिद्ध हुआ तथा 16 वर्ष तक नेकनामी से सलतनत कर सन् 1358 ईसवी में मर गया । उसके बाद उसका लड़का सुलतान सिकन्दर अपने पिता का उत्तराधिकारी हुआ ।

राजा भव सिंह के पुत्र देव सिंह सन् 1384 ईसवी याने सन् 791 फसली से सन् 1445 ईसवी याने सन् 852 फसली तक 61 वर्ष राजगद्दी पर रहकर स्वर्ग सिधारे । ये फिरोज शाह तुगलक के समय में गद्दी पर बैठे, और सुलतान मोहम्मद शाह सुलतान खिजिर खॉ के पोते के समय में परलोक गये । ये मौजा सकरी, परगना हाटी में एक पोखरा खुदवाये थे जो अभी तक मौजूद है । इनके दो बेटे थे — प्रथम शिव सिंह, द्वितीय पद्म सिंह । राजा देव सिंह के बाद शिव सिंह राजा हुए ।

फिरोजशाह तुगलक मोहम्मद तुगलक बादशाह के मृत्यु के बाद सन् 1351 ईसवी में राजसिंहासन पर बैठा और सन् 1388 ईसवी में दीर्घायु होकर 34 वर्ष सलतनत कर मर गया । फिरोजशाह के बाद 10 वर्ष की अवधि में चार बादशाह देहली में हुआ । आखिरी बादशाह फिरोजशाह का परपोता महमूद तुगलक था । इसी बादशाह के वक्त

अमीर तैमूर सन् 801 हिजरी में हिन्दुस्तान आया था, और महमूद तुगलक तैमूर बादशाह के चले जाने के बाद 20 वर्ष तक सल्तनत करके सन् 1405 ईसवी में मर गया । इसके बाद नज़र खॉ सन् 1414 ईसवी में देहली का बादशाह हुआ, और सन् 1421 ईसवी याने सन् 842 हिजरी में मर गया । इसके बाद उसका बेटा मुबारक शाह बादशाह हुआ और सन् 1435 ईसवी में मारा गया । इसके बाद इसका लड़का सुलतान मोहम्मद शाह सन् 1435 ईसवी ..... में देहली के तख्त पर बैठा ; उसके बाद मोहम्मद शाह का बेटा अलाउद्दीन सन् 849 हिजरी में बादशाह हुआ । सन् 1450 ईसवी में बहलोल लोदी इस बादशाह को तख्त से उतारा और खुद हिन्दुस्तान का बादशाह बन गया । मोहम्मद शाह सन् 894 हिजरी में मर गया ।

महाराज शिव सिंह, देव सिंह के पुत्र, सन् 1445 ईसवी याने 852 फसली से तीन वर्ष नौ महीने सन् 1448 ईसवी याने शुरू 856 फसली तक ऐश्वर्य के साथ राजगद्दी पर रहे । ये सुलतान मुबारक शाह के लड़के सुलतान मोहम्मद शाह के समय में राजगद्दी पर बैठे और इसी बादशाह के समय में बिना पुत्र के मर गये ।

इनकी राजधानी मौजे लहरा राजा, परगना परिहारपुर राधो में था । चुनौवे गढ़ का निशान अभी तक मौजूद है । ये बहादुर, निडर, दानी, नामी और बहुत साहसी थे ।

इसके बाद महाराज शिव सिंह की पत्नी लखिमा महादेवी सन् 856 फसली याने सन् 1448 ईसवी से सन् 865 फसली याने सन् 1457 ईसवी तक नौ वर्ष राजरियासत की अभिभावक रहीं । इनकी मृत्यु भी मोहम्मद शाह के समय में हुई । इसके बाद महाराज शिव सिंह की दूसरी पत्नी विश्वास महादेवी सन् 865 फसली याने सन् 1457 ईसवी से सन् 877 फसली याने सन् 1469 ईसवी तक बारह वर्ष राजरियासत का प्रबन्ध अपने हाथ रखीं । यह रानी बहलोल लोदी बादशाह के वक्त परलोक सिधारीं । बहलोल लोदी बादशाह का सन् 1488 ईसवी में इन्तकाल हुआ ।

कुछ पंजीकारों का कहना है कि पहले महारानी विश्वास महादेवी के हाथ में राज का प्रबन्ध रहा, उसके बाद लखिमा महादेवी राजरियासत की प्रबन्धक रहीं ।

लखिमा महादेवी अपने देवर पद्म सिंह को कर्ता बनाकर गर गई, और पद्म सिंह राजा हुए । कुछ पंजीकारों को पद्म सिंह के राजा होने से मतभेद है ।

इसके बाद ध्रुवनारायण सन् 877 फसली याने सन् 1469 ईसवी से सन् 878 फसली याने सन् 1470 ईसवी तक एक वर्ष राजा रहे । इसके बाद हृदयनारायण सन् 878 फ. याने सन् 1470 ई. से 913 फ. याने सन् 1505 ई. तक 35 वर्ष राजा रहे । ये सिकन्दर लोदी और इब्राहिम लोदी बादशाह के समय में मौजूद थे । तबारीख़ फरिश्ता के दूसरे भाग पृ. 181 में लिखा हुआ है कि सन् 900 हिजरी में सिकन्दर लोदी बादशाह तिरहुत आया था, राजा ने बादशाह की सेवा में उपस्थित होकर कुछ लाख तंगा राज्यकर (देना) स्वीकार किया । बादशाह उस राज्यकर को वसूल करने के लिए गोबारक खाँ लोहानी को तैनात कर खुद तिरहुत से वापस चला गया । सिकन्दर लोदी बादशाह का सन् 1517 ईसवी में सातवें रोज इन्तकाल हुआ । उस समय सूबा बिहार और तिरहुत मलिक सरवर खाजा सिरा के कब्जा में था, जिसे दरबार शाही से "खाजा खियाली" की उपाधि मिली थी और यह सुलतान फिरोजशाह का लड़का सुलतान मोहम्मद शाह पर विजय पाकर अपनी उपाधि "सुलतानुलरक" मशहूर किया । बादशाह सिकन्दर लोदी हिन्दुओं का बड़ा विरोधी था ।

इस बादशाह के समय में हिन्दुओं को तीर्थ यात्रा करना बिल्कुल बन्द हो गया था । रमानन्द स्वामी के शिष्य कवीर दास इसी बादशाह के समय में थे । रमानन्द विष्णु के उपदेश में दर्जा कमाल को पहुँचे और ये मोवहिद थे, याने सिर्फ एक ईश्वर का ध्यान करते थे, उनका भजन और उनके एक होने में विश्वास करते थे । बड़े पराक्रमी और वमत्कारी थे ।

इसी बादशाह के समय में पुर्तगीजों का जहाज पहले पहल दखन में समुद्र के किनारे आया था ।

पृ. 23

किताब आसारुख सनादीद में जवाबुलदौला सैय्यद अहमद खॉ आरिफजंग ने लिखा है कि इसी बादशाह के समय में हिन्दुस्तान में फारसी और अरबी की पढ़ाई शुरू हुई और संस्कृत भाषा का बोलबाला कम होने लगा । हिन्दू राजाओं की सल्तनत में ब्राह्मणों के अतिरिक्त कायस्थ लोग संस्कृत इल्म में पूर्ण ज्ञान हासिल करते थे और लेखक होते थे ।

उर्दू पत्रिका कायस्थ एथनोलोजी, जिसे मुंशी काली प्रसाद, वकील अदालत, ज्युडिशियल कमिशनर, अवध, ने लिखा है, और जिसमें चित्रगुप्त वंशी तथा चन्द्रसेन वंशी कायस्थों की पैदाइश तथा हैसियत का उल्लेख है, के भाग चार, पृ. 26 और 27 देखने से जाहिर होता है कि मिस्टर एच. टी. कोलब्रुक साहब ने अपने अंग्रेजी डायजेस्ट हिन्दू ला ..... के प्रथम अध्याय की भूमिका में लिखा है कि लक्ष्मीधर कायस्थ श्रीवास्तव बनारस के राजा गोविन्द चंद्र के हुक्म से एक कानून मादलत आम का और एक पत्रिका कल्पतरु नाम का लिखा था । वह आगरा कॉलेज के पुस्तकालय की 1855 ई. में छपी सूची में पृ. 126 में लक्ष्मीधर का लिखा हुआ व्यवहार कल्पतरु पत्रिका के नाम से दर्ज है । बनारस के राजा के आदेशानुसार रामचंद्र के पुत्र नरसिंह, सर्क ब गहो वी शिल्पकला के विद्वान, धर्मशास्त्र में मोसूमा गोविन्दार्णव नाम से एक पत्रिका लिखे थे । देहली में जो एक पत्थर का स्तम्भ है वह फिरोजशाह का लाट कहलाता है । उसपर संस्कृत भाषा और लिपि में वैशाख शुक्ल पन्द्रह संवत् 122 श्री पति, राजा बिसिलदेव, साक भीरी देश, (शाकम्भरी देश ?) के दीवान माहू गौड़ कायस्थ के पुत्र का लिखा हुआ एक कुत्बा (श्लोक ?) है । सहसरान के नजदीक एक पहाड़ पर एक कुत्बा संवत् 1219 का है, उस पर कुसुमहर कायस्थ के लड़के बंगधरु का नाम लिखा हुआ है, (बगधरु) कन्नौज के समय में बिहार सूबा के दक्षिण के दीवान थे । संवत् 1244 मोताबिक सन् 1186 ईसवी में उदयकर्ण कायस्थ श्रीवास्तव महाराज पृथ्वीराज चौहान की सरकार में हाजिर हुए और कौम गऊ को

पराजित करने के लिए तैनात किये गये । कौम मऊ को परास्त करने पर वे पचास हजार की जागीर की सनद और चौधरी उपाधि हासिल किये । कन्नौज नरेश राजा जयचन्द्र राठौर के नायव राय चतुर्भुज

पृ. 24

कायस्थ श्रीवास्तव उन्नाव जिला जीते थे और 75 गाँव आबाद किये थे । सन् 1194 ईसवी में हीरामल नाजिम कन्नौज मुंशी पटन राय इन्हीं बीस (वंश ?) के साथ अवध आये थे । सन् 1220 ईसवी में अभयचन्द्र के दीवान ठाकुर रामलाल बीसबारा में थे ।

और उपर्युक्त पत्रिका (कायस्थ एथनोलोजी) के तैंतालीसवें पृ. में लिखा हुआ है कि पंडित शिवराम ने भविष्य पुराण और ब्रह्मवैवर्त से गत काल के कायस्थों का एक कुर्सीनामा तैयार किया, उससे मालूम होता है कि श्री रूद्रधर कायस्थ माथुर, अयोध्या के राजा महाराज अम्बरीष के मंत्री थे ; उनके उन्नीसवें पुत्र में श्री प्रवल प्रताप अश्वमेध यज्ञ किये थे, उनके वंशज श्री श्रुतश्रवा महाराज रघु के मंत्री हुए और महाराज अज, महाराज दशरथ के पिता, के समय में श्रीरंग दीवान थे ; राजा दशरथ के मंत्री श्री कमलवल थे ; महाराज रामचन्द्र के मंत्री श्री विचक्ष हुए । उसके बाद लव -- कुश के सरकार में श्री विचक्ष दीवानी के पद पर बहाल रहे । कलियुग में मथुरा के राजा, महाराज ब्रजनाथ की सरकार में श्री नन्न सेन मंत्री रहे ।

कुछ लोगों का मत है कि कायस्थ शूद्र वर्ण है । परन्तु इस इतिहास के लेखक को इस मत को मानने में दो कारणों से दिक्कत है । पहला तो यह है कि बृहदारण्यक, यजुर्वेद के अष्टम शाखा, स्कन्द पुराण के रेणुका माहात्म्य और दत्तात्रेयजी और पुलस्त्यजी के संवाद ब्रह्मवैवर्त पुराण के, भीष्म पितामह के संवाद, अमस्त्यजी रचित पद्म पुराण के उत्तराखण्ड, विज्ञान तंत्र के सातवें अध्याय, आचार निर्णय तंत्र और वैरान्त साधना के सत्ताईसवें अध्याय, भविष्य पुराण में ब्रह्माजी के वाणी, व्योम साधना, रूद्रयामल तंत्र और यम साधना, विरानन ..... शूद्र कमलाकर, कायस्थ प्रदीप, कायस्थ कोसंथ, गंगा भट्ट लिखित भाष्य, आचाराध्याय के अन्तिम अध्याय, और मिताक्षरा के 28 वें श्लोक में साफ

लिखा है कि कायस्थ क्षत्री वर्ण है । दूसरा कारण यह है कि कायस्थ अगर शूद्र वर्ण होते तो

पृ. 25

श्री प्रवल प्रताप जो महाराज रघु के पहले अश्वमेध यज्ञ किये थे, कदापि अश्वमेध यज्ञ करने के योग्य नहीं होते ; उस समय के ब्राह्मण कभी उन्हें ऐसे यज्ञ करने के लिए शास्त्रानुकूल आज्ञा नहीं देते और न यज्ञ में सम्मिलित होते क्योंकि क्षत्री के अतिरिक्त शूद्र शास्त्रानुसार यह यज्ञ नहीं कर सकता है ।

ध्रुव नारायण देव के पुत्र हर नारायण देव उर्फ भैरव सिंह सन् 913 फसली याने सन् 1505 ईसवी से सन् 927 फसली याने सन् 1519 ईसवी तक 14 वर्ष राजा रहे । ये बादशाह इब्राहिम लोदी के समय में मर गये । सुलतान इब्राहिम लोदी सन् 1526 ईसवी में बादशाह बाबर से लड़ाई में मारा गया ।

इसके बाद रूपनारायण सन् 927 फसली याने सन् 1519 ईसवी से सन् 942 फसली याने 1534 ईसवी तक 15 वर्ष राजा रहे । यह राजा जहीरुद्दीन मोहम्मद बाबर बादशाह के वक्त में जीवित थे । बादशाह हुमायूँ के काल में मर गये । बाबर बादशाह सन् 933 हिजरी में हिन्दुस्तान का बादशाह हुआ, और 26 दिसम्बर, सन् 1530 ईसवी याने सन् 937 हिजरी में परलोक सिधारा । यह बादशाह कविता भी लिखता था ; उसका लिखा हुआ एक कविता लेखक को याद है जो निम्नलिखित है :

‘नौ रोज वो नौ बहार वो मी वो दिलबरी खुशअस्त ।

बाबर बाश कोश के आलम दो बारह नीस्त ॥’

हुमायूँ बादशाह सन् 937 हिजरी में राजगद्दी पर बैठा । .....

पृ. 26

सन् 947 हिजरी में फरीद खाँ ने बादशाह हुमायूँ को हरा कर हिन्दुस्तान का

बादशाह हुआ । और अपनी उपाधि शेरशाह मशहूर किया । यह बहादुर, दानी, न्यायप्रिय एवं खूबसूरत था । इसके समय में मसनवी पद्मावत, जो देशी भाषा में है, के लेखक मलिक मोहम्मद जायसी मौजूद थे ; यह मसनवी सन् 947 हिजरी में रची गई थी ।

यह बादशाह सन् 952 हिजरी में सहसराम में परलोक सिधारा । .....

रूपनारायण के बाद कंसनारायण देव सन् 942 फसली से सन् 956 फसली याने 1548 ईसवी ..... तक 14 वर्ष राजा रहे । यह राजा शेरशाह के लड़के सुलतान सलीम शाह के समय में मौजूद थे । सलीम शाह की मृत्यु 960 हिजरी में हुआ । .....

इसके बाद बहादुर खॉ अदली बादशाह हुआ । इसके समय में हुमायूँ बादशाह ईरान से लौटकर सन् 962 हिजरी में फिर राजसिंहासन पर बैठा और उसी साल पुस्तकालय (कुतुबखाना) की छत से गिरकर परलोक सिधारा । .....

पृ. 27

राजा भव सिंह देव के खानदान में सन् 1348 ईसवी याने सन् 755 फसली से सन् 956 फसली तक दो सौ वर्ष और नौ महीने रियासत रही ; और नौ व्यक्ति एक के बाद दूसरे राजा हुए । इसके बाद इस खानदान के रियासत की दीवार नष्ट हो गई ।

कुछ पंजीकारों का कहना है कि इस वंश में सन् 952 फसली तक रियासत रही, उसके बाद एक व्यक्ति कायस्थ जिसका खिताब मजमूआदार (मजुमदार) था सन् 953 फसली से सन् 954 फसली तक राज का इन्तजाम करता रहा, और सन् 955 फसली से सन् 963 फसली तक नौ वर्ष तिरहुत में कोई राजा नहीं था । कुछ पंजीकारों का कथन है कि सन् 959 फसली तक महाराज भव सिंह देव के वंश में राज्य रहा और उसके बाद महेश ठाकुर के खानदान में तिरहुत की रियासत आई । कुछ लोगों का यह मत है कि सन् 956 फसली से सन् 959 फसली तक तीन वर्ष तिरहुत में मजलिश खॉ की हुकूमत रही ।

यह मजलिश खॉ जाति का मैथिल ब्राह्मण था, दरबार सुलतानी से इसे खॉ की उपाधि मिली थी । कुछ पंजीकारों का कहना है की नौ वर्ष आठ महीना सात रोज याने 956 फसली से 965 फसली तक कौम राजपूत भोर राज रियासत तिरहुत पर काबिज रहे ।

नाम कौम राजपूत भोर राजाओं के :

बीरबल नारायण, इन्हें रूपनारायण भी कहते हैं, सात महीना ; उन्मद सिंह - ग्यारह महीना ; खड्ग सिंह - तीन वर्ष दो महीना ; शिशिर सिंह - पाँच वर्ष ; मनमथ सिंह - सात दिन ।

हाल खानदान महाराज दरभंगा :

महेश ठाकुर, वान ठाकुर के पुत्र, दुबे ठाकुर के पौत्र, श्रोत्रिय ब्राह्मण, साकिन मौजा - गौर, परगना - गोपालपुर, न्यायशास्त्र में नामी पंडित थे, और सैकड़ों विद्यार्थी इनसे शिक्षा पाकर उत्तम विद्वान हुए ।

पृ. 28

इन्हीं के विद्यार्थियों में से एक रघुनन्दन राय, मैथिल ब्राह्मण, साकिन मौजा - रामपुर, परगना - गौर, 16 वीं सदी ईसवी में अबुल गोजफ्फर जलालुद्दीन मोहम्मद अकबर बादशाह के समय में देहली गये और अपने ज्ञान तथा योग्यता के बल से धीरे - धीरे शाही दरबार में प्रवेश किये । अकबर बादशाह इस बात से कि रघुनन्दन राय शाही दरबार के पंडितों को शास्त्रार्थ में परास्त किये, खुश होकर उन्हें पंडित राय की उपाधि एवं तिरहुत की रियासत 24 चैत, सन् 965 फसली मोताबिक सन् 1558 ईसवी में, प्रदान किया । रघुनन्दन राय देहली से आकर यह रियासत सुलतानी उपहार अपने गुरु महेश ठाकुर को भेंट दिये । महेश ठाकुर किसी वजह से इसे वापस कर दिये । कुछ समय बाद महेश ठाकुर के पुत्र गोपाल ठाकुर अपने पिता के जीवन काल में ही शाही दरबार से अपनी योग्यता, प्रबंध कौशल, और जमींदारी के मामलात का हक

प्रमाणित कर तिरहुत रियासत का फरमान नये सिरे से महेश ठाकुर के नाम से हासिल किये ।

अकबर बादशाह दो माह रबी ऊस्सानी सन् 963 हिजरी याने 14 फरवरी सन् 1556 ईसवी याने 19 फागुन संवत् 1612 याने शाके 1477, में 14 वर्ष से कुछ कम उम्र में तख्तनशीं हुआ । ..... यह बादशाह करीब 52 वर्ष राज्य करके 16 अक्टूबर कदीमी सन् 1605 ईसवी याने 30 कार्तिक, संवत् 1662, याने शाके 1527, याने तेरहवीं माह जमादीउस्सानी बुधवार की रात सन् 1014 हिजरी में परलोक सिधारा । .....

जिस समय अकबर बादशाह हिन्दुस्तान के तख्त पर विराजमान था उस समय इंगलिस्तान में महारानी एलिजाबेथ राजसिंहासन पर आरुढ़ थीं । इसी बादशाह के समय में अंग्रेजों ने सन् 1599 ईसवी में लंदन शहर में महाजनी की कोठी बनाये, और पहले – पहल महारानी एलिजाबेथ से 4 दिसम्बर, सन् 1599 ईसवी में 15 वर्ष का ठीका, व्यापार गियादी का सनद लेकर

पृ. 29

कुछ इतिहासकारों के अनुसार तीस लाख रुपये से और कुछ इतिहासकारों के मत से सात लाख की पूंजी से पूरबी हिन्दुस्तान में सौदागिरी प्रारम्भ किये । इसमें 215 व्यक्ति शामिल थे । अर्ल कम्बरलैंड प्रधान अधिकारी थे । इस महाजनी कोठी के कारोबार और व्यवस्था 24 डायरेक्टरों के अधीन थी । साल भर में बार बार यह कमीटी बैठती थी । इसका नाम कोर्ट आफ प्रोपराईटर्स था, अर्थात् मालिकों की कचहरी । जो व्यक्ति 50 रुपये का हिस्सेदार था वह अपनी राय दे सकता था । इस कारोबार में 24 आदमी 20000 रुपये से कम के हिस्सेदार थे । इन लोगों की कमीटी कोर्ट आफ डायरेक्टर्स अर्थात् प्रबन्धकों की कचहरी कहलाती थी । सन् 1833 ईसवी से पहले कई बार शाह इंगलिस्तान की तरफ से कम्पनी को सनद मिली । सन् 1833 ईसवी में लार्ड विलियम बेन्टिंक के समय में फिर बीस वर्ष के लिए सनद दी गयी ; इस सनद के अनुसार चीन का व्यापार कम्पनी के हाथ से चला गया ।

इसी साल हिन्दुस्तानियों को अंग्रेजी पढ़ाई का हुक्म हुआ, और फारसी के बदले उर्दू जारी हुआ । इसी गवर्नर के वक्त में हिन्दू औरतों के सती होने की प्रथा को समाप्त किया गया । अहसनुल तवारीख में लिखा हुआ है कि सन् 1497 ईसवी के गई महीना से अंग्रेजों का आवागमन हिन्दुस्तान में प्ररम्भ हुआ (उस समय हिन्दुस्तान में सिकन्दर लोदी बादशाह था) ।

सन् 1639 ईसवी में अंग्रेजों ने राजा चन्द्रगिरि की आज्ञा से मद्रास में किला बनाया और इसका नाम फोर्ट सेंट जार्ज रखा । अजीमुशान के समय में सन् 1696 ईसवी में कम्पनी के तरफ से कलकत्ता में एक किला बनाया गया, इसका नाम फोर्ट विलियम रखा गया । 3 मई, सन् 1765 ईसवी को लार्ड क्लाइव गवर्नर जेनरल होकर हिन्दुस्तान आये । जिस रोज लार्ड क्लाइव कलकत्ता पहुँचे उसी रोज सिराजुद्दौला से स्थान कोड़ा जहाँनाबाद में लड़ाई हुई ।

इसी गवर्नर के वक्त से अंग्रेजों की उन्नति होने लगी, यहाँ तक कि शाह आलम बादशाह के समय में

पृ. 30

तीनों सूबे उड़ीसा, अज़ीमाबाद, बंगाल अंग्रेजों के अधीन हुए ।

12 अप्रैल, सन् 1772 ईसवी को पहले – पहल वारेन हेस्टिंग्स साहब गवर्नर जेनरल नियुक्त होकर हिन्दुस्तान आये । उनके गवर्नर होने की वजह यह हुई कि सन् 1772 ईसवी में लंदन में पार्लियामेंट ने देखा की कम्पनी बहुत कर्जों में है, नौकरों के तनख्वाह में कमी करके मुल्क का इन्तजाम खराब करती है, तब यह कानून जारी किया कि पाँच वर्ष के लिए ढाई लाख रुपया सालाना पर गवर्नर जेनरल और उनके काउन्सिल में अस्सी हजार रुपया सालाना पर चार मेम्बर शाही दरबार की मंजूरी से नियुक्त हों । कलकत्ता में सुप्रीम कोर्ट की स्थापना हुई ।

बादशाह (अकबर) के समय में मिस्टर फिच साहब इंगलिस्तान से हिन्दुस्तान आये थे और शाही दरबार में भी हाजिर हुए थे । इसी बादशाह के उन्नीस जुलूस, याने संवत् 1631, याने सन् 1574 ईसवी में गोसाँई तुलसी दास रागायण लिखना शुरू किये थे और मौलाना अब्दुल कादिर तथा शेख मोहम्मद सुलतान अकबर बादशाह की आज्ञा से रागायण के अध्यायों को फारसी काव्य में अनुवाद किये । इस रागायण को लेखक ने देखा और पढ़ा है, मगर वह रागायण गुम हो गई ।

और इसी बादशाह के समय में नकीव नुमान, मौलाना अब्दुल कादिर और शेख सुलतान ने महाभारत को ; हाजी इब्राहिम अथर्व वेद को, मौलाना शमीरी हरिवंश को, और शेख फैजी लीलावती को फारसी में अनुवाद किये । बादशाह के राज्यकाल में राजा टोडरमल सन् 1582 में जो बन्दोबस्त किये थे, उससे बंगाल का राज्यकर एक करोड़ छः लाख तिरानवे हजार एक सौ बावन रुपये मोकरर हुआ था । महेश ठाकुर सन् 1569 के अन्त में जो 976 फसली था, बारह वर्ष तक तिरहुत की जमींदारी पर काबिज रहकर पाँच बेटे छोड़कर बनारस गये, और वहाँ परलोक सिधारे ।

महेश ठाकुर के प्रथम पुत्र रामचन्द्र ठाकुर, बिना शादी किये हुए मर गये, द्वितीय – गोपाल ठाकुर, 976 फसली में महेश ठाकुर के उत्तराधिकारी हुए, और 17 वर्ष तक जीवित रहकर सन् 1585 ईसवी में जो 992 फसली था, बनारस जाकर परलोक सिधारे ।

पृ. 31

तृतीय – अच्युत ठाकुर : ये बिना संतान के मर गये और कभी गद्दी पर नहीं बैठे । चतुर्थ – परमानन्द ठाकुर, ये गोपाल ठाकुर के कायम मोकाम हुए थे ; ये भी बिना संतान के चल बसे । पंचम – शुभंकर ठाकुर, गोपाल ठाकुर के भाई, 992 फसली में कायम मोकाम परमानन्द ठाकुर के हुए । सन् 1607 ईसवी में, याने 1014 फसली में, 23 वर्ष राजसिंहासन पर रहकर मर गये । उनके बाद उनके (शुभंकर ठाकुर के) बेटे पुरुषोत्तम ठाकुर 1014 फसली में कायम मोकाम हुए, सन् 1614 ईसवी तक, जो मोताबिक 1020

फसली के था, आठ वर्ष मसनदनशीं रहकर इन्तकाल कर गये ।

जमाना उनकी जानशीनी का जहाँगीर बादशाह के वक्त में था । और इसी बादशाह के वक्त में इन्तकाल किये । जहाँगीर बादशाह सन् 1605 ईसवी, याने 1014 हिजरी में तख्तनशीं हुआ था और 28 षफर 1037 हिजरी, याने सन् 1627 ईसवी में 62 वर्ष की उम्र में मर गया । ..... इसी बादशाह के राज्य के 21वीं साल में बैरम खाँ के बेटे अब्दुरहीम खानखाना का 72 वर्ष की उम्र में देहान्त हुआ, बाक़यात बाबरी के यही अनुवादक थे । इसी बादशाह के समय में सन् 1616 ईसवी, याने 1032 हिजरी में मिस्टर टामस रो साहब, इंगलिस्तान के बादशाह जेम्स प्रथम के राजदूत, हिन्दुस्तान आये थे । इसी बादशाह के राज्य के उन्नीसवीं साल में, याने संवत् 1680, याने सन् 1623 ईसवी में गोसाँई तुलसी दास बनारस में संगम पर परलोक सिधारे ।

नारायण ठाकुर उनके (पुरुषोत्तम ठाकुर के) भाई, 1021 फसली में उनके उत्तराधिकारी हुए । सन् 1642 ईसवी याने 1048 फसली तक 29 वर्ष रियासत पर काबिज रहे । शाहजहाँ बादशाह के वक्त में रियासत उनके हाथ आयी थी और इसी बादशाह के समय में इनका देहान्त हुआ ।

यह बादशाह उदार, कदरदान वो रियाया परवर न्यायप्रिय था । शाहजहाँ बादशाह सन् 1627 ईसवी याने 1037 हिजरी में तख्तनशीं हुआ, और सन् 1665 ईसवी में परलोक गया । .....

पृ. 32

इस बादशाह के समय में जब शाइस्ता खाँ वारिश अमीनुद्दौला आसिफ खाँ खानखाना बंगाल का सुबादार था, गल्ला बहुत सस्ता था ; एक रुपये का आठ मन चावल बिकता था ; इससे मालूम होता है कि उस समय बंगाल में गल्ले का व्यापार बहुत कम होता था, और आम लोगों के पास गल्ले की सस्ती के चलते रुपया बहुत कम था । यह सुबादार सन् 1689 ईसवी में आलमगीर बादशाह के राज्यकाल में सुबेदारी पद से ब्युत

हुआ । उसके बाद इब्राहिम खॉ बंगाल का सुबादार नियुक्त हुआ ।

सुन्दर ठाकुर, नारायण ठाकुर के भाई, इनके बाद 1049 फसली में गद्दी पर बैठे । 21 वर्ष गद्दी पर रहकर सन् 1662 ईसवी, याने 1069 फसली में, औरंगजेब आलमगीर बादशाह के वक्त में, परलोक सिधारे । इनके बाद इनके बड़े बेटे महिनाथ ठाकुर 1069 फसली में राजगद्दी पर बैठे । सन् 1664 ईसवी में जो मोताबिक 1071 फसली के था, 3 वर्ष जिन्दा रहकर बिना संतान के मर गये ।

उसके बाद उनके भाई नरपति ठाकुर 1071 फसली में गद्दी पर बैठे । सन् 1700 ईसवी याने 1107 फसली में ..... चल बसे ।

उसके बाद नरपति ठाकुर के बेटे राघव सिंह 1700 ईसवी में राजगद्दी पर बैठे । यह राजा औरंगजेब आलमगीर बादशाह के वक्त में मसनदनशीं हुए थे । इस राजा के समय में महावत जंग के दामाद नबाब जैनुद्दीन अहमद खॉ तिरहुत आये थे और कसबा भौआरा में जहाँ राजा की गद्दी थी, बहुत दिनों तक रहे थे । यह बात तारीख सैरुल मुताखरीन के पृ. 527 में लिखी हुई है । आलमगीर बादशाह सन् 1658 ईसवी, याने 1068 हिजरी में तख्तनशीं हुआ और 28 जीकाद रोज जुमा 1118 हिजरी याने 21 फरवरी, 1706 ईसवी ..... में

पृ. 33

47 वर्ष सलतनत करके इन्तकाल किया । .....

यह बादशाह बहुत बुद्धिमान और साकांक्ष था । परन्तु मन में धार्मिक सम्प्रदाय की भावना बहुत रखता था । इस बादशाह का हाल मिस्टर लीयोनर साहब, (?) फांसीसी, अपने यात्रा वृत्तान्त में विस्तार से लिखे हैं ।

महाराज दरभंगा के खानदान के लोगों में पहले — पहल राघव सिंह को राजा की

उपाधि आलमगीर बादशाह के समय में मिली थी ।

राजा राघव सिंह मुर्शिदाबाद के नबाब महाबत जंग को बहुत रुपये उपहार (नजराना) देकर सरकार तिरहुत का पट्टा मोकर्ररी एक लाख रुपया जमा सालाना पर हासिल किये । और नबाब महाबत जंग के दीवान राजा धरणीधर को पचास हजार रुपया सालाना, जमा मोकर्ररी के अलावा, दिया करते थे । किसी ने नबाब महाबत जंग से इस बात की शिकायत की कि सरकार तिरहुत की आमदनी बहुत ज्यादा है ; पट्टा — मोकर्ररी में जो एक लाख रुपया जमा किया जाता है, बहुत कम है । आखिर नतीजा उसका यह हुआ कि ..... सरकार तिरहुत की जमा सात लाख उनहत्तर हजार दो सौ शाही रुपया कायम हुई । नबाब की मेहरबानी से तिरहुत की तहशील की खिदमत और चन्द मौजे (जो करीने से मालूम होता है कि फी सैकड़ा कुछ दस्तूर मोकर्रर किया गया था) बरकरार रहा (और) यह शर्त दी गई कि वे तिरहुत में प्रजा का पालन — पोषण करें और जिला को आबाद करें । राजा राघव सिंह उन शर्तों की तामील किये और अपनी राजधानी मौजा भवारा, परगना — गोपालपुर, में, जो मधुबनी सब — डिविजन के निकट है, कायम रखे । यहाँ अब तक निशान गढ़ी का मौजूद है । राजा राघव सिंह सन् 1736 ईसवी में जो शुरू 1143 फसली के था, 37 वर्ष राज्य करके इन्तकाल कर गये । सुनते हैं कि यह राजा साहब बहादुर, दिलेर और दानी थे ।

इसके बाद उनके बेटे विष्णु सिंह 1143 फसली में उनके उत्तराधिकारी हुए । सन् 1740 ईसवी याने

पृ. 34

1147 फसली में मसनदनशीं रहकर बिना सन्तान के मर गये ।

उसके बाद विष्णु सिंह के भाई राजा नरेन्द्र सिंह 1147 फसली में गढ़ी पर बैठे । नबाब मोहम्मद अलीवर्दी खाँ मुख्ताब व खताब महाबत जंग के हुक्म से चन्द रकम दस्तूरत का उनको भेंट किया गया । राजा नरेन्द्र सिंह को कोई सन्तान नहीं था, सन्

1760 ईसवी, याने 1167 फसली में परलोक सिधारे । नबाब महाबत जंग 1169 हिजरी में जो मोताबिक 1160 फसली होता है, इन्तकाल किये । यह राजा 21 वर्ष राजगद्दी पर रहे ।

कहते हैं कि एक बार राजा साहब सुलतानी अधिकारी, भिखारी महथा, जो बादशाही खजाना पहुँचाने आया था, से परगना — गोपालपुर में कन्दर्पी घाट पर लड़े थे । दोनों तरफ से बहुत बड़ी लड़ाई हुई, परन्तु राजा साहब विजयी हुए । राजा साहब मौसूफ हजारों बिघा जमीन और पूरे गाँव के गाँव ब्राह्मण, महन्थ और फौकरा को बतौर ब्रह्मोत्तर वो शिवोत्तर वो फुकराना प्रदान किये, आज तक वह जायदाद उनके वारिशों के कब्जा में मौजूद है ।

राजा प्रताप सिंह 1167 फसली में गद्दीनशीं हुए । राजा प्रताप सिंह को राजा नरेन्द्र सिंह अपने पुत्र नहीं रहने के कारण कर्तापुत्र घोषित किये (थे) ।

सन् 1762 ईसवी में जो मोताबिक 1169 फसली के था, राजा प्रताप सिंह अपना निवास मौजा भौआरा से करबा दरभंगा ले आये । तब से आज तक बाद के राजाओं का निवास यहीं रहा, जो नबाब महाबत जंग ने राजा राधव सिंह को दिया था । नबाब काशिम अली खाँ भी इसे मंजूर फरमाया । सन् 1792 ईसवी याने 1200 फसली में सरकार गवर्नमेंट इंगलिस्तान दस्तूरात मालिकाना को जब्त कर लिया ; परन्तु दस मौजे राजा नरेन्द्र सिंह की रानी के गुजर — बसर के लिए और मौजा राजा माधव सिंह बिरादर जादह प्रताप सिंह के गुजर — बसर के लिए छोड़ दिया ; और हजार रुपया महीना राजा साहब को मोकरर किया ।

पृ. 35

राजा प्रताप सिंह सन् 1776 ईसवी याने 1183 फसली में 17 वर्ष मसनदनशीं रहकर परलोक सिधारे । यह राजा साहब बहुत साहसी और अतुल्य दानी थे । ब्राह्मणों, महन्थों और अपने अमलों के बड़े कदरदों थे । बुनांचे मठियानी के महन्थ को तालुकात

चोरीत, परगना — भाला, जो इस समय 18 हजार रुपये की तहसील का महाल है और तालुका मरोना, परगना — नारीदिगर, जो चौदह हजार रुपये की तहसील का महाल है, दे दिये । भवानीदत्त मिश्र दीवान को चन्द मौजे वो हजारों बीघे जमीन, तथा ब्राह्मणों को पूरे मवाजियात प्रदान किये ।

उसके बाद माधव सिंह, प्रताप सिंह के भाई, 1183 फसली में गद्दीनशीं हुए । छः वर्ष बाद सरकार इंगलिश की तरफ से बन्दोबस्त का इन्तजाम उनके साथ किया गया । अपने मसनदनशीनीं के तारीख से दो वर्ष बाद माधव सिंह जब्त किये हुए अपने जायदाद, दस्तूरात इत्यादि को वापस करने के लिए गवर्नमेंट में दरखास्त दिये । सुप्रीम काउन्सिल, कलकत्ता, से तहकीकात होने का हुक्म हुआ और सनद की तलब की गई । चूँकि सनद शर्तिया थी, इसलिए राजा साहब इसे दाखिल करने से इनकार कर दिये ; और अपना हवाला मुदाखिलत वो मुकाबिलत पर किये ; और यह वयान किये कि दफ्तर के निरीक्षण से अधिकारों, दस्तूरात एवं ऐतिहासिकता का हाल जाहिर होगा ; और एक नक्शा इस तौर पर दाखिल किये जिससे मालूम होता है कि जब्ती के समय तक इतना माल दस्तूरात वसूल हो सकता था जो जब्ती के चलते वसूल नहीं हो सका । इस उजूर पर बीते वर्षों का बकाया एक लाख तिरानवे हजार रुपया पटना के खजाने से सन् 1778 ईसवी में राजा साहब को दिया गया । 1778 ईसवी के मई महीना में जिला कलक्टर साहब ने दस्तूरात निजामत को जब्त करने का रिपोर्ट दिया, और यह सिफारिस किया कि इसके बदले राजा साहब को एक हजार रुपया महीना दिया जाय, जैसे मिस्टर वी. जी. टार्ट साहब के समय में सन् 1771 ईसवी में दिया गया था । इसके बाद जिला कलक्टर साहब बहादुर ने फिर रिपोर्ट दिया कि राजा साहब शरायत लिखित अतानामा दस्तूरात को बजा नहीं लाये । उसके बाद, दूसरे वर्ष सरकार तिरहुत का बन्दोबस्त वो जमा दो लाख पनचानवे हजार एक सौ एकासी रुपये का राजा साहब के

पृ. 36

साथ किया गया । सन् 1779 ईसवी के सितम्बर महीना में गवर्नर जेनरल ने मालिकों से दस साला बन्दोबस्त के लिए राय तलब किया । तब महाराज साहब (माधव सिंह)

गवर्नर जेनरल के हुजूर में दरखास्त दिये कि मोकररी एजारह हमारे नाम से तिरहुत का बहाल रहे ; और जब तक माल मालिकाना और माल दस्तूरात नहीं मिलेगा तबतक हम बन्दोबस्त नहीं लेंगे । इस वजह से जमींदारी का बन्दोबस्त फैजुद्दीन, बरकतुल्लाह और राजा साहब (तीनों) के साथ किया गया । थोड़े दिनों के बाद बोर्ड आफ रेवेन्यू ने राजा साहब का रकम दस्तूरात व मद्द मालिकाना बहाल और मंजूर किया । 1791 ईसवी के नवम्बर महीने में फैजुल्लाह ने जमींदारी के अपने हिस्से से इस्तिफा दिया और दरखास्त दिया कि राजा माधव सिंह रियाया को मालगुजारी देने से गना करते हैं, जिसके चलते हम इस किस्त में सिर्फ छः हजार रुपया वसूल कर सके हालाँकि वह किस्त चौबिस हजार रुपये की थी । तब कलक्टर साहब ने राजा माधव सिंह से बन्दोबस्त लेने के लिए पूछा, और (साथ ही) यह लिखा कि फैजुद्दीन ने इस्तिफा दे दिया और बरकतुल्लाह पटना शहर में घोड़े से गिरकर मर गया, उसके वारिस इजारह लेने से इनकार करते हैं । परन्तु राजा साहब इनकार किये कि हम मोकररी ले लिए जाने के चलते आलापुर वो सरकार तिरहुत के इजारह (लगान) नहीं ले सकते हैं । तब सन् 1793 से 1800 ईसवी के दरगियान कुछ ठीकेदार होते गये । 1800 ईसवी में राजा साहब से फिर पूछा गया, और बाद गिन्हाई जर मालिकाना और दस्तूरात के मोबलिंग एक लाख अड़सठ हजार पाँच सौ छः रुपया जमा पर सरकार ने बन्दोबस्त करना मंजूर किया । परन्तु राजा साहब ने इसे स्वीकार नहीं किया । उत्तर में उन्होंने यह लिखा कि एक लाख अड़तालिस हजार दो सौ सत्ताईस रुपये जमा देना हमको मंजूर है, इस शर्त पर कि वह मोकररी जो ले ली गई है, उसके एवज में छः हजार एक सौ चौहत्तर रुपये कटौती के दिये जाएँ । कलक्टर ने इस आवेदन को मंजूर नहीं किया । दूसरे लोगों के साथ ठीका का बन्दोबस्त किया । आखिर राजा साहब दस हजार रुपया और देना स्वीकार किये । तब बमंजूरी साहबान बोर्ड आफ रेवेन्यू तिरहुत की जमींदारी उनके साथ बन्दोबस्त की गई ।

पृ. 37

राजा माधव सिंह 33 वर्ष, सन् 1807 ईसवी याने तेरह माह आषाढ़ 1215 फसली तक गद्दी पर रहे । तारीख 27 माह कार्तिक 1216 फसली में बनारस जाकर शरीर त्याग किये । यह राजा साहब बहुत बुद्धिमान और समझदार थे । अपने राज रियासत का

इन्तजाम और बन्दोबस्त बहुत अच्छी तरह से करते थे । उन्हीं के समय से इस राज रियासत में तरक्की शुरू हुई । राजा साहब मौसूफ अपने दीवान लाला जीवन राम को उनकी लियाकत और कारगुजारी को खैरखाही को दानिशमन्दी को खुशइन्तजामी के सबब से मौजा हरिहरपुर, परगना — भरवारा, और मौजा मिर्जापुर, वगैरह, परगना — महला, प्रदान किये ।

उनके पाँच बेटे थे ; प्रथम — राजकुँवर बाबू कृष्ण सिंह, ये राजा माधव सिंह के जीवन काल में बिना संतान के मर गये । दूसरे — महाराज छत्र सिंह ; तीसरे — राजकुमार बाबू किरत (कीर्ति) सिंह ; चौथे — राजकुमार बाबू गोविन्द सिंह ; पाँचवें — राजकुमार बाबू रमापति सिंह । महाराज कुमार बाबू किरत सिंह को केवल लगान परगना जबदी, वो महाराज कुमार बाबू गोविन्द सिंह को केवल लगान परगना परिहारपुर राघो, वो महाराज कुमार बाबू रमापति सिंह को केवल लगान परगना पचही वास्ते षोडिश व पोशिश के मिला था ।

महाराज कुमार बाबू गोविन्द सिंह मौसूफ की मृत्यु सन् 1823 ईसवी में हुई । महाराज छत्र सिंह बहादुर सन् 1839 ईसवी याने चार माह वैशाख 1246 फसली तक, 32 वर्ष गद्दी पर रहे । यह महाराज साहब बड़े रईस व कदरदान व आली हिम्मत को रैयत परवर, कुशल प्रबन्धक थे । मनहरन लाल, लेखक के दादा, जो बहुत ज्ञानी, ईमानदार, शुभचिन्तक और कुशल प्रबन्धक थे, को

पृ. 38

अपना मुंशी नियुक्ति किये । उस समय से महाराज महेश्वर सिंह बहादुर के समय तक ये इस सिलसिला पर विराजमान रहे ।

जिस समय नेपाल नरेश काटकरी तक पहाड़ों में अपना अधिकार कर लिये व और सन् 1815 ईसवी याने 1222 फसली में आक्टरलूने साहब सतलुज के दूरा पार शिमला से 20 कोस (40 मील) पच्छिम तलबन के किला में नेपाली कोल का द्वाराय उस जहाँ

में महाराज छत्र सिंह बहादुर बंगाल गवर्नमेंट सरकार को कई लाख रुपये नगद और सिपाही मदद में दिये थे ; गवर्नमेंट में इनकी बड़ी नेकनामी और खैरखाही साबित हुई ।

सन् 1839 ईसवी याने 1246 फसली में महाराज छत्र सिंह बहादुर अपनी दृढ़ावस्था, शारिरिक दुर्बलता और बीमारी के कारण अपने बड़े बेटे रुद्र सिंह को राज सुपूर्द कर दिये । उस समय महाराज रुद्र सिंह की आयु तीस वर्ष थी ।

महाराज छत्र सिंह अपने छोटे लड़के बाबू वासुदेव सिंह को परवरिश के लिये सिर्फ लगान मवाजियात परगना जरैल, चार मकान, दो हाथी और कमरा उनके रहने के लिये दिये । उनके नाम से दाखिल खारिज होने के लिये भी दरखास्त दिये थे । बाबू वासुदेव सिंह धर्मशास्त्र के अनुसार आधा राज्य का दावा किये ; महाराज रुद्र सिंह की ओर से जबाब दिया गया कि खानदान के नियम और कुलाचार के अनुसार राज्य विभाजित नहीं होना चाहिये । बाबू वासुदेव सिंह अदालत, जिला तिरहुत में चौबीस लाख छियालिस हजार नौ सौ अठावन रुपये के लिये नालिश दायर किये । मिस्टर पूंगल साहब, जज बहादुर, ने फैसला किया कि महाराज रुद्र सिंह बहादुर राज के हकदार हैं और बाबू वासुदेव सिंह को सिर्फ जरैल परगना के लगान अपने परवरिश के लिये पाने का हक है । इसका अपील सदर दीवानी, कलकत्ता में हुआ । जिला का फैसला बहाल रहा और महाराज रुद्र सिंह बहादुर

पृ. 39

गद्दी पर बने रहे । इसी आशा में राज कुमार बाबू गोविन्द सिंह के पुत्र बाबू गणेश दत्त सिंह भी जमींदारी विभाजन के दावा में दीवानी में नालिश किये थे ; आखिर वह मुकद्दमा भी ..... विलायत तक पहुँचकर डिसमिस हो गया ।

महाराज रुद्र सिंह बहादुर सन् 1850 ईसवी याने 14 फागुन 1257 फसली को रविवार के दिन दस वर्ष, दस महीने और दस रोज राजगद्दी पर रहकर परलोक सिधारे । यह राजा बहुत साहसी और हिम्मती थे ; अपने बड़े लड़के, महाराज महेश्वर सिंह की शादी

में नौ लाख रुपये खर्च किये, और अपने नौकरों तथा संबंधियों को दोशाले दिये । मोहिनी नदी पर जो एक बड़ी झील में स्थित है, बहुत खर्च से ईंटों का एक पोखरा पुल इतना मजबूत बनबाये कि आजतक इतने सालों बाद, बाढ़ आने के बावजूद उसके एक कंकड़ी को भी नुकसान नहीं पहुँचा ।

मौलवी अमीर अली इलाहाबादी ने इस पुल की यह तारीख लिखा : "तारीख पुल मोहनी तसनीफ मौलवी अमीर अली इलाहाबादी तखाल्लुस ब अमीर" :

‘वाली ए तिरहुत महाराज बहादुर रुद्र सिंह — साख्त

अजबहरे सबाब प्रेदर ई पुल राबना ;

गुफ्त साल सलीश हातिफ रहे हिब्ज जहाँन —

दर — सने हिजरीश गुफ्ता पुल जहे राहे रजा ।

गुफ्त साले इस विश दर पाए फौज — दर सनी

शिमतश खुश मुनाफाए हद बखा ।।’

इस तारीख के लिये महाराज साहब बहादुर पाँच सौ रुपये और एक जोड़ा दोशाला दिये थे । और मोकाम नरगौना में एक राम मंदिर और दरभंगा में एक तालाब लक्ष्मीसागर नाम से खुदबाये, और कुछ तालाब अपनी जमींदारी के देहातों में तैयार कराये । मिजाज में उनके निहायत दर्जा की रियासत व कमाल दर्जा की उदारता और दान — प्रदान करने की हिम्मत थी । मगर गेल — जोल नहीं रहने से राज का इन्तजाम अच्छा नहीं था । लाखों रुपये के कर्जदार हो गये थे । इनके चार लड़के थे :

पृ. 40

प्रथम — महाराज महेश्वर सिंह ; दूसरे — महाराज कुमार बाबू गुणेश्वर सिंह ; तीसरे — महाराज कुमार बाबू सुरेश्वर सिंह ; चौथे — महाराज कुमार बाबू गोपेश्वर सिंह ।

महाराज महेश्वर सिंह, उनके बड़े लड़के, 1257 फसली में गद्दी पर बैठे । महाराज महेश्वर सिंह बहादुर की तबियत के दरिया में जोश सखावत (दान) का था ; गियाज में दया घरम सीमा पर थी और सूरत व शकल में बहुत अच्छे थे । चेहरे से स्पष्ट प्रभाव और ललाट से शितारा ए एकबाल चमकता था ; और राजगी पहनावा उनके शरीर पर बहुत सुन्दर लगता था । परन्तु प्रबन्धकों के कारण यह राज रियासत अधिक राशि के कर्जदार हो गया था, जो कोर्ट ऑफ वार्ड्स के समय में अदा किया गया । महाराज साहब बहादुर अकसर मोकाम झंझारपुर, परगना — नारीदिगर, में रहते थे । 21 अक्टूबर, सन् 1860 ईसवी याने 12 माह द्वितिया आसिन, 1268 फसली को दस वर्ष आठ महीना नौ रोज गद्दी पर रहकर रविवार के दिन स्वर्ग सिधार गये ।

उनके दो लड़के हुए । प्रथम — महाराज लक्ष्मीश्वर सिंह बहादुर दूसरे — महाराज कुमार बाबू रामेश्वर सिंह ।

महाराज लक्ष्मीश्वर सिंह बहादुर 25 सितम्बर, सन् 1858 ईसवी याने तीन आसिन, सन् 1266 फसली में पैदा हुए और महाराज महेश्वर सिंह के मरने के वक्त उनकी उम्र दो वर्ष छब्बीस दिन की थी । महाराज लक्ष्मीश्वर सिंह के नाबालिगी के कारण राज रियासत का प्रबन्ध सरकारी कोर्ट ऑफ वार्ड्स के अधीन आ गया । उस वक्त यह रियासत 70 लाख रुपये के कर्जों में थी । और जमीन्दारी मोतल्लिका राज से 16 लाख रुपये

पृ. 41

की आमदनी थी ।

महाराज लक्ष्मीश्वर सिंह बहादुर और महाराज कुमार रामेश्वर सिंह दोनों भाईयों की अंग्रेजी में शिक्षा बनारस के कॉलेज में हुई । जब कोर्ट ऑफ वार्ड्स रियासत का जिम्मा लिया था, तब महाराज साहब के रहने का कुछ मकान सराहनीय पोख्ता और कुछ कच्चा था जिसके नजदीक और लोगों के मकान थे । मिस्टर फरलांग साहब, मैनेजर, कोर्ट ऑफ वार्ड्स, ने बहुत कोशिश और खर्च करके, उन मकानों के गालिकों को राजी करके

और कीमत देकर उनके मकानों को हटा दिया ; और उस जगह, याने महाराज साहब बहादुर के ड्यौढ़ी के आस पास, नए बगीचे, रामबाग वो श्यामा बाग वो दिलखुशकुन बाग के नाम से वो महाराज साहब बहादुर नावालिग के लिए बैठकखाना बहुत परिश्रम से बनबाये । यह देखने – सुनने योग्य है ; और वह जमीन जिसमें बगीचे बनबाये गये हैं, 25 एकड़ के लगभग होगी ।

इन बगीचों के अतिरिक्त एक और बगीचा जिसके अन्दर कमरा वो मकानात खास रहने के हैं, आनन्दबाग के नाम से अतिसुन्दर वो खुला हुआ वो पुरकैफियत, महाराज साहब बहादुर के सलाह से बनबाया गया है । महाराज साहब बहादुर की ड्यौढ़ी से पूरब एक बाजार बसाया गया है, उसमें पोख्ता दूकानें सरकारी इंजिनियर के व्यवस्था से बनबायी गई है ; वह देखने लायक है ।

राज की जमींदारी जिला तिरहुत, मुंगेर, पुर्णियाँ और भागलपुर में है । जिला तिरहुत में ज्यादा जमींदारी परगनात जरैल, हाटी, आलापुर, बदौर, भौर, धरौर, गोपालपुर और पंचमहला में है ; भागलपुर के नारीदिगर इलाका में है ; पुर्णियाँ में धरमपुर परगना में है ; और जिला मुंगेर वो भागलपुर में हवेली खड़गपुर है । अबुल मौजफ्फर जलालुद्दीन सुलतान आली गोहर शाह आलम बादशाह ने सन् 1776 ईसवी में याने 1182 फसली में परगना धरमपुर राजा प्रताप सिंह को दिया था । यह बादशाह 1173 हिजरी याने 1779 ईसवी में तख्तनशीं हुआ और 45 वर्ष तख्तनशीं रहकर

पृ. 42

सात माह रमजान 1221 हिजरी याने 1806 ईसवी में मर गया ।

जिला दरभंगा कलक्टर के कागजात देखने से मालूम हुआ की इस राज की सालाना आमदनी इस समय याने 1879 ईसवी याने 1286 फसली में 21 लाख 73 हजार 4 सौ 35 रुपये हैं ; और लेखक ने जब महाराज लक्ष्मीश्वर सिंह बहादुर से पूछा तो उन्होंने फरमाया कि अब हमारे राज की आमदनी लगभग 25 लाख रुपये होगी । सब मिलाकर

उसके 4 लाख 36 हजार 8 सौ 8 रुपये मालगुजारी, रोड सेस और पब्लिक सेस को छोड़कर सरकारी खजाना में जमा किये जाते हैं ; और जो परगने के लगान महाराज रुद्र सिंह के संतान महाराज कुमार बाबू गुणेश्वर सिंह वो महाराज कुमार बाबू सुरेश्वर सिंह वो महाराज कुमार बाबू गोपेश्वर सिंह, महाराज कुमार बाबू किरत सिंह के वारिस बाबू गिरिधारी सिंह वो बाबू दुर्गादत्त सिंह ; राजकुमार बाबू गोविन्द सिंह के पुत्र बाबू गणेशदत्त सिंह ; राजकुमार बाबू रामापति सिंह के वारिस बाबू पुण्यपति सिंह वो बाबू सोमपति सिंह उर्फ कण्टू बाबू ; और रानीयों और बेटों के गुजर - बसर के खर्च के लिये ; और जो - जो मवाजियात ब्राह्मणों, महंथों वो पंडितों को खैरात में दिये गये हैं, इन सब परगनों और मवाजियात की आमदनी (राज की आमदनी, जिसकी तादाद ऊपर लिखी गई है, के अतिरिक्त) 16 - 17 लाख रुपये के लगभग होगी ।

और इस परिवार की पहले से चली आ रही परम्परा यह है कि जो जमींदारी महारानीयों और बेटों को खोड़िश व पोशिश के लिये दी जाती है वह उनके कब्जे में रहती है ; परन्तु जब उनके खानदान में औरस पुत्र नहीं होता है तो वह जमींदारी सब राज में दाखिल कर ली जाती है । सन् 1874 ईसवी के पहले कार्ट ऑफ वार्ड्स के इन्तजाम से 54 लाख 76 हजार रुपये कलकटरी खजाना में जमा किये गये थे ; मगर सन् 1874 ईसवी में याने 1281 फसली में, अकाल में 33 लाख रुपये खैरात खर्च में आये ।

पृ. 43

राज के खर्च से खास दरभंगा में एक बहुत अच्छा अव्वल दर्जे का अस्पताल बनबाया गया है । इसके बनवाने में 24 हजार रुपये खर्च हुये हैं ; और एक अस्तबल भी बहुत अच्छा बना है । एक अस्पताल खड़गपुर, जिला भागलपुर, में तैयार हुआ है, उसके बनवाने में 35 हजार रुपये खर्च हुये हैं । एक अंग्रेजी स्कूल, जिसमें 14 हजार 9 सौ रुपये खर्च हुये हैं, खास दरभंगा में बनबाया गया है । महाराज साहब बहादुर के प्रस्ताव से गवर्नमेंट ने इस स्कूल के लिये मंजूर किया है कि इसमें इंट्रेंस दर्जे की किताबें पढ़ाई जाये और लड़कों का इम्तिहान पटना कॉलेज में लिया जाय ।

देहात के 22 स्कूलों और पाठशालाओं का खर्च राज के खजाने से दिया जाता है । इसके अलावा, राज से कुछ अस्पताल, कुछ स्कूल वी कुछ पाठशालाओं को चन्दा दिया जाता है ।

एक सौ पचास मील की सड़क राज के खर्च से बनाई गयी है । उसका विवरण यह है :

सड़क, जिला पुर्णियाँ ; सड़क जयनगर ; सड़क मोकाम झंझारपुर से मोकाम नरहन तक ; सड़क डगम्बरा ; सड़क भीमबन्ध ; सड़क नागर बस्ती ; इन सड़कों के दोनों किनारों पर करीब 20 हजार वृक्ष हर प्रकार के लगाये गये हैं । खडगपुर मोतल्लिका जिला मुंगेर में सिचाई के लिये नहर खुदबाई जाती है । दरभंगा से मुजफ्फरपुर तक जो सरकारी सड़क है, उस पर जहाँ - जहाँ नदियाँ और नाले चौड़े हैं, सरकारी पुल बनी हुई है । परन्तु इस जिला के दस स्थानों में लोहे का पुल महाराज साहेब बहादुर के कोर्ट ऑफ वार्ड्स के प्रबन्ध से (विवरण नीचे दिये गये हैं) बनाये गये हैं :

- प्रथम :- पिर्षौछा के चौर में राज से कोर्ट ऑफ वार्ड्स के व्यवस्था से एक लोहे का पुल जुलाई सन् 1873 में बनबाया गया । इसमें एक लाख अठावन हजार एक सौ सात आने खर्च हुए हैं ।
- दूसरा :- कोर्ट ऑफ वार्ड्स के व्यवस्था से दरभंगा में बागमती नदी पर शुभंकरपुर के पास ।
- तीसरा :- गौसा घाट, कमला नदी में ।

पृ. 44

- चौथा :- पिपरा घाट पर बलान नदी में ।
- पाँचवाँ :- पैटघाट में कमला नदी पर ।
- छठा :- तिलयुगा पर ।
- सातवाँ :- ब्रह्मपुर, परगना आलापुर, के भुतही बलान पर ।

- आठवाँ :- मौजा संग्राम, परगना पचही, बलान नदी पर ।
 नौवाँ :- मौजा लोहना, परगना लवानगान, में ।
 दसवाँ :- मौजा नरहिया, परगना आलापुर में ।

इन लौह पुलों के अतिरिक्त और बहुत बड़े – बड़े पोखता पुल भी महाराज साहब बहादुर दरभंगा के रूपये से बनाये गये हैं ।

पहले पहल जो हाकिम गवर्नमेंट की तरफ से राज रियासत के इन्तजाम के लिये मुकर्रर हुये, वे मोकाम मुजफ्फरपुर के डिप्टी कलक्टर, मिस्टर सी.पी. कैस्पर्ज साहब थे । तारीख 23 अक्टूबर, 1860 ईसवी, मंगल रोज, दरभंगा आये । उसके बाद मिस्टर जेम्स फरलांग साहब, 2500 रूपये पर मैनेजर मुकर्रर हुए । 9 फरवरी, 1861 ईसवी को चार्ज लिये । बाबू आशुतोष धर, बाबू गिरीशचन्द्र दास, बाबू मधुसूदन, और बाबू चन्द्रशेखर बोस, बंगालियान, और मुंशी महावीर प्रसाद एक के बाद दूसरे असिस्टेंट मैनेजर मुकर्रर हुए थे । इन सबों ने राज रियासत का इन्तजाम मुनासिब तौर पर किया । मिस्टर फरलांग साहब जो निहायत हौसलामन्द, साहसी, बुद्धिमान और महाराज बहादुर के शुभचिन्तक थे, राज रियासत का ऐसा इन्तजाम किये कि हर व्यक्ति प्रसन्न हो गया । जब मिस्टर फरलांग साहब बहादुर बीमार होकर 1869 ईसवी में विलायत गये, तो रास्ते में ही मोकाम रेड सी खाड़ी, जिसे दरियाये बहर अहमर कहते हैं, जो अरब मुल्क वो एशिया के दरगियान स्थित है, में जहाज पर मर गये ।

पृ. 45

तब लेफ्टिनेंट कर्नल जेम्स बर्न साहब मैनेजर नियुक्त होकर आये ।

कुछ समय बाद, मिस्टर बर्न साहब लगभग दो वर्ष की छुट्टी लेकर विलायत गये और मेजर आर.सी. मनी साहब मैनेजर नियुक्त हुए । फिर मिस्टर बर्न साहब आये तो मिस्टर आर.सी. मनी साहब बरखास्त हुए ; असिस्टेंट मैनेजरी पद पर मिस्टर जार्ज डब्ल्यू. लौलीन साहब नियुक्त हुए ।

कैफियत मसनदनशीनीं और राजगी जनाब महाराज लक्ष्मीश्वर सिंह बहादुर :

जनाब महाराज बहादुर गवर्नमेंट के आदेशानुसार महाराजगी खिलअत पाने और कोर्ट ऑफ वार्ड्स से इन्तजाम अपने हाथ में लेने 22 सितम्बर, 1879 ईसवी मोताबिक 22 आसिन प्रथम, 1287 फसली, सोमवार के दिन राज सदस्यों, सम्बंधियों, मित्रों और अन्य प्रतिष्ठित सज्जनों के साथ रेलगाड़ी पर दरभंगा से अजीमाबाद जनाब मिस्टर सी.एस. बेली साहब बहादुर, लेफ्टिनेंट गवर्नर, बंगाल, के दरबार में उपस्थित हुए । 25 सितम्बर, 1879 ईसवी मोताबिक 25 आसिन प्रथम, 1287 फसली, वृहस्पतिवार के दिन 21 वर्ष की उम्र में अजीमाबाद के मोकाम कॉलेज (कॉलेजिएट) स्कूल में हुजूर नबाब लेफ्टिनेंट गवर्नर बहादुर से खिलअत राजगी का पहनाया गया ।

इस दरबार में महाराज महेश्वर बख्श सिंह बहादुर, डुमरौव ; महाराज राज आनन्द किशोर सिंह बहादुर, बेतिया ; महाराज कृष्णप्रताप शाही, हथुआ ; राजा शिव राजनन्दन सिंह बहादुर, शिवहर ; महाराज जय प्रकाश सिंह बहादुर, देव, के पुत्र महाराज कुमार हुकुम नारायण सिंह ; और जनाब मिस्टर सी.बी. मेटकाफ साहब बहादुर, कमिश्नर, हाल और साहब जज बहादुर, साहब कलक्टर बहादुर, मैजिस्ट्रेट बहादुर, पटना ; और बाबू दुर्गादत्त प्रिन्सिपल असिस्टेंट कमिश्नर, सैयद लुत्फ अली खाँ साहब, सैयद मोहम्मद हसन खाँ साहब

पृ. 46

पटना, और जनाब मिस्टर सी. वावेल साहब, कलक्टर वो मैजिस्ट्रेट बहादुर, वो मिस्टर ली साहब, एजेंट मैजिस्ट्रेट, दरभंगा, वो मिस्टर एम. फेनुकेन साहब, प्रबन्धक, बन्दोबस्त, राज दरभंगा, वो राय बनवारी लाल साहु बहादुर वो राय गोवर्धन लाल साहु बहादुर, महाजनान, दरभंगा वो बाबू भीखन खाँ बहादुर, महामंत्री, राज परसौनी, बाबू केदारनाथ बनर्जी वकील, अदालत दीवानी, गुजफरपुर, शरीक थे । जनाब महाराज साहब बहादुर खिलअत पाने के शुक्रिया में बहुत से रुपये पटना में खैरात किये ।

उसके बाद, 28 सितम्बर, सन् ऊपर दिया हुआ (1879), रविवार को चार बजे दिन महाराज साहब बहादुर रेलगाड़ी के रास्ते यात्रा करके दरभंगा स्टेशन पहुँचे । वहाँ एक शिविर खड़ा था, उसमें पधारे । वहाँ से पाँच बजे उस बड़े हाथी पर जिसपर सोने का कामदार रेशमी झोल और सुनहरा हौदा था, सवार हुए । साथ में महाराज कुमार बाबू रामेश्वर सिंह एक हाथी पर जिसपर एक खूबसूरत कारचौबी झोल तथा चाँदी का हौदा था ; और दूसरे हाथी पर जिसपर बानाती वो चाँदी का हौदा था, महाराज साहब बहादुर के चचेरे भाई बाबू सुरेश्वर सिंह ; और तीसरे हाथी पर महाराज साहब के विशिष्ट मित्र – हितैषी सवार थे । इन सवारियों के अतिरिक्त एक चाँदी का शिखपाल और तीन चाँदी के हवादार भी साथ थे ; और हाथी के सवारी के आगे दो सौ आदमियों के सवार तथा हुदावरदार वो पैदल चाँदी का हुदा हाथ में लिये हुए साथ – साथ थे ; तथा अंग्रेजी बाजा ठाठ के साथ बजता जाता था । एक हाथी पर रौशन चौकी भी बड़े जोर व शोर से बजती जाती थी । और इन सब लोगों के आगे एक निशान कारचौबी एक बड़े हाथी पर था तथा डंका श्रुतरी बजता जाता था । सवारी के पीछे पचीस या तीस हाथियों का एक झुंड साथ था । वस्तुतः एक सेना की तरह स्टेशन से निवास स्थान को खाना हुए । इस सवारी के जुलूस को देखने के लिए पचास – साठ हजार आदमियों की भीर – भार स्टेशन से राज महल तक थी । करीब संध्या समय राजमहल में पहुँचकर थोड़ी देर ठहरे । उसके बाद कुछ रात बीतें एक फिटिन पर जिसमें जोड़ी जुती हुई थी, सवार होकर आनन्दबाग को तशरीफ ले गये ।

पृ. 47

जनाब मिस्टर सी.एस. बेली, लेफ्टिनेंट गवर्नर बहादुर, के आने की खबर सुनकर 29 सितम्बर, को जनाब महाराज साहब बहादुर सरकारी खिलअत धारण किये हुए, राजकुमार बाबू रामेश्वर सिंह, बाबू गुणेश्वर सिंह, बाबू सुरेश्वर सिंह, बाबू गोपेश्वर सिंह, मौलवी अब्दुल करीम खाँ, मुन्सिफ अव्वल, बाबू योगेन्द्र चन्द्र मल्लिक, मुन्सिफ दूसरे, अनवार अली खाँ, मिस्टर ली साहब, एजेन्ट मैजिस्ट्रेट, मिस्टर बर्न साहब, मैनेजर राज दरभंगा, बाबू लक्ष्मीनारायण, डिप्टी कलेक्टर, और कुछ अंग्रेज फौजी वर्दी पहने हुए स्टेशन पर उनके स्वागत के लिये हाजिर थे । लेखक भी उनके साथ था । साढ़े पाँच बजे दिन

में लेफ्टिनेंट गवर्नर साहब बहादुर रेलगाड़ी से दरभंगा स्टेशन पहुँचे । मिस्टर सी.बी. मेटकाफ साहब, कमिश्नर बिहार जिला, मिस्टर सी.एच. बाबेल साहब बहादुर, कलक्टर, और मिस्टर हंडरी साहब, सेक्रेटरी, साथ थे । जनाब नबाब लेफ्टिनेंट गवर्नर साहब बहादुर चार घोड़े की गाड़ी पर महाराज बहादुर के साथ सवार होकर नरगौना में महाराज की कोठी में दाखिल हुए ।

30 सितम्बर, मंगलवार को, स्कूल के मकान, जो पहले से सजाया गया था, में गवर्नरी दरबार हुआ । दस बजे दिन से बारह बजे दिन तक दरबार लगा रहा । इस दरबार में तमाम रईसान हिन्दू तथा मुसलमान और अंग्रेज तथा महाराज साहब बहादुर मौजूद थे । साढ़े ग्यारह बजे जनाब लेफ्टिनेंट गवर्नर साहब बहादुर पधारे और दरबार की कार्रवाई होने लगी । दस - बारह मिनट के बाद जनाब नबाब लेफ्टिनेंट गवर्नर साहब बहादुर ने बर्खास्त फरमाया और नरगौना कोठी आए । उसके बाद सभा समाप्त हुई । लोग एक - एक करके अपने - अपने घर गये ।

1 अक्टूबर, बुधवार को, ग्यारह बजकर पचास मिनट पर जनाब लेफ्टिनेंट गवर्नर साहब रेलगाड़ी पर सवार होकर दरभंगा से तशरीफ ले गये ।

इस आवागमन और दरबार के जलसे में दरभंगा में लगभग तीस हजार रुपये जनाब महाराज साहब बहादुर ख़ैरात में खर्च किये ।

पृ. 48

जनाब लेफ्टिनेंट गवर्नर बहादुर के हुक्म से कलक्टर साहब बहादुर, दरभंगा, मोबलिंग 38 लाख रुपये, जो राज के जमीन्दारी लगान कोर्ट ऑफ वार्ड्स के तहबील में थे, महाराज साहब बहादुर के हवाले किये ।

महाराज लक्ष्मीश्वर सिंह बहादुर दानी, रईस, हिम्मतदार वो सदय हैं । शास्त्र (संस्कृत) और अंग्रेजी अच्छी तरह जानते हैं । उर्दू में भी आवश्यकतानुसार महारत रखते

हैं । महाराज बहादुर को अंग्रेजों से बहुत मेल — मिलाप है । आर.सी. मनी साहब को अपने राज का मैनेजर तीन हजार एक सौ रुपया माहवारी वेतन पर नियुक्त किये हैं । राज का प्रबन्ध मनी साहब के हाथ में दे दिये हैं । वे जैसा चाहते हैं ; करते हैं । अलबत्ता महाराज साहब बहादुर अंग्रेजी बालों के बड़े कदरदान हैं । खुलासा यह है कि जब से लक्ष्मीश्वर सिंह बहादुर रियासत की गद्दी पर विराजमान हुए हैं, और इन्तजाम अपने हाथ लिये हैं, तब से अंग्रेज लोग और बंगाली अंग्रेजीदों बड़े — बड़े पदों पर स्थापित हुए हैं, और होते जा रहे हैं । अभी तक हिन्दुस्तानियों के नसीबों का चिराग उनके फतीला-ए-उल इलतफान (ध्यान/नज़र के फीते/बत्ती) से रोशनी नहीं पायी है । इस खानदान ने महेश ठाकुर से महाराज लक्ष्मीश्वर सिंह बहादुर तक, 1558 ईसवी मोताबिक 965 फसली से 1880 ईसवी जो शुरू 1287 फसली के होता है तक, 319 वर्ष राज रियासत का गुजारा है । और 17 व्यक्ति इस समय तक राज रियासत पर एक के बाद दूसरे मसनदनशीं होते आये हैं ।

दूसरा भाग

पृ. 49

तिरहुत जिला में मैथिल ब्राह्मण अधिक संख्या में रहते हैं । इनके चार दर्जे हैं ; प्रथम - श्रोत्रिय ; दूसरा - योग ; तीसरा - पंजीवद्ध , और चौथा - गृहस्थ । अकसर लोग जमीन्दारी रखते हैं और खेती करते हैं । इस कौम के लोग मछली, अचार और दही कसरत से खाते हैं । शराब और तम्बाकू नहीं पीते हैं । लहसून, पियाज, गाजर नहीं खाते हैं । बैलगाड़ी पर सवार नहीं होते और अपने हाथ से हल नहीं जोतते हैं । इस कौम के लोग संगीत कला भी कुछ न कुछ हासिल करते हैं । इनमें बड़े - बड़े पंडित शास्त्रदों गत काल में हुए हैं, और अब भी मौजूद हैं ।

सूबा बिहार में तिरहुत जिसे मिथिला देश कहते हैं, ज्ञान का भंडार तथा दान और उदारता की खान है । .....

द्वैत निर्णय, दाय भाग, विवाद विन्तामणि, गीमांसा, गिताक्षरा, आत्मतत्त्व, व्याकरण, न्याय, कल्पतरु, द्वैत परिशिष्ट

पृ. 50

नीति, इतिहास, शिक्षा, वेद, गणित, ज्योतिष, कोश, काव्य, चन्द्रकला, संगीत, खगोल, भूगोल, उप पुराण, पुराण, छन्द, अलंकार इत्यादि ज्ञान इस जिला में मौजूद है ।

मिथिला के पंडितों से बनारस और नदिया, शान्तिपुर, के पंडित ज्ञान में मतभेद नहीं रखते । विगत काल में वृद्ध वाचस्पति मिश्र, मैथिल ब्राह्मण, बहुत बड़े ज्ञानी गुजरे हैं, जिनको गुजरे लगभग आठ - नौ सौ वर्ष हुआ होगा । उन्होंने वेदान्त, न्याय, वैशेषिक, गीमांसा, पातंजलि, और सांख्य छवों शास्त्र की टीका लिखा था, और सांख्य तत्त्व कौमुदी उन्हीं का लिखा हुआ है । उनके बाद गंगेश उपाध्याय भी बड़े ज्ञानी हुए, जिनको लगभग

सात – आठ सौ वर्ष गुजरे होंगे । न्याय शास्त्र में ग्रन्थ चिन्तामणि उन्हीं के द्वारा रचित है जो निहायत मुसतनद (मान्यता प्राप्त) शुमार की जाती है ; और यही ग्रन्थ चिन्तामणि न्याय शास्त्र की मूल याने बुनियाद मानी जाती है । बनारस, नदिया और मिथिला में इसी ग्रन्थ को पढ़कर पंडित कहलाते हैं ।

शिरोमणि भट्टाचार्य बंगाली बंगाल से तिरहुत आकर नैयायिक पक्षधर मिश्र, मैथिल ब्राह्मण, से शिक्षा ग्रहण कर बंगाल जाकर इसी चिन्तामणि ग्रन्थ की टीका लिखे थे ; और मथुरानाथ भट्टाचार्य तथा जगदीश तर्कलिंगकार तथा गदाधर भट्टाचार्य बंगालियान ; और गोकुलनाथ उपाध्याय, मैथिल ब्राह्मण, साकिन मौजा मंगरौनी, परगना – हाटी, ने उस टीका का भी टीका किया ।

पृ. 51

ये सब उपलब्ध हैं । पक्षधर मिश्र, मैथिल ब्राह्मण, न्याय शास्त्र में बहुत बड़े विद्वान हुए हैं । उन्होंने ग्रन्थ चिन्तामणि के चारों भागों की टीका याने शरह लिखा था ..... ये चारों भाग इतने कठिन हैं कि इस समय के नैयायिक पंडित नदिया, शान्तिपुर, से बनारस तक अच्छी तरह उसको पढ़ा नहीं सकते, याने खूब नहीं समझ सकते हैं ।

पक्षधर मिश्र के पहले सारथ (सारथी ?) मिश्र, मैथिल ब्राह्मण, मीमांसा शास्त्र में दीपिका ग्रन्थ लिखे, जिसके लिये शाही खजाना से उन्हें चौदह हजार रुपये प्रदान किये गये ।

लगभग चार सौ वर्ष पहले एक व्यक्ति, मैथिल श्रोत्रिय ब्राह्मण, वाचस्पति मिश्र, बहुत विद्वान हुए हैं, द्वैत निर्णय वाचस्पति मिश्र का लिखा हुआ है ; इनके पोते केशव मिश्र भी बड़े पंडित हुए । ये द्वैत परिशिष्ट लिखे । ..... लॉ में जो धर्मशास्त्र का अनुवाद है, वाचस्पति मिश्र वो केशव मिश्र का नाम लिखा हुआ है । वाचस्पति मिश्र धर्मशास्त्र में एक ग्रन्थ लिखे थे, जिसका नाम कीर्ति महार्णव है ; उसमें एक हिस्सा – वर्षकृत्य, दूसरा हिस्सा – आचार चिन्तामणि, तीसरा – शूद्र चिन्तामणि, चौथा – श्राद्ध चिन्तामणि,

पाँचवां – व्यवहार चिन्तामणि ; छठा – विवाद चिन्तामणि है । ये सब इस समय प्रचलित हैं ।

पाँच सौ वर्ष से कुछ ज्यादा हुआ होगा कि गौरीपति ठाकुर के पौत्र, गणपति ठाकुर के पुत्र विद्यापति ठाकुर, मैथिल ब्राह्मण, न्याय शास्त्र के बड़े नामी पंडित और कवीश्वर थे । राजा देव सिंह के पुत्र महाराज शिव सिंह उर्फ शिवय सिंह एक मौजा बिसफी, परगना जरैल, विद्यापति ठाकुर को बताौर जागीर दिये थे, जो आज तक विद्यापति ठाकुर के वंशज नन्द ठाकुर वगैरह के कब्जे में हैं । और विद्यापति ठाकुर का लिखा हुआ एक नामी ग्रन्थ पुरुष परीक्षा उनकी यादगार है ।

पृ. 52

करीब डेढ़ सौ वर्ष पहले मदन उपाध्याय और लक्ष्मीनाथ उपाध्याय बहुत नामी पंडित सिद्ध पुरुष गुजरे हैं ।

अचल उपाध्याय, धीरेन्द्र उपाध्याय, गोकुलनाथ उपाध्याय, उमापति उपाध्याय, और रघुनाथ उपाध्याय बड़े – बड़े नामी पंडित हुए हैं । इन लोगों का घर मौजा मंगरौनी, परगना – हाटी में था ।

चुने – चुने मैथिल ब्राह्मण नामी पंडितों के नाम उनके निवास स्थान और उनके शास्त्र के साथ जो लेखक को मालूम हो सका दिये जाते हैं :

वेद जानने वालों के नाम :

1. टेक नाथ झा, साकिन मौजा भोरपुर (भँवरपुर ?), परगना गोपालपुर ; कहते हैं कि ये यजुर्वेद, व्याकरण, तंत्रशास्त्र और धर्मशास्त्र जानते हैं । धरणीधर झा, उनके पिता, बनारस में ब्रिटिश सरकार की तरफ से अपील कोर्ट के हाकिम अदालत थे । उन्हीं से वैद्यनाथ झा, साकिन मौजा – बरसाम, परगना – धरौर,

शिक्षा ग्रहण किये थे ; और ब्रिटिश सरकार की तरफ से अदालत सदर दीवानी, कलकत्ता, में पंडित अदालत नियुक्त हुए थे और मंगलाटन (?) साहब यही वैद्यनाथ झा. की मदद से दाय भाग, मिताक्षरा और मिमांसा द्योतक चन्द्रिका वगैरह का अनुवाद किये थे ; इस किताब का नाम मंगलाटन लॉ मशहूर है और अदालत की कार्रवाई में प्रचलित है ।

2. वैद्यनाथ मिश्र, साकिन मौजा — माऊँबेहट, परगना — लवानवान ; सुना है कि यजुर्वेद जानते हैं । महाराज साहब, दरभंगा, के दरबार में रहते हैं ।
3. अयोध्यानाथ मिश्र, मौजा — पवता, परगना — विवरा पथ शिवहर ; पंडितों से सुना है कि सामवेद जानते हैं, और तंत्रशास्त्र में भी दखल रखते हैं ।

पृ. 53

दरभंगा के दरबार में रहते हैं । इन्हीं से महाराज साहब शास्त्र पढ़े हैं ।

4. गैया झा, साकिन मौजा — चतरिया, परगना — पच्छिम भीगो । कहते हैं कि सामवेद जानते थे ; महाराज साहब दरभंगा, के दरबार में रहते थे, मर गये ।
5. कारी झा, साकिन मौजा — कथबार, परगना — धरौर ; सुना है कि यजुर्वेद जानते हैं ।
6. रामलाल झा, साकिन मौजा — बलाइन, परगना — जरैल ; यजुर्वेद जानते हैं ; महाराज साहब दरभंगा के दरबार में रहते हैं ।
7. गिरिधारी झा, श्रोत्रिय, साकिन मौजा — उजान, परगना — धरौर ; यजुर्वेद जानते थे, मर गये ।

8. गोसाँई झा, श्रोत्रिय, गिरिधारी झा के सगे भाई ; मशहूर है कि लियाकत इल्मी अच्छी है ।
9. राजा मिश्र, रुद्रमणि मिश्र के पुत्र, साकिन मौजा - खराजपुर, परगना - पच्छिम भीगो, कसबा दरभंगा के नजदीक । यजुर्वेद जानते हैं ; अच्छे ज्ञानी हैं । लेखक को इनसे मुलाकात है ।
10. बबुजन झा, साकिन मौजा - बेनीपट्टी, परगना - जरैल ; सुना है कि यजुर्वेद जानते हैं । लियाकत इल्मी अच्छी रखते हैं ।
11. द्वारिका मिश्र, साकिन मौजा - चतरिया, परगना - पच्छिम भीगो, दरभंगा के निकट । कहते हैं कि यजुर्वेद जानते हैं, लियाकत इल्मी अच्छी है ।
12. मंगलादत्त ठाकुर, साकिन मौजा - बेलौंचा, परगना - पचही । सुना है कि यजुर्वेद जानते हैं, लियाकत इल्मी अच्छी है ।

पृ. 54

13. छेका (छेदी ?) झा, साकिन मौजा - धनकौर, परगना - भरवारा । कहते हैं कि लियाकत इल्मी अच्छी है ।
14. जानकी झा, साकिन मौजा - हरिनगर, परगना - हाटी, ज्ञान अच्छा था ; लियाकत इल्मी बहुत अच्छी थी ; मर गये ।
15. दिक्मणि झा, साकिन मौजा - रामभद्रपुर, परगना-उधारा । इल्म इनका अच्छा था, लियाकत इल्मी बहुत अच्छी थी, मर गये ।
16. हिरामणि झा, साकिन मौजा - बेनीपट्टी, परगना - जरैल, सुना है कि इल्म इनका

अच्छा है ; लियाकत इल्मी बहुत अच्छी है ।

17. लक्ष्मीदत्त झा, साकिन मौजा - मधुपुर, परगना - भरवारा, मशहूर है कि यजुर्वेद जानते हैं । इल्म अच्छा है । आदमी नेक हैं ।

18. गोकुन्द ठाकुर, साकिन मौजा - सतलखा, परगना - जरैल, सुना है कि इल्म इनका अच्छा है ; लियाकत इल्मी सराहनीय है ।

मीमांसा जानने वालों के नाम :

1. योगदत्त झा, श्रोत्रिय, साकिन मौजा - उजान, परगना - धरौर ; कहते हैं कि मीमांसा के पंडित हैं, आदमी बहुत खूब हैं ।

2. मनोहर मिश्र, साकिन मौजा - गन्धवार, परगना - हाटी ; मशहूर है कि मीमांसा में वे भी अच्छी योग्यता रखते हैं ।

पृ. 55

3. चित्रधर मिश्र, साकिन मौजा - टभका, परगना - सरैसा ; ये पंडित मीमांसा और व्याकरण अच्छा जानते हैं । लेखक को इनसे मुलाकात है ।

नैयायिक - पंडितों के नाम :

1. कन्हाई झा, साकिन मौजा - मंगरौनी, परगना - हाटी । ये नामी पंडित और बड़े ज्ञानी हैं । महाराज साहब, दरभंगा के दरबार में रहते हैं । लेखक को इनसे मुलाकात है ।

2. बबुजन झा, साकिन मौजा - पिलखवाड़, परगना - हाटी ; पहले महाराज साहब,

जम्मू के दरबार में रहते थे, छः हजार रुपये सालाना पाते थे ।

3. नेनन झा, इनके पिता नेपाल महाराज के दरबार में रहते थे । महाराज, नेपाल, नेपाल के तराई इलाका में मौजा मोहतरी उनको प्रदान किये थे, जो आज तक उनके कब्जे में है । आज कल महाराज लक्ष्मीश्वर सिंह बहादुर के सरकार में रहते हैं । ये न्याय, व्याकरण, वेदान्त और सांख्य के बड़े पंडित हैं । लेखक को इनसे मुलाकात है ।
4. भैयू मिश्र, गंगाधर मिश्र के पुत्र, साकिन मौजा - सतलखा, परगना - जरैल । महाराज साहब, बेतिया, के दरबार में रहते हैं । इनके पूर्वज, जगदीश मिश्र, महाराज पूना के दरबार में रहते थे । कहते हैं कि एक बार उस जिला के पंडितों से शास्त्रार्थ में विजयी हुए, जिससे महाराज साहब, पूना, ने एक मौजा उन्हें प्रदान किया जो आज तक उनके वारिसों के कब्जे में है ।

पृ. 56

5. बबुजन झा, जगद्धर झा के पुत्र, साकिन मौजा - उजान, परगना - धरौर , सुना है कि श्रोत्रिय ब्राह्मण हैं, नामी और बड़े ज्ञानी हैं ।
6. सदो झा उर्फ सदानन्द झा, साकिन मौजा - मंगरौनी, परगना - हाटी , सुना है कि मुजफ्फरपुर सरकारी स्कूल में पहले नियुक्त थे ; अब बाबू गिरिधारी सिंह के दरबार में मधुबनी में रहते हैं । इल्म अच्छा है ।
7. रिद्धिनाथ झा, साकिन मौजा - चकौती, परगना - तिरसट ; कहते हैं कि महाराज साहब, दरभंगा के दरबार में रहते हैं । बहुत ज्ञानी, रईस वो शरीफ हैं ।
8. विश्वनाथ झा, साकिन मौजा - अन्हराठाढ़ी, परगना - जबदी ; सुना है कि पहले मोकाम नरहन, परगना - सरैया, में बाबू परमेश्वरी प्रसाद नारायण के दरबार में

रहते थे । आज कल महाराज लक्ष्मीश्वर सिंह के दरबार में रहते हैं ।

9. कंटू झा, साकिन मौजा — नरुआर, परगना — धरौर ; महाराज साहब, दरभंगा, के दरबार में रहते हैं । इल्म इनका अच्छा है । लेखक को इनसे मुलाकात है ।
10. शशिनाथ मिश्र, साकिन मौजा — पिलखबाड़, परगना — हाटी ; महाराज साहब, दरभंगा, के दरबार में रहते थे । मर गये ।
11. श्याम सुन्दर ठाकुर, साकिन मौजा — धमदाहा, जिला — पुर्णियाँ, परगना — धरमपुर ; न्याय में नामी पंडित थे, मर गये ।
12. चुमन झा, साकिन मौजा — चकौती, परगना — तिरसट ; न्याय में नामी पंडित हैं ; महाराज साहब बहादुर, दरभंगा, की सरकार में रहते हैं ।
13. श्रीनाथ झा, साकिन मौजा — सरसिया, परगना — धरमपुर

पृ. 57

राजा लीलानन्द सिंह बहादुर, बनैली, के दरबार में रहते थे, मर गये ।

14. भैयाजी ठाकुर, साकिन मौजा — चान्दपुरा, परगना — लोतन ; सुना है कि आजकल महाराज साहब बहादुर, जयपुर, की सरकार में रहते हैं ।
15. रतिनाथ झा, साकिन मौजा — चैनपुर, मुत्तासिल — बनगाँव, परगना — कबखंड ; सुना है कि इनके पिता अमृतनाथ झा भी नैयायिक थे । एक पोथी, धर्मशास्त्र की, जिसका नाम कृत्य चिन्तामणि है, इनका लिखा हुआ है, मिथिला में प्रचलित है ।

16. परमेश्वरीदत्त झा, साकिन मौजा - चकौती, परगना - तिरसठ ; सुना है कि महाराज साहब, हथुआ, के दरबार में रहते हैं । नामी पंडित हैं । और सुना है कि एकाबन बीघा अराजी महाराज हथुआ ने इनको प्रदान किया है ।
17. श्रीनाथ झा, साकिन मौजा - चकौती, परगना - तिरसठ ; न्याय के नामी पंडित हैं ।
18. जयपाल झा, साकिन मौजा - चकौती, परगना - तिरसठ ; कहते हैं कि महाराज रणजीत सिंह बहादुर, लाहौर, के सरकार में नौकर थे ; नामी पंडित हैं ।
19. देवकीनन्दन झा, साकिन मौजा - बंगरौठा, परगना - बिसारा ; नामी पंडित हैं, इल्म अच्छा है ।
20. राजा झा, साकिन मौजा - परड़ी, परगना - परड़ी ; सुना है कि न्याय में इनका ज्ञान अच्छा है, नामी पंडित हैं ।
21. जटाघर झा, साकिन मौजा - पिलखबाड़, परगना - हाटी, कहते हैं कि नामी पंडित हैं । न्याय शास्त्र अच्छा जानते हैं ।

पृ. 58

22. श्रीनाथ मिश्र, साकिन मौजा - चानपुरा, परगना - लोतन ; सुना है कि नामी पंडित हैं । न्याय शास्त्र अच्छा जानते हैं ।
23. ननोन चौधरी, साकिन मौजा - चानपुरा, परगना - लोतन ; सुना है कि न्याय शास्त्र ये भी अच्छा जानते हैं ।
24. कैलाश झा, साकिन मौजा - पिलखबाड़, परगना - हाटी ; सुना है कि न्याय

शास्त्र में मशहूर पंडित हैं ।

25. गोपीनाथ झा, साकिन मौजा – कोठिया, परगना – तिरसठ ; कहते हैं कि इन्होंने पहले बबुजन झा, साकिन मौजा – पिलखबाड़, से न्याय शास्त्र पढ़ा था, उसके बाद ये नदिया, शांतिपुर, जाकर और ज्ञान हासिल किये । आदमी ज्ञानी और लायक हैं ।
26. दुलार झा, साकिन मौजा – चकौती, परगना – तिरसठ ; सुना है कि न्याय शास्त्र में इनको अच्छी योग्यता है । देवकीनन्दन झा, साकिन मौजा – बंगरौटा, पहले इन्हीं से शिक्षा प्राप्त करके नदिया, शांतिपुर, जाकर और शास्त्रीय ज्ञान हासिल किये हैं ।
27. संगमलाल झा, साकिन मौजा – बसंत, परगना – भरवारा ; सुना है कि न्याय शास्त्र में इनको अच्छी लियाकत है । इस समय बनारस में रहते हैं ।
28. गणेशदत्त मिश्र, साकिन मौजा – बलाम, परगना – हाटी ; न्याय में अच्छे पंडित हैं ।
29. रघुवीर झा, साकिन मौजा – लवानी, परगना – आलापुर ; सुना है कि आज कल महाराज जयपुर की सरकार में अदालत के पंडित हैं ।
30. यदुनाथ झा, साकिन मौजा – लवानी, परगना – आलापुर ; इनका इल्म अच्छा है ।
31. सदन मिश्र, श्रोत्रिय, साकिन मौजा – लालगंज, परगना – धरौर ; न्याय में ये भी पंडित नामी हैं ।

32. यशपति झा, श्रोत्रिय, साकिन मौजा – लालगंज, परगना – धरौर ; न्याय में पंडित नामी हैं ।
33. फकीर झा, श्रोत्रिय, साकिन मौजा – उजान, परगना – धरौर ; न्याय शास्त्र अच्छा जानते हैं ।
34. हनुमान झा, साकिन मौजा – हटाढ़-रूपौली, परगना – लवानगान ; इनको भी न्याय शास्त्र में अच्छी लियाकत है ।
35. गधुसूदन मिश्र, साकिन मौजा – भराम, परगना – गोपालपुर ; ये भी न्याय शास्त्र अच्छा जानते हैं ; और श्लोक अच्छा कहते हैं ।
36. शशिनाथ झा, साकिन मौजा – ..... , परगना – नगरपुर कोढ़ा ; ये न्याय शास्त्र के अच्छे पंडित थे, मर गये ।
37. रूद्रमणि झा, साकिन मौजा – जयनगर, परगना – धरमपुर ; ये भी नामी पंडित हैं ।
38. मुसरी मिश्र, साकिन मौजा – बलिया, परगना – हाटी ; नामी पंडित हैं, और यजुर्वेद भी जानते हैं ।
39. प्राणधन मिश्र, साकिन मौजा – चैनपुर, परगना – कबखंड ; ये भी मशहूर पंडित हैं ।

पृ. 60

व्याकरण के पंडितों के नाम :

1. मोदनाथ झा, साकिन मौजा – उजान, परगना – धरौर ; महाराज साहब, दरभंगा,

के दरबार में रहते थे, श्रोत्रिय ब्राह्मण थे, मर गये ।

2. बाबू कृष्ण सिंह ठाकुर, साकिन मौजा – भौर, परगना – गोपालपुर ; दौलतमन्द आदमी हैं । हमेशा अपने घर पर रहते हैं । नामी पंडित हैं । और लायक आदमी हैं ।
3. प्यारे झा, साकिन मौजा – टेकटार माधोपुर, परगना – जरैल ; महाराज साहब, दरभंगा, के दरबार में रहते हैं, ज्ञान इनका अच्छा है ।
4. हल्ली झा, साकिन मौजा – हरिनगर, परगना – हाटी ; कहते हैं कि व्याकरण अच्छा जानते हैं ; और न्याय, तथा फारसी और अंग्रेजी में भी कुछ महारत रखते हैं । इनके दादा चन्द्रदत्त झा बड़े ज्ञानी और प्रतिष्ठित थे ।
5. विश्वनाथ झा, साकिन मौजा – पंडौल, परगना – हाटी ; सुना है कि महाराज साहब जयपुर के दरबार में रहते हैं ।
6. गिरिधारी झा, साकिन मौजा – सतलखा, परगना – जरैल ; सुना है आज कल महाराज जम्मू के दरबार में रहते हैं ।
7. संतोषी पाठक, साकिन मौजा – सतलखा, परगना – जरैल ; इनका इल्म अच्छा है, व्याकरण के नामी पंडित हैं ।
8. नरसिंहदत्त झा, साकिन मौजा – पोखरौनी, परगना – जरैल ;

पृ. 61

इनका इल्म अच्छा है ; व्याकरण में बहुत अच्छी लियाकत रखते हैं ।

9. बबुनन्दन झा, साकिन मौजा – हरिनगर, परगना – जरैल ; इल्म बहुत अच्छा

है ; पंडित नामी हैं ।

10. वाणी झा, साकिन मौजा – कोईलख, परगना – भौर ; व्याकरण अच्छा जानते हैं और नामी पंडित हैं ।
11. मनोहर झा, साकिन मौजा – रातलखा, परगना – जरैल ; महाराज साहब, बेतिया, के दरबार में रहते हैं ।
12. गोपाल मिश्र, साकिन मौजा – रहिका, परगना – जरैल ; नरहन में बाबू परमेश्वरी प्रसाद नारायण के यहाँ रहते हैं ।
13. बैजू लाल झा, साकिन मौजा – रहिका, परगना – जरैल ; इनका इल्म बहुत अच्छा है । नामी पंडित हैं ।
14. . . . श्वर झा, साकिन मौजा – रामभद्रपुर, परगना – उधारा ; व्याकरण, न्याय और गीमांसा पढ़े हुए हैं । महाराज लक्ष्मीश्वर सिंह बहादुर के चाचा बाबू गुणेश्वर सिंह साहब के दरबार में रहते हैं । इनके पिता रोहिणीदत्त झा, ज्योतिष विद्या में नामवर आदमी थे ।
15. महंत झा, साकिन मौजा – गोरौल, परगना – बसारा ; नामी पंडित थे । महाराज साहब, बेतिया, के दरबार में रहते थे, मर गये ।
16. बिन्दुनाथ झा, साकिन मौजा – गोरौल, परगना – बसारा ; गुजफरपुर के सरकारी स्कूल में नौकरी करते हैं ।
17. हर्दीनाथ झा, साकिन मौजा – गोरौल, परगना – बसारा ; सुना है कि महाराज साहब, भरतपुर, की सरकार में रहते हैं । इनको अच्छा ज्ञान है ।

18. फतुरी मिश्र, साकिन मौजा - बलिया, परगना - हाटी ; व्याकरण में नामी पंडित हैं ।
19. मुकुन्दनाथ ठाकुर, साकिन मौजा - अथरी, परगना - तिरसठ ; सुना है कि लालजी ठाकुर, इनके पिता, और इनके दादा भी बड़े पंडित थे । इनके पिता (लालजी ठाकुर) को महाराज साहब बहादुर, नेपाल, से दो मौजा मिला जो आज तक उनके वंशजों के कब्जे में हैं ।
20. हीरालाल मिश्र, साकिन मौजा - ननौर, परगना - पचही ; इल्म व्याकरण में नामी पंडित हैं ।
21. दुर्गादत्त झा, साकिन मौजा - टेकटार, परगना - जरैल ; अच्छे पंडित थे, मर गये । इनके पिता, गौरीदत्त झा, ज्योतिष के अतुल्य पंडित थे ।
22. भवानन्द झा, साकिन मौजा - कोईलख, परगना - भौर ; नामी पंडित हैं ; इल्म इनका अच्छा है ।
23. गणेशदत्त मिश्र, साकिन मौजा - झंझारपुर, परगना - नारीदिगर ; महाराज लक्ष्मीश्वर सिंह बहादुर को व्याकरण पढ़ाते हैं, और हमेशा उनके साथ रहते हैं ।
24. सदानन्द मिश्र, साकिन मौजा - ननौर, परगना - पचही ; व्याकरण जानते हैं ; ज्योतिष शास्त्र में भी महारत रखते हैं । प्रश्न याने भविष्यवाणी जानने वाला इस जिला में ऐसा दूसरा व्यक्ति नहीं है । आज कल महाराज कुमार बाबू गुणेश्वर सिंह के दरबार में रहते हैं, वहाँ यौमियाँ (रोजीना पैसा) पाते हैं, लेखक को इनसे मुलाकात है ।

25. रूपनाथ पाठक, साकिन मौजा - सौराठ, परगना - हाटी ; व्याकरण अच्छा जानते हैं ।
26. प्राणनाथ पाठक, साकिन मौजा - धनौजा, परगना - लोतन ; महाराज श्री जंगबहादुर, नेपाल, के दरबार में रहते हैं । शास्त्रार्थ में बहुत कुशल हैं ।
27. मधुसूदन झा, साकिन मौजा - मंगरपट्टी, परगना - हाटी ; सुना है कि धर्मशास्त्र, कोश याने भाषा, और काव्यशास्त्र अर्थात् काव्यकला खूब जानते हैं ; महाराज साहब बहादुर, रिवाँ, के दरबार में रहते हैं ; और खानदानी पंडित हैं ।
28. बोधनाथ झा, साकिन मौजा - ननौर, परगना - पचही ; लियाकत इल्मी बहुत अच्छी रखते हैं ।
29. गोपाल ठाकुर, श्रोत्रिय, साकिन मौजा - उजान, परगना - धरौर ; व्याकरण में अच्छी योग्यता रखते हैं । और एक तारीफ उनकी यह है कि किसी से कुछ नहीं लेते हैं ।
30. हर्षनाथ झा, साकिन मौजा - उजान, परगना - धरौर ; व्याकरण में अच्छी योग्यता रखते हैं ।
31. जुरावन झा, साकिन मौजा - सखबार, परगना - लवानगान ; व्याकरण में अच्छी योग्यता रखते हैं ।
32. नन्दी झा, साकिन मौजा - हरिनगर, परगना - हाटी ; नामी पंडित हैं, इनके पिता भी नामी पंडित थे ।
33. द्वारिका झा, साकिन मौजा - टटुआर, परगना - लवानगान ; व्याकरण में अच्छी

योग्यता रखते हैं ।

पृ. 64

34. गोवर्धन झा, साकिन मौजा - लोहना, परगना - लवानगान ; व्याकरण अच्छा जानते हैं । महाराज कुमार बाबू रामेश्वर सिंह, जो इस समय दरभंगा के तीसरी श्रेणी के असिस्टेंट मैजिस्ट्रेट हैं, के दरबार में रहते हैं ।
35. धनश्याम मिश्र, साकिन मौजा - गोरौल, परगना - जरैल ; परगना हाटी के भोकाम मधुबनी के पाठशाला में नौकरी करते हैं । साहबे इल्म हैं ।
36. श्रीधर पाठक, साकिन मौजा - कोईलख, परगना - भौर ; ये भी व्याकरण में नामी पंडित और मशहूर हैं ।
37. माधव झा, साकिन मौजा - शाहपुर, परगना - भरवारा ; महाराज साहब बहादुर, दरभंगा, के दरबार में रहते थे । शिक्षा इनकी अच्छी थी । आदमी मशहूर थे, मर गये ।
38. नन्दन झा, साकिन मौजा - बेनीपट्टी, परगना - जरैल ; इनका ज्ञान अच्छा है ; आदमी मशहूर हैं ।
39. शम्भुदत्त झा, साकिन मौजा - अथरी, परगना - महला ; व्याकरण पढ़े हुए हैं । मशहूर आदमी हैं । इनका ज्ञान अच्छा है ।
40. धरणीधर झा, साकिन मौजा - मधेपुर, परगना - पचही ; व्याकरण में नामी पंडित हैं । ज्ञान इनका बहुत अच्छा है ।
41. भगवत ठाकुर, साकिन मौजा - भक्छी, परगना - हाटी ; महाराज साहब दरभंगा

के पुरोहित हैं ।

42. रजे मिश्र, साकिन मौजा – सौराठ, परगना – हाटी ; ये भी व्याकरण में नामी आदमी हैं ।

पृ. 65

43. श्रीपाल झा, साकिन मौजा – सरहदशाहपुर, परगना – हाटी ; व्याकरण अच्छा जानते हैं ; मशहूर पंडित हैं ।
44. बतहू झा, साकिन मौजा – नरोजा बिहारी, परगना – भरवारा ; अच्छे ज्ञानी हैं ।
45. कुँवर झा, साकिन मौजा – चकौती, परगना – तिरसठ ; इनका इल्म बहुत अच्छा है ; नामी आदमी हैं ।
46. रघुनाथ झा, साकिन मौजा – लगगा, परगना – धरौर ; लियाकत – इल्मी बहुत अच्छी है ।
47. गोपाल झा, साकिन मौजा – टेकटार माधोपुर, परगना – जरैल ; इनका इल्म अच्छा है, बहुत ज्ञानी हैं ।
48. मधुसुदन झा, साकिन मौजा – सतलखा, परगना – जरैल ; मशहूर है कि इनकी योग्यता अच्छी है ।
49. चिरंजीव मिश्र, साकिन मौजा – तरौनी, परगना – परिहारपुर – राघो ; बहुत कुशल ज्ञान रखते हैं ।
50. श्रीकृष्ण मिश्र, साकिन मौजा – हिसार, परगना – भाला ; आज कल नेपाल में

रहते हैं । इनका इल्म अच्छा है ।

51. हरेराम मिश्र, साकिन मौजा - कोठिया रैयाम, परगना - गौर ; व्याकरण और तंत्रशास्त्र के पंडित हैं । लेखक को इनसे मुलाकात है ।
52. भैया मिश्र, साकिन मौजा - सिंहवार, परगना - भरवारा ;

पृ. 66

इनका ज्ञान बहुत अच्छा है ; आज कल महाराज लक्ष्मीश्वर सिंह बहादुर की सरकार में रहते हैं । लेखक को इनसे मुलाकात है ।

53. साधु मिश्र, साकिन मौजा - कोईलख, परगना - भौर ; इनका ज्ञान सराहनीय है ।
54. केदारनाथ झा, साकिन मौजा - अथरी, परगना - तिरसठ ; सुना है कि महाराज साहब बहादुर, इन्दौर, की सरकार में रहते हैं । शम्भुदत्त झा, इनके पिता, महाराज साहब बहादुर, बेतिया, के दरबार में रहते हैं । ये दोनों पिता - पुत्र नामी पंडित हैं ।
55. श्रीकान्त दुब, ब्राह्मण पछिमान, साकिन मौजा - दानापुर, परगना - रूनी ; ये व्याकरण, ज्योतिष और धर्मशास्त्र जानते हैं । आदमी नामवर हैं ।
56. इन्द्रमणि झा, साकिन मौजा - अथरी, परगना - तिरसठ ; लियाकत इल्मी इनकी इच्छी है ।

ज्योतिष जानने वालों के नाम :

1. नीलाम्बर झा, अब बनारस में रहते हैं ; पहले, इनके पिता मिथिला में रहते थे ।

ज्योतिष और सिद्धान्त बहुत जानते हैं ; इस शास्त्र में बहुत ग्रन्थ लिखें हैं ; और पहले के लिखे हुए बहुत ग्रन्थों का टीका किये हैं । सुना है कि महाराज अलवर की तरफ से विद्यार्थियों को पढ़ाने के लिये बनारस में रहते हैं । थोड़े दिनों से बनारस में रहते हैं ।

2. फतूरी झा, साकिन मौजा - मोहना, परगना - नारीदिगर ; ज्योतिष विज्ञान जानते थे, मर गये ।
3. हरन झा, साकिन मौजा - मंगरौनी, परगना - हाटी ; ज्योतिष शास्त्र जानते हैं । अपने घर पर रहते हैं ।

पृ. 67

4. रोहिणीदत्त झा, साकिन मौजा - पेटवार, परगना - भौर ; ज्योतिष विद्या अच्छा जानते हैं । महाराज लक्ष्मीश्वर सिंह बहादुर के चाचा महाराज कुमार बाबू नेत्रेश्वर सिंह के दरबार में रहते हैं ।
5. मुक्तेश्वर झा, साकिन मौजा - लवानी, परगना - आलापुर ; ज्योतिष विद्या अच्छा जानते थे । महाराज साहब दरभंगा के दरबार में रहते थे, मर गये ।
6. रोहिणीदत्त झा, साकिन मौजा - रामभद्रपुर, परगना - उधारा ; ज्ञान इनका अच्छा था, नामी ज्योतिषी थे, मर गये ।
7. बालादत्त झा, साकिन मौजा - रामभद्रपुर, परगना - उधारा ; ज्ञान इनका अच्छा था, मशहूर आदमी थे । इन्हें तंत्रशास्त्र में भी दखल था, मर गये । लेखक को इनसे मुलाकात थी ।
8. गोकुल झा, साकिन मौजा - पंडौल, परगना - हाटी ; ज्योतिष विज्ञान अच्छा

जानते थे ; महाराज साहब बहादुर, अलवर, के यहाँ रहते थे, गर गये ।

9. दुखमोचन झा, साकिन मौजा - रामभद्रपुर, परगना - उधारा ; सुना है कि इनकी लियाकत इल्मी बहुत अच्छी है, ज्योतिष अच्छा जानते हैं । महाराज साहब बहादुर, रीवाँ, के सरकार में रहते हैं ।
10. कृष्णगणि झा, साकिन मौजा - कोईलख, परगना - भौर ; इनकी लियाकत इल्मी अच्छी है ।
11. द्वारिकानाथ झा, साकिन मौजा - चन्दौर, परगना - लवानगान ; ज्योतिष विद्या अच्छा जानते हैं ; मशहूर आदमी हैं ।
12. जयदत्त झा, साकिन मौजा - कोईलख, परगना - भौर ; इनका इल्म अच्छा है ; मशहूर आदमी हैं ।

पृ. 68

13. बबुए मिश्र, साकिन मौजा - चन्दौर, परगना - लवानगान ; ज्ञान अच्छा है । प्रसिद्ध आदमी हैं ।
14. गुकुन्द झा, साकिन मौजा - मकरन्दा, परगना - लवानगान ; इनका इल्म अच्छा है ; मशहूर आदमी हैं ।
15. विद्यानन्द ठाकुर, साकिन मौजा - महियामछैता, परगना - धरौर ; इनका इल्म अच्छा है ; मशहूर आदमी हैं ।
16. शसविहारी मिश्र, हाछण सकलद्विषी, साकिन मौजा - मघौंटियाँ पट्टा भटसल, परगना - विसारा , कहते हैं कि वे व्याकरण, धर्मशास्त्र और ज्योतिष अच्छा

जानते हैं । मशहूर आदमी हैं ।

17. बाबूजी पाठक, साकिन मौजा - माधोपुर, परगना - शाहजहाँपुर ; इनका इल्म अच्छा है । मशहूर आदमी हैं ।

18. अचिन्धर झा, साकिन मौजा - महिनामपोहदी, परगना - हावी ; इनका इल्म अच्छा है ; मशहूर आदमी हैं ।

19. बाबूलाल मिश्र, साकिन मोहल्ला - लालबाग, कसबा दरभंगा ; ज्योतिष विद्या जानते हैं । जमीन्दारी भी रखते हैं । इनके खानदान में सब के सब शिक्षित होते आये हैं । कौम में निहायत इज्जतदार हैं । राम मिश्र इनके लड़के, ज्योतिष विद्या में अच्छी लियाकत रखते हैं ।

20. प्यारे मिश्र, साकिन मौजा - गंगौलिया, परगना - बिसारा ; ज्योतिष विद्या अच्छा जानते हैं । मुजफ्फरपुर स्कूल में ज्योतिष विद्या की किताबें पढ़ाते हैं ।

पृ. 69

21. गिरिधारी मिश्र, साकिन मौजा - कोईलख, परगना - भौर ; सुना है कि ज्योतिष विद्या अच्छा जानते हैं । महाराज साहब बहादुर, रीवाँ, के दरबार में रहते हैं ; महाराज विश्वनाथ सिंह ने एक मौजा प्रदान किया था । महाराज विश्वनाथ सिंह के पुत्र महाराज रघुनाथ सिंह की महारानी सोहागबती बावन बीघा जमीन मौजा मथौरी में दी थी, जो अब तक उनके कब्जे में है ।

22. भवनाथ झा, साकिन मौजा - पिलखबाड़, परगना - हाटी ; ज्योतिष विद्या और कोश और काव्यशास्त्र में अच्छे पंडित हैं । लेखक को इनसे मुलाकात है ।

23. श्रीनाथ झा, साकिन मौजा - राधोपुर, परगना - हाटी ; ज्योतिष विद्या अच्छा

जानते हैं ।

24. कृष्णमणि ठाकुर, साकिन मौजा - बिरौल, परगना - आलापुर ; ज्योतिष विद्या जानते थे, मर गये ।
25. यदुनाथ झा, साकिन मौजा - मरुकिया, परगना - बछौर ; ज्योतिषी हैं ; अच्छी लियाकत रखते हैं ।
26. मनुलाल झा, साकिन मौजा - उधरा, परगना - उधरा ; ज्योतिष विद्या में अच्छी लियाकत रखते हैं ।
27. खंतर झा, साकिन मौजा - पतौर, परगना - उधरा ; लियाकत इल्मी अच्छी है ।
28. बचकुन ठाकुर, साकिन मौजा - पिंडारुछ, परगना - पिंडारुछ ; ज्योतिष विद्या में लियाकत अच्छी रखते हैं ।
29. रूद्रमणि चौधरी, साकिन मौजा - चन्दौर, परगना - लवानगान ; ये साहबे - इल्म हैं ।

पृ. 70

30. मही झा, साकिन मौजा - रामभद्रपुर, परगना - उधरा ; इल्म इनका अच्छा है ।
31. योगेश्वर झा, साकिन मौजा - रामभद्रपुर, परगना - उधरा ; ज्योतिष विद्या के अतिरिक्त ज़हन (बुद्धि) भी बहुत रखते हैं ।
32. रामनारायण चौधरी, साकिन मौजा - पोता, परगना - जरैल ; अच्छे ज्योतिषी

हैं ।

33. लाल झा, साकिन मौजा - लवानी, परगना - आलापुर ; इल्म इनका अच्छा है ।
34. मुकुन्द झा, साकिन मौजा - छुआ, परगना - भरवारा ; पंडित ज्ञानी हैं ; मशहूर आदमी हैं ।
35. भालपादत्त झा, साकिन मौजा - कछुआ, परगना - भरवारा ; ज्योतिष विद्या अच्छा जानते हैं ।
36. भबू झा, साकिन मौजा - महिनाथपुर, परगना - जरैल ।
37. छकौरी झा, साकिन मौजा - राँटी, परगना - हाटी ; अच्छे ज्योतिषी हैं ।
38. जिमन झा, साकिन मौजा - कछुआ, परगना - भरवारा ; उनका ज्ञान अच्छा है, नागरी आदमी हैं ।

पृ. 71

इस जिला के सकल द्विपी नामी वैद्यों का विवरण, जो अभी हैं और पहले थे :

1. वैद्यनारायण मिश्र, कौम सकलद्विपी ब्राह्मण, साकिन मोहल्ला - मिश्रटोला, मोतल्लका दरभंगा ; ये वैद्यक के इल्म को खूब जानते थे, दवा अच्छी जानते थे । प्रायः लोग इनके हाथ से स्वस्थ होते थे । महाराज छत्र सिंह बहादुर के समय में राज दरभंगा के वैद्य थे । लेखक ने इनको देखा था - मर गये । इनके खानदान में अब कोई नहीं है ।

2. जयनारायण मिश्र, ब्राह्मण सकलद्विषी, साकिन मौजा - मिश्रटोला, परगना - दरभंगा । ये बहुत अच्छे और नामी वैद्य थे । बीमारों की दवा अच्छी करते थे । दस्तशफा (वह गुण जिससे वैद्य के हाथ लगते ही बीमारी छूट जाय) रखते थे । बूढ़े होकर मर गये ।
3. रामदत्त मिश्र, साकिन मौजा - मिश्रटोला ; ये भी बहुत अच्छे वैद्य थे । जाँच इनकी अच्छी थी, चाल - चलन अच्छा था; लालच बहुत कम रखते थे । बूढ़े होकर मर गये । दुलारे मिश्र और प्यारे मिश्र, उनके वारिस मौजूद हैं ।
4. पंडित मनोहर मिश्र, साकिन मौजा - मिश्रटोला , कसबा दरभंगा ; ये ज्ञानी वैद्य थे; इलाज बहुत अच्छा करते थे । बूढ़े होकर मर गये ।
5. धीरज नारायण पाठक, साकिन मौजा - मिश्रटोला , कसबा दरभंगा । ये भी इलाज अच्छा करते थे । नामी वैद्य थे । रख - रखाव उनका बहुत अच्छा था । उनके लड़के, दरबारी पाठक भी बहुत अच्छा इलाज करते हैं ; पहचान इनकी बहुत अच्छी है ; आदमी सुन्दर तथा बाँके हैं । अंग्रेजी भी कुछ जानते हैं ।
6. महादेव मिश्र, साकिन मौजा - मिश्रटोला, कसबा दरभंगा ; ये भी मशहूर वैद्य थे, दवा अच्छी करते थे । आदमी बाँके और अच्छा भाषण देते थे । सिधेश्वर मिश्र और छोटू मिश्र और गोविन्द मिश्र इनके लड़के जीवित हैं ।

पृ.72

7. प्राण मिश्र, साकिन मौजा - मिश्रटोला , कसबा दरभंगा । ये भी अच्छे वैद्य थे । अधिकांश वैद्यों से अच्छी जाँच करते थे ; इलाज अच्छा करते थे । दस्त - ए - शफा रखते थे । बूढ़े होकर मर गये ।
8. लालजी मिश्र, साकिन मौजा - मिश्रटोला , कसबा दरभंगा । ये भी दरभंगा के

अच्छे वैद्यों में से थे ; अनुभवी थे । बहुत कठिन – कठिन बीमारीयों का इलाज इनके हाथ से हुआ ; लोग प्रायः स्वास्थ्य लाभ किये । नामी वैद्य थे । छय रोग तथा कपकपाहट (मलेरिया) का इलाज बहुत अच्छा करते थे । अब इनके वंश में, इनका भतीजा, धनीराम मिश्र, बहुत बुद्धिमान, दूरदर्शी और अच्छे वैद्य मौजूद हैं । यदुवंश मिश्र, इनके (लालजी मिश्र के) पिता बहुत नामी वैद्य थे ।

9. ब्राह्मनन्द मिश्र उर्फ दुनी मिश्र, साकिन मौजा – मिश्रटोला , कसबा दरभंगा ; पहचान इनकी बहुत अच्छी थी, अच्छी दवा करते थे ; प्रसिद्ध वैद्य थे । बूढ़े होकर मर गये ।
10. मोहन मिश्र, साकिन मौजा – मिश्रटोला , कसबा दरभंगा ; ये पुराने तथा बूढ़े वैद्य हैं । पहचान इनकी बहुत अच्छी है । मिजाज में लालच बहुत कम हैं ।
11. जितू लाल मिश्र, साकिन मौजा – मिश्रटोला, कसबा दरभंगा ; पहले चक बैरोलिया, परगना – सरैया में रहते थे । ये अनुभवी, होशियार, रोगों की जाँच, पहचान और इलाज बहुत अच्छा करते हैं ।
12. चुन्नी मिश्र, साकिन मौजा – मिश्रटोला, कसबा दरभंगा ; ये भी इस जमाने के वैद्यों में से अच्छे वैद्य हैं । दवा अच्छी करते हैं ; उदार स्वभाव के हैं ।
13. बाल मुकुन्द मिश्र व वृजमोहन मिश्र, साकिन मौजा – मिश्रटोला, कसबा दरभंगा ; ये भी दरभंगा में इलाज करते हैं । अधिकांश लोग इनकी दवा करने के तरीका के पावन्द हैं । पहचान अच्छी है, अच्छे वैद्य हैं ।
14. सबलोक चन्द्र मिश्र, साकिन मौजा – मालती बन्दोलिया, परगना – सरैया ; ये भी अच्छे वैद्य थे । इनकी वैदागिरी प्रायः देहातों में चलती थी । इलाज करने की पद्धति अच्छा जानते थे । मर गये ।

15. राम प्रसाद पांडेय, साकिन मौजा – रायपुर बन्डौलिया, परगना – सरैसा ; अच्छे वैद्य हैं ; पहचान अच्छी है । बहुत लोगों की दवा करते हैं । मशहूर आदमी हैं ।
16. हरिदेवन मिश्र, साकिन मौजा – फुलौरिया, परगना – मिल्की ; व्याकरण अच्छा जानते हैं और नामी वैद्य भी हैं ।
17. रघुवंश मणि मिश्र, साकिन मौजा – चक बन्डौलिया, परगना – सरैसा ; ये भी बड़े पंडित और वैद्य हैं । व्याकरण अच्छा जानते हैं । जाँच अच्छी है ।
18. ब्रह्मदत्त मिश्र, साकिन मौजा – चक बन्डौलिया, परगना – सरैसा ; ये भी पंडित हैं ; व्याकरण जानते हैं । मधुबनी में बाबू गिरिधारी सिंह और बाबू दुर्गादत्त सिंह के दरबार में रहते हैं – दो रुपया रोज पाते हैं ।
19. नरसिंह पांडेय, साकिन मौजा – चक बन्डौलिया, परगना – सरैसा ; ये अच्छे वैद्य हैं ; दवा अच्छी करते हैं, मशहूर आदमी हैं ।
20. भवानीदत्त मिश्र, साकिन मौजा – चक बन्डौलिया, परगना – सरैसा ; इनकी वैदागिरी अच्छी है । इलाज अच्छा करते हैं ; प्रसिद्ध आदमी हैं ।
21. अन्नतबिहारी मिश्र, साकिन मौजा – बिहटा, परगना – परिहारपुर राधो । ये अच्छे वैद्य हैं । बिमारीयों में अच्छे लोग इन्हीं की दवा करते हैं । महाराज लक्ष्मीश्वर सिंह बहादुर के दरबार में भी इनकी वैदागिरी होती है । महाराज नरेन्द्र सिंह बहादुर के समय तक, इनके पूर्वज, रमाकान्त मिश्र राज वैद्य थे ; और पन्द्रह मवाजियात मुस्लिम महाराजगान महाशयों से

और दो मौजा दीपचन्द, सुलतानी हाकिम, से हासिल किये थे । वे सब मवाजियात मामलों के खींचातानी के चलते इनके हाथ से निकल गये । रमाकान्त मिश्र के लड़के मणियारचन्द मिश्र वैदागिरी में प्रसिद्ध तथा नाभी गुजरे हैं, तथा महाराज छत्र सिंह बहादुर के समय तक राजवैद्य रहे । यह अन्नतबिहारी मिश्र, कन्हाई मिश्र के पुत्र, गणेशदत्त मिश्र के पोते और मणियारचन्द मिश्र के परपोते हैं । ये व्याकरण भी जानते हैं ।

22. नन्नू मिश्र, साकिन मौजा — बिहटा, परगना — परिहारपुर राधो ; ये भी एक वैद्य हैं, इलाज अच्छा करते हैं जाँच अच्छी है ।
23. भरत मिश्र, साकिन मौजा — चक बन्डौरिया, परगना — सरैसा ; ये भी अच्छे वैद्य हैं ; व्याकरण भी जानते हैं ।
24. अटल बिहारी मिश्र, साकिन मौजा — मौसिरपुर, परगना — बेलागंज ; ये भी अच्छे वैद्य हैं ; अधिकांश लोग इनसे इलाज कराते हैं ।
25. त्रिलोकनाथ मिश्र, साकिन मौजा — मोसिपुर, परगना — बालागंज ; ये भी अच्छे वैद्य हैं । प्रायः लोग इनको रोगियों की चिकित्सा के लिये बुलाया करते हैं ।
26. यमुना प्रसाद, ब्राह्मण सकलद्विपी, साकिन मौजा — धवौ, परगना — पुनगी ; दवा करने का तरीका इनको बहुत अच्छी तरह मालूम है । वैदागिरी अच्छी तरह से जानते हैं, और व्याकरण भी जानते हैं ।
27. विष्णु मिश्र, साकिन मौजा — धवौ, परगना — पुनगी ; यह भी शिक्षित वैद्य हैं, दवा अच्छी करते हैं । व्याकरण में भी योग्यता रखते हैं ।
28. नित्यानन्द मिश्र, साकिन मौजा — बघौल, परगना — भूपपुर ; दवा इनकी बहुत

अच्छी होती है । बीमार का इलाज अच्छा करते हैं । शिक्षित वैद्य हैं ।

29. इन्द्रजीत मिश्र, साकिन मौजा — बघौल, परगना — भूपपुर . ये भी प्रसिद्ध तथा नामी वैद्य हैं । आयुर्वेद का ज्ञान अच्छा जानते हैं ।

पृ. 75

30. रामनाथ मिश्र, साकिन मौजा — नवादा पट्टी भिटसीला, परगना — बसारा ; ये अच्छे वैद्य हैं, दवा करने का तरीका इनका अच्छा है ।

यहाँ से विवरण उन लोगों की लिखी जाती है जो इस जिला में नामी कवीश्वर गुजरे और मौजूद हैं :

1. भवनाथ मिश्र, उर्फ अयाची दूब, साकिन मौजा — सरसो, परगना — भौर ; ये बड़े पंडित और नामी कवीश्वर थे । और शंकर मिश्र, इनके लड़के भी मशहूर पंडित थे । इन सबों को करीब पाँच सौ वर्ष हुआ होगा कि मर गये ।
2. विद्यापति ठाकुर, साकिन मौजा — सौराठ, परगना — हाटी ; ये भी बड़े पंडित और नामी कवीश्वर थे । महाराज देव सिंह और महाराज शिव सिंह के समय में मौजूद थे । महेशवाणी इनकी बहुत मशहूर है ।
3. गोविन्द ठाकुर, साकिन मौजा — राँटी, परगना — हाटी ; पूर्व काल में नामी पंडित और मशहूर कवीश्वर थे । इनका लिखा हुआ हजारों महेशवाणी मौजूद है ।
4. छकौरी मिश्र, साकिन मौजा — सतलखा, परगना — जरैल ; बड़े नामी कवीश्वर और पंडित थे । न्याय शास्त्र भी जानते थे । सूबा महाराज कल्याण सिंह अजीमाबादी के गुरु थे । माधव सिंह अजीमाबाद से इनको अपने साथ ले आये । इनके वारिस भबू मिश्र नैयायिक मौजूद हैं ।

5. फतूरी झा, साकिन मौजा – शाहपुर, परगना – हाटी ; ये पढ़े लिखे आदमी नहीं हैं । मगर जिहनरिसा (बुद्धि) रखते हैं । कवित्त और गीत अच्छे बनाते हैं । यह इल्म इनको ईश्वर की देन है ।

पृ. 76

6. धर्मनारायण मिश्र, सकलद्विपी ब्राह्मण, साकिन मौजा – मिश्रटोला, मोतल्लका दरभंगा ; शिक्षित थे, नामी कवीश्वर थे । इनके द्वारा रचित एक ग्रंथ, प्रेमलता मौजूद है । .....
7. गुरुदत्त कवि, साकिन मौजा – बासुदेव, परगना – पुनगी ; ये भी कवीश्वर शिक्षित और मशहूर थे । महाराज माधव सिंह के समय में मौजूद थे ।
8. जयलाल महाराज, कौम भाँट, साकिन मौजा – साँगी, परगना – आलापुर ; कविताई इनकी अच्छी थी, मर गये । महाराज नेपाल की सरकार में रहते थे ।
9. गोपाल चौधरी, मैथिल ब्राह्मण, साकिन मौजा – कोईलख, परगना – भौर ; शिक्षित कवीश्वर हैं और व्याकरण में भी अच्छा दखल है । लेखक को इनसे मुलाकात है ।
10. गोकुल मिश्र, साकिन मौजा – मिश्रटोला, कसबा – दरभंगा ; ये भी कवीश्वर थे । धर्मनारायण मिश्र के बाद इनका जमाना था ।
11. श्यामसुन्दर महाराज, कौम भाँट, साकिन मौजा – बीहपुर मिलकी, परगना – छई, जिला – भागलपुर ; इनको फारसी, अरबी, अंग्रेजी और बंगला में अच्छा दखल है । हर भाषा में कवित्त कहते हैं । प्रत्येक भाषा की कवित्त पीताम्बर राय उर्फ जलपादत्त राय, कवीश्वर, साकिन मौजा घूनी, परगना – मतिपुर, से सुना है ।

12. लाला माधो लाल, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा — मिश्रटोला, कसबा दरभंगा ; फारसी में अच्छी योग्यता रखते थे, और नामी कवीश्वर थे । महाराज माधव सिंह बहादुर के दरबार में किसी अच्छे पद पर स्थापित थे । कवित्त वो गीत में "मूरति" तख़्तलुस करते थे । पार्वती स्वयंवर और रुक्मिणी स्वयंवर इनके द्वारा रचित मौजूद हैं । .....
13. चन्दा झा, साकिन मौजा — पिंडारूछ, परगना — पिंडारूछ ; ये बहुत अच्छे कवीश्वर हैं, और इन्होंने भ्रमण भी बहुत किया है, लेखक को इनसे मुलाकात है । महाराज लक्ष्मीश्वर सिंह बहादुर के दरबार में रहते हैं ।
14. प्यारे राय, कौम भाँट, साकिन मौजा — बीहपुर मिलकी, परगना — छई ; ये श्यामसुन्दर महाराज के बड़े भाई थे, मर गये । मशहूर कवीश्वर थे । इनकी कवित्त भी लेखक ने सुना है ।
15. गोविन्द प्रकाश नारायण चौधरी, साकिन मौजा — लोहा, परगना — हाटी ; ये कवित्त अच्छी कहते हैं ।
16. बाबूलाल झा, मैथिल ब्राह्मण, साकिन मौजा — कोठिया—भराम, परगना — गौर ; ये भी कवीश्वर हैं ; यद्यपि शिक्षा कम है, मगर कविताई अच्छी है ।

यहाँ से विवरण उन लोगों के बारे में दिया जाता है जो इस जिला में हिन्दू कौम के बड़े सिद्ध महात्मा हुए हैं :

1. बाबा साहब राम दास वैरागी, चतुर्भुज स्थल धारी, साकिन मौजा — पचाढ़ी,

परगना — पिंडारूछ । ये बड़े साहब — करामात थे । हजारों भजन इनके रचना किये हुए मशहूर हैं । इस स्थल में जमीन्दारी वगैरह से इस समय बहुत आमदनी है । तीस — चालीस हजार रुपये सलाना से कम आमदनी नहीं है । इस समय इस स्थल में महंथ बलदेव दास मौजूद हैं ।

2. बाबा राजा राम, नानक शाही ; स्थल इनका मौजा — शुभंकरपुर, परगना — पच्छिम भीगो, में बागमती नदी के किनारे दरभंगा में है । इस स्थल में हाजत मन्दो की हाजत खूब (हो) ती है । बाबाजी बड़े साहब कमाल थे । एक मरतबा कोई औरत दोपहर रात के बाद, अंधेरे में, बागमती नदी में पानी भरने गयी ; उस समय बाबा राजा राम अपने स्थल के बरामदे में टहल रहे थे ; औरत से पूछे कि कौन हैं । औरत डर के मारे बोली की हम मर्द हैं ; पानी भरते हैं । उस पर बाबाजी ने कहा की अगर तू मर्द है तो मर्द रह । चूनांचे वह औरत शक्ल से मर्द हो गयी । जब पानी लेकर अपने घर गयी और लोगों से सब हाल सुनाई तो लोगों ने समझा कि यह चमत्कार बाबाजी का है । वह औरत जो बशक्ल मर्द हो गयी थी, दो — चार आदमियों के साथ बाबाजी की सेवा में आयी और पाँव पर गिर पड़ी । बाबाजी ने कहा कि अगर यह औरत थी तो अपने को मर्द क्यों कही ? मर्द कही, इसलिये मर्द हो गयी ; अगर यह औरत है तो फिर औरत हो जायेगी । चूनांचे वह उसी समय फिर वसूरत औरत हो गयी । ये महाराज नरेन्द्र सिंह के समय में कहीं से आकर नदी के किनारे शुभंकरपुर में रह गये । यह स्थल इस समय संघत, मौजा — मनियारी, परगना — बसारा के अधीन हैं । वह स्थल भी एक बड़े महात्मा बाबा मनुवन राम का है ।

पृ. 79

बाबा मनुवन राम वो बाबा राजा राम एक ही समय में थे । दोनों स्थल की आमदनी उस समय लगभग पचीस हजार तक होगी । मनियारी स्थल में इस समय गणेश दास गद्दीनशीन हैं ।

3. गोसाँई लक्ष्मीनाथ, स्थल वो वाड़ी मौजा — परसरमा, परगना — मल्हनी

गोपालपुर । गोसाँईजी मैथिल ब्राह्मण थे । इनका लिखा हुआ भजन जनसाधारण में मशहूर है । लेखक को गोसाँईजी से मुलाकात (हुई) थी । लड़कपन में इनको देखा था । योग शास्त्र के बड़े पंडित थे । अष्टांग योग के प्राणायाम में अच्छी योग्यता रखते थे । नाम और व्याख्या आठों योग के नीचे लिखे जाते हैं ; पहला – संयम, याने इंतजाम कर्मकाण्ड के जिसके दस अंग याने फरा हैं । दूसरा – नीम, याने अहद (संकल्प) करने तथा मुकय्यद करने के ; तीसरा – आसन, अर्थात् योग में बैठने का तरीका, इसके चौदह अंग हैं । चौथा – प्राणायाम, याने इसके करने से रक्त शुद्ध पैदा होता है । पाँचवाँ – प्रत्याहार, इन्द्रियों पर नियन्त्रण करना, इसके पाँच अंग हैं । छठा – धारणा, याने हृद से ज्यादा उद्देश्य की तरफ ध्यान रखना और एक हजार छः सौ मात्रा तक ॐ के ध्यान को सीना में रोकना और यहाँ तक कि पाँच हजार एक सौ चौरासी मात्रा तक अन्त में पहुँचे ; सातवाँ – गुरु का ध्यान परमेश्वर के रूप समझकर करना ; आठवाँ – समाधि – पाँच हजार एक सौ चौरासी मात्रा तक ॐ का उच्चारण और गुरु के ध्यान करने से सब ध्यान संसार से दूर हो जाते हैं, तथा अपना अस्तित्व अर्थात् अहंकार को भूलकर परमात्मा से मिल जाते हैं ।

4. गोसाँई रघुवर दास, लक्ष्मीनाथ गोसाँई के शिष्य ; स्थल धारी लक्ष्मीपुर उर्फ तरौनी, परगना – परिहारपुर राधो ।

पृ. 80

ये गोसाँईजी भी मैथिल ब्राह्मण हैं । इल्म शास्त्र में दखल बखूबी रखते हैं । योग कर्म अच्छा जानते हैं, मिजाज में दया बहुत है । मशहूर आदमी हैं । जवान हैं । इस समय तीस वर्ष से ज्यादा उम्र नहीं होगी । एक स्थल इनका मौजा – बनगाँव में भी है । गोसाँईजी प्रायः वहाँ भी निवास करते हैं । यात्रियों और फकीरों को खाना खूब देते हैं । हमेशा सदावर्त देते हैं ।

5. गोसाँई विश्वम्भर दास वैरागी, चतुर्भुजी स्थल धारी, फुलकाही,

परगना - पिंडारूछ । ये बड़े सिद्ध और नामी - गिरामी थे । हजार दानों का तुलसी का माला हर वक्त जपते रहते थे । करामातें इनकी इस जिला में बहुत मशहूर है ।

6. गोसाँई साधू राम दास वैरागी, लश्करी स्थल धारी, गंगासागर, भौरा के समीप, परगना - हाटी । ये भी बड़े साहब - करामात थे । इस स्थल में इस समय लगभग पाँच हजार रुपये सालाना की आमदनी है ।
7. गोसाँई अनन्त राग, स्थल धारी मौजा - मऊ, परगना - बालागंज । ये साधू बड़े सिद्ध वो साहब कश्फ थे । करामातें इनकी बहुत मशहूर है । दो सौ वर्ष पहले मर गये । स्थल मौजूद है । सुना है कि एक टुकड़ा संगमरमर का इस स्थान पर रखा हुआ है, तथा मकान के तैयारी का संस्कृत साल, संवत् लिखा हुआ है ।
8. महन्थ मनसाराम भारती, सन्यासी, स्थल धारी मौजा - सुपौल गोरौल, परगना - धरौर । ये बड़े सिद्ध थे । कमालात इनके मशहूर हैं । महाराज माधव सिंह के जमाने में मौजूद थे । इस समय इस स्थल में लगभग तीन हजार रुपये की आमदनी लगान से होगी । सुना है कि सात - आठ सौ वर्ष से यह स्थान कायम है ।
9. रामदयाल तिवारी, ब्राह्मण....., साकिन मौजा - मऊ, परगना - बालागंज । संस्कृत भाषा में काफी दखल रखते थे । नामी और मशहूर आदमी थे । साहब करामात थे । हजारों भजन, वो कवित्त पद्यबद्ध इनके लिखे हुये मौजूद वो मशहूर हैं । लेखक के पिता और दादा के गुरु थे । फारसी और अरबी भी अच्छा जानते थे । गुजफरपुर के महकमा जजी में सिरिस्तेदार हुये थे । उनके सारे चमत्कारों में

एक छोटा सा चमत्कार यह है कि उनकी आदत थी कि अपने मकान से तीन कोस (छः मील) की दूरी पर गंगा स्नान को रोज जाते थे । एक बार बीमार हुए और गंगाजी के स्नान से लाचार हुए ; तब उन्होंने गंगाजी को ध्यान करके कहे कि ऐ गंगाजी जबतक हमको कुव्वत थी और ठीक थे, हम तुम्हारे दर्शन को रोज हाजिर हुआ करते थे, अब हम लाचार हैं । अगर आप तशरीफ लायें तो हम दर्शन करें । कहते हैं कि यह बात उनकी स्वीकृत हुई । गंगाजी अपने मोकाम से हटकर उनके मकान के पास आई, और उन्होंने स्नान किया — तब से गंगाजी उसी मोकाम में हैं ।

10. वेणीमाधव तिवारी, रामदयाल तिवारी के पुत्र, साकिन मौजा — मऊ, परगना — बालागंज । ये भी बहुत नामी पंडित थे । हमेशा भजन में व्यस्त रहा करते थे । अहले करामात थे । फारसी भी जानते थे । भजन का बहुत शौक था, सैकड़ों भजन इनके लिखे हुए मौजूद हैं । लेखक के गुरु थे । इनके वारिसों में एक व्यक्ति बिहारी लाल तिवारी अब मौजूद हैं ।
11. गोसाँई तारादत्त राम, स्थलधारी मौजा — मकरन्दा, परगना — लवानगान । ये भी मैथिल ब्राह्मण थे, बड़े पंडित थे, घर छोड़कर वैरागी हो गये । साहब करामात थे, मर गये ।
12. गोसाँई रोहिणीदत्त झा, स्थलधारी मौजा — तरौनी, परगना — परिहारपुर राधो । ये मैथिल ब्राह्मण थे, वैरागी हो गये, घर छोड़ दिया । प्राणायाम योग में बड़े कामिल थे, लोभहीन फकीर थे ।

यहाँ से कैफियत उन लोगों की लिखी जाती है जो इस जिला में मखदूम या सालिक (सूफी) अहले विलायत (इस देश के) गुजरे हैं :

1. सैय्यद शाह बन्दगी आलेहादाद सैय्यद हुसैनी के पुत्र मखदूम सैय्यद शाह

ताजुद्दीन ; ये बुजुर्ग थे । इनके वंश का सिलसिला दो - चार कुरसी (पुश्त) के माध्यम से हजरत महबूब सुबहानी सैय्यद अब्दुल कादिर जिलानी तक पहुँचा है ; मखदूम शाह नशीरुद्दीन महमूद चिराग देहलवी के भानजे थे ।

पृ. 82

इस जिला के किसी मखदूम या सूफी का इनके साथ वंश या चमत्कार पर आधारित कोई सम्बन्ध नहीं है । इनके रहस्यों के जानकार इनके मजार से आजतक लाभ उठाते हैं । हाजतमन्दों की हाजत पूरी होती है । और आसार - उल - सनादीद किताब में लिखा हुआ है कि हजरत अब्दुल्लाह याफई हजरत मखदूम जहाँनियान से तबाफ काबा (काबा के चारों ओर घुमना) में पूछे की देहली में कौन बुजुर्ग है ? मखदूम साहब ने जबाब दिया की इस जमाने में शेख नसीरुद्दीन महमूद से देहली का चिराग रौशन है । तब से लकब उनका चिराग देहलवी हो गया । इनके औलाद में शाह सआदत अली, शाह दोस्तदार अली, शाह जौआद अली, मौलवी मुरशिद हसन और अमीर हसन मौजूद हैं । मजार उनका चक ताजपुर उर्फ बुजुर्गद्वार, परगना - कुसुमा में स्थित है ।

2. मखदूम शाह वरकतुल्लाह ; ये बुजुर्ग सयादात से आलीनसब थे । रियाजत (योग) में पहले के लोगों से भी दो - चार कदम बढ़ गये थे । साहबकश्फ (रहस्यों के जानने वाले) वो करामात थे । तमाम औलियाये नामदारों के साथ अकीदत खास रखते थे । इनके मजार से मुसलमानों के कथनानुसार खास लाभ जारी है । इनके मजार के पास काले पत्थर के टुकड़े रखे हुए हैं ; उसको लोग जहरमोहरा कहते हैं । मरीज लोग उसे घिसकर पीते हैं और धाव पर लगाते हैं तो स्वस्थ हो जाते हैं । मखदूम गंज जो एक मोहल्ला दरभंगा में है उनके खानकाह के खर्च के लिये बादशाह की तरफ से बतौर आईमा दिया गया था । सरकार इंगलिशिया ने भी अजरूये कानून व दोम सन् 1819 में जब्त करके वापस कर दिया, जो आज तक उनके वारिसों के कब्जे में है । औलाद से उनके काजी जहूरुद्दीन हुसैन बड़े नामी हुए ; इनके औलाद में अब शाह हयात हुसैन उर्फ

शवराती मौजूद हैं। ..... मजार उनका मोहल्ला मखदूम गंज में है । इनको गुजरे हुए पाँच सौ वर्ष से कम नहीं हुआ होगा ।

पृ. 83

3. मखदूम शाह सुलतान हुसैन ; ये बुजुर्ग एक बड़े वली नामदार थे । इनकी खानकाह के खर्च के लिये राजा शिव सिंह के पिता राजा देव सिंह ग्यारह बीघा जमीन दरभंगा में दरगाह को भेंट दिये थे, जो अभी तक उनकी खानकाह के कब्जे में मौजूद है । आगे कुछ हाल लेखक को मालूम नहीं । मजार उनका दरभंगा में है ।
4. मखदूम शाह बरकतुल्लाह के पुत्र मखदूम शाह अब्दुल्लाह ; ये बड़े बुजुर्ग थे । लेखक को मालूम नहीं कि इनके औलाद से कोई है या नहीं । लोग कहते हैं कि शाह खुर्रम अली मुख्तार, वल्द शाह जाफर अली, साकिन मौजा — मुफती, मोतल्लिका कसबा दरभंगा, उनके वंशज हैं । मजार उनका मोहल्ला मुफती में है ।
5. मौलाना मखदूम सैय्यद शाह मोहम्मद अफजल ; ये बुजुर्ग उच्च परिवार तथा उच्च वर्ग के नामी थे, आलिम वो आमिल थे, और संतोषी थे । इबादत से इनको लगाव था । कोई दूसरा काम नहीं करते थे । जब देहली के आलमगीर बादशाह का दखन के अधिनायक अबुल हसन से युद्ध हुआ, और बारह वर्ष तक आलमगीर बादशाह लड़ते — लड़ते आजिज आये तब महामंत्री के परामर्श से हजरत के हुजूर में जो उस समय में देहली में तसरीफ रखते थे, मदद के लिये आये । इनकी दुआ से युद्ध में विजयी हुये । बदले में आलमगीर बादशाह ने कहा कि जो इलाका उस जीते हुये प्रदेश का, तथा उचित पद या सुलतानी स्थान या जितना समान वो नगद इस सलतनत शाही से लेने की इच्छा हो, दिया जाय । आपने स्वीकार नहीं किया । जिन्नात भी आपके आदेशाधीन थे । कहते हैं कि एक सौदागर की पत्नी को जो बहुत खूबसूरत थी, एक जिन मुर्शिदाबाद से उठा ले गया । जब वह

सौदागर आपके हुजूर में आया तो आपने हाजरात की । जिन्नात हाजिर हुआ । आपने उस औरत को अजिन्ना से लेकर सौदागर को दिलवा दिया । औलाद से उनके मौलवी मोहम्मद मुरशिद हुसैन और सैय्यद तुफैल इमाम मौजा – धरमपुर निसतावाँ, परगना – सरैसा में मौजूद हैं । मज़ार इनका उसी धरमपुर निसतावाँ में है । बादशाह की तरफ से शमसुद्दीनपुर, परगना – सरैसा, उनके खानकाह के खर्च के लिये दिया गया था, जो अब तक उनके उत्तराधिकारियों के अधीन है ।

पृ. 84

6. मौलाना काजी सैय्यद मोहम्मद अशरफ, मौलाना सैय्यद शाह मोहम्मद अफ़जल के छोटे भाई थे । दखन के तानाशाह बादशाह अबुल हसन से युद्ध जीतने के बाद आलमगीर बादशाह ने मौलाना मख़दूम सैय्यद शाह मोहम्मद अफ़जल के इनकार करने के बाद, ज़िद करके ताजपुर इलाका, परगना – सरैसा, के काजी का पद इनको दिया । आदमी बुजुर्ग और आलिम और फकीर संत थे । सैय्यद मोहम्मद मुरशिद हसन कामिल, उनके औलादों में मौजूद हैं ।
7. मौलाना सैय्यद शहाबुद्दीन : औलाद से मख़दूम सैय्यद शाह ताजुद्दीन अहले मज़ार ताजपुर उर्फ़ बुजुर्ग द्वार, परगना कुसुमा के थे । ये साहब बुजुर्ग वो करामात थे । मज़ार उनका उसी ताजपुर में है ।
8. मौलाना सैय्यद मोहम्मद सफी ; औलाद से मख़दूम सैय्यद शाह ताजुद्दीन मौसूफ़ के थे । ये बड़े अलिम थे । अपने समय में सैकड़ों लोगों को दर्शन – ज्ञान पढ़ाकर आलिम बनाये, तथा सैकड़ों आदमियों को आत्मज्ञान सिखलाये । मख़दूम शाह सैय्यद ताजुद्दीन के उत्तराधिकारी थे । आज तक उनके मज़ार पर कभी कभी रात को शेर आया करता है और तीन बार आवाज देकर चला जाता है । किसी को कुछ नुकसान नहीं पहुँचाता । बहुत लोग उस शेर को आते – जाते अपनी आँखों से देखा है ।

9. मौलाना सैय्यद दीवान शाह अली मोहम्मद ; ये पोते थे हजरत मखदूम सैय्यद शाह ताजुद्दीन अहले मजार मोकाम चक ताजपुर उर्फ बुजुर्ग द्वार, परगना — कुसुमा, के। ये बड़े नामी, वली वो आलीम थे । मजार इनका उसी चक ताजपुर में है ।

पृ. 85

10. मखदूम हजरत दीवान शाह जाहिद, अहले मजार मोकाम पर्गपुर, परगना — कुसुमा ; ये बुजुर्ग बड़े नामी और साहब करामात हुए । गुलिस्ता और वोस्ता के लेखक मुरशिद हजरत मसलेहुद्दीन शेख सादी शिराजी वो हजरत मखदूम शहाबुद्दीन सहरवर्दी पीर के औलाद थे । मखदूम शेख सादी ने वोस्ता में यह शेर लिखा है : "तेरा परि दाना — ए — मुर्शिद शहाब, दो अन्दर्ज फरमूद बर रु — ए — आब । एके आँके बर खेश खुदबीं मवाश, दिगर आँके बर गैर वदबीं मवाश ।।" अनुवाद : "तुम्हारे बुद्धिमान पीर मुर्शिद दो बातें ठीक कहे हैं ; पहला, यह कि अपने को बड़ा देखने वालों के साथ मत रहो ; दूसरा, यह कि दूसरे को बुरा देखने वालों के साथ मत रहो ।" उनके सारे करामातों में एक बात यह है कि उन्होंने अपनी दुआ से अपनी बेटी को बेटा बनाया था, उस लड़के का नाम शाह नजमुद्दीन था । उनके पोतों में से शाह गुलाम गौस, शाह शेर अली, और हाजी शाह शरफुद्दीन हुसैन थे, मर गये । अब शाह बजउद्दीन हुसैन उनके परपोते मौजूद हैं तथा उनके नातियों में शाह सआदत अली और सैय्यद मोहम्मद मुर्शिद हुसैन मौजूद हैं ।
11. मौलाना शाह बहाउद्दीन अहमद नक्शबन्द, अहले मजार मोहल्ला जठियाही, मोतल्लका — दरभंगा ; ये बुजुर्ग नक्शबन्दिया तरीक में सालिक थे । कहते हैं कि मौलाना साहब अपने दिव्य शक्ति से हर जुमा को नवाज के वास्ते हिन्दुस्तान से बैतुल्लाह शरीफ को जाते थे । सन् 1110 फसली में सरहिन्द वतन मालूका से दरभंगा आकर रहने लगे .....
12. मौलाना शेख मोहम्मद इस्माईल, मौलाना शाह बहाउद्दीन अहमद नक्शबन्द के

पुत्र ; ये बुजुर्ग अपने पिता के जैसे थे । अपने हुजरा से कहीं बाहर नहीं निकलते थे । बाजारों को कभी देखा नहीं था । एक बार किसी उत्सव में बाहर निकलना हुआ । कुछ रंडियों को बहुमूल्य कपड़े पहने हुए देखकर व्याकुल हुए तथा घबराकर कहने लगे की कयामत आयी है, शरीफों की बहू – बेटियाँ घर से बाहर निकली हैं । लोगों ने बताया कि ये सब बाजारी रंडियाँ हैं । तब आपने लाहौल पढ़कर प्रतिज्ञा किया कि फिर कभी बाहर नहीं आयेंगे । उनका मज़ार जठियाही में है ।

पृ. 86

13. मौलाना शेख मोहम्मद जुबैर वल्द मौलाना मोहम्मद इस्माईल ; ये बुजुर्ग सदा घर में ही निवास करते रहे और ईश्वर की याद में व्यस्त रहे । इनके वंश में अब कोई नहीं है ।
14. मखदूम शाह सूफी, अहले मज़ार मकाम हरसिंहपुर देवका, परगना – धरौर ; ये बुजुर्ग जब हरसिंहपुर आये तो वहाँ के जमीन्दारों से लड़ाई हुई, उसमें बड़ा खून – खराबा हुआ, अंत में शाह साहब विजयी हुये । और हरसिंहपुर उन्हीं के कब्जे में रहा । इनकी कोई करामात लेखक को मालूम नहीं । इनके वारिसों में मीर खैरात हुसैन और शाह वजीउद्दीन हुसैन हरसिंहपुर में मौजूद हैं । हरसिंहपुर देवका वजाय सोलह आना के बत्तीस आना का मौजा है ।
15. काजी अलीमुद्दीन सैय्यद अलवी या शेख अन्सारी ; ये बुजुर्ग मक्का के श्रेष्ठों में से थे ; रोम के सुलतान के दरबार में काजी हुए थे ; साहब करामात थे । एक बार किसी सौदागर के साथ जहाज तूफान में फँस गये और दरियाये शोर में डूब गये । सौदागर की विनती पर काजी साहब ने दया करके समुन्दर पर एलान किया ; समुन्दर में एक बड़ा मौज पैदा हुआ और दरिया जोश में आया । जब जोश कम हुआ तो सैकड़ों जहाज सामान के साथ समुन्दर से बाहर जमीन पर पड़ा हुआ नजर आया । यह खबर जब रोम के सुलतान तक पहुँची तो सुलतान

ने भय से उन्हें अपने देश से बाहर चले जाने का हुक्म दिया । वे हिन्दुस्तान आये और मथुरापुर, परगना - कुसुम्बा, में मोकीम हुए । इनके खान काह के खर्च के लिये मौजा मथुरापुर बादशाह की तरफ से उन्हें मिला, जो आजतक हाजी फकरुद्दीन उनके औलाद के कब्जे में है । मजार उनका उसी मोकाम में है । उनके पोतों में से शाह सआदत अली वो शाह जायर अली वो शाह कसीमुद्दीन अली वो दोस्तदार अली वो हाजी फखरुद्दीन इत्यादि, और नातियों में से मौलवी मुर्शिद हसन वो शाह कफील आलम, साकिनान - धरमपुर नुस्तावाँ, परगना - सरैसा, जिन्दा हैं । मजार उनका मौजा मथुरापुर में है ।

पृ. 87

16. मखदूम शाह दानियाल शत्तारी ; ये बुजुर्ग एक वली नामी थे ; मजार इनका मौजा बेला दरगाह, परगना - सरैसा में है । इनके औलादों में सैय्यद नूर मोहम्मद शाह इलताफ हुसैन इत्यादि उसी मौजा में मौजूद हैं ।
17. मखदूम शाह अब्दुर्रहमान शत्तारी ; ये बुजुर्ग साहब कश्फ वो करामात थे । अपने समय में बहुत लोकप्रिय थे । मजार इनका कस्बा मुजफ्फरपुर, मोहल्ला सरैयागंज में है ।
18. मखदूम शाह अबूल फ़तह सरमस्त ; ये बुजुर्ग बड़े वली, नामी वो गिरामी थे ; हर समय कैफ़ियत जज़बिया तारी रहती थी (ईश्वर के ध्यान में दीवाने रहते थे), चमत्कार इनका मशहूर है । इनका मजार मौजा - तंगौल, इलाका हाजीपुर में है ।
19. खास दुलहा ; ये बुजुर्ग ईश्वर के ध्यान में मग्न रहते थे । इनका मामूल था कि एक जगह मरकर मदफून होते थे तो दूसरे जगह जिन्दा हो जाते थे । परन्तु जब आखिर में मरे तो उनकी वसीयत के अनुसार मौलाना मोहम्मद सफी उनके जनाजह की नमाज पढ़े, तबसे उनका यह मरना - जीना समाप्त हो गया । इनका

मजार मौजा - दामोदरपुर, परगना - कुसुम्बा में है । कसबा रोसड़ा से नजदीक है । इनके मजार पर मेला भी लगता है ।

20. मखदूम शाह जलालुद्दीन बोखारी ; ये बुजुर्ग मखदूम जलीलुलकद्वर थे । मगर मजार इनका मौजा - चकदरगाह, परगना - भरवारा में है । औलाद से इनके शाह विलायत हुसैन इत्यादि मौजूद हैं ।

21. भीखा शाह सीलानी ; ये फकीर देश - यात्री थे । बहुत से देशों में भ्रमण किया करते थे । इनकी कृपा से बहुतों को लाभ हुआ । इनके पास एक प्याला था । जो रोगी उससे पानी पीता था, स्वस्थ हो जाता था । वह प्याला आज तक उनके मजार के रखवाले के पास मौजूद है । मजार इनका खास दरभंगा में दिघी पोखर के दक्षिण भिंडा पर है । ये अविवाहित थे । इनके कोई संतान नहीं है ।

पृ. 88

22. हाजी हरमैन ; हाजीपुर में एक मजार पोखरा हाजी हरमैन का है । वहाँ हाजतमन्द हाजिर हुआ करते हैं, और अपनी मुराद पाते हैं ।

23. दुधीला पीर ; हाजीपुर में एक मजार दुधीला पीर का है । वहाँ भी लोग हाजत पेश करते हैं और मुराद को पहुँचते हैं ।

24. मखदूम शाह नेमतुल्लाह जाहिदी, अहले मजार महुआ, परगना - सरैसा ; ये बुजुर्ग मेरठ से महुआ तशरीफ लाये थे । साहब कश्फ वो करामात थे । एक दिन अपने बेटे, अब्दुर्रहमान को उनकी शादी के वक्त नियम के विरुद्ध कुछ काम करने के चलते बददुआ दिये, चुनांचह अब्दुर्रहमान की मृत्यु हो गयी । इनके औलादों में कुछ लोग मकाम महुआ में रहते हैं । शरीफ हैं ।

25. शाह अब्दुल लतीफ गाजी ; ये बुजुर्ग वली कामिल थे, खास दरभंगा में बागमती

नदी के किनारे काली स्थान से पच्छिम एक खोह में जिसका नाम अब तहखाना मशहूर है, रहते थे । मज़ार इनका मकाम बंगलागढ़ में बागमती नदी के किनारे है ।

26. मखदूम शाह दाऊद ; मज़ार इनका मोहल्ला बंगलागढ़, मोतल्लिका दरभंगा, में शाहरूह अलंगनी मसजिद के नजदीक है । आदमी बुजुर्ग थे । हाल इनका कुछ मालूम नहीं है ।

पृ. 89

27. मौलाना खान मोहम्मद नक्शबन्द ; ये बुजुर्ग दरवेश कामिल थे, नक्शबन्दिया तरीका से साधना करते थे । इनकी कोई करामात लेखक को मालूम नहीं । इनका घर मोहल्ला खान मुहम्मद उर्फ लालबाग में था । इनके औलाद में से शाह अनवार अली वो शाह अखियार अली थे । वे भी मर गये । सिर्फ शाह अखियार अली के एक नवा से हसमत अली मौजूद हैं ।

28. सैय्यद शाह तालिब हुसैन वल्द सैय्यद शाह कलब हुसैन, इब्न सैय्यद शाह कुदरतुल्लाह इब्न (पुत्र) सैय्यद शाह मोहम्मद नजीम पुत्र मौलाना सैय्यद शाह कुतबुद्दीन पुत्र सैय्यद शाह कबीरुद्दीन पुत्र सैय्यद शाह चन्दन शहीद पुत्र मखदूम सैय्यद शाह समन पुत्र मखदूम सैय्यद शाह निजामुद्दीन अहल मज़ार मेरठ, औलाद से इमाम जैद शहीद पुत्र इमाम जैनुल आबिदीन के सैय्यद हसनी वो हुसैन थे ।

शरीफ़ वो आली खानदान थे, साहब रियाजत (साधना) वो कश्फ़ वो करामात थे । रात भर ईश्वर की प्रार्थना और ध्यान में बसर करते थे । एक बार दोपहर रात में प्रार्थना से उठकर शाह भाई वाहिद अली से कहने लगे कि हमको ज़दीशाह मोहम्मद अफ़जल कुदस सेरह खबर देते हैं कि सैय्यद ईनायत हुसैन, हमारा छोटा भाई, लाहौर में एक मसजिद के अन्दर चेचक रोग में पड़ा

हुआ है । इस पर शाह वाहिद अली ने कहा कि यह सब ख्वाब वो खयाल है । कहाँ शाह मोहम्मद अफ़जल और कहाँ तुम ! जबाब में उनके शाह तालिब हुसैन ने फरमाया कि इस तारीख (दिन) को लिख रखो, जब इनायत हुसैन आयेंगे तब पूछ लेना । अतः शाह वाहिद अली ने उस तारीख को एक किताब में लिख लिया । एक साल बाद जब हाजी सैय्यद इनायत हुसैन तशरीफ लाये तो शाह वाहिद अली ने मकाम मुजफ्फरपुर जाकर पता किया । मालूम हुआ कि सही में उस तारीख को चेचक में लाहौर में मुब्तला थे । और चेचक के दाग का निशान चेहरे पर था ।

29. सैय्यद शाह फजल हुसैन ; ये आली खानदान से थे । हर वक्त जिक्र इलाही में मशरूफ रहते थे । मजार इनका मकाम चक ताजपुर उर्फ बुजुर्ग द्वार, परगना - कुसुम्बा में शाह ताजुद्दीन के मजार के पास है । ये बुजुर्ग सैय्यद शाह तालिब हुसैन के बिरादर खुरद थे ।

पृ. 90

30. हाफिज सैय्यद साबिर हुसैन वल्द असगर सैय्यद शाह तालिब हुसैन ; ये बावजूद आलिम जवानी के ईश्वर का हृदय से याद, पूजा, ध्यान के अतिरिक्त और कोई काम नहीं करते थे । हाफिज कुरान थे और कुरान को हाफिज खुदाबख्स उर्फ हाफिज बदुरामपुरी से याद किये थे । व्याकरण, शब्दों को सही ढंग से उच्चारण करना अच्छी तरह से जानते थे । कुरान लय के साथ पढ़ते थे । दरभंगा में बीमार होकर मर गये । लेखक को भी इनसे मुलाकात थी । इनका मजार मखदूम शाह बरकतुल्लाह कत्ताल से पच्छिम राजपथ के तरफ है ।
31. पीर दमरिया, अहले मजार मीनापुर, परगना - जरहवा ; साहब कश्फ वो करामात थे । आगे हाल लेखक को मालूम नहीं ।
32. काजी सादुल्लाह शहीद, अहले मजार चक खाजापुर, चकलानवी,

परगना — बसारा उर्फ सादपुरा । एक करामाती शहीद हैं, प्रभावी हैं, जो कोई इनके मज़ार से मदद चाहता है उसकी मुराद पूरी होती है । इनके औलाद शेख बहादुर हुसैन मौजूद हैं । काजी साहब शरीफ वो आली खानदान थे । शहादत का हाल लेखक को मालूम नहीं कि किस तरह शहीद हुए थे ।

33. सैय्यद मोहम्मद गौस, अहले मज़ार बख़री बुजुर्ग, परगना — सरैसा ; ये बुजुर्ग भी एक वली नामी थे । इनके औलाद में से कुछ लोग मौजा — बख़री बुजुर्ग में मौजूद हैं । लेखक को उन सबों का नाम मालूम नहीं ।

34. सैय्यद शाह मोहम्मद हैबत, पुत्र सैय्यद शाह मुबारक ; ये बुजुर्ग बाहर से तशरीफ लाये थे । शेख बड़ी, साकिन मौजा — कौआडीह, परगना — सरैसा, सुलतानी कानुनगो ने इन्हें अपने पास रखा । इन्हें शिक्षित बनाया और अपनी बेटी से शादी कर दिया । मौजा घरमपुर अपनी बेटी को दहेज में दिया । उस दिन से इनका निवास मौजा घरमपुर में स्थापित हुआ । इनके औलाद भी घरमपुर में है । ये बुजुर्ग साहब कश्फ़ और करामात थे । इनकी बेटी के औलाद में से मौलवी मोहम्मद मुर्शिद हुसैन वो सैय्यद तुफैल ईमाम वो सैय्यद अब्दुल अजीज़ वो एकबाल हुसैन मौजूद हैं । तथा इनके पोते हाजी सैय्यद इर्शाद हुसैन हैं ।

पृ. 91

35. सैय्यद शाह बायज़ीद पुत्र सैय्यद शाह मोहम्मद हैबत ; पहले सुलतानी फौज में रिसालादार थे । देखने में दुर्वशी का उनपर गुमान नहीं होता था । अमीरों की तरह जीवन बसर करते थे । जब वे मर गये और उनका जनाजा दफन के वास्ते कब्र पर ले जाया गया तो इस कदर चमेली के फूल इनके लाश पर बरसे कि तमाम कब्र फूलों से भर गया । मज़ार इनका घरमपुर में है ।

36. मखादूम शाह ताज, अहले मज़ार ताजपुर, परगना — भौर अलिपुरा,

परगना - आलापुर, के निकट ; एक बड़े वली इस देश में मशहूर हैं । मजार इनका बहुत ऊँचा, आम की बाग में है । भूत - प्रेत के मारे लोग दूर - दूर से इनके मजार पर आते हैं । भूत - प्रेत के मारे का जब इनके मजार से सामना होता है तो वह प्रेत तुरन्त उस रोगी के माथे पर खेलने लगता है और अन्त में भाग जाता है ।

37. मौलवी शाह अमादुद्दीन, साकिन चक मजाहिद चकला गोरौल, परगना - बसारा ; साहब दिल वो साहब निसबत वो शागिल वो जाकिर थे । मुरीद वो खलीफा जनाब शाह हसन अली के थे । राजा साहब हथुआ इनके शागिर्द थे । उन्हीं से इनके खर्च में मदद होती थी । फारसी वो उर्दू के शायर थे । तखल्लुस इनका "बातिन" था । शेर सूफियाना कहते थे । मसनवी बहरुलमवाज इनकी रचनाओं में से है । इनके औलाद में मौलवी बरकतुल्लाह उर्फ बोटल वो मौलवी रहमतुल्लाह इत्यादि मौजूद हैं ।

38. सैय्यद अबदाल ; ये बुजुर्ग वली वो साहब करामात थे । मर्द शरीफ थे । मजार इनका रघवा चकला नयी, परगना - बसारा में मुजफ्फरपुर से दक्षिण वो पूरब कोने पर दो कोस (4 मील) के फासले पर है । इनके मजार पर सावन के महीने में एक छोटा खूबसूरत मेला लगता है । अधिकतर मुजफ्फरपुर के लोग इस मेले में आते हैं । लेखक भी एक बार इस मेले में गये हैं ।

39. मखदूम शाह फैयाज शतारी, अहले मजार मकाम नया बसारा, मौजा बखरा, परगना - रत्ती, के नजदीक ;

पृ. 92

अब्दुल्लाह शतारी के खलीफा थे । शतारिया तरीका रखते थे, और औलाद से मखदूम शरफुद्दीन बिहारी बिन मखदूम अहमद यहिया मनेरी के थे । इनका हाल कश्फ वो करामात लेखक को मालूम नहीं ।

40. दीवान शाह अली, अहले मज़ार जनदाहा, परगना - सरैसा ; ये बुजुर्ग जन्म से वली थे । कहते हैं कि अबुल फतह सरमस्त ने इनके जन्म के बाद इन्हें मंगवाकर देखा और जाकर नदी में फेंक दिया । जब इनके माँ - बाप परेशान हुए तो एक हफ्ता बाद खिज़्र (एक पैगम्बर जिनके बारे में प्रसिद्ध है कि अमृत पीकर अमर हैं) से मांगकर इन्हें उनके हवाले कर दिया । इनको ईश्वर के बारे में जो कुछ ज्ञान वो इल्म हासिल हुआ वह हजरत खिज़्र के तालीम से हुआ ।
41. शाह गुलाम मुस्तफा कादिरी ; ये औलाद में हजरत अब्दुल्लाह भत्ती के हैं । सँभल मुरादाबाद से दरभंगा आये थे, और आखिर यहीं रह गये । आदमी बुजुर्ग, शरीफ वो उच्च वंश के थे ; साहब कश्फ वो करामात थे । मज़ार इनका मौजा वाजिदपुर, परगना - पच्छिम भीगो में बागमती नदी के किनारे किला घाट के निकट है । वारिसों से इनके शाह वजारत अली इत्यादि मौजूद हैं । शाह गुलाम मुस्तफा सन् 1117 हिजरी मवाफिक सन् 1113 फसली में औरंगजेब आलमगीर बादशाह के समय में दरभंगा आये थे ।
42. मख्रदूम शाह अब्दुल्लाह, अहले मज़ार नयाई यक्ता, परगना - अमादपुर ; ये बुजुर्ग वली, साहब करामात वो परहेजगार थे । खासदौला, अहले मज़ार मकाम दामोदरपुर, परगना - कुसुम्बा से इन्हें बहुत मोहब्बत थी । खासदौला इनसे मुलाकात के लिये मौजा मुक्तापुर, परगना - अमादपुर प्रायः जाया करते थे । मज़ार उनका भी उसी मौजा में है । वारिसों से इनके शाह अब्दुल जलील वो शाह अब्दुल हकीम साकिनान कादिराबाद, परगना - अमादपुर बालागंज जीवित हैं ।

पृ. 93

43. आकिल शाह दरवेश, मज़ार महल्ला मौलवी शरफुद्दीन हुसैन दरभंगा ; ये बुजुर्ग दरवेश मज्जबूब थे । जो कोई बीमार होता था वह कुछ मिठाई इत्यादि खाने कि चीज उनके लिये भेंट लाता था । अगर उस चीज को वे ले लेते थे तो उसी समय

से वह स्वस्थ होने लगता था । जिसका भेंट नहीं लेते थे वह जिन्दगी से मायूस हो जाता था, और आखिर में मर जाता था – यही उनके करामात थे । हालत जज़्ब में जो कुछ कलाम अच्छा वो बुरा वे जानते थे बोला करते थे । लेखक ने उनको देखा था ।

पृ. 94

अरबी, फारसी और उर्दू के विद्वानों का ब्यौरा :

इस किताब की मंशा यह है कि विशिष्ट लोगों का उल्लेख किया जाय । इसी उद्देश्य से लेखक अरबी वो फारसी के जानकारों का हाल लिखते हैं । यह इतिहास उल्मा – ए – अरबी वो फारसी के हाल से खाली न रहे ।

1. मुल्ला अबुल हसन ; औलाद से मखदूम शाह बरकतुल्लाह क़ताल, अहले मज़ार मखदूम गंज, मोतल्लिका दरभंगा, के (थे) ; एक बड़े आलिम थे । देहली के बादशाह आलमगीर के दरबार में किसी पद पर विराजमान थे । शाह आलमगीर बादशाह की बेटी जेबुन्निसाँ बेगम को पढ़ाते थे । इसीलिये, इनके लड़के, काज़ी जारुल्लाह को एक सौ एक मौज़ा ज़िला तिरहुत में बतौर जागीर मिला था, जिसके चलते इनके घर में हमेशा दौलत वो इकबाल रहा । अब वह जायदाद इनके परिवार में नहीं रही । इनके खानदान में शेख हसमत अली उर्फ़ मुल्ला जाह और शेख फरासत अली इत्यादि बहुत लोग मौजूद हैं । ये लोग शरीफ़ वां आली खानदान हैं । इन्हीं के घर में मूए मुबारक (पवित्र केश) मुसलमानों के पैगम्बर का है । हर साल बारहवीं रबीउल औव्वल को लोग जमा होकर दर्शन करते हैं ।
2. मौलाना हेदायतुल्लाह, साकिन मोहल्ला हसनचक, कसबा दरभंगा ; एक बड़े आलिम थे । ये शागिर्द थे

मौलाना निजामुद्दीन बहारुल ओलमा के । इनके शागिर्दों में बहुत लोग आलिम हुए । ये लेखक और साहब दर्स थे । सलम की एक शरह इनका लिखा हुआ है और मीर जाहिद के पत्रिका पर भी इनका एक हाशिया है । सन् 1203 हिजरी में ये मर गये । इनका मज़ार महल्ला हसनचक में है ।

3. मौलवी फज़ल अली, साकिन दरभंगा ; आदमी शरीफ वो नज़ीब (माननीय), आली खानदान, बड़े दर्जे के आलिम थे । फ़ाजिल नामी और कदर में गिरामी थे । खासकर धर्मशास्त्र के बड़े विशेषज्ञ थे, लेखक थे । एक पत्रिका फ़वाएद अमीरिया के नाम से यादगार हैं ।
4. मौलवी शरफुद्दीन हुसैन, मौलवी सुबहानुद्दीन के पुत्र, साकिन कसबा दरभंगा ; जीइल्म, शरीफ वो आली खानदान थे । अरबी वो फारसी के शायर थे, चुनांचह इनका लिखा एक फारसी दीवान यादगार है । "ताहिर" तखल्लुस करते थे । लेखक को इनका कोई शेर दस्तयाब नहीं हुआ । दरभंगा के जामा मसजिद के सनद मतबलियत बादशाह के तरफ से इनके नाम से थी ।
5. मौलवी मोहम्मद सलाह, शाह गुलाम मुज़तबा के पुत्र, साकिन कसबा दरभंगा ; एक आलिम थे । शुरु में अंग्रेजी सरकार की तरफ से मुजफ्फरपुर अदालत के मुफ्ती थे । ये लेखक थे, फ़ैयाजिया शरह काफ़िया इनकी रचना है । फारसी में भी कविता लिखते थे । तखल्लुस अपना "खामोश" रखते थे ..... मौलवी साहब की मृत्यु 1228 फसली में हुई । .....

6. मौलवी मोहम्मद ईमाम शाह, मौलवी मोहम्मद सलाह के पुत्र, साकिन - दरभंगा ; ये आलिम वो फाजिल वो नामी - गिरामी लेखक थे ।

तनबीरूल हिसाब इनकी रचना है । ये बुजुर्ग आदमी शरीफ वो परहेजगार थे । इनका व्यक्तित्व दरभंगा के सभी विशिष्ट वो साधारण लोगों के आकर्षण का केन्द्र था । दूर - दूर से लोग इल्म पाने के लिये सफर करके इनके पास आते थे । इनके बहुत शिष्य आलिम हुए । सरकार इंगलिशिया के प्रशासन के आरम्भ में जब मुंसिफों को कमिश्नर कहा जाता था, ये ताजपुर और दलसिंगसराय में मुंसिफ थे । लेखक इनसे इल्म अरबी पढ़े थे । इनकी मृत्यु 1265 हिजरी में हुई । .....

7. मौलाना मोहम्मद बहराम शाह : ये मौलाना इमाम शाह के सगे छोटे भाई थे । गम्भीरता, आचरण वो विश्वास इन्होंने दरभंगा में ऐसा पैदा किया था कि मौलाना इमाम शाह की भाँति लोग इनको भी सम्मान वो आदर करते थे ; ये लिपिक भी प्रसिद्ध थे । लेखक दीवान हाफिज इनसे पढ़े थे । तिथि 16 रबीउलसानी 1259 हिजरी, जुमा के दिन इनका देहावसान हुआ । मौलवी अबुल हसन, इनके लड़के जीवित हैं । मौलवी साहब शेर भी कहा करते थे । "आह" तखल्लुस रखते थे । मोहम्मद नूरुल हसन इनके पोते सब - रजिस्ट्रार पद पर स्थापित हैं । कौम के शेख हैं ।

पृ. 97

8. मौलवी तफ्ज्जुल हुसैन, मौलवी फजल अली के पुत्र, साकिन मोहल्ला - शाजीवन, मोतल्लिका दरभंगा; इल्म इनको अच्छा था ; दयावान और दीनबन्धु थे । हर वक्त इनके घर पर दस - बीस मुसाफिर वो यात्री वो फकीर जमा रहते थे, सबको अपनी ओर से खाना देते थे तथा तरह - तरह से उनका सत्कार करते थे । मौलवी साहब को प्रत्यक्ष रूप से कोई आमदनी नहीं थी, जो कुछ ईश्वर की दया से आता था उसे फकीरों की सेवा में खर्च करते थे । बहुत शरीफ और उच्च वंश के थे । जुमा के दिन नमाज पढ़कर जिस हालत में मसजिद में कुरान तिलावत कर रहे थे इन्तकाल कर गये । एक अजीब बात है कि जिन्दगी भर उन्होंने पानी नहीं पिया ।

9. मौलवी मनीरुद्दीन हुसैन ; साकिन मोहल्ला - मीर मनजन, मोतल्लिका - दरभंगा, शाह मोहम्मद हेयात तखल्लुस "बर्क" के पुत्र ; औलाद से शेख बहाउद्दीन जकरिया मुलतानी के थे । दरभंगा के आलिमों में एक बड़े नामी - गिरामी आलिम थे । इनका इल्म बहुत अच्छा था, लेखक थे । मनीरुल फराएज, मनीरुल फतावी वो फबाएद रज़िया इनके द्वारा रचित है । मकाम महुआ में मुंसिफी के पद पर थे । आदमी बुजुर्ग थे, बूढ़े होकर मर गये । लेखक ने इनको देखा था । शरीफ वो आली खानदान थे । इनके पाँच बेटे हुए - मोइनुद्दीन हुसैन, रज़ीउद्दीन हुसैन, ज़कीउद्दीन हुसैन, सफ़ीउद्दीन हुसैन वो नईमुद्दीन हुसैन ; चुनांचह मोईनुद्दीन हुसैन, हाफिज मुखतारुद्दीन हुसैन, अपने बेटे को छोड़, मर गये । मौलवी रज़ीउद्दीन हुसैन मकाम मोतिहारी में कुछ दिन मुंसिफ रहकर मर गये । मौलवी सफ़ीउद्दीन हुसैन, योग्य, मालदार, कवि, मौलवी मुरशिद हसन कामिल के शिष्य थे ; प्रशंसा में अच्छे शेर कहते थे । मर गये । अब मौलवी सैय्यद ज़कीउद्दीन हुसैन वो हाफिज मुखतारुद्दीन हुसैन मौजूद हैं ।

10. मौलवी शहबाज अली, साकिन मौजा - बुजुर्ग द्वार, परगना - कुसुम्बा ; सैय्यद आली खानदान थे । इल्म अच्छा था ; मजहब शिया रखते थे । शाह दोस्तदार अली, इनके लड़के जिन्दा हैं ।

पृ. 98

11. मौलवी गुलाम इगाम, काजी मोहम्मद अशरफ के पुत्र, साकिन मौजा - धरमपुर निसतौवाँ, परगना - सरैसा ; इनको बहुत ज्यादा इल्म था । इल्म फ़िका (धर्मशास्त्र) अपने जमाने में इतना जानते थे कि कोई दूसरा इनके जैसा नहीं था । इसके अतिरिक्त नीति ज्ञान के बड़े प्रेमी थे । आदमी नौजवान थे, जवानी में मर गये । इनके कोई औलाद नहीं है । मजार इनका मौजा धरमपुर निसतौवाँ, परगना - सरैसा में है ।

12. मौलवी फ़कीर मोहम्मद, साकिन कसबा दरभंगा । एक नामी व्यक्ति थे । प्रायः

पढ़ने – पढ़ाने में व्यस्त रहते थे । मर गये । लेखक को इनके सन्तान का हाल मालूम नहीं है । आदमी शरीफ थे ।

13. मौलवी जनाब अली, भीर तुराब अली के पुत्र । ये मौलवी इमाम शाह के भानजे और शिष्य थे । आलिम थे और फराएज खूब जानते थे । मर गये । कहते हैं कि औलाद से मखदूम शाह मुल्तान के थे । शरीफ वो नजीब थे ।
14. मौलवी अमीर हसन, साकिन – कसबा दरभंगा, ये मौलाना बहराम शाह के भानजे, दामाद और शिष्य थे । फिका वो फराएज वो सरफ वो व्याकरण में विशेष देखल रखते थे । लेखक भी इनसे कुछ अरबी ाढ़े थे । जवानी में मर गये । आदमी नेक व शरीफ थे ।
15. मौलवी इलताफ हुसैन, साकिन मौजा – जियोर, परगना – सौदा (?) ; ये भी मौलाना इमाम शाह के शिष्य थे । सरफ वो व्याकरण वो फिका वो फराएज जानते थे । आदमी दुबले – पतले, बुद्धिमान, अच्छे व्याख्यान देने वाले थे । लावल्लु मर गये ।
16. मौलाना शाह रियाजुद्दीन हुसैन, साकिन – कसबा दरभंगा ; इल्म सरफ व नहू वो फिका वो फराएज (व्याकरण, धर्मशास्त्र, तर्कशास्त्र वी कला) जानते थे । फारसी के कठिन पुस्तकों को बहुत अच्छी तरह से पढ़ाते थे । छोटी से छोटी बातों एवं कठिन लेखों का समाधान आरानी से करते थे । उर्दू और फारसी में कवितायें भी लिखते थे तथा तखल्लुस अपना "मुख्तिस" लिखते थे । इन पंक्तियों के लेखक ने इन्हें देखा था । लेखक के दादा से प्रायः मिलने आया करते थे । इनकी कोई कविता नहीं मिल सकी । माननीय तथा उच्च वंश के थे ।

पृ. 99

17. मौलवी सैय्यद अहमद अली, साकिन कसबा – दरभंगा ; विद्वान वो योग्य व्यक्ति

हैं । व्याकरण, धर्मशास्त्र और तर्कशास्त्र जानते हैं । आदमी नेक और उदार हैं । लेखक को इनसे मुलाकात वो मोहब्बत है ।

18. मौलवी अली अहमद, साकिन मोहल्ला - मोगलपुरा, परगना - हवेली दरभंगा ; ये भी साहबेइल्म हैं और शाह अली हबीब सज्जादह नशीं फुलवारी के गुरीद हैं ।

19. हकीम शेख तूहर अली, कौम कमबू , साकिन मोहल्ला सौदागर, मोतल्लिका दरभंगा ; शरीफ वो नजीब वो नागी, अच्छे बोलचाल और भाषण देने वाले, प्रतिष्ठित, मालदार, उच्च वंश के थे । इलाज अच्छा करते थे । अच्छे आचरण के दयावान थे । जवान, बूढ़े और बच्चे से एक तरह का व्यवहार करते थे । गणित, व्याकरण, धर्मशास्त्र और हिकमत में अच्छा ज्ञान रखते थे । इनके पिता मौलाना फखरुद्दीन हुसैन मरहूम सुलतानी हाकिम थे । इनके दादा मरहूम मौलाना फजल अली प्रतिष्ठित वो

पृ. 100

मालदार थे । इनका मिजाज आजादाना था । इसलिये अविवाहित रहना पसंद था । शादी नहीं किये और लावल्द मर गये । इनका माल वो असबाब कामिल अली वो इनायत अली, गमेरे और खालाजाद भाईयों को मिला । इन लोगों ने आपस में लड़ाईयाँ करके और मुकदमा लड़के सब बरबाद कर दिया । लेखक ने हकीम साहब को अपनी आँखों से देखा था और इनसे मुलाकात करने के लिये भी जाया करता था ।

20. काली कुमार मित्र, कायस्थ बंगाली डाक्टर ; शरीफ वो नजीब, इज्जतदार, खानदानी, खुश एखलाक, उदार, अच्छे सलाहकार, दानी, तथा आदर सत्कार करने वाले हैं । बड़े - बड़े मुश्किल रोगों का ईलाज किया है और करते हैं । अकसर लोग इनके हाथ से स्वस्थ होते हैं । बहुत लोग इनके प्रशंसक हैं । पहले

कोर्ट ऑफ वार्ड्स, राज दरभंगा के अस्पताल में डाक्टर थे । मगर किसी कारण से इस्तिफा दे दिये । अब महाराज लक्ष्मीश्वर सिंह बहादुर के दरबार में नौकरी करते हैं । लेखक को इनसे अच्छी तरह मुलाकात तथा स्नेह है ।

21. मौलवी हकीम सैय्यद मोहम्मद मुरशिद हसन तखल्लुस कामिल, सैय्यद शाह तालिब हुसैन के पुत्र ; साकिन - धरमपुर निसातौवाँ, परगना - सरैया, मुकाम - दरभंगा । शोरफा अहले इस्लाम से इस जिला के आली दर्जे के शरीफ वो माननीय, आली खानदान, प्रतिष्ठित वो आदरणीय हैं । इनके पैत्रिक वंश का सिलसिला हजरत इमाम जैद शहीद इब्न इमाम जैनुल आबदीन इब्न हजरत इमाम हुसैन शहीद दशते करबला तक पहुँचता है । और ननिहाली संबंध हजरत महबूब सुबहानी कुतुब रब्बानी सैय्यद अबदुल कादिर जीलानी वो हजरत मखदूम शाह शहाबुद्दीन सहरवर्दी तक पहुँचता है । मौलवी साहब बड़े शोधक उलूम माकूलात और फाजिल मोहकिकक इल्म मनकूलात के हैं । इल्म इनका मशहूर है । कठिन - किताबें उलूम अरबिया की शागिर्दों को

१. 101

पढ़ाते हैं । इनके शिक्षा पाने की कैफियत यह है कि इन्होंने व्याकरण मौलवी मोहम्मद हमीद अजीमाबादी से, तर्कशास्त्र वो दर्शनशास्त्र मौलाना सिराजुद्दीन लखनवी वो मौलाना वाजिद अली बनारसी वो अल्लामा असर मौलाना फजल हक खौरआवादी से, वो धर्मशास्त्र मौलवी मोईनुद्दीन से और इल्म फराएज वो उसूल वो हदीस वो तफसीर मौलाना तुराब अली लखनवी से तहसील किया है । हिसाब और गणित का हाल मालूम नहीं की किससे प्राप्त किये । हकीमी के भी बड़े विशेषज्ञ हैं । हकीमी की तमाम किताबें हकीम मोहम्मद याकूब लखनवी के पुत्र मौलाना मोहम्मद इब्राहिम से पढ़े हैं । अपने उस्ताद हकीम मोहम्मद इब्राहिम के साथ सात वर्ष लखनऊ में रहकर हकीमी सीखे हैं । मरीजों का इलाज भी करते हैं । फारसीदाँ हैं । फारसी के गद्य लेखन में बड़ी कुव्वत हासिल है । गद्य साधारण वो व्यापक वो संक्षेप जिस प्रकार में चाहिये बहुत जल्द, थोड़े समय में

लिख देते हैं । इसके अतिरिक्त काव्य इनका ख्वाजा मुहम्मद वजीर की तरह व्यापक वो मधुर होता है । औपन्यासिक वो मानीबन्द दोनों तरह की गज़लें कहते हैं । मौलवी साहब उर्दू में अतुलनीय शायर हैं । ख्वाजा मुहम्मद वजीर लखनवी के शिष्य हैं । लेखक को इनसे सोहबत रही है । अकसर महफिलों में शरीक हुआ करता हूँ और काव्यकला में परामर्श भी इनसे लेता हूँ । फारसी व्याकरण में एक रिसाला (पत्रिका) मोख़ज़नुल तफ़्हीन और उर्दू व्याकरण में एक पत्रिका मोसम्मा ब उसूल काग़िल और हकीमी कला में एक कराबादीन मोसम्मा बो मालिजात, और भीलाद शरीफ में एक किताब मोसम्मा बरहमत काग़िल वो लोग़त (शब्दकोश) अरबी वो फारसी वो उर्दू में एक पत्रिका मोसम्मा ब अनीसुल तालबीन, और एक दीवान गज़लों का, और नवाब लेफ़्टिनेंट गवर्नर बहादुर के प्रशंसा में एक कसीदा इनके यादगार हैं । इनके पुरखों में मौलाना कुतुबुद्दीन ..... शाहजहाँ के राज्यकाल में सात हजारी पद पर थे ।

पृ. 102 — गज़ल

पृ. 103 — गज़ल

पृ. 104

22. मौलवी शाह अहमदुल्लाह, साकिन — मुजफ्फरपुर चकला नई, परगना — बसारा ; आलिम दीनदार हैं । सैय्यद अहमद शहीद के समूह से हैं । हमेशा नमाज रोजे में व्यस्त रहते हैं । हर जुमा को मौलवी अब्दुल कादिर की मसजिद में बैठकर वाज़ (भाषण) कहते हैं । लोगों को मुरीद भी किया करते हैं । इनके व्यक्तित्व से प्रभाव होता है ।

पृ. 105

23. मौलवी अबू मोहम्मद, साकिन मौजा — ब्रह्मपुरा, परगना — भरवारा ; आदमी शरीफ वो आलिम तथा अदालत, मुजफ्फरपुर, के वकील थे । तहरीर

इनकी बहुत जबर्दस्त थी । मर गये । इनके लड़के मौलवी नूर मौजूद हैं ।

24. मौलवी सैय्यद अलीमुद्दीन, साकिन मौजा — नगरनवथा, जिला — पटना, हाल मकामी बखरी, परगना — बसारा ; मौलवी साहब बड़े आलिम हैं । इल्म माकूलात वो मनकूलात बखूबी जानते हैं । इल्म हदीस में मौलवी नजीर हुसैन मोहम्मद देहलवी के शगिर्द हैं । आदमी शरीफ वो नजीब वो आली खानदान हैं । व्यवहार इनका बहुत अच्छा है । इनको अपने घर की आमदनी, जो पटना जिला में है, लगभग मोबलिंग चार हजार रुपये सालाना से कम नहीं होगी ।
25. हकीम सैय्यद विलायत हुसैन ; हकीम साहब असल रहने वाले मकाम मनेर, जिला अजीमाबाद के हैं । हकीम मौलवी मोहम्मद याकूब लखनवी के शगिर्द हैं । दस — बारह वर्ष से दरभंगा में हैं । यहाँ हकीम का काम करते हैं । दानी, योग्य, दयावान एवं शिष्ट हैं । इलाज का भी ढंग अच्छा है । दरभंगा के अधिकांश लोग इनसे इलाज करवाते हैं । हकीम साहब सादिक अली खान के यहाँ नौकरी करते हैं ।
26. मौलवी शेख अब्दुल अजीज, शेख अहमदुल्लाह के पुत्र ; साकिन मौजा — रहीमाबाद, मुत्तसिल डिविजन ताजपुर ; इल्म इनको अच्छा है । माकूल वो मनकूल दानों जानते हैं । कुछ समय शाहजहाँबाद में रहकर इल्म हदीस मौलवी सैय्यद नजिर हुसैन शाहजहाँबादी से तहशील किये हैं ।
27. मौलवी अशरफ हुसैन, साकिन मौजा — भवानीपुर उर्फ बहमपुरा, परगना — भरवारा ; मर्द शरीफ वो विद्वान थे । रोजगार में प्रतिष्ठित थे, मर गये । इनके भतीजे, हाजी तजम्मूल उर्फ मधु हुसैन मौजूद हैं ।

पृ. 106

28. मौलवी अब्दुल गफूर, साकिन मौजा — भवानीपुर उर्फ बहमपुरा,

परगना - भरवारा , आदमी शरीफ वो नजीब थे । लखनऊ में इल्म हासिल किये थे । जवानी में मर गये । इनको कोई औलाद नहीं है ।

29. मौलवी मोहम्मद शफी, शेख विलायत हुसैन के पुत्र ; साकिन मौजा - काजीभेड़ा, परगना - नानपुर ; इनको भी बहुत अच्छा इल्म है । आदमी शरीफ वो नजीब वो आली खानदान हैं । ये इल्म माकूल वो मनकूल मौलवी सखावत अली जौनपुरी से प्राप्त किये हैं । हकीम भी अच्छे हैं ।

30. हकीम सैय्यद तजम्मूल हुसैन ; असल रहनेवाले बस्ती बारेह (बाढ़ ?) के हैं । सैय्यद हैं । दस - बारह वर्ष से बीबी बच्चों के साथ दरभंगा में मोकीम हैं । हकीम का पेशा करते हैं । शेख नजमुद्दीन हुसैन, जमीन्दार, मौजा - विरौल, परगना - भरवारा के गुरीद हैं । आदमी बुद्धिमान, खुशनसीब, उदार ..... हैं । इलाज बहुत मन लगाकर करते हैं । अधिकांश लोग इनके हाथ से स्वरथ होते हैं । लेखक को इनसे मुलाकात है । बीमारियों में अकसर इनका इलाज करवाया है ।

31. मौलवी सैय्यद अब्दुल हई, सैय्यद नबी बख्श के पुत्र ; साकिन मोहल्ला - मीरमंजन, मोतल्लिका दरभंगा ; मर्द शरीफ वो नजीब वो आली खानदान हैं । इल्म व्याकरण, धर्मशास्त्र वो फराएज में दखल रखते हैं । आदमी साहब एखलाक हैं । शेरगोई में मौलवी सैय्यद मोहम्मद मुरशिद हसन कामिल के शार्गिंद हैं । शेर अच्छा कहते हैं । लेखक इन्हें शेर कहते हुए देखा वो सुना है ।

(पृ. 107 से पृ. 109 के कुछ अंश तक मौलवी साहब लिखित कवितायें हैं ।)

पृ 109

32. मौलवी अब्दुल वदूद, पेशर मौलवी अब्दुल हई मौसूफ ; ये जवान, खूबसूरत,

खुशपोशाक, योग्य, लेखक और वक्ता हैं । अरबी, फारसी और उर्दू जानते हैं । शेर भी कहा करते हैं । मौलवी सैय्यद मोहम्मद मुरशिद हसन काभिल के शागिर्द हैं । "बिसमिल" तखल्लुस करते हैं । कुछ दिन पहले इम्तिहान देकर अदालत मुंसिफी के वकालत का सनद हासिल किये हैं ।

(पृ. 110 से पृ. 111 के कुछ अंश तक उपर दिये गये मौलवी साहब का शेर लिखा हुआ है ।)

पृ. 111

33. मौलवी फजल हक ; साकिन मौजा - चटपरिया टोला, गौसनगर, परगना - जरैल ; मर्द शरीफ हैं, कौम के शेख हैं । मौलवी सैय्यद इमदाद अली बहादुर भागलपुरी के मुरीद हैं । इल्म व्याकरण, वो धर्मशास्त्र जानते हैं । मकाम भेरा में सब - रजिस्ट्रार के पद पर स्थापित हैं । अच्छे आदमी हैं । मशकबे में खूब मसरूफ रहते हैं ।
34. मौलवी सैय्यद अब्दुर्रहमान, साकिन मौजा - ....चूरिहार, परगना - बसारा ; नजीब वो शरीफ हैं, सही वंश सादात से हैं । हदीस वो तफसीर जानते हैं । ये मौलवी मनीरुद्दीन हुसैन के मुरीद और शागिर्द हैं, तथा मौलवी सैय्यद इमदाद अली खान भागलपुरी के मुर्शिद हैं ; पारो में सब - रजिस्ट्रार पद पर स्थापित हैं ।
35. मौलवी हकीम शेख खैरात अली, साकिन मौजा - कमरौली, परगना - भरवारा ;

पृ. 112

आलिम थे, हकीम थे, विद्यार्थियों को पढ़ाया करते थे । किला की मसजिद में वाज भी कहा करते थे । बीमारों के इलाज में अपना समय व्यतित करते थे । कौम के शेख थे । आखिर उमर में बाबू परमेश्वरी प्रसाद नारायण सिंह, जमीन्दार

नरहन, के दरबार में नौकरी करते हुए मर गये ।

36. मुल्ला मोहम्मद अली, साकिन मौजा - सिसवर, परगना - पिंडारूछ । ये तर्कशास्त्र वो धर्मशास्त्र के विद्वान हैं । मुत्तकी वो नमाजी और परहेजगार हैं । इल्म अच्छा है । बोलते कम हैं ।
37. मौलवी अल्ला दाद, साकिन मौजा - सुरवल, परगना - कुसमा ; एक अच्छे आलिम हैं । मकाम कलकत्ता के एक हाई स्कूल में शिक्षक हैं । वहीं साबिक सदर दीवानी के पेशकार मुंशी एलाही बख्श की बेटी से शादी करके रह गये हैं ।
38. मौलवी मोहसिन अली, मुंशी गुलाम याह्या के पुत्र, साकिन - खिजरचक, परगना - मिल्की ; इनको बहुत बड़ा इल्म था । ये लखनऊ में मौलवी फजले हक खैरावादी से इल्म माकूलात पढ़े थे । इसके बाद हरमैन शरीफैन जाकर ओलमाए मक्का वो मदीना से भी इल्म हासिल किये थे ; मिश्र जाकर ओलमाए मिश्र से भी इल्म हासिल किये । आदमी जवान, बहुत बुद्धिमान और विशेषज्ञ थे । पागलपन की बीमारी में अचानक कुँए में गिरकर मर गये ।
39. मीर नेमत अली, साकिन मौजा - लाला सीतापत, मोतल्लिका दरभंगा ; ये आदमी शरीफ, नेक और सदय थे । काव्य कला से शौक रखते थे । फारसी और उर्दू दोनों में शेर कहते थे । "नियाजी" तखल्लुस करते थे । अकसर मौलवी मुरशिद हसन कामिल के साथ इनको देखे थे । .....

पृ. 113

40. हकीम आगा अली खाँ, साकिन मौजा - मुजफ्फरपुर चकलानरी, परगना - बसारा ; असल रहनेवाले लखनऊ के हैं । मगर एक मुद्दत से मुजफ्फरपुर में रहते हैं । और यहीं के हो गये हैं । बड़े हकीम कहलाते हैं । इलाज करने का तरीका बहुत अच्छा है । उसूल से इलाज करते हैं । व्याकरण

वो तर्कशास्त्र वो हकीमी जानते हैं । इनके इलाज से लोग अच्छा होते हैं । सदाय तथा उदार हैं, परन्तु साधारण लोगो के चिकित्सा पर कम ध्यान देते हैं । गिने - चुने आदमियों की दवा करते हैं । मजहब शिया बिला तास्सुब रखते हैं । इन्हें कोई औलाद नहीं है ।

41. हकीम सैय्यद नवाजिश अली, हकीम सैय्यद सलामत अली के पुत्र ; साबिक सदर अमीन, मुजफ्फरपुर, साकिन - मुजफ्फरपुर ; ये भी हकीमी करते हैं । घमण्ड से दूर हैं । इलाज करने का ढंग अच्छा है । लोभ नहीं है । अच्छे आचरण के हैं । हकीमी में समय गुजारते हैं । मजहब शिया रखते हैं । इल्म माकूल लखनऊ में पढ़े थे । अब इनकी तबियत तसऊफ की तरफ है ।

42. हकीम मोहम्मद हाजी, साकिन - चक निजाम चकला गोरौल, परगना - बसारा ; मुजफ्फरपुर में हकीमी करते हैं । अकसर मरीज उनके इलाज से स्वस्थ होते हैं । हकीमी से लगभग चार सौ रुपये माहवार की आमदनी है । इनके पास चौदह - पन्द्रह हजार रुपये की जमीन्दारी थी, मगर फजूलखर्ची के चलते बरबाद हो गयी ।

पृ. 114

इल्म इनका औसत दर्जे का है । शरीफ वो आली खानदान वो प्रतिष्ठित हैं । हकीम शाह मेंहदी हसन करीम चक्की के संबन्धी हैं । मजहब सुन्नत जमात रखते हैं ।

43. मुंशी शम्भुदत्त, कायस्थ अमिस्ट, साकिन मौजा - मुशापुर, परगना - सरैया ; मर्द शरीफ वो आली खानदान थे । अरबी वो फारसी सब कुछ जानते थे । अपने भाई - बन्दों में बेमिसाल थे । मुंशीगिरी में मशहूर थे । राजा प्यारेलाल अजीमाबादी के शागिर्द थे । महाराज छत्र सिंह बहादुर के दरबार में नौकरी करते थे । मर गये । लेखक को मालूम नहीं की उनके कोई वारिस हैं या नहीं ।

44. लाला बोध सेन सिंह, कायस्था अमिस्ट, साकिन मौजा - कबीरचक, परगना - पूरबभीगो, मुत्तसिल दरभंगा । ये बड़े विद्वान थे । सौकड़ों हिन्दू और मुसलमान इनके शिष्य थे । मर्द शरीफ थे । इनकी योग्यता का हाल लेखक ने अपने दादा से सुना था । इनके वंश में लोग मौजूद हैं, कुछ पढ़े - लिखे हैं ।
45. लाला गोपाल लाल, कायस्था अमिस्ट, साकिन मौजा - रहमतपुर, परगना - सरैया ; मर्द शरीफ थे । फारसी भाषा में बड़ी योग्यता थी । हर समय फारसी पुस्तकों को पढ़ने - पढ़ाने में रहते थे । बड़े उदार थे । इनका कोई शिष्य अनपढ़ नहीं रहा । इनके सात बेटे थे, जो रहमतपुर के मालिक थे । किसी के मोहताज नहीं थे । इस क्षेत्र के लोग इनकी इज्जत करते थे । मर गये । इनके वारिस मौजूद हैं ।

तीसरा भाग

तिरहुत की जमीन निहायत सर्दसीर (गुणकारी) है । गर्मी की ऋतु फागुन महीना से शुरू होती है, और रोज ब रोज बढ़ती जाती है । चैत के महीने तक कुछ गर्मी और कुछ सर्दी दोनों का असर रहता है । बैसाख में गर्मी ज्यादा पड़ती है, परन्तु रात को किसी कदर सर्दी महसूस होती है और हाजत एक दोलाई या चादर ओढ़ने की होती है । जेठ में गर्मी ज्यादा हो जाती है । सर्दी का असर बाँकी नहीं रह जाता है । मगर ऐसी गर्मी नहीं होती की सहन न हो सके । इस जिला में लू नहीं चलती ; मगर कभी - कभी आंधी आती है और कुछ पानी भी बरसता है, ओले भी गिरते हैं । आषाढ के आरम्भ से पानी बरसने लगता है, बिजली करकने लगती है ; बादल झूम - झूम कर धिर आते हैं । तालाब, पोखरे, चौर और गढ़े भर जाते हैं । नदियों में खूब जोश आता है । घर से बाहर निकलकर जिधर आँख उठाइये, पानी ही पानी नजर आता है । सावन - भादों में हफ्ता - हफ्ता की झड़ी लगती है । रात - दिन पानी बरसता है । घर से बाहर निकलने की हिम्मत नहीं होती । कुंआर में

बरसात का अन्त हो जाता है । हथिया नक्षत्र के बाद पानी बहुत कम बरसता है । कातिक में बरसात का असर बाँकी नहीं रहता । जाड़े का प्रारम्भ होता है । पूस - माघ में खूब कड़ाके का जारा पड़ता है । बसंत पंचमी से बसंत ऋतु की आगद होती है । पेड़ों में नये - नये फूल आते हैं । तमाम मुल्क सरसब्ज नजर आता है । यहाँ के रहने वालों के लिये जलवायु अनुकूल है । अकसर लोग बुखार और मलेरिया से बीमार होते हैं । यरकान (जौनडीस और टी.बी.) बहुत कम होती है ।

इस जिला में आदमी बुद्धिमान, चतुर, मेधावी वो गूर्ख, सुन्दर, स्वस्थ, कोमल, बलवान वो दुर्बल, हर तरह के पैदा होते हैं ।

अशराफ़ (भद्र लोग, प्रायः शहर में रहने वाले या शहर से ताल्लुकात रखने वाले) इस जिला के उर्दू बोलते हैं । परन्तु उनके उर्दू कायदों के मोताबिक (व्याकरण के अनुसार) सही नहीं है ; पुल्लिंग को स्त्रीलिंग और स्त्रीलिंग को पुल्लिंग, इसके अतिरिक्त बहुत से अलफाज अहले जबान के मुहाबरा के खिलाफ़ बोलते हैं । मगर खास — खास लोग मुसतसना (इससे अलग) हैं, और गँवार वो दहातिनी वो गँवारी हिन्दी, और मैथिल पंडितान और मैथिल कायस्थ एक किसिम की हिन्दी जो अकसर संस्कृत अलफाज और तिरहुत की खास हिन्दी से मिली हुई है, बोलते हैं ।

गँवारी हिन्दी की मिसाल :

“आहाँक नाम छी की ?
कोन गाग घर अछि ?
कोन काजक हेतु आएल छी ?
कै दिन रहब ?”

मैथिल पंडित वो मैथिल कायस्थ बोली की मिसाल :

“अपनेक की संज्ञा थीक ?
कतय उपस्थित थीक ?
कोन कार्यक हेतु अयलहुँ अछि ?”

कई किसिम का गल्ला इस सरजमीन में होता है :

धान, जौ, मसूर, केराव, अरहर, तीसी, चना, मटर, मूंग, जवार, मकई, तोरी, तिल, कुरथी, सरसों, गेहूँ, गेंधी, राई, भटदास, कौनी, कोदो, सावाँ, उरद, पोस्ता, मरुआ, तुर्की ।

मगर जो गुजर औकात इस जिला के आदमियों का है साधारणतः सब जगह वो विशेषतः परगनात आलापुर, नारीदिगर, जरैल, बरैल, हाटी, धरौर, हावी वो बेरागी इलाकों में प्रायः होता है, और बहुत थोड़ी मेहनत से पैदा होता है । ज्यादा पानी की जरूरत नहीं होती है । फसल में मरुआ मुख्यतः गरीबों का भोजन है और परगनात सरैसा, बसारा, कुसुमा, जाखर, जरहुआ मरुआ खुरद वो कलों में ज्यादा होता है । जवार कलों याने मकई भी इन्हीं परगनात में ज्यादा पैदा होता है । अनाज के अतिरिक्त इस जिला के परगनात सरैसा वो बसारा वो हाजीपुर के इलाका में शकरकन्द, सुथनी, आलू, पोस्तादाना, तम्बाकू अधिक होते हैं । तम्बाकू बहुमूल्य और मशहूर है । इस जिला में नील की खेती अधिक होती है । अधिकांश मजरुआ जमीन जिसमें उपज अच्छी होती थी वह नील की खेती में चली आयी है । इस कारण खेती करनेवालों को उपजाऊ जमीन जिसमें खूब अनाज हो, उपलब्ध नहीं होती है । लेखक की समझ से मंहगाई तथा अकाल का कारण इस जिला में इसके अतिरिक्त दूसरा कोई नजर नहीं आता है ।

फलों के प्रकार की कैफियत :

आम, कटहल, बेल, शफतालू, नासपाती, हरफा, रेवड़ी, लेमू, अनार खट्टा तथा मीठा, शरीफा, नारियल, बैर

जामुन, लेघन, शहतूत, पपीता, अमरुद, अन्नानास, सीताफल, केला, अंजीर, सपाटू, केओला, नारंगी, शरबती करना, सुपारी, महताबी जिसको चकोता भी कहते हैं, अमड़ा, जमीरी लेमू, कागजी लेमू, खरबूजा, तरबुज, फूट, कमरख कसरत से होते हैं । मगर आम यहाँ के मेवों में निहायत उम्दा होते हैं । हर आम रंग, खुशबू, स्वाद वो सूरत में अलग होते हैं । कोई मीठा वो कोई फीका वो किसी से काफूर की बू और किसी से गुलाब की बू और किसी से केवड़ा की बू आती है । कोई लाल, कोई हरा, कोई पीला, कोई

सेन्दुरिया और कोई मटिया रंग का होता है । एक छँटाक से डेढ़ सेर तक का कुछ आम होता है । इस जिला के आदमी आम के कदरदाँ हैं । एक आम जिसको "महाराज पसन्द" कहते हैं, वह निहायत नफीस और उम्दा है । काफूर की बू उससे आती है । एक पेड़ में तीन तरह का आम होता है, पीला, लाल और हरा, रस पतला होता है । गीठास में गुड़ और मिश्री से ज्यादा गीठा है । इस आम का यह गुण है कि पका हुआ फल बहुत समय तक रहता है । इसका छिलका काला हो जाता है, मगर अन्दर से अपने स्वाद पर कायम रहता है ।

कटहल बखरा परगना और सीला का अति उत्तम होता है । तमाकू पाँड का, बेल पकड़ा का, गेहूँ झखरा का और पान पतैली का बहुत अच्छा होता है । प्रसिद्ध है । प्रसिद्धि बहुत दूर - दूर तक है । ऊख बहुत होता है और कई प्रकार का होता है ।

कैफ़ियत विभिन्न प्रकार के ऊखों की :

गन्ना छनियाँ, लरकोरी, पोंडा, कतारा, भोंदले

पृ. 119

और नबीयी के पौंडे सफेद और काले अमीरों के बाग में लगाये जाते हैं । बहुत अच्छे होते हैं । गुड़ यहाँ खूब बनाया जाता है, परन्तु इसके बनाने में ऐसी असावधानी की जाती है कि वह बहुत कड़वा और काला हो जाता है । दूसरे प्रदेशों के गुड़ से खराब होता है । शक्कर यहाँ बहुत होती है । बोरा भी यहाँ बनता है । अच्छा होता है । चीनी यहाँ कच्ची और पक्की याने लाल और सफेद दोनों प्रकार की बहुत होती है । बड़े - बड़े गोदाम चीनी के जिला दरभंगा वो सब - डिविजन मधुबनी में है । मिश्री भी यहाँ बनती है । परन्तु कालपी के जैसे मिश्री नहीं बनती । मिठाई इस जिला में बहुत अच्छी बनती है । जिसका ब्यौरा नीचे लिखा जाता है ।

मिठाईयों के विभिन्न प्रकार :

जिलेबी, कुछ प्रकार के लड्डू, गुलाबजामुन, बतासा, बरफी, दुरबहिश्त, इलायचीदाना, अनरसा, खजला, पेड़ा, छेनाबड़ा, रसगुल्ला, बुँदिया, अगिरती, शकरपारा, लाई, खोबी के लड्डू, अंगूरदाना, रेवड़ी, मुंगवा, ताजखानी, पोनार, तूत, सेब, गट्टे, दहीबड़ा, कुन्ती, लडोई ।

इस जिला में तरकारी विभिन्न प्रकार की होती है ।

तरकारियों के प्रकार :

गाजर, मूली, शलजम, फूलगोभी, ओलगोभी, जलगोभी, करमकल्ला, सलाद, बैंगन, सेम, कच्चू, खीरा, रामतरोई जिसको भिण्डी भी कहते हैं, ओल, कोहरा

पृ. 120

जिसे कदीमा भी कहते हैं, कद्दू, अरबी, करैला, केला, बोरो, ककरी, आलू, पलवल, घिउरा, तरोई, पेठा जिसे सूरज कोहड़ा भी कहते हैं, फलि, कीच, चठवल, गुर्मी, तिकोनी । साग बहुत तरह का होता है ।

कैफ़ियत साग, सब्जियों की, चोलाई, कुर्मी, पोली, खुर्फा, नोनी, सरहंजी, पालक, कुसुम, चन्दनी, पटुआ, सरसो का साग, लाल साग, मेथी, सोया, चनसो, बथुआ, गन्धारी, शला, सफ़ेद गंधपुरौना, ठढ़िया । यह बात बहुत याद रखने की है कि सफ़ेद गंधपुरौना का साग खाने से आँख की रोशनी बढ़ती है ।

कैफ़ियत मसाला :

घणियाँ, लहसून, हलदी, अदरक, सौंफ, जीरा सफ़ेद वो काला, पुदीना, गंदना,

मिरचा, प्याज सफेद और लाल, तेजपात, काली मिर्च, लोंग और इलायची छोटी, बड़ी ।
दालचीनी अन्य स्थानों से आती है । इस जिला में बहुत तरह के फूल होते हैं ।

कैफ़ियत फूलों के :

राय बेल याने बेला, चगेली सफेद वो पीला, जूही, गुलाब, सोसन, नरगीस

पृ. 121

मौलसिरी, भालेसरी, मालिनी, अपराजिता, अगरत, झुम्का, दोपहरिया, गुलमोनियाँ,
जटाधारी, गुलेखैरू, कपूरपत्ता, शिबू, गुल निलोफर, कमल, हरसिंगार, गेन्दा, जाफरी,
चम्पा, इन्द्रकमल जिसे सुगन्धराज भी कहते हैं, उरहूल सफेद और लाल, क्यौरा, सूरजमुखी,
गुलमखमल, गुलदाऊदी, गुल इलायची, गुलेअजायब, इश्कपेचा, लजालू, गुलेकुसुम, गुलमेंहदी,
केतकी, रूपमंजरी । इसके अतिरिक्त अंग्रेजी फूल कई किसिम के लोगों के बगीचों में
मौजूद हैं । परन्तु कुसुम को किसान लोग अपने खेतों में बोते हैं और यह फूल कपड़ा
रंगने में काम आता है । इस जिला की औरतें कुसुम के फूल से रंगे हुए कपड़ों को बहुत
पसन्द करती हैं ; अमीर गरीब (सब) को उपलब्ध है । और हरसिंगार तथा गेन्दे के फूल
भी कपड़ा रंगने में काम आता है ।

इस जिला में जमीन नीची है और तालाब में जहाँ साल भर पानी रहता है, मखाना
खूब उपजता है । यहाँ से दूर - दूर के शहरों और मुल्कों में व्यापारी लोग ले जाते हैं
और ज्यादा नफा उठाते हैं । जो जमीन नशेब याने नीची है उसमें सिंघारा और कसेरू
होता है जो बहुत स्वादिष्ट और उत्तम है ।

जानवरों के बारे में :

इस जिला में गाय, बैल, गेंस, बकरी, खरूसी, घोड़ा, भेड़, कुत्ता, बिल्ली, गीदड़,
भेड़िया, गदहा, सूअर, खरगोस, खूब पैदा होते हैं । इस जिला में बैल सब जगह परन्तु

विशेषकर परगना बछौर में उत्तम पैदा होते हैं । दूर - दूर के व्यापारी यहाँ से खरीद कर ले जाते हैं और भेड़

पृ. 122

नानपुर इलाका, सब - डिविजन सीतामढ़ी का बहुत अच्छा होता है । इसी तरह घोड़ा भी इस जिला में प्रायः सब जगह, विशेषकर सरैया परगना में बहुत बेहतर, चालाक, खूबसूरत वो कदमबाज जानदार होता है । सरैया परगना की जलवायु घोड़ों के लिये बहुत मुनासिब वो लाभदायक है । सरकारी स्तबल भी मकाम पूसा परगना - सरैया में मुजफ्फरपुर से दस कोस (बीस मील) पूरब स्थित है । हर दूसरे साल मकाम पूसा के स्तबल से बहुत से जानवर तैयार होकर और जिलों में भेजे जाते हैं । मौजा - अखता, परगना - बेरा में शिकारी कुत्ते भी होते हैं ।

उन पक्षियों के बारे में जिन्हें लोग पालते हैं :

बुलबुल, लाल, तोता, दहील, पद्मा, मुर्ग, पपीहा, बया, तीतर, हुदहुद, कबूतर, बटेर, कुमरी, फाकता, खंजन, मैना, भोजंगा, कोयल, हरहद, शकरखोड़ा, भंगराज, मोर, नीलकंठ, पल्लक, जिसे हरवी भी कहते हैं ; सरौली, शामान, बत्तख ।

शिकारी पक्षियों के बारे में :

बाज, शिकरा, शाहीन, दिलशेरा, कोही ।

उन पक्षियों के बारे में जिसका मांस लोग खाते हैं :

पनहरी, बासा, लुगड - झुगड, पासिन, चुसरी बच्चा, धवती, जुर्रा

लोहा सारंग, गीरी, कोरियर, चारंज, सिल्ली, करमान, महोखा, हरियल, बानवी, सुरखाव, बगुला, तीतर, कबूतर, फाक्ता, मैना, बनमुर्गी, चाहा, चाहाभरवा, बदर, मजीटा, डमर, सकचोर, कुलंग, किरकिरा, कनकारी, मोर, डोबर, कबार, घोंघल, दाबल, दिघबंच, मेल, लालसर, गिड़रा, घरेलू तथा मैदानी कसवा पक्षी, बनखोखर, झला जिसको कसयाभी कहते हैं, कोदच्चा, चाहा, अधारी, चाहा केसरिया, चाहा सुगई, चाहा टठेरी, चाहा संचैल, चाहा गोम्बार, चाहा चोल्का, चाहा टटवारी, चाहा रूनी, चाहा निकमी, चाहा बटसरी, लौकरी चिहोर, खेबरा, काबूद, बाक भलकेल, अरुन, निदम, पिजला, चीनीरू, चरसलंगू ।

मगर मुर्ग, बनमुर्गी, बगुला, मौना, फाक्ता, बत्तख, कोदया और वाक इस जिला के हिन्दू नहीं खाते हैं ।

साँपों के प्रकार :

गहुमन, करैत, काला धामन, सखड़ा, दूमुँहा, बहरा, नाग, हरहरा, बोमरी, घूडकरैत, गुड़रावारी, सकवा और दराद ।

अजगर वो अफई इस जिला में पैदा नहीं होते । इसके अतिरिक्त कई प्रकार के कीड़े — मकोड़े घरती में रहनेवाले इस जिला में हैं :

बिच्छू, कनगोजर, कनसलाई, हजारपाया, लोटन, छिपकिली, गिरगिट, मेढ़क, मेढ़क छोटकी, चूहे, छुछुन्दर, नेवले, गिलहरी, सनगोहि, लोमरी ।

हाथी इस जिला में पैदा नहीं होते हैं । मगर नेपाल इस जिला के करीब है । वहाँ पैदा होते हैं । सादिक अली खाँ, रईस, दरभंगा, के यहाँ एक बहुत उम्दा हाथी है । कहीं

ऐसा हाथी नजर नहीं आता है । महाराज सर जंग बहादुर, नेपाल, इस हाथी के कीमत में बीस हजार रुपया और अपने फिलखाना का एक हाथी देने को तैयार थे, मगर खाँ साहब ने स्वीकार नहीं किया । वस्तुतः यह हाथी इस जमाने में दुर्लभ है । राजा लीलानन्द सिंह, राजा बनैली, जिला - पुर्णियाँ, इस हाथी को मंगवाकर देखे थे और देखकर बहुत खुश हुए । सैय्यद इरशाद हुसैन, जमीन्दार धरमपुरी, परगना - सरैया, के मारफत पचीस हजार रुपया इस हाथी के लिए देने को तैयार थे, मगर खाँ साहब चालीस हजार रुपया माँग किये ।

इस जिला का दूध - दही और घी अच्छा होता है, परन्तु चंगेरा और छाँछ में जमाया हुआ दही अति स्वादिष्ट होता है । जिस किसी ने यहाँ का दही खाया वही गजा जानता है । छाँछ वो चंगेरा में जमाया हुआ दही पन्द्रह से बीस रोज तक नहीं बिगड़ता है ।

चावलों के प्रकार :

इस जिला में चावल महीन, मोटा, खुशबू वो कमखुशबू, चौरा, पतला, लम्बा, जल्द गलने वाला वो देर से गलने वाला, कई तरह का पैदा होता है ।

पृ. 125

बासमती चावल यहाँ का बहुत अच्छा होता है । दैनिक उपयोग के चावल की तरह यह घी खूब सोखता है ।

वृक्षों के बारे में : औखट वृक्षों के प्रकार :

पीपल, पाकड़, बरगद, इमली, छतवन, अशोक, सीमल, नीम, बकाईन, अमड़ा, सखुआ, शीशम, गुल्लर, फरहद, गम्हाड़, कबिहर, महुआ, संभालू, दरुबरना, कचनार, सिरीस, अमलतास, ताड़, खजूर, कदम्ब, बबूल, धूपसरड़, कत्था, चन्दन, आँवला, रीठा,

बुढ़ल, मायदा, पैरार, सोहजन, तूत, पलास, तेंदू, सहुड़ा, सेरौ, लसोढ़ा, जयंत, हड़, भेड़ा, मेवादार और गैरमेवादार बहुत प्रकार के होते हैं । ताड़ बहुत देखने में आता है । जिस गाँव में देखिये, सौ – दो सौ पेड़ मौजूद हैं । इस जिला के लोग इससे बहुत काम लेते हैं, और फायदा उठाते हैं । इसके कच्चे फल का गूदा खाते हैं और पकने पर गाँव के लोग इसका रस निकालकर पीते हैं । सुना है कि उड़ीसा और बंगाल में इसकी मिठाई बनती है । गुसलमान इसके रस में मीठा पुलाव पकाते हैं । इसमें ताड़ी भी होती है । ताड़ी की इस जिला में बहुत खर्चा है । प्रत्येक गाँव एवं शहर में ताड़ी की दूकान है । ताड़ के पत्ते का पंखा बहुत सुन्दर होता है ।

पृ. 126

इस जिला में बाँस बहुत होते हैं । अमीर और गरीब, सब लोग बाँस का छप्पर बनवाते हैं । इसके अतिरिक्त इससे और बहुत काम होते हैं । बड़ा बाँस दस – बारह रुपया सैकड़ा के हिसाब से बिकता है । छोटा बाँस छः – सात रुपया सैकड़ा के हिसाब से बिकता है । इस जिला में शीशम और सखुआ की लकड़ी बहुत मिलती है । लोग इन लकड़ियों को मकान बनाने के लिये उपयोग करते हैं । पहले चार – पाँच रुपये में एक चौकोरा सखुआ मिलता था ; परन्तु जब से नेपाल नरेश लकड़ी का प्रबन्ध अपने हाथ में ले लिये हैं, यह बहुत मंहगा हो गया है । अब अस्सी – सौ रुपये में एक चौकोरा मिलता है ।

इस जिला में, खास दरभंगा में, मझौली, गाड़ी और रथ बहुत मजबूत, और सुन्दर बनता है ।

नदियों के बारे में :

मिथिला माहात्म्य के दूसरे हिस्से को देखने से मालूम होता है कि प्राचीन काल में इस जिला में पन्द्रह नदियाँ बहती थी :- कोसी, कमला, विल्वमती, भूयसी, गिरिका, जलाधिका, दुग्धवती, व्याघ्रवती, वरजा, मण्डला, इक्ष्वावती, लक्षण देवी, अकुक्षी उर्फ जंघाजिया,

जिसे शालिग्रामी भी कहते हैं । परन्तु अब बहुत समय गुजर जाने के चलते इन नदियों के नामों में परिवर्तन हो गया है । अब कहना मुश्किल है कि इन नदियों को क्या कहते हैं ; किस नदी का क्या नाम है । इस समय तिरहुत जिला में जितनी नदियाँ बहती हैं और जिस नाम से बहती हैं, लिखे जाते हैं :

जीबछ, बकिया, जमबाड़ी, नून, कदाना, व्या, खरौकी, लकण्डी, करेह, धमड़ा, जमुनी, कमला, बलान, वागमती, गण्डक, कोसी, गंगा, कल्याणी देवी, परावना, तिलयुगा ।

कुछ नदियों में साल भर पानी रहता है, नाव चलती है । कुछ नदियों में सिर्फ बरसात में नाव चलती है । माघ कातिक के पूर्णमासी में कमला स्नान का बड़ा मेला लगता है । दूर - दूर के लोग मेला में आते हैं । इन नदियों के अतिरिक्त इस जिला के सरैया परगना में दल्लूखाल तथा बरैया दो बड़े चौर हैं । इनमें हमेशा पानी भरा रहता है । इसमें चिड़ियों का शिकार खूब होता है । प्रत्येक चौर का घेरा चौदह कोस (अट्ठाईस मील) का है ।

जन समुदाय का ब्यौरा :

इस जिला में हर कौम के लोग रहते हैं । मैथिल ब्राह्मण, सकल द्विपी ब्राह्मण, कनौजिया ब्राह्मण, सरबरिया ब्राह्मण, पछिमान ब्राह्मण जिसे भूगिहार ब्राह्मण भी कहते हैं, राजपूत, खत्री, कायस्थ श्रीवास्तव, कायस्थ अगिष्ट, अग्रवाल, रस्तोगी, कलवार,

कायस्थ माथुर, कायस्थ मैथिल जो अपने को कर्ण कहते हैं, कायस्थ गौर, कायस्थ अइठाना, शेख, सैय्यद, मुगल, पठान, जुलाहे, मिरसीकार, कुर्मी, हजाम, गाली, क्योट, अमाँत, मल्लाह, बैस बनियाँ, हलुआई, नोनियाँ, कलाल, कुम्हार, तुराहा, नौनियार, कहार, गोआला, सूरी, तेली, पटवा, लहेरी, लोहार, कठबनियाँ, गरेड़ी, वमार, डोमरा, धोबी, दुसाध, तम्बोली, मुसहर, बिन्द, बाँतर, ताँती, ततमा, लोनिया, बेलदार, ठठेश, कलईगर, दर्जी, नट, सिनचिरिया, करोड़िया, अघोरी, बक्खो, कंजर, दारी, कौव्वाल, मिरासी, हिजरा, भाँट, धाम, धानुक, अगरहरी, बाथम, कान्दू, कसेरा, रौनियार, केसरबानी, कोइरी, धीमर, सिन्दुरिया, कहतो / (खतबे), खटिक, बढई, पासी, सोनार, धुनियाँ, जौनपुरी, बरनवाल, मेहतर, चाँई, बरई, सौरिया, कोड़ेरिया, भाँड, दफाली । और जबसे सरकार इंगलिशिया की हुई इस जिला में इसाई किश्चियन भी बहुत हैं ।

इस जिला के हिन्दू, मुसलमान के शरीफों के अतिरिक्त जितने कौम के लोग हैं, वे सब एक — एक खास पेशा करते हैं ; कोई कपड़ा बनाता है, कोई कपड़ा सीता है, कोई तरकारी बेचता है, कोई तेल बेचता है ..... ।

जो कौम जिस पेशा को हमेशा से करते आये हैं उस खानदान के लोग वही पेशा करते हैं, कोई दूसरा पेशा अख्तियार नहीं करते । उनके शादी — व्याह भी उसी पेशा के लोगों में से होती है ।

इस जिला का जब कोई शरीफ आदमी नौकरी या व्यापार से माल और हैसियत बनाता है तो अपने रिश्तेदारों को हर तरह से मदद करता है । इस जिला के लोग शरीफ, अच्छे मिजाज और मिलनसार होते हैं ।

मन्दिर, गढ़ी, किला, तालाब वो मसजिद इत्यादि का ब्यौरा :

1. जनकपुर : इस मिथिला देश में यह एक उत्तम पूजा स्थल है और अति पवित्र तथा पूज्य है । यहाँ मन्दिर पोखता और बहुत मजबूत बने हुए हैं । मन्दिरों में श्री रामचन्द्र जी, लछमन जी, जानकी जी वो हनुमान जी इत्यादि देवताओं की मूर्तियाँ हैं । जनकपुर में चैत के महीने में हर साल रामनवमी के दिन बड़ा मेला लगता है । कहते हैं कि इस जगह प्राचीन काल के सत्तर – बहत्तर तालाब हैं ।

जनकपुर के पूरब शिलानाथ महादेव और कपिलेश्वर महादेव, पूरब और दक्षिण कोने में गोपेश्वर महादेव, दक्षिण में कल्याणेश्वर महादेव, पश्चिम जलेश्वर महादेव, उत्तर जलदनाथ महादेव, पूरब और उत्तर कोने में मिथिलेश्वर महादेव, दक्षिण और पश्चिम कोने में भैरव महादेव, योगेन्द्र महामाया तथा गिरिजादेवी के स्थान हैं । उनके बारे में अलग – अलग विस्तार से लिखे जाते हैं ।

जनकपुर से दक्षिण विभातुक योगी, दक्षिण और पश्चिम कोने में गौतम ऋषि, पश्चिम वाल्मिकी, और उत्तर में याज्ञवल्क्य के तपस्या करने की जगह मोकरीर थी ।

पृ. 130

यहाँ से पाँच – छः कोस की दूरी पर उत्तर और पूरब कोने में धनुषा क्षेत्र है । श्री जानकी जी के स्वयंवर में जो धनुष महाराज रामचन्द्र तोड़े थे उसका एक हिस्सा टूटकर उसी जगह जा गिरा था, वह अभी तक मौजूद है, लोग उसका दर्शन करते हैं । महारानी महेश्वर लता, महाराज लक्ष्मीश्वर सिंह की माँ इस जगह पर्यटकों तथा यात्रियों के रहने के लिये एक पोखता मकान बनवा दिये हैं ।

2. सीतामढ़ी : यहाँ कुछ पोखता मन्दिर हैं, जिनमें रामचन्द्र, लछमन, जानकी, महादेव

वो महावीर की मूर्तियाँ हैं । चैत के महीने में रामनवमी का मेला होता है, लोगों की बड़ी भीड़ होती है और हजारों बैल बिकते हैं । यह जगह हिन्दुओं के लिये बहुत पवित्र है । जिस समय राजा जनक सोने का हल अपने हाथ से जोते थे तो उसके फाले से जमीन उखड़ी और एक घड़ा निकल आया । इससे छोटी उमर की एक लड़की निकली जिसका नाम "सीता" रखा गया । वास्तव में यही सीता का जन्मस्थान है इसलिये हिन्दू लोग इसे पवित्र मानते हैं । इसीलिये इस स्थान का नाम सीतामढ़ी कहा जाता है । संस्कृत में हल के फाल को सीता कहते हैं । चूँकि हल चलाने के समय सीता जमीन से प्रगट हुई, इसलिये इनको सीता कहते हैं । सीता का नाम जानकी भी है ; महाराज जनक सीता को अपनी बेटी की तरह पाले थे, इसलिये जानकी कहलाती हैं । यहाँ सरकार इंगलिशिया की तरफ से जिला — मुजफ्फरपुर का सब — डिविजन और मुंसिफी है ।

3. मन्दिर महादेव : मौजा बिराटपुर, परगना — भाला, मधुबनी सब — डिविजन में एक गढ़ी है, जहाँ महादेव का एक मन्दिर है । लोग कहते हैं कि यह गढ़ी राजा बिराट का बनवाया हुआ है । अभी यह गढ़ी लगभग एक बीघा में है । महादेव का नाम क्या है, मालूम नहीं ।

पृ. 131

4. शिलानाथ महादेव जी : मौजा जयनगर, परगना — बछौर, में शिलानाथ महादेव का एक मन्दिर था, वह गिर गया । महादेव पानी के भीतर हैं । उससे पूरब उत्तर कोने में पाव कोस (आधा मील) की दूरी पर थोड़ी जमीन गहरी है । तहकीकात से मालूम हुआ कि त्रेता युग में जब रामचन्द्र और लछमन जी जनकपुर आये थे तो किसी कारण से यहाँ भी आये थे, इसलिये यह बहुत पवित्र मानी जाती है, हिन्दू शास्त्र में इस जगह को "दूरी क्षेत्र" कहते हैं । तीस कातिक को शिलानाथ महादेव के मन्दिर के नजदीक मेला लगता है ।
5. कपिलेश्वर नाथ महादेव : मौजा ककरौड़, परगना — जरैल, में कपिलेश्वर नाथ

महादेव का मन्दिर है । लोग कहते हैं कि कपिल मुनि यह महादेव स्थापित किये थे ।

6. सिंघेश्वर नाथ महादेव जी : मौजा सिंघेश्वरपुर, परगना - नसुखपुर, कोढ़ा, इलाका सब - डिविजन मधेपुरा में सिंघेश्वर नाथ महादेव जी का मन्दिर है । यहाँ बड़ा मेला लगता है । यह मशहूर जगह है ।
7. जयश्रीनाथ महादेव : मौजा अनडिरह, परगना - जरैल, में जयश्रीनाथ महादेव हैं । यह स्थान बहुत दिनों का है ।
8. ईशाननाथ महादेव : मौजा - दबागी, परगना - महला, में ईशाननाथ महादेव का मन्दिर है । यह मन्दिर बहुत पुराना है, और महादेव जी भी

पृ. 132

बहुत रोज के हैं । लोग कहते हैं कि लगभग चार सौ वर्ष पहले ये स्थापित हुए होंगे । किसने स्थापित किया, मालूम नहीं ।

9. महादेव : मौजा - देकुली, परगना - विवरा, में मौजा कुम्हरौली के पूरब एक महादेव का मन्दिर है, जिसमें एक महादेव हैं, इनका क्या नाम है और किसने स्थापित किया, मालूम नहीं ।
10. भैरवनाथ महादेव जी : मौजा - राजखण्ड, परगना - तिरसठ, में भैरवनाथ महादेव का मन्दिर है, यह बहुत पुराना है । महादेव बहुत रोज के हैं ।
11. महादेव जी : मौजा धरहरा महादेव मठ, परगना - नारीदिगर, में एक महादेव का मन्दिर है, मूर्ति बहुत प्राचीन है । यहाँ शिवरात्रि के दिन बड़ा मेला होता है । महादेव का नाम मालूम नहीं ।

12. भुवनेश्वरनाथ महादेव : मौजा – नाहर भगवतीपुर, परगना – हाटी, में एक महादेव का मन्दिर है । इनका नाम भुवनेश्वर महादेव हैं । किसने स्थापित किया, मालूम नहीं ।
13. सिद्धेश्वर नाथ महादेव और सिद्धेश्वरी देवी : मौजा सरसो इटोरा पाही, परगना – भौर, में सिद्धेश्वर नाथ महादेव और सिद्धेश्वरी देवी भवनाथ मिश्र उर्फ अयाची दूबे द्वारा स्थापित हैं ।
14. चंडेश्वरनाथ महादेव जी : मौजा – बटुरी/हरड़ी, परगना – भौर, में एक महादेव का मन्दिर है । महादेव का नाम चंडेश्वरनाथ है । मन्दिर बहुत पुराना है, चंडेश्वर महथा का बनबाया हुआ है ।

पृ. 133

15. द्रव्येश्वरनाथ महादेव : मौजा देकुली, परगना – जखलपुर, में एक महादेव हैं । पहले यहाँ एक मन्दिर था जो गिर गया ; इसके चौखट में हिन्दी लिपि में लिखा हुआ था कि त्रेता युग में सुखदेव साहु यह मन्दिर बनबाये थे और महादेव स्थापित किये थे । लेखक को विश्वास नहीं होता है कि यह महादेव त्रेता युग में स्थापित हुए होंगे । मगर इसमें शक नहीं कि महादेव बहुत रोज के हैं । मन्दिर अब नहीं है, मगर मन्दिर की कुर्सी पोखता अबतक है । यहाँ एक पीपल का बहुत पुराना पेड़ मौजूद है । मन्दिर के खंडहर में पूरब उत्तर कोने में हिन्दी लिपि में लिखा हुआ है कि तेरह बीघा जमीन शिवोत्तर मौजा पिपरा में इसे दी गई ।
16. राज-राजेश्वर महादेव और राज – राजेश्वरी देवी : मौजा – डोकहर, परगना – बछौर, में महादेव और पार्वती की दो मूर्तियाँ एक ही पत्थर में हैं । महादेव का नाम राज – राजेश्वर और देवी का नाम राज – राजेश्वरी है । इस मन्दिर के पास एक पेड़ फूल का जिसका नाम बकुल प्रसिद्ध है, मौजूद है ।

फूल खुशरंग और खुशबूदार होता है । इस फूल का पेड़ इस जिला में इस जगह के अतिरिक्त और किसी जगह नहीं पाया जाता ।

17. बूढानाथ महादेव जी : मौजा - बिसबार, परगना - हाटी, में महादेव की एक मूर्ति है । महादेव का नाम बूढानाथ है ।
18. वृद्धवाणेश्वर महादेव जी : मौजा - देकुली, परगना - बसारा, में एक महादेव का मन्दिर है । वाचस्पति मिश्र, मैथिल ब्राह्मण, के बड़े भाई भालिवाण मिश्र इनको स्थापित किये थे, जिसका लगभग चार सौ वर्ष गुजरा है । संक्रान्ति में यहाँ बड़ा मेला होता है ।

पृ. 134

19. महादेव : मौजा - केउस, परगना - सरैसा, में एक महादेव हैं ; इनका क्या नाम है और किसने स्थापित किया, मालूम नहीं । तहकीकात से पता चला कि लगभग चार सौ वर्ष पहले महादेव स्थापित हुए होंगे । यहाँ मेला लगता है ।
20. तिलकेश्वरनाथ महादेव : मौजा - तिलकेश्वर, परगना - लवानगान, में एक महादेव हैं । यह मन्दिर पोख्ता पुराना है । लोग कहते हैं कि राजा नान्य (देव) यह महादेव स्थापित किये थे ..... इस जगह राजा की गद्दी है जो लगभग डेढ़ सौ बीघे में होगी, अभी तक मौजूद है ।
21. जागेश्वरनाथ महादेव और विष्णु : मौजा - महादेव मठ, परगना - आलापुर, में महादेव और विष्णु हैं । मन्दिर गिर गया । महादेव का नाम जागेश्वरनाथ है । यह महादेव लगभग पाँच - छः सौ वर्ष के होंगे ।
22. सोमेश्वरनाथ महादेव जी : मौजा - बेनी, परगना - आलापुर, में एक महादेव हैं, मन्दिर नहीं है ।

23. पारशमणिनाथ महादेव जी : मौजा - रहुआ भखराईन, परगना - पचही, में एक पुराना मन्दिर है, जिसमें महादेव हैं । महादेव का नाम पारशमणिनाथ है ।

पृ. 135

24. जलेश्वरनाथ महादेव जी : मौजा - गिड्डा, परगना - लोतन, में एक महादेव का मन्दिर है, नाम जलेश्वर है ।

25. कुशेश्वरनाथ महादेव : मौजा - रोता, परगना - हरनी, में एक महादेव हैं । इस स्थान में साधुओं की हाजत बहुत जल्द पूरी होती है ।

26. महादेव प्रगटलिंग : मौजा - सहटा, परगना - मिल्की, में एक महादेव प्रगटलिंग हैं । लोग कहते हैं कि विद्यापति ठाकुर, मैथिल ब्राह्मण, जो महाराज शिव सिंह के समय में नामी पंडित और शिव भक्त थे, मरने के समय अपने घर से गंगा स्नान करने के लिये चले । जब गंगा का किनारा तीन कोस (छः मील) रह गया, तो गंगा का ध्यान करके वहीं रह गये । दूसरे दिन सुबह होने पर गंगा नदी वहीं बहने लगी, विद्यापति ठाकुर उसमें स्नान करके प्राण त्याग किये । उसी जगह उनको संस्कार दिया गया । उनकी चिता पर महादेव का प्रगटलिंग है ।

27. गंगेश्वरनाथ महादेव जी : मौजा - लखनपुर, परगना - तिरसठ, में एक महादेव का मन्दिर है । महादेव का नाम गंगेश्वरनाथ है । लोग कहते हैं कि गौतम मुनि यह महादेव स्थापित किये थे ।

28. विदेश्वरनाथ महादेव जी : मौजा - लोहना, परगना - लवानगान, में एक महादेव का मन्दिर है । नाम विदेश्वरनाथ है ।

29. माधवेश्वर महादेव : खास दरभंगा में महाराज लक्ष्मीश्वर सिंह बहादुर के मकान के पूरब एक मन्दिर है,

जो महाराज माधव सिंह बहादुर का बनबाया हुआ है । उसमें महादेव हैं, नाम माधवेश्वर है ।

30. उर्वशीनाथ महादेव जी : मौजा - रहिका, परगना - जरैल, में एक महादेव का मन्दिर है । लोग कहते हैं कि राजा माधव सिंह की माँ, उर्वशी ठकुराईन यह महादेव स्थापित किये थे ।
31. महादेव : मौजा - लदई, परगना - आहिस, में एक महादेव हैं । लोग कहते हैं कि यह महादेव बहुत रोज के स्थापित किये हुए हैं । यहाँ पोख्ता मन्दिर मौजूद है ।
32. भद्रेश्वरनाथ महादेव : मौजा - पचही, परगना - हावी, में एक महादेव हैं । मन्दिर गिर गया । लोग कहते हैं कि यह महादेव दो - ढाई सौ वर्ष से यहाँ मौजूद है ।
33. उदेश्वरनाथ महादेव : मौजा - सिमारौंव, परगना - हावी, में पूरब तरफ एक पीपल के पेड़ के नीचे एक महादेव हैं, नाम इनका उदेश्वरनाथ है, मन्दिर नहीं है । यह महादेव बहुत प्राचीन हैं । किसने स्थापित किया, मालूम नहीं ।
34. वालेश्वर महादेव : यह महादेव हाजीपुर में एक कुँए में हैं, इनकी बहुत पूजा होती थी । आलमगीर बादशाह ने हुक्म दिया कि इनको उखाड़ कर फेंक दो । हाकिम इन्हें खोदने में बहुत कोशिश किया, मगर जैसे - जैसे खोदता गया महादेव जमीन में घँसते गये, और खोदते - खोदते एक कुँआ हो गया । तबसे लाचार होकर आलमगीर ने उस कुँए को भरबाने का आदेश दिया । कुँआ भर गया, मगर महादेव भरबा देने के बाद भी जमीन से उपर आ गये, जो अब तक मौजूद हैं ।

35. छिन्नमस्ता देवी, मशहूर कालिका देवी : मौजा – उच्चैठ, परगना – जरैल, में देवी का मन्दिर है । देवी का नाम छिन्नमस्ता और कोई – कोई कालिका भी कहते हैं । कालीदास, जो राजा भोज के समय में एक बड़े नामी पंडित गुजरे हैं, को इन्हीं की कृपा से एक रात में ज्ञान प्राप्त हुआ था । और बड़े नामी पंडित हुए ।
36. काली भगवती : मौजा – शिखरा महुआ, परगना – नारीदिगर, में एक काली की मूर्ति है । दशहरा में बड़ा मेला होता है । लोग कहते हैं कि यह मूर्ति बहुत प्राचीनकाल का है ।
37. गिरिजा देवी : मौजा – फूलहर, परगना – भाला, में गिरिजा देवी की मूर्ति है । यह बहुत प्राचीन और मशहूर स्थल है । यह वही स्थान है जहाँ श्री जानकी जी विवाह से पहले आकर पूजा करती थी । गोसाँई तुलसीदास रामायण के बाल काण्ड में यह चौपाई लिखे हैं :

चौपाई

“सेवत तोहि सुलभ फूलवारी,
वर दायनि त्रिपुरारि पियारी ।
देव पूजि पद कमल तुमारे,
सुर नर मुनि सभ होहि सुखारे ;
मोर मनोरथ जानहु नीके,
बसहु सदा उरपुर सबही के ।
कीन्हेहु प्रगट न कारण तेही,
अस कहि चरण गहे वैदेही ।
विनय प्रेम वश मै भवानी,
खसी माल मूरति मुसुकानी ।”

38. मौजा - कोईलख, परगना - भौर, में एक भगवती की मूर्ति है, नाम मालूम नहीं ।
39. उग्रतारा देवी : मौजा - महिषी, परगना - कबखंड, में उग्रतारा देवी की मूर्ति है ।
40. चंडी देवी : मौजा - चंडीपुर, में जो बनगाँव महिषी से आठ - दस कोस (सोलह से बीस मील) पूरब है, चंडी देवी की एक मूर्ति है और मन्दिर है ।
41. देवी : मौजा - बरसाम, परगना - धरौर, में एक मन्दिर है, जिसमें देवी की मूर्ति है, नाम मालूम नहीं ।
42. देवी : मौजा - सेमुआर, परगना - हाटी, में पीपल के पेड़ के नीचे देवी की एक मूर्ति है । पहले एक मन्दिर था जो गिर गया । देवी का नाम मालूम नहीं ।
43. योगनिद्रा देवी : मौजा - भिड्डा, परगना - लोतन, में देवी की एक मूर्ति है, नाम योगनिद्रा देवी है ।
44. वाणेश्वरी देवी : मौजा - मकरन्दा, परगना - लवानगान, में एक मन्दिर है उसमें देवी की मूर्ति है, नाम वाणेश्वरी देवी है । लोग कहते हैं कि वाचस्पति मिश्र के बड़े भाई वाण मिश्र ने यह मन्दिर बनवाया था और देवी को स्थापित किया था । करीब चार सौ वर्ष का जमाना गुजरा ।
45. कालिका देवी : खास दरभंगा में बागमती नदी के किनारे काली जी का एक मन्दिर है और मूर्ति है ।

सरकार इंगलिशिया के प्रशासन के शुरु में मिस्टर कैलिक साहब बहादुर, जज — कलक्टर, जब पहले — पहल दरभंगा आये थे और कचहरी करते थे, तो वृन्दावन सरकार सरिश्तेदार, बंगाली के साथ एक बंगाली ब्राह्मण थे, जिसका नाम शंकर ठाकुर था, उसने यह मन्दिर और मूर्ति स्थापित किया था । इसको डेढ़ — दो सौ वर्ष हुआ होगा । समस्त हिन्दू समुदाय के लिये यह बहुत पवित्र जगह है । इस मन्दिर में हजारों रुपये का माल चढ़ाया जाता है । महाराज साहब, दरभंगा, भी इस मन्दिर में हर साल दर्शन के लिये जाते हैं । मन्दिर का प्रबन्ध हीरालाल मिश्र और प्रसन्न मिश्र, दो भाई, ब्राह्मण, के हाथ में है । हीरालाल मिश्र आदमी लायक, शरीफ और उदार हैं । इस मन्दिर के पश्चिम तरफ दुर्गा जी का स्थान है और महादेव के कुछ मन्दिर हैं ।

46. म्लेच्छमर्दिनी देवी : दरभंगा के मिरजापुर महल्ला में देवी का एक मन्दिर है । नाम म्लेच्छमर्दिनी है । इस नाम का कारण यह है कि सन् 1241 फसली में चैत के महीने में जठियाही पोखर पर जिलहिज्जा महीना के दसवें दिन याने बकरीद के दिन कुर्वानी के वक्त हिन्दू मुसलमान में लड़ाई हुई थी, तलवार चली थी । एक मुसलमान बच्चा मारा गया और कुछ मुसलमान घायल हुए । आखिर मुसलमान हार गये और कुछ मुसलमान बन्दी हुए । इस लड़ाई के कुछ दिन बाद जठियाही पोखर के पच्छिम तरफ एक नोनियाँ मिट्टी खोद रहा था, तब देवी की मूर्ति जमीन से निकली । बहुत से हिन्दू लोग यह खबर सुनकर जमा हुए और उस मूर्ति को मिट्टी से निकालकर, पानी से धोकर साफ किये और वहाँ से उठाकर ले आये । एक पोख्ता मन्दिर सड़क के किनारे बनबाकर उसमें रखे और इनका नाम म्लेच्छमर्दिनी मशहूर किये । यह मूर्ति काले पत्थर की है । पहले क्या नाम था, मालूम नहीं । लोग कहते हैं कि यह जठियाही पोखर बहुत प्राचीन है । उस जगह पहले एक मन्दिर था, हो सकता है यह उसी मन्दिर की देवी रही होगी ।

47. रक्तमाला देवी : मौजा - झंझारपुर, परगना - नारीदिगर, में एक देवी का मन्दिर है, उसमें मूर्ति है । देवी का नाम रक्तमाला देवी है । यह मन्दिर पुराना किसका बनबाया हुआ है लेखक को मालूम नहीं ।
48. अहिल्या स्थान : मौजा - छूटिया, परगना - जरैल, में अहिल्या स्थान है । इस जगह पर महाराज छत्र सिंह बहादुर एक बहुत सुन्दर मन्दिर बनवा दिये हैं । इसके पच्छिम कुछ फासले पर गौतम कुंड है, जिसमें चैत के महीने में रामनवमी के दिन हिन्दू लोग पुण्य के लिये स्नान किया करते हैं । बड़ा मेला लगता है । शिवपुराण के दूसरे भाग के आठवें खण्ड में लिखा है कि यह कुंड एक हाथ का है जिसे गौतम मुनि ने खोदवाया । इस कुंड के समीप एक बड़ा नगर आबाद हुआ । गौतम ऋषि महाराज जनक के पुरोहित थे ।
49. जयमंगला देवी : मौजा - रजौड़, परगना - होसाबी, में जयमंगला देवी की मूर्ति है । एक मन्दिर गढ़ी पर है जो जयमंगला गढ़ी करके मशहूर है । देवी की यह मूर्ति बहुत दिनों की है ।
50. मन्दिर नौरत्न : दरभंगा के मुहल्ला मिर्जापुर में रामदयाल मेहता खत्री का बनबाया हुआ नौरत्न नाम का एक मन्दिर है । यह मन्दिर बहुत सुन्दर है । इस मन्दिर में रामचन्द्र, लक्ष्मण, जानकी और महादेव की मूर्तियाँ हैं । करीब सौ वर्ष पहले यह मन्दिर बनबाया गया । अब कुछ मरम्मत की जरूरत है ।
51. चामुंडा देवी : मौजा - कटरा, परगना - गढ़ी चावंद, में एक गढ़ी लगभग पोंत बीघा में होगी । इस गढ़ी के चारों तरफ

खाई है । गढ़ी पर तीन पीपल के पेड़ हैं । इन पेड़ों के बीच में मन्दिर के अन्दर चामुंडा देवी की मूर्ति है । परगना — गढ़ी चारुद इन्हीं देवी के नाम से प्रसिद्ध है । गढ़ी देखने से मालूम होता है कि यहाँ किसी राजा का मकान था और यह देवी उस राजा के समय की हैं ।

52. मुरली — मनोहर : मौजा — शुभंकरपुर में बागमती नदी के किनारे पश्चिम तरफ मुरली — मनोहर की मूर्ति है । लोग कहते हैं कि यह मूर्ति डेढ़ सौ वर्ष पुरानी है । वर्तमान मन्दिर पहले का बना हुआ है ।
53. राम मन्दिर : दरभंगा में महाराज साहब बहादुर के नरगौना में महाराज रुद्र सिंह बहादुर का बनवाया एक निहायत मजबूत मन्दिर है, जिसका नाम राम मन्दिर है ।
54. स्थल भगवत दास के नाम का : दरभंगा में मुहल्ला राम चौक में भगवत दास का एक स्थल है । यहाँ एक पुराना मन्दिर है जिसमें राम, लक्ष्मण और जानकी की मूर्तियाँ हैं । लोग कहते हैं कि यह स्थल बहुत प्राचीन है । लगभग डेढ़ सौ वर्ष का होगा ।
55. कपिल मुनि और हनुमान जी : मुहल्ला कैदराबाद बागमती नदी के पूरब दरभंगा में एक स्थल है । वहाँ कपिल मुनि और हनुमान जी की अष्टधातु की मूर्तियाँ हैं । पहले सरकार इंगलिशिया की तरफ से कैलिक सब जज के समय में ..... मन्दिर और पूजा वगैरह के सालाना खर्च के लिये मोकरर था । वह ..... सन् 1864 से ..... बन्द है । सालाना खर्च नहीं मिलने से मन्दिर का प्रबन्ध, पूजा और सदावर्त बन्द है । यह स्थल भी लगभग डेढ़ सौ वर्ष प्राचीन है ।

56. स्थल सोना मितवा : दरभंगा में मुहल्ला शमशेरगंज में शुभकरपुर घाट के किनारे एक स्थल सोना मितवा नाम का है । इसमें राम, लक्ष्मण और जानकी की मूर्तियाँ हैं । लोग कहते हैं कि यह स्थल लगभग डेढ़ सौ वर्ष का होगा ।
57. लक्ष्मीनारायण : मकाम नतरौटा, परगना - आलापुर, में लक्ष्मीनारायण की मूर्ति है । लोग कहते हैं कि यह बहुत प्राचीन मूर्ति है ।
58. चतुर्भुज नारायण और काली जी : मुजफ्फरपुर चकलानई, परगना - बरसाना मुहल्ला कोन्हौली में चतुर्भुज नारायण की मूर्ति है । किस व्यक्ति ने कब स्थापित किया, मालूम नहीं । इसी मन्दिर के समीप काली जी की भी मूर्ति एक मन्दिर में है ।
59. राम मन्दिर और शिव मन्दिर : मुजफ्फरपुर में मुजफ्फरपुर के शिव साहाय साहु महाजन के बनवाये ये दो मन्दिर हैं । ये बहुत ऊँचे और मजबूत बने हुए हैं । इनके समीप साहुजी का खोदवाया हुआ एक तालाब पोखरा पत्थर (के घाट) का है । यह तालाब वास्तव में देखने योग्य है ।
60. रामचौरा स्थान : यह स्थान हाजीपुर में है । इस जगह का असल नाम रामभद्र है । यहाँ रामजी और लक्ष्मणजी हजामत बनवाये (करवाये) थे । यहाँ राम के पाँव का निशान है । लोग इसका दर्शन करते हैं ।

गढ़ी :

1. गढ़ी : मौजा - गिर्जापुर, परगना - बछौर, के पूरब बारह मील की दूरी पर एक पुरानी गढ़ी है । लोग कहते हैं कि यह गढ़ी राजा नल ने बनवाया था । यह गैर

आवाद है और जंगल है ।

पृ. 143

2. गढ़ी : मौजा - जयनगर, परगना - बछौर, में एक निशान गढ़ी का पाया जाता है । लोग कहते हैं कि सन् 1773 ईसवी में अलाउद्दीन नबाब बंगाल ने यह गढ़ी बनवाया था ।
3. नौलागढ़ी : मौजा - नौलागढ़, परगना - नयपुर, में एक गढ़ी है जो करीब ढाई - तीन सौ बीघे में होगी । इस गढ़ी के अन्दर दो पोखर भी हैं । पोखरों के चारों तरफ का घाट पोखरा है । लोग कहते हैं कि यह गढ़ी राजा नल ने बनवाया था ।
4. गोंगर गढ़ : मौजा गोंगरगढ़, परगना - हमीदपुर, में एक पुरानी गढ़ी है । लगभग डेढ़ सौ बीघा में गढ़ी होगी । इसके अन्दर एक महादेव का मन्दिर है, जिसमें महादेव (मूर्ति/शिवलिंग) मौजूद हैं । यहाँ शिवरात्रि के दिन बड़ा मेला लगता है । गढ़ी किसने बनवाया, मालूम नहीं ।
5. गढ़ी : मौजा - कटनी, परगना - हाटी, में सात गढ़ियाँ हैं । इन गढ़ियों के घेरे में बहत्तर पोखर हैं । लोग कहते हैं कि यह गढ़ी राजा कटेश्वरी (कटेश्वरी) की है । इस राजा की एक गढ़ी मौजा - मलंगिया, परगना - जरैल, और एक, मौजा - जगत, परगना - जरैल, में है । सुना है कि इन दोनों गढ़ियों में बहुत खजाना है ।
6. गढ़ी : मौजा - गन्धवा, परगना - हाटी, में एक गढ़ी करीब पाँच बीघे में है । इसके चारों ओर खाई है । लोग कहते हैं कि यह गढ़ी राजा गन्ध की है ।
7. गढ़ी : गढ़ी महल डीह नाम से

मौजा - जरमा, परगना - चखनी, में एक पुरानी गढ़ी है । इसके हर तरफ खाई है । प्रसिद्ध है कि यह गढ़ी राजा भर ने बनवाया, जो जाति का दुसाध था । गढ़ी लगभग पन्द्रह - सोलह बीघे में होगी ।

8. गढ़ी माकूआ : मौजा - बनियाँ बसाढ़, परगना - रती, में एक बसाढ़ नाम के राजा की गढ़ी है । बहुत प्राचीन होने के चलते यह ढह गई । लेकिन अभी तक इसके बुलन्दी की निशानी मौजूद है । इस स्थान पर एक लाट भीमसेन के नाम से मौजूद है । पुराने जमाने का खोदवाया एक बड़ा तालाब है । लोग कहते हैं कि परगना बसाढ़ उसी राजा का आबाद किया हुआ है ।
9. गढ़ी : मौजा - बलिराजपुर, परगना - जबदी, में एक पुरानी गढ़ी है । यह गढ़ी दो मील के घेरे में होगी । इसके हर तरफ गहरी खाई है । लोग कहते हैं कि यह गढ़ी राजा नल की बनवायी है । यह राजा नल तिरहुत के अगले राजाओं में पहले थे । 1286 फसली के फागुन महीना में मिस्टर ग्रियर्सन साहब, ज्वाइन्ट मैजिस्ट्रेट, सब - डिविजन मधुबनी, जंगल कटवाकर थोड़ा सा इस गढ़ी को खोदवाये थे । एक मन्दिर का निशान, एक कुँआ और एक पोखरा मकान पाया गया । आखिर बन्द कर दिया गया ।
10. गढ़ी कनटरहँस : मौजा - कल्याणपुर, टोला - महादई, परगना - हावी, में लगभग पचीस बीघे में करीब बीस हाथ ऊँची एक गढ़ी है । लोग कहते हैं कि इसके अन्दर खजाना है । गढ़ी के चारों तरफ छः तालाब है । गढ़ी किस राजा की है, मालूम नहीं ।
11. गढ़ी - हावीडीह के नाम से प्रसिद्ध : मौजा - हावीडीह, परगना - हावी, में राजा हरबा की बनवायी एक गढ़ी है । राजा हरबा कौम का पासवान (दुसाध) था ।

यह गढ़ी इस समय लगभग पचीस बीघे में होगी । तहकीकात से मालूम हुआ कि यह गढ़ी पाँच सौ वर्ष से अधिक की है और राजा हरबा हमेशा इसी गढ़ी में रहता था ।

12. गढ़ी कूपगढ़ : यह गढ़ी मौजा - कमलदह, परगना - पिंडारुछ, में है । लोग कहते हैं कि इसे राजा धर्मागद ने बनवाया था । राजा धर्मागद तिरहुत के प्राचीन काल के राजा थे । गढ़ी लगभग अस्सी बीघे में होगी । यहाँ बहुत जमाने से मालती फूल का एक पेड़ है ।

13. गढ़ी : मौजा - गोखराहा, परगना - लडवारी, में एक गढ़ी लगभग पचीस बीघे में होगी । यह राजा अनुपदीप (नान्यदेव ?) की बनवायी हुई है । इसके चारों तरफ खाई का निशान मौजूद है ।

14. गढ़ी : मौजा - मोरौल बढरवा, परगना - नानपुर, में एक गढ़ी लगभग सौ बीघे में होगी । लोग कहते हैं कि यह गढ़ी भी राजा अनुपदीप (नान्यदेव ?) की बनवायी हुई है । चारों तरफ खाई का निशान मौजूद है ।

15. किला दरभंगा : खास दरभंगा में बागमती नदी के किनारे पूरब तरफ एक किला है जो शाहजहाँ, हिन्दुस्तान के बादशाह, के जमाने के पहले से था, अब टूट गया ; मगर निशान मौजूद है । वहाँ सरकार इंगलिशिया कायम है, उसमें पादरी और किश्चयन रहते हैं ; और ईसाई लोग उसमें प्रार्थना करते हैं ।

16. किला हाजीपुर : सन् 1357 ईसवी में शमशुद्दीन हाजी इलियास जो वहाँ का हाकिम था, एक किला और इसके अन्दर एक पत्थर की मसजिद, जो अबतक मौजूद है, बनवाया था ।

मसजिद :

1. मसजिद हाजीपुर : हाजीपुर में एक पक्का मसजिद है । इस मसजिद में एक काले पत्थर के टुकड़े पर संस्कृत और फारसी में एक दोहा लिखा हुआ है जिसे पढ़ने से इसका समय 1005 वि. सं. (?) मालूम होता है । (कहा जाता है कि) , यह मसजिद हिन्दुस्तान के सम्राट अकबर बादशाह के समय में बनाया गया था । परन्तु मसजिद बनाने वाले का पता अच्छी तरह नहीं लगता है । (दोहा पढ़ने से) मसजिद बनाने वाले का नाम मकसूद जान पड़ता है :

‘सुरपति लोचन की हरेद मन्गथ वाशा विचारि ।

सन मसजिद मकसूद को नदी यदी पुरशारि ॥ ’

2. मसजिद दरभंगा : दरभंगा में जो किला था उसके अन्दर सम्राट शाहजहाँ के समय में नबाब मिर्जा खान एक छतदार मसजिद बनवाये थे, और मौलवी शरफुद्दीन हुसैन के परिवार के सर्वश्रेष्ठ पूर्वज मौलवी सुबहानुद्दीन के दादा हाफिज अब्दुल वहाब को मतवल्ली नियुक्त किये थे । इसके बाद सम्राट आलमगीर के काल में नबाब मासूम खान इस छतदार मसजिद को तोरबाकर गुम्बजदार मसजिद बनवाये ; यह बात लिखी तारीख ; उन्नीस महीना सफर — अल — मुज्जफ्फू 31 जलूस मुताबिक 6 माह अगहन 1197 फसली, देखने से मालूम होता है । पुराने जानकारों का कहना है कि यह मसजिद 1107 फसली से पहले का है ।
3. मसजिद दरभंगा : मुहल्ला शमशेर गंज, दरभंगा, में करम अली खान का बनवाया हुआ एक पोख्ता मसजिद है । यह बेमरम्मत हो गया था, जिसे सादिक अली खान ने मरम्मत करवा दिया है ।

4. ईदगाह, दरभंगा : मुहल्ला कादिराबाद, खास दरभंगा, में एक ईदगाह है । यह सम्राट आलमगीर के अन्तिम समय में बनबाया गया था । जिस जमीन पर ईदगाह है उसका सनद कचहरी में दायर किये हुए एक मुकदमें के सिलसिले में वकालत के जरिये लेखक के हाथ आया था । सनद पर मुहर थी । इसे देखने से पता चला कि यह 1107 फसली से पहले बनाया गया ।
5. मसजिद वो ईदगाह वो गंजशहीदान, नागरबसी : मुहल्ला नूरगंज, स्थान - नागरबसी, परगना - कसमा, में किसी बादशाह का बनबाया हुआ एक बहुत सुन्दर मसजिद है, वहीं एक बहुत प्राचीन ईदगाह और इसी के निकट गंजशहीदान (शहीदों की बस्ती) है । गंजशहीदान में एक ऊँचा मजार नवाब ताज - अल - शरा का है । यह नवाब ताज - अल - शरा, जलालुद्दीन मुहम्मद अकबर बादशाह गाजी के समय में काजी या अगिल सुल्तानी (हाकिम) थे । एक मैथिल ब्राह्मण टिकवार साकिन मौजा - पेरिकपुर, परगना - कसमा, के जमीन्दार नियुक्त थे । जो राज्य कर देना बन्द कर दिये । बादशाह के तरफ से इस जमीन्दार से लड़ाई हुई । इस लड़ाई में नवाब ताज - अल - शरा और सेना के सभी आदमी मारे गये । (इसी से यह जगह) गंजशहीदान है । इसके बाद बादशाह की ओर से जयपुर के राजा जय सिंह के एक सम्बन्धी को भेजा गया ।

बड़ी घमासान लड़ाई हुई । इसमें जमीन्दार ब्राह्मण मारा गया, उसका घर और सारा समान सरकार से जप्त कर लिया गया ।

गंजशहीदान के निकट एक मजार जली बीबी का है । उसकी यह कहानी है कि एक काजी सुल्तानी नागरबसी में रहते थे । उनके मकान में आग लगी । बीबीयों ने घर से निकलने का प्रयत्न किया, मगर काजी ने निकलने नहीं दिया । वे सब जलकर मर गईं और वहीं गदफून हुईं । काफी समय तक

उनके मजार से पानी – पानी आवाज आती थी । एक बुद्धिमान व्यक्ति ने कूँआ खुदबा कर उन बीबीयों के नाम समर्पण कर दिया । उस तारीख से वह आवाज बन्द हो गई ।

पृ. 148

पोखर का हाल

खास दरभंगा में एक पोखर – गंगा सागर, दूसरा – कुमारी दिघ्ठी, तीसरा – सूखी दिघ्ठी, चौथा – हड़ाही, सब बहुत विशाल हैं । कहते हैं कि ये सब महाराज शिव सिंह के खुदबाये हुए हैं । परन्तु लेखक को इसमें सन्देह है, क्योंकि महाराज शिव सिंह तीन वर्ष नौ मास राजगद्दी पर बैठे, उसके बाद उनकी मृत्यु हो गयी । इतने अल्प समय में इतने पोखरों का खुदबाना कठिन जान पड़ता है । हो सकता है कि इन पोखरों में कुछ महाराज शिव सिंह के प्रबन्ध से, जिस समय वे राजा नहीं हुए थे अपने पिता देव सिंह के राज्य काल में, खुदबाये गये हों तो आश्चर्य नहीं । अथवा, इनमें से कुछ पोखर राजा देव सिंह के पहले, कुछ राजा शिव सिंह के राज्य काल में, और कुछ राजा शिव सिंह के बाद दूसरे – दूसरे राजाओं के राज्य काल में तैयार किये गये हों, परन्तु उनका आरम्भ राजा शिव सिंह के राज्य काल में हुए हों । वस्तुतः ध्यान देने से यही बात विश्वास योग्य है । कुछ लोगों का कहना है कि पोखर गंगा सागर महाराज नान्य देव के पुत्र महाराज गंगा देव का खुदबाया हुआ है । ये सब पोखर लगभग पाँच सौ वर्ष के होंगे ।

निजाम शाह वो पोखर लछमन सागर वो पोखर मिर्जा खान वो पोखर दिघ्ठी :

खास दरभंगा में तीन पोखर और मौजूद हैं : एक का नाम – मिर्जाखान का तलाव, दूसरे का नाम – निजाम शाह की दिघ्ठी और तीसरे का नाम – लछमन सागर

है । पहला दोनों बहुत प्राचीन है, लछमन सागर महाराज रूद्र सिंह बहादुर का खुदबाया हुआ है । मिर्जा खान शाहजहाँ के राज्य काल में पोखर खुदबाया था । जानकारों के कथानुसार, सुना है, निजाम शाह की दिव्यी महाराज शिव सिंह के समय में खुदबायी गयी थी ।

पृ. 149

8. लाल पोखर : 1281 फसली के अकाल में एक पोखर लेखक के मकान के पास दक्षिण की ओर खास दरभंगा में मिस्टर ए.बी. मैकडोनल साहब बहादुर, मैजिस्ट्रेट वी कलक्टर, जिला दरभंगा, के प्रबन्ध से खुदबाया गया । इसका नाम लाल पोखर है । यह बहुत अच्छा है, लगभग नौ – दस बीघे का होगा । इसकी देख – रेख के लिये एक सरकारी कर्मचारी नियुक्त रहता है । इसमें कोई स्नान करने नहीं जाता है । इसका पानी बहुत अच्छा है । इसमें जाठ नहीं है ।
9. पोखर : मौजा – बिरौल, परगना – हाटी, में एक बहुत विशाल पोखर है । जनसाधारण में प्रसिद्ध है कि यह पोखर राजा शिव सिंह का खुदबाया हुआ है ।
10. बार पोखर : मौजा – बार, परगना – पिंडारुछ, में एक बहुत बड़ा और गहरा पोखर है । लोग कहते हैं कि यह राजा शिव सिंह का खुदबाया हुआ है । इसका नाम बार पोखर है । यह लगभग दो सौ बिघा में होगा ; पनझाव इसका सौ बिघा है ।
11. पोखर : मौजा – सागरपुर, परगना – हाटी, में एक बहुत बड़ा और अच्छा पोखर है ; लगभग चालीस या पचास बीघा का होगा । कोशिश करने पर भी पता नहीं चला कि किसका खुदबाया हुआ है ।
12. पोखर : मौजा – रैयाग, परगना – भौर, में एक बड़ा लगभग साठ – सत्तर बीघा

का पोखर है । लेखक को पता नहीं कि किसका खुदबाया हुआ है ।

13. पोखर भोरी : मौजा — कमतौल, परगना — भरवारा, में एक अस्सी — पचासी बीघा का पोखर है । लोग कहते हैं कि यह राजा शिव सिंह का खुदबाया हुआ है ।

पृ. 150

14. पोखर : मौजा — रौंटी, परगना — हाटी, में एक प्राचीन पोखर लगभग पचास — साठ बीघा का होगा । लोग कहते हैं कि यह पोखर महारानी लखिमा देवी का खुदबाया हुआ है ।
15. पोखर : मौजा — संग्राम, परगना — पचही, में एक बहुत प्राचीन पोखर लगभग अस्सी बीघा का है ; मालूम नहीं किसका खुदबाया हुआ है ।
16. पोखर जरहटिया : मौजा — जरहटिया, परगना — हाटी, में एक पोखर है । यह राजा भैरव सिंह देव, उपनाम — हरनारायण, का खुदबाया हुआ है । यह बहुत सुन्दर और गहरा है । इसमें जाठ पत्थर का है ।
17. पोखर रजोखर : मौजा — लहरा/नेहरा (?), परगना — परिहारपुर राधो, में एक विशाल और अति सुन्दर है । इसका नाम रजोखर है ; लगभग साठ — सत्तर बीघा का होगा । लोग कहते हैं कि यह राजा शिव सिंह का खुदबाया हुआ है ।
18. रजोखर द्वितीय के नाम से पोखर : मौजा — केवटी, परगना — पिंडारूछ, में एक बीस बीघा का पोखर है । लोग कहते हैं कि यह भी महाराज शिव सिंह का खुदबाया हुआ है, इसका भी नाम रजोखर है ।

19. घोड़ दौड़ नाम से पोखर : इस जिला में तीन स्थानों पर बहुत बड़े – बड़े पोखर हैं । तीनों का नाम घोड़ दौड़ है, तीनों की लम्बाई लगभग एक – एक कोस (दो मील) होगी । इनमें से एक मौजा – नेहरा, परगना – परिहारपुर राघो में, दूसरा

पृ. 151

मौजा – भरवारा, परगना – भरवारा, में और तीसरा मौजा – बेला, परगना – आलापुर, में है । कहते हैं कि ये तीनों पोखर राजा शिव सिंह का खुदबाया हुआ है ।

20. सितारा नाम का पोखर : मौजा – हरपुर टोला वख्शी, परगना – हाटी, में एक पुराना पोखर लगभग साठ – सत्तर बीघा का होगा ।

21. पोखर : मौजा – लहरा, परगना – परिहारपुर, में नील कोठी से सटे दक्षिण की ओर एक लगभग साठ बीघे का पोखर होगा । प्रसिद्ध है कि यह महाराज हरि सिंह देव का घोड़ा दौड़ाया हुआ पोखर है ।

22. पोखर विरहुत देवी : मौजा – भटा, परगना – परिहारपुर राघो, में एक लगभग सौ बीघा का प्राचीन पोखर है । लोग कहते हैं कि यह महाराज शिव सिंह के परदादा महाराज भव सिंह देव की रानी का खुदबाया हुआ है । पोखर के पानी का धरातल पूरा पक्का है । रानी का नाम विरहुत देवी था ।

23. पोखर : मौजा – लवानवान, परगना – लवानवान, में एक पुराना पोखर चालीस – पचास बीघा का होगा । इसका नाम नहीं जानते हैं और किसका खुदबाया हुआ है नहीं मालूम है ।

24. पोखर जोड़ावन वो कलकली : मौजा - अन्तिहर, परगना - वडसी (बड़े भुसरी ?). में दो बहुत प्राचीन और विशाल पोखर है । एक का नाम जोड़ावन और दूसरे का नाम कलकली है । लगभग पचास - साठ बीघा का होगा । मालूम नहीं किसका खुदबाया हुआ है ।

25. पोखर रजोखर त्रितिय : मौजा - ब्रह्मपुर, परगना - भरवारा, में एक विशाल पोखर है । लगभग तिरासी - चौरासी बीघा का

पृ. 152

है । इसका भी नाम रजोखर है । किसका खुदबाया हुआ है मालूम नहीं ।

26. पोखर गीन देई : मौजा - बासोपट्टी, परगना - भाला, में एक पोखर है, जिसका नाम गीन (बहिन) देई (देवी) है । लगभग पचास - साठ बीघा का होगा । किसका खुदबाया हुआ है मालूम नहीं ।

27. पोखर : मौजा - रहिका, परगना - जरैल, में लगभग दस - पन्द्रह बीघा का एक पोखर है । यह पोखर रानी पद्मावती द्वारा खुदबाया हुआ है । रानी पद्मावती राजा नरेन्द्र सिंह की रानी थीं ।

28. पोखर जानो - मानो : मौजा - मैवी-कछुआ, परगना - आलापुर, में एक प्राचीन पोखर है । इसका नाम जानो - मानो है । यह लगभग साठ - सत्तर बीघा का होगा । जानो, मानो दोनों बहनें थीं । इन्होंने इसे खुदबाया था ।

29. बड़की पोखर : मौजा - शंकरपुर कन्सी, परगना - भरवारा, में लगभग बावन बीघा का एक पोखर है । लोग कहते हैं कि राजा शिव सिंह का खुदबाया हुआ है ।

30. पोखर चन्दरसा (चन्द्रसागर ?) : मौजा - सिमरी, परगना - भरवारा, में लगभग पचास - साठ बीघा का एक विशाल एवं सुन्दर पोखर है । नाम चन्दरसा (चन्द्रसागर ?) है । लोग कहते हैं कि राजा शिव सिंह का खुदबाया हुआ है ।

31. गाधा तथा सुरजा नाम का पोखर : मौजा - बनौली, परगना - रामचावन्द, में दो बहुत बड़ा और प्राचीन पोखर है । एक का नाम गाधा और दूसरा का सुरजा है । इन्हें ननदी - भौजाई भी कहते हैं । लगभग पाँच सौ वर्ष के ये दोनों होंगे । खुदबाने वाले का नाम मालूम नहीं ।

पृ. 153

32. पोखर : मौजा - सिमरी, परगना - जरैल, में एक पुराना पोखर है । लगभग पचीस - तीस बीघा का होगा । इसका नाम और इसे खुदबाने वाले का नाम नहीं मालूम है ।

33. पोखर लखनसार : मौजा - तारालाही, परगना - फरखपुर, में एक बहुत बड़ा और सुन्दर पोखर है । लगभग सत्तर - अस्सी बीघा का होगा । लोग कहते हैं कि यह चार - पाँच सौ वर्ष का है । रानी लखिमा महादई (महादेवी) जो राजा शिव सिंह की पत्नी थीं, ने इसे खुदबाया था । इसका नाम लखनसार है ।

34. पोखर घोड़दौड़ : मौजा - दिवरवार, परगना - नारेदिगर, में तिलयुगा नदी के निकट एक पोखर है । लगभग पचास - साठ बीघा का होगा । इसका नाम घोड़दौड़ है । यह बहुत प्राचीन काल का है ।

35. पोखर दिघार : मौजा - बेधीपुर, परगना - लवानवान, में एक बड़ा एवं सुन्दर पोखर है । लगभग पचास - साठ बीघा का होगा । इसका नाम दिघार है ।

इसके दक्षिण तरफ महादेव के मन्दिर का निशान पाया जाता है । मन्दिर गिर गया है । जगह ऊँची है और ईंटें इत्यादि मौजूद हैं । किसने मन्दिर बनवाया और यह पोखर खुदवाया मालूम नहीं ।

36. पोखर सुरबा : मौजा - सिमराम, परगना - हावी, में एक बड़ा तथा पुराना पोखर है । पता नहीं किसने खुदवाया । इसका नाम सुरबा है । यह लगभग सत्तर बीघा का होगा । इस समय इसका पनझाव उन्नीस बीघा का है । मल्लाहों से सुना है कि इसमें चौंतीस - पैंतीस हाथ खड़ा पानी है ।

पृ. 154

37. पोखर : मौजा - श्री सिंहपुर, परगना - सिहोरा, में जो दरभंगा से दक्षिण - पूर्व तीन कोस (छः मील) की दूरी पर स्थित है, एक बहुत विशाल पोखर है । लगभग सत्तर - अस्सी बीघा का होगा ।
38. पोखर महादई (महादेवी) : मौजा - चन्दौर, परगना - लवानवान, में एक पोखर उसी तरह का है । लोग कहते हैं कि ये दोनों पोखर रानी विश्वास महादेवी जो राजा शिव सिंह के परिवार की थीं, अपने समय में खुदवायी थीं । लगभग पाँच सौ वर्ष बीता होगा । दोनों पोखरों का महादई (महादेवी) नाम प्रसिद्ध है ।
39. पोखर मजलिसा : मौजा - ओभरधार, परगना - पिंगी, में एक बड़ा तथा बहुत सुन्दर पोखर है । लोग कहते हैं कि यह मैथिल ब्राह्मण मजलिस खान का खुदवाया हुआ है । इसका नाम मजलिसा है । लगभग तीन सौ वर्ष से कुछ अधिक पहले खुदवाया गया था ।
40. पोखर महादई (महादेवी) : मौजा - आहपुर दामोदरपुर, परगना - जरैल, में एक पुराना पोखर है । लगभग पचीस - तीस बीघा का है । इसका नाम महादई

(महादेवी) प्रसिद्ध है ।

41. पोखर : मौजा - बनौल, परगना - तिरसठ, में एक बड़ा तथा सुन्दर पोखर है । लगभग साठ - पैंसठ बीघा का होगा । प्रसिद्ध है कि यह पोखर भी राजा शिव सिंह का खुदबाया हुआ है ।
42. पोखर महादेई (महादेवी) : मौजा - खड़, परगना - लोआम, में एक पुराना पोखर है । लगभग एक सौ छबीस बीघा का होगा । इसका भी नाम महादेई (महादेवी) है ।

पृ. 155

43. पोखर हरवाही : मौजा - फुलैन, परगना - लवानवान, में एक पुराना पोखर है । लगभग पन्द्रह बीघा का होगा । लोग कहते हैं कि मैथिल ब्राह्मण हरू ठाकुर का खुदबाया हुआ है । यह बहुत पुराना है ।
44. पोखर भूवारा : मौजा - भूवारा, परगना - भरवारा, में एक साठ - पैंसठ बीघा का पोखर है । लोग कहते हैं कि यह राजा शिव सिंह का खुदबाया हुआ है ।
45. पोखर बीरसारि : मौजा - बीरसारि, परगना - हाटी, में एक पुराना पोखर है । लगभग पचीस बीघा का होगा । इसका जाठ पत्थर का है । इस पर एक श्लोक संस्कृत भाषा में है जिसे देखने से पता चलता है कि राजा नान्य देव (इस पोखर को) खुदबाये थे ।
46. पोखर अकोरा : मौजा - अकोरा (अकौर ?) इलाका नेपाल तराई में, जनकपुर से तीन कोस (छः मील) दक्षिण दिशा में एक पुराना पोखर है । लगभग तीस - चालीस बीघा का होगा । कहते हैं कि मैथिल ब्राह्मण अगोरा ठाकुर का खुदबाया हुआ यह पोखर है ।

उपर्युक्त पोखरों के अतिरिक्त हजारों छोटे – बड़े पोखर इस जिला में मौजूद हैं । अगर इन सभी पोखरों का हाल अलग – अलग लिखें जायें तो एक अलग पुस्तक हो जायेगी । अतः नहीं लिखा ।

अकाल के हालात का व्यान :

लेखक के समय में जिला तिरहुत में दो बार अकाल हुआ । एक तो 1273 फसली (1865 – 66 ई.) में । वैसे इस अकाल के पहले कई सालों से पानी की कमी हो रही थी और अनाज की उपज दिन पर दिन कम होते हुए 1272 फसली से मंहगाई आरम्भ हुई । 1273 फसली में मजदूर और खेतिहर लोग

पृ. 156

अनाज उपलब्ध नहीं होने के कारण मरने लगे । हजारों आदमी भूख से मर गये । हजारों मौत के निकट आ गये । सैकड़ों ने धर्म बदल लिया । कई हिन्दू मुसलमान हो गये और कई भूख के मारे ईसाई हो गये । अधिकांश गरीब लोग वरगद के पेड़ का फल, जिसे पकोहा कहते हैं, खाकर जान रक्षा करने लगे । हजारों लोग खल्ली को पीस – पीस कर खाने लगे । हजारों आदमी कल्लर – कल्लरनी हो गये । कोई किसी को वैकुण्ठ याने दान – खैरात नहीं देता था । कोई किसी की खबर नहीं लेता था । सरकार की तरफ से कुछ लोग कहीं – कहीं पका हुआ भोजन पाते थे ।

जनाब महारानी महेश्वर लता, दरभंगा, इस अकाल में बहुत हिम्मत की थी । इनकी तरफ से गरीबों को चावल और बूट मिलता था । राय नन्दीपत महथा बहादुर, चमन चौधरी और गोपाल दास मुजफ्फरपुर में कुछ दिनों तक दान का द्वार खोले थे, परन्तु अन्त में व्यवस्था नहीं हो सकी । लाखों आदमी भूख से मर गये । लौनिया समुदाय के सभी लोग समाप्त हो गये । यहाँ तक कि उनकी हड्डियाँ भूख के चलते नमक की तरह घुल गई । उनकी औरतें मुसलमान हो गई । इस तरह जितने छोटी जाति के लोग मजदूरी करके गुजर करते थे, काश्तकार लोग जो काश्तकारी के अतिरिक्त और कोई

व्यवसाय - व्यापार नहीं करते थे, और वे लोग जिनकी जीविका नौकरी या भीख मांगने की थी, वे सब इस अकाल में मर गये । इनके औलादों का पता न रहा कि कहाँ गये और क्या हो गये । केवल सम्पन्न - प्रतिष्ठित लोग, क्या हिन्दू क्या मुसलमान, जिनके पास खाने पीने का कुछ समान या कुछ रुपया या अनाज या जो किसी प्रकार की नौकरी से लगे थे, इस आपात्कालीन संकट में प्रतिष्ठा के साथ संरक्षित रहे और अकाल से जान बचाये । परन्तु इनका भी दिवाला हो गया । अकाल के बाद कई सालों तक होश में नहीं आये ।

इस अकाल के साल में कभी - कभी पानी भी बरसता था । मकई, महुआ, साम, कौनी कहीं - कहीं हुआ था । सूखा ही सूखा नहीं था, परन्तु महुंगाई का यह हाल था कि चावल इत्यादि अनाज का भाव प्रति रुपया

पृ. 157

पाँच सेर तक पहुँच गया था । मोटे और महीन चावल एक भाव में मिलते थे । शहरों में गल्ला की आगद थी । देहात में गल्ला दिखाई नहीं पड़ता था । इसलिये देहात के लोग विल्कुल तबाह हो गये । इस साल नबाब मुस्ताब मुअला अलकाब मिस्टर लार्ड गेयो साहब गवर्नर - जेनरल, हिन्द, तथा जनाब आनरेबुल सिपल सिडन साहब, लेफ्टिनेंट गवर्नर, बंगाल में गवर्नर और लेफ्टिनेंट गवर्नर के पद पर मलिका मुअजमा दाम इकबाला (महारानी जिनका इकबाल बढ़े) की तरफ से स्थापित थे । सरकार की तरफ से इस अकाल में कुछ अच्छी तरह देख - रेख नहीं की गई । अतः उड़ीसा प्रान्त की जनता भी अनाज नहीं मिलने तथा खैर - खबर नहीं लेने के कारण तबाह और बरबाद हो गई ।

दूसरा अकाल :

दूसरा अकाल सन् 1281 फसली (1874 ई.) में हुआ । इस अकाल के समय में लार्ड नाथब्रूक साहब गवर्नर - जेनरल बहादुर तथा मिस्टर सर रिचर्ड टेम्पुल साहब बहादुर लेफ्टिनेंट गवर्नर थे । इस अकाल में सरकार प्रजा की देख - भाल के लिये ऐसी

कमर हिम्मत की बान्धी जो कोई हिन्दुस्तानी राजा या बादशाह ने नहीं किया था ।

उल्लेखनीय है कि जितना रुपया इस अकाल में सरकार के बन्दोबस्त से खर्च किया गया वह केवल सरकारी खजाना का नहीं था । वस्तुतः यह रुपया राजाओं, सरकार के अधीन काम करनेवालों, जमींदारों, महाजनों, हाकिमों, कचहरी के सिरिश्तेदारों, वकीलों, मुख्तारों, बड़े - बड़े दूकानदारों, व्यापारियों, बंगालियों, भारत, इंगलिस्तान तथा अन्य देशों के लोगों से वतौर चन्दा में लिया गया था । जिला मुजफ्फरपुर और जिला दरभंगा में चन्दा जमा हुआ था ;

मुजफ्फरपुर में सीतामढ़ी सब - डिविजन में, खास दरभंगा में, सब - डिविजन हाजीपुर में, सब - डिविजन मधुबनी में ।

पृ. 158

मुजफ्फरपुर के चन्दा कोष में दस हजार तथा खास दरभंगा के चन्दा कोष में पाँच हजार रुपया दरभंगा राज के कोर्ट ऑफ वार्ड्स से दिये गये थे । शेष अन्य लोगों ने दिया था । सरकार बहुत ही सोच - समझ और बुद्धिमानी से एक - एक व्यक्ति की देखभाल और सहायता की ।

व्यवस्था में किसी तरह की भूल - चूक नहीं हुई । फलतः एक भी आदमी अधिकारियों की भूल के चलते तथा अनाज नहीं पहुँचने के कारण इस अकाल में भूख से नहीं मरा । लेखक के विचार में इस अकाल में सरकार जिस तरह हम हिन्दुस्तानियों के प्रति सहानुभूति की और हमारी मुसीबत में काम आई वैसे किसी भूतपूर्व राजा से प्रजा को प्रति नहीं हुई होगी । इस अकाल का प्रभाव जिला - सारण, जिला - गोरखपुर, जिला - चम्पारण, जिला - तिरहुत याने जिला - मुजफ्फरपुर वो जिला - दरभंगा, जिला - पटना, जिला - पूर्णियाँ, जिला - भागलपुर, मुंगेर और गया जी में था । परन्तु जिला तिरहुत में दरभंगा, मधुबनी और सीतामढ़ी के क्षेत्र में इसका बहुत ज्यादा प्रभाव था क्योंकि, इस इलाके में गल्ला कुछ नहीं पैदा हुआ था । सब - डिविजन हाजीपुर,

मुजफ्फरपुर और ताजपुर में इसका प्रभाव कम था क्योंकि इन सब – डिविजनों के परगनात में भदई फसल खूब हुई थी । सरफ नहीं हुआ था, मगर शकरकन्द की अधिक उपज हुई थी । इसी कारण से इस इलाका के अधिकारियों ने भी अनाज बाँटने में कम ध्यान दिया था । अकाल का प्रबन्ध दिसम्बर मास सन् 1873 ईसवी से आरम्भ हुआ । दरभंगा सब – डिविजन में केन्द्र स्थल दरभंगा था और इसके अधिकारी जनाब मिस्टर ए. बी. मैकडोनल साहब बहादुर, ज्वाईंट मैजिस्ट्रेट थे ; बारह सर्किलें दरभंगा के अधीन अकाल के व्यवस्था के लिये कायम हुई थीं ।

प्रथम सर्किल दरभंगा : यहाँ हाकिम मिस्टर ए.आर. हन्ड्री साहब, अधिकारी मैजिस्ट्रेट, सहायता अध्यक्ष (Relief Superintendent) थे । एक समिति स्थापित की गयी थी । इनका रोजाना इजलास दरभंगा राज के स्कूल में होता था । इस समिति में राय बाबू

पृ. 159

देवी प्रसाद, हाफिज अब्दुल करीम खान सहसरागी, मुन्सिफ, सैय्यद यार अली और मौलवी नबाब जान चार व्यक्ति उपाध्यक्ष नियुक्त किये गये थे । दरभंगा को चार भागों में बाँटा गया और एक – एक भाग का प्रबन्ध एक – एक अध्यक्ष को सौंपा गया । प्रत्येक अध्यक्ष के अधीन जितने मुहल्ले थे, उनमें प्रत्येक मुहल्ले से एक योग्य व्यक्ति चुनकर सदस्य बनाया गया । मुहल्ले के सदस्य रोज अपने मुहल्ले में घूमकर हर विधवा, लाचार, गरीब, लूल्हा – लंगड़ा, बीमार से पूछताछ करते थे कि कौन – कौन भूखों मरता है और उसे खाना नहीं है । उन्हें जब मालूम होता था कि उनके मुहल्ले में इतने आदमी भूखे या बीमार या लाचार हैं जो अपने कोशिश और श्रम से अपना भोजन नहीं जुटा सकते, तो उनके नामों की सूची बनाकर उपाध्यक्ष की अनुमति से उन्हें गल्ला देते थे । लेखक भी अपना मुहल्ला, लाला मनहरन लाल, का सदस्य था । गल्ला के वितरण की व्यवस्था यह थी कि प्रत्येक सप्ताह प्रत्येक वयस्क व्यक्ति को साढ़े तीन सेर चावल, चौदह छटांक दाल तथा सात पैसा नगद और नावालिग को दो सेर चावल, सात छटांक दाल तथा तीन पैसा नगद दिया जाता था । इस गल्ला का जमा – खर्च मुहल्ला के सदस्य लिखकर, हस्ताक्षर कर

के उपाध्यक्ष को भेजते थे तथा उपाध्यक्ष सभी सदस्यों के हिसाबों को निरीक्षण करके जमा - खर्च का एक सारांश बनाकर अपने हस्ताक्षर से जनाब ए.आर. हन्ड्री साहब बहादुर, सहायक मैजिस्ट्रेट बहादुर, के हुजूर में दाखिल करते थे । अपने - अपने मुहल्ले के प्रत्येक सदस्य अकाल से छुटकारे की व्यवस्था के उपाय तथा सुझाव कमिटी को बताते थे । जो बात कमिटी में प्रस्तावित होती थी तथा जनाब मिस्टर हन्ड्री साहब जिसका अनुमोदन करते थे, वही लागू होती थी । इन सदस्यों के अतिरिक्त सुलतान मुहम्मद खान कोतवाल पेशावरी, सहायक सुपरिन्टेन्डेन्ट, जाँच अधिकारी नियुक्त थे । इनका काम यह था कि वे सदस्यों के पास जाकर उनके क्षेत्र के अकाल पिड़ित खैरात लेने वालों का निरीक्षण कर अध्यक्ष को सूचित करते थे ।

पृ. 160

प्रत्येक सरकिल में दो - दो, चार - चार बरवारे थी, जिसमें हजारों मन चावल, बूट, मूंग, जौकलाई, जौबूटी मौजूद रहा करते थे । सब अनाज वर्मा, मूंगेर, कलकत्ता, अमेरिका, इलाहाबाद, और बाकरगंज, इत्यादि से मंगवाये गये थे । प्रत्येक सरकिल के क्षेत्र में छोटे - छोटे गोले देहातों में कायम किये गये थे ; प्रत्येक में अस्पताल तथा कुछ सरकिलों में कल्लरखाना बनाये गये थे । कल्लरखानों में दवा बनाने वाले कम्पाउन्डर नियुक्त किये गये थे । सिविल सर्जन जो सबके निरीक्षक थे प्रत्येक स्थान पर (समस्या) निवारण के लिये जाते थे ।

दरभंगा सरकिल के क्षेत्र में जमालपुर, परगना - पच्छिम भीगो, में एक बड़ा गोला था जिसमें लाखों मन गल्ले का जमा - निकास हुआ करता था ; दूसरा गोला, मखदूमगंज, परगना - हवेली दरभंगा, में बागमती नदी के किनारे, थाना से सटे हुए किला घाट के पास था । हजारों मन गल्ला प्रतिदिन यहाँ से बाँटा जाता था । तीसरा गोला हड़ाही पोखर पर था । वहाँ से पलटन के सिपाहियों तथा सड़क बनाने वाले मजदूरों, इत्यादि, को सरकार से गल्ला दिया जाता था । चौथा गोला दिध्नी पोखर पर था । उससे कल्लरों को गल्ला दिया जाता था । पोखर गंगा सागर के दक्षिण लेखक के फूलवाड़ी में, और सादिक अली खान, इस कसबा के रईस के फूलवाड़ी में दो कल्लरखाने बड़े - बड़े तैयार किये गये

थे । इन कल्लरखानों में हजारों आदमी — बालक, जवान, बूढ़े, बीमार स्त्री और पुरुष रहा करते थे, तथा उन्हें दोनों समय भात, दाल, मांस, तरकारी, दूध, चीनी तथा मिश्री आवश्यकतानुसार दिये जाते थे । निर्देशक साहब (Director) सरकार की तरफ से उनका ईलाज करते थे । दवायें सरकार की ओर से दी जाती थी । इन्हें रहने के लिये सैकड़ों मकान फूस, मिट्टी और टाट के बने थे तथा सफाई के लिये मेहतर और मेहतारानियाँ नियुक्त थे ।

पृ. 161

दूसरा सरकिल : मुहम्मदपुर : यहाँ के हाकिम मिस्टर ए.डब्ल्यू. पाल साहब सहायता अध्यक्ष (Relief Superintendent) तथा बाबू कुंज बिहारी, सब डिप्टी कलक्टर और मिस्टर ए. डब्ल्यू. मिकी साहब सहायक नियुक्त थे । यहाँ भी एक गोला था ।

तीसरा सरकिल : हायाघाट : यहाँ का प्रबन्ध मिस्टर ए. फान्सिस साहब, सहायता अध्यक्ष, और कुँअर लछमन सिंह, सहायक अध्यक्ष, के अधीन था । यहाँ भी एक गोला था ।

चौथा सरकिल : बारिसनगर, परगना — जाखर, मीनापुर के पास : यहाँ का प्रबन्ध बाबू अनुदा प्रसाद घोष, डिप्टी कलक्टर, सहायता अध्यक्ष के हाथ में था । यहाँ भी एक बड़ा गोला था ।

पाँचवां सरकिल : मौजा — बन्धार, परगना — जाखर : इसका प्रबन्ध मिस्टर आर. कौरनिस साहब, अध्यक्ष, तथा मिस्टर काडमरी साहब, सहायक अध्यक्ष के हाथ में था । यहाँ भी एक बड़ा गोला और कल्लरखाना था । कल्लरखाना के प्रबन्ध का भार एक भारतीय निर्देशक को सौंपा गया था ।

छठा सरकिल : मौजा — लहरा, परगना — परिहारपुर राघो : यहाँ का प्रबन्ध मिस्टर सावर साहब, अध्यक्ष, तथा मिस्टर आर. एफ. गैस साहब, सहायक अध्यक्ष के

अधीन था । यहाँ के गोलादार मिस्टर मलिक साहब थे ।

सातवाँ सरकिल : मौजा — दसौत, परगना — हावी : यहाँ का प्रबन्ध मिस्टर सी. आर. सरमडन साहब, अध्यक्ष, तथा मिस्टर ए.डब्ल्यू. केली साहब, सहायक अध्यक्ष के अधीन था ।

पृ. 162

आठवाँ सरकिल : मौजा — घनघन्दू, परगना — हावी : यहाँ का प्रबन्ध जी. एच. रिमथ साहब, अध्यक्ष, के हाथ में था ।

नौवाँ सरकिल : मौजा — रोहाड़, परगना — हावी : लेखक को मालूम नहीं कि आरम्भ में प्रबन्ध किसके हाथ में था । परन्तु अन्त में मिस्टर ग्रेडी साहब अध्यक्ष और कुंआर लछमन सिंह, सहायक अध्यक्ष, के हाथ में था ।

दसवाँ सरकिल : मौजा — संगिया, परगना — चकमनी : यहाँ का प्रबन्ध बाबू राम अखि चतुर्जा (चटर्जी), अध्यक्ष, के हाथ में था ।

ग्यारहवाँ सरकिल : मौजा — हिरनी, परगना — हिरनी : यहाँ का प्रबन्ध पहले सैय्यद मुहसिन खान, सहायता अध्यक्ष, के हाथ में था । परन्तु वे बीमार होकर चले गये । तब उनके स्थान पर राय हुकुमचन्द अध्यक्ष नियुक्त हुये ।

बारहवाँ सरकिल : मौजा — हसनपुर, परगना — परड़ी : यहाँ का प्रबन्ध बाबू सिमलानन्द मुकर्जी, सहायता अध्यक्ष, के हाथ में था तथा मौजा — हाटी में भी एक डिविजन स्थापित किया गया था । वहाँ लगभग चार लाख गन प्रत्येक तरह का गल्ला मौजूद था । वहाँ का प्रबन्ध पहले मिस्टर मेकन साहब के हाथ में था । उसके बाद मिस्टर ए. डब्ल्यू. मिकी साहब बहादुर तथा बाबू जलानन्द के (अधीन) था । सरकिल रोहाड़, संगिया, हसनपुर और हिरनी सभी सरकिल हाटी के अन्तर्गत था । इन सरकिलों

के चलते देहातों में, प्रत्येक जगह, लोगों को गल्ला बहुत सुविधा से उपलब्ध होता था । यहाँ तक कि लोगों के दिल से अकाल का डर एकदम खत्म हो गया था । बल्कि लोग यह समझते थे कि जैसे इस जिला में अकाल पड़ा ही नहीं । जो लोग इस अकाल के प्रबन्ध में नौकरी पर लगे हुए थे और नौकरी

पृ. 163

से लाग उठाते थे वे यही चाहते थे कि यह अकाल और यह प्रबन्ध सदा कायम रहे ।

अकाल के दिनों में इस जिला का कोई व्यक्ति भूखा नहीं दिखाई नहीं पड़ता था । अतः भूख से मरने की बात ही नहीं थी । जो लोग बीमार थे वे अकाल के दिनों में अच्छे होकर स्वस्थ एवं ताजा हो गये । कोई दुर्बल, दुबला – पतला आदमी ढूढ़ने से नहीं मिलता था । इसी तरह गधुबनी, सीतामढ़ी तथा ताजपुर के इलाकों में सरकिलें स्थापित हुई थी । इन सरकिलों द्वारा इन क्षेत्रों में लोगों को दाना – पानी अच्छी तरह उपलब्ध था । चूँकि डिविजन हाजीपुर और ताजपुर में अकाल का प्रभाव कम था इसलिये वहाँ के अधिकारियों ने अकाल के प्रबन्ध तथा गल्ला वितरण पर कम ध्यान दिया । फलतः इस क्षेत्र के लोग यद्यपि भूख से मरे तो नहीं लेकिन इस अकाल में कष्ट से रहे । इस अकाल में सरकारी गल्ला निम्नलिखित भाव पर बिकता था और उधार दिया जाता था :

चावल धानी बीस गंडा के तौल से (प्रति रुपया)	— 16 (सेर) ;
चावल साफ	13 (सेर)
बूँट	18 (सेर)
मूंग	18 (सेर)
जौ पीटा	40 (सेर)
जौ कलाई	20 (सेर)

इस अकाल में गरीबों और दरिद्रों के पालन – पोषण की एक बड़ी व्यवस्था यह हुई की शहर एवं देहात में जहाँ – जहाँ आवश्यक था और जहाँ – जहाँ आवश्यक नहीं

भी था, सब जगह पोखरे खुदबाये गये । जहाँ पहले से था वहाँ साफ किये गये । इससे लाखों आदमी काम पर लग गये । उन पर दया करके उन्हें सस्ता भाव पर गल्ला दिया जाता था । लाखों को जीविका मिली । पोखरों के खुदाई का प्रबन्ध एक - एक अध्यक्ष या निरीक्षक के हाथ में दिया गया था और मजदूरी का गल्ला भी उसी अध्यक्ष या निरीक्षक के संरक्षण में था । वही अध्यक्ष या निरीक्षक मजदूरों को मजदूरी बाँटता था । एक बड़ा प्रबन्ध इस अकाल में यह किया गया कि जहाँ सड़कें नहीं थी वहाँ सड़कें बनवायी गईं

पृ. 164

और जहाँ सड़कें खराब थीं वहाँ मरम्मत करवाई गयी । इन सड़कों की लाटरी में अफसर लोग बहुत लाभ उठाये । एक सड़क दरभंगा से धोइ घाट होकर बहेड़ा थाना को गई है । यह सड़क पहले नहीं थी, इस अकाल में बनायी गयी ।

इसका प्रबन्ध मिस्टर कार साहब तथा मिस्टर हाफ साहब के अधीन था, एक मुसलमान खजांची था जिसने दो कोस (चार मील) सड़क तैयार होने में करीब गुबलिग बीस हजार रुपया खर्च किया । इसी तरह हर जगह के सड़क के सभी मुंशीयों (मोहरिरान) ने अपने - अपने अफसरों से मिलकर लाखों रुपया खर्च वो हेरा - फेरी कर गये । इस जिला में ऐसी सैकड़ों सड़कें बनायी गयीं । इन सड़कों से लोगों को बड़ी सुविधा मिली । जहाँ चाहते हैं आसानी से बग्घी घोड़े, पालकी तथा गाड़ी दौड़ाये हुये चले जाते हैं । इन सड़कों के कारण लाखों लोगों का पालन - पोषण हुआ ।

अब प्रतिष्ठित एवं सज्जन व्यक्तियों का हाल सुनिये कि सरकार ने उन्हें अकाल में क्या - क्या सहायता की । एक सहायता तो यह कि जिन लोगों ने पोखर खुदबाना चाहा उन्हें सरकार से रुपया उधार दिये गये और लेने के समय उसका (कुल रकम का) दो हिस्सा लिया गया तथा तिहाई हिस्सा माफ कर दिया गया । जिन लोगों ने व्यापार के लिये रुपया लिया उन्हें आठ आना सैकड़ा ब्याज के दर से दिया गया और बहुत सुविधा से धीरे - धीरे वसूल किया गया । बहुत बड़ी कृपा उनके साथ यह की गयी कि उनके

आवश्यकता एवं अर्जी के मुताबिक उन्हें रुपये उधार बतौर टकावी (वह रुपया जो सरकार की तरफ से बतौर सहायता काश्तकारों को दिया जाता है) दिये गये । यह रुपया अकाल के बाद दो वर्ष की अवधि में बहुत आसान किस्तों में बिना ब्याज के वसूल किया गया । जो लोग कम पैसे वाले थे और कर्जा या टकावी या दान नहीं लिये, उन्हें गल्ला टिकट द्वारा सस्ते भाव में दिये गये । इसके अतिरिक्त यह व्यवस्था की गयी कि उनके घरों के औरतों को सरकार से सूत तैयार करने के लिये कपास दिये गये । उन सूतों से कपड़े

पृ. 165

तैयार कराकर दरिद्रों तथा लाचारों को दिये जाते थे । मजदूरी में उन्हें चावल दिये जाते थे ; जो मुहल्ले के सदस्यों के मारफत मिलते थे । वे सब चैन से अपने घर में परदे में बैठी हुई काम करके गुजर - बसर करती थी । इसके अतिरिक्त हजारों बढई, लोहार, सिकलगर, मल्लाह, बांतर, आड़ा चलाने वाले, घरामी तथा राज - मिस्त्री लोग गृह निर्माण, छावनी एवं कहवाल (पलस्तर करने के लिये भूसी मिली हुई मिट्टी) बनाने के काम में लगाये गये ।

दरभंगा में पोखर हड़ाही, दिघी तथा गंगा सागर के भिड़े को काटकर तथा समतल करके उस पर सैकड़ों सुन्दर बंगले तथा छोटे - छोटे सुन्दर मकान बनाये गये । इन्हें बनाने में हजारों आदमियों का पोषण हुआ । हजारों घोड़े, खच्चर, सैकड़ों ऊँट, हजारों बैल इस जिला के अड़ोस - पड़ोस से सवारी तथा सगान ढोने के लिये जुटाये गये थे । इसके चलते हजारों सईसों तथा घासकट्टों की जीविका चली । हजारों गाड़ीयाँ सरकार में किराये पर चलाई जाती थी । इससे लाखों गाड़ीवानों का पालन - पोषण हुआ । इनके जानवरों के लिये ठठरे, पुआल, खल्ली, बनोले, भूसी, वगैरह इधर - उधर से एकत्र किये गये थे । सैकड़ों मजदूर प्रत्येक सरकिल में हरी धारा काटने पर लगाये गये थे जिसे उनसे दाम देकर लिया जाता था । प्रत्येक सरकिल में घासों का ढेर लगा दिया जाता था जिसे खरीदने से बहुतों को आहार मिला । इस अकाल में सरकार गवर्नमेन्ट ने पीतल का रुपया, जिसका नाम अंग्रेजी भाषा में 'ग्रीन टोकेन' था, जारी

किया । यह रुपया साधारण रुपया से कुछ कम में बिकते थे । यह अकाल के कर्मचारीयों को वेतन में दिये जाते थे । वे उन रुपयों से सरकारी गल्ला खरीदते थे । यह रुपया दूसरे काम के योग्य नहीं था । जिला दरभंगा में यह रुपया करीब पाँच लाख का आया था । इस अकाल में सरकार की तरफ से नगद नौ लाख पैंतिस हजार दो सौ सरसठ रुपये का गल्ला डिविजन ताजपुर दरभंगा तथा मधुबनी में खर्च किया गया था ।

पृ. 166

यहाँ से रेलगाड़ी जारी होने का हाल लिखा जाता है जो जिला तिरहुत में अबतक जारी है :

इसी अकाल में एक कड़ी रेलवे सड़क की बहुत जल्दी, एक महीना में, स्थान वाजिदपुर, याने गंगा नदी के किनारे से, दरभंगा में लछमन सागर तक पहुँचा दी गयी । जल्दी के चलते ऊँची – नीची जमीन का ध्यान किये बिना सड़क की जमीन पर तख्ती वो रेलें बिछाकर गाड़ी चला दी गयी । एक दिन में कई – कई बार वाजिदपुर से उस गाड़ी पर गल्ला आता था और दरभंगा से सरकिलों में भेजा जाता था । सरकिलों से अपने – अपने क्षेत्र के देहात के लोगों को अकाल निरीक्षक तथा पंचों और सदस्यों द्वारा वितरित किया जाता था । जो गल्ला दरभंगा से सरकिलों में भेजे जाते थे उनका चालान विभिन्न तरह से था । कहीं छकड़ा वो गाड़ी द्वारा, कहीं ऊँट द्वारा, कहीं बोझ लादने वाले बैल, खच्चर और घोड़ा द्वारा, कहीं हाथियों द्वारा, और जहाँ नदी थी वहाँ हिन्दुस्तानी नौकाओं तथा छोटे – छोटे एग बोटों के मारफत भेजा जाता था ।

दरभंगा में अकाल के प्रबन्ध हेतु रेलगाड़ी पहली बार माह अप्रैल सन् 1874 ईसवी मोताबिक सन् 1281 फसली में जारी हुई । कुछ समय बाद वर्षा के दिनों में लोहे का पुल नहीं रहने के कारण लकड़ी के पुल डूब गये और गाड़ी नहीं चली । इसके बाद सन् 1875 ईसवी में ठीक 11 जनवरी को 11 बजे दिन से गाड़ी चलनी शुरू हुई । फिर बरसात के कारण 12 जून, 1875 ईसवी मोताबिक जेठ मास सन् 1282 फसली से बन्द हो गयी । तारीख 1, माह नवम्बर, सन् 1875 ईसवी से फिर गाड़ी चलने लगी जो अब तक बराबर

जारी है ।

इसके बाद शमसुद्दीनपुर (समस्तीपुर ?) से मुजफ्फरपुर तक रेलवे सड़क के निर्माण की योजना होने लगी । थोड़े समय में वह तैयार हो गयी और 25 फरवरी, सन् 1877 ईसवी मोताबिक 27 माह फागुन सन् 1284 फसली,

पृ. 167

रविवार को, जिस दिन गोविन्द द्वादशी के स्नान का मेला था, लोग कहते थे कि यह मेला साठ वर्ष के बाद हुआ है, मुजफ्फरपुर से गाड़ी जारी हुई ।

27 सितम्बर, सन् 1874 ईसवी, मोताबिक 2 कुवार, रविवार के दिन, सन् 1282 फसली को मथियान क्षेत्र में रात के दस बजे से भोर तक ऐसी वर्षा हुई कि दस वर्ष में नहीं हुई होगी ।

तिथि 1 अक्टूबर, सन् 1874 ईसवी को अकाल की सारी सरकिलें, एक के बाद दूसरी, बन्द की गयी । अधिकारीगण भी बरखास्त होन लगे । कल्लरखानें भी बन्द हो गये । मकानात, सरकिल, गोले, कल्लरखानें, हजारों बैल, गाड़ी, शिविर, इत्यादि, हर तरह के, नीलाम कर दिये गये । जितना गल्ला बिकी तथा महाजनों को वितरण करने के बाद गोलों में बच गया था वह लाखों मन था । वे सस्ता भाव से याने एक रुपया में एक मन के भाव से, मिस्टर जॉन मार्टिन मेजर साहब, बाबू विश्वेश्वर लाल साहु, राय गोवर्धन लाल साहु बहादुर महाजनान दरभंगा के हवाले कर दिये गये । इन लोगों ने उस गल्ले को जिस (भाव) पर चाहा बेच कर सरकार में रुपया दाखिल किये और खुद भी लाभ उठाते गये ।

व्यान तिरहुत के दो भागों में विभाजन का :

इसी सन् 1874 ईसवी में सरकार ने जिला तिरहुत को दो भागों में विभाजित

किया । पहले भाग का नाम मुजफ्फरपुर रखा तथा दूसरे भाग का नाम जिला दरभंगा हुआ ।

मुजफ्फरपुर की आबादी की परिस्थिति यह है कि सन् 1790 ईसवी के पहले मुजफ्फर खान, अधिकारी चकला नई, परगना — बसारा, ने सात बीघा जमीन को आव.द करके मुजफ्फरपुर नाम रखा और वहाँ सरकारी कचहरी होने लगी । अन्त में जिला घोषित हुआ । इस जिला में सरकार हाजीपुर, सरकार तिरहुत और आधा सरकार चम्पारण, याने ढाई सरकारें सम्मिलित थी । जब इस जिला के दो भाग हो गये तो जिला मुजफ्फरपुर में डिविजन सीतामढ़ी, डिविजन हाजीपुर, डिविजन मुजफ्फरपुर ; और जिला दरभंगा में डिविजन मधुबनी, ताजपुर तथा दरभंगा सम्मिलित किये गये । दरभंगा में केवल महकमा गुनसिफी वो

पृ. 168

कलक्टरी कायम है । तीन महीने पर मुजफ्फरपुर से सेशन जज साहब बहादुर दौरा करने के लिये आते हैं । इन पंक्तियों के लेखक भी कभी — कभी कर निर्धारक के नाते से इजलास में सम्मिलित होता है । इसका प्रबन्ध जनवरी, सन् 1875 ईसवी से शुरू हुआ तथा फरवरी से दोनों जिलों की कार्रवाई अलग — अलग होने लगी ।

जिला दरभंगा में, ताजपुर डिविजन मिलाकर सरकार के जनगणनानुसार कुल जनसंख्या सत्तरह लाख सत्तावन हजार नौ सौ हैं । 31 दिसम्बर, 1879 ईसवी तक जिला दरभंगा में सत्तावन परगनें और सात हजार चार सौ बयालिस (7442) गाँव (मौजात) हैं । सात लाख छियासी हजार सात सौ बीस रुपया माल गुजारी, आठ हजार दो सौ तीन रुपया मालिकाना के, तीन लाख अड़तीस हजार एक सौ अठहत्तर रुपया ग्यारह आना चार पाई रोड सेस वो पब्लिक वर्क्स से, कुल मिलाकर ग्यारह लाख तैंतीस हजार एक सौ एक रुपया ग्यारह आना चार पाई सालाना 1879 ईसवी के अन्त तक के लिये कलक्टरी खजाना में जमा होते हैं ।

जिला मुजफ्फरपुर में छत्तीस परगना और तेरह हजार एक सौ तिरासी गाँव (मौजात) हैं । नौ लाख छियासठ हजार रुपया माल गुजारी के, तथा दो लाख अस्सी हजार नौ सौ चौहत्तर रुपया एक आना रोड सेस वो पब्लिक वर्क्स के, कुल बारह लाख छियालिस हजार नौ सौ चौहत्तर रुपया एक आना कलक्टरी खजाना में दाखिल होते हैं ।

यहाँ से हाल प्रदर्शनी स्थल की लिखी जाती है :

उल्लेखनीय है कि तिरहुत के दो जिलों में विभाजन के पहले जनवरी सन् 1865 ईसवी में, मोताबिक 1272 फसली, बंगाल सरकार के आदेशानुसार खास मुजफ्फरपुर में जहाँ रेलवे स्टेशन है उससे दक्षिण तथा घोड़दौड़ के चक्कर से पूरब एक प्रदर्शनी स्थल बहुत परिश्रम और योजना से बनायी गयी थी । इस प्रदर्शनी स्थल की तैयारी का बन्दोबस्त मिस्टर ए. जी. ईस्ट साहब, कलक्टर वो मैजिस्ट्रेट, जिला मुजफ्फरपुर, और जनाब मौलाना सैय्यद इमदाद अली खान बहादुर, सदर आला वो जज स्माल कोर्ट, के अधीन था । इन हाकिमों ने बहुत सोच समझ से यह प्रदर्शनी स्थल बनवाया था । इसके चारों तरफ चार लकड़ी

पृ. 169

के ऊँचे – ऊँचे द्वार जो रंगीन और नफीस कागजों से मढ़े गये थे, बनबाये गये थे । इन दरवाजों पर प्रदर्शनी की तिथियाँ ..... में लिखी गयी थीं । सब सुन्दर, नफीस और कीमती चीजें, तथा घोड़े, हाथी, गाय, बैल, भेड़, बकरियाँ, घरेलू पक्षियाँ, देशी कपड़े और अन्य वस्तुएँ जो तिरहुत जिला में होती हैं, इसमें एकत्र किये गये थे । जनाब नबाब ऑनरेबुल सिसिल वेडन साहब बहादुर, लेफ्टिनेंट गवर्नर, कलकत्ता, बहुत एश्वर्य और सवार सिपाहीयों के साथ पधारे थे । इनके साथ जिला के सारे अधिकारी, और नील के कोठियों के अंग्रेज वर्दियाँ बदल – बदल कर रण सेना की तरह घोड़े पर सवार जुलुस के साथ थे ।

नुमाईशगाह के बीच में एक ऊँचा चबूतरा इजलास के लिये बनाया गया था और उसके सामने एक बड़ा नमगीरा खड़ा किया गया था । इस दरबार में जिला तिरहुत, जिला

पटना, मुंगेर, भागलपुर, आरा तथा गया जी के तमाम राजे आये थे । पहले एक भाषण जनाब साहब कमिश्नर हाल (?) बहादुर ने अंग्रेजी भाषा में और उसके बाद मौलाना सैय्यद शाह इमदाद अली खान बहादुर उर्दू भाषा में, जनाब नबाब गवर्नर बहादुर के हुजूर में बहुत जोर व शोर के साथ पढ़ा । उसके बाद दीवान मौला वस्ख ने भी एक भाषण उर्दू में दिया । बहुत से कवियों तथा कला प्रेमियों ने पत्रिकायें तथा कसायद इस नुमाईशगाह और जनाब नबाब लेफ्टिनेंट गवर्नर बहादुर की प्रशंशा में प्रस्तुत किये । तब, लंदन वालों की रीति के अनुसार तमाम अधिकारीगण और अन्य यूरोपियन साहेबान तालियाँ बजाकर दुआ के ध्वनि ऊँचे किये । इसके बाद नबाब लेफ्टिनेंट गवर्नर बहादुर ने प्रदर्शनी में उपस्थित वस्तुओं का निरीक्षण किया । जो लोग प्रदर्शनी देखने आये वे टिकट लेकर प्रवेश किये थे । इस मेला में अंग्रेजी बाजा बजता था । बहुत सज - धज का मेला था । इस प्रदर्शनी की प्रशंशा में मौलवी सैय्यद मुहम्मद मुर्शिद हसन "कामिल" ने एक कसीदा कहकर नबाब लेफ्टिनेंट गवर्नर के हुजूर में प्रस्तुत किया था । माननीय नबाब साहब ने अपने हाथ से लेकर अपने सचिव

पृ. 170

को दिया, सचिव ने इसे बक्से में बन्द किया । इस कसीदा की कुछ कवितायें इस तारीख में पढ़ने वालों के देखने के लिये लिखे जाते हैं .....

पृ. 173

जनाब नबाब वायसराय हिन्द, मिस्टर नार्थब्रुक साहब बहादुर गवर्नर जेनरल के दरभंगा पधारने का वर्णन :

तिथि एक दिसम्बर, सन् 1874 ईसवी, अठवीं माह अगहन सन् 1282 फसली, मंगल दिन, एक बजे दिन में, जनाब नबाब वायसराय हिन्द सर मिस्टर लार्ड नार्थब्रुक साहब बहादुर गवर्नर जेनरल हिन्द, अकाल पीड़ित रियाया तथा देश की हालात का निरीक्षण करने के लिये पहले पहल इस दरभंगा में कन्हैया मिश्र के पोखरे पर

जोड़ी सवारी में पधारे । यहाँ पहले से कुछ शिविर तथा दो नगगीरा खड़े थे, उसमें बाबू गुणेश्वर सिंह उर्फ किशोर बाबू, बाबू गोपेश्वर सिंह उर्फ सुन्दर बाबू (महाराज लक्ष्मीश्वर सिंह के चाचा), बाबू गिरिधारी सिंह, बाबू दुर्गादत्त सिंह, (कीर्त्ति सिंह रईस, मधुबनी, के बेट), सादिक अली खान तथा अनवार अली खान रईसान, दरभंगा, और वारिसान रहम खान मरहूम उपस्थित थे । गवर्नर जेनरल के आते ही ये शिविर से बाहर आये । सादिक अली खान एक अभिनन्दन पत्र, जिसे पहले से उर्दू में जनाब मैकडोनल साहब, कलक्टर वो मैजिस्ट्रेट, जिला दरभंगा, और मिस्टर मेटकाफ साहब बहादुर, कमिश्नर अकाल, और मिस्टर कर्नल बर्न साहब, मैनेजर, राज दरभंगा, के निर्देशन में हाफिज अब्दुल करीम खान, प्रथम श्रेणी मुन्सिफ, मुकाम दरभंगा, और जैनुद्दीन हुसैन खान, डिप्टी मैजिस्ट्रेट, एक दूसरे से सलाह करके लिखे थे तथा लेखक को भी दिखलाये थे, और मुर्शिद हसन कामिल से अभिनन्दन पत्र की प्रस्तुति कविता में लिखवाकर सुन्दर अक्षर लिखने वाले से सुनहरे कागज पर लिखवाकर, प्रस्तुत किये । मिस्टर बरनाड साहब, सचिव, उस अभिनन्दन पत्र लेकर नबाब गवर्नर जेनरल बहादुर के हाथ में दिये और उसे वहाँ पढ़ा गया । गवर्नर साहब इस अभिनन्दन से जो सब हिन्दू और मुसलमान रियाया की ओर से किया गया था, बहुत प्रसन्न हुये । इसके बाद एक अभिनन्दन पत्र संस्कृत में जिसे बाबू गुणेश्वर सिंह उर्फ किशोर बाबू किसी पंडित या शिक्षक से लिखवाये थे, प्रस्तुत किये । यह भी लिया गया । इस बीच पुलिस के सिपाही और कोर्ट ऑफ वार्ड्स के सवार जो वहाँ उपस्थित थे अपनी सलामी देकर छुट्टी पाये । इस जगह एक विचित्र बात है कि कर्नल बर्न साहब तोप के बदले पोखर के उत्तर कोने पर आतिशबाजी के गोले रखवाये थे जिससे अग्निकौतुक के गोले छोड़े गये ।

पृ. 174

इस जगह साढ़े तीन सौ हाथी पूरे जिले से जनाब मिस्टर ए.बी. मैकडोनल साहब बहादुर कलक्टर के आदेशानुसार जमीन्दारों के साथ बुलाये गये थे, जो हाथीयों पर अच्छे - अच्छे कपड़े पहने हुये सवार थे और कतार बाँधे हुये सलाम करने के लिये उपस्थित थे । इसके अतिरिक्त पाँच हजार आदमियों की भीड़ थी । तमाशा देखनेवालों का एक मेला था । जब गवर्नर साहब की गाड़ी आगे बढ़ी तो सब विदा हुये । जनाब गवर्नर

साहब के सम्मान में जनाब मिस्टर कर्नल बर्न साहब नरगौना कोठी से कन्हैया मिश्र के पोखर तक चौदह ऊँचे दरबाजे जाफरी टट्टी के बनबाये थे जिसे उत्तम एकरंगे और दूसरे अच्छे – अच्छे प्रकार के कपड़ों से लिपटाये गये थे, और उसमें हरे – हरे पत्ते तथा लाल – पीले फूल लटकाये गये थे । इसका बहुत आनन्ददायक दृश्य था । गवर्नर जेनरल साहब को देखने के लिये सारे लोग राजपथ के दोनों तरफ खड़े थे । पूरी पक्की सड़क पर पानी का छिड़काव हुआ था । किसी को (सड़क के) एक किनारे से दूसरे किनारे तक नहीं जाने दिया जाता था । ..... कोई कुछ नहीं बोलता था मगर आँखें गवर्नर साहब के आगमन की प्रतीक्षा में थी । लेखक भी अपने दो मित्रों तथा अपने भाई बाबू बद्रीनाथ तथा अपने लड़के, बाबू शारदा प्रसाद, जिसका जन्म 15 सावन, बुध दिन, 1278 फसली में है और इस समय जिसकी आयु तीन वर्ष तीन महीना तईस दिन है, के साथ एक मकान में, अपने मकान से पूरब, राजपथ पर बैठा था । देखा कि चार सवार आगे – आगे घोड़ा उड़ाये चले आ रहे हैं, और जोड़ी पर गवर्नर साहब के साथ मिस्टर मेटकाफ साहब बहादुर, कमिश्नर, तथा मिस्टर ए. बी. मैकडोनल साहब कलक्टर वो मैजिस्ट्रेट, वो मिस्टर बरनाड साहब, सचिव, बैठे हुये हैं, और बग्घी दौड़ी हुई आ रही है, तथा पीछे – पीछे जिला के जमीन्दारान हाथीयों पर बैठे हुए आ रहे हैं ।

पृ. 175

गवर्नर जेनरल साहब प्रसन्नता के साथ दोनों हाथ से सब लोगों का सलाम लेते थे । इस तरह नरगौना कोठी में छः बजे शाम को पहुँचे, वहाँ भी बारुद के इक्कीस गोले सलामी में छोड़े गये और अंग्रेजी बाजा बजाया गया । रात में महाराज साहब की तरफ से कोर्ट ऑफ वार्ड्स के प्रबन्ध से सिंह द्वार से नरगौना कोठी तक सड़क पर दो तरफा जाफरी टट्टियों पर बहुत बड़ी रोशनी हुई और सिंह द्वार से कमरा तक सड़क के दोनों ओर नये – नये प्रकार की रोशनी की गयी । सड़क पर पाँव रखने के लिये लाल रंग के ऊनी कपड़े का फर्श बिछाया गया था । कमरा के अन्दर शीशे के यन्त्रों से बहुत सुन्दर रोशनी की व्यवस्था थी । आठ बजे रात में गवर्नर साहब बहादुर महाराजा साहब बहादुर के कमरा में पधारें तथा सोने की कुर्सी के पास, जो पहले वहाँ रखी हुई थी, दरबारी खड़े रहे जबतक उन्हें दरबार से आज्ञा नहीं मिली ।

जनाब मिस्टर मेटकाफ साहब बहादुर, कमिश्नर, और मैकडोनल साहब, कलक्टर, को भेंट करवाने का अधिकार मिला था । प्रत्येक दरबारी के नाम का टिकट पहले से बाँट दिया गया था । ए. बी. मैकडोनल साहब बहादुर ने पहले बाबू गुणेश्वर सिंह उर्फ किशोर बाबू और गोपेश्वर सिंह उर्फ सुन्दर बाबू को दरबार में हाजिर किया । ये दोनों भाई सलाम करके जनाब गवर्नर साहब बहादुर के बाईं तरफ कुछ हटकर खड़े हो गये । इसके बाद सादिक अली खान और अनवार अली खान को मिलने का सौभाग्य प्राप्त हुआ । तब बाबू गिरिधारी सिंह और बाबू दुर्गादत्त सिंह दरबार में हाजिर होकर सम्मानित हुये ; तब मौलवी सैय्यद अली हसन, पुत्र मौलवी इमदाद अली खान बहादुर, जज, स्माल कॉज कोर्ट, तथा राजा रघुनन्दन सिंह, राजा सुरसंझ, और अन्य रईस गण दरबार के दर्शन से सौभाग्य प्राप्त किये । तब आतिशबाजी होने लगी और दरबार विसर्जित हुआ ।

पृ. 176

जनाब गवर्नर साहब बहादुर जोड़ी पर सवार होकर रामबाग होते हुये नरगौना कोठी पधारे और मिस्टर कर्नल बर्न साहब बहादुर के साथ भोज खाकर आराम फरमाये । उस दिन शहर में अमीर और गरीब सब लोग अपने — अपने मकान के दरवाजे पर ऐसी रोशनी किये कि दीपावली के तरह नजर आ रही थी ।

छः बजे सुबह गवर्नर साहब मधुबनी के तरफ गये, मधुबनी से नरहिया गये । दूसरे दिन वहाँ से लौट आये । तीसरे दिन, 31 दिसम्बर, वृहस्पतिवार को ग्यारह बजे दिन में कोर्ट ऑफ वार्ड्स के स्कूल तथा अस्तबल का निरीक्षण कर लड़कों को पचास रुपया का ईनाम देकर रेलगाड़ी से कलकत्ता चले गये । कुछ समय बाद जनाब वायसराय लार्ड नार्थब्रुक साहब, गवर्नर जेनरल बहादुर, हिन्द, 15 अप्रैल, 1876 ईसवी को इंगलिस्तान गये । उनके स्थान पर लार्ड लिटन साहब गवर्नर जेनरल, 12 अप्रैल, सन् 1876 ईसवी को कलकत्ता में पदस्थापित हुए और अभी तक इस पद पर हैं ।

चौथा भाग

पृ. 177

ब्राह्मण, क्षत्री, अग्रवाल, गोलवार, खत्री, कायस्थ और मुसलमान वगैरह के रईसों और प्रतिष्ठितों का ब्यौरा :

1. महाराज कुँअर बाबू गुणेश्वर सिंह उर्फ किशोर बाबू वल्द महाराज रुद्र सिंह बहादुर : ये बड़े रईसों में नागी — गरागी हैं । पहनावा, सभ्यता, चरित्र, मरौअत और रईसी में उत्तम हैं । विद्वान और दानी हैं । इनका मकान मौजा — शुभंकरपुर में दरभंगा से एक मील पर है । महाराजा साहब दरभंगा के परिवार के नियमानुसार इन्हें राज से परगना — परड़ी दिया गया था, जो इनके अधिकार में है । इसकी आमदनी लगभग एक लाख चालीस हजार रुपया होगी । यहाँ के लोगों में आदरणीय और सर्वश्रेष्ठ हैं ।

पृ. 178

अपने धार्मिक पूजा — पाठ में सदा लीन रहते हैं और लाखों रुपया खर्च करके प्रत्येक तीर्थ का दर्शन कर आये हैं । इनका व्यक्तित्व गनीमत है ।

2. महाराज कुमार बाबू नितेश्वर सिंह उर्फ वनमाली बाबू वल्द महाराज रुद्र सिंह बहादुर : ये भी अपने भाई की तरह प्रतिष्ठित, आदरणीय और रईस हैं । मौजा — बड़गोरिया, परगना — भौर में इनका मकान है । परिवार के नियमानुसार, राज से इनको परगना — बेलारी मिला । इनकी आमदनी लगभग अस्सी हजार रुपया होगी ।
3. महाराज कुमार बाबू गोपेश्वर सिंह उर्फ सुन्दर बाबू वल्द महाराजा रुद्र सिंह बहादुर : ये भी अपने बड़े भाई के जैसे आदरणीय, रईस, धनवान, दयालु वो

चरित्रवान हैं । विद्या भी अच्छी है । इनका मकान शुभंकरपुर के पास मौजा — कोठिया, मुतालिका — दरभंगा, में है । परिवार के नियमानुसार राज से इनको परगना — आहिस दिया गया था जो इनके अधिकार में है । इसकी आमदनी लगभग साठ हजार रुपया होगी ।

4. महाराज कुँवर रामेश्वर सिंह, महाराज लक्ष्मीश्वर सिंह के छोटे भाई : परम रईस, प्रतिष्ठित, आदरणीय, बुद्धिमान तथा दयालु हैं । बहुत ज्ञानी हैं । सरकारी कॉलेज में इन्होंने अंग्रेजी शिक्षा प्राप्त किया है । जिस स्तर की अंग्रेजी ये जानते हैं बहुत कम हिन्दुस्तानी रईस ऐसे जानकार

पृ. 179

मिलेंगे । अंग्रेज सरकार अपनी मर्जी से, इनके इनकार करने पर भी, इन्हें असिस्टेंट मैजिस्ट्रेटी वो कलक्टरी की पदवी प्रदान किया है । मुकदमों के फैसले में बहुत सही राय देते हैं । न्याय का रास्ता किसी हाल में इनके हाथ से बाहर नहीं जाता है ।

5. बाबू गणेशदत्त सिंह जमींदार, परगना — परिहारपुर राघो : ये भी महाराज साहेब बहादुर दरभंगा के परिवार के हैं । इनके पूर्वज को परिवार के नियमानुसार राज से परिहारपुर राघो परगना मिला था । इनकी जमींदारी बहुत अच्छी है । ये बुद्धिमान, प्रतिष्ठित, होशियार और अच्छे प्रबन्धक हैं । इनके जमींदारी की आमदनी करीब चालीस — पचास हजार रुपये की होगी । इनके दो पुत्र हैं । दोनों रईस और योग्य हैं । बाबू वंशीधारी सिंह, इनके छोटे लड़के, अंग्रेजी में बहुत अच्छी योग्यता रखते हैं ।
6. बाबू गिरिधारी सिंह वो बाबू दुर्गादत्त सिंह, बाबू कीर्ति सिंह, मधुबनी जमींदार, के पुत्र : महाराज बहादुर दरभंगा के परिवार हैं । बहुत आदरणीय और प्रसिद्ध हैं । रियासती गुणों से भरपूर हैं । इनकी जीविका के लिये आमदनी लगभग

दो - ढाई लाख होगी ।

7. बाबू रमापति सिंह, जमींदार परगना - पचही : ये भी महाराज साहब बहादुर के परिवार के थे । बड़े माननीय थे । मर गये । इनके बहुत सन्तान हुए, इसलिये जमींदारी इनके सन्तानों में बंट गई । इनके सन्तानों की आमदनी इजगाली (सम्मिलित) है, जो साठ हजार रुपये से कम नहीं होगी ।

पृ. 180

8. बाबू परमेश्वरी प्रसाद नारायण सिंह, ब्राह्मण पछिमान, जमींदार नरहन, परगना - सरैसा : ये उच्च परिवार के कुलीन, सभ्य, साहसी और प्रतिष्ठित थे । अधिकारीगण इनका बहुत आदर करते थे । बनारस के महाराज साहब के सम्बन्धी थे । इनके दरबार में पहलवानों की बड़ी कद्र थी । हर प्रकार के घरेलू सामग्री रहती थी । इनकी सवाड़ी बड़े शान से निकलती थी । घोड़े पर खूब चढ़ते थे । अपने पास अच्छे - अच्छे घोड़े रखते थे । दशहरा (पूजा) में लाखों रुपये खर्च करते थे । मर गये । इनके एक लड़के, जिनका नाम बाबू महेन्द्र नारायण सिंह है, मौजूद हैं । इनकी जमींदारी कोर्ट ऑफ वार्ड्स के बन्दोवस्त से आई । जमींदारी की आमदनी एक लाख रुपया से अधिक होगी ।
9. राजा रघुनन्दन सिंह बहादुर, जमींदार सूरसंड : पहले ये बड़े जमींदार थे । बाद में हिन्द सरकार से इन्हें राजा की उपाधि और खिलअत मिली । रईस, अच्छे स्वभाव के, साहसी, आदरणीय थे । फारसी भाषा और सरकारी कानून तथा इसके शास्त्र में माहिर थे । जिस समय नबाब वायसराय जनाब मिस्टर नार्थब्रुक साहब, गवर्नर जेनरल, दरभंगा आये थे, और महाराज साहब बहादुर दरभंगा के मकान में दरबार हुआ था, ये भी आये थे । इनके जमींदारी की आमदनी लगभग दो लाख रुपये से अधिक होगी । लेखक को विस्तार पूर्वक मालूम नहीं । तिथि 21 माह फागुन सन् 1286 फसली को बिना पुत्र के मर गये ।

10. .... ब्राह्मण पछिमान, साकिन मौजा - गझौलिया, परगना - बखरा : शरीफ और इज्जतदार थे । जिलाधिकारी भी इन्हें प्रतिष्ठित मानते थे । .... मिलकियत की आमदनी लगभग पचास हजार रुपया सालाना से कम नहीं होगी ।

पृ. 181

11. राजा शिवराजनन्दन सिंह, ब्राह्मण पछिमान, रईस शिवहर, मुतालिका सीतामढ़ी डिबिजन : ये उच्च परिवार के प्रतिष्ठित और नामी - गिरामी रईस हैं । जिलाधिकारी गण भी इनकी इज्जत करते हैं । गवर्नरी दरबार में जो पहली जनवरी सन् 1875 ईसवी को दरभंगा में हुआ था, ये भी सम्मिलित हुये थे । इनके जमींदारी की आमदनी लाख रुपया से कुछ अधिक होगी ।
12. चौधरी गुणवान सिंह, ब्राह्मण पछिमान, चौधरी हलधल सिंह के वारिश, साकिन मौजा - रेवासी, परगना - महला : कुलीन, शिष्ट और आदरणीय हैं । जमींदारी की आमदनी लगभग दस हजार रुपया सालाना होगी । बाँकी हाल मालूम नहीं ।
13. चौधरी नाथ वरूण साही, ब्राह्मण पछिमान, साकिन मौजा - विपरा, परगना - महला : कुलीन, शिष्ट तथा प्रतिष्ठित थे । इनकी जमींदारी बहुत अच्छी है । इनके वारिसों में छत्रधारी साही और तिलकधारी साही मौजूद हैं । इनके जमींदारी की आमदनी लगभग दस हजार रुपया सालाना होगी ।
14. चौधरी जानकी प्रसाद, ब्राह्मण पछिमान, साकिन मौजा - अथरी, परगना - महला : ये कुलीन और बहुत शिष्ट थे । प्रसिद्ध व्यक्ति थे । इनका परिवार बहुत उच्च है । इनकी जमींदारी की आमदनी लगभग पाँच हजार रुपया सालाना होगी । इनकी मृत्यु हो गयी । वारिसों में हनुमान प्रसाद मौजूद हैं ।

15. झूटन साही, ब्राह्मण पछिमान, साकिन मौजा — बहादुर, परगना — महला : ये भी शिष्ट और आदरणीय थे । मर गये । इनके जमींदारी की आमदनी लगभग पाँच हजार रुपया सालाना होगी । बाँकी हाल लेखक को मालूम नहीं ।
16. हंसराज सिंह, ब्राह्मण पछिमान, साकिन मौजा — अथरी, परगना — महला : आदरणीय वो माननीय हैं । इनके जमींदारी की आमदनी लगभग पाँच हजार रुपया सालाना होगी । आगे हाल लेखक को मालूम नहीं ।
17. बाबू भागवत प्रसाद, ब्राह्मण पछिमान, साकिन मौजा — अथरी, परगना — महला : आदरणीय वो माननीय हैं । इनके जमींदारी की आमदनी लगभग पाँच हजार रुपया सालाना होगी । आगे का हाल लेखक को मालूम नहीं ।
18. बाबू हनुमान प्रसाद, ब्राह्मण पछिमान, साकिन मौजा — अथरी, परगना — महला : ये भी खानदानी, सज्जन एवं आदरणीय हैं । इनके जमींदारी की आमदनी लगभग पाँच हजार रुपया सालाना होगी । बाँकी हाल लेखक को मालूम नहीं ।
19. बाबू सूर्यदेव नारायण, ब्राह्मण पछिमान, साकिन मौजा — तिलगढ़, परगना — तिरसठ : खानदानी, शिष्ट एवं इज्जतदार हैं । सरकार इंगलिशिया से आनरेरी मैजिस्ट्रेट का पद मिला है । सुना है कि अच्छे आचरण के हैं और सबों के लिये आदर भाव रखते हैं । इनकी जमींदारी की आमदनी दस हजार रुपया सालाना होगी ।
20. चौधरी दयानन्द, ब्राह्मण पछिमान, साकिन मौजा — रेवासी, परगना — महला : खानदानी, शिष्ट वो माननीय हैं । जमींदारी की आमदनी लगभग पाँच हजार

रुपया सालाना होगी ।

पृ. 183

21. फेकन सिंह, ब्राह्मण पछिमान, साकिन मौजा — चकियाही, परगना—बिवरा : नामी जमींदार, सज्जन और आदरणीय हैं । जमींदारी की आमदनी लगभग सोलह — सत्तरह हजार रुपये की होगी ।
22. हनुमान सिंह, ब्राह्मण पछिमान, साकिन मौजा — मातहती, परगना — बिवरा : खाते — पीते, सज्जन, इज्जतदार और नामी हैं । जमींदारी की आमदनी दस हजार रुपया सालाना होगी । बाँकी हाल लेखक को मालूम नहीं ।
23. बाबू विशुनदेव नारायण साही, छरता ब्राह्मण, साकिन मौजा — सांढापतमत सिला, परगना — बसारा : सज्जन, शिष्ट और आदरणीय थे । इनकम टैक्स के प्रबन्ध के समय ये कर निर्धारक हुए थे और आनररी मैजिस्ट्रेट भी थे । जमींदारी की आमदनी पचीस हजार रुपया होगी । आगे हाल लेखक को मालूम नहीं ।
24. बाबू सोमरस सिंह, छरता ब्राह्मण, जमींदार हरदी, परगना — रत्ती : सज्जन, शिष्ट, रईस, बुद्धिमान, अच्छे आचरण के और समस्याओं के जानकार हैं, प्रतिष्ठित व्यक्ति हैं । जमींदारी की आमदनी लगभग पन्द्रह हजार रुपया सालाना होगी ।
25. बाबू शिव प्रसाद सिंह उर्फ लछमन प्रसाद, ब्राह्मण दोनवार, जमींदार मौजा — बेलसंड, परगना — सरैसा : प्रतिष्ठित, रईस तथा उच्च परिवार के हैं । चरित्र अच्छा है । जमींदारी की आमदनी लगभग बीस — पचीस हजार रुपया सालाना होगी । इनकी विरादरी महाराज बहादुर बनारस और बाबू परमेशरी प्रसाद, जमींदार नरहन से है ।

26. चौधरी सिंघेश्वर, ब्राह्मण पछिमान, साकिन मौजा - जोगियारा, परगना - उधरा : आदमी रईस, सज्जन, खानदानी इज्जतदार एवं दानी थे । आने - जाने वालों, दरिद्रों, फकीरों और साधू रातों को बहुत कुछ देते थे । जमींदारी का प्रबन्ध खूब जानते थे । बूढ़े होकर सन्तानहीन मर गये । अब उनके वारिस चौधरी मनोन प्रसाद और धर सिंह नारायण मौजूद हैं । जमींदारी की आमदनी लगभग तीस - चालीस हजार रुपया होगी । फजूल खर्ची के कारण कर्ज में हैं ।
27. चौधरी बाबू राम प्रसाद सिंह, ब्राह्मण पछिमान, साकिन मौजा - नौलागढ़, परगना - नेपुर : सज्जन, शिष्ट तथा पुराने इज्जतदार हैं । जिला के अधिकारी इन्हें कुर्सी देते हैं । जमींदारी की आमदनी लगभग साठ हजार रुपया से कम नहीं होगी ।
28. शम्भू प्रसाद, ब्राह्मण पछिमान, साकिन मौजा - बोखरेरा, परगना - सरैसा : सज्जन, खानदानी और इज्जतदार थे । इनके घर में दो - ढाई सौ वर्ष से जमींदारी चली आती है । इस जमींदारी में आठ आने का हिस्सेदार मुसम्मात आवत कुँवर, आठ आने में काली प्रसाद सिंह, शिव प्रसाद सिंह, छोटी सिंह, जय गोपाल सिंह, गंगा प्रसाद सिंह, शिवराज प्रसाद सिंह, तथा सूर्यदेव नारायण सिंह, इत्यादि सम्मिलित हैं । मुसम्मात आवत कुँवर को आठ आना में तीस - पैंतीस हजार रुपया सालाना की आमदनी होगी । शेष हिस्सेदारों को अब आमदनी लगभग छ - सात हजार रुपया सालाना होगी ।
29. राम बरस सिंह, ब्राह्मण पछिमान, साकिन मौजा - राघवपुर, परगना - सरैसा : आदमी सज्जन और माननीय हैं । जमींदारी की आमदनी लगभग पन्द्रह - बीस हजार रुपया सालाना होगी ।

30. बाबू गन्धर्व नारायण साही, ब्राह्मण पछिमान, साकिन मौजा — सांधापतभत, परगना — बसारा : शराफत इनकी मशहूर है । प्रतिष्ठित और रईस थे । इनके परिवार में बाबू सुरेन्द्र प्रसाद जीवित और मौजूद हैं । इनकी आमदनी लगभग पन्द्रह — बीस हजार रुपया से कम नहीं होगी ।

पृ. 185

31. मनोहर ठाकुर, शताब ठाकुर के पुत्र, ब्राह्मण पछिमान, साकिन मौजा — रेवड़ा चकलाले, परगना — बसारा : शरीफ आदमी थे । अब इस परिवार में रिछा राम और भीम नारायण ठाकुर मौजूद हैं । सुना है कि इनके जमींदारी की आमदनी लगभग चालीस हजार रुपया के कम नहीं होगी ।
32. हरचरण शुक्ल, ब्राह्मण सरवरिया, साकिन मौजा — कन्हौली चकला गरौल, परगना — बसारा, मुतालिका तालुका बरसी : सज्जन और प्रतिष्ठित थे । मर गये । अब इस परिवार में जमुना प्रसाद शुक्ल, एवं मोती प्रसाद शुक्ल, इत्यादि मौजूद हैं । तहसील इनकी लगभग लाख रुपया होगी ।
33. चौधरी कन्हैया सिंह, ब्राह्मण पछिमान, साकिन मौजा — धनौर, परगना — गढ़चावंद : सज्जन एवं शरीफ थे । इनके पूर्वज तैमूरिया राज्य के समय में परगना गढ़चावंद के चौधरी थे । अभी चौधरी गोदर सिंह, पुत्र कन्हैया सिंह, मौजूद हैं । सालाना आमदनी इस समय इनकी हजार — बारह सौ रुपये होगी ।
34. बाबू दोना साही, ब्राह्मण पछिमान, साकिन मौजा — रूपौली, परगना — रत्ती : इज्जतदार आदमी थे । मर गये । अभी इस परिवार में बाबू रघुनाथ प्रसाद मौजूद हैं । इनकी जमींदारी की आमदनी लगभग पचीस हजार रुपया सालाना से कम नहीं होगी ।

35. बाबू दुर्गा प्रसाद सिंह, ब्राह्मण पछिमान, साकिन मौजा - मधुबन, परगना - मझौरा : शरीफ, इज्जतदार तथा नामी रईस थे । मर गये । इनके पुत्र बाबू रघुनाथ प्रसाद मौजूद हैं । आमदनी इनके जमींदारी की पचास हजार रुपये से कम नहीं होगी ।

पृ. 186

36. भिखारी साही, ब्राह्मण पछिमान, साकिन मौजा - प्रह्लादपुर, परगना - सरैया : सज्जन एवं शरीफ थे । मर गये । इनके लड़के राम शरण साही मौजूद हैं । आमदनी इनके जमींदारी की लगभग नौ - दस हजार रुपये से कम नहीं होगी ।

37. खेदू ठाकुर, ब्राह्मण पछिमान, साकिन मौजा - रुजवा पोखरी, परगना - मेहसी : जमींदार तथा नामी व्यक्ति हैं । सज्जन और इज्जतदार हैं ; आमदनी लगभग आठ हजार रुपया से कम नहीं होगी ।

38. राम किशुन साही, ब्राह्मण पछिमान, साकिन मौजा - पीरमुहम्मदपुर, परगना - गढ़चावंद : शरीफ एवं सज्जन हैं । इनके घर में अंग्रेजी राज से पहले से जमींदारी है । आमदनी इनकी लगभग दो हजार रुपया से कम नहीं होगी ।

39. बाबू रामनन्दन प्रसाद सिंह, ब्राह्मण पछिमान, साकिन मौजा - प्रताप टोंड चकला मोरौल, परगना - बसारा : आदमी सज्जन, शरीफ, प्रतिष्ठित और उच्च परिवार के हैं । इनके घर में रियासत प्राचीन काल से चली आती है । इनके परिवार की आमदनी लगभग पच्चीस हजार रुपया सालाना होगी ; इसमें कुछ टिक्सेदार हैं ।

40. बाबू श्याम बिहारी सिंह, ब्राह्मण पछिमान, साकिन मौजा - गढ़साही,

परगना - जरहुआ, इलाका - थाना हाजीपुर, मुतालिका जिला मुजफ्फरपुर : सज्जन, माननीय तथा उच्च परिवार के हैं । इनके परिवार में जमींदारी तैमूरिया राज्य के समय से चली आ रही है । खींचा - तानी के कारण कुछ जमींदारी इनके हाथ से चली गई । अब लगभग पाँच - छः हजार की सालाना आमदनी होगी । इनका खानदान बहुत अच्छा है ।

पृ. 187

41. बाबू गोपाल नारायण सिंह, ब्राह्मण पछिमान, साकिन मौजा - अमडरा, परगना - जरहुआ, इलाका थाना - हाजीपुर, मुतालिका मुजफ्फरपुर : माननीय और शरीफ हैं । इनके परिवार में जमींदारी बहुत अच्छी थी, परन्तु कर्जदारी के चलते नष्ट हो गयी । अब केवल दो - तीन हजार रुपया सालाना की आमदनी होगी ।

42. बाबू अवध बिहारी नारायण सिंह, ब्राह्मण पछिमान, साकिन मौजा - हरौली, परगना - हाजीपुर : आदमी सज्जन और शरीफ हैं । असल निवासी सुरसढ़ के हैं, हरौली में ननिहाल है । ये ननिहाल में रहते हैं । इन दोनों परिवारों में इनके सिवाय कोई जायज वारिस नहीं है । आमदनी इनके दोनों जगहों की करीब लाख रुपया की होगी । सुना है कि इन्होंने अपनी पत्नी को किसी गुस्ताखी पर गोली से मार डाला । मुकदमा फौजदारी से दौरा में चला गया । सेसन जज ने मृत्यु दण्ड की सजा सुनाया । परन्तु हाई कोर्ट में इनके तरफ से अपील हुआ और बहुत पैरवी की गयी । बड़े - बड़े वकील किये गये । बहुत रुपया खर्च हुआ, अन्त में जिला का आदेश रद्द हुआ । फाँसी परने से इनकी रिहाई हुई ।

43. बटुक देव नारायण सिंह ठाकुर, ब्राह्मण पछिमान, साकिन मौजा - मुहम्मदपुर, परगना - पसगे : सज्जन एवं शरीफ थे । मर गये । अब इनके लड़के सूर्य देव नारायण सिंह मौजूद हैं । इनके जमींदारी की आमदनी लगभग छः - सात हजार रुपया से कम नहीं होगी ।

44. राधा प्रसाद मिश्र, ब्राह्मण पछिमान, साकिन मौजा - बसोर पतोर, परगना - उधरा : सज्जन एवं शरीफ हैं । इनके पिता बिकाऊ मिश्र ठिकेदारी द्वारा बहुत कुछ माल, हैसियत तथा जीविका पैदा किये । राधा प्रसाद की

पृ. 188

जमींदारी इस समय अच्छी है । आमदनी लगभग सत्तरह - अठारह हजार रुपया से कम नहीं होगी ।

45. राज नारायण सिंह, कौम राजपूत, साकिन मौजा - सिंधारा चकला गोरौल, परगना - बसारा : आदमी शरीफ और इज्जतदार हैं । पहले परगना - बसारा की चौधराई इन्हीं के परिवार में थी । आदमी नामवर हैं । हैसियत वाले हैं । आमदनी इनकी बीस - पचीस हजार रुपया से कम नहीं होगी ।
46. चौधरी बैजनाथ नारायण सिंह, कौम राजपूत, साकिन मौजा - सारी, परगना - कसमा : सज्जन, शरीफ तथा पुराने इज्जतदार हैं । जलालुद्दीन मुहम्मद अकबर, सम्राट, के समय में इनके पूर्वज को गरीबा राय, इत्यादि, चौधराई की उपाधि मिली थी । इनके परिवार में जमींदारी उसी समय से चली आ रही है । चन्दे प्रताप सिंह, अवधनारायण सिंह और रुद्र नारायण सिंह इसी परिवार के हैं । आमदनी इस समय कितनी है लेखक को मालूम नहीं ।
47. काली प्रसाद सिंह, कौम राजपूत, साकिन मौजा - बनगढ़िया, परगना - बरसौन : नामी जमींदार थे, शरीफ एवं इज्जतदार थे । इनके परिवार में गौरी प्रसाद, अयोध्या प्रसाद तथा हियालाल सिंह, इत्यादि, मौजूद हैं । सुना है कि सब पट्टीदारों की आमदनी लगभग बीस - पचीस हजार रुपया सालाना होगी ।

48. बाबू मित्रजित सिंह, कौम राजपूत गंधवरिया, साकिन मौजा - परसरमा, परगना - मलहनी गोपालपुर : सज्जन, माननीय तथा इज्जतदार थे । जमींदारी से आमदनी लगभग ढाई लाख रुपया थी । मर गये । अब बाबू ननगू सिंह, बाबू बालाजीत सिंह तथा बाबू बनदन सिंह इत्यादि जीवित हैं । जमींदारी का अधिकांश भाग नीलाग हो गया । अब लगभग पन्द्रह - सोलह हजार रुपया की आमदनी बाँकी है ।
49. बाबू चिन्तामणि सिंह, कौम राजपूत गंधवरिया, साकिन मौजा - सुखपुर, परगना - मलहनी गोपालपुर : शरीफ, इज्जतदार तथा उच्च परिवार के थे । मर गये । अब इस परिवार में राय बाबू ठाकुर मणि सिंह बहादुर, बाबू ननकू सिंह, हरखमन सिंह, बाबू गर्भ नारायण सिंह और बाबू हेमन सिंह जीवित वो मौजूद हैं । आमदनी सब मिलाकर अस्सी - पचासी हजार की होगी ।
50. राजा टेक नारायण सिंह, कौम राजपूत गंधवरिया, साकिन मौजा - बरुआरी, परगना - मलहनी गोपालपुर : बहुत इज्जतदार और शरीफ थे । मर गये । इस परिवार में राजा सुरेन्द्र नारायण सिंह तथा राय बाबू नरेन्द्र नारायण सिंह बहादुर उर्फ लाला बाबू मौजूद हैं । आमदनी लगभग लाख रुपया से कम नहीं है । राजा की उपाधि इस वंश में तैमूरिया राज्यकाल से ही है ।
51. बाबू सिंधेश्वर दत्त राय तथा बाबू उग्रनारायण सिंह बहादुर, कौम राजपूत गंधवरिया, साकिन मौजा - बरैल, परगना - मलहनी गोपालपुर : शरीफ, खानदानी तथा इज्जतदार हैं । स्वयं जीवित वो मौजूद हैं । आमदनी इनकी लगभग तीस हजार रुपया सालाना होगी ।
52. बाबू दौलत सिंह, कौम राजपूत गंधवरिया, साकिन मौजा - पंचगछिया, परगना - उत्तर खण्ड : पुराने शरीफ तथा इज्जतदार थे । मर गये । इस

परिवार में बाबू गोपाल सिंह, बाबू लालजीत सिंह तथा प्रियव्रत नारायण सिंह मौजूद हैं । इनके जमींदारी की आमदनी लगभग साठ हजार रुपया से कम नहीं है ।

53. राजा हरबल्लभ नारायण सिंह बहादुर, कौम राजपूत गंधवरिया, साकिन मौजा — सोनबरसा, परगना — नरसिंघपुर गोडहा : बहुत इज्जतदार, शरीफ और खानदानी हैं । आमदनी लगभग लाख रुपया सालाना से कम नहीं है । सुना है, राजा की उपाधि इस वंश में तैमूरिया राज्यकाल से है तथा अंग्रेज सरकार से भी "राजा" तथा "बहादुर" का खिताब दिया गया ।
54. बाबू बिहारी सिंह, कौम राजपूत गंधवरिया, साकिन मौजा — जदिया, परगना — नारीदिगर : बहुत इज्जतदार, शरीफ और खानदानी थे । मर गये ! इस परिवार में बाबू अयोध्या प्रसाद सिंह तथा बाबू जानकी प्रसाद सिंह, बाबू बुधनारायण सिंह के लड़के, जीवित वो मौजूद हैं । आमदनी इनकी लगभग चालीस हजार रुपया तक होगी ।
55. बाबू बूंदी सिंह, कौम राजपूत परमार, साकिन मौजा — सरौंजा, परगना — फरकिया : शरीफ, खानदानी और मशहूर इज्जतदार थे, मर गये । बाबू बिरजू सिंह, बाबू ब्रजभूषण सिंह, बाबू शंकर सिंह, इत्यादि, इनके परिवार में मौजूद हैं । जमींदारी की आमदनी पचास हजार रुपया से कम नहीं होगी ।
56. बाबू राम चरण सिंह, कौम राजपूत परमार, साकिन मौजा — शंकरपुर, परगना — फरकिया : शरीफ, इज्जतदार तथा खानदानी थे, मर गये । बाबू लछमन नारायण सिंह इनके वंश में मौजूद हैं । जमींदारी की आमदनी अस्सी हजार रुपया से कम नहीं होगी । बाबू लछमन नारायण सिंह ..... भजन खूब बनाते हैं, बड़े जानकार हैं, दानी हैं, खूब सदाब्रत देते हैं ।

57. बाबू ललित नारायण सिंह वो बाबू भगवानदत्त सिंह, कौम राजपूत परमार, साकिन मौजा - सोनीपत सरौजा, परगना - फरकिया : बाबू ललित नारायण सिंह जीवित हैं, शरीफ तथा इज्जतदार हैं । बाबू भगवानदत्त सिंह मर गये, इनके लड़के बाबू शिवसहाय सिंह मौजूद हैं । जमींदारी की आमदनी पचास हजार से कम नहीं है ।
58. बाबू ठाकुर प्रसाद सिंह, राजपूत गंधवरिया, साकिन मौजा - शाहपुर, परगना - सिंहपुर कोढ़ा : बहुत इज्जतदार तथा शरीफ आदमी हैं । आजकल बनारस में रहते हैं । संसार त्यागी हो गये हैं । कल्याण कार्यों में खूब खर्च करते हैं । इनके पोते मौजूद हैं, नाम मालूम नहीं । आमदनी लगभग पचास हजार रुपया से कम नहीं है ।
59. बाबू कीर्ति नारायण सिंह वो बाबू उदित नारायण सिंह, वल्द बाबू महताब सिंह, कौम राजपूत गंधवरिया, साकिन मौजा - दहदा, परगना - सिंहपुर कोढ़ा : बहुत खानदानी, शरीफ तथा इज्जतदार हैं । दोनों आदमी जीवित हैं । आमदनी लगभग दस हजार से कम नहीं होगी ।
60. मोसाहेब सिंह, कौम राजपूत, साकिन मौजा - मालिक अलीपुर, परगना - बालागच्छ : बड़े जमींदार हैं, शरीफ हैं । इस परिवार में चैन सिंह अपने समय में धन, हैसियत तथा जमींदारी प्राप्त किये थे । आमदनी लगभग तीस

हजार रुपया से अधिक होगी ।

61. बाबू राघव सिंह, कौम राजपूत, साकिन मौजा - बिरई, परगना - बालागच्छ :

शराफत इनके खानदान की प्रसिद्ध है ; ये मर गये । इनके लड़के बाबू प्रताप नारायण सिंह मौजूद हैं । ये बहुत योग्य और रईस हैं । आमदनी इनकी लगभग तीस — पैंतीस हजार रुपया तक होगी ।

62. बाबू ओमराव बहादुर सिंह एवं बाबू राम प्रसाद सिंह, कौम राजपूत, साकिन मौजा — बखरी चकला गोरौल, परगना — बसारा : आदमी शरीफ, इज्जतदार तथा पुराने खानदानी हैं । नामी जमींदार हैं । आमदनी लगभग तीस हजार रुपया तक होगी ।

63. बाबू नन्दन लाल, कौम खत्री, साकिन मौजा — जनदाहा, परगना — सरैसा : ये बाबू बृजबिहारी लाल के भतीजा हैं । आदमी युवक, कृपालु, दृढ़, समस्याओं के जानकार, चतुर, इज्जतदार तथा उच्च परिवार के हैं । प्रायः मुकाम मुजफ्फरपुर में आवास करते हैं । इस जगह इनकी रियासत ..... कायम है । आमदनी इनकी जमींदारी की लाख रुपया से कम नहीं होगी ।

64. रामदयाल महथा, खत्री, साकिन — दरभंगा : सज्जन, आदरणीय, हैसियतवाले और साहसी थे । मर गये । इनके वारिसों में सोहन लाल महथा, मुन्सिफ, दरभंगा के थे । इनके अतिरिक्त, किशुन बल्लभ महथा तथा गौर प्रसाद महथा बड़े नामी और मशहूर गुजर गये हैं । अब इनके परिवार में बंसीलाल महथा, रामधन सिंह महथा उर्फ धनीराम महथा, राम प्रसाद महथा की विधवा महारानी बीबी, किशुन बल्लभ महथा की पोती इत्यादि वारिसान जिन्दा वो मौजूद हैं । लगभग

पृ. 193

पन्द्रह — बीस हजार रुपया की आमदनी किशुन बल्लभ महथा की होगी ।

65. श्याम प्रसाद महथा, खत्री, मुहल्ला बम्पानगर, परगना — हवेली दरभंगा : आदमी सज्जन, खानदानी और इज्जतदार हैं ; तथा हैसियत वाले और अच्छे

प्रबन्धक हैं ।

66. गोपाल लाल खत्री, साकिन - मुजफ्फरपुर : आदमी सज्जन, प्रतिष्ठित और अच्छे आचरण के हैं । इनका मकान मनेर शरीफ, परगना - मनेर, जिला - पटना में था । थानेदारी की नौकरी में जिला तिरहुत आये और थानेदार के पद पर काफी समय तक कायम रहे । बाद में नौकरी से त्याग पत्र दे दिये और घर बैठ गये । इनके तीन लड़के हैं, एक - अयोध्या प्रसाद, बहुत सम्य, चतुर, योग्य और अच्छे आचरण के हैं । कोर्ट ऑफ वार्ड्स, दरभंगा राज के मुहाफिज दफ्तरी पद पर स्थापित थे । इसके बाद मुजफ्फरपुर में अंग्रेजी सरकार की तरफ से ..... नियुक्त हुये । बाद में बरखास्त हुये । घर बैठे हैं । अब अंग्रेजी सामान का व्यापार करते हैं । व्यापार से बहुत धन कमाये हैं । इन्होंने एक इतिहास की पुस्तक रियाज-ए-तिरहुत नाम से लिखा है । दूसरे लड़के - महादेव लाल हैं । ये भी ज्ञानी, चतुर, अच्छे आचरण के युवक हैं । महकमा मुजफ्फरपुर कलकटरी में प्रथम श्रेणी के किरानी हैं । तीसरे लड़के - लछुमन प्रसाद हैं । अंग्रेजी जानते हैं । अंग्रेजी सामान की दूकान तथा छापाखाना के प्रबन्धक हैं ।

67. अयोध्या प्रसाद, कौम खत्री, साकिन मुहल्ला - अखाड़ा घाट, मुतालिका - मुजफ्फरपुर : सज्जन हैं । इनके पूर्वज सिकन्दरपुर, जिला आजमगढ़ के निवासी थे । इनके पिता जगजीवन लाल व्यापार के लिये इस जिला में आये । अयोध्या प्रसाद ज्ञानी हैं, अंग्रेजी, उर्दू, फारसी और हिन्दी जानते हैं । हिन्दी व्याकरण और संस्कृत जयन्त जामनी (?) शब्द संग्रह इनकी लिखी हुई, छपी हुई, हमने आँखों से देखा है । लेखक को इनसे भेंट है ।

पृ. 194

68. राय नन्दीपत गहथा बहादुर, साकिन - बालीनगर, परगना - कसमा, बाद में साकिन - कसबा मुजफ्फरपुर, जिला - तिरहुत : पहले जमींदारी और महाजनी का पेशा करते थे । आदमी सज्जन, प्रतिष्ठित, नामी और प्रभावशाली थे । बंगाल

सरकार ने जिला - तिरहुत में (सबसे) पहले इन्हीं को "राय बहादुर" की उपाधि भेंट किया था । बहुत धनवान होने के बाबजूद स्वभाव के बहुत नम्र और सहनशील थे । इनके कोठी का कारोबार लगभग पचास लाख रुपया का होगा । 1273 फसली के अकाल में ये मुजफ्फरपुर में उदारता दिखाये । इनके जमींदारी तथा कारोबार की सालाना आमदनी (कुल मिलाकर) अस्सी - नब्बे लाख रुपया होगी । मर गये । इनके लड़के बाबू विशेश्वर प्रसाद मौजूद हैं । ये भी बहुत योग्य, उदार तथा रईस हैं ।

69. राम गुलाम महथा और राम अधिन महथा, कौम खत्री, साकिन मौजा - मालीनगर, परगना - कसमा : सज्जन हैं । महाजनी और जमींदारी करते हैं । लगभग सात - आठ हजार रुपया सालाना से कम की आमदनी नहीं होगी ।

70. बुलाकी लाल महथा, खत्री, साकिन मौजा - मालीनगर, परगना - कसमा : सज्जन हैं । महाजनी और जमींदारी करते हैं । लगभग दो हजार रुपया से कम सालाना आमदनी नहीं होगी ।

71. बाबू युगल प्रसाद खत्री, साकिन - मुजफ्फरपुर चकला नयी, परगना - बसारा : सज्जन थे । पहले मुजफ्फरपुर में उच्च न्यायालय के वकील थे । इसके बाद मुनसिफ के पद पर दरभंगा और भौआरा (?) में कायम हुये । आदमी बहुत अच्छे, गम्भीर और व्यावहारिक थे । नौ - दस वर्ष बीता होगा, मर गये । अब इनके लड़के रामजी लाल उर्फ राम प्रसाद मौजूद हैं । इनकी जमींदारी की आमदनी तीन हजार रुपया तक होगी ।

72. गौरी शंकर खत्री, साकिन मुहल्ला - अखाड़ा घाट, मुतालिका - मुजफ्फरपुर : सज्जन व्यक्ति हैं । इनके चाचा बाबू गोविन्द राम मुजफ्फरपुर कलकटरी के खजांची थे । जमींदारी से आमदनी लगभग तीन हजार रुपया तक होगी ।

73. बाबू तुलसी राम खत्री, साकिन मौजा - प्रतापटाँड चकला गोरौल, परगना - बसारा : सज्जन थे । इस परिवार में जमींदारी बहुत अच्छी है । इस परिवार में इनके लड़के बाबू किशुन बिहारी मौजूद हैं । जमींदारी की आमदनी लगभग बाईस हजार रुपया से कम नहीं होगी ।
74. सुखी चन्द तथा दरबारी लाल अग्रवाल, साकिन कसबा - दरभंगा : ये दोनों भाई बड़े रईस तथा आदरणीय थे, मर गये । इनके परिवार में इस समय बाबू लालजी साहु, रघुनन्दन लाल, रघुवर दयाल साहु, राम गुलाम साहु, त्रिवेणी लाल तथा मथुरा दास, इत्यादि, मौजूद हैं । ये सब बहुत योग्य हैं । इन सबों का मकान पक्का और आलीशान है । इनके यहाँ उठना - बैठना बहुत अच्छा है । इस परिवार में जमींदारी की आमदनी लगभग लाख रुपया से ज्यादा होगी ।
75. राय बनवारी लाल साहु बहादुर अग्रवाल, साकिन कसबा - दरभंगा : सज्जन एवं प्रतिष्ठित हैं । इनके पिता बाबू गिखारी लाल अच्छे खाते - पीते हैसियत वाले थे । परन्तु राय बनवारी लाल महाराज कुमार बाबू कीर्ति सिंह, जमींदार, मधुबनी, के जमींदारी की ठीकेदारी द्वारा अपने समय में बहुत धन और प्रतिष्ठा अर्जन किये, पचहत्तर - अस्सी लाख रुपये की हैसियत बनाये । पेशा महाजनी और जमींदारी की करते हैं । इस माध्यम से बहुत जमींदारी हाथ आयी । इन्होंने एक शिव मन्दिर बंशी घाट पर, एक मन्दिर अपने घर के निकट तथा एक लोहे का पुल बागमती नदी पर बंशी घाट पर बनवाया है । इस पुल के बनवाने में लगभग चौबीस हजार रुपया खर्च हुआ । इस पुल के बनवाने के चलते अंग्रेज सरकार से इनको माह फरवरी, सन् 1875 ईसवी में खिलअत (सम्मान में दिया गया पोशाक) और राय बहादुर की उपाधि मिली ।

76. राय गोबरधन लाल बहादुर, साकिन कसबा - दरभंगा : ये सज्जन, प्रतिष्ठित, अग्रवाल जाति के हैं । जमींदारी और महाजनी का पेशा करते हैं । ठीकेदारी और महाजनी वगैरह से इस समय लगभग चालीस - पचास लाख रुपया का इनका कारोबार है । खुद अच्छे आचरण के और विनम्र हैं । इनके पिता बाबू देवी प्रसाद एक लोहे का पुल लखनदई नदी पर बेनीबाद के निकट बनवाये थे । इसमें चौबीस हजार रुपया खर्च हुआ था । ईनाम में बाबू देवी प्रसाद को "राय बहादुर" की उपाधि मिली थी । परन्तु इनके जीवन काल में खिलअत नहीं मिल पाया । स. 1281 फसली के आषाढ़ महीना में ये मर गये । राय गोबरधन लाल सन् 1281 फसली के अकाल में धन और जन कल्याण का प्रबन्ध बहुत अच्छा किये, जिसमें लगभग साठ हजार रुपया वे अपनी ओर से खर्च किये । इसके लिये इन्हें खिलअत और "राय बहादुर" की उपाधि फरवरी, 1875 ईसवी मोताबिक स. 1282 फसली में पटना में मिस्टर मेटकॉफ साहब कमिश्नर के समय में मिली थी । इसके बाद राय गोबरधन लाल दरभंगा में मुहल्ला गोलूवाड़ा में बागमती नदी के किनारे एक पक्का मकान और एक पत्थर का पक्का घाट पन्द्रह हजार रुपया खर्च करके बनवाये हैं । एक पत्थर का मन्दिर अपने मकान के निकट, जिसे स्वर्गीय देवी प्रसाद बनवाना आरम्भ किये थे और अपने जीवन काल में पूरा नहीं कर पाये थे, बहुत खर्च करके तैयार करवाये । यह मन्दिर बहुत सुन्दर है । इसी परिवार में बाबू देवी प्रसाद के भतीजे बाबू लालजी लाल उर्फ लल्लू बहुत अच्छे आदमी हैं । इनका व्यवहार बहुत अच्छा है । किसी भी समय उदारता दिखाने से नहीं चुकते हैं ।

77. गोपाल दास एवं वंशी लाल, कौंग अग्रवाल, साकिन - पहले दरभंगा, हाल में गुजफरपुर चकला नई, परगना - बसारा :

ये दोनों सगे भाई थे । प्रतिष्ठित, सज्जन एवं नामी महाजन थे । दोनों मर गये । बाबू गोपाल दास के पोते बाबू जानकी प्रसाद और बाबू वंशी लाल के लड़के बाबू मथुरा प्रसाद जीवित वो मौजूद हैं । दोनों भाई के वारिस अलग - अलग हैं । करोबार महाजनी का लगभग दस लाख रुपया से कम नहीं होगा । जमींदारी से भी आमदनी आती है ।

78. हरदी नारायण अग्रवाल, साकिन मौजा - ओलाऊ, परगना - मिलकी : सज्जन एवं प्रतिष्ठित हैं । जमींदारी से दो लाख रुपया से कम आमदनी नहीं होगी । महाजनी पेशा से भी लाखों रुपये की आमदनी है ।

79. जमुना प्रसाद अग्रवाल, साकिन मौजा - ओलाऊ, परगना - मिलकी : सज्जन एवं प्रतिष्ठित हैं । जमींदारी और महाजनी दोनों करते हैं । आमदनी लगभग पचास हजार रुपया से कम नहीं होगी ।

80. बाबू फतहचन्द अग्रवाल, साकिन - मुजफ्फरपुर : सज्जन एवं प्रतिष्ठित थे । मर गये । इनके दागाद बाबू मनोहर लाल जीवित वो मौजूद हैं । आमदनी इनके जमींदारी की लगभग पचास हजार रुपया से कम नहीं होगी और महाजनी करोबार से करीब दो लाख रुपया की होगी ।

81. छगन लाल, कौम ....., साकिन कसबा - दरभंगा : ये भी सज्जन और प्रतिष्ठित थे । बाबू वैद्यनाथ साहूकार के यहाँ मुनीम थे । अब इनके परिवार में ईश्वर दयाल मौजूद हैं । इनके जमींदारी की आमदनी लगभग दस हजार रुपया सालाना होगी ।

82. शिवनन्दन लाल और यदुनन्दन लाल, कौम गोलवारा, साकिन मौजा - सलीमपुर, परगना - तुर्की : शराफत इनकी अच्छी है । इनके पूर्वज मोहन साहु परसौनी के

दरबार में नौकर थे । इसी मार्फत बहुत धन वो व्यवसाय हासिल किये । जमींदारी से लगभग बारह – तेरह हजार रूपया की आमदनी होगी ।

पृ. 198

83. मित्र लाल चौधरी, मैथिल ब्राह्मण, साकिन मौजा – बिशुनपुर पिंडारूछ, परगना – पिंडारूछ : पुराने प्रतिष्ठित, सज्जन, उच्च परिवार के, धनवान हैं । लगभग चार सौ वर्ष से इनके परिवार में धन और जमींदारी रही है । इनके पूर्वज धनपत चौधरी को दिल्ली के सम्राट से "चौधराई" की उपाधि मिली थी । धनपत चौधरी के बाद हुमायूँ चौधरी को शाही दरबार से परगना – पिंडारूछ की चौधराई मिली थी । इस वंश में एक व्यक्ति शिवलाल चौधरी बहुत नामवर, बुद्धिमान, समझदार वो अच्छे आचरण वाले गुजरे हैं । अब शिवलाल चौधरी के पौत्र भाईजी चौधरी उर्फ हीरा लाल चौधरी मौजूद हैं । उत्तम चरित्र के हैं । इनके जीविका के लिये आमदनी लगभग बीस – पचीस हजार रूपया होगी । मित्र लाल चौधरी को ऑनररी मैजिस्ट्रेट तथा म्यूनिसिपल कमिशनर का अधिकार मिला है । मिस्टर ए. बी. मैकडोनल साहब, कलक्टर, दरभंगा, राज दरबार के अवसर पर जो पहली जनवरी 1877 ईसवी को दरभंगा में हुआ था, इन्हें एक सनद दिये । दरबार से पहले मिस्टर ए. बी. मैकडोनल साहब मैजिस्ट्रेट वो कलक्टर जिला दरभंगा ने लेखक को भी दरबार में हाजिर होने के लिये एक प्रवेश पत्र भेजा था । इसलिये लेखक इस दरबार में हाजिर हुआ और बैठने को कुर्सी मिली ।

84. चौधरी राजा ठाकुर, मैथिल ब्राह्मण, साकिन मौजा – सिंघवाड़ा, परगना – भरवारा : आदमी सज्जन, हैसियत वाले तथा प्रवल हैं । जमींदारी और महाजनी का पेशा करते हैं । इनके जमींदारी और महाजनी की आमदनी लगभग पचास हजार सालाना होगी । आदमी बड़े प्रबन्धक हैं, अपव्यय नहीं करते हैं । कहते हैं कि अकबर बादशाह के समय में इनके पूर्वज चित्रभुज (चतुर्भुज ?) ठाकुर को "चौधराई" की उपाधि तथा एक मौजा – विशुनाथपट्टी उर्फ बांका,

परगना — भरवारा, ईनाम मिला था ।

पृ. 199

85. नेहाल सिंह चौधरी, मैथिल ब्राह्मण, साकिन मौजा — कुरसों, परगना — धरौर : ये भी नामी जमींदार थे, कुलीन और प्रतिष्ठित थे, मर गये । इनके परिवार में छत्रनारायण चौधरी, सर्वनारायण चौधरी तथा चन्द्रनारायण चौधरी वगैरह मौजूद हैं । इन्हें जमींदारी भी है ।
86. बंसीधर चौधरी, मैथिल ब्राह्मण, साकिन मौजा — बल्लीपुर, परगना — जाखड : इज्जतदार तथा नामी जमींदार थे । अपने समय में धन, प्रतिष्ठा और नाम पैदा किये थे । मर गये । इनके वारिसों में भरतनारायण चौधरी तथा लछमन चौधरी मौजूद हैं ।
87. परमेश्वरी दत्त चौधरी, मैथिल ब्राह्मण, साकिन मौजा — बहेड़ी, परगना — हावी : इज्जतदार तथा नामी जमींदार थे, कुलीन तथा खानदानी थे, मर गये । जमींदारी अच्छी है ।
88. पृथ्वीधर मिश्र, कौम शाकद्विपी ब्राह्मण, साकिन मौजा — फुलबरिया, परगना — मिलकी : कुलीन थे । अपने प्रयत्न और श्रम से बहुत कुछ धन तथा हैसियत पैदा किये । मर गये । इनके बाद ओम प्रकाश मिश्र, इनके पुत्र, अपने जमींदारी का देखभाल करते रहे । ये भी मर गये । तब, इनके पुत्र जय प्रकाश मिश्र जीवन भर जमींदारी के कार्यों में व्यस्त रहे । इनके दो लड़के हुए, शिवप्रकाश मिश्र उर्फ लाल बाबू तथा नरसिंह प्रकाश मिश्र । ये दोनों भाई अभी मौजूद हैं । इनकी आमदनी लगभग पैंसठ हजार रुपया सालाना होगी । परन्तु आठ आना, शिव प्रकाश मिश्र के हिस्से का, कोर्ट ऑफ वार्ड्स सरकार के अधीन है । बांकी आठ आना नरसिंह प्रकाश मिश्र का उनके दखल में है । आगे हाल इन लोगों के व्यक्तिगत गुणों का लेखक को मालूम नहीं । परन्तु इतना पता चला

की इन लोगों की प्रतिष्ठा का प्रायः कारण यह है कि (सरकारी) अधिकारी इनके यहाँ आया — जाया करते हैं ।

89. शिव सहाय साहु, कौम ..... साकिन — मुजफ्फरपुर : आदमी इज्जतदार तथा हैसियत वाले थे, मर गये । इनके पौत्र मनोहर लाल साहु

पृ. 200

मौजूद हैं । जमींदारी से इनकी आमदनी लगभग चालीस हजार रुपया से कम नहीं होगी, और महाजनी दस लाख से अधिक की होगी ।

90. चमनलाल चौधरी, कौम कलवार, साकिन — मुजफ्फरपुर : इज्जतदार और नामी व्यक्ति थे, मर गये । इस परिवार में जमींदारी से आमदनी लगभग साठ हजार रुपया से कम नहीं होगी और महाजनी का कारोबार लगभग दो लाख से ज्यादा का होगा । इनके भतीजे, बाबू नाथूलाल चौधरी जिला मुजफ्फरपुर कलकटरी के खजांची हैं । इनके छोटे भाई बाबू शिववर्धन चौधरी सहायक खजांची हैं । मंडले भाई बाबू गोकुल चौधरी जिला छपरा में डिप्टी कलक्टर हुये थे । आदमी सभ्य वो अच्छे आचरण के हैं ।

91. राय मर्दन सिंह, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन कसबा — दरभंगा : कहते हैं कि ये बिहार प्रान्त के कानूनगो थे । कुलीन आदमी थे, प्रतिष्ठित और नामी थे । जिस मुहल्ले में ये रहते थे वह मुहल्ला उन्हीं के नाम से प्रसिद्ध है । इस वंश में अब कोई नहीं है ।

92. लाला सीतापत, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन कसबा — दरभंगा : राज्जन, नामी तथा उच्च परिवार के थे । हैसियत वाले थे । अब इनके वारिसों में दुर्गा प्रसाद मुख्तार, कलकटरी वो फौजदारी, दरभंगा, तथा काशीनाथ के लड़के बच्चालाल मौजूद हैं । दरभंगा में मुहल्ला सीतापत इन्हीं के नाम से प्रसिद्ध है ।

93. दीवान भोलानाथ, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन कसबा -- दरभंगा : अपने समय में जिला तिरहुत के कलक्टरी में सिरिस्तेदारी से और इसके बाद महाराज माधव सिंह बहादुर के दिवानगीरी से इन्होंने बहुत इज्जत, महत्ता और धन अर्जन किया था । सज्जन तथा उच्च परिवार के थे । अब इस परिवार में बाबू कालीचरण सब रजिस्ट्रार, दलसिंहसराय, बाबू दुर्गाचरण वगैरह, नाती -- पोते, बाबू गोबरधनलाल के पोते, बाबू कृष्ण किशोर लाल के पुत्र बाबू बृजलाल सिंह और बाबू गिरिजाचरण मौजूद हैं । यह बहुत अच्छा परिवार है । इस इतिहास के लेखक के चचेरे भाई, बाबू पंजाब राय की शादी गोबरधन लाल के सगे भाई बाबू गिरिधारी लाल की पुत्री से हुई है ।
94. लाला महंगू लाल, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मुहल्ला -- मिश्र टोला, कसबा -- दरभंगा : आदमी शरीफ, खानदानी तथा प्रतिष्ठित थे । सिरिस्ता जमींदारी कानूनगोयान सदर सरकार तिरहुत के मुंशी थे । इनके एक पुत्र लाला जानकी राम थे । ये भी बड़े सम्य थे । इनकी लड़की से लेखक के सगे चाचा, मुंशी राधा किसुन की दूसरी शादी हुई थी ।
95. लाला राजा राम, कायस्थ श्रीवास्तव, भारद्वाज गोत्र, इस इतिहास के लेखक के पूर्वज, साकिन कसबा -- दरभंगा, परगना -- हवेली दरभंगा : इनके पूर्वज अयोध्या के निकट मौजा -- बन्दौली में रहते थे । वहाँ से मौजा -- वजीरापुर, परगना -- बलिया, जिला -- गाजीपुर, जो भृगुक्षेत्र के पास है, बस गये । वजीरापुर के निकट, मौजा -- कंसपुर, मौजा -- ब्रह्मायण, मौजा -- बहादुरपुर वो मौजा -- सागर पाली, परगना -- बलिया में भारद्वाज गोत्र के कायस्थ बहुत संख्या में रहते हैं । लाला राजा राम मौजा -- अमरोहा, जिला -- छपरा के निवासी थे । इनके दो लड़के हुये ; पहले -- मोहन लाल और दूसरे -- श्याम लाल, मोहन लाल की शादी मौजा -- चन्दनपट्टी, परगना -- बसारा में हुई

थी, तथा श्याम लाल की शादी मौजा - झंझारपुर, परगना - रत्ती, जिला - मुजफ्फरपुर में हुई थी । लाला राजा राम श्याम लाल के विवाह के बाद, किसी सुलतानी पद पाने की आशा में अमरोहा से आकर झंझारपुर में बस गये । फिर झंझारपुर में अकेले रहना उचित नहीं समझकर अपनी बिरादरी के लगाव से मौजा - वन्दन पट्टी में निवास किये । तब सुलतानी पद पाने की आशा पूरा हो जाने पर नबाब मुहम्मद मासूम खान के दरबार में परिवार समेत दरभंगा आकर रहने लगे । इनके पुत्र, मोहन लाल नबाब मुहम्मद मासूम खान, दरभंगा के हाकिम, की सरकार में किसी अच्छे पद पर नियुक्त हुये । लाला मोहन लाल के दो लड़के हुये, पहले - साहेब राम, दूसरे - लाल चन्द ; लाल चन्द लावलद मर गये ।

साहेब राम "राय" की उपाधि पाकर अपने पिता के स्थान पर कार्य ग्रहण किये । इन्हें तीन लड़के हुये ; पहले - सरूप सिंह, दूसरे - राम सिंह, और तीसरे - कुँवर सिंह । लाला सरूप सिंह दरभंगा महाराज माधव सिंह के तरफ से परगना - आहिस के तहसीलदार नियुक्त हुये । राम सिंह और कुँवर सिंह घर पर रहे । कुँवर सिंह विवाह नहीं किये और लावलद मर गये ।

लाला सरूप सिंह के चार लड़के थे ; पहले - गौर सहाय सिंह, दूसरे - शिवन लाल, तीसरे - बृज लाल सिंह, चौथे - मनहरन लाल । गौर सहाय सिंह के पौत्र, हनुमान सहाय के पुत्र, मेवा लाल ; शिवनलाल के पौत्र, रामबल्लभ लाल के पुत्र, हरिहरचरण ; बृजलाल सिंह के पौत्र, नौरंगी लाल के पुत्र रघुवर दयाल ; और कल्याण सिंह के पुत्र चतुर्भुज सहाय, फेकू लाल के पुत्र सीतल प्रसाद, नाती/पोते, दरबारी लाल के बेटे राम सिंह तथा छत्रधारी लाल ; और महाराज सिंह के पुत्र, राम सिंह के परपोते महामाया प्रसाद, ये सब और इस इतिहास के लेखक एक ही परदादा के हैं, गौजूद हैं ।

मुन्शी मनहरन लाल पहले सिरिश्तेदारी के पद पर महकमा साहब जज बहादुर, गुजफरपुर, जिला - तिरहुत, नियुक्त हुये । इसके बाद कलकटरी गुजफरपुर के सिरिश्तेदारी का स्थान पाये । तब

पृ. 203

महाराज छत्र सिंह बहादुर, दरभंगा के राजा, ने अपने दफ्तरखाना में फारसी के मुन्शी पद पर इन्हें रखा । आदरणीय मुन्शी मनहरन लाल बड़े रईस, प्रतिष्ठित, प्रसिद्ध, बेमिसाल मुन्शी तथा धनवान थे, अपने समय में बहुत सम्पत्ति और जमींदारी हासिल किये । महाराज छत्र सिंह बहादुर के राज्यकाल से महाराज महेश्वर सिंह बहादुर के राज्यकाल तक राज के मामलात का प्रबन्ध करते रहे । इनके प्रभाव और प्रयत्न से बहुत सज्जनों का महाराज साहब बहादुर के दरबार में गुजर हुआ । दानी ऐसे थे कि हजारों सज्जनों, दरिद्रों, लाचारों तथा साधू - सन्तों की देखभाल करते थे । इन्होंने अपने समय में अपनी कमाई से मन्दिर बनबाये, पोखर और कुएँ खुदवाये, और अपने रहने के लिये पक्का मकान बनबाये ; और बहुत जमींदारी खरीद किये । जिस मुहल्ले में रहते थे उसे आबाद करबाये ; इसलिये वह मुहल्ला "मुन्शी मनहरन लाल" के नाम से प्रसिद्ध है ।

नवासी वर्ष के आयु में, 1269 फसली के बारहवें वैसाख, मंगल दिन, सूर्यास्त के बाद गंगाजी के किनारे वैकुण्ठवासी हुए । इनके बाद, इनके बड़े लड़के मुन्शी बजरंगी सहाय, जो रईस, बुद्धिमान, दानी तथा उदार थे, पहले नील की कोठी, मौजा - हथौरी, परगना - चकमनी, के मुन्शी हुये । बाद में महाराज रुद्र सिंह बहादुर के राजकाल में परगना - बछौर के तहसीलदार हुये । इनके इलाका में लाखों रुपये की तहसील थी । इन्होंने भी बहुत धन और मालियत पैदा किये । लेखक के सगे भाई, बद्रीनाथ को, जो इनके भतीजा हैं, मैथिल रीति से गोद लेकर (कर्त्ता पुत्र बनाकर) चौदहवीं भादव, 1270 फसली में एक पुत्री को छोड़कर, जिसकी शादी मनोहर लाल के वारिस लाल बहादुर लाल, मौजा - अस्थवा, परगना - भरवारा, से हुई थी, परलोक सिधारे ।

मुन्शी मनहरन लाल के दूसरे लड़के, बाबू जयकिशुन लाल, जो इस इतिहास के लेखक के

पृ. 204

पिता थे, धनवान, दानी तथा शान वा शौकतवाले थे । ये पहले लोही दौलतपुर में मुन्शी के पद पर स्थापित हुये, तब वकालत उच्च श्रेणी महकमा दीवानी, जिला — तिरहुत, शुरू किये । बहुत दिनों तक यही काम करते रहे । तब मुन्सिफ हुये । ज्यादा उम्र होने पर आँखों में रोशनी कम हो गई, तब घर बैठ गये । तिथि सत्रहवीं माघ, 1280 फसली में बृहस्पति दिन सवेरे दरभंगा में काली स्थान में शिव मन्दिर के सामने सरसठ वर्ष की आयु में, इस इतिहास के लेखक और सगे भाई बट्टीनाथ को छोड़कर कैलाश की तरफ सिधारे ।

मुन्शी मनहरन लाल के तीसरे लड़के, मुन्शी राधा किशुन लाल, जो लेखक के सगे चाचा हैं, कुछ दिन महाराज रुद्र सिंह बहादुर के दरबार में नौकर थे । फिर घर बैठ गये । अभी तक मौजूद हैं । इनके दो बेटे मौजूद हैं : पहला, बाबू गंगा प्रसाद तथा दूसरा, बाबू कमला प्रसाद ।

96. इस इतिहास के लेखक के बारे में : होश संभालते ही लेखक को फारसी और अरबी का ज्ञान हासिल करने की रुचि हुई । अतः अरबी व्याकरण मौलवी अमीर अली इलाहाबादी से, और कुछ दिन मौलाना इमाम शाह तथा मौलाना बहराम शाह से पढ़े । फारसी की किताबें — गिरल तगरा, जहूरी, मीना बाजार, पंजरुका, वकाए नेमत खान अली, कसायद बदरचाव, दीवानगनी, अबुल फजल, खाकानी, अनवरी, और दीवान नारिर अली, इत्यादि, मौलवी अमीर अली मौसूफ से पढ़े । उर्दू की काव्य कला मौलवी मुर्शिद हसन तखल्लुस 'कागिल' से प्राप्त किये । और सन् 1856 ईसवी में परीक्षा देकर वकालत का द्वितीय श्रेणी का सनद हासिल किये । गिरटर ए.बी. मैकडोनाल साहब बहादुर कलक्टर, जिला दरभंगा, के अनुमोदन पर, बंगाल सरकार के आदेशानुसार 15 अगस्त 1876 ईसवी को तृतीय

श्रेणी के ऑनररी मैजिस्ट्रेट का अधिकार, फिर 24 मार्च 1879 ईसवी को म्यूनिसिपल कमिश्नर का पद, 2 जनवरी 1878 ईसवी को डिस्ट्रिक्ट स्कूल कमिटी के सदस्य का पद, और 29 जून 1877 को सरकारी वकील, बंगाल अदालत मुन्सिफी, दरभंगा, का पद हासिल हुये । आज तक इन सब पदों पर विराजित हैं । अपने सूझ - बूझ से जो कुछ हो सका उर्दू भाषा में पेश करते हैं । तखल्लुस लेखक का 'फितरत' है ।

(पृ. 208 तक कवितायें हैं ।)

पृ. 209

97. बाबू बद्रीनाथ तखल्लुस 'शबनग', इस इतिहास के लेखक के अपने छोटे भाई : उदार, सम्य, बुद्धिमान, दूरदर्शी, इज्जतदार, प्रतिष्ठित वो उत्साही हैं । उर्दू, फारसी भाषा और शायरी में अच्छी योग्यता तथा कविलियत रखते हैं । ज्योतिष विद्या भी खूब जानते हैं । प्रेम प्रसंग और मानी बन्द दोनों प्रकारों की अच्छी कवितायें कहते हैं । आदमी चतुर हैं । एक तरह की वर्णमाला इन्होंने अपनी तबीयत से आविष्कार किया है, इसमें चिट्ठी - पत्री अच्छी तरह से हो सकती है । मौलवी मुहम्मद मुर्शिद हसन 'कामिल' के शिष्य हैं ।

(पृ. 209 से पृ. 213 के कुछ अंश तक कवितायें हैं ।)

98. मुन्शी बहतन लाल, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मुहल्ला - रहमगंज, परगना - हवेली दरभंगा : शरीफ तथा खानदानी थे ; रहमखान के दीवान थे । इनके बड़े लड़के रौशन लाल महाराज बहादुर दरभंगा के दरबार में नौकर थे । अब इस परिवार में मुनेश्वर प्रसाद और विशेश्वर प्रसाद मौजूद हैं । ये सादिक अली खान और अनवार अली खान के दरबार में नौकर हैं ।

99. मुन्शी जोड़ावन सिंह, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मुहल्ला - जोड़ावन सिंह, कसबा - दरभंगा : शरीफ तथा उच्च परिवार के थे । इस परिवार में फकीर चन्द लाल उर्फ फुदीलाल तथा बाबू गिरिधारी लाल वगैरह मौजूद हैं, हैसियत वाले लोग हैं ।
100. मुन्शी झब्बू लाल, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मुहल्ला - लालबाग, परगना - हवेली दरभंगा : आदमी शरीफ, खानदानी, रईस, बुद्धिमान और मेल - जोल रखने वाले हैं । वयोवृद्ध हैं । हैसियत वाले हैं । दानी और साहसी हैं । गोविन्द सहाय, अच्युतानन्द तथा नन्दकिशोर, तीन बेटे हैं । ये सब लायक हैं ।
101. गोकुल चन्द दास, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मुहल्ला - लाला सीतापत, कसबा - दरभंगा :

पृ. 214

शरीफ थे । इनके पोते मनशा राम नौकरी करते थे और सम्भ्य थे । मनशा राम के बेटे रामशरण सिंह, जिला - तिरहुत के कलकटरी के तहसीलदार शेख फजल अली के दीवान थे । रामशरण सिंह के बेटे देवीदत्त, राज कुमार बाबू कीर्त्ति सिंह, मधुबनी, के दरबार में मुख्तार थे । अब इस परिवार में सुखधारी प्रसाद, उमा प्रसाद और रामधारी प्रसाद मौजूद हैं ।

102. लाला भगवान दास, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मुहल्ला - भगवान दास, कसबा - दरभंगा : आदमी शरीफ और इज्जतदार थे, मर गये । इस परिवार में लाला मनोरथ सहाय तथा इनके पुत्र, बच्चा लाल मौजूद हैं । दरभंगा में मुहल्ला भगवान दास इन्हीं के नाम से प्रसिद्ध है । सुना है कि भगवान दास के पूर्वज गोकुल चन्द नबाब अलीवर्दी खान महावत जंग, मुर्शिदाबाद, के दरबार में नौकर थे । भगवान दास खुद महाराज प्रताप सिंह के दरबार में नौकर थे ।

103. श्रीचन्द, आशाचन्द तथा गन्शा राम, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन कसबा - दरभंगा, मुहल्ला - भगवान दास : शरीफ थे ; सुना है कि नबाब महावत जंग मुर्शिदाबाद की ..... जागीर, परगना - भरवारा, जिला - तिरहुत के तहसीलदार थे । मर गये । अब इस परिवार में लाला गौर प्रसाद नाती - पोते श्रीचन्द तथा हरिकिशुन लाल तथा हरिहर दयाल इत्यादि वारिसान मौजूद हैं ।

104. बखतौर सिंह, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मुहल्ला - भगवान दास, कसबा - दरभंगा :

पृ. 215

शरीफ और इज्जतदार थे । मिस्टर ..... साहब जज, जिला तिरहुत, की कचहरी में नज्दरत के पद पर नियुक्त थे । अब इस परिवार में महावीर प्रसाद तथा चतुर्भुज सहाय, नरसिंह सहाय के बेटे, मौजूद हैं ।

105. भैया माणिक चन्द, साकिन मुहल्ला - वमदमा (?), परगना - हवेली दरभंगा : शरीफ तथा खानदानी थे । उनके पूर्वज मौजा - विश्वम्भरपुर में जो जगदीशपुर जिला - भोजपुर के पास है, रहते थे । माणिक चन्द दरभंगा आकर बसे । सन् 1191 फसली में महाराज माधव सिंह डीलाही, परगना - रागचाबन्द में कुछ जमीन इनकी जीविका के लिये दिये । परिवार इनका अच्छा है । अब इस परिवार में माणिक चन्द के परपोता रघुनाथ प्रसाद उर्फ रघुनी लाल मौजूद हैं । रघुनी लाल आदमी समर्थ, दूरदर्शी तथा ईमानदार हैं । अदालत मुन्सिफी जाले तथा दरभंगा में प्रथम मुन्शी थे । उसके बाद अदालत मुन्सिफी में सहायक लेखापाल हुये । तब नाजिर बने ।

106. मुन्शी गौर वरुस सिंह, कायस्थ अम्बष्ठ, साकिन मुहल्ला - मिश्रटोला, कसबा - दरभंगा - शरीफ, खानदानी तथा रईस थे, मर गये । इस परिवार में गणेशी लाल, इनके पुत्र, मौजूद हैं ।

107. मुन्शी रौशन लाल, कायस्थ अम्बष्ट, साकिन मुहल्ला - रहमगंज, परगना - हवेली दरभंगा : शरीफ हैं, परिवार अच्छा है, स्वयं जीवित हैं ।

108. लाला किशुन चन्द, कौम कायस्थ गौर,

पृ. 216

साकिन मुहल्ला - निस्वतगंज, परगना - हवेली दरभंगा : आदमी शरीफ थे । अंग्रेजी सरकार के शासन से पहले पश्चिम के प्रदेश से आकर दरभंगा में निवास किये । जिस समय राय बखरा (?) के परिवार में कानून गोई का पद था, उस समय वहाँ नौकरी किये । तभी से इनके वारिसान दरभंगा में रहते आये । अब इस वंश में कालका सहाय मौजूद हैं । पहले कोर्ट ऑफ वार्ड्स, राज दरभंगा में पेशकार थे । अब राज में नौकरी करते हैं ।

109. हर्षमरन लाल कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा - शुभंकरपुर, परगना - पश्चिम भीगो : शरीफ, इज्जतदार तथा खानदानी थे । जिला - छपरा के कलकटरी के तहसीली मुन्शी थे, मर गये । अब इस परिवार में हर्षमरन लाल के नाती - पोते, महादेव दत्त के बेटे, विसेसर दयाल, अमेसर दयाल, युगेसर दयाल तथा मुनेसर दयाल मौजूद हैं । इस परिवार में सम्पत्ति - जायदाद भी है । इस इतिहास के लेखक के चचेरे भाई की शादी इस परिवार में हुई है ।

110. मुन्शी रघुवंश सहाय, कौम कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा - शुभंकरपुर, परगना - पश्चिम भीगो : आदमी शरीफ थे । महाराज साहब बहादुर, दरभंगा, के तरफ से कलकत्ता हाई कोर्ट के मुख्तार थे । आदमी समर्थ तथा दयालु थे । मुख्तारकारी से बहुत कुछ धन वो व्यवसाय पैदा किये । पहले ये राजीसपुर जिला - पटना, में रहते थे । इनके परदादा गौरवल्लभ शिखर मुहल्ला - मशरफगंज, दरभंगा, में बसे । बाद में मुन्शी रघुवंश सहाय मौजा - शुभंकरपुर में अपना निवास स्थल बनाये ।

111. मुन्शी शिव सहाय सिंह, कौम कायस्थ अम्बष्ठ.

पृ. 217

साकिन मौजा — पुरुषोत्तमपुर उर्फ चतरतिया, परगना — पश्चिम भीमो : सराफत इस परिवार की बहुत अच्छी है । मुन्शी साहब फारसी और संस्कृत के पूर्ण ज्ञाता थे । गिजाज में हुकुमत थी, लावल्द मर गये । अब इस परिवार में मुन्शी दर्शन लाल मौजूद हैं । आदमी अच्छे स्वभाव के हैं । अदालत मुन्शिफी दरभंगा में वकालत करते हैं ।

112. लाला बीजू लाल बल्द लाला मोहन लाल, साकिन — वाजिदपुर, परगना — पश्चिम भीमो : शरीफ थे ; महाराज साहब दरभंगा के तरफ से मुख्तार थे, मर गये । इनके दो बेटे हैं — उदित नारायण और लक्ष्मी नारायण । दोनों बहुत समर्थ हैं । इस परिवार में कुछ आमदनी भी है ।

113. खमाजीत राय, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा — नवानवान, परगना — नवानवान : शरीफ तथा अच्छे परिवार के थे, मर गये । इनके दो लड़के थे, पहला — राय रेवत सिंह ; दूसरा — राय दुर्गा दत्त । राय रेवत सिंह के दो बेटे थे — प्रथम, सिलवन्त राय ; दूसरा, बलवन्त राय । सिलवन्त राय मर गये । बलवन्त राय मौजूद हैं । राय दुर्गा दत्त के एक लड़के, देवी प्रसाद, जीवित हैं । सिलवन्त राय इस इतिहास के लेखक की माता के फुफेरे भाई थे ।

114. लाला सुख लाल सिंह, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा — सिमरी, परगना — भरवारा : सराफत अच्छी है । अभी इस परिवार में मुन्शी लाल बिहारी लाल और धनुषधारी लाल मौजूद हैं । मुन्शी लाल बिहारी लाल आदमी योग्य हैं । इन्हें जमींदारी भी है ।

115. लाला बनवारी लाल, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा - शिमरी, परगना - भरवारा : सज्जन थे । इस परिवार में इस समय रामबल्लभ लाल तथा राधा लाल और हरिचरण लाल वगैरह मौजूद हैं । परिवार अच्छा है ।
116. लाला छत्र सिंह, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा - ओस्थावा, परगना - भरवारा : शरीफ, खुशहाल, खानदानी तथा इज्जतदार थे , मर गये । अब इस परिवार में लाला कन्हैया लाल, बाबू लाल बहादुर तथा देवेन्द्र बहादुर वगैरह मौजूद हैं । इस इतिहास के लेखक के सगे चाचा चौधरी बजरंगी सहाय की बेटी की शादी लाल बहादुर से हुई है ।
117. दरबारी लाल, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा - ओस्थावा, परगना - भरवारा : ये भी शरीफ और इज्जतदार थे, मर गये । अब इस परिवार में जवाहर लाल, भगवत नारायण, जयदेव सहाय तथा छत्रधारी लाल, रघुवंशी सहाय के लड़के, मौजूद हैं । इस परिवार में लगान वसूली से आमदनी लगभग पाँच हजार रुपया से कम नहीं होगी ।
118. मनसुख राय और वसंत राय, कायस्थ माथुर, साकिन मौजा - अईहारी, परगना - भरवारा : ये दोनों सगे भाई थे । अजीमाबाद से तिरहुत आये और अपनी जमींदारी अईहारी में बसे । शरीफ, खानदानी तथा खुशहाल हैं । आमदनी इनकी लगभग पन्द्रह - सोलह हजार रुपया होगी । वसंत राय लावल्ल मर गये । मनसुख राय के दो बेटे, चमन लाल और झमन लाल के सन्तान हैं । आजकल इस परिवार में चमन के लड़के कन्हाई लाल, बंसी लाल, छेदी लाल तथा शिवचरण लाल और झमन लाल के वारिस विन्दा प्रसाद मौजूद हैं । राय सुखराज बहादुर, अजीमाबाद के सम्बन्धी हैं ।

119. लाला किसुन सेवक, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन - रामपुररुली, परगना - राम चाबन्द : शरीफ, इज्जतदार, खानदानी तथा खुशहाल थे । इनके परिवार में अयोध्या प्रसाद के पुत्र लाला लालजी तथा मुन्शी जानकी सहाय के पुत्र लाला नाथ प्रसाद मौजूद हैं । आमदनी भी जारी है । खानदान इनका बहुत अच्छा है । लालानाथ प्रसाद के पुत्र जय गोविन्द सहाय सरकल एजेंट हैं, बड़े चित्रकार हैं ।
120. लाला रघुवीर सिंह, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा - रामपुररुली, परगना - राम चाबन्द : इनके पूर्वजों का निवास पहले मौजा - बेरिया शुभकरपुर, परगना - बसारा, में था । बाद में रामपुररुली आकर बसे । शरीफ तथा खानदानी थे । इस परिवार में लाला मनमोहन लाल बहुत खुशहाली, तथा हैसियत पैदा किये ; बहुत प्रसिद्ध वो रईस थे । अब इस परिवार में राम प्रकाश नारायण, गिरिधारी लाल और गौरी शंकर मौजूद हैं । इनका खानदान बहुत अच्छा है । इस इतिहास के लेखक के छोटे भाई की तीसरी शादी मनमोहन लाल के पुत्र गेन्दालाल की लड़की से हुई है ।
121. मुन्शी फूलचन्द लाल, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा - विश्वम्भरपुर उर्फ बलिया, परगना - राम चाबन्द : खानदानी तथा शरीफ हैं । मुजफ्फरपुर जिला में उच्च न्यायालय के वकिल हैं । वकालत व्यवसाय से खुशहाली वो अच्छी जायदाद बनाये हैं । सभ्य वो अच्छे आचरण के हैं । आदमी मरुअतदार तथा आदर सत्कार करने वाले हैं । इनके चाचा मुन्शी राम सहाय सिंह पश्चिम के किसी प्रान्त में किसी अदालत के सिरिश्तेदार थे ।

122. टेकचन्द दास, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा - रामपुरडीह, परगना - राम

चाबन्द : शरीफ और इज्जतदार थे ; तैमूरिया राज्यकाल में कानूनगो थे । इनका परिवार बहुत अच्छा है । इनकी एक लड़की आशाराम थी, जिनके दो बेटे प्रथम — राम दयाल सिंह, दूसरे — जग्गू लाल थे । राम दयाल सिंह के लड़के रघुवंश सहाय हुये, जिन्हें दो बेटे, प्रथम — रामकिशुन लाल और दूसरे — सीताराम हुये । सीताराम मौजूद हैं, रामकिशुन लाल मर गये । इनके बेटे गिरिधारी लाल मौजूद हैं । जग्गू लाल के दो बेटे, मन्नू लाल और दौलत राम, हुये । मन्नू लाल के लड़के राम बल्लभ सिंह तथा दौलत राम के बेटे लक्ष्मीनारायण मौजूद हैं । इस परिवार में खुशहाली है ।

123. भेषधारी लाल तथा कुंज बिहारी लाल, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा — सिधवारा, परगना — शाहजहाँपुर : शरीफ हैं, परिवार अच्छा है । भेषधारी लाल सहायक मुहाफिज कलक्टरी दफतर, जिला — मुजफ्फरपुर, तथा कुंज बिहारी लाल मुजफ्फरपुर कलक्टरी में मुन्शी वितरण थे । बाद में ये जिला — दरभंगा के कलक्टरी में मुन्शी वितरण हुये । भेषधारी लाल के लड़के माधव प्रसाद मौजूद हैं । भेषधारी लाल तथा कुंज बिहारी लाल दांगों भाई की मृत्यु हो गयी ।

124. अखौरी खुशहाल चन्द, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा — शरफुद्दीनपुर, परगना — गढ़ चाबन्द : इनके पूर्वज अखौरी किशुन दास असल रहनेवाले मौजा — इमारत, जिला — शेरघाटी, के थे । किसी अवसर से इस जिला में आये और यहीं बस गये । शराफत और खानदान आसपास वो दूर तक

पृ. 221

मशहूर था । बहुत प्रतिष्ठित थे । इनके पूर्वज अखौरी बलगढ़ दास के पुत्र अखौरी नाथ दास शाही दरबार से परगना — गढ़ चाबन्द, अकबरपुर और बरहल की कानूनगोई प्राप्त किये थे । इस परिवार में गैया खुशहाल चन्द, इनके बेटे लाला मेहरबान सिंह, फिर इसके बाद इनके भतीजे बाबू बिहारी लाल बहुत

प्रतिष्ठित और प्रसिद्ध हुये । इनके समय में जिला — तिरहुत के आधे भाग की कानूनगोई चौधरी महेन्द्र नारायण सिंह साकिन — सुरसंड, तथा आधे की कानूनगोई सरकार इंगलिसिया के तरफ से बाबू बिहारी लाल को मिली थी । कुछ समय बाद चौधरी महेन्द्र नारायण सिंह से लड़कर कानूनगोई का पद बाबू बिहारी लाल के बेटे बाबू रघुवंश सहाय को दिया गया । इसका दस्तावेज इनके पास मौजूद है । इस परिवार में बहुत बड़ी जमींदारी और जायदाद थी । अपने समय में इनका प्रभाव बड़े — बड़े जमींदारों पर था । कर्ज के चलते कुछ सम्पत्ति नष्ट हो गयी । अब इस परिवार में बाबू रघुवंश सहाय, बाबू यदुवंश सहाय, बाबू शंकर सहाय, बाबू बिहारी लाल के लड़के, और इनके नाती/पोते, बाबू राधागोहन, बाबू राग सहाय, बाबू रागचरित्र, बाबू बालचरित्र, बाबू नारायण सहाय के लड़के मौजूद हैं । इन सबों के आवरण अच्छे हैं । 1251 फसली में तेरहवीं वैशाख, सोमवार को लेखक की पहली शादी बाबू बिहारी लाल की तीसरी बेटी से हुई थी । उस समय लेखक की आयु पन्द्रह वर्ष एक महीने की थी ।

पृ. 222

125. राय बन्धू लाल, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा — बरियारपुर चकला गोरौल, परगना — बसारा : शरीफ, इज्जतदार तथा उच्च वंश के थे । शाह आलम बादशाह के राज्यकाल में मनसब से हजारी (?) के पद पर थे । दरबार सुलतानी में गशहूर थे । इनके वंश में मुन्शी कुंज बिहारी लाल, साकिन — अजीमाबाद, मुन्शी शिव सहाय सिंह और मुन्शी हरवंश लाल, हेड क्लर्क, फौजदारी, जिला — शाहाबाद, बाबू कालीचरण सिंह, बाबू गजलिस सहाय तथा विश्वेश्वर सहाय, साकिनान मौजा — बरियारपुर मौजूद हैं । इस परिवार में मुन्शी रामबल्लभ सहाय उर्फ छोटू लाल की पुत्री से इस इतिहास के लेखक के सगे भाई बाबू बद्रीनाथ की दूसरी शादी हुई थी ।

126. मुन्शी नाथ सहाय, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा — सहदई,

परगना — बसारा : सज्जन थे, मर गये । इस परिवार में जमींदारी से आमदनी लगभग पाँच हजार रुपया होगी । इनके पिता मुन्शी राम सहाय सिंह भागलपुर में मुख्तार थे । अब इस परिवार में गौरी शंकर, हनुमान प्रसाद, भागवत प्रसाद तथा लखन नाथ प्रसाद मौजूद हैं ।

127. बृजबिहारी लाल बल्द हनुमान सहाय, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा — रामपुर तथाही चकला गोरौल, परगना — बसारा : शरीफ वो इज्जतदार हैं । इनके दादा लाला बालक राय बहुत प्रसिद्ध वो रईस थे । बृजबिहारी लाल अंग्रेजी पढ़े हुये हैं । आजकल राज स्कूल, दरभंगा, में अंग्रेजी के मास्टर हैं । आदमी चरित्रवान वो दयालु हैं ।

128. मुन्शी शिवनारायण सिंह, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा — बाकरपुर, परगना — बसारा : शरीफ, इज्जतदार, खानदानी वो मालदार थे, मर गये । लेखक अपने दादा से सुना है कि इनके

पृ. 223

पूर्वज औरंगजेब आलमगीर बादशाह के समय में किसी अच्छे पद पर थे । इनका गोत्र बहुत अच्छा है । इस परिवार में जगरूपनारायण सिंह एक नामी व्यक्ति पैदा हुये । कलकत्ता के महाराज राधाकान्त के दरबार में एक प्रतिष्ठित पद पर थे । इनके बाद इस परिवार में मुन्शी गोविन्द सहाय महकमा जजो मुकाम मुजफ्फरपुर के सरकारी वकील हुये । शास्त्रों के, खासकर वेदान्त के बड़े ज्ञानी थे । वेदान्त में इनके लिखे उर्दू में कुछ ग्रन्थ और योग वशिष्ठ का संस्कृत से भाषा में अनुवाद इनके स्मारक हैं । इनका निधन हो गया । इनके लड़के मुन्शी नरसिंह सहाय अपने पिता की तरह बहुत योग्य और रईस हैं । इन्हें गणित का बहुत अच्छा ज्ञान है । इनके लिखे गणित की कुछ पुस्तकें मौजूद हैं । ये लीलाचन्द सिंह महाराज बनौली के दरबार में नौकरी करते हैं । इस परिवार में तब ब्रह्मदत्त बहुत योग्य, विद्वान मौजूद हैं । सुना है कि आजकल साहयगंज में महकमा सदर जज

में सिरिश्तेदार हैं ।

129. उजियार सिंह तथा बहादुर सिंह, कायस्थ श्रीवास्तव, पूर्व निवासी मौजा - मोरौल, हाल साकिन मौजा - बरिबा, परगना - बसारा : ये दोनों सगे भाई थे । गोत्र इनका अच्छा है । खानदानी शरीफ थे, खुशहाल थे, मर गये । अब इनके परिवार में मुन्शी भोजराज सिंह के पुत्र मुन्शी गोपालजी मौजूद हैं । इस इतिहास के लेखक के सगे चाचा बौधरी बजरंगी सहाय की दूसरी शादी इसी परिवार में उजियार सिंह की बेटी से हुई है ।

130. मुन्शी महावीर प्रसाद, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा - गगवानपुर, परगना - बसारा :

पृ. 224

शरीफ है । अभी महाराज साहब बहादुर बेतिया के दरबार में सिरिश्तेदार हैं । आदमी अच्छे आचरण के, लिहाजी हैं । आजकल इनका समय अच्छा है ।

131. मुन्शी कन्हैया लाल, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा - कोढ़नी, परगना - बसारा : आदमी रईस थे, उच्च परिवार के, प्रतिष्ठित थे । इनके परिवार के लोग मौजूद हैं, लेखक को नाम मालूम नहीं ।

132. मुन्शी रघुवंश सहाय, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा - बेलसर, परगना - बसारा : शरीफ, इज्जतदार तथा खानदानी थे, मर गये । इस परिवार में मुन्शी महेश नाथ तथा मुन्शी उचित नाथ इत्यादि मौजूद हैं । मुन्शी महेश नाथ महुआ के सब - रजिस्ट्रार हैं । मुन्शी उचित नाथ मुजफ्फरपुर के मुख्य रजिस्ट्रार के रजिस्ट्री मुन्शी हुये । अब ये मुजफ्फरपुर के महकमा जजी में मेशकार हैं ।

133. लाला मनक लाल, कायस्थ तथा जमींदार, मौजा - बेलसर बकला मोरौल, परगना - बसारा : खानदानी तथा इज्जतदार थे । सूबा राजा राम नारायण के दरबार में दीवान थे । इस परिवार में छत्रधारी लाल के पुत्र बेनी प्रसाद मौजूद हैं । इस इतिहास के लेखक की माता का इस परिवार में ननिहाल है ।
134. मुन्शी धर्म लाल सिंह, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा - अंडरा बकला मोरौल, परगना - बसारा : बहुत प्रतिष्ठित वो जायदाद वाले हैं । रानी इन्दावती फरकिया, जिला - पूर्णियाँ, के दरबार में दीवान थे । प्रभावी थे, मर गये । अब इस परिवार में काली प्रसाद मौजूद हैं ।
135. शुभकरण लाल, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा - रामपुर रत्ती उर्फ चन्दन पट्टी, परगना - बसारा :

पृ. 225

शरीफ और खानदानी हैं । कहते हैं कि इनके पूर्वज, मोहन दास, मेढपगढ़ (?) राजपूताना क्षेत्र के रहनेवाले थे और वहाँ हाकिम थे । आदमी नामी थे । इनके दो लड़के हुये, अनन्त राम तथा पुरुषोत्तम राम । अनन्त राम की शादी मौजा - भरथीपुर, परगना - सरैया, और पुरुषोत्तम राम की शादी मौजा - विशुनपुर, परगना - बसारा, में हुई थी । मौजा - छपरा फरीद पुरुषोत्तम राम को तथा मौजा - चन्दन पट्टी अनन्त राम को दहेज में मिला था । तब से दोनों भाई मौजा - चन्दन पट्टी में बस गये । अनन्त राम के वारिसों में इस समय रघुनन्दन और जदुनन्दन वर्तमान हैं । पुरुषोत्तम राम के चार पुत्र हुये, जामनी राम, सीता राम, लखतमल और नन्दलाल । जामनी राम के पुत्र धरनीधर सरकार हाजीपुर के परगना - सरैया के कानूनगो थे । सीता राम और लखतमल के वारिसों का कुछ हाल मालूम नहीं हो पाया । नन्दलाल के एक लड़के हरिनारायण को तीन बेटे थे, धीर सिंह, टीका राम और इन्दजीत राय ।

धीर सिंह के वारिसान इस समय झंझारपुर, परगना - रत्ती, में और टीका राम के वारिसान मौजा - मोरौल, परगना - बसारा में मौजूद हैं । इस परिवार में इन्द्रजीत राय बहुत योग्य और नाभी हुये । अरबी, फारसी तथा संस्कृत में अच्छी योग्यता रखते थे , नबाब मुर्शिदाबाद की सरकार में किसी उच्च पद पर नियुक्त थे, इन्हें 'राय' की उपाधि मिली थी । यह बात 1187 फसली मुहरी काजी सैय्यद नूर आलम तथा 1188 फसली मुहरी सैय्यद मुहम्मद हुसैन मुफती के पुराने कागजात देखने से स्पष्ट होती है । इन्द्रजीत राय की दो शादी थी । पहली पत्नी से तीन बेटे हुए - राम नवाज सिंह, बलवंत सिंह, बख्तावर सिंह ; और दूसरी पत्नी से भी तीन पुत्र - बसावन लाल, बसंत लाल और चमन लाल हुए । राम नवाज सिंह भागलपुर में पेशकार थे , इनके लड़के जगरूप सिंह के दो बेटे, कुंज बिहारी लाल और रास बिहारी लाल थे । कुंज बिहारी लाल के वारिस राम अनुग्रह सहाय

पृ. 226

तथा राजेन्द्र सहाय मौजूद हैं । रास बिहारी लाल लावलद मर गये । इनके नाती रामेश्वर दयाल तथा कमलेश्वर दयाल अमानत की नौकरी करते हैं । बलवंत सिंह के दो बेटे हुए, जमीयत लाल और बूवा लाल । जमीयत लाल के दो लड़के हुए, जगमोहन लाल और बृजमोहन लाल । जमीयत लाल और बूवा लाल दोनों भाई 1210 फसली में स्वर्ग सिधारे । जगमोहन लाल तथा बृजमोहन लाल 1216 फसली में नील की कोठी, मौजा - ढोली, परगना - बसारा, के मुन्शी नियुक्त हुये । जगमोहन लाल 1246 फसली में लावलद और बृजमोहन लाल 1249 फसली में एक पुत्र शुभकरण लाल को छोड़कर परलोक गये । शुभकरण लाल समर्थ, प्रतिष्ठित तथा कुशल प्रबन्धक हैं । इनके जमींदारी की आमदनी सब व्यवसायों को मिलाकर लगभग पच्चीस हजार रुपया सालाना होगी । इनके सात बेटे हैं, कृतनारायण, स्वस्थ नारायण, जगदेव नारायण, वासुदेव नारायण, बलदेव नारायण, ब्रह्मदेव नारायण, विशुनदेव नारायण, जमीयत लाल के सगे भाई बूवा लाल के वारिसों में इस समय रामबख्स लाल, भानुप्रताप, बांके बिहारी, अजीर बिहारी और

गिरिधारी मौजूद हैं । बख्खावर सिंह के तीन लड़के थे, राम सहाय, महेश दत्त तथा सुमरन लाल । इन सबों में महेश दत्त पूर्णियाँ के महकमा में बन्दोवस्त के हाकिम के नौकर थे, मर गये । इनके वारिस जयकिशुन लाल मौजूद हैं । बसन्त लाल के वारिसों में इस समय झब्बू लाल, शाम लाल और रघु लाल मौजूद हैं ।

136. मुन्शी भगवान दत्त, कायस्थ, साकिन मौजा — करताहा बुजूर्ग, परगना — बसारा : सज्जन और उच्च परिवार के थे । पहले जिला — भागलपुर में जज्जी में वकील थे । फिर इसी जिला में दीवानी जज्जी के सिरिश्तेदार नियुक्त हुये । उसके बाद महकमा अफीम के सिरिश्तेदार हुए । इनका निधन हो गया । इनके वारिसों में राम गोविन्द सहाय, और जय गोविन्द सहाय, भगवान दत्त के सगे भाई हरलाल सिंह के लड़के, मौजूद हैं ।

पृ. 227

137. लाला रघुनाथ सिंह कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा — करताहा बुजूर्ग, परगना — बसारा : सज्जन और उच्च परिवार के थे । कहते हैं कि मुर्शिदाबाद में बंगाल के दरबार में दीवान पद पर नियुक्त थे । इनके वारिस बेनी प्रसाद अभी मौजूद हैं ।

138. मुन्शी धरम लाल सिंह, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा — गटोली, परगना — बसारा : बड़े रईस, प्रतिष्ठित तथा नामी व्यक्ति थे । फर्रुखाबाद में अदालत दीवानी के सिरिश्तेदार थे । नौकरी करके बहुत जायदाद वो हैसियत पैदा किये थे । इनके लड़के मुन्शी जानकी राम मुजफ्फरपुर अदालत दीवानी के सिरिश्तेदार थे । जानकी राम के पुत्र राम प्रसाद मुजफ्फरपुर में फौजदारी के सिरिश्तेदार थे । ये सब मर गये । इनके वारिसों के बारे में लेखक को मालूम नहीं है ।

139. गिरिधारी लाल, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा — एतवारपुर बखरी, परगना — बसारा : सज्जन तथा प्रतिष्ठित थे, मर गये । इनके बेटे हरखलाल महाल बबुआ वैद्यनाथ महाजन अजीमाबादी तथा अन्य जमींदारों के कोर्ट ऑफ वार्ड्स में मुहर्रिर, लकब भजमल नवेस थे, मर गये । इस पद पर इनके लडके प्यारेलाल, जो समर्थ, अच्छे और लिहाजी हैं, नियुक्त हुए । जब वह महकमा टूट गया तब से प्यारेलाल घर बैठे हैं । जमींदारी से समय गुजारते हैं, आमदनी लगभग हजार — बारह सौ रुपया सालाना होगी ।

140. लाला परमानन्द, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा — पकड़ी मधुसूदन, परगना — बसारा :

पृ. 228

शरीफ थे, तैगूरिया राज्यकाल में कानूनगो थे, मर गये । अब इस परिवार में बुल्हाई लाल महकमा अफीम में मुनीम हैं । जमींदारी भी है ।

141. लाला भगवान दत्त, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा — पकड़ी मधुसूदन, परगना — बसारा : शरीफ थे, मर गये । अभी इस परिवार में मुन्शी उदय चन्द वो मुन्शी ईश्वर प्रसाद मौजूद हैं । मुन्शी उदय चन्द कलकटरी भागलपुर में अमीन कासिम हैं, और मुन्शी ईश्वर प्रसाद दरभंगा राज के हॉस्पिटल के राईटर हैं ।

142. मुन्शी महीपनारायण, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा — पकड़ी मधुसूदन, परगना — बसारा : शरीफ हैं, जिला दरभंगा के बहेड़ा थाना में राब — इन्सपेक्टर हैं । आदमी रईस, ईमानदार और अच्छे आचरण के हैं ।

143. मुन्शी रामाधीन सिंह, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा — डीह-सोंधू, परगना — बसारा : शरीफ थे, मर गये । अभी इस परिवार में गोपीनाथ मौजूद

हैं । इन्हें ननिहाल से बहुत बड़ी जायदाद मिली है ।

144. मुन्शी वीर प्रसाद, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा - डीह-सोंधू, परगना - बसारा : सज्जन तथा लोगों का ख्याल रखनेवाले थे । महकमा बन्दोवस्त कानून द्वितीय में सिरिश्तेदार थे, मर गये । अभी इस परिवार में द्विराज सिंह मौजूद हैं ।
145. मुन्शी दरवारी लाल, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा - सोंधू मुबारकपुर, परगना - बसारा : सज्जन व्यक्ति थे, मर गये । इस परिवार में अभी कौन - कौन है लेखक को मालूम नहीं ।
146. बाबू अवध बिहारी लाल, वल्द दारोगा गोविन्द राम, कायस्थ, साकिन - मुजफ्फरपुर, परगना - बसारा : ये असल निवासी मौजा - सीतलपुर, जिला - सारण, के थे । मुजफ्फरपुर में फौजदारी में सिरिश्तेदारी का पद

पृ. 229

मिलने पर वहाँ नहीं रहे । कुछ समय बाद पदोन्नति हुई और मुजफ्फरपुर, जिला - तिरहुत, महकमा साहब जज बहादुर के सिरिश्तेदार हुए और यहीं बस गये । स्वर्गीय दारोगा गोविन्द राम सज्जन, खानदानी तथा प्रतिष्ठित थे । मरते दम तक बहुत ईमानदारी और बुद्धिमानी से सिरिश्तेदारी करते रहे । इससे बहुत जायदाद हासिल किये । इनके मरने पर इनके पुत्र इस पद पर नियुक्त हुए । एक पैसा नाजायज किसी से नहीं लेते थे । बहुत सतर्क तथा नेकनीयत थे । उनके दूसरे लड़के गिरिवरधारी लाल पेशकार हुए । दोनों भाईयों ने निष्ठा और नेकनामी से अपने - अपने पदों के भार का निर्वाह किया । अधिकारी संतुष्ट थे । कभी कोई शिकायत नहीं हुई । ये दोनों भाईयों का देहान्त हो गया । अवध बिहारी लाल के दो पुत्र, लछमन नारायण तथा बद्रीनारायण मौजूद हैं । बाबू लछमन नारायण रईस, व्यवहार कुशल, ज्ञानी, तथा अच्छे प्रबन्धक हैं ।

डिप्टी कलक्टर हैं । मुन्शी गिरिधारी लाल के एक पुत्र बाबू रघुनन्दन प्रसाद उर्फ राघव जी थे जो सिविल सरविस पास करके डिप्टी कलक्टर हुए थे, मर गये । आदमी लायक, तरुण थे । इनके मरने से मित्रों और लेखक को बहुत दुःख है । ..... इन्हें लड़का नहीं है, एक छोटी बेटी है । इन के जमींदारी की आमदनी लगभग बीस — पच्चीस हजार रुपया सालाना होगी ।

147. मुन्शी बन्धू लाल वो मुन्शी धर्म लाल, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन — रत्ती—सोंधू, परगना — बसारा :

पृ. 230

कुलीन वो उच्च परिवार है । अभी इस परिवार में मुन्शी हीरा लाल राजा सुरसंड के सारे कामों के अधिकारी हैं । मुन्शी रामाश्रय लाल जिला — हजारीबाग में कानूनगो हैं । मुन्शी छत्रधारी लाल डुमरा (नील) कोठी के मुन्शी हैं । मुन्शी कस्तूरी लाल जिला — दरभंगा में डिप्टी कलक्टर हैं । मुन्शी रामाश्रय लाल फारसी, अंग्रेजी तथा संस्कृत में शिक्षित हैं । शिल्प कला, गणित और भौतिकी शास्त्र में दखल रखते हैं । न्याय, वैशेषिक, सांख्य, व्याकरण, मीमांसा, वेदान्त अच्छी तरह जानते हैं । इन शास्त्रों (के ग्रन्थों) का अनुवाद मातृभाषा में बहुत अच्छी तरह किये हैं । प्रत्येक शास्त्रों के मतों में जो मतभेद पंडितों की दृष्टि में जान पड़ता था और सन्देह का निराकरण नहीं हो पाता था, उसे प्रमाणों, कथाओं और अपने बुद्धि से सुलझा दिये हैं ।

मुन्शी कस्तूरी लाल भी बहुत विद्वान वो शिक्षित हैं । वेद और शास्त्रों को जानते हैं । दोनों ने मिलकर शास्त्र के दो ग्रन्थ लिखे, अर्थात् मुक्तावली और दनीकरी (?) का अनुवाद किये । लेखक को दोनों से परिचय और स्नेह है ।

148. मुन्शी अनन्त लाल, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा — रत्ती—सोंधू,

परगना - बसारा : कुलीन तथा प्रतिष्ठित थे, मर गये । इस परिवार में इनके भतीजे मुन्शी धनराज सिंह मुजफ्फरपुर कलकटरी में मुहाफिज दफतरी के पद पर हैं ।

149. मुन्शी दखिनी लाल, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा - रत्ती-सोंधू ,
परगना - बसारा :

पृ. 231

कुलीन व्यक्ति थे, मर गये । इस परिवार में एक व्यक्ति मजलिस राय मौजूद हैं ।
शेष हाल मालूम नहीं ।

150. मुन्शी रतन लाल, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा - रत्ती-सोंधू,
परगना - बसारा : कुलीन, उच्च परिवार के थे, मर गये । इनके परिवार में इनके पुत्र मुन्शी जोगी लाल सिरिश्तेदार महकमा साहब कमिश्नर माल के थे । ये शिक्षित थे । इनकी लिखी एक पुस्तक कसीर - उल - अलूम, जिसमें बहुत से शास्त्रों का विवरण है, इनकी यादगार है ।

151. मुन्शी काली प्रसाद, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा - बाधी,
परगना - बसारा : ..... कोठी शाहपुर में मुन्शी थे । कोठी के मालिक की कृपा से बहुत मौजे खरीद किये और हैसियत बनाये । अन्त में कोठी के कारखाने के भागीदार बने । कोठी की हिस्सेदारी मिलने के बाद और अधिक जायदाद बनाये । लगभग पचास हजार रुपया की आमदनी हासिल किये । कुलीन तथा प्रतिष्ठित थे, मर गये । इनके लड़के मुन्शी गजराज सहाय मौजूद हैं । सुना है कि बहुत योग्य हैं । लेखक को परिचय नहीं है ।

152. लाला बेचू लाल "शीरीं जुबान" (गीठे बोल बोलने वाले), कायस्थ श्रीवास्तव,
साबिक साकिन - मोहनपुर, परगना - बसारा, बाद साकिन मौजा - कसरानवान,

परगना - बसारा : अदालत दीवानी, मुजफ्फरपुर, के वकील थे । इनके पूर्वज बहुत प्रतिष्ठित थे । ये बहस के दौरान मामले की व्याख्या बहुत सफाई और नम्रता से करते थे, इसीलिये "शीरी जुबान" कहलाये । इनके बाद इनके बड़े लड़के लाला शिवचरण लाल जजी मुजफ्फरपुर के वकील हुये । उसके बाद ..... में मुन्सिफ हुए । लावलद मर गये । छोटे लड़के लाला भैरवदत्त पहले महकमा सदर अमीनी मुजफ्फरपुर के वकील

पृ. 232

थे । फिर दलसिंहसराय में मुन्सिफ हुए । ये भी मर गये । इनके छोटे बेटे मुन्शी काली प्रसाद पटना कलकटरी में सिरिश्तेदार हैं । लेखक की बड़ी लड़की की शादी इसी परिवार में भैरवदत्त के नाती रघुवीर प्रसाद से हुई थी । परन्तु वह लड़की बिना सन्तान के मर गयी ।

153. मुन्शी अवध लाल, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा - चान्दपुरा-कलौ, परगना - बसारा : कुलीन और उच्च परिवार के थे । इनके बड़े बेटे मुन्शी रामाधीन सिंह जिला - गाजीपुर में राय माणिक चन्द डिप्टी कलक्टर के महकमा के सिरिश्तेदार थे ।

दूसरे लड़के मुन्शी राम शरण सिंह कमिश्नर भागलपुर के सिरिश्तेदार थे । तीसरे पुत्र शिव शरण लाल पहले जिला गोरखपुर की कलकटरी में पेशकार थे, फिर महाराज साहब दरभंगा की नौकरी किये, मर गये । इस परिवार में मुन्शी हरि प्रसाद सिंह, मुन्शी गोविन्द प्रसाद, मुन्शी दिगम्बर प्रसाद वगैरह मौजूद हैं । दिगम्बर प्रसाद लेखक के सगे फुफेर भाई हैं ।

154. मुन्शी शिवनाथ सिंह, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा - चान्दपुरा-कलौ, परगना - बसारा : शरीफ और खानदानी थे । हजारीबाग कलकटरी में सिरिश्तेदार थे, मर गये । अभी, इस परिवार के मुन्शी गोपाल नारायण महकमा अदालत

मुन्सिफी हजारीबाग के सिरिश्तेदार हैं, मुन्शी भागवत प्रसाद महकमा पैमाईश राज दरभंगा, में हेड राईटर हैं, तथा राम देव नावालिग हैं ।

155. मुन्शी परलोध लाल, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा — बाँदपुरा खुर्द, परगना — बसारा :

पृ. 233

कुलीन थे, मर गये । अभी इस परिवार में राजानन्द सहाय मौजूद हैं ।

156. मुन्शी जगमोहन लाल, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा — पदमोल, परगना — बसारा : बहुत शरीफ परिवार है । आदमी भद्र और अच्छे विचार के थे, इकवाली थे । महकमा बन्दोवस्त नियम द्वितीय ..... के सिरिश्तेदार थे । लाखों रुपये की जायदाद और हैसियत बनाये । इनके वारिसों में इस इतिहास के लेखक के सगे बहन के लड़के मुन्शी राम लाल के बेटे शिवशंकर सहाय तथा मुखी लाल वगैरह मौजूद हैं ।

157. लाला गौर सहाय सिंह तथा शिव सहाय सिंह, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा — पदमोल, परगना — बसारा : ये दोनों सगे भाई थे, बहुत प्रतिष्ठित और जायदाद वाले थे । गौर सहाय सिंह के पुत्र गौरी शंकर थे, इनके वारिसान मौजूद हैं । आजकल मौजा — अवहर, जिला — सारण, में अपने ननिहाल में रहते हैं ।

158. भैया दयाल सेवक, साकिन मौजा — पदमोल, परगना — बसारा : कुलीन तथा उच्च परिवार के थे । इनके बड़े लड़के भैया धरम लाल मुर्शिदाबाद के नबाब के दरबार में किसी अच्छे पद पर थे । इनके परिवार में बाबू कुलदीप नारायण एक बहुत प्रसिद्ध व्यक्ति गुजरे हैं । सन् 1857 ईसवी में जो विद्रोह हुआ था, उसमें ये अंग्रेज सरकार की बड़ी खैरखाही किये थे । इसके पुरस्कार में इन्हें जिला

कलक्टर का पद मिला था । कुछ समय तक मुजफ्फरपुर में इस पद पर विराजमान रहे, तब स्थानान्तरित होकर जिला — छपरा आये । बिना सन्तान के मर गये ।

159. मुन्शी लछमन नारायण, साकिन मौजा — एतवारपुर — बखारी, परगना — बसारा :

पृ. 234

शरीफ तथा खानदानी थे । पश्चिम के किसी प्रान्त में तहसिलदार थे । इनके लड़के भिख लाल अपने पिता के मरने पर इस पद पर नियुक्त हुये और अपना निवास, मौजा — पदमोल, परगना — बसारा, अपने ननिहाल में बनाये । इन्हें दो बेटे हुये, सूरजवंशी लाल और दूसरे, चन्द्रवंशी लाल । सूरजवंशी लाल जिला — पटना में खास महाल के महकमा में नजारत थे, बाद में पटना में पुलिस के दारोगा बनें, फिर मुजफ्फरपुर में बाँटवारा विभाग के पेशकार हुए । तब सिंचाई महाल के दारोगा हुए और उसी समय मर गये । इनके दो बेटे, श्याम बिहारी लाल और किशुन बिहारी लाल, मौजूद हैं ।

160. मुन्शी चेत नारायण सिंह, साकिन मौजा — पदमोल, परगना — बसारा : कुलीन तथा उच्च परिवार के थे, मर गये । इनके दो लड़के, मुन्शी शंकरदयाल और दूसरे, मुन्शी हरचरण, थे । मुन्शी शंकरदयाल पटना में महकमा फौजदारी के सिरिश्तेदार थे, मर गये । मुन्शी हरचरण पहले महकमा सेसन जिला — पटना के पेशकार थे, फिर फौजदारी, पटना, के सिरिश्तेदार हुए, तब जिला — छपरा के कलक्टरी के पेशकार वो सिरिश्तेदार हुए । आजकल जिला — हजारीबाग के चतरा में अतिरिक्त मुन्सिफ हैं । आदमी सज्जन, नेक और मिलनसार हैं । अंग्रेजी भी जानते हैं । लिखाबट सुन्दर है । गजल भी अच्छी कहते हैं, "हसीन" तखल्लुस है ।

161. मुन्शी नन्दलाल उर्फ नन्द जी, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा - गोरौल, परगना - बसारा : इनकी शराफत और इनका परिवार दूर तक प्रसिद्ध है । इनके पूर्वज सूरज मल मूल निवासी श्रीपुर के थे । लगभग तीन सौ वर्ष बीता होगा, तैमूरिया सम्राटों के समय में परगना - बसारा के हाकिम नियुक्त होकर तिरहुत आये और मौजा - गोरौल, परगना - बसारा, में बस गये । इनके पाँच पुत्र हुये, सबसे बड़े, मोहन

पृ. 235

दास नबाब मुर्शिदाबाद के दरबार में दीवान थे । बाँकी चार में एक, मौजा - बेलसर, परगना - बसारा, एक मौजा - सोंघुडीह, परगना - बसारा, एक, मौजा - नारायणपुर और एक मौजा - बहादुरपुर, परगना - बसारा, में बसे । इनके वारिसान अपने - अपने मौजात में बसे हुए हैं । इस परिवार में मुन्शी राम लाल, मुन्शी सीता राम, मुन्शी किशन दयाल और मुन्शी जानकी राम बहुत योग्य और रईस गुजरे हैं । ये सब अंग्रेजी सरकार में कानूनगोई पद पर रहे । मुन्शी नन्द जी बहुत रईस, सहनशील और योग्य हैं । बहुत समय तक महकमा एडिसनल जजी मुजफ्फरपुर में पेशकार रहे । अब घर बैठे हैं ।

162. मुन्शी दुर्गा प्रसाद, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा - गोरौल, परगना - बसारा : कुलीन तथा प्रतिष्ठित थे, मर गये । अभी इस परिवार में मुन्शी गौर प्रसाद सिंह और छोटे लाल मौजूद हैं ।

163. लाला प्रेम नारायण सिंह, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा - बसपुरा नन्दजा चकला गोरौल, परगना - बसारा : इनके पूर्वज मुन्शी टोडरमल परगना - मरवाह और परगना - बसारा के सुलतानी हाकिम थे । पहले इनका निवास स्थान मौजा - सरबिया, परगना - बसारा, में था । सन् 1177 फसली में मौजा - बिसूपुर आये । अंग्रेजी सरकार के आरम्भ में इसके मातहत वकालत की नौकरी मिली । फिर मुजफ्फरपुर, जिला - तिरहुत, के कलक्टरी की कचहरी

में लाट नवेस हुए । बहुत रईस और उच्च खानदान के थे । सरकारी नौकरी में बहुत माल वो व्यवसाय प्राप्त किये ।

पृ. 236

अभी इस परिवार में सतन लाल और रतन लाल मौजूद हैं ।

164. लाला राम वरण लाल, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा - नसपुरा नन्दजा वकला मोरौल, परगना - बसारा : इनके पूर्वज लाला सरोतर सिंह हाकिम सुलतानी के समय में मुन्शी थे । आदमी रईस, सज्जन, नामी और अच्छे आवरण के थे । जितने मौजे सरोतर सिंह हासिल किये थे वे सब आज तक इनके परिवार में मौजूद है । अभी इस परिवार में लाला ठाकुर वर्तमान हैं ।
165. नाजिर उदान सिंह, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा - राजा पाकर, परगना - बसारा - कुलीन व्यक्ति थे, मर गये । अब इस परिवार में दुर्गा प्रसाद और कुछ व्यक्ति जिनका नाम लेखक को मालूम नहीं है, मौजूद हैं ।
166. मुन्शी लछमन नारायण, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा - सरबिया, परगना - बसारा - कुलीन हैं, मुजफ्फरपुर के जज बहादुर प्रथम के नाजिर हैं । इनके बड़े भाई, मुन्शी वंशीधर मुजफ्फरपुर में साहब जज बहादुर के महकमा में सिरिश्तेदार थे, मर गये । इनके बेटे मुन्शी रामगुलाम सिंह मौजूद हैं ।
167. अखौरी लाल तथा जगमोहन लाल, साकिन मौजा - बुदनपुर करस पतमत सल्ला, परगना - बसारा - कुलीन, प्रतिष्ठित तथा खानदानी थे । ये दोनों भाई महाराज बहादुर दरभंगा के दरबार में नौकरी करते थे, मर गये । जगमोहन लाल के कोई वारिस नहीं हैं । दरबारी लाल के दो बेटे हुए, मुन्शी नरसिंह सहाय और रमता राम । मुन्शी नरसिंह सहाय महाराज बहादुर दरभंगा के दरबार में पेशकार थे । जब कोर्ट ऑफ वार्ड्स हुआ छटनी में हटा दिये गये । ये पेशकारी पद पर रहक

बहुत कुछ माल और सम्पत्ति बनाये, बिना सन्तान के मर गये । मुन्शी रमता राम के दो बेटे हुए, प्रदीप नारायण

पृ. 237

और गंगा प्रसाद । प्रदीप नारायण महाराज कुमार बाबू गोपेश्वर सिंह के दरबार में पेशकार हैं, तथा गंगा प्रसाद अपनी जमींदारी का काम करते हैं । जमींदारी की आमदनी लगभग पन्द्रह हजार रुपया होगी ।

168. मुन्शी गोरख प्रसाद, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा - बुदनपुर करस पतगत सल्ला, परगना - बसारा : कुलीन हैं । इनके दो लड़के हैं, मुन्शी ब्रह्मदेव नारायण और मुन्शी विशुनदेव नारायण । ब्रह्मदेव नारायण आजकल डिप्टी मैजिस्ट्रेट हैं ; विशुनदेव नारायण भी नौकरी करते हैं । अपनी और ननिहाली सम्पत्ति से आमदनी लगभग चार - पाँच हजार रुपया सालाना होगी ।

169. मनोरथ लाल, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा - नारायणपुर, अनन्त उर्फ शेरपुर बकला नयी, परगना - बसारा : आदमी शरीफ, इज्जतदार तथा खानदानी थे । मध्यप्रदेश, चित्रकूट में सरकारी तहसिलदार थे । पाँच सौ रुपया महीना पाते थे । मर गये । इनके लड़के मुन्शी इब्नू लाल महाराज बेतिया की सरकार में आम मुख्तार थे, मर गये । इनके दो बेटे हुए, खदबरन तथा बेचूलाल । खदबरन लाल आदमी नेक तथा अच्छे आचरण के हैं । अभी जिला - दरभंगा के आवकारी निरीक्षक हैं ।

170. मुन्शी शंकरदत्त, कायस्थ, साकिन मौजा - शेरपुर, परगना - बसारा : कुलीन थे, प्रतिष्ठित थे, मर गये । इनके लड़के जगमोहन सहाय कलकटरी जिला - तिरहुत के पेशकार थे, ये भी मर गये । अभी इस परिवार में मुन्शी महावीर प्रसाद और गोपाल जी मौजूद हैं । मुन्शी महावीर प्रसाद पुलिस सब - इन्स्पेक्टर, गुजफरपुर में, और गोपाल जी भागलपुर में आवकारी के दारोगा हैं ।

171. हनुमान दत्त, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा – नारायणपुर अनन्त उर्फ शेरपुर चकला नयी, परगना – बसारा : आदमी शरीफ और खानदानी थे । इनके दो बेटे हुए, प्रथम – रघुवंश सहाय, दूसरे – कुलदीप नारायण । कुलदीप नारायण लावल्द मर गये । रघुवंश सहाय नबाब सैय्यद विलायत अली खाँ बहादुर रईस पटना के जायदाद के तहसिलदार थे, मर गये । इनके दो लड़के हुए, अभिनारायण और चतुर्भुज सहाय । अभिनारायण दीवान मौलावख्श खान बहादुर, स्टार ऑफ इण्डिया, के दरबार में दीवान थे, मर गये । इनके लड़के बिन्दा प्रसाद मौजूद हैं । चतुर्भुज सहाय फारसी के जानकार, लेखापाल, योग्य व्यक्ति हैं । .....
172. मुन्शी गणेश दत्त, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा – लछमन नारायणपुर चकला गोरौल, परगना – बसारा : आदमी कुलीन थे ; मुजफ्फरपुर कलकटरी में पेशकार थे, मर गये । इनके लड़के गाधव राम मुंगेर में महकमा सदर अमीनी में वकील थे, मर गये । अभी इस परिवार में सुखधारी लाल मौजूद हैं ; ये जिला दरभंगा कलकटरी में बटवारा की अमानत करते थे ।
173. मुन्शी गंगा सहाय, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा – गोरौल, परगना – बसारा : शरीफ तथा रईस थे । अदालत मुन्सिफी के सिरिश्तेदार थे और इस पद पर रहकर प्रतिष्ठा और प्रभाव हासिल किये, मर गये । इनके बेटे रामशरण सिंह मुजफ्फरपुर के साहब जज बहादुर के महकमा में वकालत

करते थे, मर गये । अभी इस परिवार में इनके लड़के महावीर प्रसाद मौजूद हैं और मौजा – सेरा, परगना – महला में रहते हैं ।

174. मुन्शी आशा लाल, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा – करवान,

परगना - बसारा : आदमी शरीफ थे । जिला छपरा के कलकटरी में सिरिश्तेदार थे, मर गये । अभी इस परिवार में इनके बेटे ईश्वरी प्रसाद जमींदारी से गुजर - वसर करते हैं ।

175. मुन्शी रघुनाथ सहाय, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा - करवान, परगना - बसारा : आदमी शरीफ हैं । नील की कोठी, चरिबा, जिला मोतिहारी, में मुन्शी हैं तथा जमींदारी भी है ।
176. मुन्शी गोविन्द सहाय, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा - बुरहान, परगना - बसारा : आदमी शरीफ तथा इज्जतदार हैं । सिरिश्ता आवकारी, मुंगेर, के पेशकार हैं ।
177. मुन्शी शिव ..... कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा - बुरहान, परगना - बसारा : शरीफ तथा इज्जतदार थे । अभी इस परिवार में राजधारी लाल, नरसिंह सहाय, तथा शीतल प्रसाद मौजूद हैं । जायदाद है और नौकरी भी करते हैं ।
178. मुन्शी केवल प्रसाद, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा - महुआ, परगना - बसारा : आदमी शरीफ हैं । जिला मुजफ्फरपुर में पुलिस इन्सपेक्टर थे । इस समय पेन्सन पाते हैं । इनके बेटे दुर्गा प्रसाद जिला मुजफ्फरपुर कलकटरी में मुहर्रिर हैं ।
179. मुन्शी महादेव दत्त, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा - मानपुरा, परगना - बसारा : बहुत कुलीन वो प्रतिष्ठित हैं । जिला पटना कलकटरी के मुहाफिज दफ्तर हैं । इनके पिता मुन्शी चंदरनाथ सहाय जिला पटना कलकटरी के तहसीली मुहर्रिर थे । इनके चाचा रघुनाथ सहाय कलकटरी के सिरिश्तेदार थे ।

इनके पोते बाबू लछमन नारायण फौजदारी पटना के सेकेण्ड क्लर्क हैं ।

180. मुन्शी झम्मन लाल, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा - मानपुरा, परगना - बसारा : शरीफ, इज्जतदार तथा खानदानी थे, मर गये । अभी इस परिवार में रामेश्वर सहाय, धनुषधारी प्रसाद, काली प्रसाद, लाल जी सहाय तथा विलास बिहारी मौजूद हैं और हैसियत वाले हैं ।
181. मुन्शी शिव शंकर सहाय, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा - सिद्धी, परगना - बसारा : शरीफ, इज्जतदार और खानदानी हैं, जमींदारी भी है । सुना है कि तैमूरिया सम्राज्य के समय में इनके पूर्वज परगना - बसारा के कानूनगो थे । वंश इनका अच्छा है ।
182. मुन्शी किशनदेव नारायण, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा - मानपुरा, परगना - बसारा : शरीफ, इज्जतदार तथा खानदानी हैं । आजकल जिला आरा के बक्सर डिविजन के सिरिस्तेदार हैं ।
183. राय गणेश दत्त, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा - टहरवा, परगना - बसारा : पहले मौजा - बखरा में रहते थे, अभी भी वहाँ इनका मकान मौजूद है । बहुत प्रतिष्ठित, सज्जन तथा उच्च परिवार के हैं । इस परिवार में पहले बहुत सम्पत्ति थी, कर्जों के चलते नष्ट हो गई । अभी भी हजार - बारह सौ रुपये की आमदनी, जायदाद वो मिलकियत है । अभी इस परिवार में कुंजबिहारी लाल, गौरीशंकर वगैरह मौजूद हैं ।
184. मुन्शी नन्दलाल सिंह, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा

परमानन्दपुर, परगना - बसारा : कुलीन तथा प्रतिष्ठित थे ; मुजफ्फरपुर, जिला तिरहुत के कलकटरी में तहसीली मुहरिर थे, मर गये । अभी इस परिवार में इनके पोते बट्टीनाथ मौजूद हैं ।

185. मुन्शी महादेव दत्त, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा - परमानन्दपुर, परगना - बसारा : शरीफ हैं । महाराज खडगपुर के दरबार में तहसीदार थे । अब घर बैठे हैं, जमींदारी भी रखते हैं ।

186. मुन्शी जमीयत लाल, कायस्थ, साकिन मौजा - दिगर, परगना - बसारा : कुलीन, प्रतिष्ठित और खानदानी थे, मर गये । अभी इस परिवार में बालगोविन्द सहाय मौजूद हैं । इनके जमींदारी की आमदनी लगभग पाँच हजार रुपया सालाना होगी ।

187. बाबू सदानन्द, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा - जमालपुर, परगना - बसारा : कुलीन और प्रतिष्ठित हैं । पहले मुजफ्फरपुर में मुख्तार थे, उसके बाद वकील हुए, फिर मुन्सिफ हुए, जिस पद पर आज तक विराजमान हैं । आदमी योग्य, रईस तथा भद्र हैं ।

188. मुन्शी शिव लाल, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा - बलरा चकला गोरौल, परगना - बसारा : कुलीन तथा प्रतिष्ठित हैं । मुन्शी राम हित सिंह वल्द मुन्शी सीता लाल तथा मुन्शी लोकनाथ वल्द मुन्शी जयराम सिंह उच्च न्यायालय कलकत्ता में मुख्तार हैं । इस इतिहास के लेखक के सगे चाचा चौधरी बजरंगी सहाय के लड़के बाबू गौरी शंकर की दूसरी शादी मुन्शी सीता लाल की लड़की से हुई थी ।

189. मुन्शी जीव लाल सिंह, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा — रामदासपुर, परगना — बसारा : कुलीन तथा प्रतिष्ठित थे । इनके लड़के चुन्नी लाल महाराजाधिराज बेतिया की सरकार में मुन्शी थे, मर गये । इनके लड़के हर सहाय सिंह जिला आरा के महकमा मुन्सिफी के पेशकार थे, ये भी मर गये । अभी इस परिवार में कौन — कौन है लेखक को मालूम नहीं ।
190. विशुन चरण लाल, कायस्थ, साकिन मौजा — रामदासपुर, परगना — बसारा : कुलीन तथा प्रतिष्ठित थे, पटना में अदालत के वकील थे, मर गये । इनके तीन पुत्र हुए, करमचन्द लाल, गोपाल लाल और राम लाल, तीनों पटना में वकालत करते थे । बाद में राम लाल मुजफ्फरपुर में सदर आला औवल के महकमा में पेशकार हुए और आजकल हाजीपुर में मुख्तार हैं । करमचन्द लाल और गोपाल लाल मर गये । अभी इस परिवार में महावीर प्रसाद वल्द करमचन्द लाल और राम लाल के एक लड़के मौजूद हैं । इस समय जमींदारी से गुजर करते हैं ।
191. मुन्शी तिलक राम, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा — रामदासपुर, परगना — बसारा : कुलीन तथा प्रतिष्ठित हैं । पहले जिला गया जी में कलक्टरी में सिरिश्तेदार थे, फिर स्थानान्तरित होकर मुजफ्फरपुर कलक्टरी में सिरिश्तेदार हुए । अब पेन्सन पाते हैं । आदमी मिलनसार और रईस हैं ।
192. मुन्शी गोविन्द सहाय, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा — रामदासपुर, परगना — बसारा :

कुलीन तथा प्रतिष्ठित हैं, मिलनसार और योग्य हैं । अंग्रेजी और फारसी जानते

हैं । मुंगेर की कलकटरी में पेशकार हैं ।

193. लाला मंगनी राम, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा - शाहपुरा, परगना - बसारा : परिवार शरीफ है । आदमी प्रतिष्ठित, योग्य, हैसियत वाले थे, सदा पूजा - पाठ में मगन रहते थे, साधू - सन्तों की सेवा करते थे । कहते हैं कि एक बार इनके यहाँ सैकड़ों साधू आ गये, उस समय इनके पास कुछ भी नहीं था । लज्जा से ये अपने घर छोड़कर गाँव में किसी पेड़ के नीचे जाकर सो रहे । साधू - सन्त जो इनके घर आये थे सब भंडारे की प्रतीक्षा में थे । जब दोपहर बीता एक व्यक्ति लाला मंगनी राम के जैसा ही दिखने वाला वहाँ पहुँचा, खाने - पीने की सारी सामग्री उपस्थित कर साधूओं को अच्छी तरह से भोजन करा कर विदा दिया । एक साधू संयोग वश उसी पेड़ के नीचे जाकर लेट गये जहाँ लाला मंगनी राम सोये हुए थे । साधू ने उनको जगाया और कहा कि आज मंगनी राम के घर पर साधूओं का भण्डारा है, तू बेचारा, राही, क्यों भूखा पड़ा है ? वहाँ जा, खाने को मिलेगा । यह सुनकर मंगनी राम अपने घर आये ।

पता चला कि सब साधू - सन्त खा पीकर प्रसन्न होकर चले गये । इससे ये बहुत प्रसन्न हुए और नारायण को धन्यवाद दिये । इनके जायदाद की आमदनी लगभग हजार - बारह सौ रुपया तक होगी । इस परिवार में इनके पोते गोवरधन लाल मौजूद थे, वे भी मर गये ।

194. राय प्रसिद्ध राम, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा - बखरा, परगना - रत्ती : तैमूरिया सम्राज्य के समय में इनके

पृ. 244

पूर्वज राय धनराज जिला तिरहुत के प्रधान कानूनगो हुए । प्रतिष्ठित तथा उच्च परिवार के थे । इनके दो पुत्र, प्रथम - सलवन्त राय और दूसरे - कलवन्त राय

थे । सलवन्त राय की पहली शादी दीवान जीवन राम, मौजा - शिधा, परगना - तिरसट, की लड़की से थी । ये दोनों भाई बहुत प्रतिष्ठित गुजरे हैं । इनके घर से सैकड़ों सज्जनों की सेवा होती थी । कुछ समय पहले इस परिवार में राय कालका सहाय, बड़े रईस, योग्य और उदार गुजरे हैं । इनके लड़के राय जंग बहादुर, राय रंग बहादुर तथा राय बखंड बहादुर हैं । कालका सहाय के सगे भाई राय दुर्गा सहाय के पुत्र राय कुलदीप तथा इनके पुत्र शमशेर बहादुर मौजूद हैं । ये सब बहुत लायक तथा रईस हैं । राय जंग बहादुर को बखरा के आनररी मैजिस्ट्रेट का अधिकार मिला हुआ है । आमदनी इनके जमींदारी की लगभग अस्सी हजार रुपया होगी ।

195. राय गिरिधर सहाय वल्द लाला गोपाल सहाय, साकिन - बखरा, परगना - बसारा : ये राय सलवन्त राय के नाती तथा राय गोपाल सहाय के पुत्र हैं, रईस, प्रतिष्ठित तथा उच्च परिवार के हैं । इनके बीबी - बच्चे बखरा में रहते हैं । इनके जमींदारी की आमदनी लगभग लाख रुपया से अधिक होगी ।
196. रघुवंश सहाय, साकिन मौजा - जीतपुर, परगना - रत्ती : आदमी शरीफ तथा धनवान हैं, रईस हैं ।
197. बजरंगी सहाय, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा - शेखपुरा, परगना - रत्ती : शरीफ थे, मर गये । इनके सगे भाई अम्बिका प्रसाद और भतीजा महावीर प्रसाद मौजूद हैं । इस परिवार में जमींदारी भी है । शीतलपुर

पृ. 245

के नील की कोठी में बजरंगी सहाय मुन्शी थे और अम्बिका प्रसाद खजांची हुए, इससे बहुत माल की जायदाद बनाये ।

198. लाला जगत लाल, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा - शेखपुरा, परगना - रत्ती : शरीफ और खानदानी हैं । पहले हाटी (नील) कोठी, परगना - आहिस, में मुन्शी थे । इसके बाद परीक्षा देकर मुख्तार हुए । अब घर बैठे हैं । थोड़े दिनों से अपने ससुराल चन्दनपट्टी, परगना - बसारा, में रहते हैं । शेखपुरा में इनके चचेरे भाई लाला ठाकुर प्रसाद मौजूद हैं । सुना है कि ये नामी और योग्य हैं । जमींदारी भी रखते हैं । जगत लाल के पाँच पुत्र हैं, जिसमें महनाथ से लेखक को परिचय है । ये पहले महाराज दरभंगा के दरबार में नौकर थे, फिर दरभंगा कलकटरी में नौकरी किये । अब परीक्षा देकर मुख्तार हुए हैं । दूसरे पुत्र, हिम्मत सहाय, सड़क विभाग, दरभंगा, के मुहर्रिर हैं ।

199. अवध बिहारी लाल, कायस्थ श्रीवास्तव, वल्द सरदयाल, मौजा - हुसैनपुर, परगना - रत्ती : शरीफ वो खानदानी हैं, जमींदारी भी रखते हैं ।

200. रितबरन सिंह, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा - सिमरा, परगना - रत्ती : शरीफ थे, मर गये । अभी इस परिवार में गोपीनाथ, इन्द्रजीत लाल और नरसिंह सहाय मौजूद हैं ।

पृ. 246

201. युगल किशोर लाल, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा - हुसैनपुर, परगना - रत्ती : आदगी शरीफ हैं । इस समय सिरिश्ता पुलिस, जिला सुपरिन्टेन्डेन्ट दरभंगा के मुहर्रिर हैं ।

202. गौरीशंकर, साकिन मौजा - प्रहलादपुर, परगना - रत्ती : अच्छे वंश के हैं, शरीफ हैं । जमींदारी से इस समय लगभग दो हजार रुपया सालाना आय होगी ।

203. गोपीनाथ पाण्डेय, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा - घटवन, परगना - सरैया : कुलीन और प्रतिष्ठित थे । इस परिवार में राय सरदार सिंह

अंग्रेजी सरकार के अधिकारियों में बहुत नामी हुए । महाराज सिताब राय बहादुर और महाराज धीरज नारायण बहादुर, सचिव बिहार प्रान्त, के दीवान थे । इनके बाद इस परिवार में इस इतिहास के लेखक के नाना, गौर सहाय सिंह, राजा राम नारायण अजीमाबादी की सरकार में दीवान नियुक्त हुए । इस इतिहास के लेखक के सगे मामा, गौर सहाय सिंह के लड़के, मुन्शी वसन्त सहाय उर्फ छपकन लाल, बहुत योग्य, प्रसिद्ध, बेमिसाल मुन्शी, महकमा बन्दोवस्त नियम द्वितीय सन् 1819 ईसवी में सिरिश्तेदार थे, लाखों रूपया बनाये । अभी इस परिवार में राजा नारायण सिंह वल्द भूखे लाल जिला मुजफ्फरपुर कलकटरी के पेशकार ; बसंत राय के लड़के पंजाब राय और बाबू कुंवर दौलत राय ; हनुमान सहाय के बेटे मुन्शी महावीर प्रसाद ; हर सहाय सिंह के लड़के मुन्शी शीतल सहाय ; तिलकधारी के पुत्र बाबू मानकी किशोर नारायण, बाबू रघुनन्दन किशोर नारायण और बाबू जदुनन्दन किशोर नारायण ; रामप्रताप लाल के पुत्र ध्वजाधारी लाल ; धुरभीख सिंह के पुत्र चमरू लाल ; विद्यानन्द के पुत्र भूपनारायण ; चन्दनदत्त के पुत्र लक्ष्मी नारायण, राय दिगम्बर सहाय के पुत्र हर प्रसाद तथा राय मुरली मनोहर ; राय राजेन्द्र सहाय के दो नावालिग

पृ. 247

पुत्र, और राय गौरी शंकर के नाती - पोते मौजूद हैं । राय मुरली मनोहर पहले मौजा - डुमरी में रहते थे, इस समय मौजा - नरौली, परगना - बसारा में रहते हैं ।

204. दुर्गा दत्त, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा - सरमस्तपुर, परगना - सरैया : उच्च परिवार के प्रसिद्ध थे, शरीफ और सम्म्य थे । इनके पूर्वज नरहन के बाबू के दरबार में दीवान थे ..... इस परिवार में दुर्गा दत्त के पुत्र मुन्शी बेनी प्रसाद और मुन्शी कालीचरण सिंह, तथा देव नारायण सिंह के पुत्र मुन्शी अच्छेलाल बहुत योग्य गुजरे हैं । इस परिवार में लेखक की दादी का ननिहाल है । अभी इस परिवार में मुन्शी कालीचरण सिंह के नाती - पोते जयगोविन्द सहाय और

रामगोविन्द सहाय ; मुन्शी बेनी प्रसाद के वारिसान नरसिंह सहाय और हिम्मत सहाय ; और अच्छेलाल के पुत्र नन्दकिशोर सहाय मौजूद हैं । जयगोविन्द सहाय अरबी तथा फारसी में अच्छी योग्यता रखते हैं और सरकार के अच्छे – अच्छे ओहदों पर रहें हैं । रामगोविन्द सहाय जिला आरा के सहसराम डिविजन में फौजदारी के सिरिश्तेदार हैं ।

205. लाला मुरलीधर, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा – चम्पापुर, परगना – सरैया : शरीफ तथा ऊँचे परिवार के थे । कहते हैं कि परगना – सरैया में बादशाह के समय में हाकिम थे, मर गये । इस परिवार में लाला रघुवंश सहाय, लाला हर प्रसाद सिंह, लाला बुलाकी लाल और लाला नरसी वगैरह मौजूद हैं । लाला हर प्रसाद सिंह से इस इतिहास के लेखक की ममेरी बहन की शादी हुई है ।

पृ. 248

206. लाला किरतचन्द, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा – भगवतपुर, परगना – सरैया : शरीफ तथा खानदानी थे, मर गये । राय सरदार सिंह, साकिन मौजा – खटवन, परगना – सरैया, के हमजद (एक ही पितामह के सन्तान) थे । इस समय इस परिवार में बांकेबिहारी लाल, मोहन लाल तथा बेनी प्रसाद मौजूद हैं ।
207. लाला माधव राम, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा – शम्सपुर, परगना – सरैया : शरीफ तथा खानदानी थे, मर गये । इनके पाँच लड़के हुए, प्रथम, मुन्शी जयजय राम, दूसरे, मुन्शी जयसी राम, तीसरे, मुन्शी गोपाल लाल, चौथे, मुन्शी राजा राम, और पाँचवें, राघव राम । पाँचो सम्मिलित रहते थे । मुन्शी जयजय राम उच्च न्यायालय, मुजफ्फरपुर, के ; तथा मुन्शी जयसी राम अदालत मुन्सिफी दरभंगा के वकील थे । मुन्शी गोपाल लाल सीतामढ़ी सब – डिविजन के सिरिश्तेदार थे ; मुन्शी राजा राम और मुन्शी राघव राम घर

पर रहते थे । अभी इस परिवार में मुन्शी राजा राम, मुन्शी गोपाल लाल के पुत्र बासुदेव नारायण, तथा मुन्शी राघव राम के पुत्र महावीर प्रसाद मौजूद हैं । जमींदारी भी रखते हैं । लगभग हजार - बारह सौ रुपया तक सालाना आमदनी होगी ।

208. लाला रघुवीर दयाल सिंह, कायस्थ अमिष्ट, साकिन मौजा - रहमतपुर, परगना - सरैया : आदमी शरीफ और खानदानी हैं । राजा लीलानन्द सिंह बहादुर के तरफ से डीहनाम परगना के तहसीलदार थे । बहुत कुछ माल जायदाद हासिल करके मर गये । इनके बाद इनके लड़के बिनदयाल सिंह इस पद पर स्थापित हुए । ये भी अच्छे आदमी थे, मर गये ।

पृ. 249

अभी इनके लड़के लाला महावीर प्रसाद इस पद पर हैं, नागी आदमी हैं, अच्छे आचरण के उदार तथा प्रतिष्ठित हैं ।

209. लाला गंगा प्रसाद, कायस्थ अमिष्ट, साकिन मौजा - धौरलखा, परगना - सरैया : शरीफ, इज्जतदार और खानदानी हैं । लेखक को इनसे परिचय है । आदमी बड़े मिलनसार और रईस हैं ।
210. लाला अलोछ लाल, कायस्थ अमिष्ट, साकिन मौजा - मोहनपुर, परगना - सरैया : शरीफ और खानदानी हैं ।
211. लाला काली प्रसाद, कायस्थ अमिष्ट, मौजा - मूसापुर, परगना - सरैया : शरीफ हैं, अच्छे वंश के हैं । इनके जमींदारी की आमदनी पाँच - छः सौ रुपये तक होगी ।
212. लाला दिलजीत सिंह, कायस्थ अमिष्ट, साकिन मौजा - नारायणपुर,

परगना — सरैसा : शरीफ हैं, कुछ जमींदारी भी है ।

213. लाला बजरंगी सहाय, कायस्थ अमिष्ट, साकिन मौजा — नारायणपुर दरिया,
परगना — सरैसा : शरीफ हैं, परिवार में जमींदारी भी है ।

214. लाला गणेशी लाल, कायस्थ अमिष्ट, साकिन मौजा — वाजिदपुर,
परगना — सरैसा : शरीफ, इज्जतदार और खानदानी थे, मर गये । अभी इनके
पोते मौजूद हैं । लेखक को इनका नाम नहीं मालूम है ।

215. लाला विन्तामन लाल वल्द नौबत लाल, कायस्थ अमिष्ट, साकिन मौजा — घड़िया
बनाम वृजलाल सुख, परगना — सरैसा :

पृ. 250

शरीफ हैं, परिवार अच्छा है ।

216. मोहर चन्द लाल, कायस्थ अमिष्ट, साकिन मौजा — कल्याणपुर कोरा,
परगना — सरैसा : शरीफ थे, श्रीपुर, जिला पूर्णियाँ के मिस्टर चार्ल्स पामर साहब
जमींदार के तरफ से तहसीलदार थे ; मर गये । अभी इस परिवार में राजकुमार
सिंह तथा बलवन्त सहाय, इनके बेटे मौजूद हैं । मुन्शी राजकुमार सिंह दरभंगा
कलक्टर के मालगुजारी एजेंट हैं ।

217. लाला कन्हैया लाल पाण्डेय, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन वो जमींदार
मौजा — हथौड़ी, परगना — चकमनी : असल रहने वाले मौजा — सीतलपुर, जिला
सारण, के थे । किसी कारण से इनके पूर्वज तिरहुत आये और अपनी जमींदारी
मौजा — हथौड़ी में बस गये, बहुत नामी और प्रतिष्ठित थे । जायदाद और
हैसियत वाले थे । इनके परिवार में अभी भी कुछ जायदाद है । इनके वारिसों
में बालगोविन्द लाल, देवी प्रसाद, शिव टहल लाल, गोवरधन लाल, नरसिंह

सहाय, वगैरह मौजूद हैं । लेखक की दूसरी शादी इसी परिवार में नन्दकिशोर लाल पाण्डेय की पुत्री से हुई है ।

218. लाला गुमानी लाल, कायस्थ अमिष्ट, साकिन मौजा — मथुरापुर, परगना — कसमा : आदमी शरीफ और नामी थे, प्रतिष्ठित तथा मालदार थे, मर गये । इनके पोते मौजूद हैं ।
219. लाला सुन्दर लाल बल्द जग्गू लाल, कायस्थ अमिष्ट, साकिन मौजा — मथुरापुर, परगना — कसमा : शरीफ हैं, लगभग पन्द्रह — सोलह सौ रुपये की आमदनी की जमींदारी है ।
220. लाला गुलाब राय चौधरी सेवन सिंह, कायस्थ श्रीवास्तव,

पृ. 251

साकिन मौजा — हिरौटी, परगना — जरैल : बहुत सज्जन तथा उच्च परिवार के थे । इनके घर में कानूनगोई का पद पहले से चला आ रहा था । जायदाद वो हैसियत वाले थे । अभी भी इनके घर में धन जायदाद है । इनके परिवार में मुन्शी बृज कुमार सिंह तथा मुन्शी राज कुमार सिंह मौजूद हैं । मुन्शी बृज कुमार सिंह सीतामढ़ी सब — डिविजन के मुख्तारों में नामी मुख्तार हैं । लेखक के सगे छोटे भाई बद्रीनाथ की पहली शादी बृज कुमार सिंह की सगी बहन से हुई थी । इनके जमींदारी की आमदनी छः हजार रुपया से कम नहीं होगी ।

221. मुन्शी अयोध्या प्रसाद, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा — जकौन, परगना — जरैल : शरीफ हैं, जमींदार भी हैं । कमतौल के नील की कोठी में मुन्शी हैं ।
222. कोदई लाल, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा — जकौन, परगना — जरैल :

शरीफ हैं । इनके चाचा मुन्शी फतह नारायण मुजफ्फरपुर कलकटरी के मुहर्रिर थे, योग्य थे, गर गये । अभी इस परिवार में जमींदारी भी है । अभी इनके लड़के धनुषधारी प्रसाद मौजूद हैं ।

223. छत्रधारी लाल और धनुषधारी लाल, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा - उपरहुनी, परगना - जरैल : सज्जन,

पृ. 252

प्रतिष्ठित तथा खानदानी हैं, जमींदारी भी है ।

224. बाबू चौधरी रुद्र प्रसाद राय बहादुर, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा - नानपुर, परगना - नानपुर : इनके पूर्वज मूल निवासी इलाहाबाद के थे । तैमूरिया साम्राज्यकाल में इस जिला में आये और किसी युद्ध में मारे गये । इनके खून की कीमत में दरबार शाही से पूरा नानपुर इन्हें दिया मन्ना जो आज तक पुश्त दर पुश्त इनके परिवार के अधिकार में चला आ रहा है । जमींदारी की आमदनी लगभग पचास हजार सालाना से कम नहीं होगी । जिस समय जिला तिरहुत में आयकर की व्यवस्था कायम हुई, ये कर निर्धारक नियुक्त हुये थे । इन्हें सरकारी दरबार से जो पहली जनवरी 1877 को देहली में आयोजित हुई थी, 'राय बहादुर' की उपाधि दी गयी थी ।

225. तिलक राम, कायस्थ श्रीवास्तव तथा जमींदार, मौजा - हुमायूँपुर, परगना - नानपुर : शरीफ, खानदानी और जायदाद वाले हैं । इनके पूर्वज राम सस दास बहुत नाभी व्यक्ति थे ; बादशाह की तरफ से परगना - नानपुर के हाकिम थे । इनके परिवार में महताब लाल, दरबारी लाल, मजलीस सहाय, गोपी लाल, शिव सहाय सिंह, कुलदीप नारायण सिंह तथा शताब लाल मौजूद हैं । *

226. बरुशी लाल, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा - माधवपुर चितौरी,
परगना - नानपुर :

पृ. 253

आदमी सज्जन हैं ; इनके लड़के अयोध्या प्रसाद और प्यारे लाल मौजूद हैं ।

227. चौधरी हेम नाथ सिंह तथा चौधरी राम नाथ सिंह, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन
मौजा - कुसमारी उर्फ बखरी, परगना - महला : ये दोनों सगे भाई थे ।
चौधरी हेम नाथ सिंह बिना सन्तान के मर गये । चौधरी राम नाथ सिंह के पुत्र
चौधरी नन्द कुमार सिंह बहुत प्रतिष्ठित और जायदाद वाले थे । इनके पूर्वज
मुसलमान सम्राटों के राज्यकाल में कानूनगो थे । इनके परिवार में लाल बिहारी
लाल मौजूद हैं ।

228. चौधरी बहादुर सिंह, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा - भंगरी,
परगना - महला : उच्च परिवार के माननीय एवं प्रतिष्ठित थे । नेपाल नरेश के
सरकार में चौधराई के पद पर थे । इनके परिवार में बजरंगी सहाय, रघुनाथ
सहाय, शिवधन सिंह तथा रामेश्वर प्रसाद मौजूद हैं । इस इतिहास के लेखक की
फूफी का विवाह इस परिवार में जगरनाथ सहाय से हुआ था ।

229. लाला धनीराम, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा - बेलाही, परगना - महला :
शरीफ और इज्जतदार थे, मुजफ्फरपुर के महकमा कलक्टरी के मुहाफिज दफ्तर
थे, मर गये । इनके पुत्र भगवत नारायण मौजूद हैं । अभी भी इनके घर में
धन - जायदाद है । इनके जमींदारी की आमदनी लगभग दो - तीन हजार
रुपया होगी ।

230. लाला उद्दम लाल वल्द लाला गोविन्द राम, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन
मौजा - विशुनपुर रुपौली, परगना - महला : उच्च परिवार के, कुलीन, प्रतिष्ठित

तथा धन -- सम्पन्न थे, मर गये । इनके वारिसों में लाला गिरिधारी लाल,

पृ. 254

इनके पुत्र रघुवर दयाल और मुन्शी राम जीवन लाल मौजूद हैं । राम जीवन लाल पहले मुजफ्फरपुर के पुलिस सुपरिन्टेंडेंट के सिरिस्तेदार थे । ये इस इतिहास के लेखक के फुफेरे भाई हैं । इस परिवार में लाला जानकी राम बहुत प्रसिद्ध हुए, ये परगनात बिबरा, महला और तिरसठ के कानूनगो थे ।

231. विश्वनाथ सहाय, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा — प्रतापपुर, परगना — महला : बहुत शरीफ परिवार है । ये योग्य थे, मर गये । इस परिवार में त्रिलोक नाथ तथा जयकिशुन लाल उर्फ जयराम सिंह मौजूद हैं और सम्पन्न हैं । लेखक के अपने चाचा मुन्शी राधा किशुन की लड़की की शादी जयकिशुन लाल उर्फ जयराम सिंह से हुई है ।

232. लाला महाराज सिंह, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा — भोली, परगना — बिबरा : सज्जन तथा प्रतिष्ठित थे, जिला तिरहुत के साहब जज बहादुर के विभाग में सरसरी (?) शाखा के मुहरिर थे । इस नौकरी में रहकर बहुत सम्पत्ति वो जायदाद हासिल किये । मुन्शी गैरब प्रसाद जज विभाग जिला तिरहुत के पेशकार थे । अभी इनके परिवार में विसेसर प्रसाद, देवेन्द्र बहादुर, रामेश्वर प्रसाद, गोरख प्रसाद और रघुनन्दन प्रसाद मौजूद हैं । इनके जमींदारी की आमदनी लगभग बीस हजार रुपया सालाना होगी । इस इतिहास के लेखक के चचेरे भाई गौरीशंकर की पहली शादी इसी परिवार में मुन्शी गैरब प्रसाद की लड़की से हुई थी ।

233. लाला रमन सिंह, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा — जाफरपुर, परगना — बिबरा : आदमी सज्जन, खानदानी तथा प्रतिष्ठित थे । तैमूरिया सम्राट की ओर से कानूनगोई का पद इनके परिवार में था, मर गये । अभी इस परिवार

में उदित नारायण सिंह मौजूद हैं ।

पृ. 255

234. मुन्शी अमृत लाल, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा - कमरौली, परगना - बिबरा : आदमी शरीफ थे । नील की कोठी के मुन्शी रहकर बहुत माल - जायदाद पैदा किये थे । पहले का हाल लेखक को ठीक - ठीक मालूम नहीं है । अभी इनके लड़के राम गुलाम सिंह अमवा कोठी में अपने पिता के पद पर नियुक्त हैं ।
235. मुन्शी चुन्नी लाल, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा - महमदा, परगना - मेहसी : शरीफ तथा इज्जतदार थे ; ..... नील की कोठी के मुन्शी थे ; अपने समय में धन - सम्पत्ति और जमींदारी हासिल किये, मर गये । अभी इस परिवार में इनके पौत्र मुन्शी जगदेव नारायण मौजूद हैं तथा सम्पन्न हैं ।
236. मुन्शी वृज कुमार सिंह, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा - शीतल पट्टी, परगना - मरवाह कलाँ : सज्जन, उच्च परिवार के प्रतिष्ठित हैं । इनके जमींदारी की आमदनी छः - सात हजार रुपया से कम नहीं होगी ।
237. बाबू राम गोविन्द सिंह, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा - चाकू छपरा, परगना - मरवाह कलाँ : शरीफ और खानदानी हैं । इनके चाचा गोपाल लाल जिला मुजफ्फरपुर के उच्च न्यायालय के वकील थे । लेखक इन्हें देखे थे । जमींदारी से इन्हें लगभग पाँच हजार रुपया की आमदनी होगी । अंग्रेजी पढ़े हुए हैं, इस समय मुजफ्फरपुर कलकटरी में

पृ. 256

नौकरी करते हैं ।

238. मुन्शी शिवरतन लाल तथा रामचरण लाल, सुमरन लाल के बेटे, साकिन - चौपार, परगना - मरवाह खुर्द : शरीफ, इज्जतदार तथा खानदानी हैं । जमींदारी इनकी बहुत अच्छी है । पहले इन लोगों का निवास मौजा - बिगरू, परगना - सरैसा में था ।
239. दीवान जीवन राम वल्द लाला कृपा राम, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा - राबोधा, परगना - तिरसठ : उच्च परिवार के शरीफ, विद्वान, लेखक, रईस तथा सम्पन्न थे । अरबी तथा फारसी के बहुत प्रसिद्ध विद्वान थे ; महाराज माधव सिंह बहादुर के दरबार में दीवान थे । बहुत आज्ञाकारी तथा सब अधिकारियों में श्रेष्ठ थे । जमींदारी अधिकार कायम होने के प्रारम्भ में जब महाराज माधव सिंह का कानूनी तथा फाजिल रूपया अंग्रेज सरकार ने जब्त कर लिया था उस समय दीवान जी बहुत परिश्रम और पैरवी करके वापस करवाये । महाराज माधव सिंह बहादुर ने इन्हें मौजा - हरिहरपुर, परगना - मरवारा, प्रदान किया । इस समय इनके वारिसों में जानकी बल्लभ, हरिबल्लभ सिंह तथा यदुबल्लभ सिंह मौजूद हैं । अभी हवा इन लोगों के विपरीत है । दीवान साहब फारसी कविता भी कहते थे, तखल्लुस "तहकीक" करते थे । इस इतिहास के लेखक के अपने चाचा मुन्शी राधाकिशुन लाल का प्रथम विवाह दीवान जीवन राम के नबीरा, बाबू रामबल्लभ के पुत्र बाबू किशुनबल्लभ की लड़की से हुआ था ; यह लड़की सूरजपुरा के दीवान राम नाथ की नतिनी थी । दीवान जी महाशय की एक कविता लेखक को

पृ. 257

याद है .....

240. दारोगा चिन्तामन लाल, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा - घरहरबा, परगना - तिरसठ : सज्जन, प्रतिष्ठित, उच्च परिवार के थे ; जीवन भर मुजफ्फरपुर फौजदारी विभाग के सिरिश्तेदार रहे । इस परिवार में चतुर्भुज सहाय मौजूद

हैं । इस परिवार में एक व्यक्ति रागसुभिरन लाल बहुत नामी हुए, वालीस वर्ष तक जिला तिरहुत के पुलिस दारोगा रहे ; इनके पुत्र जानकी प्रसाद मौजूद हैं । इनके जमींदारी की आमदनी दस — बारह हजार रुपया तक होगी ।

241. प्यारे लाल, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा — धरहरबा, परगना — तिरसठ : सज्जन तथा प्रतिष्ठित थे, जिला तिरहुत में पुलिस के दारोगा थे ; बहुत ईमानदारी और निष्ठा से काम किये, बिना सन्तान के मर गये । इनके बाद इनके भतीजे, कोदई लाल जिला तिरहुत में इन्स्पेक्टर हुए । ये सुन्दर, बलवान, ईमानदार युवक थे । लगभग दस वर्ष इस पद पर रहकर रोग से मर गये । इनके लड़के बाबू राम प्रसाद तथा बाबू नारायण प्रसाद मौजूद हैं । गुजर — बसर के लिये आमदनी लगभग दो हजार रुपया से अधिक होगी । इस इतिहास के लेखक की फुफेरी बहन की शादी इनसे हुई थी ।

242. मुन्शी बद्रीनाथ, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा — रायपुर, परगना — तिरसठ : सज्जन तथा प्रतिष्ठित हैं । जिला मुजफ्फरपुर के उच्च न्यायालय में वकील हैं । आदमी योग्य हैं, वकालत से माल — जायदाद पैदा किये हैं ।

पृ. 258

जिला तिरहुत के मुसलमान रईसों और शरीफों का विवरण :

243. सादिक अली खान वल्द बहराम अली खान, साकिन कराबा — दरभंगा : शरीफ, रईस, उच्च खानदान, जिन्दादिल तथा सदय । सैर-उल-मुताखरीन के पृष्ठ 133 में लिखा हुआ है कि इनके पूर्वज रहम खान पहले मुस्तफा खान की सेना की आगे की टुकड़ी के सरदार थे । मुस्तफा खान नबाब महावत जंग सूबादार बंगाल के सरकार में नौकरी करते थे । जब मुस्तफा खान को बंगाल देश की लालच हुई और वे महावत जंग से युद्ध करने को सोचे तो रहम खान इनका साथ छोड़कर

नबाब महावत जंग की सरकार में नौकरी ले लिये । नबाब महावत जंग के दिल में इनके लिये इज्जत और इन पर भरोसा था और वे सदा इनकी तसल्ली करते रहे । उसी समय भंडार सोन, परगना - लवानवान तथा अन्य बड़े - बड़े मौजात नबाब महावत जंग के दरबार से इन्हें जागीर मिली जो आज तक इनके परिवार के अधिकार में है । खान साहब बड़े दानी हैं । लाखों रुपये आने - जाने वालों, फकीरों, दरिद्रों, हकदारों और अपने लिये खर्च कर डालते हैं । जिलाधिकारी इनकी इज्जत करते हैं । महाराज साहब बहादुर दरभंगा भी शादी - विवाह के अवसर पर इनके घर पधारते हैं । इन्हें शिकारी कुत्तों, हाथी, घोड़े पालने का बहुत शौक है । इनकी आमदनी लगभग चालीस - पचास हजार रुपया सालाना से कम नहीं होगी ।

244. अनवर अली खान वल्द दिलदार अली खान

पृ. 259

वल्द दरभंगी खान, साकिन कसबा - दरभंगा : शरीफ, रईसों के रईस, इज्जतदार तथा उच्च परिवार के हैं । आदमी युवक, शरीर के सुन्दर हैं । कुश्ती - डंड से बहुत प्रेम रखते हैं । हाथी खूब पालते हैं । इनके पास बहुत अच्छे शिकारी कुत्ते हैं । लड़नेवाले पहलवानों को खूब पालन - पोषण करते हैं । अधिकारी वर्ग इन्हें भी सादिक अली खान की तरह कुर्सी देते हैं । ये भी उपर्युक्त रहम खान के सन्तान हैं ; सादिक अली खान के भांजे तथा भाई भी लगते हैं । आमदनी इनकी लगभग चालीस - पचास हजार रुपया सालाना होगी ।

245. शाह मुहम्मद हुसैन अल-गलकब-ब-साहबजादा, साकिन - मोहिउद्दीननगर, परगना - बालागच्छ : ये नबाब अलीवर्दी खान महावत जंग के रिसालदार शमशेर खान के दामाद शाह मुहम्मद आफाक के सन्तान हैं । आदमी बड़े रईस, खानदानी तथा हैसियत वाले हैं । इनकी आमदनी लगभग तीस हजार रुपया तक होगी । सैर-उल-मुताखरीन के पृष्ठ 570 में लिखा हुआ है कि शाह मुहम्मद

आफाक कासिम सुलेमानी अफगानी दुर्वस के सन्तान थे जो जहाँगीर बादशाह के समय में मुरीदों और भक्तों में धर्म के अधिक प्रचार करने के कारण बन्दी हुये थे । जब वे मर गये

तो कसबा — चुनार गढ़, में मदफून हुए ।

246. राजा बसावन खान, जमींदार परसौनी, जिला मुजफ्फरपुर : सुना है कि इन्हें अपने समय में खिलअत तथा राजगी के खिताब मिले थे । बड़े शरीफ तथा

पृ. 260

प्रतिष्ठित थे । उदारता इनकी प्रसिद्ध थी । राजा बसावन खान के मृत्यु के बाद साहबदीन खान राजा हुए ; ये भी योग्य, प्रतिष्ठित और उदार थे । इनके बाद गुलाम सैर खान राजा हुए । ये भी बड़े साहसी और अच्छे आचरण के थे । इनके मृत्यु के बाद पीरुद्दीन खान नाबालिग जो राजगी के हकदार हैं, मौजूद हैं । तत्काल बाबू हेगन खान बहादुर इस राज — रियासत के मुख्य मैनेजर हैं । इन्हें महारानी के दरबार से 'खान' की उपाधि मिली है । आदमी योग्य, प्रतिष्ठित, उदार तथा कुशल प्रबन्धक हैं । आमदनी इनकी लगभग चालीस — पचास हजार रुपया सालाना तक होगी ।

247. दीवान मौला बख्श खान वल्द जमींदार शेख खुदाबख्श, साकिन मौजा — रसूलपुर चकला गोरौल, परगना — बसारा : आदमी बड़े इज्जतदार थे ; पश्चिम प्रदेश में जिला कानपुर की कलक्टरी में पहले दीवान थे । इस पद पर रहकर लाखों रुपया हासिल किये । जब दीवानगिरी का पद समाप्त किया गया तो ये कानपुर से अजीमाबाद आकर यहाँ कोर्ट अपील खास में सिरिश्तेदार हुए । मिस्टर ईस्ट साहब बहादुर, हाकिम कोर्ट अपील खास, इनकी बड़ी इज्जत करते थे । फिर जनाब ..... गवर्नरी के फारसी कार्यालय के मुख्य मुन्शी हुए । इससे पदोन्नति पाकर डिप्टी मैजिस्ट्रेट हुए । 1857 ईसवी के विद्रोह काल में सरकार

की बड़ी खैरखाही किये, अर्थात् विद्रोहियों की पकड़ – धकड़ किये ; और पुरस्कार में “स्टार ऑफ इंडिया” तथा “खान बहादुर” की उपाधि और “खिलअत” पाये । जब बहुत बूढ़े हो गये तो इन्हें आनररी मैजिस्ट्रेट का पद दिया गया । तब हज को गये । लौटते समय

पृ. 261

बम्बई के नजदीक किसी जगह देहान्त हो गया ।

आदमी बड़े रईस, शिष्ट और नामी थे । अपने समय में परगना – बसारा और परगना – सरैसा में बहुत जमींदारी खरीद किये थे । आमदनी लगभग लाख रूपया होगी । इनके दो लड़के हैं, अमीर हसन खान और मुहम्मद हसन खान । अमीर हसन खान नेक, कुशल प्रबन्धक, अनुभवी, अपने पिता के अनुकरण हैं । दूसरे भाई भी अच्छे आचरण के और खर्चीले हैं । दोनों अलग – अलग रहते हैं । अमीर हसन खान के दो बेटे हैं, हादी हसन खान तखल्लुस “नयाब” और मेंहदी हसन खान तखल्लुस “तआला” । हादी हसन खान योग्य, शिक्षित और अच्छे आचरण के हैं, हकीमी भी करते हैं, उर्दू की कविता भी कहते हैं । आरम्भ में उर्दू काव्य कला में मौलवी अब्दुल वहाब तथा कभी – कभी मुर्शिद हसन कामिल से भी परामर्श करते थे । मेंहदी हसन खान भी योग्य, बुद्धिमान तथा सदाय हैं, काव्यकला में अपने भाई से सलाह लेते हैं ।

248. शेख अब्दुल शकूर, साकिन मौजा – सादपुरा चकला नवी, परगना – बसारा : सुलतानी हाकिम थे । सादपुरा में जो प्रसिद्ध किला है वह इन्होंने ही बनवाया था, अब वह ढह गया । किला का खण्डहर मौजूद है । आदमी बहुत योग्य और बड़े थे, मर गये । इनके कोई लड़के नहीं हैं । सैय्यद अली अशरफ उनके नाती अजीमाबाद में रहते हैं ।

249. शेख अहमद हसन, शेख अब्दुल शकूर के छोटे भाई, साकिन मौजा – चक

मुजाहिद, परगना – बसारा : अब्दुल शकूर के बाद अपने भाई के पद पर स्थापित हुए । बहुत नामी व्यक्ति हुए । इनका परिवार प्रसिद्ध है ।

पृ. 262

कहते हैं कि जब कभी यात्रा करते थे तो हाथी पर लाख अशरफी साथ रखते थे ; जिस मौजा में पहुँचते थे उस मौजा के मालिक की तरफ से वहाँ का मुनीम और रैयत अनाज के साथ एक कड़ाही दही और दो रूपया नगद इन्हें भेंट देता था और कहता था कि यह मौजा आपका है । जिस मौजा में इनके पूछने पर असल मालिक का नाम बताया जाता था और रूपया, दही, वगैरह भेंट नहीं दिया जाता था तो जिला के अधिकारियों से कहकर, आदेश दिलवाकर उस मौजा को खुद खरीद लेते थे । नबाब होशियार जंग, जिनकी बही कलकटरी में मौजूद हैं, और जिनकी इनसे बहुत घनिष्टता थी, मीर जाफर शाह और मीर युसुफ अली खान के दफ्तर तथा पता ठिकाना इनके परामर्श से तैयार किये गये थे । इनके द्वारा हजारों आदमियों का पालन – पोषण होता था । इनके लड़कों में कोई जीवित नहीं है । दीवान मौला बख्श खान के पुत्र अमीर हसन खान, इनके नाती, मौजूद हैं ।

250. मीर जाफर शाह, साकिन मौजा – बुढ़नपुरा चकलानवी, परगना – बसारा : पीर दुमड़दिया के सन्तान थे, उच्च वंश के सैय्यद थे । जिलाधिकारी इनकी इज्जत करते थे । हजारों आदमीयों का इनसे पालन – पोषण होता था । मुजफ्फरपुर के इलाके में जितने मुसलमान शिया धर्म के हैं सब इनके और मीर युसुफ अली खान के बनाये हुए शिया हैं – रात – दिन इनको यही चिन्ता रहती थी कि सुन्नी को शिया बनायें । इनके कोई सन्तान नहीं थे । अपने एक सम्बन्धी को, जिसका नाम मीर सआदत अली था, जिला बिहार से लाकर पहले अपने जायदाद का मुख्तार तथा प्रबन्धक बनाये । उसके बाद कुल जायदाद जो लाखों रुपये आमदनी की थी तमसुक नामा

द्वारा इन्हें देकर मर गये । सब धन — दौलत, जायदाद, मनकूला, गैरमनकूला मीर सआदत अली के हाथ आये । इन्हें तीन बेटे हुए, मीर अली, मीर हसन उर्फ गूंगे साहब और मीर हुसैन । मीर सआदत अली के बाद जायदाद तीन हिस्सों में बंट गया । मीर हसन अपने हिस्से को बेच दिये और नष्ट कर दिये । मीर अली अपने हिस्से को छोड़कर मर गये, इनके बेटे मीर हैदर अपना आधा हिस्सा बेचकर करवला मुअला को चले गये और वहीं मर गये । आधा हिस्सा इनके छोटे भाई मीर मुर्तजा के अधिकार में है । मीर हुसैन का हिस्सा कायम है । ये लोग सादात कौम के श्रेष्ठ वंशों में उत्तम श्रेणी के शिया हैं । ताजियादारी में बहुत खर्च करते हैं ।

251. मीर युसुफ अली खान, साकिन कसबा — गुजफ्फरपुर : ये ऊँचे वंश के सैय्यद थे । इनके पिता, मीर गुलाम हैदर खान अंग्रेजी सरकार के प्रशासन के आरम्भ से हाकिम थे । बदराज जागीर के जमींदार फलसाही ने इन्हें मार डाला । इस अपराध के लिये अंग्रेजी सरकार की अदालत ने तीन दण्ड करार किये, एक तो कि फलसाही को फाँसी दिया गया ; दूसरा, फलसाही की पत्नी और लड़के को नीलाम कर दिया ; तीसरा, जीगीर बदराज जो लाख रूपया तहसील की मिलकियत मीर युसुफ अली खान और मीर मेंहदी अली खान, दोनों भाईयों को दे दिया गया ।

मीर युसुफ अली खान बड़े दानी थे । जो कुछ आमदनी इन्हें जायदाद से होती थी उसे सादात (वे लोग जो हजरत अली के सन्तान तथा हजरत फातिमा के वंशज हैं), शरीफों, दीनों, दरिद्रों तथा ताजियादारी के लिये खर्च करते थे । मीर युसुफ अली के एक लड़के सैय्यद मुहम्मद तकी खान हुए जो उनके रियासत की गद्दी

पर मौजूद हैं । आदमी दयालु, बुद्धिमान, रईस और रोजगार में चतुर हैं । जायदाद के प्रबन्ध करने के साथ महाजनी की कोठी भी चलाते हैं । मुहर्रम इनके यहाँ बहुत धूम – धाम से होता है । अच्छे – अच्छे मरसिया गानेवाले, संगीत के उस्ताद लखनऊ से इनके यहाँ मरसिया गाने बुलाये जाते हैं । मुहर्रम के बाद सबों को अपने – अपने श्रेणी के अनुसार विदाई दिये जाते हैं । सैय्यद मुहम्मद तकी खान अभी मौजूद हैं ।

252. एकबाल अली खान बल्द जबरदस्त अली खान, साकिन मौजा – पैगम्बरपुर, परगना – भरवारा : मालदार, प्रतिष्ठित, पहलवान और ताकतवर हैं । प्रायः शिकार के लिये नेपाल के जंगल की ओर जाते रहते हैं । इनका वस्त्र प्रायः जाली, कागदानी, ढाका का मलमल, गुलबदन तथा संगीन को छोड़कर और नहीं रहता है । गोटा – किनारी से शौक है । आदमी बांके – रंगीले हैं । पदच्युति होने के चलते जिला अधिकारीयों और लोगों से कम मिलते हैं । कौम के शेख हैं, "खान" उपाधि है । इनकी आमदनी लगभग साठ – सत्तर हजार रुपया होगी । इनके पूर्वज शेख मुहम्मद साकिर खान को दरबार सुलतानी से यह आमदनी मिली थी । सुनते हैं कि फर्रुख सियर बादशाह देहली के समय में इन्हें यह आमदनी प्राप्त हुई थी ।

253. शेख मुहम्मद यासीन बल्द शेख मुहम्मद याकूब, साकिन वो जमींदार – समतलपुर, परगना – कसमा : ये दारोगा शेख नईमुल्लाह खान सिरिश्तेदार महकमा जजी जिला तिरहुत के सन्तान हैं । आदमी नेक हैं और रईसों के रईस हैं । आचरण बहुत अच्छा

है । वह सम्पति जो दारोगा नईमुल्लाह खान ने अर्जित किया था, उनकी मृत्यु

के बाद उनके पोते इफ्तखारुद्दीन हुसैन खान उर्फ नन्हें खान और दूर के सम्बन्धियों में विभाजित हो गयी । जो कुछ इनकी पत्नी को मिला उसे उनके भाई राय बनवारी लाल साहु महाजन से उधार लेकर नीलाम करवा दिया । कुछ अंश जायदाद का बाँकी है । शेख मुहम्मद यासीन का जो कुछ हिस्सा है मौजूद है ।

254. शेख राजनफर अली तथा शेख हुजूर अली, साकिन मौजा — कल्याणपुर, परगना — भरवारा : दोनों भाई शरीफ और ऊँचे खानदान के हैं, शाही समय से जागीरदार हैं । आमदनी बहुत अच्छी है, लगभग पन्द्रह हजार रुपया से कम नहीं होगी । ये शेख कौम के हैं और फजूलखर्ची नहीं करते हैं ।

255. शेख वाएजुद्दीन हुसैन वल्द काजी तुफैलुल्लाह, साकिन मौजा — बरिथौल, परगना — भरवारा : शरीफ और खानदानी थे, महकमा सदर आला तथा जजी मुकाम मुजफ्फरपुर के वकील थे । वकालत बहुत अच्छी चलती थी । अपने समय के वकीलों से अधिक मृदुभाषी तथा वहस करने वाले थे । हाकिम लोग अपने फैसले में इनके वहस की खुबियों को लिखते थे । हजारों रुपया प्रति महीना आमदनी थी । पचीस हजार रुपया सालाना आमदनी का व्यवसाय अपने समय में हासिल किये थे । आयु के अन्त में वकालत छोड़कर हज को गये । हज करके

पृ. 266

आये तो वकालत सदा के लिये छोड़ दिये । प्रार्थना तथा मामलात में व्यत रहा करते थे । अन्त में कैंसर रोग से मर गये । इनके लड़के शेख नजमुद्दीन हुसैन उर्फ बाबू नबाब मौजूद हैं, बहुत बुद्धिमान वो दयालु हैं । इनके साथ संध्या काल दस — बीस आदमी ईश्वर की प्रार्थना और ध्यान करने के लिये बैठते हैं । बहुत लोग इनके मुरीद हैं । कहते हैं कि इन्हें बहुत आत्म बल है । ताजीयादारी भी करते हैं । मुहर्रम के दसवीं तारीख को वजू करके अपने हाथ से ताजीया बनाते

हैं तथा दस दिन तक चाय के सिवा कुछ नहीं खाते हैं और नहीं पीते हैं । इमामबाड़ा की जमीन पर पड़े रहते हैं, रोया करते हैं । मुहर्रम में हजारों रुपये इनके खर्च होते हैं । रवी - ऊल - अउवल में बारह दिन तक मजलिस मौलूद (वह सभा जिसमें पैगम्बर इस्लाम मुहम्मद साहब के जन्म का व्यान किया जाय) होती है । हजारों आदमी भाग लेते हैं । तब मजलिस सभा (वह सभा जिसमें पैगम्बर साहब के जन्म का व्यान गीतों में किया जाता है) भी होती है । इसमें भी बहुत खर्च करते हैं । एक - एक अतिथि का स्वयं देख - भाल और सत्कार करते हैं । इसके अतिरिक्त फकीरों, सूफियों, वृद्धों को भी बहुत कुछ देते हैं । इस दरभंगा में भी मुहर्रम में इनके तरफ से चीनी की शर्बत पिलाना जारी रहता है ।

256. शेख सिराजुद्दीन हुसैन, साकिन मौजा - बरियौल, परगना - भरवारा : आदमी शरीफ तथा रईस थे, मर गये । अभी इनके बेटे जफरुद्दीन हुसैन उर्फ साहब जान मौजूद हैं । इनके जमींदारी की सालाना आमदनी लगभग दो हजार रुपया होगी ।
257. शेख मुहम्मद सालेह, साकिन मौजा - बरियौल, परगना - भरवारा : आदमी अच्छे, नेक, योग्य हैं । इनके जमींदारी की आमदनी लगभग चौदह हजार होगी ।
258. हाजी शेख बदीउद्दीन हुसेन उर्फ शेख बदल, साकिन मौजा

पृ. 267

भवानीपुर उर्फ सादपुरा, परगना - भरवारा : आदमी शरीफ, रईस, तेजस्वी, दानी और साकांक्ष थे, मर गये । इनके लड़के कमकाम हैदर मौजूद हैं । इनके जमींदारी की आमदनी लगभग दस हजार रुपया तक होगी ।

259. हाजी मुहम्मद वाहिद अली खान, कौम अफगान, साकिन मुहल्ला - रोहीलागंज, कसबा - दरभंगा : इनके परिवार पहले मुंगेर में रहते थे, सम्बन्धियों के कारण दरभंगा आये, धीरे - धीरे उन्नति किये । कोर्ट ऑफ वार्ड्स के अधिकारीयों से राज दरभंगा के महालात का ठीका लेकर फायदा बनाये और अपना नाम वो निशान कायम किये । इसके बाद मिस्टर ग्राहम साहब, कलक्टर, दरभंगा, ने नगरपालिका का प्रबन्ध बन्दोवस्त इनके हाथ में दे दिये । आदमी शरीफ और प्रतिष्ठित हैं । लोगों की आवश्यकता को पूरा करने का प्रयत्न जहाँ तक हो सके करते हैं । इनके जमींदारी की आमदनी के बारे में लेखक को मालूम नहीं है । दो बार हज कर आये हैं । इनके दो लड़के हैं । बड़े बेटे वारिस अली खान युवक, नेक और व्यवहार कुशल हैं । चार - पाँच वर्ष से भागलपुर क्षेत्र के कानूनगो थे । अब दो सौ वेतन पर पूर्णियाँ में डिप्टी कलक्टर हुए हैं । कवितायें भी करते हैं । काव्य कला में मौलवी मुहम्मद गुर्शिद हसन कामिल के शिष्य हैं । दूसरे बेटे मुहम्मद खान मुजफ्फरपुर में कानूनगो हैं ।

260. मौलवी मुहम्मद इसहाक अली खान बल्द इमाम अली खान, साकिन मौजा - रोहीलागंज, कसबा - दरभंगा : ये मुहम्मद वाहिद अली खान के अपने भतीजे हैं ।

पृ. 268

अरबी पढ़े हैं, हकीमी भी करते हैं । आदमी सदय तथा भाषण देने वाले हैं । फारसी भी जानते हैं । कुछ कविता भी कहते हैं, 'खलील' तखल्लुस है ।

261. शाह बजारत अली उर्फ गिर्यो भूलन बल्द शाह विलायत अली बल्द शाह बुजुर्ग अली, साकिन मौजा - गखदूम गंज, मुतालिका - दरभंगा : शाह गुलाम मुस्तफा समथल मुरादावादी के वंशज हैं, आदमी शरीफ और उच्च परिवार के हैं । इतिहास ज्ञान से बहुत शौक रखते हैं । मौजा - मुस्तफापुर, परगना - पुंगी, और मौजा - अंदाई, परगना - हाकी, माह रजब स. 1117 हिजरी, याने 1113 फसली

में औरंगजेब आलमगीर बादशाह के तरफ से इनके पूर्वजों को दिया गया था, जो आज तक इनके परिवार के अधिकार में है । इससे और अन्य मौजात की आमदनी से समय गुजरता है । शाह गुलाम मुस्तफा हजरत शाह अब्दुल्लाह भत्ती के वंशज थे ।

262. शेख हश्मत अली उर्फ मुल्ला जाह वल्द शेख शौकत अली वल्द काजी हिदायत अली, सा. मु. काजीजार अल्लाह, मुतालिका दरभंगा : आदमी शरीफ, प्रतिष्ठित और उच्च परिवार के हैं । फारसी लिखना - पढ़ना भली भाँति जानते हैं । जवान और नेक हैं । मौजा - अंदाई, मौजा - धल, मौजा - अब्दुल्लाहपुर, मौजा - राजे वगैरह, तथा दरभंगा के कुछ जमीन के मालिक और काबिज हैं ..... इनके पूर्वज आलमगीर सानी के समय में दरभंगा के काजी दारोगा तथा दारोगा अदालत सरकार तिरहुत के थे, जागीर इनको बतौर तमगा मिली थी ।

पृ. 269

263. काजी अबु सईद, साकिन तथा जमींदार सादपूरा चकला नवी, परगना - बसारा, मुजफ्फरपुर के निकट : ये हजरत बड़े शरीफ और खानदानी थे, अबु बक सिद्दीक (रसूल अकरम मुहम्मद मुस्तफा के सर्वश्रेष्ठ साथी, जो मुहम्मद साहब के बाद पहले खलीफा हुए) के वंशज थे । अपने समय के बादशाह की तरफ से परगना - बसारा तथा सरकार हाजीपुर के पदकजा थे । इनकी मृत्यु के बाद यह पदकजा इनके पुत्र काजी मुहम्मद को दिया गया । इनके बाद इनके परिवार के काजी अबुल इसान को यह पद मिला, तब मुहम्मद अशरफ पदकजा प्राप्त किये, इनके बाद इनके पुत्र काजी सादुल्लाह शहीद इस पद से प्रतिष्ठित हुए । काजी सादुल्लाह के शहीद होने के बाद इनके भाई, नूर मुहम्मद मनअम पदकजा हुए । इनके बाद इनके सगे भाई काजी नेमतुल्लाह को यह पद मिला, उसके बाद काजी सलामुल्लाह और इनके बाद काजी गुलाम मुस्तफा इस पद पर नियुक्त हुए । इनके बाद इनके पुत्र गुलाम मुजतबा को दिया गया, इनके बाद गुलाम यहिया को

मिला । काजी अबु सईद से काजी गुलाम यहिया तक, तीन सौ पचास वर्ष उपयुक्त परगना का पदकजा इस वंश में रहा ।

काजी गुलाम यहिया के बाद अंग्रेज सरकार का प्रशासन हुआ और पदकजा इस परिवार से जाता रहा । काजी गुलाम यहिया के पास बड़ी जागीर जो लगभग पचीस हजार रूपया के तहसील की होगी और जो सुलतानी सरकार से इनके पूर्वजों को मिली थी, मौजूद थी । इनके दो बेटे थे, शेख अता हुसेन और शेख जमालुद्दीन हुसेन । शेख अता हुसेन के समय तक वह जागीर कायम थी । इनके चार लड़के थे, जिनमें बाबू शेख अहमद अली और बाबू शेख बाकर अली, दोनों भाई बड़े रईस, सभ्य, साहसी और दानी थे । इलाके के सारे जमींदार आफत में और मामलात में इनसे विचार – विमर्श करना चाहते थे । अतः इस क्षेत्र में इनके वर्चस्व का डंका

पृ. 270

बजता था । जिला के अधिकारियों में इन लोगों की बड़ी इज्जत थी । बाबू शेख अहमद अली और बाँकी दो भाई लावलद मर गये । जागीर में फजूलखर्ची तथा लापरवाहीके चलते शेख अहमद अली की मृत्यु के बाद शेख बाकर अली को बहुत नुकसान हुआ । अभी शेख बाकर अली के बेटे बाबू बहादुर हसन, प्रतिष्ठित, बाँके मौजूद हैं । इनके पास लगभग चार हजार रूपया सालाना की आमदनी की जागीर होगी । सैय्यद मुहम्मद मुर्शिद "कामिल" की दूसरी शादी बाबू बहादुर हसन की सगी बहन से हुई है ।

264. गीर बुनियाद अली, साकिन मौजा – सादपुरा : आदमी शरीफ तथा हैसियत वाले थे, पेशा महाजनी और जमींदारी का करते थे । इनके जमींदारी की आमदनी लगभग दस हजार रूपया सालाना होगी । इनके यहाँ ताजिया बहुत सुन्दर बनता है । मजलिस भी मुहर्रम में होती है । इस मजलिस में शरबत और भोजन भी दिया जाता है । इनके एक लड़के, सैय्यद इकबाल हुसेन, भतीजे सैय्यद अब्दुल

अजीज और इनके दामाद अभी मौजूद हैं ।

265. मीर जमाल अली, साकिन मौजा — पण्ड, परगना — सरैसा : शरीफ तथा खानदानी थे । मौजा — कलसोन, गांद, धरमपुर वगैरह इनके जमींदारी में था ; मर गये । इनके दो बेटे, सज्जाद अली और दीदार अली मौजूद हैं ।
266. शेख नुसरत अली तथा शेख जाफर अली, साकिन मौजा — अलीनगर, परगना — धरौर : ये दोनों भाई सज्जन तथा उच्च परिवार के थे । इलाहाबाद से आकर अलीनगर परगना — धरौर में बस गये । धीरे — धीरे अपने स्वाभाव से और अनुकूल भाग्य से सौ मौजा से अधिक के भागीदार हो गये, लगभग पचहत्तर हजार रुपया

पृ. 271

की आमदनी की जागीर हासिल किये । इस जमींदारी के बाद में तीन हिस्से हुए : एक — तिहाई शेख जाफर अली खुद लिये, एक — तिहाई शेख नुसरत अली के वारिसान मौलवी अकबर अली वो शेख सफदर अली वगैरह को दिये तथा एक — तिहाई अपने भतीजे शेख हैदर अली को दिये । शेख नुसरत अली के वारिसों का हिस्सा राय बनबारी लाल साहु बहादुर की इजराय — डिग्री में कौड़ियों के मोल नीलाम हो गया । दूसरा हिस्सा जो शेख हैदर अली को दिया गया था उसका करीब आधा नष्ट हो गया, जो आधा बाँकी है, कर्ज के बदले जबाबतलबी में है । मौलवी अकबर अली के वारिसों में शेख बन्दा अली तथा मनौवर अली, उनके बेटे तथा पोते मौजूद हैं । शेख हैदर अली के वारिसों में वायज अली, शेख अजहर अली और शेख वासिल अली, उनके तीन लड़के, मौजूद हैं । शेख मुहम्मद हुसेन के पास लगभग पन्द्रह — बीस हजार रुपया सालाना की आमदनी की जागीर होगी । शेख मुहम्मद हुसेन युवक, सुन्दर और बाँके हैं । वायज अली वो शेख अजहर भी रईस और प्रभावशाली हैं । ये सब सम्य, दयालु और साहसी हैं ।

267. शाह मुहम्मद हसीब, साकिन मौजा - ताजपुर उर्फ बुजुर्गद्वार, परगना - कसगा : सज्जन, उच्च परिवार के, रईस और प्रतिष्ठित थे । नबाब महावत जंग के मित्र और विश्वसनीय थे, और हर समय उनके पास रहते थे । जब महावत जंग का नबाब सरफराज खान सुबादार बंगाल के साथ युद्ध हुआ शाह मुहम्मद हसीब सशस्त्र घोड़े पर सवार नबाब महावत जंग के सवारी हाथी के साथ थे । नबाब सरफराज खान की सेना का एक सवार मीर दिलेर अली घोड़ा दौड़ाता हुआ सेना को चीर कर ठीक युद्ध के समय नबाब महावत जंग के हाथी के सामने अचानक पहुँचा और घोड़े को हाथी के मस्तक पर

पृ. 272

चढ़ाकर तलवार खींचकर चाहा कि नबाब महावत जंग का सर काट लें । वहाँ तुने हुए बीस सवार नबाब महावत जंग के सवारी के चारों ओर होने के बावजूद भी किसी की नजर नहीं पड़ी । शाह मुहम्मद हसीब यह देखकर मीर दिलेर की बगल में इस फुर्ती से एक भाला मारे कि वह दूसरे बगल से पार हो गया, नबाब पर तलवार नहीं चल पायी और दिलेर अली घोड़े से गिर पड़ा, तब नबाब महावत जंग के सवारों ने उसे कुचल डाला । मीर दिलेर की तलवार शाह मुहम्मद हसीब ले लिये जो आजतक उनके वारिस शाह शआदत अली के पास मौजूद है । उनके वारिसों में शाह शआदत अली, शाह जाहिद अली, शाह दोस्तदार अली, वगैरह उसी मौजा - बुजुर्गद्वार में रहते हैं ।

268. चौधरी मुहम्मद हुसैन वल्द चौधरी मुहम्मद जमीर, साकिन मौजा - कगरावन, परगना - सरैसा : आदमी शरीफ और खानदानी हैं । इनके पूर्वज सुलतानी दरबार से परगना - सरैसा के कानूनगोई और चौधराई पद हासिल किये थे । इनके जागीर की आमदनी लगभग आठ - नौ हजार रुपया होगी ।

269. मुन्शी अब्दुल अली, साकिन मौजा - बखरी चकला गोरौल, परगना - सरैसा : आदमी शरीफ, नामी और साहसी हैं । जमींदारी इनकी लगभग आठ - दस हजार

रुपया आमदनी की थी । परन्तु किसी कारण वश राय बनवारी लाल बहादुर के कर्ज में नीलाम हो गई ।

270. मीर सफ़दर अली वल्द मीर इमाम बख़्श, साकिन मौजा – बेला दरगाह, परगना – सरैया : शरीफ और ऊँचे खानदान के थे, इलाका जिला कानपुर के बलहोर में अंग्रेज

पृ. 273

सरकार की तरफ से डिप्टी कलक्टर, डिप्टी मैजिस्ट्रेट तथा तहसीलदार थे । लम्बे समय तक सरकार की नौकरी किये, अधिक उम्र होने पर पेन्शन पाने लगे । अपने समय में इन्होंने लगभग छः हजार रुपया सालाना आमदनी की जमींदारी हासिल किया था और सौ रुपया पेन्शन पाते थे । थोड़े दिनों के लिये सरकार के आदेश से कोर्ट ऑफ़ वार्ड्स के अधीन अफसर थे, मर गये । अभी इनके बेटे, सैय्यद अली हसन, मौजूद हैं ।

271. काजी जहूरुद्दीन हुसेन तथा दुर्वेश अली वल्द काजी सलाहुद्दीन वल्द काजी अहमदुल्लाह, साकिन मौजा – काजी मुहम्मद अजीम, मुतालिका – दरभंगा : ये दोनों भाई बहुत शरीफ अहले – इस्लाम से इस दरभंगा के आली खानदान थे, प्रतिष्ठित, नाभी और हैसियत वाले थे । इनके पास बहुत मिलकियत थी, परन्तु शेख दुर्वेश अली के मरने के बाद लापरवाही के चलते उनके भाई शेख जहूरुद्दीन ने उसे नष्ट कर दिया । शेख जहूरुद्दीन को कोई सन्तान नहीं था । शेख दुर्वेश अली की बेटी स मौलवी मुहम्मद मुर्शिद हसन "कामिल" की पहली शादी थी । इसी कारण मौलवी साहब उनके मकान में रहते हैं । यद्यपि ये लोग आम लोगों में साख रहने के चलते इस पुस्तक में शेख लिखे गये हैं, परन्तु इस परिवार के कुर्सीनामा देखने से सैय्यद प्रमाणित होते हैं ।

272. मीर शमशेर अली, साकिन मौजा – मेहदौली, परगना – पश्चिम भीगो,

कसबा - दरभंगा : आदमी शरीफ थे, जिला उच्च न्यायालय में वकालत करते थे । इससे बहुत माल वो

पृ. 274

हैसियत हासिल किये । मरने के समय अपनी सम्पति अपने पोते इसरारुल हक को दे गये, जो अभी मौजूद हैं । जमींदारी भी है । मीर शमशेर अली के लड़के मीर अनवारुल हक बहुत अच्छे स्वभाव के, उदार वो दानी थे, मर गये ।

273. दारांगा अमीर खान, साकिन मुहल्लाह - भीगो, कसबा - दरभंगा : आदमी सज्जन, प्रतिष्ठित, ईमानदार हैं ; निमाज तथा रोजा के पाबन्द हैं, आजकल जिला दरभंगा में पुलिस इन्सपेक्टर हैं । अपना काम बड़ी ईमानदारी से करते हैं ।

274. शाह अहमद हुसेन वल्द शेख जान अली उर्फ मियाँ जान, साकिन मौजा - सादपुरा चकला नदी, परगना - बसारा : आदमी शरीफ तथा कुलीन हैं, सब - इन्सपेक्टर हैं, मधुबनी में स्थापित हैं, काफी हँसी - मजाक करने वाले हैं ।

275. काजी अली बख्श वल्द काजी इमदाद अली, साकिन कसबा - तेघरा, परगना - मिलकी : आदमी शरीफ, प्रतिष्ठित तथा उच्च परिवार के थे । सरकार बहादुर की तरफ से काफी दिनों तक मुन्सिफ रहे, मर गये । इनके लड़के और लड़कियाँ मौजूद हैं । इनके वारिसों के जमींदारी की आमदनी दो हजार रुपया सालाना होगी ।

पृ. 275

276. मीर इमदाद अली उर्फ मीर नजूम वल्द मीर हसन, साकिन मौजा - बारो, परगना - मिलकी : आदमी शरीफ, सैय्यद कौम के, मखदूमजादा हैं । इनके

जमींदारी की आमदनी छः सौ रूपया सालाना होगी ।

277. बाबू करीम बख्श वल्द मुन्शी इमाम बख्श, साकिन मौजा - बारो, परगना - मिलकी : शरीफ, सैय्यद कौम के उच्च परिवार के हैं । इनके पिता स्वर्गीय इमाम बख्श महकमा कलकटरी जिला - भागलपुर के सिरिश्तेदार थे । सिरिश्तेदारी से इन्होंने बहुत कुछ जमींदारी हासिल किया, जिसकी आमदनी लगभग सात - आठ हजार रूपया होगी ।
278. काजी निरार हुसेन, साकिन मौजा - बारो, परगना - मिलकी : शरीफ तथा उच्च परिवार के हैं, जमींदारी भी रखते हैं । आमदनी के बारे में लेखक को मालूम नहीं है ।
279. मौलवी रहमत अली, साकिन मौजा - बारो, परगना - मिलकी : आदमी शरीफ तथा खानदानी हैं । योग्यता अच्छी है, कलकत्ता में उच्च न्यायालय में राजा लीला नन्द सिंह, बनैली, के मुख्तार हैं । आदमी धार्मिक और परहेजगार हैं । कलकत्ता में कोठियाँ मुहल्ला मेहदी बाग में बनबाये हैं जो किराये पर है । बारों के ईलाके में बहुत से जमींदारी खरीद किये हैं । इनके बेटे मौलवी अब्दुल अजीज मुन्सिफ हैं । कुछ समय के लिये गुजफरपुर में कायम मुकाम सदर आला नियुक्त होकर आये थे । जमींदारी से आमदनी लगभग छः हजार रूपया सालाना होगी ।

पृ. 276

280. मौलवी यार अली वल्द महमूद अली, साकिन मौजा - बरौली, परगना - मिलकी : शरीफ तथा उच्च परिवार के थे । शाहजहाँनाबाद में पढ़े थे, मौलाना मुहम्मद इसहाक देहलवी से हदीस पढ़े थे । देहली के किसी खाजा - जादह की बेटी से शादी किये थे । पूर्णियाँ में पहले मुफ्ती हुए, फिर मुन्सिफ हुए । इसके बाद मुन्सिफी छोड़कर महकमा जजी तथा सदर आला में वकालत करने लगे, मर गये । ये तीन भाई थे, मीर मजहर अली, मीर वाहिद अली

और भीर यार अली । सबों ने बड़े परिश्रम और प्रयत्न से बड़ी जमींदारी हासिल किये । परन्तु आपस के मतभेद और गामलों की नासमझी के चलते कर्ज हो गया । आखिर मजहर अली का हिस्सा नीलाम हो गया, बाँकी दो हिस्सा कायम हैं । तीनों भाई गुजर गये । अभी इस परिवार में भीर वाहिद अली के लड़के भीर सगीरुद्दीन अहमद तथा भीर हफिजुद्दीन अहमद और मौलवी यार अली के वारिसान मौजूद हैं । जमींदारी की सालाना आमदनी लगभग दस – बारह हजार रुपया से कम नहीं होगी ।

281. मौलवी कमरुद्दीन हुसेन वल्द शेख खुरशीद अली, साकिन मौजा – बारो, परगना – मिलकी : शरीफ तथा उच्च परिवार के थे ; राजा लीलानन्द सिंह बहादुर बनौली के दरबार में राज रियासत के प्रबन्धक थे । ईलाका खड़गपुर तथा कोकरी महाल के लाखों रुपये की आमदनी का हिसाब इनके हाथ में था । राजा साहब इनको बहुत आदर करते थे और भरोसे का समझते थे । ये बहुत उदार और दयालु थे, हजारों आदमीयों का पालन – पोषण करते थे । भागलपुर में हैजे

पृ. 277

की बीमारी से मर गये । राजा साहब को इनके मरने का बहुत दुःख हुआ ।

282. मौलवी रुकनुद्दीन अली खान, साकिन मौजा – गरहरा, परगना – मिलकी : आदमी शरीफ तथा खानदानी थे, अच्छे स्वभाव के योग्य थे । दान – पुण्य करने की बड़ी आदत थी । सदर आला पद पर आसीन थे, मर गये । इनके बेटे अबुनसर बहुत अच्छे आदमी हैं, कुछ जमींदारी भी है ।

283. चौधरी इजहारूल हक, साकिन मौजा – बलिया लखमा, परगना – मिलकी : शरीफ और उच्च परिवार के हैं । अच्छे आचरण के योग्य व्यक्ति हैं, दयालु हैं, दानी हैं । इनके मिलकियत की सालाना आमदनी लगभग पच्चीस हजार रुपया से

कम नहीं होगी ।

284. शाह अजीमुद्दीन वल्द शाह रियाजुद्दीन, कौम शेख फारुकी, साकिन मौजा - चक बहाउद्दीन, परगना - सरैसा : शरीफ तथा उच्च परिवार के हैं । शंकरगंज के शेख फरीदुद्दीन के सन्तान हैं । अजीमाबाद में महकमा जजी में वकालत करते थे । उम्र ज्यादा होने पर घर बैठ गये हैं । इनके जमींदारी की आमदनी लगभग दो हजार रुपया तक होगी ।

285. शाह नजमुद्दीन वल्द शाह अमीमुद्दीन, साकिन - चक बहाउद्दीन, परगना - सरैसा : शरीफ तथा धार्मिक प्रवृत्ति

पृ. 278

के थे , शंकरगंज के हजरत फरीदुद्दीन के सन्तान थे, मर गये । इनके वारिसों में शाह खैरुद्दीन, शाह फयाजुद्दीन और शाह निहालुद्दीन, इनके लड़के - पोते मौजूद हैं ।

286. सैय्यद तालिब हुसेन वल्द सैय्यद असागर अली, साकिन मौजा - मुहम्मदपुर गौस उर्फ भैरोपट्टी, परगना - सरैसा : आदमी शरीफ हैं, जिला पुर्णियाँ में वकील या मुख्तार हैं । आदमी दानी और दयालु हैं, अपने आय से फकीरों और दरिद्रों की आवश्यकता पूरी करते हैं ।

287. काजी अहमद अली, साकिन मौजा - चक मेहसी, परगना - बरेल : आदमी शरीफ, पवित्र विचार के, साहसी और दयालु थे । अतिथि सत्कार का इनका यह हाल था कि सैकड़ों आने - जाने वालों को रोज भोजन कराया करते थे ; प्रायः कई बारातों को अपने तरफ से भोजन करा दिये, मर गये । इनके एक बेटे शेख रहमत अली और एक भतीजे अमीनुद्दीन मौजूद हैं ।

288. काजी बरकतुल्लाह, साकिन मौजा — सादीपुर, परगना — जाखर : आदमी दीर्घायु, शरीफ तथा रईस थे, मर गये । इन्हें तीन लड़के हुए, जिनमें बड़े लड़के मौलवी अमानतुल्लाह, जो इनकी पहली पत्नी से थे, बहुत योग्य थे । दूसरी पत्नी से शेख कुदरतुल्लाह और करामतुल्लाह थे । काजी बरकतुल्लाह पहली पत्नी के मर जाने के बाद जब दूसरी शादी किये तो उनके बड़े लड़के अमानतुल्लाह से उन्हें बहुत तकरार और दुश्मनी शुरू हो गयी । सालों तक आपस में फौजदारी और अदालत में आपस

पृ. 279

में मुकदमा लड़ते रहे । इस झगड़े में इनकी आर्थिक स्थिति बिगड़ गयी । झगड़े से पहले इनकी आमदनी लगभग दस हजार रुपया थी । अभी इस परिवार में शेख कुदरतुल्लाह और मौलवी अमानतुल्लाह के नाती मौलवी निजामुद्दीन मौजूद हैं ।

289. शेख मियाँ जान तथा शेख साहब जान, साकिन मौजा — खसराही, परगना — सरैसा : शरीफ, इज्जतदार, साहसी तथा उच्च परिवार के हैं । तीन हजार रुपया सालाना आमदनी की मिलकियत है । रसूलपुर के जमींदार अमीर हसन जान के दरबार में शेख मियाँ जान नौकरी करते हैं ।

290. हाजी शेख जमाल अली, साकिन मौजा — सकुरी, परगना — हावी : इनके पिता शेख रजा कास्तकारी से बहुत धन अर्जित किये थे ; शेख जमाल अली अपने समय में मिहनत से और ताकत से सात हजार रुपया सालाना आमदनी की जायदाद हासिल किये । ये जायदाद इनके सम्बन्धियों के अधिकार में मौजूद है । शेख जमाल अली प्रतिष्ठित और प्रभावशाली थे ; हज भी कर आये थे, बिना सन्तान के मर गये । इनके सम्बन्धियों में शेख यार अली, शेख गौहर अली, शेख दिलावर अली तथा बकाउल्लाह मौजूद हैं ।

291. दारोगा शेख दयानत अली, साकिन मौजा - चक अब्दुल गनी, परगना - सरैसा : आदमी शरीफ, व्यवहार पटु, कौम के शेख हैं । पहले पुलिस दारोगा थे, अब घर बैठे हैं, अपनी जमींदारी के मामलों में व्यस्त रहते हैं ।

पृ. 280

292. अली रजा खान, मुहम्मद रजा खान तथा गुजाम रजा खान, साकिन मौजा - सरसोना तथा रहिमाबाद, परगना - सरैसा : ये तीनों भाई तैमूरिया राज्य काल में जागीरदार थे, माननीय तथा प्रतिष्ठित थे ; इनके महालों की आमदनी लगभग सत्तर - अस्सी हजार रुपया थी । परन्तु इजराय कानून द्वितिय 1819 ईसवी में जप्त होकर इनके साथ बन्दोबस्त हुई । तीनों भाई मर गये । अभी इनके परिवार में नसीरुद्दीन हैदर मौजूद हैं ।
293. शेख अहमदुल्लाह, साकिन - रहिमाबाद, परगना - सरैसा : आदमी शरीफ, उत्साही तथा निमाजी हैं, हज कर आये हैं । शाह अहमदुल्लाह गुजफरपुरी के मुरीद हैं । रहिमाबाद के चारों तरफ इनका प्रभुत्व है । इनके यहाँ अतिथि सत्कार उत्तम होता है । बहुत लोगों को अपने साथ भोजन कराते हैं । आने - जाने वाले फकीरों और दीनों को खैरात देते हैं । इनके एक लड़के हाफिज अब्दुल अजीज जहानाबाद शहर में पढ़कर आलिम होकर आये हैं ।
294. शेख निजामुद्दीन, साकिन मुहल्लाह - चक हसन, परगना - हवेली दरभंगा : शरीफ हैं, मौलवी सिराजुद्दीन के सन्तान हैं और ये शकरगंज के फरीदुद्दीन के सन्तान थे जो हजरत उमर फारूक रजी अल्लाह अनहो के सन्तान थे । मौलवी सिराजुद्दीन की शादी मुल्ला अबुल हसन के खानदान में

पृ. 281

हुई थी, इसके चलते दरभंगा आकर बस गये । इनके पूर्वज शेख गुलाम गौस

मुर्शिदाबाद में नबाब महावत जंग की सरकार में कुछ समय तक रिसालदार थे । इनका परिवार बहुत अच्छा है । शेख निजामुद्दीन तथा शेख अब्दुल बारी मौजूद हैं ।

295. मनरूद अली खान वल्द रमजान खान, अफगान, साकिन कसबा - दरभंगा : शरीफ, व्यवहार कुशल तथा उदार हैं । इनके भाई मनजूर अली खान निमाजी, धर्मवीर तथा लोगों के कल्याण करने वाले हैं । हज भी कर आये हैं । अधिकांश समय कलकत्ता में अपने आर्हत के प्रबन्ध में रहते हैं । इन दोनों भाईयों के प्रयत्न से रोगनी कागज के कारखाना थोड़े समय में बहुत अच्छी तरह फला - फूला ।
296. चौधरी शेख तुफेलुल्लाह, साकिन मौजा - बिलासपुर, परगना - सराय हमीद : आदमी शरीफ थे । महकमा जजी तथा सदर आला, मुजफ्फरपुर, में वकालत करते थे, लावल्द मर गये । अभी इनके परिवार में इनके लड़के चौधरी अहमदुल्लाह और भतीजे चौधरी तुफेलुल्लाह मौजूद हैं ।
297. शेख तसद्दुक अली, साकिन मौजा - कटहलिया, परगना - भरवारा : शरीफ, व्यवहार कुशल तथा दयालु हैं । इनके लड़के अब्दुल लतीफ युवक, सभ्य हैं । बाँकी हाल लेखक को मालूम नहीं ।
298. शेख गुलाम हुसेन, साकिन मुहल्लाह - सिनहाबत, परगना - हवेली दरभंगा : कौम के शेख थे, शरीफ वो नेक थे । फारसी अच्छी तरह जानते थे । आदमी निमाजी तथा धर्मवीर थे, पेशा से शिक्षक थे । अड़ोस - पड़ोस से अधिकांश विद्यार्थी इनसे आकर फारसी पढ़ा करते थे । इनके तीन लड़के थे, मुन्शी तफज्जुल हुसेन, शेख तसलीम हुसेन तथा शेख नूरुलहक । मुन्शी तफज्जुल हुसेन मुख्तार वो दीवानी के वकील

रहकर काफी सम्पत्ति बनाये, दस हजार रुपया सालाना तहसील की जमींदारी थी । आदमी बुद्धिमान तथा धार्मिक थे, मर गये । इनके बेटे एकरामुल हक और तसलीम हुसेन के लड़के शेख अब्दुल्लाह मौजूद हैं । शेख अब्दुल्लाह उदार एवं दानी हैं ।

जिला – मुजफ्फरपुर और जिला – दरभंगा के अदालत दीवानी तथा अदालत मुन्सिफी के वकीलों और फौजदारी तथा कलक्टरी के मुख्तारों का ब्यौरा

A. अदालत दीवानी, जिला – मुजफ्फरपुर के वकील :

1. बाबू केदार नाथ बन्दोजा (बनर्जी), वकील, कौम ब्राह्मण, बंगाली : ये अदालत दीवानी प्रथम श्रेणी, जिला – मुजफ्फरपुर, के वकील हैं । अंग्रेजी खूब जानते हैं और अंग्रेजी में बहुत अच्छी तरह बहस करते हैं । कानून के बड़े ज्ञाता हैं और उचित राय देते हैं । बहसा – बहसी में इनके भाषण वो बहस बहुत सशक्त मालूम पड़ता है । बड़े – बड़े मुकदमों में ये वकील रहते हैं । तिरहुत के दोनों जिलों के बड़े – बड़े आदमी इनकी अच्छी वकालत पर भरोसा करते हैं । ये बड़े – बड़े वकीलों के मुकाबले में बहस किये हैं । इस पेशा में इनकी ईमानदारी प्रसिद्ध है । वकालत से लाखों रुपया कमाये हैं । एक विशेष गुण इनका यह है कि जब कोई गरीब शरीफ इनके पास मुकदमा के लिये जाता है और अपनी लाचारी कहता है तो बिना मेहनताना के उसाके लिये वकालत करते हैं । जो कुछ खुशी से

दे देता है स्वीकार कर लेते हैं और वैसा ही बहस करते हैं जैसा बड़े आदमीयों से बहुत मेहनताना पाने पर करते हैं । आदमी शरीफ, प्रतिष्ठित, रईस, नम्र और साधू प्रकृति के हैं । बंगाल सरकार की तरफ से सरकारी वकील हैं और कोर्ट ऑफ वार्ड्स राज दरभंगा के भी वकील हैं ।

2. बाबू उमेश चन्द्र राय, वकील, कायस्थ करण बंगाली : ये भी अदालत प्रथम श्रेणी, जिला - मुजफ्फरपुर, के वकील हैं । लेख तथा बहस इनका बहुत अच्छा है । शरीफ, गम्भीर, और मिलनसार हैं । अपने मोवक्किलों का काम बहुत मन लगाकर ईमानदारी से करते हैं । प्रश्न - जिरह बहुत अच्छा करते हैं । मामला बहुत जल्द समझ जाते हैं । वकालत से बहुत सम्पत्ति कमाये हैं । अंग्रेजी नहीं जानते हैं ।
3. बाबू महेशचन्द्र चितौरजा (चटर्जी ?) ब्राह्मण बंगाली : अदालत प्रथम श्रेणी, जिला - मुजफ्फरपुर, के वकील हैं । अंग्रेजी अच्छी तरह जानते हैं । बहस भी अंग्रेजी में खूब करते हैं । प्रायः फौजदारी के मुकदमों में लोग इन्हें वकील रखते हैं । फौजदारी के नियमों से अच्छी तरह अवगत हैं । आदमी शरीफ, अच्छे आचरण के, नामी हैं । वकालत से काफी धन कमाये हैं ।
4. बाबू उमाचरण गजुमदार, कायस्थ बंगाली : महकमा जजी अदालत प्रथम श्रेणी, जिला - मुजफ्फरपुर, के अच्छे वकील हैं । अर्जीदावा, व्यान

तहरीरी याददाश्त अपील उर्दू में खूब लिखते हैं । अंग्रेजी नहीं जानते हैं, परन्तु कानून खूब समझते हैं । झूठे मुकदमों के वकालत नहीं करते हैं । शरीफ, प्रतिष्ठित और ईमानदार हैं । जो कुछ वकालत से कमाते हैं कल्याण के कामों में खर्च करते हैं ।

5. बाबू ईश्वर नारायण सिंह, कायस्थ बंगाली : कानून के ज्ञाता और जिला - मुजफ्फरपुर के उच्च न्यायालय के नागी वकील हैं । अर्जी दावा वो ध्यानतहरीर बहुत अच्छा लिखते हैं । शरीफ, प्रतिष्ठित और अच्छे आचरण के हैं । .....
6. बाबू पिताम्बर चतुरजा (चटर्जी), ब्राह्मण बंगाली : अदालत प्रथम श्रेणी मुजफ्फरपुर के बहुत अच्छे वकील हैं । अंग्रेजी बहुत अच्छा जानते हैं । कानून के ज्ञान और बहस के लिये दूर - दूर तक प्रसिद्ध हैं । गोचरिकलों का काम बहुत मन लगाकर करते हैं । फौजदारी के मुकदमों में मुफरिसल के कचहरियों में भी वकालत करने जाते हैं । खूब पैसा कमाते हैं, आदमी शरीफ और इज्जतदार हैं ।
7. बाबू शिवचन्द्र चतुरजा (चटर्जी), ब्राह्मण बंगाली : अदालत प्रथम श्रेणी मुजफ्फरपुर के वकील हैं । सदाय, गम्भीर और अच्छे परामर्श करने वाले हैं । बहस में काम की बातें करते हैं ।
8. बाबू पूरनचन्द्र मित्र, कायस्थ बंगाली : बड़ी अदालत

पृ. 285

के अंग्रेजी ज्ञाता वकील हैं । अधिकांश दौरा के मुकदमों में बंगाल सरकार की तरफ से प्रश्न - उत्तर करते हैं । बहुत परिश्रम करते हैं, वकालत बहुत अच्छी है, शरीफ, इज्जतदार तथा सादगी व्यवहार के हैं ।

9. बाबू परलोनाथ, कायस्थ बंगाली : समझदार वकील हैं, लगभग दो वर्ष से मुजफ्फरपुर में अदालत दीवानी में वकालत करते हैं । आदमी शरीफ और इज्जतदार हैं ।
10. बाबू बेनीमाधव राय, कायस्थ बंगाली : ..... अंग्रेजी जानते हैं, दीवानी के कार्रवाई

के नियम – कानून से भलीभाँति अवगत हैं । शरीफ और इज्जतदार हैं ।

11. बाबू त्रिलोकनाथ बोस, कायस्थ बंगाली : नामी वकील हैं, अंग्रेजी के विद्वान हैं, कानून के बड़े ज्ञाता हैं, बहस बड़ी जोरदार करते हैं । योग्य, शरीफ, और इज्जतदार हैं ।
12. बाबू विश्वम्भर, कायस्थ बंगाली : अंग्रेजी के ज्ञाता हैं । कानून सब जानते हैं । अच्छे बहस करते हैं । नए वकीलों में जोश पैदा किये हैं ।

पृ. 286

13. मुन्शी सीताराम, कायस्थ श्रीवास्तव : अदालत प्रथम श्रेणी जिला – मुजफ्फरपुर के वकील हैं । अच्छी तरह से बहस करते हैं । मामला समझते हैं । मसौदा भी खूब लिखते हैं । शरीफ, प्रतिष्ठित ..... हैं । अंग्रेजी नहीं जानते हैं ।
14. मुन्शी फूलचन्द लाल, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा – पैगम्बरपुर : महकमा जजी और सदर आला मुजफ्फरपुर के वकील हैं । सवाल – जबाब अच्छा करते हैं । मामला अच्छी तरह समझते हैं । आदमी शरीफ और प्रतिष्ठित हैं । वकालत से अच्छा कमाते हैं । अंग्रेजी नहीं जानते हैं ।
15. मुन्शी बद्रीनाथ, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा – रायपुर : अदालत प्रथम श्रेणी जिला – मुजफ्फरपुर के वकील हैं । सवाल – जबाब अच्छा करते हैं, ... वकालत से खूब माल पैदा किये हैं ।
16. मुन्शी श्याम नारायण, कायस्थ अमिष्ट : अदालत प्रथम श्रेणी जिला – मुजफ्फरपुर के वकील हैं, ... आमदनी वकालत से अच्छी है ।
17. मुन्शी विक्रमजीत सिंह, कायस्थ श्रीवास्तव : अदालत आला के वकील हैं, योग्य

हैं, ... अंग्रेजी भी जानते हैं, सवाल – जवाब अच्छा करते हैं ।

1/ 28/

18. मुन्शी राम शरण सिंह, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा – बखरा, परगना – रत्ती : अदालत आला जिला – मुजफ्फरपुर के वकील हैं, बहस और तहरीर अच्छा है । वकालत प्रगति पर है ।
19. मौलवी अब्दुल्लाह, साकिन मौजा – मकनौली, परगना – रत्ती : ये मुन्शी वली अज्जम उच्च न्यायालय कलकत्ता के मुख्तार के लड़के हैं, अंग्रेजी अच्छी तरह से जानते हैं, कानून के ज्ञाता हैं, शरीफ हैं ।
20. मुन्शी बालगोविन्द सहाय, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मुहल्ला – मिश्र टोला, कसबा – दरभंगा : अदालत प्रथम श्रेणी मुजफ्फरपुर जिला के वकील हैं, समझदार और योग्य हैं । वकालत अच्छी है ।

B. वकाला – ए – अदालत मुन्सिफी मुजफ्फरपुर :

1. शेख नूर अली वल्द सनाउल्लाह, मौजा – शुजावलपुर, परगना – सरैया : ये पुराने वकील हैं, कानून के जानकार हैं, ... मुन्सिफी मुजफ्फरपुर के वकीलों में श्रेष्ठ हैं, ... इल्म फरायज (पैतृक सम्पत्ति के बँटवारे का ज्ञान) अच्छा जानते हैं ।
2. काली प्रसन्न धटक, बंगाली : बुद्धिमान एवं विश्वसनीय हैं, कानून के जानकार हैं, बहस अच्छा करते हैं । अंग्रेजी के अच्छे ज्ञाता हैं ।

3. रोमनाथ बोस, कायस्थ बंगाली : अदालत मुन्सिफी के बड़े वकील हैं । अंग्रेजी जानते हैं । .....
4. मुन्शी काली प्रसाद, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा - रामपुर रोली, परगना - राम चावन्द : ..... इनकी वकालत प्रगति पर है, लोगों को इनके लिखावट और बहस पर भरोसा है .....
5. मौलवी अब्दुल हई : ये मध्य देश के रहनेवाले हैं । सन् 1873 ईसवी में वकालत पास किये, और तब से वकालत कर रहे हैं, बुद्धिमान, कानून के जानकार और शरीफ हैं ।
6. मौलवी अमीर हसन : घर इनका मौजा - शरीफपुर, मुतालिका डिविजन - ताजपुर में है, सन् 1873 ईसवी में पास किये हैं, 1874 ईसवी से प्रायः वकालत कर रहे हैं, आदमी शरीफ हैं ।
7. सैय्यद अहमद हुसेन : इनका घर पहले पटना के निकट था । भूतपूर्व सरकारी वकील मिर्जा अहमद अली के दामाद हैं । इसी के चलते मुजफ्फरपुर में बस गये । पहले कलक्टरी तथा फौजदारी में परीक्षा देकर मुख्तार हुए । सन् 1871 ईसवी से वकालत करते हैं । इमानदार हैं, मोवकिल का काम मन लगाकर करते हैं ।
8. मुन्शी देवी प्रसाद, वल्द झब्बूलाल, पहले मौजा

चन्दनपट्टी चकला नवी, परगना - बसारा के वासी, अब मौजा - सरस्वाली

परगना - महला : आदमी शरीफ हैं, इनके बड़े भाई मुन्शी गोकुल प्रसाद इस समय जजी के पेशकार हैं, दूसरे भाई मुन्शी गोविन्द प्रसाद महकमा सीतामढ़ी में वकील हैं ।

C. वकला - ए - मुन्सिफी हाजीपुर, जिला - मुजफ्फरपुर :

1. मौलवी मुहम्मद नूरुल हक, साकिन मौजा - ऐलोथ, परगना - सरैया, जिला - दरभंगा : वकालत प्रगति पर है, सरकार सहायक वकील हैं, तहरीर और तकरीर बहुत अच्छी है ।
2. मुन्शी अच्छे कुमार, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा - बाखी, परगना - बसारा : मुन्सिफी हाजीपुर के नामी वकील हैं, तहरीर वो तकरीर बहुत अच्छी है ।
3. मुन्शी राम सिंह, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा - घाड़ो, परगना - बसारा, ईलाका - हाजीपुर : मुन्सिफी हाजीपुर के वकील हैं, सन् 1873 ईसवी से वकालत करते हैं ।
4. मुन्शी गणेश प्रसाद, कायस्थ श्रीवास्तव : वकालत इनकी अच्छी है ।

पृ. 290

5. सैय्यद तजमुल हुसेन, वकील वो रईस हाजीपुर : थोड़े समय से वकालत करते हैं ।
6. मौलवी सैय्यद अली हसन, साकिन मौजा - हसीना बुजुर्ग, ईलाका - हाजीपुर : वकालत बढ़ रही है, आदमी बुद्धिमान हैं ।

7. मुन्शी अली हसन, साकिन मौजा – सालेहपुर, परगना – गयासपुर, जिला – पटना : शरीफ, इज्जतदार हैं, वकालत अच्छी है । पहले ताजपुर में विभाग इजराय डिग्री के मुहर्रिर थे, सन् 1877 ईसवी से वकालत करते हैं ।
8. मुन्शी फरहत हुसेन, साकिन मौजा – गयाजी : शरीफ हैं, मामलात की पैरवी बहुत अच्छी करते हैं । वकालत अच्छी है ।
9. मुन्शी शिताब राय, कायस्थ, साकिन – अजीमाबाद : अच्छे आचरण के हैं, उम्र पचास से ज्यादा हैं ।
10. मुन्शी सीतल प्रसाद, कायस्थ श्रीवास्तव : आदमी रईस हैं, पहले मुन्सिफी ताजपुर में वकालत करते थे । सन् 1873 ईसवी से मुन्सिफी हाजीपुर में वकालत करते हैं ।
11. मुन्शी मुहम्मद फारुक, साकिन – अबाबकरपुर, परगना – बसारा : पुराने वकील हैं, पहले ताजपुर में वकालत करते थे .....

पृ. 291

12. शेख अमजद अली : ये काफी उम्र के हैं । पहले मुन्सिफी महुआ में वकालत करते थे, फिर गुजफरपुर आये, तब ताजपुर में वकालत किये । तीनों जगह इनकी चलती थी । अब हाजीपुर में वकालत करते हैं ।
13. मुन्शी रामनवमी प्रसाद, कायस्थ, साकिन – झंझारपुर, परगना – रत्ती : आदमी युवक, परिश्रमी, शरीफ वो बुद्धिमान हैं । थोड़े दिनों से वकालत कर रहे हैं, भविष्य में उन्नति करेंगे ।
14. मुन्शी प्रताप नारायण, कायस्थ : युवक हैं, मोवकिलों का काम परिश्रम से करते

हैं ।

D. वकला - ए - मुन्सिफी, सीतामढ़ी, जिला - मुजफ्फरपुर :

1. शेख रियासत हुसेन, साकिन मौजा - निसबतपुर, परगना - शाहजहाँपुर, जिला - दरभंगा : मुन्सिफी दरभंगा के भूतपूर्व वकील शेख अहमद हुसेन के दामाद हैं । पहले मुन्सिफी दरभंगा में वकालत करते थे । थोड़े दिनों से मुन्सिफी सीतामढ़ी में वकालत करते हैं । वकालत उन्नति पर है । अपने विभाग के नामी वकील हैं, अच्छे सलाहकार हैं । आमदनी अच्छी है ।
2. मौलवी मुहम्मद जान, साकिन - अबाबकरपुर, परगना - बसारा : आदमी शरीफ और योग्य हैं, वकालत अच्छी है ।
3. शेख सलागतुल्लाह, साकिन मौजा - रायपुर, परगना - तिरसठ : शरीफ हैं, मोवकिलों के काम परिश्रम से करते हैं । सवाल - जवाब अच्छा करते हैं । लेखक को इनसे परिचय तथा स्नेह है ।
4. मुन्शी गोविन्द सहाय, साकिन मौजा - सरखोला, परगना - बसारा : अच्छे वकील हैं, आदमी शरीफ और इज्जतदार हैं ।

पृ. 292

5. मुन्शी कुंज बिहारी लाल, साकिन मौजा - रायपुर, परगना - तिरसठ : शरीफ हैं, विश्वसनीय हैं, वकालत अच्छे से चलाते हैं । आमदनी अच्छी है ।
6. शेख वशारत अली, साकिन मौजा - कोरा, परगना - तिरसठ : शरीफ हैं, वकालत नियम से चलाते हैं । तहरीर वो तकरीर अच्छी है, परिश्रम करते हैं ।

7. मुन्शी नाथ सहाय, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा - पदमौल, परगना - बसारा : अच्छे वकील हैं, युवक हैं, परिश्रमी हैं । सवाल - जवाब अच्छा है ।

8. मुन्शी कुलदीप नारायण, साकिन मौजा - कमालपुर, परगना - हाजीपुर : प्रतिष्ठित वकील हैं, सवाल - जवाब का ढंग बहुत अच्छा है । तहरीर वो तकरीर विचार योग्य होती है ।

E. वकला - ए - मुन्सिफी, दरभंगा :

1. चौधरी निजामुद्दीन, साकिन मौजा - विलासपुर, परगना - सराय-हमीद, जिला - दरभंगा : ये शरीफ वो इज्जतदार हैं । पहले मुजफ्फरपुर में सदर अमीनी के महकमा में वकालत करते थे । थोड़े दिनों से घर नजदीक होने के कारण दरभंगा में वकालत करते हैं । वकालत अच्छी है । सवाल - जिरह अच्छा करते हैं । आदमी उत्साही और रईस हैं ।

2. शेख फजल करीम, साकिन मौजा - वरदीपुर, परगना - शाहजहाँपुर, जिला - दरभंगा : शरीफ वो इज्जतदार हैं । तहरीर वो तकरीर इनकी अच्छी है । अपील का मुकदमा इनके पास ज्यादा रहता है । वकालत से बहुत सम्पत्ति कमाये हैं ।

3. मुन्शी सखावत अली, साकिन मौजा - मण्डी, परगना - सरैया : यहाँ के वकीलों में बहुत आगे हैं, कानून के जानकार हैं, मामलों में इनके सुझाव और राय बहुत उपयुक्त रहते हैं । आदमी शरीफ, बुद्धिमान और इज्जतदार हैं ।

4. मौलवी सैय्यद अमीर हसन वल्द सआदत अली, साकिन मौजा - बुजुर्गद्वार, परगना - कसगा : शरीफ हैं, बहुत योग्य, समझदार और उचित सलाह देने वाले हैं । पहले मुन्सिफी हाजीपुर में वकालत करते थे । सन् 1879 ईसवी से दरभंगा

में वकालत करते हैं ।

5. मुन्शी गोपालजी, कायस्थ श्रीवास्तव, मौजा - हुसेपुर, परगना - बरी, मुतालिका जिला - छपरा : युवक हैं, सवाल - जवाब और बहस बहुत मेहनत से करते हैं । आदमी शरीफ, इज्जतदार और खानदानी हैं । इनके पिता मुन्शी राम प्रकाश लाल महकमा सदर अमीनी जिला - छपरा के नामी वकील थे ।

6. मुन्शी रामधारी प्रसाद, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा

पृ. 294

बनौली, परगना - राम चावन्द : युवक हैं, अंग्रेजी जानते हैं, मामलों में जी - जान से परिश्रम करते हैं । सवाल - जवाब अच्छा है, बुद्धिमान हैं, इम्तिहान पास कर वकील हुए हैं ।

7. मुन्शी बनबारी लाल, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा - काठिया : अच्छे वकील हैं । परीक्षा देकर सनद वकालत की प्राप्त किये हैं । बहस अच्छा करते हैं । इनके पिता मुन्शी डोमन लाल और दादा भी वकील थे । इनके परिवार में वकालत खानदानी है ।

8. गौलवी सैय्यद अब्दुल वदूद, साकिन मुहल्ला - सैय्यद मनझन, मुतालिका - दरभंगा : युवक, समझदार वो बुद्धिमान हैं । कुछ सालों से वकालत करते हैं । इम्तिहान पास कर वकील हुए हैं । तहरीर वो तकरीर अच्छी है ।

9. मुन्शी गौर प्रसाद सिंह, कायस्थ, श्रीवास्तव, साकिन मुहल्ला - भगवानदास, कसबा - दरभंगा : पुराने वकील हैं । आदमी शरीफ हैं, इस समय सत्तर वर्ष से अधिक उम्र के होंगे ।

10. मुन्शी झुमकलाल, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा - माधवपुर, परगना - शाहजहाँपुर, जिला - दरभंगा : ये भी इम्तिहान पास कर वकील हुए हैं । अपील के मुकदमा इनके पास खूब रहता है । आदमी नेक हैं ।
11. मुन्शी दर्शन लाल, कायस्थ अमिष्ट, साकिन मौजा - पुरुषोत्तमपुर उर्फ हरमा, परगना - पश्चिम भीगो : ये भी

पृ. 295

इम्तिहान पास कर वकील हुए हैं, शरीफ और व्यवहार में अच्छे हैं ।

12. मुन्शी नबी बख्श, साकिन मौजा - मेहदौली, परगना - पश्चिम भीगो, हाल मुकाम नरहनलाल मुतालिका - दरभंगा : पुराने वकील हैं । पहले इनकी वकालत बहुत अच्छी थी । आदमी शरीफ और इज्जतदार हैं ।
13. राम अनुग्रह सहाय, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा - उफरौली, परगना - बरेल : ये भी इम्तिहान पास कर वकील हुए हैं । मुकदमा की पैरवी तथा सवाल - जवाब में परिश्रम करते हैं । आदमी युवक हैं ।
14. मुन्शी जय गोविन्द सहाय, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मुहल्ला - दीवान भोला नाथ, मुतालिका - दरभंगा : ये भी इम्तिहान देकर वकील हुए हैं । आदमी योग्य, उच्च परिवार के अच्छे स्वभाव के हैं ।
15. बाबू राधा कृष्ण देव, ... कायस्थ बंगाली, साकिन जिला - हुगली : सन् 1878 ईसवी से दरभंगा में वकालत करते हैं । पहले मुजफ्फरपुर में वकालत करते थे । आदमी कानून के जानकार और दूरदर्शी हैं ।
16. बिहारी लाल, लेखक इस इतिहास के : अदालत मुन्सिफी दरभंगा में वकालत

करते हैं । हाल अपना तथा अपने परिवार का पहले ध्यान कर दिये हैं ।

F. मधुबनी, जिला — दरभंगा के मुन्सिफी के वकीलों का ब्यौरा :

1. सैय्यद मुहम्मद वायज : आदमी शरीफ हैं, सैय्यद हैं,

पृ.296

वकालत खूब चलती है, लेखक को इनसे परिचय और स्नेह है ।

2. चौधरी तज्जमुल हुसेन, साकिन मौजा — बिलासपुर, परगना — सराय — हमीद : कानून के जानकार हैं । इम्तिहान देकर वकील हुए हैं । युवक हैं, परिश्रमी हैं, सवाल — जवाब अच्छा है ।
3. मुन्शी शेख वाजिद हुसेन : कौम के शेख हैं, शरीफ हैं, इज्जतदार हैं, परिश्रम करते हैं । ध्यान अच्छा लिखते हैं, बहस अच्छा करते हैं । वकालत खूब चलती है । कानून के बड़े जानकार हैं । सरकारी वकील हैं ।
4. मुन्शी जीबू लाल, कायस्थ तिरहुतिया, साकिन मौजा — सरौली, परगना — भरवारा : अपने कौम के शरीफ हैं, सवाल — जवाब अच्छा करते हैं । आचरण के अच्छे हैं ।

G. ताजपुर, जिला — दरभंगा, के मुन्सिफी के वकीलों का ब्यौरा :

1. मौलवी मुहम्मद जान, साकिन मौजा — खसराहा, परगना — सरैसा : योग्य तथा अच्छे व्यवहार करने वाले हैं । कुछ अंग्रेजी भी जानते हैं ।
2. मौलवी मुहम्मद हनीफ, साकिन मौजा — बकनौली, परगना — सरैसा : आदमी

समर्थ, भावुक और हँसमुख हैं, वकालत प्रगति पर है ।

3. शाह अमजद हुसेन, साकिन मौजा - रजुआ, परगना - सरैया :

पृ. 297

कानून तथा कार्रवाई के नियमों के अच्छे जानकार हैं । आदमी व्यवहारपटु हैं, सरकारी सहायक वकील हैं ।

4. महावीर प्रसाद मिश्र : ब्राह्मण हैं, अच्छे वकील हैं । अपील ज्यादा रहता है । इनके द्वारा लिखित और बहस मुकदमा का प्रसिद्ध है । आदमी रईस, शरीफ और विश्वसनीय हैं । बाँकी हाल लेखक को मालूम नहीं है ।

5. राम भरोस सिंह, कायस्थ श्रीवास्तव : तहरीर वो तकरीर अच्छी है । अपील मामलात रहता है । प्रतिष्ठित वकील हैं ।

6. मौलवी मुहम्मद याहिया : विद्वान हैं । अरबी भाषा के हाफिज अहमदुल्लाह रहीमाबादी के बेटे अब्दुल अजीज इनके शिष्य हैं । ये मुहर्रिर तथा मुकर्रिर हैं, शरीफ वो इज्जतदार हैं ।

मुजफ्फरपुर के मुख्तारों का ब्यौरा :

1. मुन्शी हर प्रसाद सिंह, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मुहल्ला - सीतापत, मुतालिका - दरभंगा, हाल साकिन - जनबूजा, परगना - बेढ़वार : ये मुख्तार मुहर्रिर, मुकर्रिर तथा कानून के जानकार हैं । दीवानी के मामलों में मुख्तारनामा प्रायः लेते हैं, फौजदारी और कलकटरी में कम जाते हैं । लेखक को इनसे परिचय है ।

2. मुन्शी फकरुद्दीन हुसेन : ये शरीफ, कानून के जानकार, बुद्धिमान और मन लगाकर काम करते हैं । पेशा में ये आगे बढ़ेंगे ।
3. मुन्शी अली मिर्जा : ..... कानून के जानकार हैं । पेशा में उन्नति करेंगे । वकालत श्रेणी द्वितीय भी पास हैं ।
4. मुन्शी हरिप्रसाद द्वितीय, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा - रामपुर रूनी, परगना - राम चाबन्द : शरीफ हैं, अच्छे मुख्तार हैं ।
5. मुन्शी नन्दकिशोर लाल, कायस्थ, साकिन मौजा - बखरीमधुसूदन, परगना - सरैसा : शरीफ हैं, सवाल - जवाब अच्छा है, बुद्धिमान हैं ।
6. मुन्शी हिम्मत सहाय, कायस्थ, साकिन मौजा - सोसिया, परगना - बसारा : नामी मुख्तार हैं ।
7. मुन्शी शेख मुहम्मद, उम्र दराज मुख्तार, साकिन मौजा - शाहपुरा चकला नवी, परगना - बसारा : शरीफ, खानदानी हैं, थोड़े दिनों से मुख्तार हैं ।
8. मुन्शी हिदायत हुसेन, साकिन मौजा - मथुरापुर, परगना - कसमा : सवाल - जवाब अच्छा करते हैं, पेशा में उन्नति कर रहे हैं । शरीफ वो इज्जतदार हैं ।
9. मुन्शी बाँके बिहारी लाल, साकिन मौजा - सोंधू, परगना - बसारा :

नामी मुख्तार हैं, सवाल – जवाब अच्छा करते हैं, शरीफ हैं ।

हाजीपुर, जिला – मुजफ्फरपुर, के मुख्तारों का ब्यौरा :

1. मुन्शी राम टहल लाल, साकिन मौजा – सोंधू, परगना – बसारा : पुराने और नामी मुख्तार हैं, इनके मुख्तार कारी की हवा चली हुई है ।
2. सी.बी. अब्दुल रहीम, साकिन मौजा – जरहुआ, परगना – हाजीपुर : शरीफ और उच्च परिवार के हैं, विद्वान और कानून के जानकार हैं । पेशा में प्रगति कर रहे हैं । ये पहले शेख थे, कुछ दिन पहले ईसाई धर्म अपना लिये हैं ।
3. मुन्शी किफायत अली : ..... बहुत परिश्रमी मुख्तार हैं, शरीफ वो इज्जतदार हैं ।
4. मुन्शी कमल लाल, कायस्थ, साकिन मौजा – कमोनी, परगना – बसारा : शरीफ हैं, पेशा में उन्नति कर रहे हैं ।
5. मौलवी अली हसन उर्फ अच्छे साहब : बहुत बड़े विद्वान वो खानदानी हैं । उम्मीद है कि बहुत सफल मुख्तार होंगे ।

सीतामढ़ी, जिला – मुजफ्फरपुर, के मुख्तारों का ब्यौरा :

1. मुन्शी बाबू बृजकुमार सिंह साकिन मौजा – हीरोपट्टी, परगना – जरैल : शरीफ, इज्जतदार तथा खानदानी हैं, युवक हैं, खूब परिश्रम करते हैं । तहरीर वो तकरीर अच्छी है, आमदनी भी अच्छी है ।

2. शेख तबारकुल्लाह, साकिन मौजा - जाला, परगना - नानपुर : कानून ज्ञान विश्वसनीय है, शरीफ हैं ।

पृ. 300

3. शेख इब्राहिम हुसेन, साकिन जिला - पटना : मशहूर मुख्तार हैं, शरीफ हैं ।
4. मुन्शी रंगलाल, साकिन मौजा - प्रतापपुर, परगना - महला : शरीफ और नामी मुख्तार हैं, कानून के जानकार हैं, विश्वसनीय हैं ।
5. मुन्शी हरदीप नारायण, साकिन मौजा - कोयली, परगना - नानपुर : शरीफ हैं, पेशा प्रगति पर है ।
6. मुन्शी चुन्नीलाल, साकिन मौजा - ..... : शरीफ हैं, समझदार तथा कानून के जानकार हैं ।
7. मुन्शी मधुसूदन लाल, साकिन मौजा - बरमारपुर, परगना - महला : आदमी शरीफ हैं ।
8. मुन्शी बिहारी लाल, साकिन मौजा - बिशुनपुर, परगना - महला : शरीफ, बुद्धिमान हैं ।

जिला - दरभंगा के मुख्तारों का ब्यौरा :

1. शाह खुरम अली, वल्द शाह जाफर अली, साकिन मुहल्ला - मुफती, कसबा - दरभंगा : शरीफ वो इज्जतदार हैं, मखदूम शाह अब्दुल्लाह के सन्तान हैं, कानून के जानकार, बुद्धिमान मुख्तार हैं । पेशा से बहुत कमाये हैं । कोर्ट

ऑफ वार्ड्स राज दरभंगा के भी मुख्तार हैं ।

पृ. 301

2. मुन्शी माधव लाल, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मुहल्ला — मिश्र टोला, परगना — हवेली दरभंगा : नामी हैं, मन लगाकर काम करते हैं, वृद्ध हैं परन्तु मुख्तारकारी जवान हैं । कुछ नील की कोठियों के भी मुख्तार हैं ।
3. मुन्शी नाथ प्रसाद, कायस्थ परमोथ, साकिन मौजा — रोहुआ, परगना — कसमा : कानून के जानकार और अच्छे बहस करने वाले हैं, शरीफ वो इज्जतदार हैं ।
4. मुन्शी दुर्गा प्रसाद, कायस्थ श्रीवास्तव, मुहल्ला — सीतापत, परगना — हवेली दरभंगा : शरीफ हैं, फौजदारी के मुकदमों में सवाल — जीरह बहुत अच्छा करते हैं ।
5. शेख सुबहान अली, साकिन मौजा — अघरी, परगना — भरवारा : शरीफ हैं, पहले मुजफ्फरपुर में मुख्तार थे । दो — तीन वर्ष से दरभंगा में मुख्तार हैं । कलकटरी तथा फौजदारी के नियमों के अच्छे जानकार हैं ।
6. अशरफ अली खान, कौम पठान, साकिन मौजा — हसनपुर, परगना — भरवारा : शरीफ हैं, नामी मुख्तार हैं । थोड़े समय से परीक्षा देकर दरभंगा में मुख्तारकारी करते हैं । पेशा उन्नति पर है ।
7. बहादुर अली खान, पठान, साकिन मौजा — उपरदाहा, परगना — पुँगी : शरीफ थे, पहले कलकटरी तथा फौजदारी दोनों में मुख्तारकारी करते थे । परन्तु जब नियम सन् 1865 ईसवी जारी हुआ और परीक्षा पास करना अनिवार्य हो गया तो परीक्षा नहीं दे सके । इसलिये सिर्फ एजेन्ट हुए । अच्छे स्वभाव के थे, मर

गये ।

पृ. 302

8. मौलवी सैय्यद मुहम्मद मुर्शिद, साकिन मौजा - धर्मपुर निस्तावां, परगना - सरैया : कानून के जानकार हैं, सवाल - जवाब अच्छा करते हैं ।
9. शेख एकबाल अली, साकिन मौजा - बरही, परगना - पिंडारूछ : युवक हैं, योग्य हैं, थोड़े दिनों से मुख्तार हैं । पेशा उन्नति कर रही है ।
10. मुन्शी हृदयनाथ दास, कायस्थ तिरहुतिया, साकिन मौजा - महथोर, परगना - पचही : परिश्रमी और बुद्धिमान मुख्तार हैं, शरीफ वो इज्जतदार हैं ।
11. मुन्शी बृजबिहारी लाल, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा - शिवघा, परगना - तिरसठ : परिश्रमी हैं, शरीफ हैं ।
12. शेख मुहम्मद मुनीर आलम, साकिन - काजीपुर, परगना - भोजपुर, जिला - शाहाबाद : शरीफ हैं, युवक हैं, परिश्रम करते हैं । सुना है कि इनके पूर्वज शाहजहाँ बादशाह के समय में परगना - भोजपुर बिहिया, वगैरह के प्रबन्ध के लिये नियुक्त हुए और खास भोजपुर में बस गये । अंग्रेजी सरकार के प्रशासन में भोजपुर छोड़कर उससे एक मील हटकर काजीपुर में बसे ।
13. मुन्शी किशुन प्रसाद, कायस्थ : युवक हैं । इनके हाथ में प्रायः कलकटरी का काम रहता है । नील के कुछ कोठियों और कोर्ट ऑफ वार्ड्स

पृ. 303

नरहन राज से भी इनका सम्पर्क रहता है । आदमी शरीफ हैं ।

14. राम प्रकाश नारायण, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा - रामपुर सैली, परगना - राम चाबन्द : युवक वो शरीफ मुख्तार हैं ।
15. छेदाली लाल, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा - सिमरी, परगना - भरवारा : कुछ दिनों से यहाँ मुख्तारकारी करते हैं । आदमी योग्य, मेहनती और शरीफ हैं ।
16. शेख हफाजुद्दीन हुसेन, साकिन मौजा - बेलासपुर, परगना - सराय हमीद : फौजदारी तथा कलकटरी दोनों विभागों के मुख्तार हैं, आदमी योग्य हैं ।
17. राज कुँवर सिंह वल्द मुन्शी रासबिहारी लाल (स्वर्गीय) साकिन मौजा - करताहा, परगना - बसारा : मुन्शी रासबिहारी लाल मुन्सिफी दरभंगा के वकील थे । ये योग्य मुख्तार हैं ।
18. महबूब अली खान, मौजा - गौर, परगना - भरवारा : चतुर एवं योग्य मुख्तार हैं, सवाल - जवाब अच्छा करते हैं, शरीफ हैं ।
19. शेख हसन खान, साकिन मौजा - खसराहा, परगना - सरैसा : आदमी शरीफ हैं ।
20. शेख इनायत अली, साकिन मौजा - सैदपुर, परगना - सरैसा :

पृ. 304

योग्य और चतुर हैं । बहुत लोगों का विभिन्न काम इनके हाथ में है ।

21. शेख इनायत अली, साकिन मौजा - रसूलपुर कावा, परगना - सरैसा : शरीफ हैं ।

22. शेख अली हसन, साकिन मौजा – मिलकी चक, परगना – पूरव गिगो : युवक हैं, शरीफ हैं ।
23. महमूद अली खान, साकिन मुहल्ला – काजी मुहम्मद अजीम, कसबा – दरभंगा : युवक हैं, कौम के पठान हैं, परिश्रम करते हैं, शरीफ हैं ।
24. शेख इकबाल हुसेन, साकिन जिला – पटना : शरीफ हैं ।
25. मुन्शी छहू लाल, साकिन – रामपुर रौली, परगना – राम चाबन्द : शरीफ हैं । इनके पिता बनबारी लाल मुन्सिफी दरभंगा में डिग्री – नवेस (लिपिक) थे । इनके चाचा मुन्शी दरबारी लाल मुन्सिफी दरभंगा में सिरिश्तेदार थे ।
26. मुन्शी राज कुँवर सिंह, साकिन मौजा – कल्याणपुर, परगना – सरैया, कायस्थ अमिष्ट : सन् 1878 ईसवी में परीक्षा देकर सनद प्राप्त किये हैं । आदमी परिश्रमी तथा अपने मोवविकलों के शुभचिन्तक हैं ।
27. मनराज सहाय, साकिन मौजा – बाघी, परगना – बसारा : शरीफ, चतुर तथा इज्जतदार हैं ।
28. मुसाहेब लाल, साकिन मौजा – हिरनी, परगना – हिरनी : शरीफ वो बुद्धिमान मुख्तार हैं ।

पृ. 305

29. महावीर प्रसाद, मुहल्ला – सीतापत, कसबा – दरभंगा : ये केवल फौजदारी के मुख्तारकारी करते हैं, आदमी युवक वो शरीफ हैं ।
30. ईश्वरी प्रसाद कुँवर, राजपूत, साकिन मौजा – रामनगर, परगना – बसारा : चतुर

वो बाँके मुख्तार हैं, शरीफ हैं ।

31. मिस्टर डब्ल्यू. आई. बड साहब, एम. ए. : ये अंग्रेज हैं, मुख्तारकारी करते हैं । आदमी मिलनसार और मजाक पसन्द हैं ।
32. शेख सखावत अली, साकिन मौजा - बेलासपुर, परगना - सराय हमीद . युवक हैं, शरीफ हैं ।
33. शेख इकबाल अली, साकिन मौजा - मंडई, परगना - सरैया : आदमी शरीफ हैं ।

मधुबनी, जिला - दरभंगा, के मुख्तारों का ब्यौरा :

1. मुन्शी अलताफ हुसेन, साकिन मौजा - जानीपुर : मधुबनी के अच्छे मुख्तारों में हैं । अपील के मुकदमें इनके हाथ आते हैं, पेशा में उन्नति कर रहे हैं । शरीफ हैं । कोर्ट ऑफ वार्ड्स राज दरभंगा के भी मुख्तार हैं ।
2. मुन्शी माशूक अली, साकिन मौजा - दानी, परगना - पिंडारूछ : शरीफ हैं, तहरीर वो तकरीर अच्छी है । अच्छी आमदनी है ।
3. गणेश दत्त दास, कायस्थ परमोथ मुखसार, साकिन मौजा - सतवत्ती, परगना - जरैल : अपने कौम के शरीफ हैं, कानून और नियम के जानकार हैं, सवाल - जवाब अच्छा करते हैं ।

पृ. 306

4. मुन्शी लाल बिहारी लाल, कायस्थ श्रीवास्तव, साकिन मौजा - कोयली, परगना - नानपुर : नियम के जानकार हैं, शरीफ हैं ।

5. मुन्शी राम बल्लभ सहाय, साकिन मौजा - सिधवन, परगना - जरैल : अच्छे मुख्तार हैं, नियम - कानून के अनुसार मुख्तारकारी चलाते हैं ।
6. शेख फईयाजुद्दीन, साकिन मौजा - उसराहा : कानून के जानकार हैं ।
7. मुन्शी गौर सहाय लाल, साकिन जिला - पटना : कानून के जानकार हैं, सवाल - जवाब अच्छा करते हैं ।

ताजपुर, जिला - दरभंगा, के मुख्तारों का ब्यौरा :

1. मुन्शी महबूब अली, साकिन मौजा - केबाड़ी, परगना - सरैसा : शरीफ हैं, पेशा उन्नति पर हैं ।
2. मुन्शी फखरुद्दीन हुसेन, साकिन मौजा - अबाबकरपुर, परगना - बसारा : शरीफ हैं, पेशा में प्रगति कर रहे हैं ।
3. मुहम्मद जान, पूर्व निवासी कसबा - पटना : जमादार कादिर अली के दामाद हैं, यहाँ बसने के साथ ही ताजपुर में मुख्तारकारी शुरू किये । आदमी अच्छे हैं ।

पृ. 307

4. मुन्शी सदरुद्दीन, साकिन मौजा - बकनौली, परगना - बसारा : शरीफ हैं, योग्य मुख्तार हैं -।

लेखक की तरफ से क्षमा याचना

यदि लेखक से अज्ञान के कारण, या अनजान में, भूल से (जो मानव की प्रकृति है) किन्हीं खानदानी, प्रतिष्ठित, माननीय हिन्दू या मुसलमान आलिम या पंडित, हकीम या वैद्य, कवि या शायर, छोटे या बड़े जमींदार, मुख्तार, वकील के बारे में लिखना छूट गया हो तो वे ऐसा नहीं समझें कि लेखक उन्हें हीन, अशिक्षित समझकर या उनके प्रति तिरस्कार की भावना से उनके बारे में नहीं लिखे । जिनके बारे में सूचना नहीं मिली उनकी चर्चा या ब्यौरा नहीं दिये जा सके, वे भी कृपया यही सोचें । यह भी ध्यान देने की बात है कि जिन लोगों के बारे में इस पुस्तक में लिखा गया है मात्र वे ही इस जिला (तिरहुत) में प्रतिष्ठित/ज्ञानी/इज्जतदार नहीं हैं, बल्कि ऐसे बहुत होंगे, लेकिन जिनके बारे में जानकारी उपलब्ध नहीं हो सकी और इसीलिये उनकी चर्चा नहीं है । इस पुस्तक में चर्चा नहीं रहने के कारण ऐसे लोगों की प्रतिष्ठा पर कोई आँच नहीं आ सकती ।

पृ. 308

व्यक्तियों के विवरण में उनके परिवारों के विवरण भी अन्तर्निहित है । वैसे परिवार के भीतर भी सब सदस्य एक जैसे नहीं होते, इसलिये गुण – प्रधान व्यक्तियों के बारे में ही लिखा गया है ।

ज्ञात हो कि पाँचवीं चैत स. 1287 फसली, याने 18 माह रबी – ऊ – रसानी स. 1297 हिजरी, 31 मार्च सन् 1880 ईसवी, आरम्भ 1937 सम्वत्, 1801 साल, बुधवार, दिन ढलने से चार घड़ी पहले इस इतिहास का लेखन समाप्त हुआ ।

पुस्तक पर सम्मतियाँ (पृ. 308 – पृ. 313)

1. मौलवी मुहम्मद मुर्शिद हसन तखल्लुस "कामिल" ;
2. मौलवी अब्दुल वदूद तखल्लुस "बिसमिल" ;
3. मुन्शी सखावत अली, वकील, अदालत मुन्सिफी दरभंगा ;
4. मौलवी अब्दुल हई तखल्लुस "जबीह" ;
5. मौलवी मुहम्मद अब्बास अली, सिरिश्तेदार, अदालत मुन्सिफी, दरभंगा, तखल्लुस "मुश्ताक", मौजा - काजीपुर, परगना - भोजपुर, जिला - शाहाबाद ;
6. बाबू बद्रीनाथ, तखल्लुस "शबनम", लेखक के छोटे भाई ;
7. मुन्शी मुहम्मद अब्दुल बसीर बेलगामी, उप - सचिव, जनकल्याण समिति, अवध, लखनऊ ।

आईना - ए - तिरहुत में उपलब्ध नामों की सूची :

अकबर, मोहम्मद जलालुद्दीन बादशाह 9,11,17,29,30,32,139,140	अली, मीर नेमत 108
अम्बरशीष, महाराज 26	अली, माशूक, मुन्शी 279
अमीर, हसन मौलवी 263	अली, मौलाना सैय्यद अहमद 101
अमादुद्दीन, मौलवी शाह 95	अली, मौलवी यार 252
अशरफ, मौलाना काजी सैय्यद मोहम्मद 87	अली, मौलवी शहबाज 100
अशोक, राजा 21	अली, मौलवी मोहसिन 108
आशाचन्द्र 196	अली, मौलवी हकीम शेख खैरात 107
अबदाल, सैय्यद 95	अली, मौलवी रहमत 252
अब्दुर्रहमान, मौलवी सैय्यद 107	अली, मौलवी फजल 98
अब्दुल, हई मौलवी 263	अली, मौलवी जनाब 101
अब्दुल्लाह, मखदूम शाह 86	अली, मौलवी अमीर, इलाहाबादी 41
अब्दुल्लाह, मखदूम शाह 96	अली, मुल्ला मोहम्मद 108
अब्दुल्लाह, मौलवी 262	अली, किफायत, मुन्शी 273
अहमद, मौलवी अली 102	अली, हकीम शेख तूहर 102
अहमद, हुसेन सैय्यद 263	अली, हकीम सैय्यद नवाजिश 109
अहमदुल्लाह, मौलवी शाह 104	अली, हाजी शेख जमाल 255
अकजल, मौलाना मखदूम सैय्यद शाह मोहम्मद 86	अली, सैय्यद यार 152
अज, महाराज 26	अली, दीवान शाह 96
अजीज, मौलवी शेख अब्दुल 105	अली, दासोगा शेख दयान्त 256
अजीगुरसान 21,31	अली, दुर्वेश 250
अनगपाल, महाराज 14-15	अली, अब्दुल, मुन्शी 249
अगरत्यजी 26	अली, अहमद, काजी 254
अग्रवाल, हरदी नारायण 186	अलीमुद्दीन, मौलवी सैय्यद 105
अग्रवाल, सुखी चन्द 184	अलाउद्दीन 23
अग्रवाल, फतहचन्द 186	अलवी, अलीमुद्दीन सैय्यद या शेख अन्सारी, काजी 89
अग्रवाल, जमुना प्रसाद 186	अलतमस, शम्शुद्दीन, राजा 15
अली, महदूम, मुन्शी 280	अलग, सुलतान उर्फ मोहम्मद तुगलक 21-22
अली, मीर शमशेर 250	आलम, अबुल मोजफ्फर जलालुद्दीन सुलतान आली गौहर शाह 43
अली, मीर इमदाद उर्फ मीर नजूम 251	इस्माईल, मौलाना शेख मोहम्मद 88
अली, मीर बुनियाद 247	ईस्ट, ए.जी. 162
अली, मीर सफदर 250	इब्राहिम, हाजी 32
अली, मीर जमाल 248	इमान, मौलवी गुलाम 100

इस्लामत अमरुदीन हाजी 22,138

उपाध्याय धीरेन्द्र 53

उपाध्याय, नदन 53

उपाध्याय, हरनाथ, पंडित 18

उपाध्याय, रघुनाथ 53

उपाध्याय, उमापति 53

उपाध्याय अचल 53

उपाध्याय, गंगेश 51

उपाध्याय, गोकुलनाथ 52-53

उपाध्याय, लक्ष्मी नाथ 53

एलिजाबेथ, महारानी 30

एडन, ऐशले 5

एलफिन्स्टन, माउन्ट स्टुआर्ट 20

औरंगजेब, आलमगीर बादशाह 21,34-35

कम्बरलेड, अले 30

कमलवल 26

काश्यप 18

काकरन, जेम्स 20

कमलदेव (7) 17

कासिम, मोहम्मद 16

कादिर, मौलाना अब्दुल 32

काडमरी 154

कात्यायन 18

कालबुक्, एच. टी. 25

कोरनिस, आर. 154

कौंदर, ईश्वरी प्रसाद 278

कुश 26

कुमार, मुन्शी अच्छे 264

कुरुध्वज 12

कुशुमहर 25

कैली, ए.डब्ल्यू 155

कैलिक 132,134

कैरपुर्ज सी.पी. 46

क्लाईव, लार्ड 31

खान, एकवाल अली 242

खान, बहादुर अली 275

खान, बसावन, राजा 238

खान, करम अली 139

खान, महबूब अली 277

खान, महमूद अली 278

खान, मीर युसुफ अली 241

खान, मौलाना सैय्यद इमदाद अली 162,163,166

खान, मौलवी रुकनुद्दीन अली 253

खान, मौलवी मुहम्मद इसहाक अली 245

खान, मुजफ्फर 161

खान, मनसूद अली 257

खान, हाफिज अब्दुल करीम 152,164

खान, हाजी मुहम्मद वाहिद अली 245

खान, सादिक अली 139,164,166,236

खान, सुलतान मुहम्मद 153

खान, सैय्यद मुहसिन 155

खान, दीवान मौला बख्श 238

खान, दासोगा अमीर 251

खान, जैनुद्दीन हुसैन 164

खान, नवाब नासूम 139

खान, नवाब मिर्जा 139

खान, अशरफ अली 275

खान, अहमद 16

खान, अनवर अली 164,166,237

खान, अली रजा 256

खानखाना, अब्दुरहीम 33

खॉ, शाइस्ता 33

खॉ, इब्राहीम 34

खॉ, बहादुर 28

खॉ, बैरम 33

खॉ, कासिम अली, नवाब 38

खॉ, मोहम्मद अलीवर्दी नवाब 35

खॉ, मौलवी अब्दुल करीम 48

खॉ, मजलिश 28,29,147

खॉ, हकीम आगा अली 108

खॉ, भीखन 47

खॉ, सुलतान मोहम्मद शाह सुलतान खिज़िर 22

खॉ, सैय्यद मोहम्मद हसन 47

खॉ, सैय्यद अहमद 25

खॉ, सैय्यद लुत्फ अली 47

खॉ, जैनुद्दीन अहमद, नवाब 34

खॉ, नजर 23

खॉ, अमीनुद्दौला आसिफ 33

खॉ, अनवार अली 48

खत्री, युगल प्रसाद 183

खत्री, रामदयाल मेहता 133

खत्री, तुलसी राम 184

खत्री, गौरी शंकर 183

खिलजी, अल्ताउद्दीन, बादशाह 16,19

गफूर, मौलवी अब्दुल 105

गुरुदत्त, कवि 79

गैस, आर.एफ. 154

गोपालजी, मुन्शी 268

गोरी, सुलतान शहाबुद्दीन 15

गौरीशंकर 225

गौस, सैय्यद मोहम्मद 94

ग्रियर्सन 137

घटक, काली प्रसाद 262

घोष, अनुदा प्रसाद 154

जयलाल, महाराज 79

जहाँगीर, बादशाह 33

जरासन्ध, राजा 20

जनक, महाराज 133

जलानन्द 155

जलालुद्दीन, बादशाह 16

जलालुद्दीन, फिरोजशाह, राजा 19

जहिद, आलीशान फरमान शाह 17

जाहिद, मखदूम हजरत दीवान शाह 88

जाहिदी, मखदूम शाह नेमतुल्लाह 91

जान, मौलवी मुहम्मद (मौजा खसराहा) 270

जान, मौलवी मुहम्मद (मौजा अबायकपुर) 266

जान, मौलवी नवाब 152

जान, मुहम्मद 280

जुबैर, मौलाना शेख मोहम्मद 89

जंग, महावत 34-36

झा, धरणीधर 66

झा, रुद्रमणि 61

झा, यशपति 61

झा, योगदत्त 56

झा, योगेश्वर 72

झा, यदुनाथ (मौजा मरुकिया) 72

झा, यदुनाथ (मौजा लवानी) 60

झा, खतर 72

झा, द्वारिका 65

झा, द्वारिका नाथ 70

झा, शम्भूदत्त 66

झा, शशिनाथ 61

झा, ...श्वर (पिता रोहिणी दत्त झा) 63

झा, इन्द्रमणि 68

झा, बबुजन (मौजा बेनीपट्टी) 55

झा, बबुजन (मौजा पिलखवाड़) 56

झा, बबुजन (मौजा उजान) 57

झा, बबुनन्दन 62

झा, बाबूलाल 80

झा, बोधनाथ 65

झा, बालादत्त 69

झा, बतहू 67

झा. वैजू लाल 63
 झा. कृष्णमणि 70
 झा. कंदू 58
 झा. कामेश्वर 21
 झा. कारी 54
 झा. कुँवर 67
 झा. केदार नाथ 68
 झा. कैलाश 59
 झा. कन्हई 56
 झा. मधुसूदन (मौजा सतलखा) 67
 झा. मधुसूदन (मौजा मंगरपट्टी) 65
 झा. महंत 63
 झा. मही 72
 झा. माधव 66
 झा. मोदनाथ 61
 झा. मुक्तेश्वर 69
 झा. मुकुन्द (मौजा कछुआ) 73
 झा. मुकुन्द (मौजा गकरन्दा) 70
 झा. मनोहर 63
 झा. मनुलाल 72
 झा. विन्दुनाथ 63
 झा. हिरामणि 55
 झा. रिद्धिनाथ 57
 झा. दिक्मणि 55
 झा. विश्वनाथ (मौजा पण्डौल) 62
 झा. विश्वनाथ (मौजा अन्धराठाढी) 57
 झा. जिमन 73
 झा. गिरिधारी (मौजा सतलखा) 62
 झा. गिरिधारी (मौजा उजान) 54
 झा. हर्षनाथ 65
 झा. हरन 69
 झा. हर्दीनाथ 63
 झा. हनुमान 61

झा. हल्ली 62
 झा. भबू 73
 झा. भालपादत्त 73
 झा. भवानन्द 64
 झा. भवनाथ 71
 झा. भैया 54
 झा. प्यारे 62
 झा. परमेश्वरीदत्त 59
 झा. रघुवीर 60
 झा. रघुनाथ 67
 झा. रतिनाथ 58
 झा. श्रीपाल 67
 झा. श्रीनाथ (मौजा राघोपुर) 71
 झा. श्रीनाथ (मौजा सरसिया) 58
 झा. श्रीनाथ (मौजा चकौती) 59
 झा. रामलाल 54
 झा. रोहिणीदत्त, गोरसौई (मौजा तरौनी) 84
 झा. रोहिणीदत्त (मौजा पेटवार) 69
 झा. राजा 59
 झा. संगमलाल 60
 झा. सदो उर्फ सदानन्द 57
 झा. छकौरी 73
 झा. दुखमोचन 70
 झा. दुर्गादत्त 64
 झा. दुलार 60
 झा. छेका (छेदी ?) 55
 झा. देवकीनन्दन 59
 झा. वाणी 63
 झा. चुमन 58
 झा. चन्दा 80
 झा. फकीर 61
 झा. फतुरी 69, 79
 झा. जयपाल 59

आ. जयदत्त 70
 आ. जानकी 55
 आ. जुरावन 65
 आ. जटाधर 59
 आ. नीलाम्बर 68
 आ. नरसिंहदत्त 62
 आ. नेनन 57
 आ. नन्दी 65
 आ. नन्दन 66
 आ. अचिन्धर 71
 आ. टेक नाथ 53
 आ. गोकुल 69
 आ. गोपीनाथ 60
 आ. गोपाल 67
 आ. गोवर्धन 66
 आ. गोसाँई 55
 आ. लक्ष्मीदत्त 56
 आ. लाल 73
 झुमकलाल, मुन्शी 269
 तर्कालंकार, जगदीश 52
 ताज-अल-शरी, नवाब 140
 ताज, मखदूम शाह 94
 ताजुद्दीन, सैय्यद शाह 84
 तिकारी रामदयाल 83
 तिकारी, वंशीमाधव 84
 तुफैलुल्लाह, चौधरी शेख 257
 तुगलक, महमूद 22-23
 तुगलक, फिरोज शाह 22
 तुगलक, गयासुद्दीन, आदशाह 16, 21
 तुलसीदास, गोसाँई 32-33
 तैमूर, अमीर 23
 दत्त, शंकर, मुन्शी 217
 दत्त, शम्भू, मुन्शी 109

दत्त, महादेव, मुन्शी (मौजा मानपुर) 219
 दत्त, महादेव, मुन्शी (मौजा परमानन्दपुर) 221
 दत्त, हनुमान 218
 दत्त, भगवान, मुन्शी 207
 दत्त, राय गणेश 220
 दत्त, दुर्गा 226
 दत्त, गणेश, मुन्शी 218
 दत्त, लाला भगवान 208
 दत्तात्रेयजी 26
 दमरिया, पीर 93
 दरवेश, आकिल शाह 96
 दशरथ, महाराज 12, 26
 दाऊद, मखदूम शाह 92
 दास, हृदयनाथ, मुन्शी 276
 दास, बाबा साहब राम, वैरागी 80
 दास, काली 130
 दास, कवीर 24
 दास, गिरिशचन्द्र 46
 दास, टेकचन्द 200
 दास, गणेश दत्त 279
 दास, गोकुल चन्द 195
 दास, गोपाल 185
 दास, गोसाँई विश्वम्भर, वैरागी 82
 दास, गोसाँई रघुवर 82
 दास, गोसाँई साधू राम, वैरागी 83
 दास, गोपाल 149
 दास, लाला भगवान 195
 दाद, मौलवी अल्ला 108
 दुबे, श्रीकान्त 68
 दुलहा, खास 90
 देव, शक्ति सिंह 15
 देव, करनारायण 28
 देव, हर सिंह 15-19, 22, 144

- देव, हरनारायण उर्फ भैरव सिंह 27
 देव, भव सिंह, राजा 21-22, 28, 144
 देव, भैरव सिंह, राजा 143
 देव, राधा क भण 269
 देव, राम सिंह 15
 देव, नरसिंह 14-15
 देव, नान्य 13-14, 21, 127, 138, 141, 146
 देव, नाग, महाराज 15
 देव, गांग उर्फ गंग देव, महाराज 14, 141
 धरणीधर, राजा 35
 धर, आशुतो 1 46
 धुवनारायण 24, 27
 नक़्शबन्द, मौलाना खान मोहम्मद 92
 नक़्शबन्द, मौलाना शाह बहाउद्दीन 88
 नन्दलाल उर्फ नन्दजी, मुन्शी 215
 नरसिंह 25
 नाथ, बद्री 165
 नार्थब्रुक, लार्ड 150, 163, 166
 नारायण, श्याम, मुन्शी 261
 नारायण, प्रताप, मुन्शी 265
 नारायण, वीरबल 29
 नारायण, कुलदीप, मुन्शी 267
 नारायण, किशन देव, मुन्शी 220
 नारायण, हरदीप, मुन्शी 274
 नारायण, राम प्रकाश 277
 नारायण, सूर्यदेव 171
 नारायण, लछमन, मुन्शी 214
 नारायण, लछमन, मुन्शी 216
 निभि, राजा 12
 निजामुद्दीन, चौधरी 267
 परलोकनाथ 260
 पद्मावती, रानी 145
 पाण्डेय, राम प्रसाद 76
 पाण्डेय, नरसिंह 76
 पाण्डेय, गोपीनाथ 225
 पाण्डेय, लाला कन्हैया लाल 229
 पाठक, धीरज नारायण 74
 पाठक, रूपनाथ 65
 पाठक, प्राणनाथ 66
 पाठक, बाबूजी 71
 पाठक, श्रीधर 66
 पाठक, संतो पी 62
 पाल, एडव्यू, 154
 पीर, दुधीला 91
 पुलस्त्यजी 26
 प्रसाद, यमुना 77
 प्रसाद, शम्भू 173
 प्रसाद, शारदा 165
 प्रसाद, काली, मुन्शी (मौजा बाघी) 211
 प्रसाद, काली, मुन्शी (मौजा रामपुर सेली) 263
 प्रसाद, काली, मुन्शी (जे.सी. अवध) 25
 प्रसाद, केवल, मुन्शी 219
 प्रसाद, महावीर (ए.एम. दरभंगा राज) 46
 प्रसाद, महावीर (कसबा दरभंगा) 278
 प्रसाद, महावीर, मुन्शी (मौजा भगवानपुर) 204
 प्रसाद, शिव 'सितारा ए हिन्द', राजा 20
 प्रसाद, किशुन, मुन्शी 276
 प्रसाद, हरि (द्वितीय), मुन्शी 272
 प्रसाद, हनुमान 171
 प्रसाद, भागवत 171
 प्रसाद, रामधारी, मुन्शी 268
 प्रसाद, रामनवमी, मुन्शी 265
 प्रसाद, सीतल, मुन्शी 265
 प्रसाद, दुर्गा, मुन्शी (मौजा मोरौल) 215
 प्रसाद, दुर्गा, मुन्शी (परगना हवेली दरभंगा) 275
 प्रसाद, देवी (रिलिफ सुपरीमटेन्डेन्ट सर्किल दरभंगा) 152

प्रसाद, देवी, मुन्शी (मौजा सरखोली) 263

प्रसाद, वीर, मुन्शी 209

प्रसाद, चौधरी जानकी 170

प्रसाद, नाथ, मुन्शी 275

प्रसाद, अयोध्या, मुन्शी (मौजा जकौन) 230

प्रसाद, अयोध्या (मुतालिका मुजफ्फरपुर) 182

प्रसाद, गणेश, मुन्शी 264

प्रसाद, घोरख, मुन्शी 217

प्रसाद, लाला काली 228

प्रसाद, लाला गंगा 228

प्रताप, प्रवत् 26-27

प्रजत, महाराज 13

पृथ्वीराज, महाराज 14-15, 25

फगफूर (कानती) 20

फरलाग, जेम्स 42, 46

फारूक, मुहम्मद, मुन्शी 265

फाहियान 20

फान्सिस्, ए. 154-155

फिच 32

फेनुकेन, एम. 47

फैजुद्दीन 38

फैजुल्लाह 38

बगधरू 25

बख्श, करीम 252

बख्श, नबी, मुन्शी 269

बख्श, अली, काजी 251

बड, डब्ल्यू.आई. 279

बद्रीनाथ "शबनम" 194

बद्रीनाथ, मुन्शी 236, 261

बहादुर, चौधरी रुद्र प्रसाद राय 231

बरकतुल्लाह 38

बरकतुल्लाह, काजी (मौजा सादीपुर) 255

बरनाड 164-165

बनर्जी, कैदार नाथ 47, 258

बर्न, जेम्स, लेफ्टिनेंट कर्नल 46, 48, 164-166

बलबन, सुलतान गयासुद्दीन 15

बायजीद, सैय्यद शाह 94

बाबर, जहीरुद्दीन मोहम्मद, बादशाह 27

बाबेल, सी.एच. 47, 49

बिसिलदेव, राजा 25

बिहारी, कुंज 154

बेन्टिक, विलियम, लार्ड 30

बेली, सी.एस. 47-48

बोखारी, मखदूम शाह जलालुद्दीन 91

बोस, त्रिलोकनाथ 261

बोस, रोमनाथ 263

बोस, चन्द्रशेखर 46

ब्रजनाथ, महाराज 26

ब्रन्ज, इलिएट 20

भट्टाचार्य, मथुरानाथ 52

भट्टाचार्य, शिरोमणि 52

भट्टाचार्य, गदाधर 52

भट्ट, गंगा 26

भारती, महन्थ मनसाराम 83

भोलानाथ, दीवान 190

भधुसूदन 46

भजुमदार, उमाचरण 259

भन्साराम 196

मनी, आर.सी., मेजर 46, 50

मनु 18

मरहूम, रहम खान 164

महमूद, सुलतान 15

महमूद, सुलतान नसिरुद्दीन 15

महथा, श्याम प्रसाद 181

महथा, बुलाकी लाल 183

महथा, राय नन्दीपत 149, 182

महत्था, राम अधिन 183
 महत्था, राम गुलाम 183
 महत्था, रामदयाल 181
 महत्था, चंडशेखर 126
 महीपनारायण, मुन्शी 208
 महादेवी, विश्वास 23,24
 महादेवी, लखिमा 23,24,143,146
 मलिक, मोहम्मद जायसी 28
 मलिक, सरवर खाजा सिरा 24
 मल्लिक, योगेन्द्र चन्द्र 48
 मार्टिन, जान, मेजर 160
 मित्र, काली कुमार 102
 मित्र, पूरनचन्द्र 260
 मिक्की, ए.डब्ल्यू, 154-155
 मिश्र, धर्मनारायण 79
 मिश्र, धनश्याम 66
 मिश्र, द्वारिका 55
 मिश्र, शशिनाथ 58
 मिश्र, प्राण 74
 मिश्र, प्राणधन 61
 मिश्र, इन्द्रजीत 78
 मिश्र, बबुए 70
 मिश्र, बाबूलाल 71
 मिश्र, बाल मुकुन्द 75
 मिश्र, ब्रह्मदत्त 76
 मिश्र, ब्राह्मनन्द उर्फ दुनी 75
 मिश्र, कृष्ण 67
 मिश्र, केशव 52
 मिश्र, कन्हैया 163,165
 मिश्र, मधुसूदन 61
 मिश्र, महादेव 74
 मिश्र, महावीर प्रसाद 271
 मिश्र, मोहन 75

मिश्र, मुत्तरी 61
 मिश्र, मनोहर (मौजा गन्धवार) 56
 मिश्र, मनोहर, पंडित (मौजा मिश्रटोला) 74
 मिश्र, त्रिलोकनाथ 77
 मिश्र, विष्णु 77
 मिश्र, चित्रधर 56
 मिश्र, चिरंजीव 67
 मिश्र, जितू लाल 75
 मिश्र, नित्यानन्द 77
 मिश्र, गिरिधारी 71
 मिश्र, हरिदेवन 76
 मिश्र, हीरालाल 64
 मिश्र, हरeram 68
 मिश्र, भरत 77
 मिश्र, भालिवाण 127,131
 मिश्र, भवानी दत्त, दीवान 37
 मिश्र, भवानीदत्त (मौजा चक्रवर्डीलिया) 76
 मिश्र, भवनाथ उर्फ अयाची दूबे 78,126
 मिश्र, भैया 68
 मिश्र, भैयू 57
 मिश्र, प्यारे 71
 मिश्र, पृथ्वीधर 188
 मिश्र, पक्षधर 52
 मिश्र, रघुवंश मणि 76
 मिश्र, श्रीनाथ 59
 मिश्र, राधा प्रसाद 177
 मिश्र, रामदत्त 74
 मिश्र, रामनाथ 78
 मिश्र, रासबिहारी 70
 मिश्र, राजा 55
 मिश्र, रजें 67
 मिश्र, सबलोक चन्द्र 75
 मिश्र, साधु 68

मिश्र, सदानन्द 64
 मिश्र, सदन 60
 मिश्र, छकांडी 78
 मिश्र, कृजमोहन 75
 मिश्र, वाचस्पति 51-52, 127, 131
 मिश्र, वैद्यनाथ 54
 मिश्र, वैद्यनारायण 73
 मिश्र, कुन्नी 75
 मिश्र, फतुही 64
 मिश्र, जयनारायण 74
 मिश्र, नन्नू 77
 मिश्र, अयोध्या नाथ 54
 मिश्र, अन्नतविहारी 76
 मिश्र, अटल विहारी 77
 मिश्र, गणेशदत्त (मौजा झंझारपुर) 64
 मिश्र, गणेशदत्त (मौजा बलाम) 60
 मिश्र, गोकुल 79
 मिश्र, गोपाल 63
 मिश्र, लालजी 74
 मिर्जा, अली, मुन्शी 272
 मुखर्जी, सिमलानन्द 155
 मुर्शिद, मौलवी सैय्यद मुहम्मद 276
 मुनि, वशिष्ठ 12
 मुनि, गौतम 123, 128, 133
 मैथी, लार्ड 150
 मेकन 155
 मेटकाफ, सी.बी. 47, 49, 164-166
 मेडी 155
 मेकडोनल, ए.बी. 142, 152, 164-166
 मोहम्मद, मौलाना सैय्यद दीवान शाह अली 88
 मोहम्मद, मौलवी फकीर 100
 मोहम्मद, मौलवी अबू 104
 टार्ट, वी.जी. 37

टेम्पुल, सर रिचर्ड 150
 टोडरमल 32
 ठाकुराइन, उर्वशी 129
 ठाकुर, खंदू 175
 ठाकुर, श्याम सुन्दर 38
 ठाकुर, शंकर 132
 ठाकुर, शुभंकर 32
 ठाकुर, बचकन 72
 ठाकुर, बटुक देव नारायण सिंह 176
 ठाकुर, कृष्ण सिंह 62
 ठाकुर, कृष्णमणि 72
 ठाकुर, मंगलादत्त 55
 ठाकुर, महिनाथ 34
 ठाकुर, महेश 29-30, 32, 50
 ठाकुर, मुकुन्द (मौजा सतलखा) 56
 ठाकुर, मुकुन्द नाथ (मौजा अथरी) 64
 ठाकुर, मनोहर 174
 ठाकुर, विद्यापति 53, 78, 128
 ठाकुर, विद्यानन्द 70
 ठाकुर, हरू 148
 ठाकुर, भैयाजी 58
 ठाकुर, भगवत 66
 ठाकुर, परमानन्द 32
 ठाकुर, पुरुषोत्तम 32-33
 ठाकुर, रामचन्द्र 32
 ठाकुर, रामलाल 26
 ठाकुर, सुन्दर 34
 ठाकुर, दुबे 29
 ठाकुर, चौधरी राजा 187
 ठाकुर, चान 29
 ठाकुर, नरपति 34
 ठाकुर, नारायण 33-34
 ठाकुर, अच्युत 32

ठाकुर, अगोरा 148
 ठाकुर, गणपति 53
 ठाकुर, गोविन्द 78
 ठाकुर, गोपाल (मौजा उजान) 65
 ठाकुर, गोपाल (पिता महेश ठाकुर) 32
 ठाकुर, गौरीपति 53
 याहिया, मौलवी मुहम्मद 271
 याज्ञवल्क्य 123
 युधिष्ठिर 9
 रंगलाल, मुन्शी 274
 रघु, महाराज 26-27
 रहीम, सी.बी. अब्दुल 273
 राम, बाबा राजा 81
 राम, तिलक (मौजा हुमायूँपुर) 231
 राम, तिलक, मुन्शी (मौजा रामदासपुर) 222
 राम, राय प्रसिद्ध 223
 राम, राजा लाला 190
 राम दीवान जीवन 235
 राम, गोसौँई तारादत्त 84
 राम, गोसौँई अनन्त 83
 राम, लाला मंगनी 223
 राम, लाला माधव 227
 रामचन्द्र (लेखक गोविन्दार्णव) 25
 रामचन्द्र, महाराज (अयोध्या) 12,26
 राठौर, जयचन्द, राजा 26
 राय, खमाजीत 198
 राय, सिधेश्वर दत्त 178
 राय, बेनीमाधव 260
 राय, मनसुख 199
 राय, शिताब, मुन्शी 265
 राय, हुकुमचन्द 155
 राय, प्यारे 80
 राय, पटन, मुन्शी 26

राय, रघुनन्दन 29
 राय, उमेश चन्द्र 259
 राय, वसन्त 199
 रूपनारायण 27,28
 रुद्रधर 26
 रौ, टामस 33
 लव 26
 लता, महेश्वर, महारानी 123,149
 लक्ष्मीधर 25
 लक्ष्मीनाथ, गोसौँई 81
 लक्ष्मीनारायण 48
 लाल, बिहारी 'फितरत' 6,193,269
 लाल, धर्म, मुन्शी 210
 लाल, धनुषधारी 231
 लाल, यदुनन्दन 186
 लाल, युगल किशोर 225
 लाल, शुभकरण 205
 लाल, झब्बू, मुन्शी 195
 लाल, झम्मन, मुन्शी 220
 लाल, बख्शी 232
 लाल, बृज बिहारी (वल्द हनुमान सहाय) 203
 लाल, बृजबिहारी, मुन्शी (मौजा शिवधा) 276
 लाल, बहतन, मुन्शी 194
 लाल, बोंके बिहारी, मुन्शी 272
 लाल, बन्धू, मुन्शी 210
 लाल, बनदारी, मुन्शी 268
 लाल, कमल, मुन्शी 273
 लाल, कोदई 230
 लाल, कुंज बिहारी (मौजा सिधवारा) 201
 लाल, कुंज बिहारी, मुन्शी (मौजा रायपुर) 266
 लाल, कन्हैया, मुन्शी 204
 लाल, मधुसूदन, मुन्शी 274
 लाल, माधव, मुन्शी 275

लाल, मोहर चन्द 229
 लाल, मुसाहेब 278
 लाल, मनहरन 39
 लाल, मनोरथ 217
 लाल, शिव, मुन्शी 221
 लाल, शिवरतन, मुन्शी 235
 लाल, शिवनन्दन 186
 लाल, बिहारी, मुन्शी (मौजा बिशुनपुर) 274
 लाल, विशुन चरण 222
 लाल, जिबू, मुन्शी 270
 लाल, निरिधारी 208
 लाल, हर्षमरन 197
 लाल, भेषधारी 201
 लाल, प्यारे 236
 लाल, परलोध, मुन्शी 213
 लाल, राय बन्धू 202
 लाल, राय गोबरधन 185
 लाल, राम टहल, मुन्शी 273
 लाल, रामचरण 235
 लाल, रौशन, मुन्शी 197
 लाल, रतन, मुन्शी 211
 लाल, दर्शन, मुन्शी 269
 लाल, छत्रधारी 231
 लाल, दखिनी, मुन्शी 211
 लाल, छहू, मुन्शी 278
 लाल, दरवारी (मौजा ओस्थावा) 199
 लाल, दरवारी, मुन्शी (मौजा सौधू मुबारकपुर) 209
 लाल, दारोगा चिन्तामन 235
 लाल, छेदाली 277
 लाल, छगन 186
 लाल, चुन्नी, मुन्शी 234
 लाल, फूलचन्द, मुन्शी (मौजा बलिया) 200
 लाल, फूलचन्द, मुन्शी (मौजा पैगम्बरपुर) 281

लाल, जमीयत, मुन्शी 221
 लाल, जगमोहन (मौजा बुदनपुर करस, पतभतसल्ला) 216
 लाल, जगमोहन, मुन्शी (मौजा पदमोल) 213
 लाल, नन्दकिशोर, मुन्शी 272
 लाल, नन्दन 181
 लाल, अखौरी 216
 लाल, अमृत, मुन्शी 234
 लाल, आशा, मुन्शी 218
 लाल, अकध बिहारी (मौजा हुसैनपुर) 225
 लाल, अकध बिहारी (मुजफ्फरपुर) 209
 लाल, अकध, मुन्शी (मौजा चान्दपुरा कलौ) 212
 लाल, अनन्त, मुन्शी 210
 लाल, गौर सहाय, मुन्शी 280
 लाल, लाल बिहारी, मुन्शी 279
 लाल, लाला बीजू 198
 लाल, लाला बेचू "शीरी जुवान" 211
 लाल, लाला बनवारी 199
 लाल, लाला महंगू 190
 लाल, लाला माधो 80
 लाल, लाला मनक 205
 लाल, लाला चिन्तामन 229
 लाल, लाला राम चरण 216
 लाल, लाला सुन्दर 230
 लाल, लाला उद्धम 232
 लाल, लाला जगत 225
 लाल, लाला अलोछ 228
 लाल, लाला गणेशी 229
 लाल, लाला गोपाल 110
 लाल, लाला गुमानी 230
 लाला, धनीराम 232
 लाला, मुरलीधर 227
 लाला, किरतचन्द 227
 लाला, परमानन्द 208

लाला, रीतागल 189
 ली 47-48
 लियोनर 34
 लिटन, जनाव नवाब बाईसराय 5,166
 लोहणी, मोवारक खाँ 24
 लोदी, इब्राहिम 24,27
 लोदी, बहलोल 23
 लोदी, सिकन्दर 24
 लोलीन, जार्ज डब्ल्यू 46
 लहाब, हाफिज अब्दुल 139
 लरकतुल्लाह, मखदूम शाह 85
 लदूद, मौलवी सैय्यद अब्दुल 268
 लदूद, मौलवी अब्दुल 106
 लायज, सैय्यद मुहम्मद 270
 लालिनी 123
 विश्वम्भर 261
 विक्रमपित्त, महाराज 9
 विघ्न 26
 व्याराजी 12
लत्तारी, मखदूम शाह दानियाल 90
 लत्तारी, मखदूम शाह फौजाज 95
 लत्तारी, मखदूम शाह अब्दुरहमान 90
 लहीद, काजी सादुल्लाह 93
 लहाबुद्दीन, मौलाना सैय्यद 87
 लवीरी, मौलाना 32
 लफी, मौलवी मोहम्मद 106
 लाल, खूरम अली 274
 लाल, नीर जाफर 240
 लाल, भालाना मोहम्मद बहराम 99
 लाल, मौलवी मोहम्मद ईमान 98
 लाल, मुबारक 23
 लाल, मुहम्मद हसीब 249
 लाल, मुहम्मद हुसैन अल-मलकय-ब-साहबजादा 237

शाह, सुलतान मोहम्मद 23,24
 शाह, सुलतान फिरोज 24
 शाह, सुलतान सलीम 28
 शाह, बजारत अली उर्फ गियो भुलन 245
 शाह, नजमुद्दीन 254
 शाह, अब्दूल लतीफ माली 91
 शाह, अमजद हुसैन 271
 शाह, अहमद हुसैन 251
 शाह, आलम बादशाह 31
 शाह, अजीमुद्दीन 254
 शाह, गुलाम मुस्तफा कादिर 96
 शाही, कृष्ण प्रताप, महाराज 47
 शाहजहाँ, बादशाह 33,139
 शिवशाम, पंडित 26
 शुक्ल, हरचरण 174
 शेख, एकबाल अली 276
 शेख, इब्राहिम हुसैन 274
 शेख, इकबाल हुसैन 278
 शेख, इकबाल अली (मौजा रसूलपुर) 279
 शेख, इनायत अली (मौजा सैदपुर) 277
 शेख, इनायत अली 277
 शेख, मोहम्मद 32
 शेख, मुहम्मद यासीन 242
 शेख, मुहम्मद मुनीर आलम 276
 शेख, मुहम्मद सादिक 244
 शेख, मुहम्मद, मुन्शी 272
 शेख, गियो जान 255
 शेख, रियासत हुसैन 286
 शेख, सिराजुद्दीन हुसैन 244
 शेख, निजामुद्दीन 256
 शेख, हश्मत अली उर्फ मुल्ला जाह 246
 शेख, हसन खान 277
 शेख, हफाजुद्दीन हुसैन 277

शेख, हुजूर अली 243
 शेख, राजनगर अली 243
 शेख, सखावत अली 279
 शेख, साहब जान 255
 शेख, सुबहान अली 275
 शेख, सलामतुल्लाह 266
 शेख, वझारत अली 266
 शेख, वाएजुद्दीन हुसैन 243
 शेख, वाजिद हुसेन, मुन्शी 270
 शेख, फईयाजुद्दीन 280
 शेख, फौजी 32
 शेख, फजल करीम 267
 शेख, तबारकुल्लाह 274
 शेख, तराहुक अली 257
 शेख, जाफर अली 246
 शेख, नुसरत अली 248
 शेख, नूर अली 262
 शेख, अब्दुल शफ़्फ़र 239
 शेख, अमजद अली 265
 शेख, अहमद हरान 239
 शेख, अहमदुल्लाह 256
 शेख, अली खान 276
 शेख, गुलाम हुसैन 257
 शेखसाह 28
 श्यामसुन्दर, महाराज 79
 श्रीचन्द 196
 श्रुतश्रवा 26
 सईद, अबु, काजी 246
 सखावत अली, मुन्शी 267
 सलाह, मौलवी मोहम्मद 98
 साही, मौलाना सैय्यद मोहम्मद 87
 सदरुद्दीन, मुन्शी 280
 सदानन्द 221

सरमस्त, मखदूम शाह अबूल क़तह 90
 सरमडन, सी.आर. 155
 सहाय, बालगोविन्द, मुन्शी 262
 सहाय, बजरंगी 224
 सहाय, मनराज 278
 सहाय, शिव शंकर, मुन्शी 220
 सहाय, शिव 135
 सहाय, हिम्मत, मुन्शी 272
 सहाय, विश्वनाथ 233
 सहाय, रघुवंश (मौजा जीतापुर) 224
 सहाय, रघुवंश, मुन्शी (मौजा शुभकरपुर) 197
 सहाय, रघुवंश, मुन्शी (मौजा बेलरार) 264
 सहाय, रघुनाथ, मुन्शी 219
 सहाय, राय गिरिधर 224
 सहाय, राम बल्लभ, मुन्शी 280
 सहाय, राम अनुग्रह 269
 सहाय, जय गोविन्द, मुन्शी 269
 सहाय, नाथ, मुन्शी (मौजा पदमौल) 267
 सहाय, नाथ, मुन्शी (मौजा सहर्दई) 202
 सहाय, गंगा, मुन्शी 218
 सहाय, गोविन्द, मुन्शी (मौजा बुरहान) 219
 सहाय, गोविन्द, मुन्शी (मौजा रामदासपुर) 222
 सहाय, गोविन्द, मुन्शी (मौजा सरखोला) 268
 सहाय, लाला बजरंगी 229
 साही, झूटन 171
 साही, भिखारी 175
 साही, विशुनदेव नारायण 172
 साही, राम किशुन 175
 साही, दोना 174
 साही, चौधरी नाथ वरुण 170
 साही, गन्धर्व नारायण 174
 साहु, शिव सहाय 169
 साहु, विश्वेश्वर लाल 160

- साहु, राय बनवारी लाल, बहादुर 47,184
 साहु, राय गोवर्धन लाल, बहादुर 47,160
 सावर 154
 सिंह, धर्मलाल, मुन्शी (मौजा अंडरा चकला गोरील) 205
 सिंह, धरम लाल, मुन्शी (मौजा भटोली) 207
 सिंह, रुद्र, महाराज 40,44,134,142
 सिंह, खडग 29
 सिंह, श्याम बिहारी 175
 सिंह, प्रताप, राजा 36-37,43
 सिंह, ठाकुर प्रसाद 180
 सिंह, ईश्वर नारायण 260
 सिंह, बखतौर 196
 सिंह, बृजकुमार, मुन्शी 273
 सिंह, बहादुर 204
 सिंह, बूंदी 179
 सिंह, कृष्ण, राजकुँवर 39
 सिंह, काली प्रसाद 177
 सिंह, महेश्वर बख्स 47
 सिंह, महेश्वर, महाराज 39-42
 सिंह, माधव, राजा 36-38,129
 सिंह, मोसाहेब 180
 सिंह, मनमथ 29
 सिंह, शिशिर 29
 सिंह, शिव प्रसाद उर्फ लछमन प्रसाद 172
 सिंह, शिव सहाय 213
 सिंह, शिव सहाय, मुन्शी 198
 सिंह, शिव, महाराज 22,23,53,128,141-148
 सिंह, शिवराजनन्दन, राजा 47,170
 सिंह, शिवनाथ, मुन्शी 212
 सिंह, शिवनारायण, मुन्शी 203
 सिंह, बिहारी 179
 सिंह, किरत (कीर्ति), राजकुमार 39,44,164,168
 सिंह, किर्ती नारायण 180
 सिंह, मित्रजित 178
 सिंह, रितबरन 225
 सिंह, विष्णु 35
 सिंह, विक्रमजीत, मुन्शी 261
 सिंह, चिन्तामणि 178
 सिंह, नितेश्वर, महाराज कुमार 167
 सिंह, गिरिवारी 44,164,166,168
 सिंह, हंसराज 171
 सिंह, हर प्रसाद, मुन्शी 271
 सिंह, हरवल्लभ नारायण, राजा बहादुर 179
 सिंह, हुकुम नारायण, महाराज कुमार 47
 सिंह, हनुमान 172
 सिंह, भगवानदत्त 180
 सिंह, परमेश्वरी प्रसाद नारायण 169
 सिंह, पदम 22,24
 सिंह, पुण्यपति 44
 सिंह, रघुनन्दन, राजा 166,169
 सिंह, रमापति 169
 सिंह, रमापति, राजकुमार 39,44
 सिंह, राय मर्दन 189
 सिंह, राघव (मौजा बिरई) 180
 सिंह, राघव, राजा 34-36
 सिंह, राम शरण, मुन्शी 262
 सिंह, राम प्रसाद 181
 सिंह, राम बरस 173
 सिंह, राम भरोस 271
 सिंह, राम चरण 179
 सिंह, राम गोविन्द 234
 सिंह, राम, मुन्शी 264
 सिंह, रामाधीन, मुन्शी 208
 सिंह, रामेश्वर, महाराज कुमार 42,48,168
 सिंह, रामनन्दन प्रसाद 175
 सिंह, राज कुँवर (मौजा करताहा) 277

सिंह, राज कुँवर, मुन्शी (मौजा कल्याणपुर) 278

सिंह, राज नारायण 177

सिंह, राज आनन्द किशोर, महाराज बहादुर 47

सिंह, सोमपति 44

सिंह, सोमरस 172

सिंह, सुरेश्वर, महाराज कुमार 41,44,48

सिंह, उदित नारायण 180

सिंह, उजियार 204

सिंह, छत्र, महाराज 39-40,133

सिंह, दौलत 178

सिंह, दुर्गा प्रसाद 175

सिंह, दुर्गादत्त 44,164,166,16

सिंह, देव, राजा 17,22-23,53,141

सिंह, वृज कुमार, मुन्शी 234

सिंह, वासुदेव 40

सिंह, चौधरी गुणवान 170

सिंह, चौधरी बहादुर 232

सिंह, चौधरी बाबू राम प्रसाद 173

सिंह, चौधरी बैजनाथ नारायण 177

सिंह, चौधरी कन्हैया 174

सिंह, चौधरी हेम नाथ 232

सिंह, चौधरी राम नाथ 232

सिंह, चेत नारायण, मुन्शी 214

सिंह, फेकन 172

सिंह, जय प्रकाश, महाराज बहादुर 47

सिंह, जीव लाल, मुन्शी 222

सिंह, जोड़ावन, मुन्शी 195

सिंह, नरेन्द्र, राजा 35-36,145

सिंह, नाजिर उदान 216

सिंह, नन्दलाल, मुन्शी 220

सिंह, ओमराव बहादुर 181

सिंह, अवध बिहारी नारायण 176

सिंह, टंक नारायण, राजा 178

सिंह, गणेशदत्त 40,44,168

सिंह, गोपेश्वर, महाराज कुमार 41,44,48,164,166-167

सिंह, गोपाल नारायण 176

सिंह, गौर प्रसाद, मुन्शी 268

सिंह, गौर वरुण, मुन्शी 196

सिंह, गोविन्द, राजकुमार 39-40,44

सिंह, गुणेश्वर, महाराज कुमार 41,44,48,164,166-167

सिंह, लक्ष्मीश्वर, महाराज बहादुर 7,42,43,47,49,51,123,128,164

सिंह, ललित नारायण 180

सिंह, लाला प्रेम नारायण 215

सिंह, लाला बोध सेन 110

सिंह, लाला महाराज 233

सिंह, लाला दिलजीत 228

सिंह, लाला रघुवीर 200

सिंह, लाला रघुवीर दयाल 228

सिंह, लाला रघुनाथ 207

सिंह, लाला रमन 233

सिंह, लाला सुख लाल 198

सिंह, लाला छत्र 199

सिंह, लाला गौर सहाय 213

सिंह, लाला गुलाब राय चौधरी 230

सिंह, लछमन, कुँवर 154

सिकन्दर, सुलतान 21-22

सिसिल, बेडन 162

सिपल, सिडन 150

सिराजुद्दौला 5

सीताराम, मुन्शी 261

सीलानी, राजा शाह 24

सीरध्वज 12

सुर्यवंशी, इन्द्राकु, महाराज 12

सुबहानुद्दीन मौलवी 109

सूफी महम्मद शाह 89

सैयद, मेधा दयाल 213

सेवक, लाला किशुन 200
 सेन, नत्र 26
 सेन, लक्ष्मण 10-11
 सेल्यूकस 21
 स्वामी, रमानन्द 24
 रिमथ, जी एच. 155
 हई, मौलवी सैय्यद अब्दुल 106
 हक, मौलवी मुहम्मद नूरुल 264
 हक, मौलवी फजल 107
 हक, चौधरी इजहानुल 252
 हश्वा, राजा 137
 हनीफ, मौलवी मुहम्मद 270
 हन्दी, ए.आर. 152-153
 हरमैन, हाजी 91
 हर्मर्घन, राजा 12
 हसन, मौलवी सैय्यद मुहम्मद मुर्शिद 'कामिल' 103, 163-164
 हसन, मौलवी सैय्यद अमीर 267
 हसन, मौलवी सैय्यद अली 166
 हसन, मौलवी सैय्यद अली 264
 हसन, मौलवी अमीर 101
 हसन, मौलवी अली उर्फ अच्छे साहब 273
 हसन, मुल्ला अबुल 97
 हसन, अली, मुन्शी 265
 हाजी, हकीम मोहम्मद 109
 हुमायूँ, बादशाह 27-28
 हुसेन, हिदायत, मुन्शी 272
 हुसेन, निसार, काजी 252
 हुसेन, हाजी शंख बदीउद्दीन उर्फ शंख बदल 244
 हुसेन, सैय्यद तालिब 254
 हुसेन, सैय्यद तजमुल 264
 हुसेन, चौधरी मुहम्मद 249
 हुसेन, चौधरी तजजमुल 270
 हुसन, फकरुद्दीन, मुन्शी (मौजा अबाबकपुर) 280

हुसेन, फकरुद्दीन, मुन्शी (मुख्तार मुजफ्फरपुर) 272
 हुसेन, फरहत, मुन्शी 265
 हुसेन, जहुरुद्दीन, काजी 250
 हुसेन, अलताफ, मुन्शी 279
 हुसेन, मौलवी कमरुद्दीन 253
 हुसेन, हकीम सैय्यद विलायत 105
 हुसेन, हकीम सैय्यद तजमुल 106
 हुसेन, हाफिज सैय्यद साबिर 93
 हुसेन, भख्दूत शाह सुलतान 17, 86
 हुसेन, मौलाना शाह रियाजुद्दीन 101
 हुसेन, मौलवी शरफुद्दीन 98, 139
 हुसेन, मौलवी इलताफ 101
 हुसेन, मौलवी मनीरुद्दीन 100
 हुसेन, मौलवी तफज्जल 99
 हुसेन, मौलवी अशरफ 105
 हुसेन, सैय्यद शाह फजल 93
 हुसेन, सैय्यद शाह तालिब 92
 हेस्टिंग्स, कारेन 31
 हंदायतुल्लाह, मौलाना 97
 हैबत, सैय्यद शाह मोहम्मद 94
 हदयनासयण 24

— • —
हिन्दी अनुवाद
समाप्त
— • —

Aina – i – Tirhut

(Urdu Text)

تاریخ الفطرب و طبیبان جسکو

محقق و مثال جامع عالم و کمال جناب ابو بہار علی صاحب تخلص فطرب کیل

عدالت نسفی در جنگہ ضلع در جنگہ نے نہایت تحقیق و دقیق کے ساتھ لکھا

حسب الحکم

عالی جناب عالی القاب اچھے سنگہ بہار میں غلام در جنگہ ضلع در جنگہ داماد عالم

بحسن سعی فراوان جناب خاں محمد عبد الصمد صاحب شیعہ محمد علی صاحب عالم

۱۸۸۲ء

مطبع ہمایوں لکھنؤ

بجز خدای که در میان ما و شماست و این است که

کمال جواب تالیف لطیف بیابان بهای اصحاب متخلص و کمال است در شرح و تفسیر بحکمی

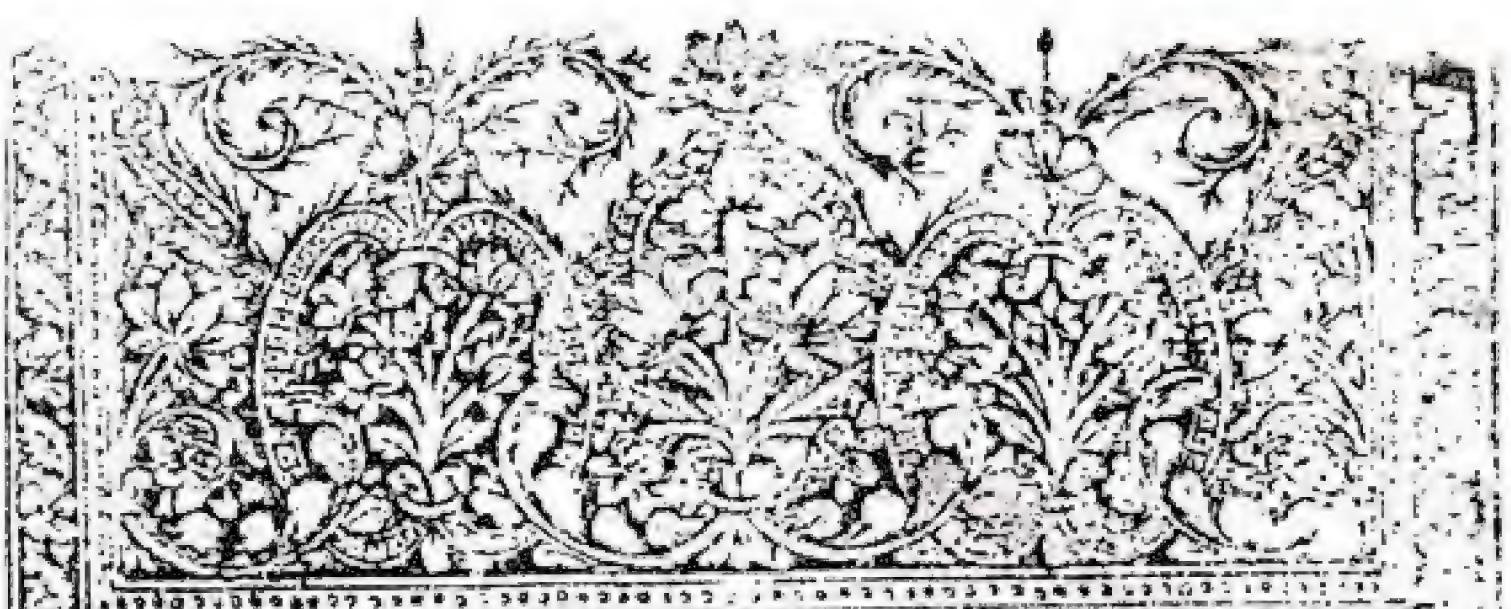
تذکرہ کمالیہ

مردود

منسب ما و الاثنان على الشاب المحمدي شكه في اني هيا و ام القبايل عظم و حشبه ضلع در

در طبع کرمها که طبع طبع نور عاقلان

بسم اللہ الرحمن الرحیم

ہزاروں شکر اور آفریدگار کے کہ جس نے اپنے دست قدرت سے ہم کو خلعت ہستی پہنایا اور کسوت
زینت عجل و شعور و قوت باصرہ و سامعہ و لامسہ و ذائقہ و اس خمسہ ظاہری سے سرفراز
فرمایا اور بکواسیے بادشاہ طویل الشان کا جسکی سلطنت بہم جہت آمین دلہن حکومت و انصاف سے
مسموم ہو اور دھوکا روئی سے حکومت سلاطین بنود و اہل اسلام کی ایک تعصب مہی و جبر و ظلم
نامناسب کے خالی نہیں تھی و وہ ہر محکوم نہایا ہم سخی زبان سے اقرار کرتے ہیں کہ یہ سلطنت اس زمانہ
میں گویا سلطنت آسمانی ہے کہ اس سلطنت میں بلا کا خد مذہب و اہل مذہب و توہم مثل بادشاہ حقیقی کے
ایک ہو گا و جم و حفاظت و انصاف و ترقی عام و مال و دولت سے تمام عباد کو شملت حالتوں پر
پرورش کی جاتی جو ہم سچے دل سے شکر گزار ہیں جناب ملک معظمہ انگلستان بقیر منہ کے کہ اوکے
انتخاب و سلطنت کی بدولت نہایت عافیت و آرام سے ہم اوقات بسر کرتے ہیں اور ہر وقت
توفیق باد و دولت و اقبال کہ جناب ملک معظمہ کے دم بھر کے میں خداوند کریم جناب ملک معظمہ انگلستان
کیسے بندہ اور اوکے پاس آفت و یاز و دیو کی آفت ایسے میرا اور اور فرزندوں کی سلامت رکھے کہ
وہ روزگار سے جند و ستانی برائی ہو کہ سایہ حفاظت میں ظاہر اور شکر گاری یہ رسائی غائبانہ

سے محترم ترین و درجہ اول میں جناب نوب و لیلہ لارڈز میں مناسب بلور گورنمنٹ
 ہند اور جناب نوب شیلی ایڈن صاحب گورنر ہند اور شنگار دامت قبالہما کے کہ اوائل ہندوئی کے
 پانی کے چتر کاوتے درخت اید کارنایا ہند کے پھولتا اور پھلتا ہوا اور کشت اید سم سہو
 زہنہ نصیب ہلوگ رعایا ہند کے کہ ایسے حکام میں عادل داد گر رحیم و کریم رعایا پرور
 تحت حکومت میں اوقات بسر می کرتے ہیں اور دم عدالت گتہ ہی و داد رتی کہ ہر تہمین

اس تاریخ کی تالیف کا سبب

بندہ ہیچدان بہاری لال متخلص بفطرت لدا بوجیشن لال بن منشی نہرن لال بن منشی
 سروپ سنگ قوم کا ایسے سری با سب ساکن اور زمیندار قصبہ برہنگہ ضلع دہلینگہ وکیل ہست
 منشی و ہنگہ حضور میں صاحبان علم و ہنر اور مالکیان دانش و پیش کے عرس کرتا ہوا کہ بتدا
 شعور سے اس ہیچدان کہ ہا کو تاریخ کی کتابوں کے دیکھنے کا شوق رہا یہاں تک کہ اکثر کتابیں
 اس فن کی دیکھیں اور پڑھیں اور سنیں اکثر مجلسوں میں جہاں دس پانچ آدمی ذمی علم شائقان
 سماعت واقعات سلاطین سلف جمع ہوئے راقم کو تکلیف بیان کی دی گئی جو کچھ طلب یا کہ
 مناسب مقام یا دایا بیان کیا اگر سب ذکر وجہ تسمیہ تربت و تربت کے راجگان اور امیران اور
 ریسان اور شائخان اور مخدومان اور عالمان اور شرفا و نجبا اور تعمیرات قدیم و تالاب وغیرہ
 زمانہ سلف و قدیم کا پیش ہوتا تھا تو بہ سبب ناواقفیت کے کچھ بیان نہ کر سکتا تھا اس سبب
 بہت مقتضی اس بات کی ہوئی کہ سکودریافت کیجیے اور ایک کتاب میں لکھیے کہ جو لوگ
 اس زمانہ میں موجود ہیں یا آئندہ کو ہوں ان کو واقفیت ہو اور صفحہ روزگار پر یاد دہارے
 اس واسطے باوجود تعلق و سروکار پیشہ و کالت کے کہ اس غلبہ میں فرصت نہایت کم ہوتی ہے

اور مہلت کتاب بینی و مدارک و تحقیقات مقامات علمی کی نہیں ملتی ہو پڑی کو شش شون و مختون
 اور جانشانیوں سے پانچ برس میں یہ تاریخ لکھی گئی ہے چہ نیکو و شاعیت کا را لگی ہمسار
 ازین نقد عالم تھی بد وقت تحریر اس کتاب کے راقم کے پاس تواریخ فرشتہ و سیر المتاخرین
 و جام جهان نما و تاریخ آئینہ نما و تاریخ آثار الصنادید و تاریخ چین و احسن التواریخ یعنی تاریخ
 صوبہ اودھ و جامع التواریخ و تذکرہ جہانگیری و آئین اکبری و مفتاح التواریخ و تاریخ شارہ
 و تواریخ تالیف شمشاہی و تاریخ تلج الاقبال و زبدۃ التواریخ و چند تواریخ انگریزی و اخبارات
 و مستلزمات موجود تھیں جو کچھ مضمون مناسب و کتابوں میں پایا منتخب کر کے ہمیں لکھا
 باقی مضامین جو ان کتابوں میں نہیں پائے گئے ان کو ہر قوم و ہر قسم و ہر علم و ہر ہنر و ہر مشیہ
 و ہر منصب کے معتبر و راست گو واقف کاران کہن سال سکے دریافت کر کے لکھا اور سلسلہ نسب
 و تاریخ ولادت و ریاست و وفات و غیرہ امور ضروریہ راجگان تربیت کا دفتر سے چھکار
 برہمنان متحمل و اور دیگر واقف کاران سال سے تحقیق کر کے قلمبند کیا گیا و کیفیت مخدومان
 و مشائخان و رؤسا و علما و پنڈتان و زمینداران و شریفان ہر فرقہ و ہر قوم کی مشائخان
 و عالمون و پنڈتون و رئیسوں و شریفوں و زمینداروں سے دریافت کر کے لکھی گئی
 و رہائش تک راقم سے ممکن ہو سکا و ہائیک مطابقت سمت اور سا کہ ہو و جبری اور فیصلی اور
 عیسوی کی گئی اور جهان نہیں ہو سکا قلم انداز کیا گیا اور راقم نے اپنی دانست میں اس کتاب
 کی تحریر میں کہیں دشمن دروغ اور فضول کو راہ نہیں دی ہوا جو کچھ لکھا ہے اپنے طور پر راست
 درست سمجھ کے مرقوم کیا ہے و تعصب کو اس کتاب سے سروکار نہیں ہوا اور راقم کو جن لوگوں
 کے سبب نسب و حالات شرافت و نجابت نہاندانی سے آگاہی نہیں ہوئی ان کا احاطہ نہیں

محنت و جانفشانی پانچا فرما کر عیب پوشی فرماوین زبان طعنہ کی دراز نہ کریں دروازہ شکایت
کا باز نہ کریں کہ اگر انسان مُرکب کافین الخطاء والذنیان مشہور ہو جس طرح عیب پوشی شیوہ
دانش وران ہے اور اس کتاب کا نام تاریخی جس سے ۱۹۲۷ء است نکلتا ہے تو تاریخ انصاف
رکھا اور مشہور نام کا آئینہ تربیت ہے۔

پہلے حصہ میں وجہ تسمیہ تربیت کیفیت آبادی شہر و محکمات اور احوال راجگان سرف تازمانہ
مسند نشینی ہمارا پچیسویں گیارہ اور قاعدہ شادی برہمنان تحمل کا بیان۔
دوسرے حصہ میں پنڈتوں ویدک یعنی وید کے جانتے والے و مانگسک یعنی مانگے
جانتے والے و نیاک یعنی نیائی کے جانتے والے و بیا کرن یعنی عالم بیا کرن کے جانتے
والے و جوتشی یعنی نجوم کے جانتے والے و کبشیر یعنی شاعر و فخرائے قوم ہند و بزرگان
و مندرمان و مشائخان و عالمان قوم مسلمان و اہل قبولہ کا رسمہ کا بیان ہے۔

تیسرے حصہ میں جغرافیہ و کیفیت انتظام قحط ضلع تربیت اور تقسیم ضلع تربیت پر دو حصہ
و حقیقت اہتمام شریف آوری نواب دلیہ کے گورنر جنرل بہادر ورونداد ناٹھیکا بنظر پور
و کیفیت اجراء سلسلہ ریلوے مذکور ہے۔

چوتھے حصہ میں اُمر اور وسوسا و شرفا و زمین داران و وکیز و مختاران زری عزت کی شرافت
و عزت و لیاقت و پیشہ و وضع کا بیان ہے۔

خاتم تاریخ کے فائدوں کے بیان میں

مذکور تاریخ کا ناموں سے جتنے جتنے اسکے باب سے بڑے بڑے باریک و نامن و کمند و پیشہ

جذہ مشر کے جلوس کا سال جاری تھا تین ہزار پینتالیس سال گجک میں مہاراج کبریا جیت سے
 شروع سال جلوس سے اپنی سمت قائم کی اور مطابق کرنے سے نہ عیسوی و سمت کے
 معلوم ہوتا ہے کہ سمت شاؤن سے نہ عیسوی و سمت ایک سو پچیس مطابق ہے عیسوی
 راجہ سالباہن کا سا کہ سمت چھ سو و ناسی میں جو مطابق سنہ عیسوی کے ہوتا ہے جب
 محمد مصطفیٰ صلی اللہ علیہ وسلم مسلمانوں کے پیغمبر نے غرہ ماہ ربیع الاول روز دوشنبہ کو مکہ
 منورہ سے مدینہ منورہ کو ہجرت کی اور بارہویں ربیع الاول روز جمعہ کو مدینہ میں پہنچے اسی
 سال میں غرہ محرم روز جمعہ یعنی ۱۶ جولائی سنہ عیسوی سے نہ ہجری قائم ہوا چونکہ مدار
 قرار و اداس سنہ کا بحساب قمری مہینوں کے تھا اس واسطے کہ اسے شمسی یعنی ہندی مہینوں
 کے حساب پر ٹیک نہیں ہوتا تھا اسلئے سنہ ہجری میں محمد جلال الدین اکبر بادشاہ کے عہد میں
 نہ ہجری باعتبار ہندی مہینوں کے نہ فصلی قرار دیا گیا یعنی سنہ ہجری میں نہ فصلی مہینے
 تھا بعد اس کے سبب بلناس یعنی ماہ لوند کے کم و بیش ہوتے ہوتے اس وقت تک یعنی سنہ
 فصلی و سنہ ہجری و سنہ عیسوی کے نہ ہجری اور فصلی سے نو دس برس کا فرق ہو گیا
 اکبر بادشاہ کے عہد میں اہل دفتر نے باورسار سے اور اہل تحصیل نے ماہ کنوا سے سنہ فصلی
 قائم کیا و سمت چتر پوچاس نہیں فصلی و سمت چھ سو کا و ن مطابق سنہ فصلی میں نہ شکر شروع ہوا
 اور تارخ بن میں لکھا ہوا ہے کہ سنہ عیسوی میں جبکہ مطابق سمت ہوتا ہے ہجری تارخ
 بکا لہ میں لیا تھا اس وقت بکا لہ میں دو یا سیر کی اولاد راج کرتی تھی اوکے زمانہ میں ایک قسم
 کا سال شروع ہوا تھا کہ وہ اکبر بادشاہ کے عہد میں موقوف کر دیا گیا جس وقت بختیا رنجی بکا لہ
 میں لیا تھا اس وقت بکا لہ میں دو یا سیر کی اولاد راج کرتی تھی اوکے زمانہ میں ایک قسم
 کا سال شروع ہوا تھا کہ وہ اکبر بادشاہ کے عہد میں موقوف کر دیا گیا جس وقت بختیا رنجی بکا لہ

تخت نشین کے لئے اگرچہ تمام سال کو نما نہیں ہو مگر تحقیقات کرنے سے معلوم ہوا کہ سنت عبادت
سنت نہیں و سنت مہجری و سنت عیسوی میں یک نیا سال جسکا نام سنگ ہو گا اورین قائم ہوا تھا
مشتور ہو رہا ہو کہ سال سنگ قائم کیا ہوا راجہ کشمن سین کا ہو مگر مطابقت کرنے سے سنت و
سنت عیسوی نے یہ بات صحیح نہیں پائی جاتی ہو کہ واسطے کہ سنت عیسوی میں حسب وقت بختیاری
ہنگامہ میں گیا تھا اور سو وقت سمیت تھا اس حساب سے چورانوے برس کا فرق ہوتا ہوا اور چودہ
برس راجہ کشمن سین کی پیدائش کے قبل سال سنگ کا قائم ہونا ثابت ہوتا ہو مگر عقلاً اس مقام
پر یہ کہا جاسکتا ہو کہ سال سنگ راجہ گاہگ سین جد راجہ کشمن سین کے عہد میں قائم ہوا ہو گا
کیا دیکھتے وقت میں یا راجہ برہمین پدر راجہ کشمن سین کے عہد میں جو وہ بارہ برس تک سند
راجہ کی پشت پٹھے تھے جاری نہیں ہوا راجہ کشمن سین نے اوسکو جاری کیا ایسے مشہور غلام ہو
کہ سال سنگ جاری کیا ہوا راجہ کشمن سین کا ہو۔

ابتداء تاریخ

بشن پوران میں مسئلہ مہاتم کے چھٹے حصہ میں بیاس جی نے لکھا ہو کہ راجہ نبی مہاراج کچھوک
سورج نبی کے بڑے بیٹے تربت کے راجا تھے اور سو وقت یہ تربت ریخت و عبادت
یعنی تپشیا کرنے کی جگہ مشہور تھی بسٹ من نے راجہ نبی کے حق میں بد دعا کی اور وہ انتقال
کر گئے اور سو وقت تک راجہ نبی کی کوئی اولاد نہ تھی تب بسبب لاولدی راجہ نبی کے سونوں نے
اونکی لاش کو منتر پڑھ کر ہاتھ سے لاش کر لی شرم کی قدرت پروردگار سے اوس لاش سے
ایک لڑکا نکلا ہوا سونوں نے اوس لڑکے کا نام میتہ رکھا جب راجہ میتہ سن بلوغ کو پہنچے تب
اس تربت کا نام اپنے نام پر متلا رکھا۔ مسئلہ کا سابق نام ہوا لائیر بگست و نامیا تربت

تیرگات کی وجہ تسمیہ یہ ہو کہ سنسکرت میں تیر دریا کو کہتے ہیں و سبکیت یعنی وقت ہونے کے اثر
چونکہ اس ضلع میں چھوٹے بڑے دریا کثرت سے واقع ہیں اسلئے نام اسکا تیر سبکیت ہوا چنانچہ
دوسرے دریا میں مستلما مہاتم کے یہی وجہ تسمیہ لکھی ہوئی ہوا اور ترسبت کی وجہ تسمیہ یہ ہو کہ اس
ضلع کے بہن لوگ بڑے وید و پجرو وید و شام وید و تینوں وید بجاتے تھے اور ان تینوں وید
اگن بدھ کے کرم میں ابھوت دیتے تھے یعنی ہوم کرتے تھے اسلئے اسکا نام تریا مہت ہوا
رفتہ رفتہ ترسبت کر کے مشہور ہوا۔

راجہ مہیہ کے دو بیٹے تھے بڑے بیٹے کا نام سر پھوج اور چھوٹے بیٹے کا نام کوسندھوج تھا
جب اچھوتی نے وفات کی سر پھوج مسند ریاست پر بیٹھے اونسے وقت میں ایک مرتبہ
قحط ہوا راہبانے ایک بڑا جگ کیا اور اپنے ہاتھ سے سونے کا ہل جوتا اسی راجہ کی بیٹی
سیتا تھین جو مہاراجہ ریم چندر پسر راجہ دسرتھ والی اودہ سے بیاہی گئی تھین۔

دوسری ادھیامین مستلما مہاتم کے حدود اس طور پر لکھے ہوئے ہیں کہ پورب اوکے
کوٹسکی ندی اور پچیم طرف گند کی یعنی شاگلرامی اور او سر طرف پھاڑ اور دکن طرف لنگا اور
اور طول اسکا پورب پچیم تھپیانوے کوس اور عرض اسکا او تر دکن چونسٹھ کوس ہے۔

مستلما میں مہاراجہ نمی کی شاوون پشت میں مہاراجہ کرتے مسند نشین ہوئے اور سو وقت
دارالامار تو یعنی راجہ استمان جنگ پور میں تھا جو اس وقت والی فیال کے قبضے میں ہے
اوس خاندان میں جتنے راجہ ہوئے سوائے پہلی نام کے سب لقب بہ جنگ ہوئے
آئے سنسکرت میں باب کو جنگ کہتے ہیں کل رعایا اوس خاندان کی راجاؤں کو شاہ بابا
کے بانی تھی۔ اسی خاندان کے پینتیسویں راجہ مہاراجہ پر جت مہا بھارتیہ کی لڑائی
میں ہوا جسے اس راجہ کے بعد بائیس راجا کے بعد دیگرے مسند ریاست پر مستلما کے بلوٹے ہوئے گئے

جب پچھلے راجا مہاراج کرآئی اوس خاندان میں لا اولہ مر گئے بعد اوسکے متلا کی ریاست کے کس
خاندان میں آئی کچھ معلوم نہیں ہوتا ہے مگر سمجھتا ہوں کہ متلا میں جتنے راجا ہوئے اوسکے حالات
بموجب علم و واقفیت و تحقیق انکی ذیل میں لکھا ہوں۔

حال خاندان راجہ نائب یب قوم چتیسری منور

نائب یب ساکھ ۱۱۰۱ میں جو مطابق سمت ۱۱۰۱ فصلی کے ہوتا ہے تربت میں آئے۔
کتے میں کہ ایک وزیر ایک سانپ بکا بچن بہت بڑا تھا نائب یب کے روبرو نمودار ہوا اور
بچن پر ایک سلوک بخت سنسکرت لکھا ہوا تھا جو ذیل میں مع ترجمہ لکھا جاتا ہے جب اسلوک پڑ گیا
معلوم ہوا کہ اسی لوح میں کسی جاگیر بہت شانزدانہ زمین پر وہ سب خزانہ نائب یب کے ہاتھ آیا اور سانپ شہید کیا

اسلوک

एसावेति नलोवेति वेति एजापुरवा ॥ इत्येकं
धनं प्राप्य नान्यो एजा भविष्यति १

ترجمہ اسلوک

رام جانتے ہیں نل جانتے ہیں پور وورد اجانتے ہیں اس بات کو کہ اگر مہاراج کی دولت
پاکر نان ویب راجا ہو گئے۔

ننا راج نائب ویب نے ۱۱۰۲ فصلی سے ۱۱۰۳ فصلی مطابق سمت ۱۱۰۳ تک چتیس برس
منہ نشین رہ کر انتقال کیا اور وہ ضلع مان پور پر گنہ نان پور آباد کیا ہوا انھیں راجا کا ہے۔
اور ایک اسلوک منسکرت سے ظاہر ہوتا ہے کہ راجا نائب ویب نے ساکھ ۱۱۰۴ سن ۱۱۰۴ میں کل
ستینی سدہ جوگ سوانی پتھر روزینہ سنگ لگن میں ایک کندہ بنوایا تھا اپنا پتھر وہ اسلوک
ذیل میں لکھا جاتا ہے۔

नन्दतुर्विदुर्वाहसामात भाववर्ष १०१८ त द्वावर्षाहित द
 लमुनिहिदितिथ्याम् ॥ त्वातीमनैश्चदिनेकरीवेरित्तगत
 श्रानात्येदेवतृपतिर्विदधीतवासुम् २

تحقیقات کامل سے معلوم ہوا کہ وہ قلعہ موضع سمرن پر گئے دوستیا نعلع بارمین تھا اور
 ابھی تک نشان گڑھی کا موجود ہے لوگ کہتے ہیں کہ یہ گڑھی تھیں پانچ سات کوس میں ہوگی
 اب موضع سمرن علاقہ ترائی میں پال کا ہے۔

سمت ایک شہر اندر پرست میں جس کا اب دہلی کہتے ہیں مصالح انگ پال ناما مصالح پرستی
 عرف اسے تھورا کے فرمان روا تھے او تھین کے بعد سلطنت میں نائب دیب تربت
 میں آکر راجہ ہوئے اور سمت میں انتقال کیا۔

بعد اسکے کانگ دیب عرف گنگا دیب پس نائب دیب قائم مقام ہوئے سمت ہوئے
 فصلی تک چودہ برس سند نشین رہے۔

یہ راجہ بھی مصالح انگ پال کے عہد میں انتقال کر گئے۔

بعد اسکے نرسنگ دیب سمت فصلی سمت انگ باون برس سند نشین رہے۔

دیکھنے سے رسالہ کپتان فیہر صاحب ڈاکٹر میک انٹرکشن مراد میں ملتا لاہور و کتاب
 آثار احمد دیتا پنج خاص دہلی کے معلوم ہوتا ہے کہ دہلی میں مصالح پرستی عرف راجہ
 تھورا جو بان ولد مصالح ناگہ سمت سمت ۱۱۷۱ عیسوی ۱۷۵۷ عری میں سمت نشین ہوئے
 تھے اور پانچاٹھ برس او کی سلطنت رہی اور ایک تاریخ کی کتاب میں لکھا ہے کہ سمت عری
 میں سمت ن شتاب الدین غوری نے اسے تھورا کو مار کر دہلی کو فتح کیا اور سمت عیسوی
 میں آپ۔ اگیا۔

مہاراج پر تھی راج نے سنتے اور ^{۱۳}۱۳ عیسوی ^{۱۳}۱۳ ہجری میں دہلی میں ایک قلعہ بنوایا
تھا کہ نشان اوسکا ایک قلعہ صاحب کی لاٹ کے پاس موجود ہے اس تحریر سے ظاہر ہوتا
ہے کہ مہاراج نرسنگ دیب دو برس قبل وفات مہاراج انگ پال کے گدی نشین ہوئے
اور مہاراج پر تھی راج کے آخر زمانہ میں انتقال کیا۔

بعد اوسکے امر سنگ دیب ^{۱۴}۱۴ فصلی ^{۱۴}۱۴ ہجرت ^{۱۴}۱۴ عیسوی ^{۱۴}۱۴ ہجری میں ایک زندہ رکھ کر بانوے
برس کی عمر میں مر گئے۔

یہ راجا سلطان ناصر الدین محمود ^{۱۵}۱۵ سوئم ^{۱۵}۱۵ ہجرت ^{۱۵}۱۵ عیسوی ^{۱۵}۱۵ ہجری میں مرے۔
اور سلطان محمود ^{۱۶}۱۶ فصلی ^{۱۶}۱۶ ہجرت ^{۱۶}۱۶ عیسوی ^{۱۶}۱۶ ہجری میں مرے۔

یہ بادشاہ بڑا نیک نام اور متحمل المزاج تھا۔ کتابت سے اپنا گذر کرتا تھا خزانہ بادشاہی
سے اپنے واسطے کچھ نہ لیتا تھا رعایا کو بہت خوش رکھتا تھا۔

بعد اوسکے امر سنگ دیب ^{۱۷}۱۷ فصلی ^{۱۷}۱۷ ہجرت ^{۱۷}۱۷ عیسوی ^{۱۷}۱۷ ہجری میں بارہ برس تک
شاہی کرتا رہا۔

یہ بادشاہ ناصر الدین طہین کے بعد سلطنت میں فوت ہوئے اور سلطان طہین
بادشاہ وینوی سلطان ناصر الدین محمود کا تھا ^{۱۸}۱۸ عیسوی ^{۱۸}۱۸ ہجری میں بادشاہ دہلی ہوا
اور ^{۱۹}۱۹ عیسوی ^{۱۹}۱۹ ہجری میں مر گیا۔

بعد اوسکے امر سنگ دیب نے ^{۲۰}۲۰ فصلی ^{۲۰}۲۰ ہجرت ^{۲۰}۲۰ عیسوی ^{۲۰}۲۰ ہجری میں بیس ہجرت
یہ راجا ملاوالہ میں بھی بادشاہ کے شروع عہد میں موجود تھے۔

یہ بادشاہ ملاوالہ میں بھی بادشاہ اپنے چچا کو ^{۲۱}۲۱ عیسوی ^{۲۱}۲۱ ہجری میں قتل کر کے
سلطنت میں بیٹھ گیا۔

مگر محمد قاسم نے تاریخ فرشتہ میں جو ایک کتاب معتمدی لکھی ہے کہ تواریخ فتوح اسلام علیہ السلام دیکھنے سے معلوم ہوتا ہے کہ غیاث الدین تغلق بادشاہ ۷۸۵ھ ہجری میں جسکے مطابق ۱۳۸۳ء عیسوی اور ۱۳۸۳ء قمری ہو تا ہے گورکھ پوری سے جو بنگالہ میں ہے پھرتے وقت تربت میں آیا تھا راجہ بہت کا بخوف سلطان جنگل میں جاگ گیا سلطان تعاقب و سکا کر کے جنگل میں آیا اور کچھ سلطان وہ جنگل صاف کیا گیا اور قلعہ راجا کا سلطان کے قبضے میں آیا اور راجہ گرفتار ہوا بہت کی حکومت احمد خان پسر ملک لمینہ کے علاقہ ہوئی۔ اور یہ بادشاہ ۷۸۵ھ ہجری میں مر گیا۔ اگرچہ نام تربت کے راجا کا نہیں لکھا ہے مگر ایسا لوگ سنسکرت کے دیکھنے سے جو راقم کو دستیاب ہوا اور وہ اسلوک مع ترجمہ آگے لکھا جائیگا اوسے اختلاف پایا جاتا ہے اور وہ اختلاف یہ ہے کہ ۷۸۵ھ میں جسکے مطابق ۱۳۸۳ء قمری ہو تا ہے ہرگز یہ تربت میں راجا اور اسی ساکھ میں پٹن پور سے کوہستان کی طرف چلے گئے۔ لوگ کہتے ہیں کہ جب وہ جنگل بگم بادشاہ کے صاف ہو گیا تو گون نے اوس سرزمین سے سرے گھرنے لگے رفتہ رفتہ کثرت سے بستی ہو گئی اوس بستی کا نام دارو بھنگا رکھا گیا جو آجکل درہ بھنگا کے مشہور ہے۔

اور تسمیہ قصبہ درہ بھنگا

سنسکرت میں لکڑی کو دارو کہتے ہیں درہ بھنگا بمعنی قطع کرنے کے ہے اور الف اس کے تسمیہ کلام کے زیادہ کیا گیا یعنی جنگل و لکڑی کاٹ کر بستی آباد ہوئی اسلئے نام اوسکو دارو بھنگا قرار دیا گیا ہے۔ شہر بنارس کا نام شاسترین باراشی ہے کہ اسلئے کہ وہ شہر دیباچ کو مذہبی اور مالہسی کے واقع ہوا اور اسلئے تاریخ تاج الاقبال میں مذکور ہے جہاں بگم کے نام سے

لکھا ہوا کہ شہر بھوپال جو دکن میں ہوا ہوا راجہ بھوج والی دھارا لکھا ہوا کہ نام اوسکا
بھوج پال ہر یعنی راجہ بھوج بانی اوس شہر کا ہوا ہوا پال زبان ہندی میں ساخت کو لیتے ہیں
حرف ہم کثرت تانے سے جو زبان پر جاری تھا سا قلم ہو کر بھوج پال ہوا بھوپال مشہور ہوا
اسی طرح سے وارو بھنگا بھی در بھنگا کر کے مشہور ہوا۔

آمین اکبری کی جلد دوم صفحہ ۱۲۱ میں جہان میر کا ترست کا بیان ہوا کہ ابوالمظفر
جلال الدین محمد اکبر بادشاہ کے عہد میں رقبہ در بھنگہ کا دو ہزار اڑتیس ہیکہ تھا اور جمع
نقدی اس محل کی ایک لاکھ ترپن ہزار باون دام تھے جو از رو سے حساب ایچ الوقت کے
بمبلغ چار سو اٹھتر روپو جا آنے بارہ گندے ہوتے ہیں۔

اور دیکھنے سے ایک سند چک بست مرقومہ ثبت و یکم شہر زیبا لرب س ۹۹۲ فصلی مصدرہ
عہد حکومت جلال الدین محمد اکبر بادشاہ ہندوستان کے ظاہر ہوتا ہے کہ راجہ دیپ سنگھ نے
پچیس ہیکہ زمین مع پوکر جواب (ڈول) لکھائی ہوا اور محلہ شاہ سوین میں واقع ہر رقبہ سے
تیسہ در بھنگہ کے محدود کر کے مخدوم شاہ سلطان حسین کو دی تھی اوسکو بموجب فرمان
عالیشان اکبر بادشاہ نے شاہ زادہ کو جو فرزندوں سے مخدوم شاہ سلطان حسین موصوف
کے تھے چک بست کر کے بحال رکھا اور وہ چک بست بعد میر علی دیانت فوجدار قصبہ در بھنگہ
ہاتھ سے بنس ماسے جو دھری و کام دیو قانون گو سے قصبہ در بھنگہ و پرکھو تم جو دھری
صدر سرکار ترست کے عمل میں آیا تھا۔

یہاں سے کیفیت پانچ برہمنان تمل و کاسیت ترہویہ کی لکھی جاتی ہے
کہ جسکو راجہ ہر سنگ دیب نے جاری کیا تھا
راجہ ہر سنگ دیب کے پہلے برہمنان تمل یعنی ترست کے برہمنوں کا بیاہ اپنی قوم کے

ساوی درجے والوں میں ہوا کرتا تھا ایک برہمن تھل یعنی تربت کے رہنے والے نے غلطی سے قرابت قریبین بیاہ کیا جب یہ بات ظاہر ہوئی تب یہ برہمن گدیہ پندت ہر ناتھ اور پادھا اور دیگر دیگر دشمنوں کے مشورے سے ۱۲۲۰ سالک میں جو مطابق سہت اہستہ فصلی کے ہوتا ہے موافق احکام دہرم شاستر کے ایک قاعدہ خاص نسبت شادی بیاہ برہمنان متہل اور کایست کرن متہل مرتب کر کے اوس قاعدہ خاص کا لفظ (بانیج) یعنی تنقیح کرئی نہ ہو حسب نسب اور درجہ خاندان ہر ایک برہمن کایست کرن متہل کا مقرر کیا۔

عمل درآمد اوس قاعدے کا بہت دنوں تک اچھا تھا بعد اوسکے برہمنان متہل اور کایست کرن متہل اوس سلسلہ کو بطبع زرب کاٹنے لگے رفتہ رفتہ آخر یہ نتیجہ ہوا کہ برہمنان درجہ اعلیٰ روپیہ لیکر چھوٹے درجے کے برہمنوں کے بیٹوں سے کچھ بچہ پرائیں بلکہ بچا پن بچا شادیان کرنے لگے اور اسی وجہ سے اب اکثر درجہ اعلیٰ کے برہمن اپنے بیٹوں کی شادیان چھوٹے درجے کے برہمنوں کی لڑکیوں سے کرتے ہیں اور اونسے روپیہ لیتے ہیں حالانکہ اوس قاعدہ خاص کا یہ نشانہ نہیں تھا جو راجہ ہر سنگ دیب نے براہ دشمنی مقرر کیا تھا۔

نوا سرت دہرم شاستر کے قیسرے اویاے اسلوک - ۱۵ - میں لکھا ہوا ہے کہ لڑکے کا باپ اور مان اور بھالی کچھ شکایت یعنی دولت نہیں لیوے اگر باہم طمع ہو کہ کچھ زرب لیوے گا تو کہا جائیگا کہ اوسے لڑکے کو بیچ لیا۔

اسلوک باون و تین میں یہ لکھا ہوا ہے کہ اگر لڑکے کے اہل منسل سے کچھ لیکر لڑکی کا بیاہ کرے اور اوس دولت سے اپنا فائدہ اٹھاوے تو وہ شخص گنہگار ہو گا اور بعد ہر نے کہ دوزخ میں نرک میں داخل کیا جائیگا۔

<p>ازجگہ استخوان باقی گئے ہیں۔</p>	<p>شہر کے کھنڈروں سے نکالے گئے۔</p>
------------------------------------	-------------------------------------

جو اجماعاً لایق فیروز شاہ کے آخر محمد بن یا علاء الدین تھیں یا شاہ دہلی کی شہینشاہ
 میں پیدا ہوئے تھے۔

پانچ کے سلسلہ کے انتظام بحال بقیہ سال سا کہ کسی بدلتے سفر گرت میں لکھا ہے۔
اور ۱۵ سلوک مع ترجمہ ذیل میں لکھا جاتا ہے۔

शास्त्रे श्रीहरीविठ्ठलपतिभूषणार्कतुल्यजगिः तस्मादंत
 मिते द्देविजगरीः पञ्जीश्वरं धातुं त।

سابقہ امین برنگہ ویب راجا کی پیدائش ہوئی اور ساکھت امین بنی رہمان منزل کا شریک

[illegible]

کہتے ہیں کہ سو سال پہلے کو راجہ ہر سنگ دیب پن پورے سے کوہستان کو چلے گئے۔
چونکہ یہ ضلع تربت ہمیشہ سے عہد میں سناطین سلف اور بالفعل بھی تدارمی سترائے
تین تابع صدوبہ و کشتری پن پورے یعنی پٹنہ کہ جلا آتا ہے اس لیے تربت سے تین مائے نال ہوئی

ووجہ تسمیہ شہر پٹنہ کا بھی تذکرہ اس مقام میں تحریر کریں کہ دیکھنے والوں کو کچھ کیفیت اور کی معلوم ہو
آنریبل مونسٹریٹ انیسٹن صاحب بہادر گورنر جنرل نے تواریخ ہندوستان میں لکھا ہے کہ
شہر پٹنہ کا اصل نام پٹالی پوترا و پاتلی پتر بھی ہوا اور یہ بھی تحریر کرتے ہیں کہ چین کے ایک مورخ نے
اپنے روزنامہ قومیہ سن ۱۸۳۵ء عیسوی میں لکھا ہے کہ جبوقت ہم ہندوستان میں سیر کے لیے گئے
اوسوقت پٹالی پوترا بالکل برباد و سہارا گیا اور سٹری لٹریچر صاحب ایم اے پروفیسر کالج ہوگی
نے تاریخ ہندوستان میں لکھا ہے کہ پہلے پہل ایک شخص چین کا جسکا نام فائون تھا ہندوستان میں
۱۸۹۹ء عیسوی میں واسطے دیکھنے بود و سندرون کے آیا تھا اور وہ شخص پنجاب قنوج و پٹالی پوترا
میں جو اوسوقت دارالسلطنت گدہ دیس کا تھا اور راجا گرو گیا و بنارس و مراٹے چلی میں جو دھن
میں ہوا اور اوسکو تلک بھی کہتے ہیں گیا تھا اور وہاں سے سیلان یعنی لیکا کو روانہ ہوا اور ۱۸۹۹ء
عیسوی میں ہندوستان سے لوٹ کر چین کو چلا گیا اور سٹریچس کا کرن صاحب مترجم صدر
عدالت دیوانی کلکتہ نے تاریخ چین میں یہ لکھا ہے کہ ۱۸۹۹ء عیسوی میں جبوقت فائون ہندوستان
میں آیا تھا اوسوقت چین میں فغفور (کان ٹی) مسند نشین تھا۔

فغفور (کان ٹی) ۱۸۹۹ء عیسوی میں تخت نشین ہوا تھا اور ۱۸۹۹ء عیسوی میں کسی نوکر
نکھر ام کے ہاتھ سے محلہ میں مارا گیا یہ فغفور بڑا عیاش تجارت دن محلہ میں بڑا رہتا تھا سلطنت
کی کچھ خبر نہیں رکھتا تھا اس فغفور کے عہد میں سیلان دیب یعنی لیکا کے بادشاہ نے الماس کا ایک تیلا
شبیبہ گوتمہ بودہ کا بطور نذر کے بھیجا تھا اور حسن التواریخ میں لکھا ہے کہ راجہ جراسندہ کے وقت میں
پٹنہ کا نام پھول پتر مشہور تھا بعد اسکے پاٹل نام راجہ کے عہد میں پاٹل پتر مشہور ہوا اور اسکے بعد
پور میں نام زد ہوا رفتہ رفتہ پٹنہ مشہور ہوا راجہ شیو پرتا دتارہ ہند نے جام جہان نما کے دوسرے
حصہ میں لکھا ہے کہ شہر پٹنہ کا نام پرماتنی اور کسم پور بھی ہوا اور راجہ چندر گپت کے عہد میں پونا کے

رہنے والوں نے اس شہر کو دس میل لبا اور چونتیس دروازوں کا شہر لکھا ہے۔

مہاراج چندرگپت کے وقت میں سلوکس نے اسکندر کا بہت سا لشکر لیکر ہالی پٹر کے فتح کرنے کے ارادے سے آیا تھا سلوکس کو شکست ہوئی آخر سلوکس نے راجہ چندرگپت سے صلح کر کے اپنی بیٹی کا بیاہ راجہ سے کر دیا اور راجہ چندرگپت کا پوتا راجہ اشوک ایسا اقبال مند و بلند ہمت راجہ ہوا کہ پشاور و پنجگالہ و آوڑسیہ و ملکانہ کو بھی فتح کیا اور یہ راجہ بودہ کا مذہب لکھتا تھا اور سو وقت مکدہ دس میں پاپے زبان جاری تھی اس سے یہ بات ثابت ہوتی ہے کہ یہ بہت پرانا اور قدیمی شہر ہے اور ۲۹۹ عیسوی میں جب وقت فائن ہندوستان میں آیا تھا اور سو وقت وہ شہر آباد تھا اور ۳۳۰ عیسوی میں جس زمانہ میں مورخ چینی نے اوسکو دیکھا تھا اوسکے قبل ویران ہو گیا تھا۔

آور جب اوزنگ زیب عالمگیر بادشاہ ہندوستان نے عظیم الشان اپنے پوتے کو بہار اور آوڑسیہ اور پنجگالہ کا حاکم کر کے بھیجا تو عظیم الشان نے ۳۴۰ عیسوی میں ٹپنہ کا نام عظیم آباد لکھا تب سے ٹپنہ عظیم آباد کہلائے لگا اور شاہزادہ عظیم الشان ۳۵۰ عیسوی میں مر گیا۔

راجہ نانڈی ب کے خاندان میں منصب اعلیٰ و ریاست ساکھانہ اور ۳۴۰ عیسوی سے ۳۵۰ عیسوی تک دو سو چھپن برس اور بقول بعض شخص کے ۳۵۰ عیسوی تک رہا اور چھ شخص کے بعد دیگرے راجا ہوئے بعد اوسکے ریاست نانڈی ب کے خاندان سے منسلک رہا۔

ریاست نانڈان میں منتقل ہوئی اور بعضوں کا قول یہ ہے کہ ۳۵۰ عیسوی سے ۳۶۰ عیسوی تک کتیس برس اور بعض کا قول یہ ہے کہ ۳۶۰ عیسوی سے ۳۷۰ عیسوی تک چوبیس برس تک تربت میں کوئی راجہ نہیں تھا۔

مذکرہ خاندان راجہ بھب سنگھ دیکھتے ہیں مہلانی و فی او نوار

کامیہ سربا برہمن پتھل راج پتھل تربت کے رہنے والے نے ۳۷۰ عیسوی اور ۳۸۰ عیسوی اور ۳۹۰ عیسوی میں سلطان النعمان عرف محمد تغلق پسر سلطان غیاث الدین تغلق کے لے دیے

پسے راجہ ریاست تربت کو حاصل کر کے بھب سنگ دیو اپنے منجھلے بیٹے کو راجہ دیکر کرنا پوش ہوئے۔
 ۱۲۸۲ء عیسوی میں تخت سلطنت پر بیٹھا اور شاہین شہر سلطنت کر کے ۱۲۸۴ء میں انتقال کیا۔
 بھب سنگ دیو ۱۲۸۴ء عیسوی ۱۲۸۵ء فصلی سے ۱۲۹۱ء فصلی ۱۲۸۶ء عیسوی تک تخت نشین رہا
 منصب راجگی پر قائم رہ کر انتقال کیا۔

پندرہت بریدیا تھا کرتے کرتے پور کھ پر چھاپا گیا کہ راجا بھب سنگ دیو بے انتقال
 آیا اور سوقت دور بنیاں اونکی سنی ہو گئیں۔

راجہ بھب سنگ دیو کے دو محل تھے پہلے محل سے دیو سنگ دیو سے محل سے ہر سنگ دیو
 دو بیٹے تھے اور راجہ بھب سنگ دیو کے بعد دیو سنگ راجا ہوئے۔

اسی راجہ کے وقت میں ۱۲۸۵ء عیسوی میں حاجی شمس الدین الیاس نے حاجی پور سا کر اور تھانہ
 مسجد وغیرہ بنا کر بھب سلطان ان سری نقب ہوا اور تھانہ برس تک سلطنت کر کے نیک نامی سے
 ۱۲۸۵ء عیسوی میں مر گیا ہے اور اسکے اور کا بیٹا سلطان سکندر راجا نشین اپنے باپ کا ہوا۔

بعد اسکے دیو سنگ دیو پسر راجہ بھب سنگ دیو ۱۲۸۵ء عیسوی ۱۲۹۱ء فصلی سے ۱۲۹۵ء عیسوی
 ۱۲۹۵ء فصلی تک اسٹھ برس تخت نشین رہا انتقال کیا اور راجہ فیروز شاہ تغلق کے عہد میں مسند نشین ہوئے
 اور سلطان محمد شاہ سلطان شہر خان کے پوتے کے وقت میں انتقال کیا اس راجہ نے موضع شکوہ
 پر گڑھ بانی میں ایک تالاب کھودوایا تھا جو اب تک موجود ہے اور اس راجہ کے دو بیٹے تھے اول
 سیو سنگ دیو دوم پرم سنگ دیو راجہ دیو سنگ کے سیو سنگ راجہ ہوئے۔

فیروز شاہ تغلق بعد انتقال محمد تغلق بادشاہ کے ۱۲۹۵ء عیسوی میں تخت نشین ہوا اور ۱۳۰۵ء عیسوی
 میں شہر سیدہ ہو کر چھتیس برس سلطنت کر کے مر گیا بعد فیروز شاہ کے دس برس کے عرصہ میں چار
 بادشاہ ہوئے اولیٰ بادشاہ محمد تغلق پوتا فیروز شاہ کا تھا اسی بادشاہ کے قریب

میں اسیر تیمور شہنشاہ ہجری میں ہندوستان میں آیا تھا اور محمود تغلق بعد چار سال قیام بعد بادشاہ کے
ہندوستان میں میں برہمنوں کی سلطنت کر کے شہنشاہ عیسوی میں مر گیا بعد اس کے شہنشاہ
عیسوی میں دہلی کا بادشاہ ہوا اور شہنشاہ عیسوی ۱۳۲۱ء میں مر گیا بعد اس کے مبارک شاہ
بٹیا اور سکھ بادشاہ ہوا اور شہنشاہ عیسوی میں مر گیا اور اسکے بعد سلطان محمد شاہ پسر مبارک شاہ
شہنشاہ عیسوی ۱۳۲۵ء میں دہلی کے تخت پر بیٹھا۔ اور اسکے علاء الدین قبچق شاہ کا
۱۳۲۷ء ہجری میں بادشاہ ہوا شہنشاہ عیسوی میں بہاول لودی نے اس بادشاہ کو تخت
سے اتارا اور آپ ہندوستان کا بادشاہ بن گیا۔

اور محمد شاہ ۱۳۲۷ء ہجری میں مر گیا۔

بعد اس کے ہمارا ج شہنشاہ عرف سیوینگ پسر کلان دیب سنگہ ۱۳۲۷ء عیسوی ۱۳۲۷ء ہجری
تین برس نو مہینے یعنی شہنشاہ عیسوی اور شروع شہنشاہت ہی تک دیب ہندو راجہ رہے یہ راجہ
سلطان محمد شاہ پسر مبارک شاہ کے بعد میں گدی نشین ہوئے اور اسی بادشاہ کے وقت
میں لاولد مر گئے۔

اس راجا کا راجہ سہان موضع لہرا راجا پر گئے پر ہار پور راکو میں تھا چنانچہ نشان گئے ہی کا اہمک
موجود ہے اور یہ راجا بہادر اور جبری اور سختی اور نامی اور لاولد العزم ہوئے ہیں۔

بعد اس کے ہمارا فی کھنسان مہادی زوجہ ہمارا جہ سیوینگ شہنشاہ ۱۳۲۷ء عیسوی ۱۳۲۷ء ہجری
۱۳۲۷ء عیسوی تک برس شہنشاہ راجہ ریاست کی میں اس نے بھی محمد شاہ کے وقت میں انتقال کیا
بعد اس کے ہمارا فی سیوینگ مہادی زوجہ ہمارا جہ سیوینگ شہنشاہ ۱۳۲۷ء عیسوی ۱۳۲۷ء ہجری
شہنشاہ ۱۳۲۷ء عیسوی تک بارہ برس شہنشاہ راجہ ریاست کا اپنے ہاتھ میں رکھا۔

۱۳۲۷ء عیسوی ۱۳۲۷ء ہجری میں مر گئے اور بہاول لودی بادشاہ شہنشاہ ۱۳۲۷ء عیسوی ۱۳۲۷ء ہجری

تھے بچکار کا قول یہ کہ پہلے ہمارا فی سبواس مہادی کے ہاتھ میں نظام راج کا رہا بعد اوس کے
کہنسان مہادی نے نظام راج ریاست کی زمین

اور کہنسان مہادی پدم سنگہ اپنے دیور کو کرنا مقرر کر کے آپ مرگین اور پدم سنگہ راجا ہوئے اور سن
چھکارون کا پدم سنگہ کے راجا ہونے میں اختیارات ہو۔

بعد اوس کے درپارائن ۱۷۸۹ء فصلی ۱۷۹۰ء اسیوی ۱۷۹۱ء فصلی ۱۷۹۲ء اسیوی ۱۷۹۳ء تک اس راجا نے
بعد اوس کے ہرے نزلین ۱۷۹۴ء فصلی ۱۷۹۵ء اسیوی ۱۷۹۶ء فصلی ۱۷۹۷ء اسیوی ۱۷۹۸ء بھری

پینتیس برس راج رہے یہ راجہ سکندر لودی و ابراہیم لودی بادشاہ کے وقت میں موجود تھے۔
تواریخ فرشتہ کے مقالہ دوم صفحہ ۱۸۱ میں لکھا ہوا ہے کہ ستہ بھری میں سکندر لودی بادشاہ تربت میں

آیا تھا راجا نے تربت کے بادشاہ کی خدمت میں حاضر ہو کر چند لکھہ تنگہ خراج قبول کیا بادشاہ نے اس
خراج کے وصول کرنے کے لیے مبارک خان لوجانی کو تعینات کر کے آپ تربت سے چلا گیا۔

سکندر لودی بادشاہ نے ۱۷۹۹ء اسیوی اور ۱۸۰۰ء بھری میں ساتویں ذیقعد روز کشتیہ کو نکال کیا
اس وقت صوبہ بہار و تربت ملک سرور خواجہ سر کے قبضہ میں تھا جسکو دربار شاہی سے خطاب خواجہ

خیالی کا ملا تھا اور سلطان محمد شاہ بن سلطان فیروز شاہ غالباً کر سلطان لرق اعقاب پاشا ہو گیا
سکندر لودی بادشاہ ہندون کا بڑا دشمن تھا۔

اس بادشاہ کے عہد میں ہندون کا تیرتھ جاتر بالکل موقوف ہو گیا تھا۔
کبیر داس راما نند شوامی کے چیلے اسی بادشاہ کے عہد میں تھے راما نند و شینو کی اوپریش یعنی ہر

درجہ کمال کو پہنچے اور یہ موصد تھے یعنی صرف پیش کی وہ بیان کرتے تھے بھن اونچا اونچی عقیدت
توحیدی پر دلالت کرتا ہی بڑے صاحب کشف و کرامات تھے۔

اور اسی بادشاہ کے عہد میں ہرگز یون کا جہاز پہلے پہل دکن میں سند کے کنارے پر آیا تھا۔

کتاب آئینہ القنادید میں جو ابدال دولہ سید احمد خان عارف جنگ نے لکھا ہے اسی بادشاہ کے وقت میں ہندو نے فارسی و عربی پر مبنی شریعت کی اور رونق بازار علم سنسکرت کم ہونے لگی۔ ہندو راجاؤں کی سلطنت میں برہمنوں کے سوا کائنات لوگ علم سنسکرت میں استعداد کامل حاصل کرتے تھے اور صاحب تصانیف ہوتے تھے۔

دیکھنے سے فصل ۴ صفحہ ۲۶ و ۲۷ رسالہ اردو کا یہ۔ اتھنولوجی کے جو منشی کالی پرشاد کوئل عدالت جوڈیشل کشنر اور دو نے تصنیف کیا ہے اور جن میں جبرگت منسی و چندر سین منسی کا دستور کی پیدائش و حیثیت کا تذکرہ ہے ظاہر ہوتا ہے کہ ستر کی کوئلوک صاحب نے اپنے انگریزی ڈائجسٹ ہندو لائسنس ترجمہ دہرم شاستر موسومہ بیا دھکار نو مولفہ پنڈت جگناتھ نرک پنچانج کے جلد اول کے دیباچہ میں لکھا ہے کہ کشمیر میں ہر کائیت سیر باسنتی گوہند چندر راجہ بنارس کے حکم سے ایک قانون عدالت عام کا اور ایک رسالہ موسومہ کلیپ تر و تصنیف کیا تھا و اگر وہ کالج کی فہرست کتب خانہ مطبعہ مسند انیسویں کے صفحہ ۱۲۰ میں دہرم کا تصنیف کیا ہوا ایک رسالہ موسومہ دیو با کلیپ تر و درج ہے اور یکم راجہ بنارس کے نزدیک سیرام چند عالم صرف نحو و حکمت نے ایک سالہ دہرم شاستر میں موسومہ گوہندار نو تصنیف کیا تھا اور دہلی میں جو ایک ستون سنگین ہے اور وہ فیروز شاہ کی لاٹ کہلاتا ہے اور سپر ایک کتبہ زبان حروف سنسکرت جیسا کہ سندھ پندرہ مئی ۱۸۲۱ لکھا ہوا سری پت ولد ہو گورکھ سیس دیوان میل دیوار اہلکشاگیری کا ہے اور سیرام کے متعلق پہاڑ پر ایک کتبہ ۱۸۱۹ء کا ہے اور سپر نام گجہ و ہرود دیار سیران کسم ہر کائیت لکھا ہے جو والی قنوجی کے عہد میں دیوان صوبہ بہار جنوبی کے تھے و ستر کے مطابق ستر انیسویں میں و دیو کرن کائیت سیر باسنتی و سرے نے مہاراج پر تھی راج جو بان عرف کے بھو کی سرکار میں حاضر ہوئے و قوم میو کے مغلوب کرنے کیلئے قیامات کیے گئے آخر قوم میو کے مغلوب کرنے کے صلہ میں چانن تار کی بایر کی سند و لقب چو و ہری کا حاصل کیا اور راجہ جو چندر راجہ و والی قنوج کے نائب کے چتر کجوج

کالیست سریا سب دوسرے نے ضلع اونا کو لے گیا تھا اور پچتر گاؤں آباد کیے تھے اور
 شہر اعیسوی میں رہنے لگا فلم قنوج موگی ٹپن اسے نہیں مہیں کھاتا اور وہ میں نے تھے۔
 شہر اعیسوی میں تھا کر ام محل یوان ابی چند کے مینواڑو میں تھے۔

اور رسالہ مذکور کے صفحہ ۲۲ میں لکھا ہوا ہے کہ پندت شیوارام نے جوس پوران اور پریم پورت
 زمانہ سابق میں کالیستوں کا ایک شجرہ طیار کیا اس سے معلوم ہوتا ہے کہ سری رودر کالیست
 مہاراج مہرہس راجہ اجودھیا کے منتری تھے اور انکی اونیویں پشت میں سری پرل پرتاب سہو
 جگ کیا تھا انکی اولاد میں سری شرت مہاراج رگھو کے منتری ہوا اور مہاراج پد مہاراج
 دسرتھ کے وقت میں سری رنگ یوان تھے اور راجہ دسرتھ کے منتری سری محل دل تھے اور سری
 پکیش مہاراج رانچندر کے منتری ہوئے بعد اویسے سرکار میں لوٹس کے سری پکیش عہد دیوانی پر کیا
 رہے و کنگ میں مہاراج پرتاب والی ستم کی سرکار میں سری نرسین منتری رہے۔

ابھون کا قول یہ ہے کہ کالیست شودر برن میں گرام تانچ ہذا کو اس قول کے صحیح ہونے میں دو چوب
 مال ہی سہی وہ یہ ہے کہ برہاننگ شورے اور جرمید کی اسٹہ سالکا اور اسٹہ پوران کی
 رینو کا ماتم اور صبا شہین و تاتری جی اور پوسٹ جی مندرجہ پریم پورت پوران
 اور صبا شہین ہست پانہ اور گت جی مندرجہ اور کھنڈ پریم پوران کے اور ساتویں
 پٹل یعنی فصل بگیان منتر اور ستائیسویں فصل پارانتری منتر اور بیراٹ سنگھنا
 اور قول برہاتی مندرجہ بمبوش پوران اور پیم سنگھنا اور رودر مال منتر اور جرم
 اور بیر منتر ادھی اور شودر کھلاکر اور کالیست ہنس پروپ اور کالیست کونست
 اور جہاش مصنفہ گائے بھٹ اور فصل اخیر اچا را دیاسے اسلوک نمبر ۲۲ میں متا کشر کے
 صاف لکھا ہے کہ کالیست چھتری برن میں۔ دوسری وجہ یہ ہے کہ کالیست اگر شودر برن ہو

شکستہ بھجری میں قریب خان نے ہمایون بادشاہ کو شکست دی اور خود ہندوستان کا بادشاہ ہوا
اور شیر شاہ اپنے القاب شہور کیا یہ بادشاہ بہادر بختی و عادل حسین تھا اس بادشاہ کے وقت میں
ملک محمد جالسی مصنف مثنوی پر ماوت جو زبان بہا لکھا میں ہو موجد دیکھتے اور وہ مثنوی شکر
بجری میں تصنیف کی گئی تھی۔

تاریخ جلوس شیر شاہ بادشاہ کی یہ ہے۔ تاریخ۔

شیر و بزم ز عدل او مانوس
خسرودین و داد سال جلال

شیر و بزم چون بہشت نشست
بادل شاد گفت ہاتف غیب

اس بادشاہ نے شکستہ بھجری میں بمقام امربان بھو تسلیم کی تاریخ وفات کی اس کے یہ ہے۔

تاریخ

بسوخت زاتش باروت و جان بخت
بگفت ہاتف سال وفات زاتش مرد

چو شیر شاہ بکند اسے عزوجل
بخواست فرست لہ تاریخ او ز پر خرد

بعد اسکے کنس زائن دین فصلی سے فصلی و شہرہ عیسوی و شہرہ ہجری تک
چو کہ برس ابھر رہے یہ راجہ سلطان سلیم شاہ یہ شیر شاہ کے عہد میں موجود تھے سلیم شاہ نے ۹۶۲ ہجری
میں ۲۵ ماہ جمادی الاول کو انتقال کیا تاریخ وفات کی یہ ہے۔ مصرع۔

شہرہ سلیم شاہ بار و پلاسے عدم شہرہ ہجری

بعد اسکے بہادر خان عدلی بادشاہ ہوا اسکے وقت میں ہمایون بادشاہ ایران سے لوٹ کر ۹۶۲
بجری میں بہر تخت نشین ہندوستان ہوا اور اسی سال میں کتب خانہ کی حیرت اگر انتقال کیا تاریخ انتقال
اس کے اس کے یہ ہے۔ تاریخ

کہ فیض خیر و برکت

ہمایون بادشاہان شاہ عادل

اونہیں کے بیدیا رچیوں سے ایک شخص گھونڈن کے برہمن محل ساکن موضع رام پور پرگنہ گورامہ
 صدی عیسوی میں ابوالفضل جلال الدین محمد اکبر بادشاہ کے عہد میں دہلی کو گئے اور رفتہ رفتہ بوسلیہ
 لیاقت علمی دربار شاہی میں گزرموا اکبر بادشاہ نے بوجہ اس بات کہ گھونڈن کے چند مرتبہ دربار شاہی
 کے چند دن سے بحث علمی میں غالب آئے تھے خوش ہو کر خطاب چندتہ کو یا ست تربت گھونڈن
 اسے کوہم چیت شہ فیصلی میں جو مطابق شہ عیسوی کے ہوتا ہے عطا کیا اور گھونڈن کے
 دہلی سے آکر اپنے گرو ہمیش ٹھاکر کو ووریہست عطیہ سلطانی نذر کی اوسکو ہمیش ٹھاکر نے کسی وجہ
 واپس نہ یا تھوڑے زمانہ کے بعد گوالیار جا کر ہمیش ٹھاکر موصوف نے حیات میں اپنے باپ کی وہ
 شاہی سے لیاقت استعداد تمام امور از زمینداری کا اپنے استحقاق ثابت کر کے فرمان ریاست
 تربت کا سرسے ہمیش ٹھاکر کے نام سے حاصل کیا۔

اکبر بادشاہ ۲۰ ماہ ربیع الثانی ۹۷۳ھ ہجری میں جو موافق ۲۴ فروری ۱۵۶۵ء عیسوی اور ۱۹
 چالگن ۱۵۷۱ء کے تھا کچھ کم چودہ برس کی عمر میں تخت نشین ہوا تاریخ جلوس کی یہ
 مصرع جلوس تھا اوند عالم نیاہ۔ ۱۵۷۳ھ ہجری۔ اس بادشاہ نے قریب باون برس کے سلطنت
 کر کے ۱۹ اکتوبر قدیمی ۱۵۷۹ء عیسوی میں جو موافق ۲۰ کاک ۱۵۷۹ء و ۱۵۷۹ء اور تیرھویں ماہ
 جمادی الثانی شب چہار شنبہ ۱۵۷۹ء ہجری کے تھا انتقال کیا تاریخ انتقال کی یہ ہے۔ مصرع غلظت
 کشید ملائک زقوت اکبر شاہ ۱۵۷۹ء ہجری۔ ویکر گشت تاریخ فوت اکبر شاہ ۱۵۷۹ء ہجری
 تیسری تاریخ بادشاہ عالم جاوید اکبر بادشاہ ۱۵۷۹ء ہجری۔

جسوقت اکبر بادشاہ ہندوستان کے تخت پر جلوس فرما تھا اوسوقت انگلستان میں ملکہ الزبتھ
 تخت نشین تھیں اور اسی بادشاہ کے عہد میں انگریزوں نے ۱۵۹۹ء عیسوی میں شہ لندن میں کوٹھی
 حاجی کی بنائی اور پہلے پہل ملا الزبتھ سے نہ بٹکیا تجارت میدادی چند برس کی ۱۵۹۹ء

کو لیکر بقول بعض مورخ کے تین لاکھ روپے اور بقول بعض مورخ کے سات لاکھ کی پونجی سے
 ہندوستان مشرقی میں سوداگری شروع کی اور مین دوسو پندرہ سو تیسوں کی شرکت تھی انہیں
 ایل کبیر لیڈر تھے افسر تھا انجام کاروبار اس کو ٹھی مہاجنی کا چوبیس صد اربان ڈاکٹر کے
 ملاقات تھا سال بھر میں انکی چار مرتبہ میٹھی ہوتی تھی اور سکانام کورٹ آف بریٹین تھا (تھی
 لاکھوں کی بچری) اور مین جو شخص چاس ہزار روپے کا حصہ اڑھا وہ اسے دیتا تھا اور اس کا روپہ
 میں چوبیس آدمی تھے ہزار روپے کم کے حصہ دار تھے ان لوگوں کا لقب کورٹ آف ڈاکٹر تھا
 (یعنی مہتمم کی بچری) اور ۱۸۳۳ء عیسوی کے پہلے کئی دفعہ شاہ انگلستان کی طرف سے کمپنی کو
 سندھ میں ۱۸۳۳ء عیسوی میں لارڈ ولیم بنٹن کے وقت میں بھرتیں برس کے لیے سندھ دی گئی
 اور اس سندھ کی رو سے چین کی تجارت کمپنی کے ہاتھ سے جاتی رہی۔

اور اسی سال میں ہندوستانیوں کو انگریزی زبان سکھانے کا حکم ہوا اور پچاس فارسی اور
 جاری ہوئی اور اسی گورنر کے وقت میں ہندو غورتوں کے سنی ہو گئے اور موت ہو گیا۔
 احسن التواریخ میں لکھا ہوا ہے کہ ماہ مئی ۱۸۴۰ء عیسوی سے آہر و رفت انگریزوں نے ہندوستان میں
 شروع ہوئی (اور وقت ہندوستان میں سکندر لودی بادشاہ تھا)۔

۱۸۴۰ء عیسوی میں انگریزوں نے راجہ چندر گری کی اجازت سے قلعہ مدراس بنایا اور اس کا نام
 پورٹ سینٹ جارج رکھا اور عظیم الشان کے وقت میں ۱۸۴۰ء عیسوی میں کمپنی کی طرف سے کلکتہ
 میں ایک قلعہ بنایا گیا اور اس کا نام پورٹ ولیم رکھا۔ ۱۸۴۳ء عیسوی کو پورٹ پورٹ پورٹ
 پورٹ ہندوستان میں آئے جس روز لارڈ کلائیو کلکتہ میں پونچے اسی روز مہتمم الدولہ سے
 تمام کوثر بہان آباد میں ملائی ہوئی۔

تو گورنر کے وقت سے انگریزوں کو قی ہونے لگی یہاں تک کہ شاہ عالم بارہ کے عہد میں

تینوں صوبوں یعنی ڈیرہ غازی خان، ڈیرہ بھائی، ڈیرہ اسماعیل خان کے سپرد ہوئے۔
 ۱۸۴۱ء میں شاہنشاہ کو سپاہیوں نے اپنے گھرانے کے ساتھ ساتھ گورنر جنرل کے قریب لے کر آئے اور وہ گورنر جنرل کی یہ بات
 کر کے کہ میں نے اپنے من میں جب پارلیمنٹ کے دیکھا کہ کہنی بہت قریب ہو گئی ہے اور نوکرانہ کی تنخواہ میں کمی کر کے
 ایک لاکھ خراج کرتی ہے تو یہ قانون جاری کیا کہ ڈھائی لاکھ روپے سالانہ گورنر جنرل پانچ برس کے لیے واپس لے
 گئے۔ اس میں سے ہزار روپے سالانہ چار ہزار شاہی کی منطوری مقرر ہوئے اور کلکتہ میں چار لاکھ روپے مقرر ہوئے
 اور اس بادشاہ کے عہد میں شہر فیصل آباد کے تاج بندہ میں آئے تھے اور دربار شاہی میں بھی حاضر ہوئے تھے۔
 اسی بادشاہ کے اہل خانہ میں جو مطالبات ملے وہ یہ تھے کہ تاج کو شاہی مجلس میں اسے رانگہاں کی شہر کی تھی
 اور مولانا عبدالغفار و شیخ محمد سلطان نے حکم اکبر شاہ کے ادبیات رانگہاں کو زبان سنسکرت سے فارسی
 نظم میں ترجمہ کیا اور اسے رانگہاں نے دیکھا و پڑھا و گروہ رانگہاں گم ہو گئی۔

اور اسی بادشاہ کے عہد میں نقیب خان و مولانا عبدالغفار و شیخ سلطان نے پوتھی مہارت کو و حاجی براہم نے
 تہرین وید کو و مولانا بشیر نے پوتھی ہریش کو و شیخ فیضی نے حساب سیلاونی کو فارسی میں ترجمہ کیا۔
 اور اسی بادشاہ کے عہد سلطنت میں راجہ ٹوڈر مل نے شاہنشاہ میں جو بندہ بہت کیا تھا اور اس بندہ
 سے ایک بنگالہ کا علاج ایک کروڑ چھ لاکھ ترانوے ہزار ایک و باون روپے مقرر ہوئے تھے۔
 آخر غرض میں تھا کہ آخر شاہنشاہ میں جو مولوی تھے وہ فصلی کے تھے بارہ برس تک زمینداری بہت
 پر قابض رہ کر پانچ بیٹے چھو کر بنائے اور وہاں انتقال کیا۔

نام پانچوں بیٹوں کا ہمیشہ ٹھاکر کے یہ ہے۔

اول۔ رام چندر ٹھاکر۔ بلا شادی کیے ہوئے مر گئے اور گدی نشین نہیں ہوئے۔
 دوم۔ گوپال ٹھاکر۔ فصلی میں ہمیشہ ٹھاکر کے قائم مقام ہوئے اور شہر بارہ برس تک زندہ رہے۔
 تیسرا۔ دیو من جو بہت ہی فصلی کے تھے فصلی کے تھے بنائے جا کر انتقال کر گئے۔

سوم۔ اچت ٹھاکر لاولہ مر گئے اور گندی نشین بن گئے۔

چارم۔ پرباند ٹھاکر جو گوپال ٹھاکر کے قائم مقام ہوئے تھے وہ بھی لاولہ مر گئے۔

پنجم۔ سوہنک ٹھاکر برادر گوپال ٹھاکر کے ۱۲۲ء میں قائم مقام پرباند ٹھاکر کے ہوئے۔

یسوی میں جو موافق ۱۳۱۰ء فصلی کے تھا تیس برس منہ نشین ہوئے۔

بعد اوسکے پروتم ٹھاکر ۱۳۱۰ء میں قائم مقام ہوئے۔

۱۳۱۰ء فصلی کے تھا آٹھ برس منہ نشین ہوئے۔

زایہ انکی جانشینی کا جہانگیر بادشاہ کے وقت میں تھا اور اسی بادشاہ کے وقت میں انتقال کیا۔

جہانگیر بادشاہ ۱۶۰۷ء میں جو موافق ۱۰۱۷ھ ہجری کے تھا تخت نشین ہوا تھا اور ۱۶۰۷ء

ہجری ۱۰۱۷ء میں بادشاہ کی عمر ۷۰ سال تھی۔

تاریخ وفات کی یہ ہر مصرع جہانگیر از جہان عزم سفر کرد۔

اور اسی بادشاہ کے ۱۶۰۷ء میں عبدالرحیم خانان برہم خان کے بیٹے کو بہتر برس کی عمر میں سفر آخرت

دیشل یا اور واقعات بابری کا یہی شخص مترجم تھا اور اسی بادشاہ کے وقت میں ۱۶۰۷ء میں

۱۶۰۷ء ہجری میں مشرکین و صاحب المذہب چیمس اول بادشاہ انگلستان گلہندوستان میں آیا تھا اور اسی

بادشاہ کے ۱۶۰۷ء میں جو موافق ۱۰۱۷ھ ہجری کے تھا گوشتا میں تیسری بار میں ۱۶۰۷ء میں

بعد اوسکے نارائن ٹھاکر کھانی ۱۶۰۷ء میں قائم مقام ہوئے۔

۱۶۰۷ء میں جہانگیر بادشاہ کے وقت میں ۱۶۰۷ء میں جہانگیر بادشاہ کے وقت میں ۱۶۰۷ء میں

بادشاہ کے عہد میں انتقال کیا۔ یہ بادشاہ مخیر و قدردان رہا ہوا تھا۔

جہانگیر بادشاہ ۱۶۰۷ء میں جو موافق ۱۰۱۷ھ ہجری کے تھا تخت نشین ہوا تھا اور ۱۶۰۷ء

۱۶۰۷ء میں جہانگیر کے تھا انتقال کیا۔ تاریخ وفات بادشاہ کی یہ

رضی اللہ عنہ گفت اشرف خان

سال تاریخ فوت شاہ جهان

اس بادشاہ کے عہد میں جس وقت شاہیہ خان خلف کلین الدولہ آصف خان خانن خانان صوبہ دار
بجگالہ تھا اس وقت غلہ بہت ارزان تھا ایک دوپکا اکٹھ من چانول بکاتا تھا اس سے یہ معلوم ہوتا ہے کہ
اس وقت بجگالہ میں تجارت غلہ کی بہت کم تھی اور عام لوگوں کے پاس بسبب رزانی غلہ کے رونمیت
کم تھا اور یہ صوبہ دار شہ عیسوی میں بعید عالمگیر بادشاہ عہدہ صوبہ داری سے مستوفی ہو بعد
افتر کچھ ایسے خان صوبہ دار بجگالہ مقرر ہوا۔

بعد اسکے سدر شاہ کر جو بھائی نارائن ٹھاکر کے تھے شہ فصلی میں گدی نشین ہوئے اکیس برس
زندہ رہ کر شہ عیسوی میں جو مطابق شہ فصلی کے تھا اورنگ زیب عالمگیر بادشاہ کے وقت میں انتقال کیا
اُس کے بعد مناتہ ٹھاکر بیٹے اُس کے شہ فصلی میں قائم مقام ہوئے شہ عیسوی میں جو
مطابق شہ فصلی کے تھا تیس برس زندہ رہ کر لا اولہ مر گئے۔

اُس کے بعد نرپ ٹھاکر بھائی اُس کے شہ فصلی میں قائم مقام ہوئے شہ عیسوی میں جو مطابق
شہ فصلی کے تھا سترہ برس ریاست کر کے مر گئے۔

بعد اُس کے راگھو سنگھ بیٹے نرپ ٹھاکر کے شہ عیسوی میں جو موافق شہ فصلی کے تھا قائم مقام ہوئے
یہ راجہ اورنگ زیب عالمگیر بادشاہ کے وقت میں مندر نشین ہوئے تھے اس راجہ کے وقت میں نواب بن
احمد خان داماد مہات جنگ کے تربت میں آئے تھے اور قصبہ بھورہ میں جہان گروہی راجہ کی تھی بہت
عرصہ کہ قید کیا تھا یہ بات تاریخ سیر المتاخرین کے صفحہ ۲۷ میں لکھی ہوئی ہے۔

عالمگیر بادشاہ شہ عیسوی میں جو مطابق شہ فصلی کے تھا تخت نشین ہوا اور ۲۷ ذی قعدہ
روز جمعہ شہ بھری میں جو موافق ۲۷ رماہ فروری شہ عیسوی و شہ فصلی کے تھا سیتا

بر سر تخت کر کے انتقال کیا تا رنج انتقال بادشاہ کی بود۔

مصراع برفت از جهان بادشاہ ولی بدست آمد۔

یہ بادشاہ بڑا عاقل اور بیدار مقرر تھا مگر مزاج میں تعصب مذہبی بہت رکھتا تھا۔ اس بادشاہ کا حال مشرلی اور صاحب فرہنگ نے اپنے سفرنامہ میں بہت صراحت سے لکھا ہے۔

مہاراج در جنگ کے خاندان کے لوگوں میں سے پہلے پہل راگھو سنگھ کو خطاب راجگی کا مالک بادشاہ کے وقت میں ملا تھا۔

راجہ راگھو سنگھ نے نواب مہابت جنگ مرشد آباد کو بت سے روپہ تدرانہ میں دیکر پٹہ مقرر کر کے تربت کا ایک لاکھ روپہ جمع سالانہ پر حاصل کیا اور راجہ دہر دیوان نواب مہابت جنگ کو چاس ہزار روپہ سالانہ علاوہ جمع مقرر کیے تدرانہ دیا کرتے تھے۔ کسی نے نواب مہابت جنگ سے اس بات کی شکایت کی کہ یہ تربت کی آمدنی بہت زیادہ ہے پٹہ مقرر کیے جو ایک لاکھ روپہ جمع منہج کر دی گئی ہے بہت کم و آخر نتیجہ اسکا یہ ہوا کہ اس شکایت پر شاہ عیسوی میں سرکار تربت کی جمع سات لاکھ اونتر ہزار روپہ شناسی روپہ قائم ہوئی نواب کی مہربانی سے تربت کی تحصیل کی خدمت اور چند موضع بطور نفاذ اور رقم صدی (جو قریب سے معلوم ہوتا ہے کہ فی سیکڑا کچھ دستور مقرر کیا گیا تھا) باین شرط دی گئی کہ تربت میں جا کر رعایا کی پرورش کریں اور ضلع کو آباد کریں چنانچہ راجہ راگھو سنگھ نے اول شرط کی تعمیل کی اور راجہ استھان اپنا موضع ہوارہ پر گنہ گوالپال پور میں جو تحصیل سب ڈویژن مہوئی کے ہو قائم کیا اور وہاں تک نشانات غرضی کا موجود ہو۔

راجہ راگھو سنگھ عیسوی میں جو شروع سال ۱۸۳۳ء فصلی کا تھا سینتیس برس راج کر کے انتقال کر گئے۔

نئے راجہ یہ رہے۔ بے شجاع اور دلیر اور سختی تھے۔

بعد اُن کے ابھیشک سنگھ بیٹے اُن کے سال ۱۸۳۳ء فصلی میں قائم مقام ہوئے شاہ عیسوی میں جو طالب

۳۳ الفصلی کے تمام سند نشین بکراؤ ولد مر گئے۔

بعد اوسکے راجہ نرندر سنگا شیخ سنگا کے بھائی ۳۴ الفصلی میں قائم مقام ہوئے نواب محمد علی وردی خان
مخاطب خطاب بہ مات جنگ کے نام سے چند رقم دستورات کا انکو عطا کیا گیا راجہ نرندر سنگا لا ولد تھے
۳۵ عیسوی میں جو موافق ۱۱۸۵ الفصلی کے تھا انتقال کر گئے اور نواب بہ مات جنگ نے ۳۶ الفصلی
میں جبکہ مطابق ۱۱۸۵ الفصلی ہوا ہوا انتقال کیا۔

یہ راجا اکیس برس سند نشین رہے تھے۔

کتے میں کہ ایک مرتبہ راجہ صاحب بیکاری تھہ حال سلطانی سے جو واسطے ایصال خزانہ بادشاہی کے
آیا تھا اوس سے گند پے گھاٹ پر پرگنہ گوبال پور میں لڑے تھے طرفین سے بہت سخت لڑائی ہوئی
مگر راجہ صاحب فتحیاب ہوئے اور راجہ صاحب مود و مند نے ہزار ہائیکے ارہنی اور مواندہات مسلم
برہمن و منت و فقر کو بطور بہوت و شہوت و فقرانہ و مدد خرچ کے عطا کیے کہ آج تک وہ جامداداؤں کے
وارثوں کے قبضہ میں موجود ہیں۔

بعدہ راجہ پرتاب سنگا ۳۷ الفصلی میں گدی نشین ہوئے راجہ پرتاب سنگا کو راجہ نرندر سنگا نے بیب
اپنی لا ولدی کے کریر پر پور پرتاب مقرر کیا۔

۳۸ عیسوی میں جو موافق ۱۱۸۵ الفصلی کے تھا راجہ پرتاب سنگا موضع ہواڑو سے قبیلہ بھٹیہ
آکر مقیم ہوئے اوس وقت سے آج تک سکونت راجگان راجہ کن اس وقت میں قرار پائی اور راجہ کن
جو نواب بہ مات جنگ کے راجہ راجہ سنگا کو دی تھی نواب سہیلی خان نے بھی دستگیر کیا اور مقرر کیا۔

۳۹ عیسوی میں جو مطابق ۱۱۸۵ الفصلی کے تھا راجہ کن کو مقرر کیا گیا اور دستورات
مالکانہ کو فیر کر دیا اور اس موضع واسطے پردخت دئی راجہ نرندر سنگا کو موضع واسطے پردخت دئی
براہم و راجہ پرتاب سنگا کے چھوڑ دیے اور راجہ پرتاب سنگا کو مقرر کیا۔

راجہ پرتاب سنگھ نے شہزادہ اعیسوی میں جو وافی سندھ افسلی کے تھانہ میں رہیں سندھ شہید کی
انتقال کیا یہ راجہ صاحبزادہ جو ادو عالی ہمت و جہی بہ مثال تھے قوم بہمان و نہت اپنے ملکوں کے
بڑے قدر دان تھے چنانچہ منست میں اسے کو قلعہ چوروت پر گنہ بھالاجو ہ وقت اٹھارہ ہزار روپے کی
کا محال ہوا و تعلقہ مور و نا پر گنہ نادر گرجو چودہ ہزار روپے کی تحصیل کا محال ہو مور و نا مذکور کے منست کو
دیا اور جو مالی دست مصروفان کو اپنے چند مواضع و ہزار باگیجے زمین و رمل و اشعار بہمنوں کو عطا کیے۔
بعد اس کے راجہ باد ہو سنگھ بھائی راجہ پرتاب سنگھ کے سندھ افسلی میں قائم مقام ہوئے چھ برس کے بعد پرتاب
انگشید کی طرف سے انتظام بند و بست کا ان کے ساتھ کیا گیا تاریخ سندھ شہید سے اپنی راجہ باد ہو سنگھ
نے دو برس کے بعد واسطے و انگشت دستورات وغیرہ باد و مضبوط کے جو پہلے سے ضبط تھے گو منست میں
درخت ہست کی۔

سوپریم کونسل کفایت سے تحقیقات ہونے کا حکم ہوا اور سندھ طلب کی گئی چونکہ سندھ شہید تھی اسلئے راجہ صاحب
نے داخل کرنے سے انکار کیا اور حوالہ مذہلت و مقابضت پر اپنی کیا اور یہ بیان کیا کہ داخلہ سے فقر و
کے حال استحقاق دستورات و قہمت کا ظاہر ہو گا اور ایک نقشہ اس طور پر داخل کیا جس سے معاہدہ متوقف
کیا نام ضبطی تک اس قدر دستورات وصول ہو سکتا تھا کہ وہ سبب ضبطی کے وصول نہیں ہوا اس
پر بابت بیانات بہت سال گذشتہ کے مبلغ ایک لاکھ ترانوے ہزار روپے مقام پنہ کے خزانہ سے شہزادہ اعیسوی
میں راجہ صاحب کو دیے گئے اور ماہی شہزادہ اعیسوی میں صاحب کلکٹر ضلع نے دستورات نظامت
کے ضبط کرنے کی رپورٹ کی اور یہ سفارش کی کہ بجائے اس کے راجہ صاحب کو ایک ہزار روپے بلانہ دیا
جیسا کہ جوڈیشل ویزیٹ مارٹ صاحب شہزادہ اعیسوی میں دیا گیا تھا بعد ازاں صاحب کلکٹر لکھا درخت
نے پھر رپورٹ اس ضمنوں کی کی کہ راجہ صاحب شہزادہ باد ہو سنگھ کے دستورات کو کیا نہیں لائے بعد
دو برس کے بعد و بست سرکار بہت کا بھیج دیا کہ چھپا نوے ہزار لکھ واکا سی روپے کے راجہ صاحب

ساتھ کیا گیا اور شہید عیسوی کے ماہ ستمبر میں گورنر جنرل نے مالکوں سے واسطے بندوبست و حالہ کے اس طلب کی تھی اور وقت ہمارا جب صاحب گورنر جنرل کی حضور میں درخواست کی کہ مقررہ اجارہ ہمارے نام سے تربت کا بحال ہے اور جب تک زر مالکانہ اور زر و دستورات زمین ملکات تک ہم بندوبست نہ لینگے اس وجہ سے زمینداری راجہ صاحب کی ساتھ فیض الدین و برکت اللہ کے بندوبست کی گئی جو اسے روز کے بعد پور ڈرنیو نے رقم دستورات و مالکانہ راجہ صاحب کے بحال و منظور کیا تب ماہ نومبر ۱۸۹۱ء عیسوی میں فیض اللہ نے اپنے حصہ زمینداری سے استعفا دیا اور اس مضمون کی درخواست کی کہ راجہ مادھو سنگھ صاحب رمایا کو مالکداری کے بینے سے منع کرتے ہیں اسوجہ سے ہم ماہ اس کی قسط میں صرف مبلغ چھ ہزار روپہ وصول کر کے حالانکہ وہ قسط چوبیس ہزار روپہ کی تھی تب صاحب کلکٹر پھر بھی راجہ مادھو سنگھ سے واسطے لینے بندوبست استفسار کیا اور یہ لکھا کہ فیض الدین نے استعفا دیا اور برکت اللہ گھوڑے سے گر کر شہر میں مر گیا اس کے وارث اجارہ لینے سے انکار کرتے ہیں مگر راجہ صاحب نے بائین مذاکرہ کیا کہ بوجہ یہ جانے مقررہ اعلیٰ پوروسہ کار تربت کے ہم اجارہ نہیں لے سکتے ہیں تب درمیان ۱۸۹۲ء دستہ عیسوی کے چند ٹھیکہ دار ہوتے گئے تہ عیسوی میں راجہ صاحب سے پھر استفسار کیا گیا اور بعد منہائی زر مالکانہ اور دستورات کے مجمع مبلغ ایک لاکھ اسی ہزار پانچ سو روپہ کے بندوبست کرنا سرکار نے منظور کیا مگر راجہ صاحب نے قبول نہ کیا اور بجواب اس کے یہ لکھا کہ ایک لاکھ اسی ہزار دو سو ستائیس روپہ کو جمع و بنا منظور ہو بشرطیکہ جو مصالح اس مقررہ کے جوہر میں گئی ہو چھ ہزار ایک سو چوبیس روپہ مجرا دیے جائیں۔ کلکٹر نے اس استدعا کو منظور نہیں کیا اور لوگوں کے ساتھ ٹھیکہ کا بندوبست کیا آخر راجہ صاحب نے اس ہزار روپہ پیشی دینے قبول کیا تب یہ منظور ہو صاحبان پور ڈرنیو زمینداری تربت کی اس کے ساتھ بندوبست و دوا کی گئی۔

راجہ مادھو سنگھ پنہنیں ۲۲ برس یعنی ۱۸۷۵ء عیسوی تک جو مطابق ۱۳ ماہ ۱ سالہ شہادۃت فصلی کے تمام
مستثنین رہے بعد اسکے بنارس جا کر گریجویٹ شائیں لہ کاٹک ۱۸۷۹ء فصلی میں انتقال کیا۔

یہ راجہ صاحب بڑے دانشمند اور محافل تھے اپنے راج ریاست کا انتظام اور بند و بست بہت اچھی
طرح سے کرتے تھے انھیں کے وقت سے اس راج ریاست میں ترقی شروع ہوئی راجہ صاحب
موصوف نے لالہ جیون رام اپنے دیوارہ کو اونکی لیاقت اور کارگزاری وغیرہ خواہی و دانشمندی
و خوش انتظامی کے سبب سے موضع ہر پور پر گنہ بر وارہ و موضع نر پور پر گنہ بر وارہ پر گنہ بر وارہ عطا کیا۔

اونکے پانچ بیٹے تھے۔

اول۔ راج کنوار بابو کشن سنگھ وہ بحیات راجہ مادھو سنگھ کے لاولد ہو گئے۔

دوم۔ مہاراجہ جی پتر سنگھ۔

سوم۔ راج کنوار بابو کیرت سنگھ۔

چہارم۔ راج کنوار بابو گو بند سنگھ۔

پنجم۔ راج کنوار بابو راپت سنگھ۔

مہاراج کنوار بابو کیرت سنگھ کو صرف میاں محل پر گنہ چندی و مہاراج کنوار بابو گو بند سنگھ کو صرف میاں محل
پر گنہ پر مار پور راگو و مہاراج کنوار بابو راپت سنگھ کو صرف میاں محل پر گنہ چندی و اسٹے خوش و
پوشش کے ملا تھا۔

مہاراج کنوار بابو گو بند سنگھ موصوف نے ۱۸۷۳ء عیسوی میں انتقال کیا۔

مہاراجہ جی پتر سنگھ ۱۸۷۵ء عیسوی تک جو مطابق ۱۳ ماہ ۱ سالہ شہادۃت فصلی کے تمام مستثنین

رہے یہ مہاراجہ صاحب بڑے رئیس و قدردان و عالی ہمت و تربیت

پروردگار تھے نہرین محل بدر اتم کو کہ لیاقت علمی و دیانت و سنت خیر خواہی و نیکی

سے ہم دیکھتے غشی اپنا مقرر کیا اور سو وقت سے ہمارا راجہ ہیشتر سنگ بہادر کے عہد تک اس سلسلہ پر صفر از رہے۔

جب وقت والی نیپال نے ٹاکرے تک پہاڑوں میں عمل پناہ کر لیا تھا اور ستر اسیوی میں جو مطابق ستر^{۲۲} فصلی کے تھا جنرل اکثر لوتے صاحب نے تلج کے اس پار شملہ سے میں کوں پچھم لوہان کے قلعہ میں نیپالیوں کی فوج کو شکست دی تھی اور لڑائی میں ہمارا راجہ ہیشتر سنگ بہادر نے سہ ہزار گورنمنٹ بنگال کو لئی لاکھ روپے نقد اور سچلہ واسطے مدد دی تھی اور گورنمنٹ میں ان کی بڑی شیکنامی اور خیر خواہی ثابت ہوئی۔

ستر^{۲۳} اسیوی مطابق ستر^{۲۴} فصلی میں ہمارا راجہ ہیشتر سنگ بہادر نے بوجہ کبرنی وضع بدلی و بیماری کے رودر سنگ اپنے بڑے بیٹے کو راج سپرد کیا اور سو وقت ہمارا راج رودر سنگ کی عمر تیس برس کی تھی۔

ہمارا راجہ ہیشتر سنگ نے اپنے چھوٹے بیٹے بابو باند یو سنگ کو واسطے پرورش کے صرف ہی محل موافقات پر گنہ بیل و چار مکان و دو باغ تھی اور کرہ اوکے رہنے کے واسطے بیا تھا اور ان کے نام سے داخل خارج ہونے کے لیے بھی درخواست کی تھی بابو باند یو سنگ نے از روک و ہرم شاستر نصف راج کا دعویٰ کیا اور ہمارا راجہ رودر سنگ کی طرف سے جواب دیا گیا کہ بموجب دستور خاندان اور کھلچا رس کے راج تعمیر ہونا نہیں چاہیے اور اس بنیاد پر واسطے دلا جائے جو میں لاکھ چھیالیس ہزار نو سو اٹھاون روپے کے بابو باند یو سنگ نے عدالت خلع تربت میں نامش واری کی سٹریٹ گل صاحب جج بہادر نے فیصلہ کیا کہ ہمارا راج رودر سنگ باورحق راج میں اور بابو باند یو سنگ کو صرف استحقاق پانے میں اصل پر گنہ بیل بطور پرورش کے ہوا سکا اپیل صدر دیوانی مقام کلکتہ میں ہوا فیصلہ خلع کا بحال رہا اور ہمارا راجہ رودر سنگ بہادر

کدی نشین رہے علیٰ ہذا القیاس بابو گشت سنگہ سپہ را جہنوار بابو گوہد سنگہ نے بھی جو عمومی رسم
زمینداری راج دیوانی میں مالش کی تھی آخر وہ مقدمہ بھی سبیل اسیل خاص و عام ولایت
تک پہنچ کر دسمس ہو گیا۔

ہمارا جہ رو در سنگہ بہادر نے ۱۸۵۸ء عیسوی میں جو موافق ۱۲۷۱ھ اپنا گرجہ ۱۲۷۱ء فصلی کے تھا، تو اس کے
دن دس برس دس مہینے دس روز و ۱۲ گھنٹہ نشین رہ کر انتقال کیا۔ راجہ صاحب بڑے عالی
تھے ہمارا جہ ہمیشہ سنگہ اپنے بڑے بیٹے کی شادی میں نو لاکھ روپیہ خرچ کیے اور اپنے نوکرانہ
و قرابت داروں کو دوشالے دیے دریاے موہنی پر جو ایک بڑی جھیل میں واقع ہے، جس میں
زر کشیر ایک پل پختہ شستی ایسا مضبوط بنوایا کہ آج تک باوجود مہر و رسین کثیر و کثرت آمد سید اب
ایک کنکری کو بھی نقصان نہیں پہنچا اس پل کی تاریخ مولوی امیر علی الہ آبادی نے یہ لکھی ہے۔

تاریخ جہل موہنی تصنیف مولوی امیر علی الہ آبادی تخلص بہ امیر

والی تربت ہمارا جہ بہادر رو در سنگہ	ساخت از بہر ثواب پدرا این پل را بنا
گفت سال سلطنتش ہفت رہ حقیقہاں	در سن ہجرتش گفتا پل زہے را و رضا
گفت سال صد و پش کشتی دریا میں	در سنین ہمتش خوش منفعے حد بخا

اس تاریخ کے مصنفین ہمارا جہ صاحب بہادر نے پانچ سو روپے اور ایک جوڑا دوشالہ عطا کیا
اور تمام زر گوہر یہ ایک اہم منڈی اور درجہ نگاہ میں ایک مالاب سہمی برہمچین ساگر کھودوایا اور چند
کتابا بنی زمینداروں کے دیہاتوں میں طیار کر کے مزاج میں انکے نہایت درجہ کی ریاست
و کمال و درجہ کی مروت اور غریب پروری کی بہت تھی مگر بوجہ نا اتفاقی کے انتظام راج کا اچھا
نمون روپے کے قرضہ دار ہو گئے تھے۔

ہمارا جہ رو در سنگہ اپنے چار بیٹے تھے۔

اول۔ مہاراجہ میسر سنگ۔

دوم۔ مہاراج کنوار بابو گونیہ سنگ۔

سوم۔ مہاراج کنوار بابو شیر سنگ۔

چہارم۔ مہاراج کنوار بابو گوہر سنگ۔

مہاراجہ میسر سنگ بہادر پڑے بیٹے اور کے شہدہ فصلی میں گدی نشین ہوئے۔

مہاراجہ میسر سنگ بہادر کی طبیعت کے دریا میں جوش سخاوت تھا مزاج میں حلم و رحم تھا اور چہ گاہ اور صورت و کل میں بہت اچھے تھے چہرہ و بشرہ سے آثار ریاست نمایان تھے اور شارہ اقبال پیشانی سے چمکتا تھا اور باعتبار صورت پرہیز منہب ابلی اور کے قامت پر نہایت مزین تھا مگر بوجہ منہبوں کے یہ راج ریاست قریب دار زکریا کی ہو گئی تھی کہ وہ مہد میں کورٹ آف وارڈس کے ادا کیا گیا مہاراجہ صاحب بہادر اکثر اوقات مقام جہنمار پور پر گئے نارید گھر میں رونق افروز رہتے تھے ۱۸ اکتوبر ۱۸۷۵ عیسوی کو جو مطابق ۱۲ مارچ ۱۸۷۵ سن ثانی شہدہ فصلی کے تھاد میں آٹھ مہینے نوروز مسند نشین مکرر روز اتوار کو انتقال کیا۔

اور کے درجے ہوئے

اول۔ مہاراجہ بھیم سنگ بہادر۔

دوم۔ مہاراج کنوار بابو میسر سنگ۔

مہاراجہ بھیم سنگ بہادر ۲۵ ستمبر ۱۸۷۵ عیسوی ۳۳ سن شہدہ فصلی کو پیدا ہوئے اور مہاراجہ میسر سنگ کے مرنے کے وقت عمر انکی دو برس ۷۷ یوم کی تھی بسبب بالغی مہاراجہ بھیم سنگ بہادر کے راج ریاست تحت انتظام میں کورٹ آف وارڈس سر بھری کے در آیا۔ اور وقت بدست شہزادہ راجا کی قریب دار تھی اور زمینداری منسلک راج سے سوا لاکھ روپے

کی آمدنی تھی۔

ہمارا راجہ کچھ پسیہنگ بہادر اور ہمارا راجہ کنوارا باہو میر سنگھ دونوں بہائیوں نے بنارس کے کچھ میں عمارتوں
میں تعلیم پائی جب کورٹ آف وارڈس نے ریاست کا پانچ لیا تھا اور وقت مکانات سکونت نہ تھا
صاحب مدوح کچھ پختہ و کچھ خام تھے اور قریب و کے اور اور لوگوں کے مکانات تھے مڑ فرنگ
صاحب منیر کورٹ آف وارڈس نے بڑی کوشش و صرف زر کثیر سے اون مکانوں کے مکانوں
کو راضی کر کے اور قیمت کیے اون کے مکانوں کو اوٹھوا دیا اور اس جگہ میں یعنی گرد و پیش ڈیڑھ
ہمارا راجہ صاحب بہادر خانہ باغ جدید سمی بہرام باغ و شام باغ و دلی خوش گنت باغ و کمرہ نظر
ہمارا راجہ صاحب بہادر نابالغ کے بہت تکلف بنوایا وہ قابل دید و شنید ہیں اور وہ زمین کہ
جس میں باغ بنوائے گئے ہیں تخمیناً پچیس ایکڑ کے قریب ہوگی۔

سوائے ان باغوں کے ایک اور باغ جہاں اندر کمرہ و مکانات خاص رہنے کے ہیں مسکنی آیتہ
نہایت عمدہ و پر فضا و کیفیت بہت خوب نما راجہ صاحب بہادر بنوایا گیا ہے۔

ہمارا راجہ صاحب بہادر کی ڈیڑھ سے پورب غر باشرقا ایک ہزار سبایا گیا ہے و زمین دور و
پختہ باہتمام انجینئرکاری بنوائی گئی ہیں کہ وہ قابل دید ہے۔

راجہ کی زمینداری ضلع تربت ورونگیر و پورنیہ و بھاگلپور میں ہر ضلع تربت میں زیادہ زمینداری
پر گنتا جریل و ہائی و اعلیٰ پور و بھجور و بھور و اور و دھرو و گوپال پور و کچھ میں ہوا و زار و گرد
میں بھاگلپور کے ہوا و پر گنتہ و دھرم پور ضلع پورنیہ میں ہوا و ضلع مونگیر و بھاگلپور میں ہوا و کمرہ پور
ابو لطف عبداللہ دین سلطان عالی گہر شاہ عالم بادشاہ نے شہ عیسوی ۱۱۷۱ میں جو مطابق ۱۷۵۷
نصلی کے تھا پر گنتہ و دھرم پور راجہ پر تاب سنگھ کو عطا کیا تھا۔

بادشاہ شہ عیسوی ۱۱۷۱ میں جو مطابق ۱۷۵۷ میں شہ عیسوی کے تھا تخت نشین ہوا و زمینداری میں

راج کے سرپرست سے خاص درجہ میں ایک ہفتہ اول درجے کا شفا خانہ یعنی اسپتال بنوایا
 گیا جو اسکے بنوانے میں چوبیس ہزار روپے خرچ ہوئے ہیں اور ایک ہسپتال بھی بہت بہتر تعمیر ہوا ہے
 اور ایک اسپتال گرگ پور ضلع بھاگلپور میں بھی طیار ہوا ہے اور کئی دیگر ہسپتالیں بنائیں گے اور پورے راج میں
 اور ایک انگریزی اسکول جہمین چودہ ہزار نو سو روپے خرچ ہوئے ہیں خاص درجہ میں بنوایا
 گیا ہے اور اس اسکول کے واسطے گورنمنٹ نے بہت کچھ ہمارا جہ صاحب بہادر منٹو کر دیا ہے کہ
 انٹرنس کے درجے کی کتابیں پڑھائی جائیں اور امتحان لڑا کو نکالنے کے کالج میں لیا جائے۔
 اور دیہاتی بائیس اسکولوں اور پانچ سالوں کا خرچ خزانہ راج سے دیا جاتا ہے۔
 اور سوائے اسکے راج سے چند اسپتال چند اسکول و چند پانچ سالوں کا چندہ دیا جاتا ہے۔
 ایک سو پچاس میل کی سرحد راج کے خرچ سے بنائی گئی ہے تفصیل دیکھی ہو۔
 سرحد ضلع پوربندہ سرحد راج کے درمیان ہزار ہا شجر لگا کر شجر ہند لکڑی
 ان شجر کے دونوں کناروں پر قریب بیس ہزار کے درخت ہر قسم لگائے گئے ہیں۔
 گرگ پور ضلع موگیر میں آب پاشی کے لیے نہر کھودوائی جاتی ہے۔
 درجنہ سے غلہ پور تک جو شجر کاری ہو اس شجر پر جہان جہان و براد چور و ناہن
 بن کر کاری بنے ہوئے ہیں ان کے واسطے دس مقاموں میں کل انہی خرچ سے ہمارا جہ
 بہادر کے ہاتھ کورٹ آف وارڈس حسب تفصیل ذیل بنائے گئے ہیں۔
 اول پرونچا کے چور میں راج سے ہاتھ کورٹ آف وارڈس ایک کل انہی ہاتھ جہانی
 میں بنوایا گیا ہے اور میں ایک لاکھ اٹھاون ہزار ایک سو سات روپے سات نے خرچ ہوئے ہیں۔
 دوم ہاتھ کورٹ آف وارڈس خاص درجہ میں دیہے گیتی پر متصل موہنگ پور۔
 سوم ہاتھ کورٹ آف وارڈس پرونچا میں۔

چہارم۔ پیرگٹھات پر بلان دریا میں۔

پنجم۔ پاٹ گٹھات میں کیولاندی پر۔

ششم۔ سمجھوگا پر۔

ہفتم۔ برہم پور پر گنہ اعلیٰ پور کے ہوہتی بلان میں۔

ہشتم۔ موضع سنگرام پر گنہ پچھی کے دریاے بلان میں۔

نہم۔ موضع لوہنا پر گنہ لوانوان میں۔

دہم۔ موضع نرہیا پر گنہ اعلیٰ پور میں۔ اور ان آہنی پلون کے سواے بہت بڑے بڑے

پل نچتے بھی مہاراجہ صاحب بہادر درجہ کے روپ سے بنائے گئے ہیں۔

پہلے پل جو حاکم گورنٹ کی طرف سے واسطے انتظام راج ریاست کے مقرر ہوئے وہ مسٹری

کسیر صاحب پوٹی کلکٹر مقام ظفر پور۔ تھے تاریخ ۲۳ مارچ ۱۸۷۱ء کو برٹش ایسیوی روزگل کو

مقام درجہ میں آئے بعدہ مسٹر جیمس فرلانگ صاحب منیجر ہشاپرہ پچیس مسوروپ کے مقرر ہوئے

نہم ماہ فروری ۱۸۷۱ء ایسیوی کو چارج لیا بابو اسونوس دہرو بابو گریس چندرواں بابو دھرم

چین و بابو چندریک یوس بھگلیان اور منشی مہا پریشاد کے بعد دیگرے اسٹنٹ منیجر

ہوئے وہ مسٹر جارج انڈرسن صاحب اہل کوٹھی کنول بھی ایک سال چھ مہینے کے واسطے

اسی کم مقام فخر ہوئے تھے ان سبھوں نے انتظام راج ریاست کا مناسب طور پر کیا۔

سرفرلانگ صاحب نہایت خوشامد و اہل سخاوت و عالی بہت و صاحبے انش و خیر اندیش

مہاراجہ بہادر کے تھے سن ۱۸۷۱ء کو اپنے ایسا انتظام راج ریاست کا کیا کہ ہر فرد بشر خوش ہو گیا۔

جب مسٹر فرلانگ صاحب بہادر بیمار ہو کر برٹش ایسیوی میں ولایت کو گئے انجمنی راہ میں ہنگام

کے میں سکون پا کر فرما کر کہتے ہیں کہ وہ درمیان ملک عربیہ کے واقع ہو جاوے پر انتقال

تب لفٹ کر نیل ہمیں برن صاحب منیجر مقرر ہو کر آئے۔

بعد چندے مشرین صاحب تھینٹا دو برس کی رخصت لیکر ولایت گئے اور منیجر آرمی منی صاحب منیجر مقرر ہوئے بعدہ پھر مشرین صاحب آئے و مشر آرمی منی صاحب برخواست ہوئے۔ اور عہدہ اسٹنٹ منیجر پر مشر براج ڈبلیو لو لین صاحب مقرر رہے۔

کیفیت منشی مہاراجہ جی جناب مہاراجہ جی منیجر صاحب بہادر

جناب مہاراجہ صاحب بہادر حسب الحکم گورنمنٹ واسطے حاصل کرنے خلعت مہاراجگی اور چھوڑ لینے انتظام کورٹ آن وارڈس ۲۲ مارچ ۱۹۱۵ء تمبر ۱۹۱۵ء عیسوی مطابق ۲۲ آسن اول شہ ۱۹۱۵ء فصلی روز و شنبہ کو مع ارکان دولت و عزیزان و اقراں ذمی عورت خود ریل گاڑی پر در بھنگ سے مقام عظیم آباد میں دربار میں جناب مشر سی بی جلی صاحب بہادر لفٹ گورنر بنگال کے کہ اسی کام کے واسطے عظیم آباد میں رونق افروز ہوئے تھے حاضر ہوئے ۵ تمبر ۱۹۱۵ء عیسوی مطابق ۲۵ آسن اول شہ ۱۹۱۵ء فصلی روز پچھینہ کو کس ۱۲ برس کی عمر میں حضور سے نواب لفٹ گور بہادر کے مقام کالج سکول میں عظیم آباد کے خلعت اجگی کا پہنایا گیا۔

- اس دربار میں مہاراجہ منیجر شنگہ بہادر ڈومراؤن۔

مہاراجہ راج انند کشور شنگہ بہادر بتیا۔

مہاراجہ کرشن پرتاب ساہی مہتوا۔

راجہ شیوراج مندان شنگہ بہادر شیوہر۔

مہاراجہ کنویر بابو سکھ نارائن شنگہ سپر مہاراجہ جو پرکاش شنگہ بہادر دیو۔

اور جناب مشر سی بی جلی صاحب بہادر کشن مال و صاحب جج بہادر و صاحب کھنک بہادر و صاحب شریہ بہادر و صاحب گتی پریسپل اسٹنٹ کشن و سید لطف علی خان و سید محمد حسن خان و سید

چٹھہ اور جناب شری واول صاحب کلکٹر و جٹریٹ بہادر و شری صاحب ایجنٹ جٹریٹ و جٹریٹ
و شری ایجنٹ فینوکن صاحب مہتمم بندہ و سبت ناج درجنگہ و شری بنواری محل ساہو بہادر و شری گوبند
ساہو بہادر و صاحبان درجنگہ و بابو بیکن خان بہادر مدار المہام راج پرسونی و بابو کیدار ناتھ و جٹریٹ
وکیل عدالت دیوانی مظفر پور شری کیدہ تھے جناب مہاراجہ صاحب بہادر نے نعمت پانے کے شکریہ
میں بہت سے روپے مہینہ میں خیرات کیے۔

بعد اوسکے ۸ ماہ بعد نہ مذکور روز اتوار کے چار بجے و کو مہاراجہ صاحب بہادر سبیل ریل گاڑی
کے معاہدات فرما کر اسٹیشن درجنگہ تک پہنچے وہاں ایک خیمہ ایتادہ تھا و مین رونق افروز تھے
وہاں سے پانچ بجے اوس بڑے ہاتھی پر چہر جھول کھواب کی اور مہووج طلانی تھا سوار ہوئے
اور مہووج اوس کے مہاراجہ کنوار بابو میر سنگہ ایک ہاتھی پر چہر ایک خوبصورت جھول کا چولی
اور مہووج تقری تھا اور دوسرے ہاتھی پر چہر جھول بانائی و مہووج تقری تھا بابو میر سنگہ
براہروی مہاراجہ صاحب بہادر کے آؤر میرے ہاتھی پر صاحبان مہاراجہ صاحب بہادر سوار تھے
سو اُن سواروں کے ایک کھپال تقری و مین ہوا اور تقری بھی ساتھ تھا و آگے سواری کے ہاتھی
کے قریب دو سواروں کے سوار اور تہہ بردار و پیدل تقری تہہ ہاتھ مین لیے ہوئے جلو ریز
اور انگریزی بابا تکلف کے ساتھ بجاتا تھا اور ایک ہاتھی پر روشن چوکی بھی بڑے مذوشے
بجھتی جاتی تھی و آگے ان سب لوگوں کے ایک نشان کا چوکی ایک بڑا ہاتھی پر تھا اور ڈنگہ شری بجاتا
جاتا تھا اور مجھے سواری کے پچیس تیس ہاتھیوں کا حلقہ ساتھ تھا آخر میں ایک تنک کے ساتھ سٹیشن سے
دولت خاندان کوری کے سواروں کے جلو کے دیکھنے کے واسطے پچاس ساٹھ ہزار آدمیوں کی
اسٹیشن سے در دولت تک بٹھرا تھی قریب شام دو بجے مین چوکی تھوڑی دیر کے بعد و
کچھ اسی گھنٹے ایک فٹن پر مین جوڑی جوتی ہوئی تھی سوار ہو کر آندہ باغ کو تشریف لے گئے ۱۱ ماہ

سند مذکور کو جناب شہزادہ اس سہلی صاحب لکھنٹ گورنر بہادر کی آمد کی خبر سن کر جناب ہمارا اہل بھٹا بہادر
 قلعہ سرکاری چٹے ہوئے اور راج کٹوا باور میر سنگھ اور ہمارے راج کٹوا باور میر سنگھ وہ راج کٹوا باور
 شیر سنگھ و ہمارے راج کٹوا باور میر سنگھ و مولوی عبدالکریم خان منصف اول و باور جوگند چندر
 ملک منصف دوم و انوار علی خان و شہر صاحب جیٹ مہرٹ و شہر بن صاحب فیجراج و سنگھ
 و باور بھٹی نارین و مولوی کنگرا و چنداگر و زوروی سپاہانہ چٹے ہوئے اسٹیشن پر استقبال کو پہلے سے
 حاضر تھے اور رقم بھی و تھے ساتھ موجود تھا امین سارے پانی بجے دیکھے جناب نواب لکھنٹ گورنر صاحب
 ریل گاڑی پر اسٹیشن دروازے تک پہنچے شہزادہ اس سہلی صاحب کٹر ضلع بہار اور شہزادہ ایچ
 واول صاحب بہادر کنگر و شہزادہ می صاحب سکری ساتھ تھے جناب نواب لکھنٹ گورنر صاحب
 بہادر چار گھوڑے کی گاڑی پر ہمارا اہل صاحب بہادر کے ساتھ سو دروہو کر گورنر مین کی مہاراجی کو
 مین داخل ہوئے۔

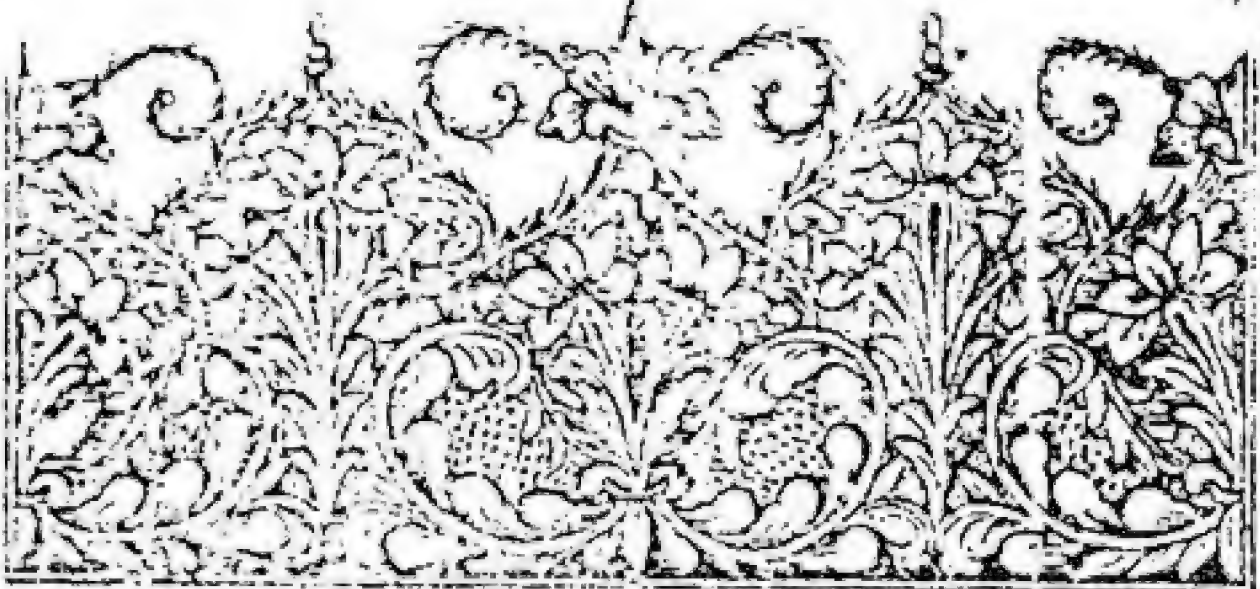
اسی روز سند مذکور روز گھل کو سکول کے مکان مین جو پہلے سے آ رہے کیا گیا تھا دربار گورنری ہوا
 دس بجے سے بارہ بجے تک تنظیم دربار کا اس دربار مین تمام رؤسا ہند و مسلمان و انگریز اور
 جناب ہمارا اہل صاحب بہادر موجود تھے سارے گیارہ بجے جناب نواب لکھنٹ گورنر صاحب بہادر شہزادہ
 اور کارروائی دربار کی ہونے لگی دس بارہ منٹ کے بعد جناب نواب لکھنٹ گورنر صاحب بہادر نے
 برخواست فرمائے اور گورنر کی کوٹھی مین تشریف فرما ہوئے بعد اویسے مجلس برخواست ہوئی سب لوگ
 یکے بعد دیگرے اپنے اپنے گھر کو چلے گئے۔

یکم واکتو برہمنہ مذکور روز چار بجے کو گیارہ بجے پراس منٹ کے بعد جناب نواب لکھنٹ گورنر صاحب بہادر
 ریل گاڑی پر سوار ہو کر تمام درجنہ سے تشریف لے گئے۔

اسی روز سند مذکور بارہ بجے کے مقام مین ٹینا مین ہزار دربار جناب ہمارا اہل صاحب بہادر شہزادہ

ضلع ترہٹ میں برہمن محل کثرت سے رہتے ہیں انکے چار درجے ہیں۔ اول سرورتری۔ دوم ہونک
 سوم پنجی برہمہ۔ چارم گروت۔ اکثر لوگ زمینداری رکھتے ہیں اور کھیتی کرتے ہیں اس قوم کے
 لوگ پھلی اور ترشی اور دہی کثرت سے کھاتے ہیں شراب و مٹیا کو نہیں پیتے ہیں بس پیاز گاجر
 نہیں کھاتے بیل والی گاڑی پر سوار زمین ہوتے اور اپنے ہاتھ سے بیل تیار کرتے ہیں
 اس قوم کے لوگ علم موسیقی کو بھی کچھ نہ کچھ حاصل کرتے ہیں اس قوم میں بڑے بڑے پنڈت
 شاستر دان زمانہ سابق میں ہوئے ہیں اور اب بھی موجود ہیں۔
 صوبہ بہار میں ترہٹ جسکو سنکرت میں مہلاویس کہتے ہیں مہران علم و فضل گنا جاتا ہے
 چنانچہ پین کے رہنے والے اپنے علم کا افتداسی دیر کو ہداسے ہیں۔

ہینانہویہ راجماہر ہیناددینا مہی مہا مہا مہا
 دوت نرنی داتنی ہانگ یاد پتاسن ہانگ

ہینانہویہ راجماہر ہیناددینا مہی مہا مہا مہا
 دوت نرنی داتنی ہانگ یاد پتاسن ہانگ

ج्यوتم ۱۰ گنت ۱۱ ریت ۱۲ وید ۱۳ چنپا ۱۴ اشٹا ۱۵ نیت

بھوکت ۱۶ کماکت ۱۷ شنگیت ۱۸ چنرکلا ۱۹ کاب ۲۰ کوش

۲۱ کانتکار ۲۲ چند شاستر ۲۳ پوران ۲۴ اوپ پوران وغیرہ علوم اس ضلع

مین باری مین -

مندیہ کے پتہ توں سے بنارس وندیا سانی پور کے پندت علما تفوق مین رکھتے چنانچہ
زمانہ سابق مین بروہا پست مصر برہمن متھل نہایت صاحب علم گزرے مین جبکہ تخمیناً
۱۰۰۰ سال پہلے آئے دو سو برس کا گزرا ہوگا انھوں نے بیدانت و نیای و سیکک و مانگشا و چٹانل
و شاکتہ چٹون شاستر کا بیکانی شرح لکھی تھی اور ساکتہ تو کوہری اوغین کی تصنیف کی ہوئی
ہو بعد ان کے گنپسرا و پدیا بھی بڑے صاحب علم ہوئے جبکہ تخمیناً ۱۰۰۰ سال پہلے
ہوئے نیای شاستر مین گرتھ چٹانسی انھین کی تصنیف کی ہوئی جو نہایت مستند شاستر
کیجاتی ہوا اور اس وقت مول یعنی بنیاد نیای شاستر کی وہی گرتھ چٹانسی شمار کی جاتی
ہے بنارس وندیا و متھل مین بالفعل اسی گرتھ کو پڑھ کر پندت کہلاتے مین -

سرو مین بھج پاج بگالی نے بگالے سے تربت مین آکر بچہ مصر برہمن متھل نیایک یعنی
علم نیاسے کے ہانٹے دوائے - یہ علم تحصیل کر کے بگالے مین جا کر اسی چٹانسی گرتھ کا
بیکانی شرح لکھی تھی اور متھل مین بھٹا چارج اور جگدیس ترکا لکھار اور گداوہر بھٹا چارج بگالی
اور گوکل ناتھ ویدیا برہمن متھل ساکن موضع مگرونی پر گزرا ہائی نے اس بیکاکا بھی بیکاکا

اور قریب ڈیرہ سو برس کے گزرا ہو گا کہ مدت اور دیا و کچھین ناتھ اور پادیا بڑے پنڈت نامی اور

میں کتب گشت یعنی سدہ کا مل گزرے ہیں

اچھل و بار یا اور دہرند لو پادیا و گوگل ناتھ اور پادیا و اومان پت اور پادیا و گنونا ناتھ اور پادیا

بڑے بڑے نامی پنڈت ہوئے ہیں ان لوگوں کے گھر موضع گرونی پر گنہالی میں تھے۔

منتخب منتخب برہنہاں محل صاحب علم اور زانی سکھم جو راقم کو معلوم ہوئے کے بہ نشان سکونت و

علم کے درج کیے جاتے ہیں۔

نام پنڈت مان ویدک یعنی وید کے جاننے والوں کے

پیکٹ ناتھ جاساکن موضع بھوپور پر گنہ کو پال پو

کے مین کہ تجر وید ویداکرن و تنتر شاستر و دھرم شاستر جانتے ہیں و ہرنی دھرم جاساکن کے باب

بنارس میں سرکار انگلشیہ کی طرف سے حاکم عدالت کورٹ ہیل کے تھے انھیں سے جینا ناتھ تھ

ساکن موضع برہم پر گنہ دھورنے علم تحصیل کر کے سرکار انگلشیہ کی طرف سے عدالت صدر

دیوالی کھلتے ہیں پنڈت عدالت مقرر ہوئے تھے اور شگلان صاحب نے انھیں جینا ناتھ جاساکن کے

وہی جگہ و ستا پھر اوہا گشا و ویک چندر کا ویرہ کا ترجمہ کیا تھا کہ دس کتاب کا نام شگلان

لاشہو جو اور عدالت کی کارروائی میں جاری ہو۔

بید ناتھ میسر ساکن موضع مامون بھٹ پر گنہ لوٹوان

سنا پو کہ تجر وید جانتے ہیں مہاراجہ صاحب درہنگا کے دربار میں رہتے ہیں۔

اجہ و جیانا ناتھ میسر ساکن موضع پو پرا گنہ برہم پور

پنڈت توڑ سے سنا پو کہ شام وید جانتے ہیں اور تنتر شاستر میں بھی دخل رکھتے ہیں مہاراجہ صاحب

در بنگا، در بارین ستنه من اور انیس سے ہمارا جہ صاحب علی شاستر ہمارا
 بیجا جاسا کن موضع حیر یا پر گنہ پچم سبک
 کہتے ہیں کہ شام دید جانتے تھے ہمارا جہ صاحب بنگا کے دربارین رستے تھے مر گئے۔
 کاری جیسا سا کن موضع کہتے ہیں وار پر گنہ و ہر

نیکو در دید جانتے ہیں

رام لعل جیسا سا کن موضع بلارین پر گنہ
 جبر وید جانتے ہیں جہا جہ صاحب بنگا کے دربارین رستے تھے
 گرو ساری جیسا شتر می سا کن موضع دربارین پر گنہ و ہر
 جبر وید جانتے تھے مر گئے

گو شامین جیسا شتر می برادر شتر می گرو ساری جہا مذکور
 شہر کو لیاقت علی اچھی ہے

راجہ مسر سپر و درین سا کن موضع خراج پر گنہ پچم سبک و متسل قصبہ بنگا
 جبر وید جانتے ہیں انکی لیاقت علی اچھی ہو راقم ہے اسے ملاقات ہے
 بوجہ جیسا سا کن موضع بٹنی بٹنی پر گنہ و ہر
 شاہزادہ جبر وید جانتے ہیں لیاقت علی اچھی رستے ہیں

دوار کا مسر سا کن موضع حیر یا پر گنہ پچم سبک و متسل بنگا
 کہتے ہیں کہ جبر وید جانتے ہیں انکی لیاقت علی اچھی ہے۔

منگھی اوت شکار سا کن موضع سیاہ خوا پر گنہ و ہر
 جبر وید جانتے ہیں لیاقت علی انکی اچھی ہے

چھیکا جھاسا کن موضع دستور پر گئے ہر وارہ

کتے مین کہ انکی لیاقت علمی بہت اچھی ہے۔

جانکی جھاسا کن موضع بزرگ پر گئے مائی

علم اچھا تھا لیاقت علمی بہت اچھی تھی مر گئے۔

وکیمن جھاسا کن موضع ریم بہد رو پر پر گئے اوگھاڑ

علم انکا اچھا تھا لیاقت علمی بہت اچھی تھی مر گئے۔

ہیرمن جھاسا کن موضع بنی پٹی پر گئے جریل

سناہو کہ علم انکا اچھا ہو لیاقت علمی بہت اچھی ہے۔

چنچل جھاسا کن موضع ست لکھا پر گئے جریل

کتے مین کہ علم انکا اچھا ہو لیاقت علمی بہت اچھی ہے۔

لچھمی ست جھاسا کن موضع بدہ پور پر گئے ہروارہ

شہور ہو کہ مجرودید جانے مین علم اچھا ہے آدمی سیم الطبع مین۔

مکند ٹاکر سا کن موضع ست لکھا پر گئے جریل

سناہو کہ علم انکا اچھا ہو لیاقت علمی قابل تعریف کے ہے۔

نام چند نمان مہا نیکشاک یعنی مہا نیکشاک کے جاننے والوں کے

جو کہ جھاسو تری ست موضع اوہان پر گئے دھڑ

کتے مین کہ مہا نیکشاک کے عالم مین آدمی نہایت خوب مین۔

منوہر مسر سا کن موضع گندھو وار پر گئے مائی

مشہور ہو کہ مہا نیکشاک مین یہ بھی لیاقت اچھی رہے مین۔

چتر دھرم صاحب ساکن موضع پیکار پرگنہ بریا

یہ پنڈت مانگشاویا کرن اچا جاستے مین رہتے اسنے ملاقات ہو۔

نام پنڈتان نیا ایک یعنی علم نیا سے کے جاستے والوں کے

کنانی جہا ساکن موضع گرونی پرگنہ ہائی

یہ پنڈت نامی اور نہایت ذی علم مین ہمارا جہ صاحب در بھنگ کے دربار مین رہتے
مین راقم سے اسنے ملاقات ہو۔

بیو جہاں و جہا ساکن موضع پیکار پرگنہ ہائی

پہلے ہمارا جہ صاحب جہو کے دربار مین رہتے تھے چھ ہزار روپہ سالانہ پاتے تھے
نیدن جہاؤنکے باپ ہمارا جہ نیپال کے دربار مین رہتے تھے ہمارا جہ نیپال نے
موضع شہری علاقہ ترائی نیپال عنایت کیا کہ آج تک اونکے قبضے مین جو آجکل ہمارا
پچھیسرنگ بہادر کی سرکار مین رہتے مین اور یہ علم نیا سے وہیا کرن وہیانت
وساکنہ مین بڑے عالم مین راقم سے اسنے ملاقات ہو۔

بیو مصر گنکار دھرم صاحب ساکن موضع پیکار پرگنہ بریا

ہمارا جہ صاحب بیا کے دربار مین رہتے مین جگہ میں مصر موٹ اعلیٰ اونکے ہمارا جہ
پونا کے دربار مین رہتے تھے کہتے مین کہ ایک مرتبہ اس ضلع کے پنڈتوں سے
بحث علمی مین غالب آئے اوکے صلے مین ہمارا جہ صاحب پونا نے ایک موضع عنایت
کیا کہ آج تک اونکے وادھوں کے قبضے اور تصرف مین ہو۔

جو جن جہاں پر جا سکن موضع اور جان پر گنہ دہر

سنا ہو کہ برہمن سرور تری ہین نہایت ذہنی علم اور نامی ہین

سدی جماعہ عرف سندھ جہاں سکن موضع گرونی پر گنہ ہائی

سنا ہو کہ مظہر پور سرکاری اسکول میں پہلے مقرر تھے اب بالو گرو دہاری شاہ کے دربار میں بمقام مدہونی رہتے ہین انکا علم اچھا ہے۔

رید ناتھ جہاں سکن موضع چکونی پر گنہ ترشہ

کتے ہین کہ مہاراجہ صاحب ریجنل کے دربار رہتے ہین نہایت ذہنی علم اور رئیس و شریف ہین۔

بنا تھ جہاں سکن موضع اندھڑا دہی پر گنہ جہدی

سنا ہو کہ پہلے مقام زمین پر گنہ سرسیا میں بابو پریشری پرشاد نارائی کے دربار میں رہتے تھے
اب مکمل مہاراجہ لچھویسنگ بہادر کی سرکاری رہتے ہین۔

کنٹو جہاں سکن موضع زوار پر گنہ دہرور

مہاراجہ صاحب ریجنل کے دربار میں رہتے ہین علم انکا اچھا ہے راقم نے ان سے ملاقات ہے

سناتھ جہاں سکن موضع پلکھور پر گنہ ہائی

مہاراجہ صاحب ریجنل کے دربار میں رہتے تھے

سیام سندھ رٹھا کر سکن موضع جہاں پر گنہ دہرور

علم نیامی میں نامی پنڈت تھے

جو من جہاں سکن موضع چکونی پر گنہ ترشہ

علم نیامی میں نامی پنڈت تھے

سری ناتھ جہاں سکن موضع چکونی پر گنہ دہرور

راجا ایامتہ سنگہ بہادر بندہ کے دربار میں رہتے تھے۔

بھالی جی ٹھاکر اکن موضع پانچو پراپر گنہ لوتن

سنا کہ آجکل مہاراجہ صاحب بہادر جو پراپر گنہ میں رہتے ہیں۔

راتی ناتھ جاساکن موضع چین پور تحصیل بنگالون پر گنہ کنب

سنا کہ باپانکے اتر ناتھ جاساکن نیاک تھے ایک کتاب دہرہ شاستری کی کہ جسکا نام کرت پتھاسر
ہو تصنیف کی ہوئی انکی سہلا میں جاری ہے۔

پریسی ویوت جاساکن موضع چکوتی پر گنہ ترسٹھ

سنا کہ مہاراجہ صاحب بہادر کے دربار میں رہتے ہیں نامی پنڈت میں اور شاہی کہ اکھوان
راضی مہاراجہ بہادر کے اکو عطا کی ہے۔

سری ناتھ جاساکن موضع چکوتی پر گنہ ترسٹھ

علم پناہ نامی پنڈت ہیں۔

چپال جاساکن موضع چکوتی پر گنہ ترسٹھ

کتے میں کہ مہاراجہ رنجیت سنگہ بہادر کی سرکار میں رہتے پنڈت نامی۔

واو کی مندن جاساکن موضع بنگالون پر گنہ

پنڈت نامی میں علم اچھا ہے۔

راجا جاساکن موضع چکوتی پر گنہ

سنا کہ نیاہے شاستر میں انکا علم چھا ہے پنڈت نامی۔

چٹاوتھ جاساکن موضع بنگالون پر گنہ

پنڈت میں کہ پنڈت نامی میں نیاہے شاستر جاساکن میں۔

سرمی نامتھ سرساکن موضع چاند پور پر گنہ لورن

سناہو کہ پندت نامی مرن نیاسے شاستر چاہا جانتے ہیں۔

نمون چودھری ساکن موضع چاند پور پر گنہ لورن

سناہو کہ نیاسے شاستر بھی چاہا جانتے ہیں۔

کیا اس جہا ساکن موضع پکاہوار پر گنہ لورن

سناہو کہ نیاسے شاستر مرن مشہور اور نامی پندت ہیں۔

گوبی نامتھ جہا ساکن موضع کوڈیا پر گنہ لورن

کتے مرن کہ پہلے انھوں نے جو تہا ساکن موضع پکاہوار سے نیاسے شاستر پڑھا تھا بعد اؤ کے نہ یا

ساتی پور جا کر ترقی علم میں کی آدمی ذی علم لائق ہیں۔

دولار جہا ساکن موضع چکوتی پر گنہ لورن

سناہو کہ نیاسے شاستر مرن انکو بھی لیاقت ہو دیو کی ننان جہا ساکن موضع بکرا آئی پہلے انھیں سے

علم تحصیل کر کے ندیا ساتی پور میں جا کر علم شاستری حاصل کیا ہے۔

سنگم لال جہا ساکن موضع پر گنہ لورن

سناہو کہ نیاسے شاستر مرن انکو بھی لیاقت ہو اسوقت بنارس میں مقیم ہیں۔

گنیش دتھ سرساکن موضع ہلام پر گنہ لورن

نیاسے شاستر مرن عمدہ پندت تھیں۔

رگھو بر جہا ساکن موضع لورانی پر گنہ لورن

سناہو کہ انھیں ہمارا جد چچو کی سکھائیت بدلت کے پندت ہیں۔

جہا نامتھ جہا ساکن موضع لورانی پر گنہ لورن

ایک عالم اچھا ہے۔

سدن مصر سترتری ساکن موضع لعل گنج پر گنہ دہرو

نیاسے شاسترین انکو بیانت اچھی ہے۔

جسپت جھاسترتری ساکن موضع امل گنج پر گنہ دہرو

نیاسے میں یہ بھی پندت نامی ہیں۔

فتیر جھاسترتری ساکن موضع او جان پر گنہ دہرو

نیاسے شاستر اچھا جانتے ہیں۔

ہنومان جھاساکن موضع ہمارو پولی پر گنہ لوانوان

انکو بھی نیاسے شاسترین بیانت اچھی ہے۔

دسوان مصر ساکن موضع بہرام پر گنہ گوپل پور

یہ بھی نیاسے شاستر اچھا جانتے ہیں اور اسلک اچھا کہتے ہیں

سنا تھ جھاساکن موضع گیلان پر گنہ زرننگ پور کوٹا

یہ نیاسے شاسترین مشہور پندت تھے مر گئے

رودرین جھاساکن موضع جو نگر پر گنہ دہرم پور

یہ بھی پندت نامی ہیں۔

موسری مصر ساکن موضع بلیا پر گنہ ہائی

نامی پندت ہیں اور ہجرو دی بھی جانتے ہیں۔

پران دہن مصر ساکن موضع چین پور پر گنہ کب

یہ بھی مشہور پندت ہیں۔

نام پندتان بیا کرن یعنی بیا کرن کے جلنے والوں کے

مودنا تھ جھاسا کن موضع اوجبان پر گنہ دہرو
 ہمارا جہ صاحب درجنگ کے دربار میں رہتے تھے سرور تری برہمن تھے مر گئے۔
 بابو کرشن سنگھ ٹھاکر اکرن موضع بھوپر گنہ کوپان پو
 دولتمند آدمی ہیں ہمیشہ اپنے گھر پر رہتے ہیں پشت نامی اور لائی آدمی ہیں۔
 پیارمی جھاسا کن موضع ٹکڑا رور پور پر گنہ جریل
 ہمارا جہ صاحب درجنگ کے دربار میں رہتے ہیں علم نہ تھا ہے۔

ہلی جھاسا کن موضع ہر گنہ ہانی

کتے ہیں کہ بیا کرن اچھا بتاتے ہیں اور نیلے و فارسی و انگریزی میں کچھ مہارت رکھتے ہیں دادا کے
 چند رت جہا نہایت صاحب علم اور صاحب توقیر تھے دیار مغرب کی کسی راہ سے دو موضع
 حاصل کیے تھے کہ آج تک وہ بچے میں ہیں۔

بسناتھ جھاسا کن موضع پنڈول پر گنہ ہانی

سناہو کہ ہمارا جہ صاحب بیوپر کے دربار میں رہتے ہیں نہایت صاحب علم ہیں۔
 گرد ہاری جھاسا کن موضع ست لکھا پر گنہ جریل
 سناہو کہ آج کل ہمارا جہ جوب کے دربار میں رہتے ہیں۔

ستو گن پانک سا کن موضع ست لکھا پر گنہ جریل

انکا علم اچھا ہے بیا کرن میں نامی پنڈت ہیں۔

نرسنگھ جھاسا کن موضع پوکھرونی پر گنہ جریل

یہ عالم اچھا ہے بیا کرن میں بہت اچھی لیاقت رکھتے ہیں۔

ہو مندان جھاسا کن موضع ہر گنہ جریل

میں بہت اچھا ہے پندت نامی میں۔

بانی جھاسا کن موضع کو بیکہ پر گنہ ہو

بیا کرن اچھا جانتے ہیں پندت نامی علم اور نامی میں۔

منوہر جھاسا کن موضع ست لکھا پر گنہ جریل

دربارہ صاحب بیا کے دربار میں رہتے ہیں۔

گوپال منسا کن موضع ریکا پر گنہ جریل

زمین میں بابو پر مہر می پر شاد ماراں کے یہاں رہتے ہیں۔

یجھی لال جھاسا کن موضع ریکا پر گنہ جریل

یہ عالم بہت اچھا ہے نامی پندت میں۔

ڈیکہر جھاسا کن موضع رام بد پور پر گنہ اوگھارو

بیا کرن اور نیلے گوماگٹ پڑے ہوئے میں بابو گونیہ سنگھ صاحب ہمارا چھوٹا بھائی صاحب بیا کے

چچا کے دربار میں رہتے ہیں بیا کے روہنی دت جی عالم نجوم میں نامور آدمی تھے۔

موتا جھاسا کن موضع کوڑل پر گنہ بساڑ

نامی پندت تھے ہمارا صاحب بیا کے دربار میں رہتے تھے مرگے

نندو جھاسا کن موضع کوڑل پر گنہ بساڑ

مختار پور کے سرکاری سکول میں نوکر ہیں۔

ہر دی ناتھ جھاسا کن موضع گورال پر گنہ بساڑ

سنا ہو کہ مہاراجہ صاحب بہر تپور کی سرکار میں رہتے ہیں علم ناک و چھاپا ہے۔

فتوری مصر ساکن موضع بلیا پر گنہ پانی

بیا کرن میں نامی پنڈت میں۔

مکنت ناتھ شاکر ساکن موضع اتھرنی پر گنہ ترستھ

سنا ہو کہ لاکھی شاکر اکے بابا و دادا بھی اکے بڑے پنڈت تھے والد نے انکے مہاراجہ صاحب بہا

نیپال کی سرکار سے دو موضع حاصل کیے کہ آجکل انکے وراثتوں کے قبضے میں ہیں۔

ہیرالال مصر ساکن موضع نو نور پر گنہ پچھی

علم بیا کرن میں نامی پنڈت میں۔

درگادوت جھاساکن موضع ٹیکار پر گنہ جریل

اچھے پنڈت تھے مرگئے بابا انکے گوری بت جہا علم نجوم میں یکتا تھے۔

ہوانند جھاساکن موضع کوٹیاہ پر گنہ بھو

پنڈت نامی میں علم انکا اچھا ہے۔

گنیشدھت مصر ساکن موضع جہنپار پور پر گنہ نار دیگر

مہاراجہ صاحب درجنگہ یعنی مہاراجہ پیر پیر بہادر کو بیا کرن پڑھائے تھے یہاں درجنگہ شامل تھا

صاحب بہادر کے رہتے ہیں۔

سدانند مصر ساکن موضع نو نور پر گنہ پچھی

بیا کرن جانتے ہیں علم نجوم میں بھی مہارت رکھتے ہیں پرن اینی عمر صبر کا جانتے والا اس صلیع میں

ایسا دیر شخص نہیں ہوا بکل مہاراج کنوارا ابو گوئیہ سنگھ کے دربار میں رہتے ہیں وہاں بیا

باتے ہیں اتر سے انکے مائیات ہے۔

روپ ناتھ پاک ساکن موضع سوار پر گئے ہائی

بیا کرن اچھا جانتے ہیں۔

پران ناتھ پاک ساکن موضع دھنوبہا پر گئے لوٹن

ہمارا بھائی سرخنگ بہادر نیپال کے دربار میں رہتے ہیں بخت علمی میں انکو نہایت قوت ہے۔

مدھو سودن جھاساکن موضع مکند پٹی پر گئے ہائی

سناؤ کہ دھرم شاستر کو کو کہ شاستر یعنی لغت اور کاب شاستر یعنی فن شاعری خوب جانتے ہیں

ہمارا بھائی صاحب بہادر ریوان کے دربار میں رہتے ہیں اور خاندانی پنڈت ہیں۔

بودھ ناتھ جھاساکن موضع ٹوٹو پر گئے ہائی

لیاقت علمی بہت اچھی رکھتے ہیں۔

گوپال ٹھاکر سروتھی ساکن موضع اوجیان گئے ہوں

بیا کرن میں اچھی لیاقت رکھتے ہیں اور ایک تعزیت وکی یہ کہ کسی سے کچھ طلبگار نہیں ہوتے ہیں

برکھ ناتھ جھاساکن موضع اوجیان پر گئے ہوں

بیا کرن میں اچھی لیاقت رکھتے ہیں۔

خوڑاؤن جھاساکن موضع سکھار پر گئے لوٹوان

بیا کرن میں اچھی لیاقت رکھتے ہیں۔

مندی جھاساکن موضع پر گئے ہائی

نامی پنڈت میں انکی جھانکے باب بھی بڑے نامی پنڈت تھے۔

دوارکا جھاساکن موضع سکھار پر گئے لوٹوان

بیا کرن میں اچھی لیاقت علمی رکھتے ہیں۔

گو درجہ ساکن موضع لوہا پر گزیدہ لوہا انوان
بیاکرن اچھا جانتے ہیں مہاراج کنوار بابو ریشہ سنگ جو اس وقت سنسکرت میں مشغول تھے
موضع درجہ کے ہیں اونکے دربار میں رہتے ہیں۔

گنیشام سہر ساکن موضع کلرول گزیدہ جریل
مقام مدہو بی پر گزیدہ ہائی کے پاس سائے میں نوکرین صاحب علم چھے ہیں۔
سمر پھر پاک ساکن موضع کوٹیا گزیدہ جریل
یہ بھی بیاکرن میں نامی پتہ اور مشہور ہیں۔

ماوہب جہا ساکن موضع شاہ پور پر گزیدہ بہروارہ
مہاراج صاحب درجہ کے دربار میں رہتے تھے علم نگا اچھا آدمی مشہور تھے رہ گئے۔
مندان جہا ساکن موضع بینی پٹی پر گزیدہ جریل
انکا علم اچھا ہے آدمی مشہور ہیں۔

سمبھوت جہا ساکن موضع اتھری پر گزیدہ مہلا
بیاکرن پڑھے ہوئے ہیں مشہور آدمی ہیں انکا علم اچھا ہے۔
وہرلی دہر جہا ساکن موضع مدھی پور پر گزیدہ پچی
بیاکرن میں نامی پتہ ہیں علم نگا بہت اچھا ہے۔

ہنگوٹ جہا ساکن موضع پچی پر گزیدہ ہائی
پروہت مہاراج صاحب بہادر درجہ کے ہیں۔
رجی دھرم ساکن موضع سوراشہ پر گزیدہ ہائی
یہ بھی بیاکرن میں نامی آدمی ہیں۔

سری پال جاساکن موضع سرحد شامپو پرگنہ پانی

بیاکرن اچھا بہتے ہیں مشہور بندت ہیں۔

بہا جاساکن موضع نروجر بہاری پرگنہ بہارہ

لیاقت علمی بہت اچھی رکھتے ہیں۔

کنوڑ جاساکن موضع بیکوئی پرگنہ ترسہ

انکا علم بہت اچھا ہوتا ہے آدمی ہیں۔

لکھونا تھ جاساکن موضع لکمان پرگنہ دہرہ

لیاقت علمی انکی بہت اچھی ہے۔

گوپال جاساکن موضع نکٹار دہ پور پرگنہ جریل

انکا علم اچھا ہے لیاقت علمی بہت اچھی ہے۔

مدھو سودن جاساکن موضع ست لکھا پرگنہ جریل

مشہور ہے کہ لیاقت علمی انکی اچھی ہے۔

جرجھو مصر ساکن موضع ترونی پرگنہ پٹھان پور لکھو

بہت اچھا علم رکھتے ہیں۔

سری کرشن مصر ساکن موضع بہار پرگنہ بہالا

آجکل نیپال میں رہتے ہیں انکا علم اچھا ہے۔

ہری رام مصر ساکن موضع کوٹیار یا م پرگنہ او

بیاکرن و شتر شاستر کے عالم ہیں ان کے لافات بہت۔

بہو مصر ساکن موضع سنگھوارا پرگنہ بہارہ

انکی بیات نامی بتا چھی ہو بجکس مہا بابہ پیمبر باد کی سرکار میں رہتے ہیں راقم سے اسنے ملاقات ہو
ساوھو مسر ساکن موضع کو ملکہ پرگنہ بھو
انکی بیات نامی قابل تعریف کے ہے۔

کیندار ناتھ جہا ساکن موضع اتھری پرگنہ رستھ
سناہو کہ مہاراجہ صاحب بہادر اندور کی سرکار میں رہتے ہیں بہبودت جہا بابہ کے مہاراجہ صاحب
بہادر جیہ کے دربار میں رہتے ہیں یہ دونوں بابہ جیسے نامی پندت ہیں۔
سری کانت دت دو بہرین پچھان ساکن موضع دانا پور گرنی
یہ بیکرن وجوش دوم شاستر جانتے ہیں آدمی مشرغ و نام آویہن۔
اندز من جہا ساکن موضع اتھری پرگنہ رستھ
بیات نامی انکی اچھی ہے۔

نام پندتان جوش یعنی عالم نجوم سے کے جہا سنے والوں کے

نیلا مہر جہا جواب بنارس میں رہتے ہیں
پہلے انکے آپ مہلا میں رہتے تھے علم نجوم اور سدھانت جانتے ہیں اور اس علم میں بہت سی
کتابیں تصنیف کی ہیں اور بہت کتابیں علم نجوم تعلیم میں سابق پر جانیے یعنی پکا کیا اور شاہک
مہاراجہ ابوالکر کی طرف سے بہرید یاتون کے پڑھانے کے لیے بنارس میں رہتے ہیں تھوڑے
دنوں سے بنارس میں سکونت اختیار کی ہے۔

فتوری جہا ساکن موضع مونسپر گرنہ

میں پختہ ہے سرگہ۔

بہرن جہا ساکن موضع گرونی پرگنہ ہائی

علم نجوم جانتے ہیں ہمیشہ اپنے کمر پر رستے ہیں۔

روہنی و ت جہا ساکن موضع پور پر گنہ بھور

علم نجوم اچھا جانتے ہیں یہاں کنوارا بونتر سیرنگہ مبارک چھپو سیرنگہ بھارکے چھپا سکے دربار میں رہتے ہیں

نکسیرہ با ساکن موضع نوالی پر گنہ بھور

علم نجوم اچھا جانتے تھے ہر راجہ صاحب در بھنگ کے دربار میں رہتے تھے مر گئے۔

روہنی و ت جہا ساکن موضع رام پور پر گنہ بھور

علم انکا چھا تھامی نجومی تھے مر گئے۔

بالاد ت جہا ساکن موضع رام پور پر گنہ بھور

لڑکا چھا تھامی تھے انکو تھرا ستر میں بھی دخل تھا مر گئے رام سے اسے لڑکیاں تھیں۔

گوکل جہا ساکن موضع پنڈول پر گنہ ہانی

علم نجوم اچھا جانتے تھے ہر راجہ صاحب ہار اور کے یہاں رہتے تھے مر گئے۔

ووکہ موجن جہا ساکن موضع رام پور پر گنہ بھور

شاہر گنہ کی لیاقت علمی بہت اچھی ہو علم نجوم اچھا جانتے ہیں ہر راجہ صاحب ہار وریان کی سکر میں رہتے ہیں

کرشن من جہا ساکن موضع کوٹلیہ پر گنہ بھور

انکی لیاقت علمی بہت اچھی ہے۔

دوارکانا تھ جہا ساکن موضع چنڈ پر گنہ بھور

علم نجوم اچھا جانتے ہیں مشہور آدمی ہیں۔

گیاوت جہا ساکن موضع کوٹلیہ پر گنہ بھور

علم انکا چھا تھامی ہیں۔

ہومی مصر ساکن موضع چند ور پر گنتہ لوانوان

علم اچھا ہے مشہور آدمی ہیں۔

مکن حجا ساکن موضع مکہ پر گنتہ لوانوان

انکا علم اچھا ہے مشہور آدمی ہیں۔

پیدا نندھا کر ساکن موضع مہیا چھتا پر گنتہ دہرہ

علم انکا اچھا ہے مشہور آدمی ہیں۔

راہواری مصر برجن شاکی پی ساکن موضع گور میان پیر پیر گنتہ بارہ

کتے ہیں کہ یہ بیا کرن و دہرہ شاستر و جوتش اچھا جانتے ہیں مشہور آدمی ہیں بیا بیا نہیں کرتے ہیں

بابو جی پاتک ساکن موضع مادہ پور پر گنتہ شاہ جہان پور

انکا علم اچھا ہے مشہور آدمی ہیں۔

مصری تھتھا کر ساکن موضع پنڈیچ پر گنتہ پنڈیچ

انکا علم اچھا ہے مشہور آدمی ہیں۔

اچندیر حجا ساکن موضع منام پور پر گنتہ ہاوی

انکا علم اچھا ہے مشہور آدمی ہیں۔

بابو لال مصر عرف یدہ ناتھ مصر ساکن محلہ لال باغ قلعہ پورنگہ

علم نجوم بخوبی جانتے ہیں زمینداری بھی رکھتے ہیں انکے خاندان میں سبک صاحب علم ہوتے ہیں

جو زمین اپنی نہایت عزت دار ہیں رام مصر بنے انکے علم نجوم میں اچھی یافت رکھتے ہیں۔

پیارے مصر ساکن موضع گنگو لیا پر گنتہ بارہ

مصر و اچھا جانتے ہیں اسکول میں منظر پور کے علم نجوم کی کڑی پڑاستے ہیں۔

گردھاری مصر ساکن موضع کو لیا پر گنہ بھو

ساجر کہ علم نجوم اچھا جاننے میں ہمارا صاحب بہادر دیوانہ کہ دربار میں رہتے ہیں ہمارا بھائی شاہ
نے ایک موضع عنایت کیا تھا اور ہمارا بھائی گوراج سنگھ پسر ہمارا بھائی بھائی گوراج سنگھ پسر ہمارا بھائی
موزنی باون میگنہ میں موضع متھوری میں دی تھی کہ اب تک ہر گنہ بھو میں ہے۔

بھانا جھاساکن موضع پلکھو اور پرگنہ ہائی

علم نجوم اور کوس دیکھ شاستر میں عمدہ پنڈت ہیں راقم سے اسے ملاقات ہو۔

سری ناتھ جھاساکن موضع راگھو پور پر گنہ ہائی

علم نجوم میں اچھے دانہ بھائی ہیں۔

کیشن میں ٹھاکر ساکن موضع بیرول پر گنہ ہائی

علم نجوم جانتے تھے ہر گنہ۔

جدو ناتھ جھاساکن موضع مڑو کیا پر گنہ بھو

نجوم میں دیانت بھی رکھتے ہیں۔

منوال جھاساکن موضع سوڑا پر گنہ سوڑا

علم نجوم میں اچھی دیانت رکھتے ہیں۔

کنکر جھاساکن موضع پور پر گنہ اوٹارو

دیانت علمی انکی جھیں ہے۔

بھکن ٹھاکر ساکن موضع پناہ پر گنہ پناہ

علم نجوم میں دیانت بھی رکھتے ہیں راقم سے اسے ملاقات ہے۔

روور میں چوڑی ساکن موضع چند پر گنہ لوان

صاحب علم بکنتی مین۔

موی جھاساکن موضع رام بند پور پر گنہ اوگمار

علم انکا اچھا ہے۔

جانیس جھاساکن موضع رام بند پور پر گنہ اوگمار

علم نجوم کے علاوہ زمین کی رسا رکھتے ہیں۔

رام نرائن چودھری ساکن موضع پوتا پر گنہ جریل

نجوی بن اورادی لائق ہیں۔

بہو جھاساکن موضع ہناتھ پور پر گنہ جریل

جوشی اچھے ہیں۔

چھکوری جھاساکن موضع راتھی پر گنہ ہائی

جوشی اچھے تھے۔

لال جھاساکن موضع لوانی پر گنہ اسٹے پور

علم انکا اچھا ہے۔

جمین جھاساکن موضع کچوا پر گنہ بہروارہ

علم انکا اچھا ہونامی آدمی ہیں۔

مکنہ جھاساکن موضع کچوا پر گنہ بہروارہ

پندت ذمی علم میں مشہور آدمی ہیں۔

جالپادت جھاساکن موضع کچوا پر گنہ بہروارہ

علم نجوم اچھا ہانتے ہیں۔

یہاں سے کیفیت اوان لوگوں کی لکھی جاتی ہے جو اس ضلع میں

شاہ کلیدی بیدنامی تھے اور مین

بیدہ نارائن مشرقی قوم پرچمن شاہلی ہی ساکن محلہ ٹھٹھارہ متعلقہ درجہ
 یہ شخص بیدک کے علم کو خوب جانتے تھے دوا اچھی کرتے تھے اکثر لوگ انکے ہاتھ سے شفا پاتے
 تھے مہاراجہ جیتر سنگ بہادر کے وقت میں ریلج دربار کے بید تھے راتم نے انکو دیکھا تھا مر گئے
 اس خاندان میں اب کوئی نہیں ہے۔

جونا راہن منصر میراث شاہ کلیدی ساکن محکمہ صوبہ متعلقہ و سید
بہت اچھے اور نامی بید تھے بیمار رنگی و والہا بھی کرتے تھے رت شفا رکھتے تھے پورے ہو کر مرنے

راہدہ مصر سالک محلہ مصر ڈالہ قوم برہمن شاہ کلہی
یہ بھی نہایت عمدہ میدانے لکھی بت اچھی تھی مزاج میں انکے ریاست بہت تھی چال پھال میں اچھا تھا
الاج بہت کم کہتے تھے بوڑھے ہو کر مر گئے دو لاکھ مصر و بیایے مصر و بیو مصر اونکے وارث موجود ہیں۔

پندت منوہر مصر برہمت شا کل دی ساکن مجلہ مصر لوقہ جہد و ہنگ
 صاحب علم میدتے بیدک سوا اور شاستروان من بھی نکات قضا و حال چا کرتے تھے بوڑھے ہو کر ہو گئے۔

وہی طرح ناراضی ہوا کہ ہرگز شاکلہ کی سی ساکن مجھ کو نہ کہنے دے۔
 یہ بھی علاج تھا کہ اسے نامی بید تھے وضع انہی ست انجی تھی انکے بیٹے درباری ہوا کہ بھی ہوتا ہے۔
 کہتا ہے ہر شخص کو کہی بہت بھی ہو آدمی خوشرو اور وضع و ازین اگر نری بھی کہی بہت بہت بہت۔

مکمل و مصلحت پر مبنی شاکل و پیروان مکتبہ ثانیہ و تالیفات و تصانیف و کتب و رسائل و غیرہ

پیران مصر برہمن شا کلیدی ساکن مجاہد مصر ٹولہ قصبہ درہنگہ
 یہ بھی اپنے تشخیص کی اکثر بیداری تھی اور اچھی تھے دست شمار کرتے تھے بوڑھے ہو کر مر گئے۔
 لال جی مصر برہمن شا کلیدی ساکن مجاہد مصر ٹولہ قصبہ درہنگہ
 یہ بھی درہنگہ کے بیدار میں اپنے سیکڑے بھر کا تھکے بڑی بڑی سخت بیماریوں کا علاج کرتے ہاتھ سے ہوا اکثر لوگ شفا پاتے
 نامی سیکڑے لڑو کا علاج یہ بہت خوب کرتے تھے بوڑھے ہو کر مر گئے جڈرہنس محلہ کاپ پیکامی سیکڑے صاحب علم اس
 شانداران میں دہنی رام صرہ اور زارہ انکے نہایت ہوشیار اور علم صاحب تشخیص دست شفا میدہ موجود ہیں
 برہمناند مصر عرف ٹولہ مصر برہمن شا کلیدی ساکن مجاہد مصر ٹولہ قصبہ درہنگہ
 تشخیص کی بہت اچھی تھی اور اچھی کرتے تھے مشہور بیدار تھے بوڑھے ہو کر مر گئے
 موہن مصر برہمن شا کلیدی ساکن مجاہد مصر ٹولہ قصبہ درہنگہ
 یہ پورا نے اور بوڑھے بیدار میں تشخیص کی بہت اچھی ہے مزاج میں کلم بہت کم ہے۔
 جیتو لال مصر برہمن شا کلیدی ساکن مجاہد مصر ٹولہ قصبہ درہنگہ سابق ساکن
 جگ بید و لیا پرکٹہ سرپا
 یہ بید تجرہ کار ہوشیار شاندار مرض و تشخیص کنندہ سبب و رد بر صحت میں۔
 چوٹی مصر برہمن شا کلیدی ساکن مجاہد مصر ٹولہ قصبہ درہنگہ
 یہ بھی ان کے بیدار میں سیکڑے بیدار میں دروا چھی کرتے ہیں مزاج میں انکے خلق و مروت ہو۔
 بال مکند مصر و جڑوہن مصر شا کلیدی ساکن مجاہد مصر ٹولہ قصبہ درہنگہ
 یہ بھی درہنگہ میں علاج کرتے ہیں اکثر لوگ انکی دوا کرنے کے امتیاط کے پاسداری میں تشخیص
 اچھی ہے اپنے سید ہیں۔
 تبارک چند مصر برہمن شا کلیدی ساکن موضع مالتی بڈ و لیا پرکٹہ سرپا

یہ بھی اچھے بید تھے پر گنہ سر سیا کے اکثر دیہاتوں میں انکی بیدالی جاری تھی علاج کرنے کا ملو
خوب جانتے تھے مر گئے۔

رام پر شاو پانڈے ساکن ساکن پور بندولیا پر گنہ سر
بید اچھے ہیں شخصیں اچھی ہے بہت لوگوں کی دوا کرتے ہیں مشہور آدمی ہیں۔
ہر مے من مصر بہمن شا کلیدی ساکن موضع پھو پور یا پر گنہ ملکی
بیا کرن اچھا جانتے ہیں اور بیدالی بھی انکی اچھی ہے نامی بید ہیں۔

رنگھویش من مصر بہمن شا کلیدی ساکن موضع چک پنڈولیا پر گنہ سر
یہ بھی بڑے پنڈت و بید ہیں بیا کرن وغیرہ میں اجاوشل رکھتے ہیں مشہور بید ہیں شخصیں اچھی ہے۔
برہمات مصر بہمن شا کلیدی ساکن موضع چک پنڈولیا پر گنہ سر
یہ بھی پنڈت ہیں بیا کرن جانتے ہیں بیدالی انکی بہت اچھی ہے بدھو بنی میں بابو گرو عاری سنگھ
بابو درگاد سنگھ کے دربار میں رہتے ہیں اور وہ پیر پور سیہ پاتے ہیں۔

نرسنگہ پانڈہ بہمن شا کلیدی ساکن موضع چک پنڈولیا پر گنہ سر
انکی بیدالی بہت اچھی ہے اکثر بیماروں کا انکے یہاں مجمع رہتا ہے زندہ ہیں۔
بہوانی و مصر بہمن شا کلیدی ساکن موضع چک پنڈولیا پر گنہ سر
بیدالی انکی اچھی ہے دوا اچھی کرتے ہیں مشہور آدمی ہیں۔

انت بہامی مصر بہمن شا کلیدی ساکن موضع ہٹا پر گنہ پور گکو
یہ عمدہ بید ہیں مشکل مرضوں میں اچھے لوگ انہیں کی دوا کرتے ہیں ہمارا بہنچہ سنگھ بہادر کے
نہار میں بھی انکا معالجہ ہوتا ہے ہمارا بہنچہ نرسنگہ بہادر کے عہد سے تاحمد بہادر مادہ ہو سنگھ بہا
مان گنت مصر مورث اعلیٰ لکے راج بید تھے اور پندرہ سوانہات مسلمان راجاں موت فانی

اور وہ موضع دیر چند مال سلطانی سے حاصل کیے تھے کہ وہ سب مواضع پچھٹا کشتی
 معاملات کے انکے ہاتھ سے نکل گئے زمان کانت مصر کے بیٹے نیا چند مصر بیانی میں بڑے
 مشہور اور نامی گذرے ہیں اور تاحمد ہمارا بہ چھتر سنگہ بہادر کے راج مید رہے اور یہ انت ہمارے
 پسر کنہائی مصر نبیرہ کنیشہ ت مصر پروتے نیا چند مصر کے ہیں بیا کرن بھی جانتے ہیں۔
 نون مصر برہن شا کلہ پی ساکن موضع ہٹا پر گنہ پر مار پور گھو
 یہ بھی ایک بید میں علاج اچھا کرتے ہیں شخص اچھی ہے۔

بہر تہ مصر برہن شا کلہ پی ساکن موضع چاکٹ ولیا پر گنہ مصر یا
 یہ بھی اچھے بید میں بیا کرن میں بھی دخل چاہیے۔

اٹل ہاری مصر ساکن موضع موسی پور پر گنہ بالا گنج
 یہ بید جنتی میں اکثر بیمار کی دوا کے اعانتہ سے باہر نہیں نکل سکتے ہیں۔
 سروا کنا تہ مصر برہن شا کلہ پی ساکن موسی پور پر گنہ بالا گنج
 یہ بھی بید اچھے ہیں اکثر لوگ انکو واسطے سالجہ بیماروں کے بلایا کرتے ہیں۔

جمنہا پر شاو برہن شا کلہ پی ساکن موضع دہوی پر گنہ نیگی
 دوا کرنے کا طریقہ انکو بہت اچھا معلوم ہو علم بید کی اچھی طرح سے جانتے ہیں اور بیا کرن بھی جانتے ہیں۔
 بشن مصر برہن شا کلہ پی ساکن موضع دہوی پر گنہ نیگی
 یہ بھی بید اہل علم میں شخص اچھی ہے دوا اچھی کرتے ہیں بیا کرن میں بھی دخل رکھتے ہیں۔
 نیا نند مصر برہن شا کلہ پی ساکن موضع گھول پر گنہ بھوپ پور
 دوا کی بہت اچھی ہیں بیمار کا علاج اچھا کرتے ہیں صاحب علم بید میں۔

اند ر جیت مصر شا کلہ پی ساکن موضع گھول پر گنہ بھوپ پور

یہ بھی مشہور اور نامی بید میں علم بید کا چاہا جانتے ہیں۔

رام نامی مصر میں شاہ کلیدی ساکن موضع الوداہ پر گنہ ہوا

یہ بید اچھے میں دو کرنے کا طریقہ انکا اچھا ہے۔

یہاں کے کیفیت اول لوگوں کی گنجائی ہر جہاں ضلع میں کیش نامی گندرا اور بھو

بھپنا تو مصر عرف اچا جی دووہ ساکن موضع سمرہاں پر گنہ بھو

یہ بڑے پنڈت اور کیش نامی تھے اور شاہ مصر ان کے بیٹے بھی مشہور پنڈت تھے ان سے جو کو
قریب پانچ سو برس کے ہوا ہو گا کہ برس گئے۔

بید یا پت ٹھا کر ساکن موضع سوراٹہ پر گنہ ہائی

یہ بھی بڑے پنڈت نامی اور کیش تھے مہاراجہ دیپ سنگھ و مہاراجہ شیو سنگھ کے وقت میں
موجود تھے ہمیں بانی انکی بت مشہور ہے۔

گو بند ٹھا کر ساکن موضع رانی پر گنہ ہائی

زمانہ سابق میں نامی پنڈت اور مشہور کیش تھے ہزار ہا پیشانی تصنیف کی ہوئی انکی وجود میں۔

چھاوڈی مصر ساکن موضع ست لکھا پر گنہ جریل

یہ کیش نامی ورنڈت تھے نیای شاستر بھی جانتے تھے صوبہ مہاراجہ کلیان سنگھ عظیم آبادی گور
تھے مہاراجہ بادشاہ عظیم آباد سے انکو اپنے ساتھ لے آئے انکے وارث ہیو سے نیا یک موجود ہیں

فتوری جھا ساکن موضع شاہ پور پر گنہ ہائی

یہ فٹے پڑے ہوئے آدمی نہیں ہیں مگر ذہن رسا رکھے ہیں کبت اور گیت بھی جانتے

نہنہ میں یہ علم انکو خدا داد ہے۔

وہم نارائن مصر شاکدی بہرن ساکن محلہ مصر ٹولہ علاقہ درجہ
صاحب علم تھے کبیر نامی تھے پریم لٹاک گرنہ تصنیف کی ہوئی انکی موجود ہے۔ ایک کبت
اونکی جو راقم کو یاد ہے لکھی جاتی ہے۔

کویت یوگل لڈیان

فولتے گنڈ کے ونا ڈیر چیس چو پا ڈی مکر جڈا جڈے پل
کوک ورن کلا دھرتے سر س کلا کو دھرتے سامے س لے لے
موتے ٹونے مرنے کے ॥ مل لال لال وندی مہا م کے نیت
کسا جے لال جے ن مرن کے ج مرن مرن کے مرن کے مرن کے
مرن کے مرن کے مرن کے مرن کے مرن کے مرن کے مرن کے
لکھ کے

گوردت کب ساکن موضع باسد پور گنہ نگی
یہ بھی کبیر نامی علم اور مشہور تھے مہاراجہ مادہ ہونگہ کے وقت میں موجود تھے۔
جولال مہاراج قوم بہانٹ ساکن موضع ساگی پر گنہ علی پور
کبتائی انکی جیسی تھی مہاراجہ بہانٹ کی سرکار میں رہتے تھے۔
گوپال جو دہری بہرن ساکن موضع کوٹیکہ پر گنہ بھور
کبیر نامی علم ہیں اور ساکن میں بھی اچھا دخل ہے راقم سے ان سے ملاقات ہے۔
گوکل مہر ساکن محلہ مصر ٹولہ قصبہ درجہ
یہ بھی کبیر تھے دہرم نارائن مہر کے بعد انکا زمانہ تھا۔

شام سند مہاراج قوم بہانٹ ساکن موضع مہر پور مکی پر گنہ چوٹی ضلع
انکو علم ذرا اور غریب اور گریزی و بھگت میں اچھا دخل جو بہانٹ میں کبت کہتے ہیں

ہر زبان کی کبت پتا سیر اعرف حال پاد راکب شمساکن موضع گھوٹی پر گنہ قیور کی زبانی شی جو
 لالہ گھوٹال کا تہ سیر با سب ساکن محلہ عمر ٹوایہ قصہ درجنگہ
 فارسی میں اچھی لیاقت رکھتے تھے اور کبیشتر نامی تھے ہمارے ہاں ہونگہ بہادر کے دربار میں کسی
 اچھی خدمت پر مامور تھے کبت و گیت میں موثر شخص کرتے تھے پارتی سویمبر و روکھی سویمبر
 تصنیف کی ہوئی انکی موجود ہے ایک کبت انکی جو راقم کو یاد ہے لکھی جاتی ہے۔

कवितावसु घनघोरघयघहरतफिरंहरतजहोयानमैके
 डहेंदितवंचलतापुच्छकौदर्षाकतुण्यवनकेकरसें॥
 लुगितातुकवदुरगोरसखिदुनिजालजवालछंढेधसे
 तरहेनगगूरतिवैकुण्ठिनावदरावदरावदरावरसें॥१॥

چند اچھا ساکن موضع پندراج پر گنہ پندراج
 یہ بہت اچھے کبیشتر میں اور انھوں نے سیاحی بھی خوب کی ہے راقم سے ان سے ملاقات ہے
 ہمارے پچھیسر سنگہ بہادر کے دربار میں رہتے ہیں۔

پیاسے راقم بھانٹ ساکن موضع پیر پور ملکی پر گنہ چھسی
 یہ شام سندھ رما راج کے بڑے بھائی تھے رگے مشہور کبیشتر تھے انکی کبت بھی راقم نے سنی ہے۔

گو بند پرکاش نارائن چودھری ساکن موضع لوہا پر گنہ پائی
 یہ صاحب سندھ و اور صاحب شمس ہیں انھوں نے راقم سے کوشوں کہانی کا ہونا کبت اچھی کہتے ہیں
 ابو لال جہاں چوٹی ساکن موضع کوٹیا باہم پر گنہ گور
 یہ کبیشتر راقم سے ملے ہیں انکی کبت بھی اچھی ہے۔

بیان سے کیفیت اون لوگوں کی لکھی جاتی ہے جو شائع میں ہندو قوم کے
بڑے بڑے سدہ اور مہاتما گذرے ہیں۔

بابا صاحب ام داس ہیراگی چترہوچی استھل وہاری موضع بجاڑی پرگنہ پنڈراج کے
یہ بڑے صاحب کرامات تھے ہزار ہا بھجن اور بس برو غیر تصنیف کیے ہوئے انکے مشہور ہیں اس
استھل میں زمیندار کی وغیرہ سے اس وقت بڑی آمدنی ہو تھی چالیس ہزار روپے آمدنی سالانہ کی
کم نہیں ہے اور اس وقت اس استھل میں مہنت بندو داس موجود ہیں۔

بابا راجا رام ناگہ راجی

استھل انکھام موضع سوہنگ پور پرگنہ چمپہ گویا میں دریائے باگمتی کے کنارے پردیہنگ میں اس استھل
میں حاجت مندوں کی حاجت خوب برآتی ہے بابا جی بیٹے صاحب کمال تھے ایک مرتبہ کوئی عورت
دوپہرات کے بعد کہ شب تک تھی سو ریا سے باگمتی میں پانی بہنے کو گئی اور اس وقت بابا راجا رام
اپنے استھل کے صحن میں ٹہلتے تھے اور اس وقت عورت سے پوچھا کہ کون ہے عورت نے خوف کھا کر کہا ہم
مرد میں پانی بہرتے ہیں اور سپر بابا جی نے کہا کہ اگر تو مرد ہے تو مردہ چنانچہ وہ عورت بشل مرد ہو گئی
جب پانی لیکر اپنے گھر کو گئی اور لوگوں سے یہ کیفیت بیان کی تو لوگوں نے سمجھا کہ یہ کرامات بابا جی
کی ہے وہ عورت جو بشل مرد کے ہو گئی تھی مع وہ پیارا دیون کے اور اس وقت بابا جی کی خدمت میں
آئی اور قدم پر گر پڑی بابا جی نے کہا کہ اگر یہ عورت تھی تو اپنے کو مرد کیون کہتا تھا اس واسطے
مرد ہو گئی اگر یہ عورت ہے تو پھر عورت ہو جائیگی چنانچہ وہ اور اس وقت پھر بصورت عورت کے درآئی
ہمارا جہ نذر سنگ کے عہد میں کہیں سے آکر اب دریا سوہنگ پور میں رہ گئے اور یہ استھل بالفعل
ماتحت سنگت موضع میناری پرگنہ بساویہ کے ہے وہ استھل بھی بڑے ایک نہا تا بابا منوں رام کا ہے

بابا سنون رام و بابا ارجا رام ایک ہی زمانے میں تھے دونوں آئین کی آمدنی اس وقت تخمیناً پچیس
ہزار روپے تک ہو گئی اور بیماری کے اثر سے مین بال فعل کنشیر اس گدی نشین میں۔

گوشائین لکھن ناسٹھ آئین باری موضع پر پٹن پر گزرا مہنی گوپالپو

گوشائین جی برہمن آئین تھے پہلے خانہ برتھے بھجن تعریف کیا بوا انکا مشہور حوام ہر اقامت

گوشائین جی سے ملاقات تھی لڑکپن میں انکو دیکھا تھا جو گشتا ستر میں بڑے کامل گزرے

ہیں بنجلا شاہگ جوگ کے پرانا نام میں چہرہ فل رکتے تھے نام و سرنی آٹھو جوگی کی ذیل میں لکھی ہے

پہلا شیخ مہنی نظام کرم کا ڈکے اور اسکے دس انگ یعنی فرج میں۔

دوسرا شیخ مہنی جوگ کرنے اور تفسیر کرنے کے۔

تیسرا آسری مہنی طریقی شستہ وقت جوگ کے اور اسکے چہرہ دو انگ یعنی فرج میں۔

چوتھا پرانا نام یعنی اسکے کرنے سے خون اس پیدا ہوتا ہو نہیں نکو ملاقت پیدا ہوتی ہی اسکی آٹھ انگ

پانچواں برتیا پار ضبط کرنا حواسوں کو اور اسکے پانچ انگ یعنی فرج میں۔

چھٹا و حارثا یعنی حد سے زیادہ مشاب کی طرف توجہ رکھنا اور ایک ہزار چھ سو اتر انگ و م کے

تصور کو سینہ میں روکنا اور اٹھایا یا ٹھک کہ پانچ ہزار ایک سو چوبیس ہی اتر انگ و م کی نوبت پونے

ساتواں دھیان گورو کو پریشکر یہ سچا گرو کا دھیان کرنا۔

آٹھواں ساوہ جب پانچ ہزار ایک سو چوبیس اسی اتر انگ و م کا ذکر اور گورو کے دھیان کرنے

کی نوبت پونے چکی تب سب خیال و غیرہ نہیں دل سے دور ہو جائیں گے اور خودی یعنی

وہ ربانہ یعنی ایک کو شیر نامہ سار کو قبول کرانے آمل سے مل جائیگی۔

گوشائین لکھن ناسٹھ آئین باری موضع پر پٹن پر گزرا مہنی گوپالپو

ترولی پرانستہ چہرہ پور راٹھو

یہ گوشائین جی بھی برین محل میں علم شامری میں داخل ہوئی رکھتے ہیں جو کرم اچھا ہوتا ہے میں
مزاج میں رحم بہت بر آدمی ناطع ہیں مشہور آدمی ہیں جوان ہیں اسوقت تین برس رہا ہوا ہوا
ایک ہتھل انکا موضع بگاوان میں بھی ہے گوشائین جی انفر ومان بھی مقیم رہتے ہیں سا فر ومان
ذوق ورن کو کھانا خوب دیتے ہیں یعنی سد اہرت ہمیشہ دیتے ہیں۔

گوشائین میں ہم داس ہرالی چتر جی ہتھل ہاری بھولکائی پر گنت نیلہ
یہ بڑے سدا ونامی گرامی تھے ہزار دانہ کا بالامشی کا ہر وقت پتے پتے کرتے ہیں انکی اس منہ میں
گوشائین سا و ہوام داس ہرالی لشکر میں ہتھل ہاری گنگا سا گر متھل ہوا ار گنگا
یہ بھی بڑے صاحب کرات تھے اس ہتھل میں اسوقت تخمیناً پانچ ہزار روپا سالانہ کی آمدنی تھی
گوشائین نشت رام ہتھل و ہاری موضع موپر گنگا بالانج

یہ سدا و ہڑے سدا و صاحب کشف تھے کرامتیں انکی بہت مشہور ہیں دو سو برس ہوئے
کہ انتقال کر گئے تھے مگر وہ چھوٹا ہو کر ایک بکرا لنگہ مر مر کا اس ہتھان میں رکھا ہوا تھا
سنسکرت سال طیساری مکان کا سمت رو لکھا ہوا ہے۔

منست نشت رام ہتھل سینہ ہاری ہتھل ہاری موضع سو پوٹل گوڈیل پر گنگا
یہ بڑے سدا و تھے کرات انکی مشہور ہیں ہمارا ہوا ہر گنگا کے زمانے میں موجود تھے اسوقت
میں تخمیناً تین ہزار روپا کی رعاش سے آمدنی ہوگی سدا و کرات آٹھ سو برس یہ ہتھان قلم ہے
رام ویا کی تیواری ہر گنگا ہر گنگا موضع موپر گنگا بالانج

نشت کرامتیں کالی دفن ہتھل ہاری مشہور آدمی ہتھل ہاری کرات تھے ہزار
و کرامتیں و ہر پانچ تھلہ کیے ہوئے موجود مشہور ہیں رام کے داوا و والد کے گور
نشت کرامتیں و ہر پانچ تھلہ کیے ہوئے مشہور ہیں رام کے داوا و والد کے گور

کے ایک اور بی بی کر کے اور نکاح معمول تھا کہ اپنے مکان سے تین سو فاصلے پر
 گرجا جی اشنان کو ہر صبح باسے سے ایک مرتبہ جیاریوں کے لگھا جی کے اشنان سے سداور ہوئے
 تہہ و تنوں نے لگھا جی کو یہ بیان کر کے یہ بات کہی کہ لگھا جی جب تک ہماوتوت تھی اور صحیح
 تھے ہم تمہارے درشن کو روزانہ حاضر ہوا کرتے تھے اب ہم مجبور ہیں اگر آپ تشریف لاوین تو ہم پرین
 کرین کہتے ہیں کہ یہ بات اونکی مقبول ہوئی لگھا جی اپنے مقام سے ہٹ کر اونکے مکان کے پاس
 آئیں اور اونہوں نے اشنان کیا جب سے لگھا جی اوسی مقام میں ہیں۔

یعنی باوہو تیواری پسرام دیال تیواری ساکن موضع ٹوکور
 یہ بھی بڑے پنڈت نامی تھے ہمیشہ بھجن اور توجہ میں مصروف رہا کرتے تھے اہل بطن و صاحب
 کرات تھے فارسی بھی جانتے تھے بھجن کا بہت شوق تھا سیکڑوں بھجن انکے بنائے ہوئے
 موجود ہیں راقم کے گورو تھے انکے وارثوں میں سے ایک شخص بہاری لعل تیواری اب موجود ہیں
 گوشا میں تاراوت رام سہل و ہاری موضع مکرندا پرگنہ لو انوان
 یہ بھی برہمن تہل بڑے پنڈت تھے گھر کو چھوڑ کر بیراگی ہو گئے صاحب کرات تھے انتقال کر گئے۔
 گوشا میں روہنی دت جھا سہل داری موضع ترولی پرگنہ پرہار پور راکھو
 یہ برہمن تہل تھے بیراگی ہو گئے گھر کو چھوڑ دیا پرانیام جوگ میں بڑے کامل تھے لاطیع فیر تھے۔

یہاں کے کیفیت اور لوگوں کی مکھی جاتی جو ہر ضلع میں مخموم یا ساکھ مل ولا گذرے ہیں

مخدوم سید شاہ تاج الدین لدیہ شاہ بندگی الہ ناد سید سینی

یہ بزرگ الاما نسب عالی سب تھے سلسلہ نسبت کا انکی تو سید و چار کرسی کے حضرت محبوب سبحانی
 سید عبد اللہ ناد جیلانی تک پہنچا ہے مخدوم شاہ نصیر الدین محمود چراغ دہلوی کے بیشتر زادے

انکے ساتھ نسا و حنا و کراشا کسی مخدوم کے ساتھ نہایت نہیں ہے مزار سے
 انکے اہل باطن آج تک فیض و محاسن میں اہل حاجت کی حاجت برآئی ہو اور احوال میں مخدوم
 شاہ نصیر الدین چراغ دہلوی کے کتابہ آثار النسا وید میں یہ لکھا ہوا ہے کہ حضرت عبداللہ یا فیضی نے
 حضرت مخدوم جہانیاں سے طوٹ کعبہ میں پوچھا تھا کہ دہلی میں کون بزرگ ہیں مخدوم صاحب نے
 جواب دیا کہ اس زمانہ میں شیخ نصیر الدین محمود سے دہلی کا چراغ روشن ہے جبکہ لقب او کا
 چراغ دہلوی ہو گیا تو انکی اولاد میں شاہ سعادت علی و شاہ دوستدار علی و شاہ جواد علی و مولوی
 مرشد حسن امیر حسن زندہ اور موجود ہیں مزار او کا چاک تاجور عرف بزرگ وار پر ہے کہ سمیعین واقع ہے
 مخدوم شاہ برکت اللہ قتال

یہ بزرگ سیادات سے عالی نسب تھے ریاضت میں سابقین سے بھی دو چار قدم بڑھ گئے
 صاحب کشف و کرامات تھے تمام اولیائے نامداروں کے ساتھ عنایت خاص رکھتے تھے
 انکے مزار سے بقاع مسلمانوں کے فیض خاص جاری ہے انکے مزار کے قریب سنگ سیاہ
 کے ٹکڑے رکھے ہوئے ہیں انکو عوام الناس زیر مہرہ کہتے ہیں مریض لوگ اسکو گسکر چمکے
 اور زخم پر لگانے سے شفا پاتے ہیں مخدوم گنج جو ایک محلہ دریا کاہواؤکی خانقاہ کے خرم کوٹا
 بادشاہ وقت کی طرف سے بطور ائمہ دیا گیا تھا اور سرکار گنج شریف بھی اسکو قانون دوم ۱۸۹۱ء ضبط
 کر کے راگدشت کیا کہ آجکے دن کے وارثوں کے قبضہ میں ہے اولاد سے انکی قاضی طور الدین حسین
 ایک شخص بڑے نامی ہو گئے انکی اولاد میں اب شاہ سیاح حسین عرف شہزادی زندہ و موجود
 ہیں انکے گھر میں مخدوم صاحب کا قبضہ و تہذیب و تہذیب موجود ہے مزار او کا محلہ مخدوم گنج میں ہے
 انکی وفات کے زمانے کو پانچ سو برس سے کم نہیں ہوا ہوگا۔

مخدوم شاہ سلطان حسین

یہ ایک بڑے ولی نامدار تھے حسب بیان مسلمانوں کے مقبول اور گاہ پروردگار سے اونکی خا
 کے سرف کے واسطے راجہ و بنگلہ پر راجہ سیو سنگھ نے اپنے بیگم زمین و زمین میں مزدور گاہ کی تمی
 ابج تک اونکی خاٹھ کے قبضہ میں موجود ہو اور آگے کچھ مال راقم کو معلوم ہیں مزار و بنگلہ شاہ سوپن خا
 در بنگلہ میں ہے۔

مخدوم شاہ عبداللہ سیر مخدوم شاہ بکرت اللہ قتال

یہ شخص بڑے بزرگ تھے راقم کو معلوم نہیں کیا کی اولاد سے کوئی ہر نامین لوگ کہتے ہیں کہ شاہ خرم علی ممتاز
 یہ شاہ جعفر علی ساکن محلہ مفتی متعلقہ قصبہ در بنگلہ اونکی اولاد سے ہیں مزار و بنگلہ مفتی میں ہے

مولانا مخدوم سید شاہ محمد افضل

یہ بزرگ عالی نسب اعلیٰ حسب ولی نامدار تھے عالم و عامل با وقار تھے و مستوکل تھے مبادت سرکار
 تمام و سر کوئی کام نہیں کرتے تھے جب عالمگیر بادشاہ دہلی کو ابو الحسن شاہ بادشاہ دکن سے جنگ تھی
 اور بارہ برس تک عالمگیر بادشاہ لڑتے لڑتے عاجز آیا تب بمشورہ وزیر اعظم واسطے استدعا کی
 حضور میں انکے کہ حضرت بھی اس وقت تک ہی میں تشریف رکھتے تھے آیا اونکی دعا سے وہ لڑائی
 فتح ہوئی اس سے صلہ میں عالمگیر بادشاہ نے عرس کیا کہ ماکہ محروسہ سے جو علاقہ اور مناسبت ہے
 سلطان سے جو عہدہ منصب یا جو سبب و حقد و نقد درکار ہو قبول کیا جائے اپنے قبول نہیں کیا
 اور جنات بھی تابع عمل تھے۔

نقل ہے کہ ایک سوداگر کی جو رو کو کہ بہت خوبصورت تھی مرشد آبا سے ایک جن اونکے نے گیا
 جب وہ سوداگر آپ کے حضور میں آیا تو اپنے خانم کی جنات حاضر لے اپنے جو رو او سکی اجتہ
 نیکر سوداگر کو دلوادی اولاد سے اونکی مولوی محمد مرشد حسن و سید فیصل امام مومنین دہرہ پور
 شہانوار بنگلہ سیر سیامین زندہ و موجود ہیں مزار و بنگلہ اوسی دہرہ پور بنگلہ شہانوار میں ہے شاہ

کی طرف سے موضع شمس الدین پور پر گنہ سرسراؤ کی مخالفت کے نثر کے واسطے سرسراؤ کے دیا گیا تھا کہ اب تک اونکے وارثوں کے قبضہ میں ہے۔

مولانا قاضی سید محمد اشرف

برادر خرد حقیقی مولانا سید شاہ محمد فضل کے تھے عالمگیر بادشاہ نے بعد فتح جنگ بولہ حسن عرف تانا شاہ بادشاہ دکن کے عہدہ قضای علاقہ تاجپور پر گنہ سرسراؤ کا حکم کر کے مولانا مخدوم سید شاہ محمد فضل کے باصر تمام انکو دیاتھا آدمی بزرگ و در عالم اور درویش کامل تھے یہ محمد مرشد حسن کامل وغیرہ اشخاص و انکی اولاد میں سے زندہ اور موجود ہیں۔

مولانا سید شہاب الدین

اولاد سے مخدوم سید شاہ تاج الدین اہل مزار تاجپور عرف بزرگ دوار پر گنہ کسمہ کے تھے یہ بزرگ صاحب کشف و کرامات تھے اور مزار انکا اوسے تاجپور میں ہے۔

مولانا سید محمد صفی

اولاد سے مخدوم سید شاہ تاج الدین موصوف کے تھے یہ بڑے عالم تھے اپنے زمانے میں صدیق آدمی کو علم ظاہر و باطنی سکھایا اور مخدوم شاہ سید تاج الدین کے سجادہ نشین تھے جب تک انکے مزار پر کبھی رات کو شیر مہیا باقی آیا کرتا تھا اور تین آوازیں دیکر چلا جاتا ہی کسی کو کچھ سر زمین پونچھتا تھا آدمیوں نے اوس موضع کے اوس شیر کو اتے جاتے ہوئے انکو نہ دیکھا ہے۔

مولانا سید دیوان شاہ علی محمد

یہ بڑے تھے مشرت مخدوم سید شاہ تاج الدین اہل مزار تاجپور عرف بزرگ دوار پر گنہ کسمہ کے اور یہ ایک بڑے ولی نامی و نامہ پیل اندر گرامی تھے مزار انکا اوسے تاجپور میں ہے۔

مخدوم مشرت دیوان شاہ علی محمد اہل مزار تاجپور عرف بزرگ دوار پر گنہ کسمہ

یہ بزرگ جسے نامی اور صاحب کشف و کرامات ہوئے ہیں اور ان میں حضرت مخدوم شہاب الدین
سہروردی پروردگار حضرت صالح الدین شیخ سعدی شیرازی مسنف گلستان و بوستان کے تھے
چنانچہ مخدوم شیخ سعدی نے بوستان میں یہ شعر لکھا ہے مزار پر دانائے مرشد شہاب بدو دانائے
زیور بر روئے آب بدیئے نگہ بر غریبش خود بین سباش بدو گر نگہ بر غریب بین سباش بدو منجملہ ادبی
کرامات کے ایک بات یہ کہ انھوں نے اپنی دعا سے اپنی جہن کو بنایا تھا اور اس (جگہ) کا نام
شاہ نجم الدین تھا جب شاہ نجم الدین جوان ہوئے تو چچائیاں اونکی مثل عورتوں کے بڑی بڑی تھیں
اونکی پوتوں میں سے شاہ غلام غوث و شاہ شیر علی و حاجی شاہ شمس الدین حسین تھے مرگے شاہ
وضع الدین حسین اونکی پوتوں میں سے زندہ و موجود ہیں اور نواسوں سے اونکی شاہ سعادت علی
وسید محمد مرشد حسن زندہ و موجود ہیں۔

مولانا شاہ بہار الدین احمد نقشبند اہل مزار حجاز حرمیا ہی متعلقہ درجہ
یہ بزرگ نقشبندیہ طریقی میں سادک تھے کہتے ہیں کہ مولانا صاحب بزرگ قوت قدسیہ ہر جہہ کو واسطے
ادائی نماز جمعہ کے ہندوستان سے بیت اللہ شریف کو جاتے تھے سلسلہ نقشبندی میں سرسبز وطن لوفہ
سے درجہ میں آکر مقیم ہوئے تھے واللہ اعلم بالصواب۔

مولانا شیخ محمد اسماعیل ولد مولانا شاہ بہار الدین احمد نقشبند
یہ بزرگ قدم بقدم اپنے باپ کے تھے اپنے جہرہ سے کہی باہر نہیں نکلتے تھے طوائف بازاری کو
بھی نہیں دیکھا تھا ایک مرتبہ کسی تہریب سے باہر نکلنے کا اتفاق ہوا اتفاقاً چند کسبیاں حسین جمیل کو
تغیس کر کے پہنے ہوئے دیکھ کر شگرت ہوئے اور نہایت گہرا لہو لہنے لگے کہ کیا قیامت آئی
ہو کہ شریف کو ایسی بیگناہی ہوئی ہیں لوگوں نے عرض کیا کہ یہ سب بدویہاں شرافت کی
انہیں میں نہ ہوتا تو انکی کسبیاں میں اور سپر آپس لامل پر کچھ کر کیا کہ کچھ کچھ گھر سے باہر نکلتی

مزار اونکا اوسی موضع نہر پور میں ہے۔

مخدوم شاہ وانیال شطاری

یہ بزرگ ایکٹلی نامی وگرا می تھے مزار انکا موضع بیلادور گاؤ پر گنہ سربا میں ہوا اور انکی اولاد میں سید نور محمد و شاہ الطاف حسین وغیرہ اشخاص اوسی موضع میں زندہ و موجود ہیں۔

مخدوم شاہ عبد الرحمن شطاری

یہ بزرگ صاحب کشف و کرامات تھے اپنے وقت میں عزیز الوجود تھے مزار انکا قبضہ منٹھ پور محلہ سربانچ میں ہے۔

مخدوم شاہ ابوالفتح سرمست

یہ بزرگ بڑے ولی نامی وگرا می تھے بروقت کیفیت جذبہ طاری رہتی تھی کرامات انکی مشہور ہیں مزار اونکا موضع ننگول علاقہ سراجی پور میں ہے۔

خاص دولہ

یہ بزرگ مجذوب تھے انکا معمول تھا کہ ایک جگہ مرکب دفون ہوتے تھے تو دوسری جگہ پر بندہ ہو کر موجود ہو جاتے تھے مگر جب آخر کو مرے تو حسب وصیت انکے مولانا محمد صفی نے انکے جنازہ کی نماز پڑھی تب سے یہ انتقال اونکا ہوتا ہوا گیا مزار اونکا موضع دامود پور پر گنہ سربا میں ہے۔

مخدوم شاہ ابوالدین بخاری

یہ بزرگ مخدوم ابوالدین تھے مزار انکا موضع بیلادور گاؤ پر گنہ سربا میں ہے اور انکی اولاد میں سید نور محمد و شاہ الطاف حسین وغیرہ اشخاص اوسی موضع میں زندہ و موجود ہیں۔

ہیکہ مشہور سیلابی

یہاں پہنچ کر کونین سیاحت کیا کرتے تھے انکی توجہ سے بہت سے بندگان الہی کی نسبت
 روائی ہوئی ہر دراکے پاس ایک کشتی تھی جو کوئی مریض اس سے پاؤں پٹیا تھا منجھ ہو جاتا تھا چنانچہ
 وہ کشتی آج تک دکن کے مجاور کے پاس موجود ہے مزار اونکا خاص درنگین پوکر دکن کے بھند
 جنوبی پر واقع ہے یہ مجروح تھے انکی اولاد کوئی نہیں ہے۔

عاجی حرمین

عاجی پور میں ایک مزار ہے حاجی حرمین کا یہ وہاں حاجت مند حاضر ہوا کرتے ہیں اور اپنی مراد پا لیتے ہیں
 دو دوھیلا بیر

عاجی پور میں ایک مزار دو دوھیلا بیر کا یہ وہاں بھی لوگ حاجت پیش کرتے ہیں اور مراد کو پہنچتے ہیں
 محمد و مر شاہ نعمت اللہ زایدی اہل مزار مہوہ پر گنہ سر لیا

یہ بزرگ میرٹھ سے مہوہ میں تشریف لائے تھے صاحب کشف و کرامات تھے ایک روز عبدالرحمن اپنے
 بیٹے کو اونکی شادی کے وقت بہو بیٹا نکاح کرنے بعض امور مختلف شرع کے برعادی چنانچہ عبدالرحمن
 انکے بیٹے نے جان بحق تسلیم کی اونکی اولاد میں کچھ لوگ جاہل مقام مہوہ میں رہتے ہیں مگر شریف ہیں
 شاہ عبداللطیف غازی

یہ بزرگ لی کاہل تھے خاص درنگین میں دریا باگتی کے کنارے پرکالی استھان سے پچھم ایک غار میں
 تاعراب ہر خانہ مشہور ہے تھے مزار بھی انکا مقام شگلہ گندھ میں دریا کے باگتی کے کنارے پر ہے
 محمد و مر شاہ داؤد

یہ بزرگ محلہ بیکر گندھ میں تھا جسکا متصل مسجد شاہ روح الغنی کے برآمدی بزرگ تھے حال و حال کچھ معلوم نہیں
 مولانا خان محمد نقشبند

یہ بزرگ ریش کمال تھے نقشبندیہ طریقی کی ریاضت کرتے تھے کرامت و انکی کچھ رقم اسطور کو معلوم نہیں

سید شاہ محمد عرف اعلیٰ باغ میں تھا اولاد میں سے۔ رکنی شاہ انوار علی و شاہ اخیار علی تھے کہ وہ
بھی بڑے معروف شاہ اخیار علی کے ایک نواسے شمس علی موجود ہیں۔

سید شاہ طالب حسین ولد سید شاہ گل حسین ابن سید شاہ قدرت اللہ ابن سید
شاہ محمد نجیب ابن مولانا سید شاہ طلب الدین ابن سید شاہ کبیر الدین ابن سید
شاہ چند ن شہید ابن مخدوم سید شاہ حسن ابن مخدوم سید شاہ نظام الدین
اہل مزار میرٹھ والا و نظام زید شہید ابن اہل مزار بدین سید حسنی و حسینی تھے۔
شریف و عالی خاندان تھے صاحب ریاضت و کشف و کرامات تھے رات بھر شغل و مراقبہ اور اور میں
بہر کرتے تھے ایک مرتبہ دو پہر رات کو وظیفہ سے اپنے شکر شاہ واحد علی برادر علانی کلائی سے اپنے کہنے
کہ بگو جلدی شاہ محمد افضل قدس سرہ خبر دیتے ہیں کہ سید منایت حسین برادر خرد ہمارا لاہور میں ایک
مسجد کے اندر عارضہ چچک میں مبتلا ہے اس پر شاہ واحد علی نے کہا کہ یہ سب خواب و خیال جو کہان
شاہ محمد افضل و کہان تم جو اب میں اونکے شاہ طالب حسین نے فرمایا کہ اس تاریخ کو لکیر کھو چکے ہیں
اونکے تب تحقیق کر لے جو چنانچہ شاہ واحد علی نے اس تاریخ کو ایک کتاب میں لکھ رکھا بعد ایک سال کے
جب حاجی سید منایت حسین تشریف لائے تو شاہ واحد علی نے مقام مظفر پور میں جا کر دریافت کیا
معلوم ہوا کہ واقع میں اس تاریخ کو عارضہ چچک میں لاہور میں مبتلا تھے اور نشان اٹھنا چچک کے چہر پر عیاں
ہو گیا

سید شاہ فضل حسین

سید عالی نسب الاحسب عالی خاندان تھے ہر وقت ذکر الہی میں مصروف رہتے تھے شغل پاس انھیں
کد شائق تھے مزار اونچے مقام چک تاچور عرف بزرگ و وار پر گئے کسبہ میں قریب مزار شاہ تاج الدین
کسبہ یہ بزرگ برادر خرد سید شاہ طالب حسین کے تھے۔

حافظہ سید صاحبہ حسین لکھنؤ قریب سید شاہ طالب حسین

یہ بوجہ عالم چنانچہ ذکر و فکر و غفل و مراقبہ کے کوئی دوسرا کام نہیں کرتے تھے حافظہ قرآن تھے
اور قرآن کو حافظہ خدا بخش عرفان کا بٹھوسا پوری سے یاد کیا تھا قواعد قرآن بخوبی جانتے تھے قرآن
ترتیل کے ساتھ پڑھتے تھے درہنگہ میں بجا روضہ طہال ہوا ہو کر انتقال کو گئے مزار اور نکاح مزار سے
مخدوم شاہ برکت اللہ قتال کے پچھم طرف شاہراہ کے ہر راقم سے بھی بات تھی۔

پیر دمڑیا اہل مزار مینا پور پر گنہ گری

صاحب کشف و کرامات تھے آگے حال انکا راقم کو معلوم نہیں ہے۔

قاضی سعد اللہ شہید اہل مزار چک خواجہ پور چکہ نئی پر گنہ گری عرف سعد
ایک کرمانی شہید ہیں صاحب تاثیر ہیں جو کوئی اونکے مزار سے مدد پاتا ہے اور اسکی مراد پوری ہوتی
ہو اولاد سے انکی شیخ اور حسین زندہ و موجود ہیں قاضی صاحب شریف و نجیب علی بنی خاندان
تھے شہادت کا حال ونگی راقم کو معلوم نہیں ہے کہ کس طرح شہید ہوئے تھے۔

سید محمد غوث اہل مزار بکری بزرگ پر گنہ گری

یہ بزرگ بھی بیک دلی نامی تھے انکی اولاد میں سے موضع بکری بزرگ میں کچھ لوگ موجود
ہیں نام اون سبھوں کا راقم کو معلوم نہیں۔

سید شاہ محمد بیست ابن سید شاہ مبارک

یہ بزرگ بارہت شریف لائے تھے شیخ بڑی ساکن موضع کوادی پر گنہ گری سابقا قانون گو
نے انکو اپنے پاس کیا اور تعلیم کی اور اپنی بیٹی سے شادی کر دی اور موضع دہرم پور میں
وہ بیستین رہا اور اس تاریخ سے اب تک مسکن موضع دہرم پور میں قرار پایا اولاد بھی انکی ادھی
دہرم پور میں بڑے بزرگ صاحب کشف و کرامات تھے انکی بیٹی کی اولاد میں سے مولوی محمد مرشد
وہ بیستین دہرم پور میں بڑے بزرگ ہیں زندہ و موجود ہیں اور پوتوں کے نام سید شاہ حسین

سید شاہ بایزید اسپر سید شاہ محمد بایزید

بے نوج سلطانانی میں رسالہ دار تھے ظاہر اسباب میں ہر شیخ کا اپنے گھمان نہیں ہوتا تھا اس وقت
کی طرح پر اوقات بسر کرتے تھے جب وہ مر گئے اور جنازہ اونکا واسطے دفن کے قبر پرے گئے
تو مقتدر عظیمی کے بھول اونکی نقش بر پست کہ تمام قبر بھولوں سے بر گئی مزار اونکا دہرم پور میں
مخدوم شاہ تاج اہل مزار مقام تاجپور پر گنہہور متحصل البورہ پر گنہہور علی پور
ایک بڑے ولی اوس دیار میں مشہور ہیں مزار اونکا بت اونچا اور ام کی باغ میں واقع ہو سب
لوگ دور دور سے اونکے مزار پر آتے ہیں جب سامنا مزار کا اوس آیت رہ سے ہونجا تا ہے تو ہوا
وہ آسیب اوس مرین کے سر پر کھیلنے لگتا ہے آخر وہ ہوجاتا ہے۔

مولوی شاہ عموالدین ساکن چک چک گرجول پر گنہہور

صاحب دل و صاحب نسبت و شافل و ذکر تھے ابوالوالی طریقہ تھامریہ و خلیفہ خدایت حسن علی کے
تھے راجہ صاحب تہو والا اونکے شاگرد اور معتقد تھے اوخین سے اونکے اخراجات کی مدد ہوتی تھی
فارسی و اردو کے شاعر تھے تخلص و کنا باطن تھا شعر صوفیانہ کہتے تھے مثنوی بحر الموالح اونکی
تصنیفات سے ہر اونکی اولاد میں سے مولوی بیکت اللہ عرف بوتل و مولوی رحمۃ اللہ وغیرہ زندہ و موجود

سید ابدال

یہ بزرگ ولی و صاحب کرامات تھے مرو شریف و نجیب تھے مزار اونکا دہرم پور چک چک گرجول پر گنہہور میں
مظفر پور سے دکن و پورب گوشہ پرد و کوس کے فاصلے پر واقع ہے اونکے مزار پر سانوں کے مینے
میں ایک چھوٹا خوبورت میلا ہوتا ہے اکثر لوگ رؤسا و عمال کچہری مظفر پور کے اوس میلے میں
آکر سہ پہن راقم بھی ایک مرتبہ اوس میلے میں گیا ہے۔

مخدوم شاہ فیاض شطاری اہل مزار مقام نیالہ سارہ متعلق ہیں چک چک گرجول پر گنہہور

عبداللہ شطانی کے خلیفہ تھے قادیانہ شطاریہ طریقہ رکھتے تھے اور اڈالا سے مخدوم شہرت الدین بہاری بن مخدوم احمد بھٹی غیری کے تھے اور حال کشف و کرامات انکا راقم کو معلوم نہیں ہے۔

دیوان شاہ علی اہل مزار چندا ہا پر گنہ سیریا

۶۲۲

یہ بزرگ ولی مادر زاد تھے کہتے ہیں کہ ابوالفتح سرست نے بعد ولادت کے انکو منگو کر دیکھا اور دیر یا مین جا کر پھینک آئے جب انکے باپ غصہ ہوئے گریہ و زاری کرتے تھے تب ایک ہفتہ کے بعد حضرت مانگ کر آؤ کو انکی ماں اور باپ کے گھر لے کر دیا جو کچھ انکو عرفان و علم حاصل ہوا وہ تعلیم سے حضرت خضر کے تھا۔

شاہ غلام مصطفیٰ قادری۔

یہ اولاد میں حضرت عبداللہ بہٹی کے مین سنبھل مراد آباد سے درہنگ مین آئے تھے آخر شہر گئے آدمی بزرگ و متقاض و شریف و نجیب عالی خاندان تھے صاحب کشف و کرامات تھے مزار انکا موضع بازیر پور پر گنہ پچم بیگم مین برب دیسے باگتسی متصل گھاٹ قلعہ کے واقع ہے وارثوں کے انکے شاہ وزارت علی وغیرہ زندہ اور موجود مین۔ شاہ غلام مصطفیٰ شاہ ۱۱ ہجری موافق ۱۲۱۱ھ فیصل مین اورنگ زیب عالمگیر بادشاہ کے عہد مین درہنگ مین آئے تھے۔

مخدوم شاہ عبداللہ اہل مزار موضع نیالی کیتا پر گنہ عماد پور

یہ بزرگ ولی صاحب کرامات و پارسا تھے خاص دور اہل مزار مقام دامودر پور پر گنہ رکسمہ سے اسے بہت محبت تھی اکثر خاص دور انکی ملاقات کو موضع کمنہ پر گنہ عماد پور کو جایا کرتے تھے مزار انکا بھی اسی موضع مین جو روشن سے انکے شاہ عبداللہ و شاہ عبدالحمید کنان قادریا د پر گنہ عماد پور یا بالانگنچ زندہ مین۔

عادل شاہ درویش اہل مزار محامد مولوی شرف الدین حسین درہنگ

یہ بزرگ درویش مجذوب تھے جو کوئی بیمار ہوتا تھا وہ کچھ ٹھانی وغیرہ کھانے کی چیز اونکے واسطے نذر لاتا تھا اگر اوس چیز کو وہ لیتے تھے تو اوسی وقت سے او سکون صحت ہونے لگتی تھی یہاں تک وہ رئیس بخوبی تندرست ہو جاتا تھا اور جس رئیس کی تندرستیاں بی وہ زندگی سے مایوس ہو جاتا تھا آخر کو مر جاتا تھا یہی اونکی کرامات تھی حالت جذب میں جو کچھ کلام موضوع و محل جانتے تھے بولا کرتے تھے راقم نے اونکو دیکھا تھا۔

یہاں سے بیان اہل عالموں کا جو علوم عربی فارسی وار و کجانتے و آہن

اس کتاب کا منشا یہ ہے کہ کامل لوگوں کا مذکور کیا جاوے باہن نظر راقم السطور کچھ تھوڑے سے عالمان عربی و فارسی کمال کو قلمبند کرتا ہوتا کہ یہ کتاب جو علم تاریخ میں جو علمای عربی و فارسی کمال سے خالی نہ رہے

ملا الو احسن

اولاد سے مخدوم شاہ برکت اللہ قتال اہل مزار مخدوم گنج متعلقہ درہنگا کے ایک بڑے عالم تھے وہ بابرین عالمگیر بادشاہ و ہلی کے کسی خدمت پر سر فراز تھے زیب النساء بیگم دختر شاہ عالمگیر بادشاہ کو بچہ پاتے تھے اسی سبب قاضی مبارک اللہ اونکے بیٹے کو ایک سو ایک مواضع ضلع تربت میں بطور جائیداد ملے تھے جسکے باعث سے اونکے گھر میں ہمیشہ دولت و اقبال رہا اب وہ معاش اونکے خاندان سے ترائل ہو گئی انکے خاندان میں شیخ شمس علی عرف ملا جاہ اور شیخ فراست علی وغیرہ بہت لوگ موجود ہیں یہ لوگ شریف و عالی خاندان ہیں انھیں کے گھر میں موسے مبارک سلیمان و بیٹے بیٹے کا دربار دو ازو ہم راجع الاول کو لوگ جمع ہو کر زیارت کرتے ہیں۔

مولانا ہدایت اللہ ساکن محلہ حسن پور کانتہا ترقی یافتہ

میں ہر سال جامع حصول و منتول تھے اور یہ شہر تھے مولانا ہدایت اللہ ساکن محلہ حسن پور کانتہا ترقی یافتہ

انکے شاگردوں میں سے بہت لوگ عالم بڑے صاحب تصانیف و صاحب درس تھے۔ ان کے ایک
شرح اوکی تصنیف ہے اور میرزا ہوس کے رسالہ پر بھی ان کا ایک حاشیہ ہر سلسلہ ہجری میں یہ مرگئے مزار ان کا
محلہ حسن چک مذکور میں ہے۔

مولوی فضل علی ساکن درہنگہ

مرد شریف و نجیب عالی خاندان بڑے درجے کے عالم تھے فضل نامی اور قدر میں گرامی تھے
خصوصاً علم فقہ کے بڑے محقق تھے صاحب تصنیف تھے علم صرف میں ایک رسالہ اسمی بقوائد امیر
اونکی یادگار سے ہے۔

مولوی شرف الدین حسین ولد مولوی سبحان الدین ساکن قصبہ درہنگہ
ذی علم و شریف و نجیب و عالی خاندان تھے قطع نظر علوم عربیہ کے فارسی کے شاعر تھے چنانچہ
ایک دیوان فارسی تصنیف سے اونکی یادگار ہے اور بلاہر مخلص کرتے تھے راقم کو کوئی شعرا وں کا
دستیاب نہیں ہوا اور جامع مسجد درہنگہ کی سندتولیت منہاج بادشاہ وقت کے انکے نام سے تھی۔
مولوی محمد صلاح ولد شاہ غلام محبتی ساکن قصبہ درہنگہ

ایک عالم تھے ابتدائی علمداری میں سرکار انگلشیہ کی طرف سے مفتی مدالت مظفر پور کے تھے اور
تصنیف تھے فیاضیہ شرح کافیہ کی تصنیف سے اونکی ہے اور اشعار فارسی بھی کہا کرتے تھے مخلص
اپنا خاموش رکھتے تھے چند غزلیں منتخب و نکلے دیوان کی ذیل میں لکھی جاتی ہیں مولوی صاحب
نے شمسہ ہجری میں انتقال فرمایا۔ مولوی شرف الدین حسین نے تاریخ اونکی وفات کی درجہ
اللہ تعالیٰ ابد الابد رکھی ہے۔

غزل مولوی محمد صلاح مخلص خاموش

عشق بے نیک رسا نہ مارا   ہجرت بزمین نشا نہ مارا

اندو دلی بلا سے جان بود
نخت از همه دورتر نشاند
شور لب لعل دل در دلت
در راه غش طپیدی نیست
از خویش گذشت ایام خاموش

در عشق مرا آید ماند مارا
گر بار به پیش خواند مارا
در دیده تک نشاندارا
گو بال و پر نماید مارا
قاصد چه خبر رساند مارا

غزل دیگر مولوی صاحب منقبت حضرت علی

کار با کثرت نداد و خاطر مالای من
بہیں کہ چشم پر فراز کوہ دردت گریہ کرد
بسکہ چون منصور از وحدت نمیدانم
بسکہ عمر صرف شد و فکر زلف گل خان
کلبہ ناز من از شمع بجای گریه و غوغ
بسکہ من کسب صفادر خاکساری کرده ام
خاک راہ خاکساری افروخته قسم بست
عقدہ من حل نشد از ناخن بدیر چسب
بر سواد خامہ من بست چشم محراب
طغیان بجز خوان عشق نیست غم گم گشت
گرچہ بہت یک قطرہ ہلال ز قطرہ کیم گشت
نہست شدہ با اسم پاکش بر لب اضمیہ ام
نہستہ گرم در فکر شناسے اور دلم

جامہ تو حیا میں تنگست بر بالائے من
شد بدل تالوح نام حضرت موسیٰ من
میشود سہرانا الحق فاش از غوغای من
شک از دہج محشر در دل ز شہائے من
مہر و مہ گم میکند رہ در شب بیدایے من
راز دل چون آئینہ پیدا از سیماے من
فسر و نازد بگردون بہت والایے من
جو فسر دست گویا جیم غم فرسایے من
خاک پاک ہند باشد مولد و ماواے من
صد فلاطون از تلا میں دل شدایے من
مینرند پہلو بدریا کو حکمت ساسے من
می توان راز دو عالم خواند از نیماے من
آب حیوان سیکند در آتش مودایے من

مولانا محمد امام شاہ ابن مولوی محمد صلاح سالن درہنگہ

یہ عالم معنی و فاضل لودھی نامی و گرامی صاحب تصنیف تھے تو برحساب انکی تصنیفات سے جو
یہ بزرگ آدمی شریف و متقی و پرہیزگار تھے ذات انکی مرجع خاص و عام درہنگہ کی تھی دور دور کا
آدمی علم پرست کے واسطے سفر اختیار کر کے اونکے پاس آتے تھے بہت لوگ اونکے شاگردوں میں
سے عالم ہوئے سرکار انگلشیہ کی طرف سے تبادلے طلبداری میں جب مضمون کا لقب کثرت ماعدہ منصفی
پر مقام تاجپور و دستگیر کے سر فراز تھے راقم نے ان بزرگ سے علم عربی پڑھاتا اپنے ۱۲۷۵
ہجری میں انتقال فرمایا تاریخ انتقال کی اونکے مولوی میر الدین حسین تخلص برق نے یہ کی تھی

تاریخ

باصلوٰۃ و عوم شادان کرد در جنت مقام
بود در دنیا امام و ہم نب جنت شد امام

قد وہ علماء عالم حضرت استاد چون
برق آن دم سال نقاش زور و نغبت

مولانا محمد بہرام شاہ

یہ برادر خرد جمعی مولانا امام شاہ کے تھے متانت و اخلاق اور اعتبار ظاہری انھوں نے درہنگہ
میں ایسا پیدا کیا تھا کہ مثل مولانا امام شاہ کے لوگ انکی بھی تعلیم و تکریم کرتے تھے اور خوشنویس
بہت قلم تھے راقم نے دیوان حافظانے پڑھا تھا آدمی ذی مقدور تھے تاریخ ۱۰ اربع الثانی
۱۲۷۵ ہجری روز جمعہ کو انتقال کیا مولوی ابوالحسن اونکے بیٹے زندہ ہیں مولوی صاحب
شعر بھی کہا کرتے تھے آہ تخلص کہتے تھے اور محمد نور الحسن اونکے پوتے عبد الباقی رستگار
پر مقرر ہیں اور قوم کے شریف ہیں۔

مولوی تفسیر حسین ولد مولوی فضل علی ساکن محلہ شاہیون متعلقہ درہنگہ
علم آموجا چھاتا فیاض اور فقیر دوست تھے ہر وقت انکے گھر میں مسافر و سیاح و فقیر

جمع رہتے تھے اور سب کو وہ اپنے پاس سے کھانا دیتے تھے اور انواع و اقسام طرح طرح کے کھانے
 کرتے تھے مولوی صاحب کو اسباب غلام برکچہ آمدنی نہ تھی تو کل پر اوقات تھی مگر جو کچھ کہہ
 توکل سے آتا تھا اسکو فقرو سادگان کی خدمت میں خرچ کرتے تھے اور بہت شریف و نجیب
 عالمی خاندان تھے جس کے دن نماز پڑھکر جس حالت میں کہ سجدہ میں قرآن تلاوت کرتے
 تھے استقلال کر کے اور عجیب تربیات ہو کر انہوں نے سیرت پابانی نہیں کیا۔
 مولوی میر الدین حسین ساکن مجاہد میرمن معلقہ درخشاں شاہ محمد حیات شاہ صاحب
 اولاد سے شیخ بہاء الدین زکریا ملتانی کے تھے درجہ کے عاملوں سے ایک بڑے عالم نامی
 گرامی تھے انکا علم بہت اچھا تھا صاحب تصنیف تھے نسیب الفرائض و نسیب الفتاوی
 و فوائد رضیہ انکی تصانیف کے ہر مقام پر وہ میں منصفی کا عہدہ انجام کرتے تھے آدمی بزرگ
 بوڑھے ہو کر مر گئے راقم نے انکو دیکھا تھا شریف و نجیب و عالی خاندان تھے انکے پانچ بیٹے
 ہوئے معین الدین حسین و رضی الدین حسین و زکی الدین حسین و محمد علی الدین حسین و
 نعیم الدین حسین چنانچہ معین الدین حسین بگداشت حافظ مختار الدین حسین اپنے بیٹے کے
 مر گئے اور مولوی رضی الدین حسین مقام موہڑا سے میں چندے منصفی کر کے مر گئے
 اور مولوی محمد علی الدین حسین کہ آدمی لائق اور صاحب استعداد و شاعر و شاعر مولوی
 مرشد حسن کامل کے تھے اور نفقہ میں شاعر چاہتے تھے مر گئے اب مولوی سید زکی الدین
 و حافظ مختار الدین حسین زندہ و موجود ہیں۔

مولوی شہباز علی ساکن موضع بزرگ و وار پر کھنڈہ

سید عالمی خاندان تھے علم ظاہری بھی اچھا تھا مذہب سید رکھتے تھے شاہ دوستدار علی
 اور انکے بیٹے زندہ ہیں۔

مولوی علامہ امام ولیہ قاضی محمد اشرف سائن موضع دہرم پورستانان پورہ
انکو بت بڑا علم تھا علم فقہ پنے زمانے میں ایسا جانتے تھے کہ دوسرے نہیں جانتا تھا سو ہی علم
فقہ کے علم فرائض و اصول کے بھی بڑے مشاق تھے آدمی محتاط و نوجوان تھے جوانی میں
فتنہ کر گئے اولاد انکی کوئی نہیں ہو مزار اونکا موضع دہرم پورستانان پورہ گئے یہاں پر

مولوی فقیر محمد ساکن قصبہ درہنگہ

ایک نامی آدمی تھے عالم و سرور یہ کونجوبی جانتے تھے اکثر مشغلہ درس و تدریس علم کا رکھتے
تھے انتقال کر گئے اقم کوئی بولاد کا حال معلوم نہیں ہو مگر آدمی شریف تھے۔

مولوی جناب علی ولد میر تراب علی

یہ ہمیشہ زادے عقیقی و شاگرد مولوی امام شاہ کے تھے عالم تھے اور فرائض خوب جانتے تھے
انتقال کر گئے کہتے ہیں کہ وہ دوسرے مخدوم شاہ سلطان کے تھے شریف و نجیب تھے۔

مولوی امیر حسن ساکن قصبہ درہنگہ

یہ ہمیشہ زادے و داماد و شاگرد مولانا بہرام شاہ کے تھے فقہ و فرائض و صوف و نحو میں دخل کامل
رکھتے تھے راقم نے بھی اسے کچھ عربی پڑھی تھی جوانی میں مر گئے آدمی نیک و شریف تھے۔

مولوی شافعی حسین ساکن موضع جوہر پور گئے سہوڑ

یہ بھی شاگرد مولانا امام شاہ کے تھے سرف و نحو و فقہ و فرائض جانتے تھے آدمی منجمن و
جلیل و مہر گو یا و مقرر تھے۔

مولانا شافعی حسین ساکن قصبہ درہنگہ

یہ مولانا شافعی حسین کے داماد تھے مولانا شافعی حسین کے داماد تھے مولانا شافعی حسین کے
داماد تھے مولانا شافعی حسین کے داماد تھے مولانا شافعی حسین کے داماد تھے

شمر بھی اردو و فارسی میں کہا کرتے تھے: اور مخاص مخلص فرماتے تھے راقم لہ طور سے انکو دیکھا تھا
 راقم کے دادا کی ملاقات کے لئے اکثر آیا کرتے تھے اور تصانیفات سے انکی کوئی شعر انکا راقم کو
 دستیاب نہیں ہوا شریف و نجیب عالی خاندان تھے۔

مولوی سید احمد علی ساکن قصبہ دھنگہ

اصل رہنے والے بہار کے تھے شاہ ریاض الدین حسین کی بہن سے انکی شادی ہوئی
 تھی اس سبب انھوں نے درجہ تکسیر میں سکونت اختیار کی تھی علم انکو اچھا تھا مزاج میں
 انکے تفریح تھی مرثیہ بھی کہا کرتے تھے سرگئے۔

مولوی مقبول علی ساکن محلہ شیر محمد پرگنہ حویلی دھنگہ

عالم صاحب استعداد میں صرف و نحو و فرائض جانتے ہیں آدمی نیک اور غلیظ نہیں
 راقم سے انسے ملاقات و محبت ہو۔

مولوی علی احمد ساکن محلہ مغلیہ پورہ پرگنہ حویلی دھنگہ

یہ بھی صرف و نحو و فرائض جانتے ہیں صاحب استعداد میں و شاہ علی حبیب بجاؤں
 پھولواری کے مرید ہیں۔

حکیم شیخ تھور علی قوم کبیر ساکن محلہ سووا گرتہ علاقہ دھنگہ

شریف و نجیب و نامی اور آدمی فصیح و بلیغ مقرر و گویا و ممتاز و فاضل و روحانی خاندان
 تھے علم طبابت کو بخوبی جانتے تھے اور علاج اچھا کرتے تھے صاحب اخلاق و شفا کرتے
 ہر جوان و بزرگ و طفل سے اخلاق مساوی رکھتے تھے علم صرف و نحو و منطق و فلسفہ و ریاضی و
 نبات و طب میں دخیل کامل رکھتے تھے باپ لکھنا خان خاں الدین حسین مرحوم صاحب
 دین و ایمانی تھے اور داد بھی انکے کو بافضل علی مرحوم صاحب سحر و استعداد رکھتے تھے

سے بہت توجہ و فکارت تھی اور انھوں نے یہ سب اس بات کے کہ وہ نفع دینی
 آزادانہ تھی اور تکرار و تکرار سے تھی اپنی تکی اور اولاد مر گئے اور نیکو مال و اسباب گاہ علی
 و عنایت علی ہمارے نژاد و خاندان بنائے ہوئے تھے اور انھوں نے لوگوں سے کہ آپس میں لڑائی
 کر کے اور مقلد لڑائی کے سب کو برباد کر دیا راقم نے حکیم صاحب کو بچشم خود دیکھا تھا اور انکی
 ملاقات کو بھی کبھی جایا کرتا تھا۔

کالی کھار منتر کا یہ سست بنگالی ڈاکٹر

شریف و نجیب عزت و ارخانہ دانی خوش اخلاق مروت و اہل علم و ادب کے جیمہ دل تھی قد و
 شرفا بین بڑے بڑے شکل مرشدان کا علاج کیا ہوا اور کہتے ہیں اکثر لوگ اس کے ہاتھ سے
 شفا پاتے ہیں اور بہت لوگ اس کے علاج میں پتہ کورٹ آف وارڈس راج درجہ بند کی طرف
 اسپتال میں راج درجہ بند کے ڈاکٹر کے پاس سے پر امور تھے مگر کسی سبب سے استعفا دیا اب
 دربار میں ہمارا جہ پچھو پچھو یہاں کے نوکر میں راقم سے اسے بخوبی ملاقات و محبت ہے۔

مولوی حکیم سید محمد مرشد حسن تخلص کا مرن لہذا شاہ
 طالب حسین ساکن دہرم پورستانوال پر کئی سال تھے اور

شریف و نجیب سے اہل سلام سے اس خلع کے عالی درجے کے شریف و نجیب عالی خاندان
 دینی عزت و جلیل القدر تھے میں سلسلہ از انک نسبت آجانی کا حضرت امام زید شہید ابن امیر
 ابن شہید امام حسین شہید دشت کا راجہ پور پچھو پچھو اور نسبت نامانی حضرت محبوب
 قاسم علی سید عبد اللہ و جلیل القدر حضرت مخدوم شاہ شہاب الدین سہروردی تک
 میرزا و مولوی صاحب مہاراجہ عالم حق بنام و توفیق و توفیق عالم مقبول
 میرزا و مولوی صاحب مہاراجہ اور میرزا و مولوی صاحب مہاراجہ کی ہمارے کئی کئی

شاگردوں کو پڑھاتے ہیں کیفیت تحصیل علوم کی اونکے یہ ہے کہ مولوی صاحب عالم صرف و نحو
مولوی محمد حمید عظیم آبادی سے اور عالم منطق و حکمت و فلسفہ مولانا سراج الدین کھنوسی و مولانا
واجد علی بنیادی و علامہ نصر مولانا فضل حق خیر آبادی سے و علم فقہ مولوی معین الدین کڑی
سے اور علم قرآن و اصول و حدیث و تفسیر مولانا ترازب علی کھنوسی سے تحصیل کیا ہوا اور
حساب و ریاضی کا حال معلوم نہیں کہ کس سے تحصیل کیا ہے اور سوائے ان علوم مذکورہ
کے علم طب بھی پڑے شاق ہیں تمام کتابیں علم طب کی مولانا محمد ابراہیم بن حکیم محمد یعقوب
کھنوسی سے پڑھی ہیں اور سات برس لکھنؤ میں رہے ساتھ حکیم محمد ابراہیم بن حکیم کے طب
کیا ہے و مریضوں کا علاج بھی کرتے ہیں تشخیص بہت خوب ہو دست شناس بھی نہ لے دیا ہے اور جو
فارسی دان ہیں فارسی کی تشریسی ہیں انکو بڑی قوت حاصل ہو شریعہ میں سلیس و نمکین و
مطلوب و مختصر جس وضع میں چاہیے بہت جلد تھوڑے عرصے میں مکہ تہ میں سوا اسکے
مولوی صاحب اردو میں ایک شاعر بنے ہیں خواجہ محمد وزیر کھنوسی کے شاگرد شیعہ
کلام انکا مثل کلام خواجہ محمد وزیر کے فصیح و طبع و متین و شیرین و نمکین ہوتا ہے و شاعر و معنی بہ
و دونوں وضع میں غزلیں کہتے ہیں راقم کو نے بہت صحبت رہی ہے اکثر شاعروں میں شریک
ہوا کرتا ہوں اور شعر گوئی میں مشورہ بھی نہیں رہا سے لیتا ہوں اور مولوی صاحب صاحب
تصنیف ہیں قواعد فارسی میں ایک رسالہ سہمی بہ مخزن التہذیب و قواعد اردو میں ایک رسالہ
سہمی بہ اصول کامل و فن طبابت میں ایک قرابادین سہمی بہ معالجۃ کبک و اور مولانا شریک
میں ایک کتاب سہمی بہ رحمت کامل و لغت عربی و فارسی و اردو میں ایک رسالہ سہمی بہ
افس اطا البین اور ایک دیوان غزلوں کا اور ایک قصیدہ و طبع میں نواب غلام غفران
سہمی بہ سہمی بہ لغت عربی و فارسی و اردو میں ایک رسالہ سہمی بہ و اور مولانا شریک

اور اجداد و صحیح سے انکے سوا۔ اطلب الدین جدا جدا کے زمانے میں شاہجہان بادشاہ کے
منصب ہفت ہزاری پر سے زارتے۔

غزل تصنیفی مولوی محمد مرشد حسن تخلص کمال ہو

خیال زلف میں تانچو پچھتا رہا	خون میں چین میں تاننا میں خراب رہا
خیال پار جو بھولا سر شہید اب رہا	یہ آفتاب گیا تو یہ آفتاب رہا
عوض شراب کے جا تم شراب رہا	اس آفتاب کے بدلے یہ آفتاب رہا
ہوئی جو شام تو اولیٰ نقاب چہرے	غروب چار پہر روز آفتاب رہا
نہ سر کی چاند سے کھڑے کمال مشکون	گھن میں چار پہرات ماہتاب رہا
حرم میں دیر میں کہے میں کلیسا میں	کہان کہان ترے واسطے خراب رہا
کئی ہوئی دیکھی موج بے قراری کی	بہیشہ باڑہ پہ دریا میں اضطراب رہا
جھے نہ ران کسی شہسوار کی اسپہ	دام ابلق ایام بدر کا رہا
پیای کیے وہ ہمیشہ شراب غیرون میں	دام آتش غیرت سے دل کباب رہا
تپ فراق سے ہر برگ اپنی تڑپا کی	تام جسم میں مثل دل اضطراب رہا
کئی شامت نخت اپنی اپنے سے کبھی	ہمیشہ سایہ فگن سر پہ یہ حجاب رہا
دہان تنگ کی توصیف ہوئی کبھی	سوال یار کا کامل سے بھی جواب رہا

آگیا سربک جو دریا وید و پرتاب کا	بال کی بھونری پہ شک ہونے لگا گرواب کا
نکس پر جہان سے اگر قاتل دل بیتاب کا	ہو ترے خنجر میں عالم ماہی بے آب کا
سیر دریا کے لیے جہان کو وہ مضرب لبشہ	مردم آبی جہان میں دائرہ گرواب کا

باندہ دیتا ہے جھڑی رونے پہ آجاتا ہے جب
 دھوپ میں جاتا ہوں سو بھر جب میں تون
 تو سن عمر روان چلتا نہیں اب سا قیا
 اشتیاق نامہ محبوب میں اسے نامہ بر
 بے ترے تار شاعی پر رشک تار شک
 جاوہ گر حب وقت سے عین اپا پر رشک قمر
 کم نہیں اکیر سے ترک ہواے مال و جاہ
 غسل کو خیر رات اتر اچھڑن وہ ماہ و رو
 اس قدر رویا کہ آخہ آپ بھی رونے لگا
 وقت گریہ دل جو پکڑے بکھے ہمراہ شرک
 کیون ہم رویا کریں گلچین کہ بس محتاج ہے
 مر گئے ہیں چاند سا مکھڑا کیس کا دھک
 پوچھتا ہے جب کوئی کہتا ہے ہر طفل شرک
 جب گئے دریا پہ وہ مثل نسیم صبح باغ
 تھی مقتدر میں جو راحت بعد مرگ اے گلشن
 ذوق کو خوار می جو ہو گا وقت سیر آب جو
 بندہ کز بس شب ہوا وہ شمع رقتا لالہ پر
 جب سے کہتا ہے یہ ناسا نے میں وہ شیکا قمر
 نہ ہائی نہ ہوتی درود دل سے آج

ابرین جہاں ہے پردہ دیدہ پر آب کا
 پھیلیاں کہتی ہیں اوجھنا حباب آب کا
 تازیا نہ لائیو سچ شہ آب کا
 رات بھر گونجا کیا لوٹن دل بہتا آب کا
 مہر تابان پر گمان سے دیدہ پر آب کا
 ہر گل قالین چو کہ ہو گل بہتا آب کا
 کشتہ سیما ہے مزا دل بے تاب کا
 ہالہ متا ہے حلقہ بن گیا گرو آب کا
 دیکھے چھپٹا ہمارے دیدہ پر آب کا
 سہمہ بنجاسے سدیدہ پر آب کا
 چار گلزار غنا صراخوون کی آب کا
 چاہیے کہ کونشن بھی چادر مست آب کا
 رہنے والا ہوں سوا دیدہ پر آب کا
 کھل گیا اس کے بہنو خچہ حبست آب کا
 تھکیے دشمن میں کیسے ہاگن آب کا
 مانگا لہریں کہ بھرست کو یہ آب کا
 جا گیا روشن کونکہ بہتا آب کا
 ہر روز وہ اوست کہ چشم آب کا
 بخش ہوئی یہ گمانی ہوئے آب کا

جیسے تہا سہ گویا وریا پو و و نور اس
چشمہ ترشہ کمال او چھلتے ہیں مرشد

چشمہ میرا بن گیا حلقہ ہر اک گرداب کا
چھوٹتا ہر جوش من فوارہ جیسے آب کا

سیرۂ خطا کل آیا تو تہا سہ ابوگا
راگ سننے کا ترے شوق بوسیدہ ہوگا
دیکھ کر جمکویہ ہو جائیگی پانی پانی
مری مٹی میں بھی رونکی رہی کی تیر
بات کر نیکا اگر قہر نہ کرو گے دم سیر
داستان پی سنا ہوں تو وہ کہتے ہیں
درد و آد و غم و غریب و بکا ہونگے ہم
تہا سہ برو کیجئے تہا سہ دیکو بھی ذرا
ہو جان و ہر خود کار کہ اوٹھو نکا اگر خروچی
پاؤں تہا سہ ان صفا تہا سہ بیکجا ہو گل
دیکھتا ہوں جو زمین پر کھاتے ہیں مجھے
دیکھ لیں گے تمہیں ہم چشمہ تھوڑے سے شرم
نکریا و چشمہ مال بٹھ ہی کمال

طوطی آئینہ خسار سے پیدا ہوگا
پر و خ ویدہ ہو گا گل کا پروا ہوگا
لبلا بیل و گل پانی کا قطرہ ہوگا
جب بخارا و تھیکا اک ابر کا ٹکڑا ہوگا
گوش گل شک و ہر باغ میں گویا ہوگا
ایسا افسانہ جو کہیں کا تو قصہ تہا سہ ہوگا
رو تر تبت پر مری اک نہا سید ہوگا
کوچہ گیسو سے جوانان میں مڑتا ہوگا
جام اک ہاتھ میں اک ہاتھ میں شیشا ہوگا
ترپنے سے جو شہنشاہ کو دپٹا ہوگا
گر بری نظروں سے دیکھیں تو اندھا ہوگا
غم نہیں بکوا اگر بیچ میں پروا ہوگا
بس وہی ہو گا سحر میں جو کسا ہوگا

سوال کی تہا و احمد تہا سہ ان مظہر ہو چکا کلمہ شہی پر گنتہ بسیار ہ

الم دین و دین سید احمد شہید گئے تہا سہ میں ہمیشہ تہا سہ دین مصروف
ہر جہے کو سونوی عہد القادسی مسجدین بیٹھو و غنہ سے میں اور لوگوں کو مرید بھی کیا کرے

کی ذات سے مسلمانوں کو ہدایت ہوتی ہے۔

مولوی ابو محمد ساکن موضع پورا پرگنہ بہارہ

آدمی شریف نجیب و عالم وکیل عدالت اکبر غفرلہ کے تھے تحریر الکی بہت زبردست تھی مرگے ان کے
بٹے مولوی نور زندہ و موجود ہیں۔

مولوی سید عظیم الدین ساکن موضع نگر نوحا ضلع پٹنہ حال مقامی مکھڑی پرگنہ بہارہ
مولوی صاحب بڑا عالم ہیں علم مقولات و مقبولات کو بخوبی جانتے ہیں اور علم حدیث میں مولوی نظیر حسین
مدت دہلوی کے شاگرد ہیں آدمی شریف و نجیب عالی خاندان ہیں اخلاق ظاہری انکا بہت اچھا ہے
ان کے اپنے گھر کی معاش جو ضلع پٹنہ میں جو تخمیناً سیلچ چار ہزار روپہ سالانہ کی آمدنی سے کم نہوگی۔

حکیم سید ولایت حسین

حکیم صاحب صل رہنے والے مقام قیر ضلع عظیم آباد کے ہیں حکیم مولوی محمد قیوب لکھنؤ کے شاگرد ہیں وہ
بارہ برس سے دہلی کے میں بذریعہ طبابت عظیم بین طبیب فی علم و صاحب استعداد و خلق و مہذب ہیں علاج
کا بھی فنک اچھا ہے اکثر لوگ اس دہلی کے دہلی کے لوگ اس کا علاج کرتے ہیں حکیم صاحب صادق علی خان کے
بیان نوکر ہیں دست شمار تھے ہیں۔

مولوی شیخ عبد العزیز پیر شیخ احمد اللہ ساکن موضع رحیم آباد ضلع ویرن تاجپور
عالم اکوچھا ہے مقبول و مقبول دونوں جانتے ہیں چند سے بلکہ دشا بجاں آباد میں رہ کر علم حدیث و روایات
سید نظیر حسین شاہ چمان آبادی سے تحصیل کیا ہے۔

مولوی اشرف حسین ساکن موضع بھوانی پور عرف پورا پرگنہ بہارہ
مرد شریف و صاحب علم و صاحب اخلاق و ممتاز و اہل روزگار تھے مرگے برادر زادے ان کے بھائی
تکمل حسین عرف بہار زندہ و موجود ہیں۔

مولوی عبدالغفور ساکن موضع بھوانی پور عرف بہ پورا پرگنہ بھروارہ
 آدمی شریف و نجیب و عالم استعداد تھے لکھنؤ میں علم حاصل کیا تھا عالم جوانی میں سرگئے
 انکی کوئی اولاد نہیں ہے۔

مولوی محمد شفیع ولد شیخ ولایت حسین ساکن موضع قاضی بھٹو پرگنہ نان
 انکو بھی علم بہت اچھا ہوا آدمی شریف و نجیب عالی خاندان ہیں انھوں نے علم معقول و منقول
 مولوی سخاوت علی جو پوری سے حاصل کیا اور طبیب بھی اچھے ہیں۔

حکیم سید تاج محل حسین

اصل رہنے والے بستی بارہ کے ہیں سید ہیں دس بارہ ہجرت کے اہل و عیال در بنگہ میں
 مقیم ہیں پیشہ طبابت کا کرتے ہیں شیخ نجم الدین حسین زمیندار موضع برہول پرگنہ بھروارہ کے ہیں
 آدمی نہایت سلیم و نیک بخت و منکر المزاج تواضع کرن تواضع پسند خوش اخلاق مروت و محبت
 شعار پابند وضع محال ہل بیت میں علاج بہت جی لگا کر کرتے ہیں اکثر لوگ انکے ہاتھ سے شفا
 پاتے ہیں راقم سے انے ملاقات ہو بیماریوں میں اکثر انکا علاج کیا ہے۔

مولوی سید عبدالحی ولد سید نبی بخش ساکن محلہ میرمنجن متعلقہ دور بھنگہ
 مرد شریف و نجیب و عالی خاندان ہیں علم صرف و نحو و فقہ و فرائض میں دخل رکھتے ہیں اکثر شیخ
 گانہ میں اچھا دخل رکھتے ہیں آدمی صاحب استعداد ہیں صاحب خلاق ہیں ظاہر وضع سے
 کمی ایک آزادانہ ہوتا ہے شعر گوئی میں مولوی سید محمد مرشد حسن کا مل کے شاگرد ہیں شعر چاہتے ہیں

راقم نے مشاعر میں اکثر شعر پڑھتے ہوئے دیکھا اور سنا ہے و فیج تخلص کرتے ہیں غزل اوٹکی یہ ہے
 غزل تھانوی مولوی سید عبدالحی تخلص فیج شاگرد مولوی سید محمد مرشد حسن کا مل

خشب نم میں تیر سے کبیاں نہ غنہ تیرا شہر ہے	اگر تیر سے تو تیر سے کوئی دم کوئی پھر تیر سے
--	--

نارا صاحبین کہو جانی کوئی گرنہرے
 بہر حسن خوبی آپ عالم میں اگر ٹہرے
 مرے پہلو میں دم بھر تو اگر اسے سمیٹ نہرے
 غم و سنج و الم کو لے چلے ہم ساتھ ہستی سے
 خدا چاہے تو وہ دن بھی دکھائے آسمان بھوکو
 دم نظارہ تہرے وہ رعب حسن عارض سے
 ہوسے مین ناتوان ایسے چلے جب ہی جانا نکو
 ابھی جاتے رہیں برونون جو وہ شکستہ سچ ہے
 جو بری نے تو حسن جوانی کیوں دکھ لھائے
 نگاہ تہر کی بوچھاڑ ہم پر روز رستی ہے
 تجھی کو ہر جگہ ہم نے نئے انداز میں پایا
 صفائے حسن کا عالم یہ دیکھے اگر کوئی
 جو اوٹھنے بیٹھنے میں اس طرح سے چمکتی ہے
 کوئی قادر ہو کہ اپنی بھلائی یا بُرائی پر
 اسیرانِ بلا ہرگز نہ چھوٹے قید گیسو سے
 کبھی بیٹھے نہ ٹھہرے کوئی مگر امتحان کر لے
 ابھی آئے ابھی گھر کو چلے گھر لے کیوں ایسا
 بچائے واری سے تیغ قضا کے روک لے او کو
 زمین سے لامکان چمکایا کہ ہم ڈھونڈ چکے

پڑی ٹہرے کوئی یا نہ ٹہرے یا نہ ٹہرے
 تو خسارے بھی و نون غیرت شمع و قمر ٹہرے
 ابھی دل کو قرار آئے ابھی اپنا ابگر ٹہرے
 رہ ملک عدم میں یہ ہمارے ہم سفر ٹہرے
 کہ میرے گھر پر ہی اک رات آکر وہ قمر ٹہرے
 کیسا کاکب تمہارے رو برو پائے نظر ٹہرے
 تو اک اک کام پر ہم غصے و دودھ پر ٹہرے
 نہ رو روں کبھی ٹہرے نہ پھر سوز جگر ٹہرے
 چراغِ شام کی کب و شنی وقت سحر ٹہرے
 بہن جو ردِ جفاے یار کے بد نظر ٹہرے
 حرم میں دیر میں کبے میں تجا نہ میں گھر ٹہرے
 پھسل جائے نہ ہرگز روئے انور بد نظر ٹہرے
 دم رفتار پھر کہ نہ کر تری نازک کر ٹہرے
 خدا کے قبضہ قدرت میں ساری خیر و شر ٹہرے
 یہ کالا جہلی نہ وہ جو حسین عمر بھر ٹہرے
 مقابل میں لب شیریں کے پیکے نیشکر ٹہرے
 بنے ہوئے نہ کچھ ہم سے نہ تم دو اک پہر ٹہرے
 تو لہجہ جان جیکر ہم مول اگر کسی پر ٹہرے
 چٹا کیونکر لگے اوسکا کہیں چمک نہ کر ٹہرے

در دغان کی گراوئے صفائی بچلے کوئی
 نہیں ممکن کہ ضمون خیال سے مخدوم کے
 جسے دیکھا تامل سے اوسے کہ سب میں پایا
 ذبیح ہو بجا اثر عمل سے کیا تر و دو

تو آنسو کی طرح سے قد آنکھوں میں گہر سے
 دیان یار ہر سے باکجی و سکی کر ہر سے
 زمانے میں بہت کم قدران و ذی ہر سے
 شفیع عاصیان جب حضرت خیر البشر سے

تسین سب باغ خوبی کا گل و سنا سمجھتے ہیں
 کسی کی سر دھری سے جوش بر روستے ہیں
 دم نظارہ خسارہ آتش ناک بینی کو
 رہا کرتے ہیں شاکر ہم ہمیشہ اپنی قسمت پر
 نہ اسے پاک نے جنکو غنی دل کا بنایا
 تمہارے بام کو گرا آسمان تجھیں تو زیبا ہو
 اوس کو بستانے اچھا جو اپنے کو برا سمجھے
 خوشی سے غم غلط ہوتا ہے جیسے کہ کوکتے ہیں
 بنا ہیں کہ تیرے ہر پر پر سارے ہونظرون کیا
 رہن کو قند کہ کو زد ملی سیر کی دانتوں کو
 گناہ و قدر سے بھی دیکھنا اور کی غنا سے ہو
 شفیق مستورین ہم گھر کے کچھ شے ہر گھر
 نظر آئے تو خوش کی سب خوشیوں میں
 جو لوگوں میں وہ تیرے ہر گھر کے ہر گھر میں

تمہارے عاشقوں کو بابل شیدائے ہیں
 ہر اک قطرے کو اپنے شک کے اولائے ہیں
 اسی آتش کا ہم اوشمرو شعلات سمجھتے ہیں
 قناعت کو خدا کی نعمت عطا سمجھتے ہیں
 وہ کب آنکھوں میں قدر دولت دنیا سمجھتے ہیں
 تمہیں جٹ کچے تھیں پانڈ کا ٹکا سمجھتے ہیں
 برے وہ لوگ ہیں جو آپ کو جھٹھتے ہیں
 تمہارے جھوٹے وعدے کو بھی ہم نہ سمجھتے ہیں
 بتہنگو بڑا رہی ہم اچھا سمجھتے ہیں
 سب شہرین کو ہم اون کے شاکر ہر گھر میں
 عداوت پر بھی ہم اون کا کرم غنا سمجھتے ہیں
 رخ روشن کا دیکھ کر خوراک تر کا سمجھتے ہیں
 خدا کی طرح اویسے تھیں ہم غنا سمجھتے ہیں
 کہیں است در زمین شیع کا خسا سمجھتے ہیں

خاک کے مین کہتے مشکات زفر مین جو کیو کو
برابر کون موزون طبع ان دونوں کو لکھتا ہو
خدا نے کیا ہی نورانی بنایا اس کے پیکر کو
سینانِ جہان ہر دم جو تیرے گرد سے مین
جواہر خانہ قدرت کا اہوت اپنے خالق کے
جوان ہونے پر شعلہ بن کے عالم کو جلاؤ گے
زمین و آسمان کا فرق ہم ہائے مین و تھن
سوے گلزار ہم خوش حب نشے میں جا مین
اداسے ویکھ کر منہ وہ چھپائے مین بیچ اپنا

عاطف سمجھتے مین و وہ جو غنیمت سار سمجھتے مین
قدیر بالا کو سہ و باغ سے اونچا سمجھتے مین
سراپا ہم تبون کو نور کا پستلا سمجھتے مین
تجھے ہم چاند اونکو چاند کا ہلا سمجھتے مین
لبون کو لعل تیرے دانت کو ہیر سمجھتے مین
تھیں چھپیں مین سب آتش پر ہلا سمجھتے مین
رخ انور کے آگے مہر کو ذرا سمجھتے مین
گل لالہ کو ساغر سہ و کو مینا سمجھتے مین
ہمین جبد سے شیلے سے زیبا سمجھتے مین

مولوی عبدالودود پیر سوانی غلبہ کرم ہونو

یہ جوان خوش و خوش پوشاک و صاحب استعداد و سرور ترین عربی زلفی و اردو
بلستے مین آدمی خلیق و سلیم الطبع و محمود الواقع مین شعر بھی کہہ کر سکتے مین مولوی سید محمد حسین
اکمل کے شاگرد مین سہل تخلص کرتے مین تھوڑا عرصہ ہوا کہ امتحان دیکر سند کالت رات
منسفی کی حاصل کی ہو۔

غزل الغنیفی مولوی عبدالودود منسفی ہیں

نیشلی آنکھوں مین سرسہ لکھتے مین
سوال ہو سہ و دانت بنائے مین
بھی تو زیر قلم ہم یہ فرشتے نورانی
بنا سہ و سبھی کیسے خوش آرزو و ارادہ

وہ آج فتنہ خستہ جگہ لکھتے مین
اسی مین ہی پر ہم زہر کھاتے مین
تمہاری یاد میں انکھیں کھپاتے مین
کہا کہ مہر کی لکھتے مین

و تار کچھ از غریبوں نے اوستک دل نہ
 کسی شب بے کسی کی شمع رو او سرکھی گئی
 کھانہ دست دعا کا ہے بگوانوں کو
 او نہیں پتھر و تلو و دگر سے سنبھل خلد
 او ہر بھی ہاتھ کوئی چھوڑ دے سہی کا
 بونے بوسے سے دم بہرین ہم جہڑاویکے
 کسی کے خون جگر پر ہے اونکا دانت ضرور
 گئے پٹنے کے جھوٹے اشارے نادرین
 کسی کے خانہ زنجیرین ہے کیسا ماتم
 او ٹھو جہازہ عاشق کو تم بھی دو کا ند
 کبھی تو دامن پاکیزہ چھوئے و گئے حضو
 شب سال پہ کیوں فوج شوق گنج گوشت
 وہاں اور آئے مین ہولی مین وہ غیر کمال
 یہاں تو فکر و غسل و کفن کی عاشق کے
 شب فراق مین کی ہر جو موت کی دعوت
 فرشتگان اجل بھی مین شوق حرام بھی
 نہ لو کوئی غزل تم بھی چلکے اسے سبل

وہ بے سبب مین تیوری پرانے بیٹھے مین
 کہ روز شام سے ہم لوگ کاسے بیٹھے مین
 ہم اپنی زبیر سے بیان ہاتھ اوٹھا بیٹھے مین
 جواد کے کوپے مین دھولی لے بیٹھے مین
 کہ ہم بھی دیر سے گردن جھکائے بیٹھے مین
 غشت وہ پان کا لاکھا جائے بیٹھے مین
 جو لب پر پٹے وہ لاکھا جائے بیٹھے مین
 امید و وصل سے ہم ہاتھ اوٹھا لے بیٹھے مین
 کہ آپ سوک مین زبیر بڑھائے بیٹھے مین
 کہ لوگ وٹھانے کو اب وکے آئے بیٹھے مین
 ہم اپنے خون جگر مین نہائے بیٹھے مین
 دو لالی اور سے ہوئے منہ چھپائے بیٹھے مین
 ہم اپنے سر پہ بیان خاک ڈرائے بیٹھے مین
 وہاں بدستے مین کپڑے نہائے بیٹھے مین
 چراغ داغ جگر ہم جھائے بیٹھے مین
 خائین آپ کہ اپنے پرانے بیٹھے مین
 کہ لوگ بزم مین مشتاق آئے بیٹھے مین

جو بچتا آہو اب ہر دل سمجھ

کیا تھا عشق کیا تھا اصل سمجھ

ہمارا عارضہ شکل سمجھکر	سیما بھی نلک پر جا کے بیٹھے
بہت کر روئے پنا دل سمجھکر	نظر آیا جو نقش پاسے دل سے
لبٹ جاتا ہوں میں قاتل سمجھکر	نگیلی وضع جسکی دیکھتا ہوں
چھپائی آنکھ میرا دل سمجھکر	ترپتے برق کو دیکھا جو اونے
لگانا تیغ اوت قاتل سمجھکر	کیسا شرمین کچھ خون ناحق
میں دوڑا کوچہ قاتل سمجھکر	جو دیکھی شرمین خلقت کی کثرت
جہان کو صورت محفل سمجھکر	تلاش یار میں آئے عدم سے
میں رو دیتا ہوں پنا دل سمجھکر	کوئی جب توڑتا ہے غنچہ گل
ترپنا خون میں دل سمجھکر	کسین رہوا نہ چھینوئے قاتل

مولوی فضل حق ساکن موضع چٹیا ٹولہ غوث نکر گڑھ پریا

مدرسہ میں قوم کے شیخ بن مولوی سید امداد علی بہادر بجا کھپوری کے مرید ہیں سہ ماہیہ غوثیہ ہائے مین
عید پرست جٹاری مقام بھیرہ کے سمور میں آدمی خوب ہیں شغل در مرقبہ میں رہتے ہیں۔
مولوی سید عبدالرحمن ساکن موضع چوڑیا پریا گڑھ پریا۔

نجیب و شریف و صحیح النسب قوم سادات سے ہیں علم صرف و نحو فتنہ و حدیث و تفسیر تاج
ہیں اور مرید اور شاگرد ہیں مولوی نیر الدین حسین کما اوپر شریف بن مولوی سید امداد علی
خان بہادر بجا کھپوری کے اور عمدہ سب جٹاری پریا مقام پارو کے مرید ہیں آدمی
صاحب علم و صاحب استعداد ہیں اور عربی و فارسی دونوں زبانوں میں شکر کیا کرتے
ہیں قصید سے عربی کے اوکی سنیف سے دیکھ گئے ہیں۔

مولوی حکیم شیخ شیر علی ساکن موضع کمری پریا گڑھ پریا۔

یادگار باستان سے ملو مسمیٰ زمین و فل رکتے تھے طبیعت کے مطابق اور اس دنیا کر سنے
 تمدن کی مسجد میں وہ بھی کیا کرتے تھے بیرون کے مصلح سے اپنی اوقات گزاری کرتے تھے
 قوم کے شیخ تھے آخر عمر میں بی بیو پر پیری پر شاہ ماراٹن سنگھ زمیندار زمین کے دربار میں
 نوکر ہوتا تھے مر گئے۔

علامہ محمد علی ساکن موضع سہیو پر گنہ پندراج

یہ عالم منطقی و فقیہ زمین ستی و نوازی و پرہیزگارین توکل پرانکی اوقات ہر علم اچھا ہی آدمی
 کم سخن میں۔

مولوی الہ واد ساکن موضع سہول پر گنہ کسہ

ایک اچھے عالم ہیں مدرسہ عالیہ مقام کلکتہ کے مدرس میں اور وہیں منشی الہی بخش پیشکار
 سابق صدر دیوانی کی بیٹی سے شادی کر کے رہ گئے ہیں۔

مولوی عمن علی پرنشی غلام سبھی ساکن خیر آباد پر گنہ ملکی

انکو بہت بڑا عالم تھا مولوی فاضل حق خیر آبادی سے گذر میں علم عقولات پڑھا تھا بعد ازاں
 حرمین شریفین میں جا کر تھوڑے کدھنہ سے بھی علم حاصل کیا تھا اور بھی مصر میں جا کر علم
 مصر سے علم حاصل کیا آدمی جوان تھے اور نہایت ذہین و فہم و محقق و مقرر تھے عارض
 جنوں میں مبتلا ہو کر یکے ایک کنوین میں گر کر مر گئے۔

سیر نصرت علی ساکن محلہ بالہ سیٹاپت متعلقہ درجہ

یہ آدمی شریف تھے نیکار و صاحب خلاق تھے فن شاعری سے شوق رکھتے تھے کچھ
 کچھ اردو و دوزان میں شریک تھے نیاز می شخص کرتے تھے اکثر اوقات صحبت میں مولوی
 مرشد حسن کمال کی انکو دیکھا تھا ایک تاریخ سکون زیارت گاہ سوسے مبارک پیغمبر کی جبکہ

شیخ حسین کا موضع بریول میں بنایا تھا اس پر وہ عید
تاریخ مکان زیارت گاہ موسیٰ مبارک شریفی میرفت علی شہنشاہ نزاری

چونکہ الدین بنا کر واپس گئے	اگر بیشک جہاں فیض بہار میں
نیازی این گل تاریخ جست	زیارت گاہ موسیٰ مبارک است این

حکیم آغا علیخان ساکن منظر پور چکہ فی پرگنہ بسا رہ
اصل رہنے والے کھنڈ کے ہیں مگر ایک مدت سے منظر پور میں رہتے ہیں اور یہیں کے
ہو رہے ہیں طبیب صاحب استعداد میں بڑے حکیم کہلاتے ہیں علاج کرنے کا طریقہ بہت اچھا
افضل سے علاج کرتے ہیں ان کے علاج سے لوگ شفا پاتے ہیں صرف و نحو منطق و علم طب
جانتے ہیں صاحب خلاق و مروت ہیں گریہ و گم کے علاج کے کی طرف رجوع کرتے ہیں حیدر
حیدر آدمی کی دعا کرتے ہیں مذہب شیعہ بلا تعصب رکھتے ہیں ان کی اولاد زمیندار
آوی صاحب مقدر ہیں۔

حکیم سید نواز علی پیر حکیم سید سلامت علی سائیت صدر منظر پور ساکن منظر پور
یہ بھی طبابت کرتے ہیں آدمی صاحب استعداد صاحب شعور میں کبر و نخوت سے دور ہیں
طبیعی کرنے کا دستگاہ چاہو طاعن نہیں ہیں اخلاق کا رنگ چاہو صاحب سے اوقات گزاری
مذہب شیعہ رکھتے ہیں علم عقول کھنڈ میں پڑھا تھا اب میلان طبیعت کا ان کی طرف توجہ
حکیم محمد حاجی ساکن چک زمام چکہ گرجول پرگنہ بسا
طیب تجربہ کار ہیں بالمشغل منظر پور میں طبابت کرتے ہیں اکثر رئیس ان کے علاج سے شفا پاتے
ہیں طبابت سے تحفہ چار سو روپیہ ماہوار کی آمد ہوتی ہے جو وہ چند روز ہزار روپے
ان کی عمارت میں لگے مگر سبب فضل خیر و غنہت کار بنانہ کو کسی نے کہہ دیا تو

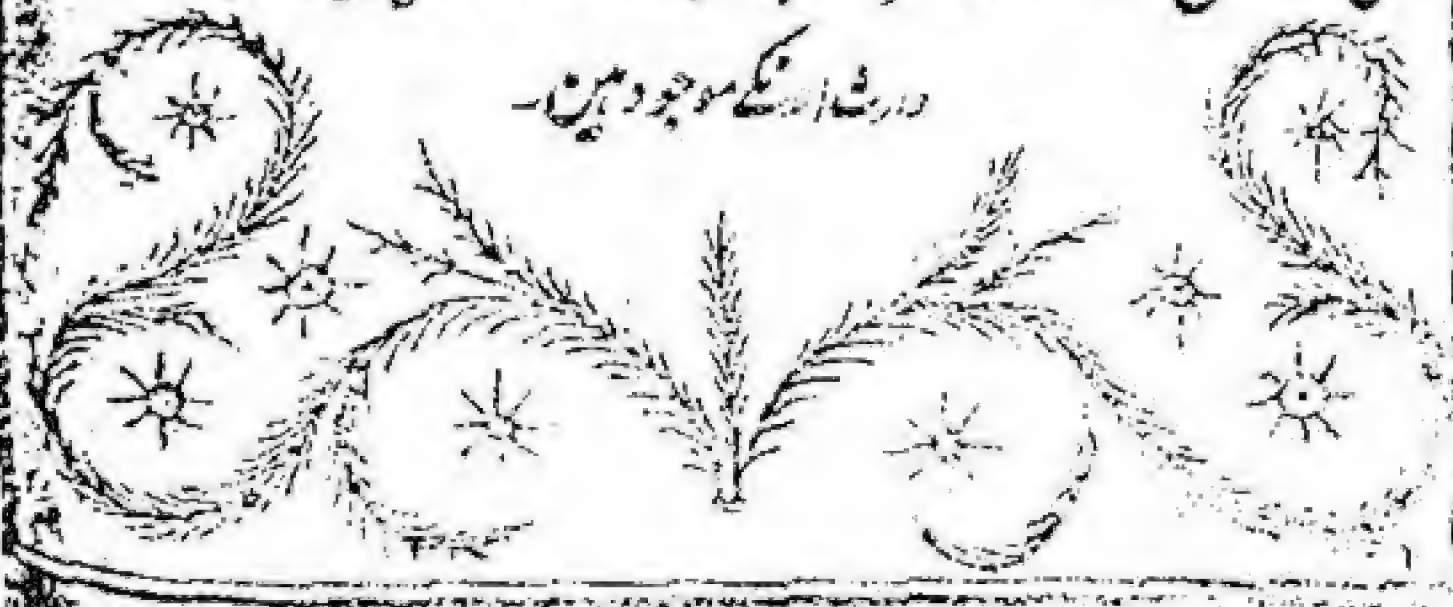
علم اونکی اور سب کو پڑھیں وہ تہذیب و تمدن ان میں حکیم شاہ ولی حسن
کریم علی کے تراجم و عربی مذہب سنت جماعت رکھتے ہیں۔

نشی مہر و مست کا بیٹ ساکن موضع مہر سا پور پرنسپل

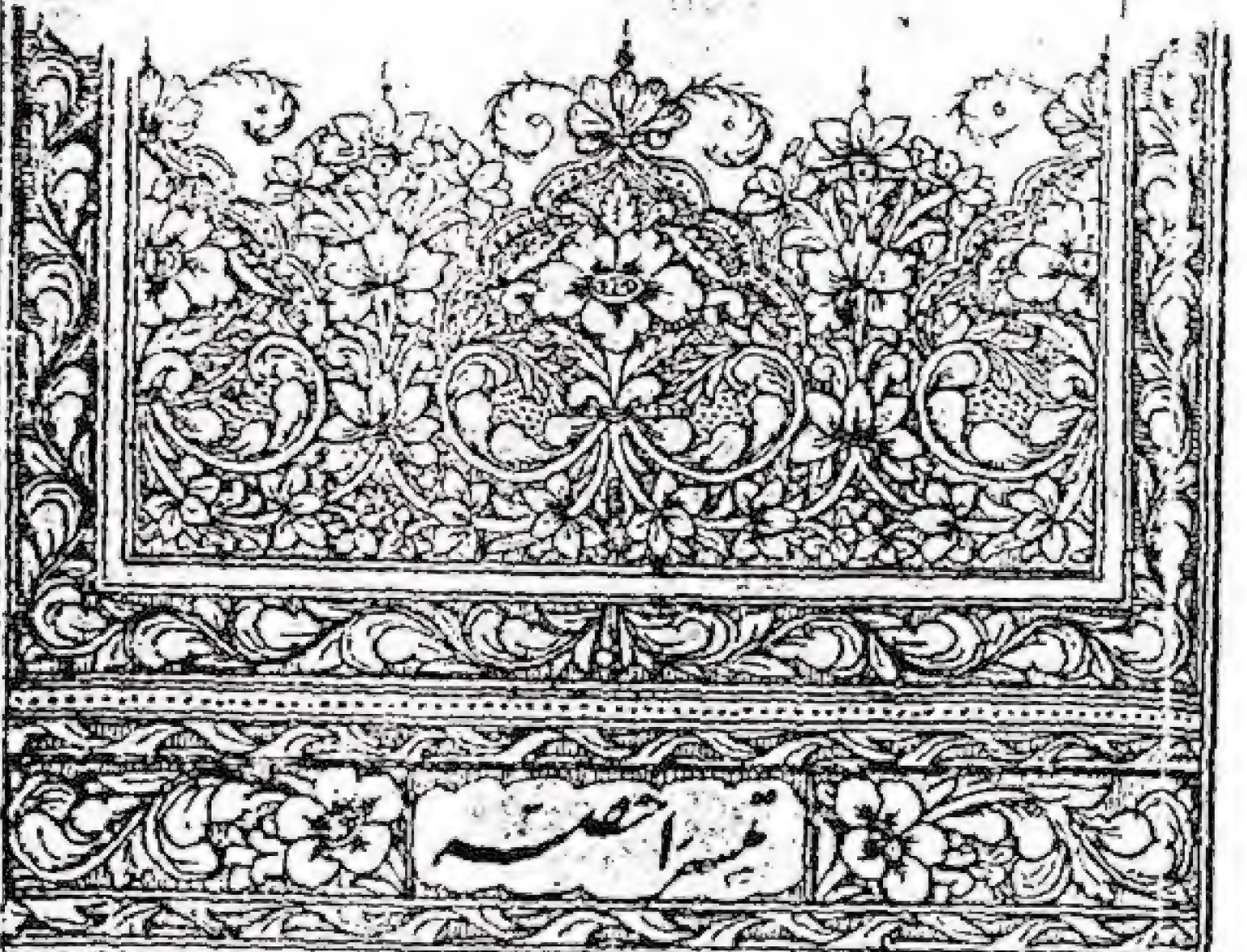
مرد شریف و نجیب والی خاندان تھے علوم عربیہ و فارسیہ سب کچھ جانتے تھے اپنی برادری میں
علاق تھے نشی گیری میں شہرہ آفاق تھے راجہ پیارے لال غلام آبادی کے شاگرد تھے
دربار میں ہمارا راجہ جت سنگ بہادر کے نوکر تھے مرگئے راقم کو معلوم نہیں کہ ان کے وارث ہیں یا نہیں
لالہ بودہ سید سنگہ کا بیٹ ساکن کیر جاک گہ پور پرنسپل و صاحب
بڑے صاحب علم تھے سیکڑوں ہندو اور مسلمان ان کے شاگرد تھے مرد شریف و نجیب اونکی
ذی علمی کا مال راقم نے اپنے دادا سے سنا تھا اون کے وارث لوگ موجود ہیں کچھ کچھ
ہوئے ہیں۔

لالہ گوپال لعل کا بیٹ ساکن موضع رحمت پور پرنسپل

مرد شریف و نجیب تھے علم فارسی میں بڑے صاحب استعداد تھے ہر وقت درس و تدریس
کتاب فارسی سے مشغول رکھتے تھے بڑے فیاض تھے شاگردوں سے اون کے کوئی مال
نہا اون کے سات بیٹے تھے اور موضع رحمت پور کے مالک تھے خوش اوقات تھے
کسی کے متکج نہ تھے اور اظراف و دیوانہ کے لوگ اونکی عزت کرتے تھے
وارث ان کے موجود ہیں۔

ترتیب کی زمین نہایت سرد و سردی کی فصل میں چھاگن کے مہینے سے ابتداء گرمی
 کی ہوتی ہے اور روز بروز گرمی جاتی ہے چیت کے مہینے تک کچھ گرمی اور کچھ سردی
 دونوں کا اثر رہتا ہے جیسا کہ مین گرمی زیادہ پڑتی ہے مگر شب کو کچھ سردی محسوس
 ہوتی ہے کہ حاجت ایک دولائی یا چادر کے اوڑھنے کی ہوتی ہے جیسے مین گرمی زیادہ
 ہوتی ہے سردی کا اثر باقی نہیں رہتا ہے مگر ایسی گرمی نہیں ہوتی ہے کہ کھل نہ ہو سکے
 اور اس ضلع میں انوسین چلتی مگر کبھی کبھی آندی آتی ہے اور کچھ پانی بھی برساتا ہے اور اسے بھی
 کرتے ہیں ابتداء اسٹارڈ سے پانی برسے لگتا ہے بجلی کرکے لگتی ہے بادل جھوم جھوم کر گھبراتے
 ہیں تالاب اور پوکھریاں اور چور اور گڑبے بھر جاتے ہیں دریاؤں کو خوب جوش آتا ہے
 گھر سے باہر نکل کر چھوڑا لگھ اوٹھا ہے عالم آب نظر آتا ہے سافوان سجاؤ نہیں پہنتے ہفتہ
 کی چٹری لگتی ہے رات دن پانی زبردست ہے گھر سے باہر نکل کر مٹھیا نہیں لگتی کنوارے مین

برسات کا خاتمہ ہوا تو پھر تھیا بھتر۔ بعد پانی بہت کم برساتا ہوا کہ کس دن برسات کا اثر پانی
 نہیں رہتا ہوا جیسے کی آمد ہوتی ہے تو اس کا کچھ میں خوب سے چھلکا کا جبار اثر تھیا بہ نسبت
 سے فصل بہار کی آمد ہوتی ہو درخت۔ نئے نئے شگوفہ لگاتے ہیں نام ملک سرسبز نظر آتا ہے
 کتب دہوا یہاں کے رہنے والوں کے واسطے موافق ہو رہا ہے لرزہ و طحال میں اکثر
 بیمار ہوتے ہیں یرقان اور تپ و ق و دل کی بیماری بہت کم ہوتی ہے اور امراض بار و ہمال
 اکثر ہوتے ہیں اس ضلع میں آدمی ناقص و دانش و ذہین و بیوقوف و بصورت و شکل
 و توانا و تائین زور آور و کمزور ہر قسم کے پیدا ہوتے ہیں اشراف اس ضلع کے اردو بوسے
 گراؤ و لوہکا تاحدون کے مطابق صحیح نہیں ہرگز گروٹوٹ و ٹوٹ کو نہ کر سواسے اسکے
 الفاظ اہل زبان کے محاورے کے خلاف ہوتے ہیں مگر خاص خاص لوگ مستثنیٰ ہیں اور گھڑ
 و بتائی گنوا ری ہندی اور پندتال متھیل اور کالیست متھیل ایک قسم کی ہندی جو اکثر الفاظ متھیل
 اور تربیت کی خاص ہندی سے ملی ہوئی ہے بولتے ہیں۔

گنوا ری ہندی کی مثال

ایہ نک کے نام چینگ کون گام گھراچہ کھلی کا جاک بہت ایلچی کون
 متھیل کے پندت و کالیست متھیل بولی کی مثال
 اچراک کی سکیان ٹھیک کئی بہت ٹھیک کون کا جاک بہت ایلون چہ
 اسے کیا دہر بہت

کئی قسم کا غلام اس کے سر پر تھیا ہوا ہے

چٹا	موس	کینو	اچر	موسی
کائی	کرو	ساکا	موس	چوڑ

ماش چنا بحث دانس کنجی نی تل کورنخی خشخاش
 سرسون مڑو گیون مینہ جے رالی توری
 گروہان جوہر اوقات اس ضلع کے آدمیوں کا ہے عموماً سب جگہ مخصوص
 پرگنات اعلیٰ پور و نار دیگر جیل و بریل و ہائی و بچور و دیور و ہادی و ملا و بیراکی
 علاقہ میں کثرت سے ہوتا ہے اور بہت تھوری محنت سے پیدا ہوتا ہے اور پانی سے
 سیچنے کی اکثر مقاموں میں حاجت نہیں ہوتی ہے اور مڑو جوہر اوقات غریبوں کا
 ہے اس ضلع کے پرگنات سرلیا دسارہ و کسہ و جاگھر و جبروا و مروا و خورو و کٹان میں
 زیادہ ہوتا ہے علیٰ ہذا القیاس جو اربکان یعنی کئی بھی انھیں پرگنات میں جہان مڑو
 ہوتا ہے زیادہ پیدا ہوتی ہے اور سوائے قند کے اس ضلع کے پرگنات سرلیا و سیا
 و حاجی پور کے علاقہ میں شکر قند سوئنی آلو خشخاش تاکو
 کثرت سے ہوتے ہیں اور تاکو قیمتی اجناس میں سے شہور ہے اور اس ضلع میں
 زراعت نیل کی بہت کثرت سے ہوتی ہے بہت کوٹھیاں نیل کی ہیں اکثر زمین فروزہ
 جہیں غلہ بخوبی ہوتا تھا وہ نیل کی زراعت میں درائی سے اس سبب سے کاشتکاری
 کرنے والوں کو اچھی زمین جہیں خوب غلہ ہوے میسر نہیں آتی ہے بدانت راٹم جہ
 گرائی اور قحط کی اس ضلع میں سوائے اسکے اور کوئی نظر نہیں آتی ہے۔

کیفیت اقسام سیو و تجارت

آم	کٹل	بیل	شیشالو	ہیرا پوری	ناشپالی
لیجو	گلاب جامن	اناریش و شیشہ بن	شرنیا	کھرنی	
بھالسا	بیر	نارنجیا یعنی ناریل	کردندہ	پھیلا	بھول

جاسی   لیکن   شہوت   پیچھا   اٹھاتا رہتا ہوں   ہاتھ
 کیلے   انجیر   سپاٹو   انٹاس   کیولا   تارنگی

شرعی   کرنا   منجانبی   چوکھوڑا بھی   کھینچیں   سبباری   اٹرا
 لیون   نیمیری   لیون   کانڈی   خربزہ   تربز   پھوٹ   کمر

کثرت سے ہوتی ہیں گرام میاں کے میوؤں میں نہایت عمدہ اور انواع و اقسام طرح کے
 ہوئے ہیں ہر آم ذائقہ رنگ و بو ورت میں مختلف ہوتا ہے کوئی پیٹھا کوئی پھیکا
 کوئی پھندا کسی سے کافور کی بو اور کسی سے گلاب کی بو اور کسی سے کیڑے کی بو آتی ہے
 کوئی سخی اور کوئی سبز اور کوئی زرد اور کوئی سیندور جیلا اور کوئی فیاز رنگ کا ہوتا ہے
 ایک چٹانک سے ڈیر حیرت انگیز بعض آم ہوتا ہے اس ضلع کے آدمی آم کے بہت
 قدرواں ہیں ایک آم جسکو ہمارا ج پسند کرتے ہیں وہ بھی نہایت نفیس اور عمدہ ہے
 کافور کی بو اس سے آتی ہے اور ایک دخت میں میں قسم کا آم ہوتا ہے زرد اور سرخ اور
 سبز اور شیریں بنیلا ہے شیرینی میں مندر نبات سے زیادہ پیٹھا ہے اور زیادہ تر
 صفت اس آم کی ہے جو کہ چاہا ہوا ہل اسکا بہت مدت تک رہتا ہے جلد اسکی سیاہ ہو جاتی
 ہے اور سنہ سنہ شیریں اپنے ذائقہ پر قائم رہتا ہے۔

کشمیر کے پھل اور میوے کا نہایت فرو دار اور نفیس ہوتا ہے تاکو یا لٹو کا اور سیل کا پراگا اور
 کیسٹن جو کہ اکا اور بالائی ٹیٹی کہہ دیتا ہے اچھا جو کہ ہے مشہور جو مسعودی نے نزدیک ساویر کے
 میں ملنے میں انکو کھینچی شکر کثرت سے ہوتی ہے اور کئی قسم کی ہوتی ہے۔

کیسٹن   اقسام   ام   پیشہ

پھل   لکڑی   پھل   گونا   کھارو   بھوندے

ریشمی کے پونڈے سفید و سیاہ بھی اور یون کے باغ میں لگائے ہیں بہت سے ہوتے ہیں گلابی بیان کثرت سے بنایا جاتا ہے مگر اس کے بنانے میں ایسی بے احتیاطی کہانی ہو کہ نہایت تلخ و سیاه ہو جاتا ہے اور رنگین کے گڑے بیشک خراب ہوتا ہے شکر بیان بہت اچھی ہوتی ہے اور ابھی بیان بنتا ہے اور اچھا ہوتا ہے چلی بیان کچی و بلکی یعنی سرخ و سفید دونوں قسم کی بہت کثرت سے بنائی جاتی ہے بڑے بڑے گرام چینی کے علاقہ میں ضلع درہنگا و سب ڈویژن درہونی کے بین مصری بھی بیان بنتی ہے مگر کاپی کی ایسی مصری نہیں بنتی شمالی اس ضلع میں بہت اچھی بنتی ہے جو جسلی تفصیل لکھی جاتی ہے۔

کیفیت اقسام شیری

جلیبی	لڈو چند اقسام کے	گلاب جاس	باشا	درہشت
یعنی برقی	الاکچی دانہ	اندر سا کھجور پیرا	منڈا	گھوڑ
چھینا برا	رس گڑا	بونڈیا	انگور دانہ	امرتی
شکر پانہ	مونگوا	حلاج خانی	پونار	توت
کھلے	دہ بڑا	لائی	کنشی	کھوہلی کے تار
اور اس ضلع میں از قسم ترکاری بہت خیرین ہوتی ہیں۔				

کیفیت ترکاریوں کے اقسام

کھیر	مولی	شامبم	پھل گوبھی	اول گوبھی	ٹوال گوبھی
گرم گڑا	سلاو	بگین	سیم	کچر	کیڑا چھینا
رام گڑا	ہسکو بھنڈی	بھی کتہ بین	رہا گوبھی	چل	ٹوال کوڑا

جسکو کہتے ہیں گڈو ری پٹھا سکو سوج کو حڈہ بھی کہتے ہیں
 کرایا کیلا بڑھ امرتی لکڑی آٹو پھول
 گھیرا تروٹی کیچ چٹپن گوری تیکونی اور
 ساگ بھی بہت قسم کے ہوتے ہیں۔

کیفیت ساگ اور سپر لون کی

چولائی گرمی۔ پونی گدھاری ٹھریا خرفا
 نونے پٹوا سرسوں کا ساگ سرسبجی لال ساگ
 باندھو ساگ پالک کوسم عیثی سویا چنسو
 چند نے سفید گدھ پوریا لونا جھلا جھوا چڈنا۔
 یہ بات قابل یاد رکھنے کے ہر کہ سفید گدھ پوریا کا ساگ اکثر کھانے سے انکم کی روشنی
 میں ترقی ہوتی ہے آرزو وہ اور مجرب ہے۔

کیفیت ابا زیری معنی مصلح مچھواہ و مستحلی کی

دھنیان نرسن نیپار سفید دستہ ہلدی اورک سو
 زبرہ سفید و سیاہ مچھواہ پیروینہ گڈنا۔ تیز پات
 اور مریج سیاہ والا پتی خورد و کلان اور دا چنی اور تماموں سے آتی ہیں
 اور اس ضلع میں پچھو لون کے قسم سے بہت پھول ہوتے ہیں۔

کیفیت پچھو لون کے اقسام کی

راہے پیل نہیں بیلا نموتیا چیلی سفید و زرد جوہی گلاب
 سیوٹی سوسن نرسن نمولسری نیمالسری لہنی

اُپر اُبتا شبہ گل خیلو کنول ہارنگار کیلوا جنم کی

چیا اندر کنول حبس کو گندہ راج بھی کہتے ہیں آگست اوڈھول منہ

اوڈھول سرخ جھوٹا کیوڑا دوپہر سبج مکھی گل مخا

گل نونیان جٹا دھاری گل داوڑی گل لالچی گل عجائب

عشق بیجا لجاو گل کسم گل بڑا + کیٹکی + کپور تیا

گل مندی روپ نہری - سواسے اسکے انگریزی پھول کی قسم

کے باغچوں میں لوگوں کے موجود ہیں مگر کسم کو کہاں لوگ اپنے کھیتوں میں بوہیں

اور پھول اسکا کپڑا رنگے میں کام آتا ہے اس ضلع کی عورتیں کسم کے پھول کے رنگے

ہونے کپڑے کو بہت پسند کرتی ہیں اور واقعی میں بہت اچھی خبر ہے امیر و غریب کو

میسرے اور ہارنگار اور کیلوا کا پھول بھی کپڑا رنگنے کے کام میں آتا ہے۔

اس ضلع کی زمین اشیب اور تالاب میں جہاں پانی سال بھر رہتا ہو کھانا کثرت سے پیدا

ہوتا ہے یہاں سے دور دور کے شہروں اور ملکوں میں بیوپاری لوگ لجاتے ہیں اور نفع

زیادہ اٹھاتے ہیں اور زمین اشیب میں سنگھارا اور کسیر و جونا بہت عمدہ وغیرہ اچیر میں ہیں

پیدا ہوتی ہیں۔

کیفیت جانوران وحشی کی

اس ضلع میں جانوران کی قسم سے گیت بیل بھینس

کری خسی گھوڑا گھوڑی میٹھا کٹا بلی گڈر

بھڑا یعنی ہوندار گدبا سور خرگوش کثرت سے

پیدا ہوتے ہیں مگر اس ضلع میں عموماً سب جگہ بڑے بڑے جانوروں میں عمدہ پیدا

ہوتے ہیں اور دور کے تاجر یہاں سے خرید کر کہیں لے جاتے ہیں اور پٹھان پر گنہ +
 نامان پور علاقہ سب دو وزن سیتاؤں کا بہت اچھا ہوتا ہے علیٰ غرہ القیاس گھوڑا
 گھوڑی بھی اس ضلع میں عموماً سب جگہ اچھا ہے اور سیریا پر گنہ میں بہت بہتر و چاراک ہے اور بہت
 قدر بار جاندار ہوتے ہیں اور آب و ہوا پر گنہ سیریا کی گھوڑوں کے لئے بہت مناسب
 و نافع ہے چنانچہ اصل بل سرکاری بھی مقام پوسا پر گنہ سیریا میں جو نظم پور سے زرخیز ہے
 پورب واقع ہے بنے ہوئے ہیں دوسرے سال مقام پوسا کے اصل بل سے بہت جا
 طیار ہو کر اور اور ضلع میں بھیجے جاتے ہیں اور موضع اٹھار گنہ سیریا میں شکاری لے جاتے ہیں
 ہوتے ہیں۔

کیفیت اون طائروں کی جنکو لوگ شوق سے پالتے ہیں

اس ضلع میں اون چڑیوں کی قسم ہے جنکو لوگ شوق سے پالتے ہیں اور ان کا نام

دیکھتے ہیں۔	بلبل	لال	طوطا	دھیل	پارا
پہلی	بیا	رنگین	چوہ	کبوتر	مرغ
قمری	خاقہ	کھن	مینا	بھونگا	کویل
پسیا	بگ	جسکو پروی بھی کہتے ہیں	شکرخوار	سرولی	جھنگ
شامان	خوشی	بط	طاؤس	سہک یعنی نیلکھنڈ	

کیفیت طائران شکاری جنکو لوگ واسطے شکار کے پالتے ہیں

بار	بھری	بسا	بترہ	شکار	شاہین	گرجھ
بسن	باری	بھری	دلی	کوبلی		

کیفیت اون طائروں کی جنکو لوگ شوق سے پالتے ہیں اور ان کا نام

کھاری سونڈو گہر کوئیر کوئار لوہا سازنگ کھونکھل
 دابل گیری چرچ زبکچ میل لال سر گھرا
 سلی کران موکھا بارل کنجشک خانگی و مھرانی بانوی
 سہرخاب بگلا بن کھر تیر کبوتر ناختہ
 بگلا جسکو کتیا بھی کتے ہیں مینا کودیا بن مرغی چاہا ادھاری
 چاہا کسیرا چاہا بھرکھا چاہا گنبن چاہا ٹیری چاہا پنچیل
 چاہا گونبار چاہا چکھا چاہا ٹواری چاہا رولی چاہا گھڑا
 چاہا کرما چاہا بٹ سری بوڑ لوکری چہور کسیر
 میٹا کابو واق ملکیل ڈوم ارڈن بھم
 سکھار اسی کو پچور بھی کتے ہیں کلنگ کرکا میریجا پنیرو
 چرس بگٹ کر مرغ و بن مرغی اور بگلا و مینا و ناختہ اور ربط و کو و بار و واق اس ضلع
 کے ہندو نہیں کھاتے ہیں سوائے انکے کوٹے اور چیلٹن گروڑ گدھ بھی
 ہنرگا پھرنا کچیا بہت سے طیور بوتے ہیں جو کھانے کے کام میں نہیں
 لگتے ہیں

سانپ اس ضلع میں بہت اقسام کے ہوتے ہیں۔

کیفیت حشرات الارض

لہمن کرتیا کاکا و حامن سکرا و تری بہرا
 بگڑ کرتیا گڑگڑی ناگ ہرہا ورمو
 دراو خواہ صورت و بد صورت زبردار و بزمین تمام کی

سانپ ہوتے ہیں مگر افعی و اجگر اس ضمن میں پیدا نہیں ہوتے ہیں سوائے اسکے
اور اقسام کے حشرات الارض بھی اس صنف میں ہیں۔

بچھو کنکھور سے کرسلائی ہزار پایا اوٹن جھپک
گرگٹ میڈک میڈکی خورد چوہ جھوندر گھوس
نیولے جھکھری گدنی ٹوڑی پیدا ہوتے ہیں
ہاتھی اس صنف میں پیدا نہیں ہوتے ہیں مگر نیپال کہ اس صنف سے قریب ہی اوس میں پیدا
ہوتے ہیں صادق علیخان رئیس دیہنگ کے یہاں ایک ہاتھی بہت عمدہ ہی اور جگہ
ایسا ہاتھی نظر نہیں آتا ہے ہمارا جہر خپک بہادر نیپال نے اوس ہاتھی کے میں ہزار
قیمت اور ایک ہاتھی حسب پسند اونٹ کے اپنے خلیفانہ سے خان صاحب کو دیتے تھے کہ
خان صاحب نے ہاتھی اپنا علیحدہ نہیں کیا البتہ یہ ہاتھی فی زمانہ قیمت ہی راجہ لیلانند سنگ
بہادر راجہ بندیلی صنف پورینہ نے اوس ہاتھی کو منگو کر دیکھا تھا اور سکوڑ بیکر بہت خوش
ہوئے ہزار روپیہ معرفت جہدار سید ارشد حسین دہرم پوری پر گنہ سرریا کے دنیا قبول
کرتے تھے مگر خان صاحب نے چالیس ہزار روپیہ طلب کیے اسلئے وہ ہاتھی علیحدہ نہیں
اس صنف کا دودھ دہی اور گھی بھی اچھا ہوتا ہے مگر وہی جنگیر وں و چھانچہ کا جمایا ہوا ہوتا
عمدہ اور مزہ دار ہوتا ہے کہ کسی ملک میں رہنے والے کسی نے بہانہ دہی کھایا ہو
دہی مزہ جانتا ہو اور اظہت یہ کہ چھانچہ و جنگیر وں کا جمایا ہوا دہی پنڈرو سیکس روز تک
نہیں بگڑتا ہے۔

کیفیت جانداروں کے قسماط کی

اس صنف میں جانداروں میں موسے خوشبودار و گدے و بلیے و بچھو و سب سے سرشت انسان و بلی و مرغ و

خارج کے پیدا ہونے میں اور باہمی پائوں بیان کے بہت اچھے ہونے میں استقامتی پچانوں کی طرح گہی کو جذب کرتے ہیں اس شمع میں پلاو اسی باہمی کا پختا ہے۔

کیفیت و ختوں کے اقسام کی

اوتھہ درختوں کے اقسام سے اس ضلع میں۔

پیل	باکڑ	برگہ	اعلیٰ	چھتوں	اسوک	سیل
نیب نفی نیم	بکائن	اٹرا	ساکو	شیخم	گولر	پھرو
کیر	گھار	موا	سبھالو	ٹوٹھ برنا	کچار	سرس
الٹاس	ٹار	کھور	کدم	بڈیل	دوب پسر	
مادہ	پیرار	سبنا	تون	ببول	بلاس	تیدہ
کٹھا	سہورا	سرو	سورہ	جیت	چندن	ہٹر
بھیرا	انولا	رٹھا				

سیوہ دار اور غیر سیوہ دار بہت اقسام کے ہوتے ہیں مگر تاروں کی ایسی اکثر ہوتی ہیں کہ جس کا ٹون میں دیکھے سو دوسو تا سو چوبیس ہوں کوئی ایسا کا ٹون دیکھنے میں نہیں آتا کہ جان کچہ درخت تار کے ٹون۔ تار ایک بہ عجیب چیز ہے کہ اس ضلع کے آدمی اس سے بہت سا کام لیتے ہیں اور فائدہ اٹھاتے ہیں جب تک پھل اس کا خام ہو اس کو کھڑک کووا اس کا کھانے میں اور وہ البتہ ٹھنڈا اور شیریں ہوتا ہر گز اس کی دھلی استعمال نہ ہوتا ہے۔ جب چم ہو جاتا ہے تب گنوار بگ شیر و اس کا کال کر کھاتے ہیں۔ اس سے کہنے کے لئے کہ اس کا کال میں اس کی شکاری جی جو زسلان اس کے شیر میں شہہ ہا پکھانے میں اس کی تار بھی ہر گز بڑاڑی کی اس میں بہت کثرت ہے۔

کی دوکان میں جاری ہیں تاکہ سچے کا پتہ بہت عمدہ ہوتا ہو۔

اس ضلع میں بانس بہت کثرت سے ہوتا ہے۔ میں اسے اور غریب سب لوگ بیان کے
 ہائوں کا چھتر بنواتے ہیں اور سوائے اسے بہت سے کاموں کے لئے درکار ہوتے ہیں
 اور قیمتی چیزوں سے ہیں بڑے بانس وستر بارہ روپہ سیکڑے کے حساب سے جتنے ہیں
 اور اس سے چھوٹے بانس چھٹاٹ روپہ سیکڑے کے حساب سے میسر آتے ہیں
 اس ضلع میں شیشم اور ساکھو کی لکڑی کثرت سے ملتی ہے تمام لوگ انھیں لکڑیوں سے
 تعمیر سکانات کا کام لیتے ہیں مگر پہلے چارچا پانچ پانچ روپہ کو ایک ایک ساکھو فوراً
 میسر آتا تھا اب جب سے وائی نیپال نے لکڑی کا اہتمام اپنے ہاتھ میں لیا ہے تب سے
 بہت گران ہو گیا ہے اب سو سو تالی اسی روپہ میں ایک ایک چھوڑا ہوا ہے۔
 اس ضلع میں خاص درجہ کا مین بھولی اور گاڈی اور رتھہ عمدہ و مضبوط اور خوش نما
 ہوتا ہے۔

کیفیت و یاؤن کی

دیکھنے سے دوسرے حصہ مثلاً مائٹ کے معلوم ہوتا ہے کہ زمانہ قدیم میں اس ضلع میں

خندڑا دریا جاری تھے۔
 کھنڈر کی

ناریکا

مڈھی

دھیمائی

گیریکا

بھولی

بھولی

ماڈلا

ورکا

ویاڈلا

دھپائی

ناریکا

مڈلا

بھولی

بھولی

دھپائی

ناریکا

ناریکا

ناریکا

ناریکا

ناریکا

بھولی

بھولی

بھولی

بھولی

شاہینشاہی

آریہ

کند کی جو سگڑائی کہتے ہیں۔

مگر اب یہ سب گنہ جانے ورت کثرت کے اور ان دریاؤں کے ناموں میں تبدل ہو گیا ہے
ہم تحقیق نہیں کر سکتے ہیں کہ ان دریاؤں کا کون سا کون سا دریا کا کیا نام ہے
مگر اس وقت مصلح ترست میں جتنے دریا نامی جس نام سے جاری ہیں وہ بقید نام دلیل میں
لکھ جاتے ہیں

کلا × جیوچہ بکپا حواری نون گداز سیا
کھڑکی بلان باگتی لکندی کپڑاونا کریمہ
نابوگا دھم کلپانی ملی گندک کوسی گنگا جمنی
بعض دریا میں سال بھر پانی رہتا ہے اور کشتی چلتی ہے بعض بعض دریا میں صرف برسات
کے موسم میں کشتی چلتی ہے کاتک اور گاندھ کی پورنکاشی میں کیولا اٹھان کا بڑا سیل ہوتا ہے
اور دور کے لوگ کثرت سے آیا کرتے ہیں اور اسے ان دریاؤں کے پرگٹہ سرسید میں اس
ضلع کے دادکھال دریا اور بڑے بڑے چوہن کرپانی ہمیشہ ان میں بہا رہتا ہے کبھی خشک
ہو جاتا ہے لیون کا شکار اور میں خوب ہوتا ہے اور ہر ایک چور اور میں سے تخمیناً بارہ ہزار
ہزار چورہ کوس کے گرد میں ہیں۔

کیفیت اقوام انسان

ہر ملک میں ہر قوم کے آدمی رہتے ہیں۔

برہمن	ساکھیدی	برہمن قنوجیہ	برہمن سوریہ
برہمن کچھان	ہسکھیا سچ	راجپوت	اگر
کھنڈ	کھنڈ	کھنڈ	کھنڈ

نہم جہر پیشہ کو پیشہ سے کہتی آئی ہو اور اس خاندان کے لوگ اوس پیشہ کو کیا کرتے ہیں
اوس پیشہ کو چھوڑ کر دوسرا پیشہ اختیار نہیں کر رہے ہیں اور انکی شادی بیاہ اوس پیشہ کے
آویہان میں ہوا کرتی ہیں۔

اس صلیح کا جب کوئی شریف بذریعہ کوئی یا تجارت کے مال اور تدویر پیدا کرتا ہو تو بے
قربت ناردرشتہ وار خرب کی خشی الوسع پر راخت کرتا ہو اس صلیح کے آدمی حلیم و حلیم
و متحلی المزاج اور مفسار ہوتے ہیں۔

یہاں سے کیفیت منڈل و گڈھی و قلعہ و مالاب و مسجی و غیر تعمیرات مانہ قدیم کی لکھ جاتی ہے

جناب پور

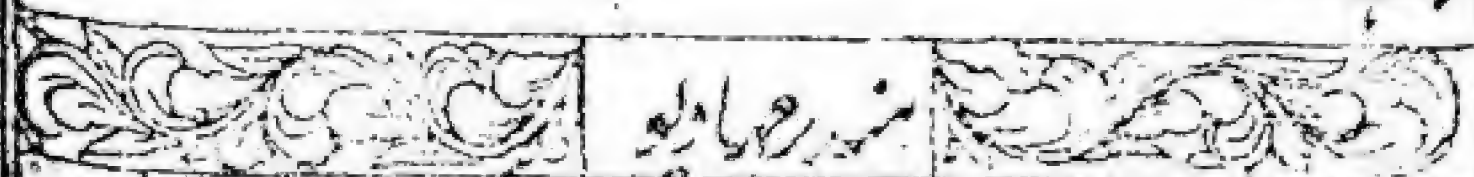
اس علاقہ میں ایک عمدہ پرستش گاہ ہے اور نہایت تہرک و تعلیم کی جگہ ہے یہاں نہایت
بخشاہت نہایت مضبوط ہے ہونے ہیں ان منڈلون میں سورنیں سری رام چندرنا
رکچن جی و جاکلی جی و نہیمان جی وغیرہ ہوتاؤن کی موجود ہیں یہ سب سورنیں و نہیمان
سے ان منڈلون میں ہیں اور جناب پور میں چیت کے حصے میں ہر سال رام نوون
کے دن بڑا میلہ ہوتا ہے کہیں کہیں کہ اس مقام میں شہر بہتر مالاب کہتے ہیں کہ یہاں جناب
کے پورب یہاں ماتھہ مہادیو اور کسلیر مہادیو اور پورب و دکن کے گوشہ پر کوہیر مہادیو اور
دکن ٹرٹ کلیان ایس مہادیو اور پچم ٹرٹ جلیسر مہادیو اور اور طرف جلا دنا تھہ مہادیو اور پچم
اور ترے گوشہ پر مہادیو اور دکن و پچم کے گوشہ پر سرب مہادیو و جگ مندر مہادیو اور
کر مہادیو کے استھان میں کہ نشان اور سکے علی و علی یہ تفصیل اس کتاب میں لکھ ہے
میں اور جناب پور سے دکن بچا نک جگہ اور دکن و پچم کے گوشہ پر کوہیر مہادیو اور پچم ٹرٹ
دکن اور اور طرف جگہ ایک کی تو یہاں یعنی یہاں سے کر نکلی جگہ مہادیو اور نہیمان سے

پانچ چھ کوں کے فاصلہ پراوترو پورب کے گئے پر وہ ہلکے چتر دینی سری جانی جی کو سوس
 میں جو دھنکا مہاراجہ رام چندر نے توڑا تھا اسکا ایک حصہ ٹوٹ کر اسی مقام میں جا کر تھا
 وہ ابھی تک موجود ہے اور سکاٹوگ روشن کرتے ہیں مہارانی میں تہا مہاراجہ چھیر سنگھ بہادر کی ان
 نے اس جگہ پر ایک مکان پنجہ مسافروں کے رہنے کی واسطے بنوا دیا ہے۔

اس مقام میں چند سٹل پنجہ میں اون سٹالوں میں مورین راجہ روجھس جانی و مہاراجہ
 و مہاراجہ کی ہیں چیت کے جیسے میں رام نوئی کا بیٹا ہوتا ہے اس میل میں خلقت کثیر کا اثر ہوا
 ہوتا ہے اور مہاراجہ ایل و مہن بکتے ہیں اور یہ جگہ ہندوؤں کے نزدیک بہت متبرک ہے اور
 یہ کہ جس وقت راجہ سرورج عورت جنک جی نے سونیکا ہل اپنے ہاتھ سے جوتا تھا اور
 پسا لے سے جو زمین اور کھڑی اس زمین سے ایک گھڑا نکلا یا او میں سے ایک لڑکی
 پھل عمر کی نکلی جسکا نام سیتا رکھا گیا حقیقت میں یہی مقام مولد و منظر سیتا کا ہے اس واسطے
 ہندو لوگ اس جگہ کو متبرک جانتے ہیں اور اسی سبب سے اس مقام کا نام سیتا پستھی
 رکھا جاتا ہے اور وجہ تسمیہ سیتا کی یہ کہ سیتا سنسکرت میں ہل کے پھار کو کہتے ہیں چونکہ ہل کے
 چلانے کے وقت سیتا زمین سے ظاہر ہوئی اس واسطے انکو سیتا کہتے ہیں اور سیتا کا نام جانی
 بھی ہے اور جانی وجہ یہ کہ مہاراجہ جنک نے انکو نیشنل مٹی کے پالا تھا اس واسطے جانی کہلائی
 ہیں اب اس مقام میں سرکار انگلینڈ کی طرف سے محکمہ صنعتی و سب ڈویژن ضلع مظفر
 کو ہے۔

منہر جہا دیو پورب کے فاصلہ پراوترو پورب کے گئے پر وہ ہلکے چتر دینی سری جانی جی کو سوس

مندان کا ہونا کہتے ہیں کہ یہ لکھنؤ کے رہنے والے تھے اب وہ گدھی پھینکا کر گئے ہیں
میں نے سارے لوگوں کو نام کیا ہے معلوم نہیں۔

سیلا ناتھ مہادیو جی

موضع پر گنہ گار میں سیلا ناتھ مہادیو کا ایک منڈل تھا وہ منڈل گر گیا مہادیو پانی کے اندر
میں اس سے پرے اتر کے گوشہ پر پاؤں کے قاصد پر تھوڑی دیر میں نشیب پر تحقیقات
کامل سے معلوم ہوا کہ تر تاجک میں جس وقت میں درمچند روپس جی جنگ پور میں آئے تھے
اوس وقت اس جگہ پر کسی قریب سے گئے تھے اس لیے وہ جگہ بہت متبرک کہی جاتی ہے اور عند
نشا میں اس جگہ کو دوری چتر کہتے ہیں بہر حال کاک کو سیلا ناتھ مہادیو کے منڈل کے پیک
میل ہوتا ہے۔

کپلیہ ناتھ مہادیو جی

موضع گاؤں پر گنہ گار میں کپلیہ ناتھ مہادیو کا منڈل لوگ کہتے ہیں کہ کپل میں نے یہ منڈل
استحباب کیا تھا۔

سنگیہ ناتھ مہادیو جی

موضع سنگیہ پر گنہ گار کے پور کوڑا علاقہ سب ڈویژن میں پورا میں سنگیہ ناتھ مہادیو کا
منڈل عریمان بڑا میل ہوتا ہے جگہ مشہور ہے۔

جیشیہ ناتھ مہادیو

موضع اڈیرہ پر گنہ گار میں جیشیہ ناتھ مہادیو میں یہ استھان بہت بڑا ہے۔

ایسان ناتھ مہادیو

موضع دہامی پر گنہ گار میں ایسان ناتھ مہادیو کا منڈل بہت بڑا ہے اور اسے

بہت روز کے ہیں ہو گئے تھے ان کے تھینا پارسو برس کے یہ موادیں استھاپت کیے ہوئے
ہوئے کس نے استھاپت کیا تھا یہ معلوم نہیں ہوا۔

ماد یو

موضع دیو کی پرگنہ سر زمین موضع کمرولی کے پورب ایک ماد یو کا منڈل ہے زمین ایک ماد یو
ہیں ماد یو کا نام کیا ہے اور کس نے استھاپن کیا تھا معلوم نہیں ہوا۔

بھیر ناتھ ماد یو

موضع راج کھنڈ پرگنہ رٹھ میں بھیر ناتھ ماد یو کا منڈل اور یہ منڈل بہت پورن اور یہ ماد یو
بہت روز کے ہیں۔

ماد یو

موضع دہرہ ماد یو ٹھہ پرگنہ نارگیر میں ایک ماد یو کا منڈل یہ سورت ماد یو کی بہت پورن
ہی یہاں شیو راتری کے روز برپا ہوتا ہے ماد یو کا نام معلوم نہیں۔

بھو بھیس ناتھ ماد یو

موضع ماسر بھگوتی پور پرگنہ ہائی میں ایک منڈل ماد یو کا ہے ماد یو کا نام بھوم ایسر ماد یو ہے
اور کس نے استھاپن کیا ہے معلوم نہیں۔

سید چیس ناتھ ماد یو و سید چیسری دی

موضع ماسر بھگوتی پرگنہ سور میں سید چیس ناتھ ماد یو اور سید چیسری دی بہت ناتھ
مصرعہ ہے اور اس کی استھاپت کیے ہوئے ہیں

چندل ناتھ ماد یو

موضع برہم پور میں بھی ایک منڈل ماد یو کا ہے ماد یو کا نام چندل ناتھ ہے

جنور یا ہوا بہت مدت کا یہ منڈل ہوگا

در علم ناسخ و مایه

[illegible]

راج راجیہ سرحدیو اور راج راجیہ سرحدی ہی

موضع درگاہ پر گنبد چھوڑ میں مہادیو اور پاربتی کی دونوں تین ایک ہی پتھر میں بین مہادیو کا نام
راج راجیسرودی کا نام راج راجیسری ہو اور اس مثل کے پاس ایک درخت پھول کا شیکا
نام گل مشورہ ہو جو وہ پھول اسکا خوشبو دار پتہ ہو اور یہ پھول کا درخت اس موضع
میں سوائے اس مقام کے دوسری جگہ پانا نہیں جاتا ہو۔

بوڑھا ماتھے ہما دیو جی

موضع لبوٹا ریلوے ہاٹی میں ایک مورت عیاں دیو کی جو راجا دیو کا نام ہو رہا تھا۔

جزء بیان السیرت النبوی

موسیٰ بن جعفر کے ہجو و مرثیہ ایک مثال فراہم کیا ہے جو کہ چوتھے عشر میں منقول کیے گئے ہیں۔
جالی ہوا ہے اس پر عداوت کو دشمنان کیا تھوڑا یاد ہے کہ ان کا انداز ادب ہے

مہاراجا کا نام ہوا وہاں یہ ذکر کرنا ضروری ہے کہ اس کا نام ہوا۔

مہاراجا

موضع کیوں پر گئے سرسباز میں ایک مہاراجا کا کیا نام ہوا اور کس نے اس کا نام پڑھایا تھا
تھا معلوم نہیں مگر تحقیقات سے اس قدر معلوم ہوا کہ یہ مہاراجا انرا سے ہے چہ سو برس کے
استقامت کیے ہوئے ہونگے وہاں یہ بھی ہوتا ہے۔

ملکیت ناتھ مہاراجا

موضع ملکیت پر گئے وہاں میں ایک مہاراجا بن وہاں منڈل پنجہ پورا نام لگوں گئے ہیں کہ راجہ بن گئے
یہ مہاراجا استقامت کیا تھا جسکو تخمیناً چارپنچ سو برس گذرا ہوگا اس جگہ پر گئے راجہ کی
جو تخمیناً ^{۱۵۰} ^{۱۵۰} سو گئے ہیں ہوگی اب تک موجود ہے۔

جاگیر ناتھ مہاراجا اوریشن

موضع مہاراجا پر گئے اعلیٰ پو میں مہاراجا اوریشن بن سابق کا مل گریہ مہاراجا کا نام جاگیر ناتھ
ہو یہ مہاراجا تخمیناً چارپنچ سو برس کے ہونگے۔

سویسر ناتھ مہاراجا

موضع انگسی پر گئے بھی میں ایک منڈل مہاراجا کا نام دینا تھا ہے۔

مہاراجا

موضع میں پر گئے اعلیٰ پو میں ایک مہاراجا بن کوئی مکان بانڈل بن نہیں ہو۔

پرمن ناتھ مہاراجا

موضع ہو ہوا سب کا میں پر گئے بھی میں ایک مہاراجا کا منڈل چارپنچ سو برس مہاراجا کا نام
پرمن ناتھ ہے۔

جلد سہماتھ مہادیو جی

موضع چھپر گنہ تو تن میں ایک مہادیو کا مندر بنیام جلد سہماتھ ہو۔

کو سید سہماتھ مہادیو

موضع روتا پر گنہ ہرنی میں ایک مہادیو میں اس استھان میں سانہون کی حاجت بہت جلد

برآتی ہے۔

مہادیو پر لیسٹ لنگ

موضع ساہٹ پر گنہ ملکی میں ایک مہادیو پر لیسٹ لنگ میں لوگ کہتے ہیں کہ بیدریا پت ٹھا کر ہرن
بھل جو مہادیو سیوی سنگھ کے وقت میں نامی بندت تھے اور وہ شیو بجات تھے مرنے کے

وقت واسطے گنگا اشنان کے گھر سے اپنے چلے جب تین کوس گنگا کا کنارہ باقی رہ گیا تب اس

وقت بیدریا پت ٹھا کر گنگا کا دھیان کر کے اسی جگہ پر قیام کیا اوس کے بچ ہو کر دریا میں گنگا

دھان بنے لگا اور بیدریا پت ٹھا کر نے اوس میں اشنان کر کے جان بحق تسلیم کی اسی جگہ پر

اوس کو سنسکار دیا گیا اسی چھپر مہادیو کا پر لیسٹ لنگ ہو۔

گنگا سہماتھ مہادیو جی

موضع لکھن پور پر گنہ ترسٹھ میں ایک مہادیو کا مندر بنیام گنگا سہماتھ ہو لوگ کہتے ہیں کہ

گوتم نمن نے یہ مہادیو استھان بن کیا تھا۔

بیدریا سہماتھ مہادیو جی

موضع لوہان پر گنہ لوہان میں ایک مہادیو کا مندر بنیام بیدریا سہماتھ ہو۔

ماو سہماتھ مہادیو جی

موضع مہنگہ میں مہادیو سہماتھ میں مہادیو کا مندر بنیام مہادیو سہماتھ ہو۔

نویایا ہوا مارا جہ ماو خوشکریا ہا

اگر کسی ناسمجھ مہادیوی

موضع رہیگا پر گنہ جریں میں ایک نسل عہاد یو کا دیو گ کہتے ہیں کہ جب راگہو شکر کی مان لگے گی
شکر اُن نے یہ عہاد یو استھاپن کیا تھا۔

مبارک

موضع لدنی پر گنہ آہس میں ایک جہاد یو میں لوگ کہتے ہیں کہ یہ نہایت بہت روز کے اسے تھا پرت
کئے ہوئے ہیں وہاں سدا لپتہ موجود ہے ۔

بیدار ناسته هوا و لو

موضع بھی پر گنہ گار ہی میں ایک مہادیو میں سابق کا لگ کر گنہ گار کتے میں کہ یہ مہادیو دروہاؤں
 برس سے یہاں موجود ہیں۔

اور پھر ناسخہ تھا ویلو

سوفیہ سمرانوں پر گنہ ہاوی مین پورب لڑت پھیل کے درخت کے نیچے ایک جھاڑیوں میں باہر
افو کیا اور دیر نہ تھ ہو وہاں سبیل نشین ہو یہ جھاڑیوں بہت روز کے بن گئے استھاپتہ کیا معلوم

سید الشہداء

یہ مادیو حاجی پور میں ایک کنوئین میں بہن کہتے ہیں کہ زمانہ سبقت میں ان مادیو کی بہت
 اکثر سے پوچھا ہوتا تھا عالمگیر بادشاہ نے حکم کیا کہ ان مادیو کو وکٹار کر پھینک دو جو حکم نے
 وہاں کے مادیو کے کہو نے میں بہت کوشش کی مگر جس قدر کہو دے تھے اوس قدر
 مادیو نیچے زمین کے دھستے جاتے تھے یہاں تک کہ کہو دے کہو دے ایک کنواں ہو گیا
 مگر چار ہو کر عالمگیر نے حکم اوس کنوئین کے بڑا رہنے کا کیا آخر وہ کنواں بھر دیا گیا مگر وہ مادیو

سحر اور جیتے کے بعد بھی ترین سے باہر نہ نکالو اگر اب تک موجود ہو۔

چھن ہٹا دی مشہور کالکادی

موضع اور چھٹہ پر کتہہ جریں میں ایک دیہی کا نندل دیہی کا نام چھن ہٹا اور کوئی کالکادی بھی کتہہ پر
کال اس جو ایک بڑے پنڈت نامی راجہ بھوج کے وقت میں گزرے ہیں انکو اس دیہی کی
توجہ سے ایک بات میں علم عطا ہوا تھا بہت تک کہ بڑے پنڈت نامی ہوئے۔

کالی بھکوتی

موضع سکھ اسوا پر کتہہ دیگر میں ایک کالی کی مورت ہو دسہر میں بڑا سیلا ہوتا ہے لوگ کہتے ہیں
کہ یہ مورت بہت مدت کی ہو۔

گر جادی

موضع پھر کتہہ بھال میں گر جادی کی مورت ہے یہ جگہ بہت قدیمی اور مشہور ہے یہی
استھان ہے کہ جہان سری جانی جی نے اپنے بیاہ کے پہلے اس استھان میں اگر جادی
کی تمہی چنانچہ گوشتائیں ملتی داس نے رامائن کے بال کاٹد میں یہ چوپائی لکھی ہے۔

چوپاڈ

स्वतः तेषां पुत्रस्य फलं मारी
देव पूजिष्य कर्त्तव्यं तु भारि
समस्त लोकेषु जगत्सु नीले
वोलेषु भूषणं न वारता तं ह्री
विनय श्रेष्ठं वरमेव वानी

हरदत्त विद्वत्पुत्र विद्यावी ॥
सुनर मुनि सभं हि सुदत्त ॥
वसुधु सशरं वरं सवशो ॥
असु सदि दत्तं गदहं वरं
रं दत्तं सत्तं मुनि सुदत्त

بھکوتی

موضع کو بیٹھ کر گندہ درین ایک کھجور کی کی سورت پر نام کیا ہو معلوم نہیں۔

اوگر تارا دی

موضع مہسی پر گندہ کھجور میں اوگر تارا دی کی سورت ہو۔

چندی دی

موضع چندی پورین جو تھکا لون مہسی سے آٹھ دس کوس پورب ہو چندی دی کی سورت ہو اور مندل ہو۔

دی

موضع ہرسم پر گندہ درین ایک مندل و مہن سورت دی کی ہر نام معلوم نہیں ہو۔

دی

موضع سمندر پر گندہ ہاٹی میں پیل کے درخت کے نیچے ایک دی کی سورت ہو سابق کا مندل تھا اور گریا دی کا نام کیا ہو معلوم نہیں ہو۔

جوگ نندرا دی

موضع بھار گندہ لوتن میں ایک دی کی سورت ہو دی کا نام جوگ نندرا ہو۔

بان الیسی دی

موضع گندہ پر گندہ لوان میں ایک مندل ہو اور مہن دی کی سورت ہو دی کا نام بان الیسی ہو لوگ کہتے ہیں کہ بانپہر کے بڑے بھائی بان مندرے پندل ہو یا تھا اور دی استھاپن کیا تھا جو گندہ لوان پر گندہ لوان کا نام گندہ لوان ہو۔

کالکانی دی

خاص دھند میں بانپہر کے بڑے بھائی کالکانی کی سورت ہو اور مندل ہو شروع عمل ہو۔

میں سرکار انگلینڈ کی طرف سے مستر کیلک صاحب بہادر جی کو خط لکھا کہ آپ نے پہلے درجہ میں
 اوپر چڑھی کرتے تھے بندر بن سرکار بنگالی سرشتہ دار کے ساتھ ایک برہمن بنگالی برہمن
 جس کا نام شکر تھا کرتا ہوا ہے یہ مندر اور مورت قائم کی جس کو تین ڈیڑھ سو برس ہو اور بنگالیہ
 بہت تیر کر اور پرستش کا وہ تمام اقوام ہندوؤں اور اوس مندر میں ہزاروں روپیہ کا مال ہے جو
 اس مندر میں ہمارا جہ صاحب مسجک بھی دشمن کو ہر سال آیا کرتے ہیں اب تمام اس مندر کا
 ہیرالال مصر و پرین مصر و ولون بھائی برہمن کے علاوہ پریشن مصر و ہیرالال مصر و
 لائق اور خلیق اور شریف نجیب مین اور مندر کی کچھ طرف درگاہی کا بھی استھان ہے اور
 کے بھی چند مندر مین ہیں۔

پیشرونی وی

درمیکہ کے مٹلون سے مرزا پور کے محلہ میں ایک منڈل دیسی کا جو دیسی کا نام ملچہ مڑنی ہوجو
 شہید یہ پور کے افسر فیصلی میں چیت کے تینے میں جھیا ہی پور کے پور ورم ہما و بھجی
 کے دن قربانی کے وقت عند اور مسلمان سے لڑائی ہوئی تھی تلو اور چلی تھی ایک مسلمان
 والی بچہ مارا گیا اور چند مسلمان زخمی ہوئے تشر مسلمان منسوب ہوئے اور چند مسلمان
 قید ہوئے عند و تھیا ہوئے اور لڑائی کے تھورے روز کے اب جھیا ہی پور کے پور ورم ہما
 طرف ایک لونہ ٹھی کھووتا تھا اور اس وقت سورت دیسی کی زمین سے سٹکی کثرت سے ہندو ایک
 میں شہر جمع ہوئے اور اس سورت کوٹھی سے باہر نکال دیا گیا۔ سے دھکے کھانے کیا وہاں
 لوٹھا کر لے آئے اور سرکار ایک مندر بنچہ بنایا گیا کہ اس مندر میں ہندو کا پور ورم ہما
 مشہور کیا جب سے ملچہ مڑنی مشہور یہ موت بہا چھ کی کہ چھو کہ نام مسلمان
 ایک کہتے ہیں کہ یہ جھیا ہی پور کے پور ورم ہما کہتے ہیں کہ یہ جھیا ہی پور کے پور ورم ہما

اور اس جگہ پر پہنچے ایک مندر میں جو کہ شاید اسی مندر کی دیوی ہو۔

رکت مالادیہی

موضع بنجار پور پر گنہ مار پر گمین ایک بی کو مندر پر دو سمن مورت جو دیوی کا نام رکت مالادیہی
یہ مندر ان پورانا ہو گسکا بنوایا ہوا ہے اور نام کو معلوم نہیں۔

الہا استھان

موضع چھوٹا پر گنہ جریل میں الہا استھان جو اس جگہ پر چاراج پتھر سنگ سادہ کے ایک مندر پر
عمدہ بنوایا ہوا ہے اس کے پچھم باد کوں کے فاصلہ پر کوتم کوتمی کہ زبان عند دیوگ جیت کے چھنے
میں رام نو می کے دن بظن ثواب نشان کیلئے کہ بن اور بر ایسا ہوتا ہے شیوہ ان کے حصہ کوتم
کے آٹھویں کھنڈ میں لکھا ہے کہ یہ غاری کی کھنڈ بہ متد ایک ہاتھ کے ہے اور اس کوتم رکھنے کے
اور اس کھنڈ کے قریب ایک بڑا شہر آباد ہوا اور کوتم رکھ مہاراج جنک کے پروہت تھے۔

جی منگلا دیہی

موضع رجور پر گنہ موسادی میں جی منگلا دیہی کی مورت جو اور مندر ایک گڈی پر ہے اور
جی منگلا دیہی کے شہر ہے اور یہ مورت دیوی کی بہت رونمائی ہے۔

مندر نورتن

مقام زاپور میں درجنگا کے ایک مندر میں سورن نورتن بنوایا ہوا رام دیال منہ کھتری کا ہے
یہ مندر نہایت عمدہ ہے اس مندر میں رام چندر و بھپن جی اور جانی اور مادوی کی مورتیں ہیں
قریب تلورس کے ہوا ہو گا کہ یہ مندر ان پورانا ہے اب کچھ مرست طلب ہو گیا ہے۔

جامونڈادیہی

موضع کرا پر گنہ گڈیہ چاند میں ایک گڈی بنوایا ہے کچھ میں ہوگی اور اس گڈی کے چاروں طرف

خانی ہوا اس گدھی پرین درخت پیل کے مین اوس درخت کے کچھ مین چاڑھ اور پیل کی موت
ہو وہاں نسل مین ہر گنہ گند یہ چاڑھ انہیں دی کے نام سے شہر پر ہوا اس گدھی کے گنہ گند
معلوم ہوتا ہے کہ زمانہ سابق مین کسی راجا کا وہاں مکان تھا اور پیل اسی راجا کے درخت کی پیل

مرلی منوہر

سوغ سو بھکر پور مین دریا سے یاگنی کے کنارہ کچھ طرف مرلی منوہر کی سورت ہو لوگ کہتے ہیں
کہ یہ سورت تھینا ڈیرہ سو برس کی ہوگی سابق کا مندل موجود ہے۔

رام مندر

در بھنگا مین ہمارا جہ صاحب بہادر در بھنگا کے نزدیک مین ہمارا جہ زور شاہ کا رہنے ایک سنگ
نام ہم مندل کی نہایت مضبوط ہوا یا تھا کہ موجود ہے۔

استھل ہوسو گھجھوت اس

در بھنگا مین ملکہ رام چوک مین بھجھوت اس کا ایک استھل جو وہاں ایک سنگ ہے ہر راجا ہوا ہے
اور بھجھوت اور جانکی کی مورتیں ہیں لوگ کہتے ہیں کہ یہ استھل بہت پورا تھا ڈیرہ سو برس
گندہ ہوگا۔

کیل مین اور سنو بان جی

ملکہ کیراوا مین دریا سے باگتی کے پورب در بھنگا مین ایک استھل ہے کہ پیل مین در بھنگا
کی مورتیں اشٹ دھات کی مین پہلے سرکار گھنٹہ کی طرف اسے کیلک ہے۔ یہی کے کہتے
مین جسے سالانہ بیٹھ کر جاندہ ان چار غیر دے مقرر تھا کہ وہ مین اشٹ دھات کے
سے مورتیں بنو یہ سب مورتیں سنہ ۱۸۵۷ء کے پورا ہوا ہے۔ یہ مورتیں سنہ ۱۸۵۷ء
میں بنوئے ہوئے تھیں جن کی تھینا ڈیرہ سو برس کا ہے۔

اس وقت سونا متوا

درجہ کا مین محلہ شیرنگی میں سونا کی پورگٹاٹ گروہ ریہ باگتی کے ساتھ ایک تھوڑی سی
سونا متوا کا محو ادھین ام لہ پچھم دیجا کی کی موتین میں لوگ کہتے ہیں کہ یہ استعمال تھوڑا
بیس کا ہوگا۔

پھین نارین

مقام شرڈھا پر گنہ علی پور میں پھین نارین کی مورت ہوں کہتے ہیں کہ یہ مورت بہت وز کی ہوتی ہے
چتر بھج نارائن اور کالی جی

منڈن پور چکلی پر گنہ سارہ محلہ کنولی میں چتر بھج نارائن کی مورت ہوں کہتے ہیں کہ اس میں
میں استھاپن کیا تھا معلوم نہیں اور اسی مندر کے قریب کالی جی کی بھی مورت اور منڈل ہے
رام منڈل اور شیو منڈل

منڈن پور میں یہ دونوں منڈل بن ہوئے ہیں یہ وہاں سے ملے ہیں منڈن پور کے ہیں یہ دونوں
لکھن سنگی بہت پرندہ و تھوڑے بنے ہوئے ہیں ان دونوں منڈلوں کے قریب ایک تالاب بھی ہے
سنگی بہت اچھا کھور دیا ہوا ہے جو جی سے مورت کا ہوا ہے تالاب قابل دید کے ہے۔

رام پور استھان

یہ استھان حاجی پور میں ہے اس جگہ کا نام پھر اس جگہ پر رام پور بھی کہتے ہیں جی سے
حیاست ہوالی تھی اور اس جگہ پر رام کے پانچ نشان ہوا ہے ان کو لکھتے ہیں۔

گنہ

گنہ پور گنہ پور میں ایک گڑھی پورانی ہے وہاں کہتے ہیں کہ یہ گڑھی
کی ہوائی ہوئی ہے اس کی بہت سی باتیں ہیں۔

گڈھی

موضع جی گرگزینہ مجبورین نشان ایک گڈھی کا پایا جانا ہو لوگ کہتے ہیں کہ تہہ شام میں تلاء الدین
نواب بنکار نے گڈھی بہ ہوائی تھی۔

نولا گڈھی

موضع نولا گڈھی پر گڈھے پور میں ایک گڈھی پر تھینا ڈھالی تین سو بیچہ میں ہوگی اوس گڈھی کے
اندروں تالاب بھی پراسے علم چنوں گھاٹ دین تالابوں کے پختہ ہیں لوگ کہتے ہیں کہ یہ گڈھی
نمل کی بنوائی ہوئی ہو۔

مانگر گڈھی

موضع مانگر گڈھی پر گڈھے پور میں ایک گڈھی پورانی پر تھینا ڈھیر سو بیچہ میں ہوگی اوس کے
اندروں ایک دیو کا شعل عواذ میں حاد ہو موجود ہیں نہان شیدو آری کے روز پراسیلا ہو پوری گڈھی
کس راجہ کی بنوائی ہوئی ہو علاوہ زمین۔

گڈھی

موضع گڈھی گرگزینہ ہائی میں سات گڈھیوں میں بن گڈھیوں کے حلقہ میں بہتر تالاب میں بن لوگ
کہتے ہیں کہ گڈھی راجہ کسری کی بنوائی اسی راجہ کی ایک گڈھی موضع مانگیا پر گڈھی جریل اور ایک
موضع جگت پر گڈھی جریل بن برشا ہو کہ اون دونوں گڈھیوں میں خزانہ ہو۔

گڈھی

موضع گڈھی گڈھی میں ایک گڈھی تھینا پانچ بیچہ کی ہوگی اور اوسکی برتاؤ ملتا کہ اس پر
فکرت ہے کہ یہ گڈھی راجہ گڈھی کی ہو۔
گڈھی موسومہ محل یہ

موضع جبریل پر گئے چکنی میں ایک اور عی پور سے ہر جاہل طرف کھانی ہر مشورہ کو یہ کہہ
کی نبوالی سزا دے تو یہ کہاد و سادہ تھا اور یہ گدھی تھینا پندہ رسو نہ یکمہ کا ہوگی۔

گندھی مویں سے موضع نبیاء مبارکہ پر گزرتی

یہ گدھی ہوائی ہولی ایک شخص شہنشاہ نامی راجا کی پیروی سب متد اور زمانہ کے وہ گدھی منہم
جو گدی ہو گئی تھی تک بستی و رشتائی اور کسی مسجد و ہواوس مقام میں ایک ٹاٹ لٹا کر لایا
مسجد و ہواوس و ان ایک ٹرانالاب کہ رو دایا ہوا زمانہ قدیم کا پایا جاتا ہے لوگ کہتے ہیں کہ یہ گدھی
اونھیں کا آباد کیا ہوا ہے۔

سنگرمی

منع بلان پور رگڑنے جب ی میں ایک گدھی پورانی پر یہ گدھی تھمنا حلقہ میں ادھیل کے ہوگی ہر
عزت اسکے کھائی غمق و سح و لوگ کہتے ہیں کہ یہ گدھی راجہ بل کی بیوہ کی ہوئی ہو یا جیل ہسپر
راہو پورج ایسا تھمڑا فصلی کے پھاگن میں سے مین ستر گری ہارن صاحب جنٹ مجسٹریٹ ورن
مذہبی کے خیال کٹوا کر تھوڑا سا اس گدھی کو کھود دیا تھا اسکے اندر نشان شہل اور چاہا
ایک مکان پنج پیر کا پایا گیا آخر نہ کر دیا گیا۔

شعری کونٹا مانس

صفحہ کلیان پور اور مادی رگنہ ہادی میں ایک گڈھی پورانی تھمنا چھس بیک کی ہوگی اور
تھمنا چھس ہادی لینڈ بگی لوگ کہتے ہیں کہ اس گڈھی کے اندر خزانہ ہو کس اجہ کی یہ گڈھی ہے
معلوم نہیں مگر اس گڈھی کے ہر چار طرف چھ تالاب ہیں۔

اگر کسی سرور و برپاوی کی وجہ سے

سخت با کسی و هیچ پرگنه اوی بین ایک گدھی بنوائی بوی راجه پروا کی برادر راجه پروا قوم کا

پہاں نہایت گڑھی اس وقت تینا پچیس بلکہ مین ہوئی تحقیقات سے معلوم ہوا کہ گڑھی چھ سو
برس سے زیادہ کی نبوالی ہوئی ہو اور راجہ ہر وادیشہ اسی گڑھی میں رہتا تھا۔

گڑھی کوپ گڑھ

یہ گڑھی موضع کسل و پرگنہ پندراج میں واقع ہے کہ یہ گڑھی مدارج و حرمانگہ کی نبوالی ہوئی ہے
اور مدارج و حرمانگہ تربت کے اگلے راجوان مین سے پہلے راجہ تھے یہ گڑھی تھینا اسی بلکہ مین
ہوئی اور اس پر بہت زمانہ سے مالتی کے بھول کا ایک رخت ہو۔

گڑھی

موضع گیارہ پرگنہ لڈواری میں ایک گڑھی ہے تھینا پچیس بلکہ مین ہوئی یہ گڑھی راجہ پندراج
کی نبوالی ہوئی ہے چاروں طرف اس کے نشان کھائی کا موجود ہے۔

گڑھی

موضع بوردل و پندراج پور میں ایک گڑھی ہے یہ گڑھی تھینا پچیس بلکہ مین ہوئی لوگ کہتے ہیں
کہ یہ گڑھی بھی راجہ پندراج کی نبوالی ہوئی ہے چاروں طرف نشان کھائی کا اب تک موجود ہے۔

قلعہ درہنگا

قائم درہنگا میں راجہ دسیا گتھی پورب جانب ایک قلعہ شاہجہان بادشاہ ہندوستان کے
تھانہ کے پہلے سے تھا اب وہ برباد ہو گیا مگر نشان اس کا موجود ہے اس مقام میں اب ایک پٹری
میں سے سرکار انگریز کے قائم ہے اور مین پاڈری اور کرٹھن ہے مین اور عیسائی لوگ دھرم
کا پڑھتے ہیں۔

قلعہ حاجی پور

قائم امروہی میں جس لہریں جی الباس نے جوہا کا حاکم تھا ایک قلعہ اور اندر اس کے ایک

سید جاحی پور کا جوہر و جلال

سید جاحی پور

سید جاحی پور میں ایک مسجد تھی جس کا نام سید جاحی پور کا جوہر و جلال ہے۔ اس مسجد کے بنانی گئی تھی مگر بنانے والے کسی شخص کا نام نہیں گشتا کہ وہ کون شخص تھا۔ اس عبارت میں جاحی پور سے تاریخ نکلتی ہے نام سید جاحی پور کے (مقصود)

سید جاحی پور کا جوہر و جلال

سید جاحی پور کا جوہر و جلال

سید جاحی پور کا جوہر و جلال

سید جاحی پور

سید جاحی پور میں جوہر و جلال کے اثر شاہجہان بادشاہ کے عہد میں نواب مرزا خان نے ایک مسجد بنائی جس کا نام سید جاحی پور کا جوہر و جلال ہے۔ اس مسجد کے بنانی گئی تھی مگر بنانے والے کسی شخص کا نام نہیں گشتا کہ وہ کون شخص تھا۔ اس عبارت میں جاحی پور سے تاریخ نکلتی ہے نام سید جاحی پور کے (مقصود)

سید جاحی پور

سید جاحی پور میں جوہر و جلال کے اثر شاہجہان بادشاہ کے عہد میں نواب مرزا خان نے ایک مسجد بنائی جس کا نام سید جاحی پور کا جوہر و جلال ہے۔ اس مسجد کے بنانی گئی تھی مگر بنانے والے کسی شخص کا نام نہیں گشتا کہ وہ کون شخص تھا۔ اس عبارت میں جاحی پور سے تاریخ نکلتی ہے نام سید جاحی پور کے (مقصود)

عید گاہ و رجنیکا

اس درجہ کا محلہ قاور آباد میں ایک عید گاہ پر وہ آخر عید میں ناٹنگا پر شاہ کے بنوائی گئی تھی۔
ایک سند اوس میں کی کہ جس پر وہ عید گاہ ہے قریب ایک ہفتہ تندرہ عداوت کے اقم کے
ہاتھ بذریعہ وکالت کے آئی تھی اوس سند پر مہر تھی اوسکے دیکھنے سے معلوم ہوا کہ یہ مسجد
کے بنائی گئی تھی۔

مسجد و عید گاہ و گنج شہیدان ناگرہسی

مقام ناگرہسی محلہ نور گنج پر گنہ کسرہ میں ایک مسجد بنوائی ہوئی کسی بادشاہ کی نہایت عمدہ موجود ہو
اور ایک عید گاہ بھی وہاں بہت پورائی اور اوس عید گاہ کے قریب گنج شہیدان ہوا اوس گنج شہیدان
میں ایک مزار اونچا نواب تاج الشیع کا ہے یہ نواب تاج الشیع جلال الدین محمد اکبر بادشاہ غازی کے
وقت میں قاضی یا عامل سلطانی تھے واسطے سر کرنے شخصے برہمن تھیں ٹکوار ویندار سا کرن تھے
پرک پور پر گنہ کسرہ کے کہ اوسنے خزانہ سلطانی دنیا بند کر دیا تھا طرف سے بادشاہ کے مع فوج عید
ہونے تھے اوس نے مینڈا سے لڑائی ہوئی اوس میں نواب تاج الشیع اور وہ لشکر کے آدمی ہونے لگے
اونھیں کا گنج شہیدان پر بندہ اسکے بادشاہ کی طرف سے ایک شخص قریب وادار ہو کر سنگ
سوائی جے پور کا قہنات ہو کر آیا اور برہمنی لڑائی ہوئی اوس میں وہ ویندار باغی رہن مارا گیا اور کھم
اور اسباب اسکا ضبطی سرکار میں در آیا اور قریب اوس گنج شہیدان کے ایک مزار علی بی بی کا ہے
اوسکا یہ حال ہے کہ ایک قاضی سلطانی ناگرہسی میں رہتے تھے اوسکے مکان میں ایک لکڑی کا
کمرے بچکے کا قند کیا مگر قاضی نے بچکے نہیں دیا آخر وہ سب جلا کر گھسین اور زمین میں دفن
ہوئے ایک رات تک اوسکے مزار سے پانی پانی کی آواز آتا کرتی تھی ایک شخص نے اوسنے
انسان کو دوا کر اوان بیویوں کے نام سے وقف کر دیا اوس نے بچ سے وہ آواز نہ ہونے لگی۔

کینیت تالاب

خاص در بھنگامین ایکٹ لارہ لنگھا ساگر و ڈسٹر اناری دیکھتی تیسرا سوکھی دیکھتی چوتھا ہزار چھ سو
 تالاب بہت وسیع ہیں کہتے ہیں کہ یہ سب تالاب کھودوائے ہوئے ہمارا ج سوئی سنگھ کے مرین مگر
 راقم کے نزدیک اس امر میں تاہل ہو کہ سو اسٹے کہ ہمارا ج سوئی سنگھ تین برس تو حیدر آباد میں رہا ہے
 بیٹھے تھے بعد ازاں انتقال کیا انے عرصہ خلیل میں اس قدر تالاب کا کھودوانا البتہ دشوار معلوم ہوتا ہے
 یہ ہو سکتا ہے کہ ان تالابوں میں سے چند تالاب باہتمام ہمارا ج سوئی سنگھ جس وقت راجہ نہ ہوئے تھے
 بعد دیب سنگھ دیوانے کے باپ کے کھودوائے گئے ہوں تو عجیب نہیں یا چند تالاب اس میں سے قبل
 راجہ دیب سنگھ و چند تالاب بعد راجہ سوئی سنگھ و چند تالاب بعد راجہ سوئی سنگھ کے دوسرے دوسرے
 راجوں کے عہد میں بنائے گئے ہوں مگر ابتدا و انتہا تکمیل ہو سکی بعد راجہ سوئی سنگھ ہوئی ہو
 تو یہ امر عجبات سے نہیں ہو مگر غور کرنے سے یہی مقابل اعتبار دلیل کے ہو واللہ اعلم بالصواب
 و ہنوں کا قول یہ ہو کہ تالاب لنگھا ساگر کھودوایا ہوا ہمارا ج لنگھا دیب پر ہمارا جہ نائب دیب کا ہو
 یہ سب تالاب قریب قریب پانستورس کے ہونگے۔

تالاب مرزا خان و تالاب دیکھتی موسومہ نظام شاہ و تالاب چھپین ساگر
 خاص در بھنگامین تین تالاب و بھی موجود ہیں ایک کا نام مرزا خان کا تالاب و روڈ سرے کا نام
 نظام شاہ کی دیکھتی اور تیسرے کا نام چھپین ساگر ہو اور دونوں تالاب بہت قدیم کے ہیں اور
 چھپین ساگر تالاب کھودوایا ہوا ہمارا ج روڈ سنگھ بھادو کا ہو مرزا خان نے شاہجہان بادشاہ کے
 قریب میں روڈ تالاب کھودوایا تھا اور تحقیق کے بیان سے سنا ہو کہ نظام شاہ کی دیکھتی ہمارا ج
 سوئی سنگھ کے وقت میں کھودا گیا تھا۔

لال تالاب

۱۔ اصلی کے تحت میں ایک تالاب متصل مکان راقم کے دشمن طرف خاص درجہ گامین
 اتنا ہے جس سے بی میکانڈوئل صاحب بہادر محشریٹ و کلکٹر ضلع دہلی گام کے کھودا گیا
 اسکا اٹ تالاب مری تالاب بہت بہتر تھینا نو دس بیگہ کا ہوگا اسکی حفاظت کیواسطے ایک
 نوکر سرکاری تھین رہا ہو اسھین کوئی عمل کرنے نہیں پاتا ہی بانی اسکا بہت بہتر ہے
 جائے نہیں ہے۔

تالاب

موضع بڑی پرگنہ ہائی میں ایک تالاب بہت وسیع ہے مشہور عوام ہرگز یہ تالاب کھودا یا راجہ
 سوی سنگھ کا ہے۔

بار پو کھر

موضع بار پو کھر پنڈتراج میں ایک تالاب بہت وسیع اور عمیق ہے لوگ کہتے ہیں کہ یہ تالاب راجہ
 سوی سنگھ کا کھودا یا ہوا ہے نام اسکا بار پو کھر ہے تالاب تھینا نو دس بیگہ کا ہوگا اور پنڈتراج
 ہوگا۔

تالاب

موضع سار پور پرگنہ ہائی میں ایک تالاب بہت وسیع ہے اور عمیق تھینا چالیس یا پچاس بیگہ کا
 ہوگا اگرچہ تحقیق کرنے میں کوشش کی گئی مگر معلوم نہیں ہوا کہ اسکا کھودا یا ہے۔

تالاب

موضع ریام پرگنہ بھو میں ایک تالاب وسیع تھینا ساڑھے پندرہ بیگہ کا ہوگا کھودا یا ہے راقم کو معلوم نہیں

تالاب بھو میں

موضع کسٹل پرگنہ بھو میں ایک تالاب بانی یا پچاس بیگہ کا ہوگا لوگ کہتے ہیں کہ یہ تالاب

راجہ سوی سنگھ کا کھودوایا ہوا ہے۔

مالاب

موضع رائی پرگنہ ہاٹی میں ایک مالاب پورنا تخمیناً پچاس ساٹھ بیگہ کا ہوگا لوگ کہتے ہیں کہ یہ مالاب کھودوایا ہوا ہمارا فی گمان دلی کا ہے۔

مالاب

موضع شکر ام پرگنہ بھی میں ایک مالاب پورنا اور وسیع تخمیناً شترائی بیگہ کا ہوگا کھودوایا ہوا ہے۔
معلوم نہیں۔

مالاب جڑھیا

موضع جڑھیا پرگنہ ہاٹی میں ایک مالاب ہریہ مالاب راجہ بھیر سنگھ دوعرف ہزار میں کا کھودوایا ہوا ہے۔
ہریہ مالاب نہایت عمدہ اور بہت عموماً ہریہ میں تھیر کی جاٹھ ہے۔

مالاب راجہ

موضع لہرا پرگنہ پڑھار پور راجہ میں ایک مالاب نہایت بہتر اور وسیع ہوا نام اسکا جو کہ ہے تخمیناً شترائی بیگہ کا ہوگا لوگ کہتے ہیں کہ یہ مالاب ہمارا راجہ سوی سنگھ کا کھودوایا ہوا ہے۔

مالاب موسومہ چو کھڑانی

موضع کیوٹی پرگنہ پندراج میں ایک مالاب ہر وسعت اسکی تخمیناً بیس بیگہ ہوگی کہتے ہیں کہ یہ مالاب بھی ہمارا راجہ سوی سنگھ کا کھودوایا ہوا ہے نام اس مالاب کا بھی راجہ ہے۔

مالاب موسومہ بھگوروڑ

اس ضلع میں تین مقاموں میں تین مالاب بہت بڑے بڑے ہیں کہ ان تینوں کا نام گھوروڑ ہوا تخمیناً تینوں مالاب لبان میں ایک ایک کوس کے ہونگے ہمارا دیکھو ایک موضع ہزار پرگنہ

پڑھا پور راجھو میں۔ دوسرا شخص بھڑواہ پرگنہ بھڑواہ میں اور تیسرا موضع بھڑواہ پرگنہ اعلیٰ پور میں ہو کر
کتے ہیں کہ یہ تین تالاب راجھوئی سنگہ کے کھوہوں سے ہوتے ہیں۔

تالاب موسوئے سیتارا

موضع ہر پور ٹوڈا کسی پرگنہ ہائی میں ایک تالاب پورا ناٹھنا ساٹھ ستر بیگہ کا ہوگا۔

تالاب

موضع لہر پرگنہ پور راجھو میں متصل کوٹھی نیل کے یعنی کوٹھی نیل کے دھن طرف ایک تالاب
تھینا ساٹھ بیگہ کا ہوگا مشورہ ہو کہ یہ تالاب گھڑا ڈورا ہوا مہاراج ہر سنگ دیو کا ہو۔

تالاب برہت دی

موضع بٹا پرگنہ پور راجھو میں ایک تالاب پورا ناٹھنا سو بیگہ کا ہوگا لوگ کہتے ہیں کہ یہ تالاب
مہاراجہ بھب سنگ دیو کی رانی اور مہاراجہ دیو سنگہ کے پردا سے کاٹ کر دیا ہوا ہے اور بالکل سرزمین
اس تالاب کی پانی اندر پختہ ہر رانی کا نام برہت دی تھا۔

تالاب

موضع لوان پرگنہ لوان میں ایک تالاب پورا ناٹھنا۔ چالیس پچاس بیگہ کا ہوگا نام یہ
نہیں جانتے اور کہہ کا کھوہ دیا ہوا ہے معلوم نہیں۔

تالاب جوارون و کھلی

موضع ایتھر پرگنہ بڑی میں دو تالاب بہت پورانی دروہج میں ایک کا نام جوارون دوسری کا نام
کھلی ہے تھینا۔ پچاس ساٹھ بیگہ کے ہونے کیلئے کھوہ واسے ہوئے ہیں معلوم نہیں۔

تالاب جگہر ثالث

موضع برہم پرگنہ بھڑواہ میں ایک تالاب بہت وسیع ہے تھینا۔ پچاس بیگہ کا ہوگا۔

تالاب کا بھی نام ہے جو کہ دریا کا کھودا یا ہوا ہو اور معلوم نہیں۔

تالاب بہین بنی

موضع با سوچی پرگنہ بھالائین ایک تالاب ہے نام اس کا بہین بنی ہے جو تھینا پچائش تالاب کے ایک کھوکھ اور کھوکھوڑا یا ہوا ہو معلوم نہیں۔

تالاب

موضع سیکا پرگنہ جریل میں ایک تالاب تھینا دھن پندڑہ بیکہ کا ہے یہ تالاب رانی پر ماوتی کا کھوکھوڑا ہو اور رانی پر ماوتی راجہ نرندرنگ کی رانی تھین۔

تالاب جانو مالو

موضع میں کچھ اور پرگنہ اعلیٰ پر میں ایک تالاب ہے اور نام اس کا جانو مالو ہے یہ تالاب تھینا تالاب کے ایک کھوکھوڑا یا ہوا ہو معلوم نہیں۔

تالاب موسوٹہ ٹرکی پوکر

موضع شکر پور کنسی پرگنہ بھوڑہ میں ایک تالاب ہے جو تھینا۔ باون بیکہ کا ہو گا لوگ کہتے ہیں کہ چھوڑا ہوئی سنگ کا کھوکھوڑا یا ہوا ہو۔

تالاب چندر سار

موضع سمری پرگنہ بھوڑہ میں ایک تالاب بہت وسیع اور عمدہ ہے جو تھینا پچائش تالاب کے ایک کھوکھوڑا یا ہوا ہو معلوم نہیں۔

تالاب موسوٹہ گا وھا و سو جا

موضع نبوتی پرگنہ رام پور میں دو تالاب بہت وسیع اور پیرانی میں ایک کا نام گا وھا اور دوسرا سو جا ہے جو تھینا پچائش تالاب کے ایک کھوکھوڑا یا ہوا ہو معلوم نہیں۔

کے مین ملبہ نہیں۔

تالاب

موضع سری پرگنہ جریل میں ایک تالاب پورانا ہو چکا ہے جس کی نسبت بلکیم کا نام کیا گیا ہے اور اس کا کھودوایا ہوا ہے معلوم نہیں۔

تالاب لکھن سار

موضع تالاب سری پرگنہ فرخ پور میں ایک تالاب عجب نہایت عمدہ اور وسیع ہے جو تالاب سار۔ اتنی بلکیم کا ہو گا لوگ کہتے ہیں کہ چار پانچ سو برس کا یہ تالاب ہیرانی لکھن سار کی جو خاندان میں راجہ سوی سنگھ کے تھیں انھیں کا کھودوایا ہوا ہے اس کا لکھن سار ہے۔

تالاب گھوڑوڑ

موضع دیکھا پرگنہ نار دیکر میں تلجوکاندی کے قریب ایک تالاب تھا جس کا پانی ساٹھ بلکیم کا ہو گا نام اس کا گھوڑوڑ ہے بہت زمانہ قدیم کا یہ تالاب ہے۔

تالاب گجھار

موضع بریدھی پور پرگنہ لوانوال میں ایک تالاب نہایت عمدہ اور وسیع ہے جو تالاب گجھار کا ہو گا نام اس کا گجھار ہے اس کے دھن طرف منادی کے منڈل کا نشان پایا جاتا ہے جس کے منڈل گر گیا زمین اونچی ہو اور زمینیں زرخیز ہو جو زمین یہ دیکھ کر منڈل کہنے لگے اور بولے تھو۔ اوہ نہیں

تالاب سرہ

موضع سرہم پرگنہ ہادی میں ایک تالاب پورانا ہے اس کا کھودوایا ہوا ہے جو تالاب سرہم کا ہو گا جس کی نسبت بلکیم کا یہ دیکھ کر اس وقت پیدا اس کا انجیل بلکیم کا ہے۔ جون سے سنا ہے کہ زمین چھوٹی ہے۔ ہاتھ خرابانی ہے۔

تالاب

موضع شوی سنگ پور پر گنہ سٹورہ میں جو رہی جگہ۔ بقا صلیب میں کوس کے دکھن اور پورب کو واقع ہے۔
ایک تالاب بہت وسیع۔ شتر۔ اسی جگہ کا ہوا۔

تالاب، مادی

موضع چند پر گنہ لوانوان میں ایک تالاب وسیع کا ہر لوگ کہتے ہیں کہ دونوں تالابانی موضع
نے جو راجہ شوی سنگ کے خاندان میں تھیں اپنے وقت میں کھودوایا تھا قریب پانسو برس کے
نذر ہو گا نام ان دونوں تالابوں کے مادی مشہور ہیں۔

تالاب محلہ

موضع اوچترہ چار پر گنہ بگی میں ایک تالاب وسیع بہت بہتر لوگ کہتے ہیں کہ یہ تالاب کھودوایا
مجلس خانات برہمن متل کا ہر نام اس تالاب کا مجلس ہر تخمیناً تین سو برس سے کچھ زیادہ ہوا
جو یہ لوگ کھودوایا گیا تھا۔

تالاب مادی

موضع آو پور اور پور پر گنہ جریل میں ایک تالاب پورا نامی تخمیناً پچیس تیس جگہ کا ہر نام اسکا
مادی مشہور ہے۔

تالاب

موضع بھول پر گنہ ترشہ میں ایک تالاب بہت عمدہ وسیع ہر تخمیناً ساٹھ پینسٹھ جگہ کا یہ تالاب
مشہور ہے کہ یہ تالاب بھی راجہ شوی سنگ کا کھودوایا ہوا ہے۔

تالاب مادی

موضع کٹہ پر گنہ لوانوان میں ایک تالاب پورا نامی تخمیناً ۱۲ جگہ کا ہر نام اسکا بھی مادی ہے۔

تالاب ہرواہی

موضع سپولین پر گنہ لوانوان میں ایک تالاب بہت پورانا ہے تخمیناً پندرہ بیگہ کا ہوگا لوگ کہتے ہیں کہ ہر
ٹھاکر میں شعل کا کھودوایا ہے یہ تالاب بہت پورانا ہے۔

تالاب بھورا

موضع بھورا پر گنہ ہرواہ میں ایک تالاب تخمیناً ساٹھ بیگہ کا ہوگا کہتے ہیں کہ یہ پوٹھراج
شوی شگہ کا کھودوایا ہوا ہے۔

تالاب ہیر سائر

موضع ہیر سائر پر گنہ ہاٹی میں ایک تالاب پورانا ہے تخمیناً پچیس بیگہ کا ہوگا اوس میں چتر کی جھاڑ ہے
اوس پر ایک اشوک بخت سنسکرت جسکے دیکھنے سے معلوم ہوتا ہے کہ ہمارا جاتے یہ نے یہ تالاب
کھودوایا تھا لکھا ہوا ہے۔

تالاب اکورا

موضع اکورا پر گنہ لا معلوم علاقہ ترائی نیپال میں جنگ پور سے تین کوس دکھن طرف ایک تالاب
پورانا ہے تخمیناً تیس چالیس بیگہ کا ہوگا کہتے ہیں کہ اکورا ٹھاکر میں شعل کا یہ تالاب کھودوایا ہوا
ہے اسے ان تالابوں مرقومہ بالا کے ہزار ہا تالاب وسط و خور اس ضلع میں موجود ہیں گران
سب تالابوں کی کیفیتیں علیحدہ علیحدہ لکھی جائیں تو ایک ذوق رکھنے والا تیار ہو جائیگا اسے نہیں لکھا

بیان حالات قحط

فصل بہت میں راقم کے وقت میں دن مرتبہ قحط ہوا ایک توڑتہ فصلی میں اگرچہ اس قحط کے
کئی برس سے پانی کی کمی ہوتی آتی تھی اور سبب کم پیدا ہونے غار کے روز بروز غار ان میں
ہوتا تھا اگرچہ فصلی میں غار زانی کی شرح ہوتی ہے فصلی میں بالکل گناہ نہیں ہوتا

کوششکاری بہ بہب عدم دستیابی نہ کہ نہ اکوانی اپنی جان سپرد کرنے کے بیرون آج
اٹھا اٹھا کے رکھے ہزاروں جان برب ہو گئے سیکڑوں نے تبدیل مذہب کی کوئی حد
مسلمان ہو گیا اور کوئی فاقہ کے مارے نصرانی ہو گیا اکثر غریب لوگ برگد کے درخت کا پھل سکا
پکوا کتے ہیں کوما کے جان بچانے کے ہزاروں آدمی کھلی کوپس پس کر کے لگے ہاتھ
کاٹنے بٹگانے کوئی کسیکو بیکھ لینی صدقہ و خیرات نہیں دیتا تھا کوئی کسیکی خبر نہیں لیتا تھا کس
کی طرف سے کچھ لوگ بچا ہوا کھانا جابجا پاتے تھے۔

جناب مہارانی ہندو تہادریہنگا نے اس فحط میں بڑی بہت کی تھی انکی طرف سے غریبوں کو
چاول اور بونٹا میسر ہوتا تھا اسے مندی پت ہندو بہادر و چین چوہری دگوپال واس نے منظر
میں چند روز تک دروازہ خیرات کا کھولا تھا اگر آخر کو انجام و انصرام نہیں ہو سکا لا کھون آدمی بھوک
سے مر گئے قوم لونیک قائم گذر گئے یہاں تک کہ ہریان انکی کثرت فاقہ سے نمک کی طرح کھل گئیں
عوتین انکی مسلمان ہوئیں انھوں نے چھوٹی قوم کے لوگ جو مزدوری کر کے اوقات بسر
کرتے تھے اور کاشتکار جو سوائے کاشتکاری کے کچھ معاش مالکیت اور تجارت نہیں کتے تھے
یا وہ لوگ جنکی اوقات نوکری یا گدائی پر تھی وہ لوگ بالکل اس فحط میں مر گئے و گذر گئے انکے
رگو ان کا پناہ ہا کر کیا ہو گئے اور کہاں گئے صرف شریف لوگ کیا ہندو اور کیا مسلمان جنکے
پاس کچھ معاش یا کچھ روپیہ و کچھ غلہ تھا یا کسی قسم کی نوکری کا تعلق رکھتے تھے اس آفت گاہ
سے ساتھ عزت و حرمت کے محو رہے اور حلقہ شیر فحط سے جان پر ہوئے گراؤ کا بھی دوا
سہ ہو گیا اور بعد فحط کے کئی برس تک ہوش میں نہیں آئے اس فحط سالی میں کبھی کبھی
بھی بیتا تھا کئی۔ مڑا۔ سانواں۔ کوئی جابجا ہوا تھا محض خشک سالی نہ تھی مگر گرانی کا
یہ حال تھا کہ چاول وغیرہ اجناس کے نرخ گھٹتے گھٹتے فی روپیہ پانچ ستر تک پہنچا تھا سوٹے

منظور پور کے راجہ میں سے دس ہزار اور خاص درجہ نگاہ کے زرخیز زمین پانچ ہزار پچیس
 کوڑھ آف وار دس سے راجہ درجہ نگاہ کے دیئے گئے تھے باقی اور لوگوں نے دیئے تھے سرکار
 نے کہا کہ ہوشیار ہی ویدار مغزی سے ایک ایک فرد بشر کی خبر گیری و دستگیری اور خبر گیری
 و انتظام میں کسی سے غفلت نہیں ہونی چکا نتیجہ نکلا کہ ایک فرد بشر بھی بسبب غفلت حکام و چو
 نڈ کے اس قحط میں بھوکھ سے زمر ارا تم کے نزدیک جیسے اس قحط میں سرکار نے ہلوگ ہندو
 کی ہمدردی کی اور ہماری مصیبت میں سرکار کام آئی ایسی ہمدردی کسی بادشاہ و سلف سے
 بھی رعایا کے ساتھ صادر نہیں ہوئی ہوگی اس قحط کا اثر ضلع سارن و ضلع گورکھ پور و ضلع جپور
 و ضلع تربت یعنی ضلع درجہ نگاہ و ضلع مظفر پور و ضلع پٹنہ و ضلع پورنہ و بھاگلپور و مونگیر و گیا جی میں تھا
 کہ میں کم کم میں زیادہ تھا مگر ضلع تربت میں درجہ نگاہ و مدھوئی و سینا ندی کے علاقہ میں اس کا اثر
 و شور تھا کہ واسطے کہ اس علاقہ میں کچھ علم پیدا نہیں ہوا تھا اور سب ڈویژن حاجی پور و مظفر پور و
 تاجپور میں اثر کا کم تھا کیونکہ ان ڈویژن کے پرکرات میں فصل بھدوی بخوبی ہوئی تھی صرف
 وہاں نہیں ہوا تھا مگر شکر قند بہت کثرت سے پیدا ہوئی تھی اسی سبب اس علاقہ کے حکام
 نے بھی تقسیم علم میں کم سوچی کی تھی قحط کا انتظام بارہ دسمبر ۱۸۷۷ء سے شروع ہوا درجہ نگاہ کے
 ڈویژن کے علاقہ میں صدر مقام درجہ نگاہ تھا اور حاکم اس کے جناب سرائے بی مکد و نل صاحب
 بسا و حبیب بخش ٹاٹا اس مقام کے تھے اور ماتحت اس درجہ نگاہ کے بارہ سرکل میں واسطے انتظام
 قحط کے ستر روٹی تھیں۔

اول سرکل درجہ نگاہ

اس کے حاکم ستر سرائے آ رہندری صاحب باقیہا مجیٹریٹ رینٹ پٹر ٹیٹ تھے اور ایک بیٹی تھی
 ہوتی تھی کہ فرزند ان کا بلا اس مکان اسکول راجہ درجہ نگاہ ہوا کرتا تھا۔ کشتی کی راحت راس

دی پر شاہ و خانہ عبدالکریم خان سرامی منصف و ریدار علی و موسیٰ نواب جان جازو
 ولس پریشٹ مقرر کیے گئے تھے اور اس درجہ گانے بھی چار حصہ تقریب کے لئے اور انتظام
 ایک ایک حصہ کا ایک ایک پریسٹنٹ متعلق کیا گیا تھا اور ان پریسٹنٹوں کے ماتحت جتنے محلے تھے
 ان میں سے ہر محلہ میں ایک ایک آدمی لائق منتخب ہو کر ممبر مقرر کیا گیا تھا ممبران محلہ کے ہر فرد
 اپنے محلہ کی گشتی کر کے ہر فرد اور یکس اور غریب اور بوئے ونگرٹس و مرنس سے دریافت کیا
 کرتے تھے کہ کون کون بھوکھون مریا اور کس کا نام نہیں جو حب و کو معلوم ہوتا تھا کہ ان کے
 محال میں اتنے آدمی بھوکھے یا بیمار یا مسرور ہیں جو اپنی کوشش اور محنت سے اپنا راز قہم نہیں بچا
 سکتے تھے تو ان کا نام فہرست میں مندرج کر کے بمطوری ولس پریشٹ ونگرٹس تھے رقم
 بھی اپنی محلہ موسومہ لالہ منہر لال کا ممبر تھا اور غلام کی تقسیم کا قیام و مقرر کیا گیا تھا کہ ہر شخص
 اشخاص بالغ کو فی کس ساڑھے تین سیر چاول و چوڑا چٹانک وال اور سات پیسہ تھ اور اشخاص
 نابالغ کو دو سیر چاول و سات چٹانک وال تین پیسہ نقد دیے جاتے تھے اور محلہ کا جمع
 ممبران محلہ لکھ کر دستخط کر کے ولس پریشٹ کے پاس بھیجے تھے اور ولس پریشٹ تمام
 ممبران کے حسابوں کو ملاحظہ کر کے خلاصہ و سکا ایک جمع خراج کو شوارمین مندرج کر کے دستخط
 سے اپنے مرتب کر کے حضور میں جناب ستر اسکا بنہری صاحب بہا پریسٹنٹ پریسٹنٹ
 کے حاکم کے داخل کیا کرتے تھے اور واسطے انتظام رفع قحط کے اپنے محلہ کے ممبران پر حسب
 کمپٹی میں ظاہر کرتا تھا جو بات کمپٹی میں قرار پاتی تھی اور جناب ستر سے آئندہ رسمی صاحب کو
 منظور کرتے تھے وہی بات صاوری جاتی تھی سوائے ان ممبران کے سلطان محمد خان کو تو
 چٹانہری اسٹنٹ پریسٹنٹ لکھو جا کرم جانچ کے مقرر تھے اور کما کام یہ تھا کہ محلہ کے ممبران
 کے پاس ہر ایک کو دو خیرات لینے والے کو ملاحظہ کر کے سرحد پر کرتے تھے۔

20

[illegible]

چونکہ گلاب و گلاب پرتھا اوس سے کلویں کو نکلے دیتے تھے تھے تالاب گنگا سا کہتے
لیکن راقم کے بلخ میں اور صادق علیخان رئیس صاحبہ ہذا کے بلخ میں دو کھڑخانے بڑے بڑے
تیار کیے گئے تھے اور ان کھڑخانوں میں ہزاروں آدمی لڑکے و جوان و بوڑھے عورتیں و
بچارے رکھے تھے اور انکو دو نو بج تھمت خشاک اور وال اور گوشت اور ترکاری اور دودھ اور پانی
اور صبری حسب حال اوتے دیتے تھے اور اگر کٹر تھا حسب سہ کار کی طرف سے انکو
سما کر تھمتے دیا کرتے تھے اور یہ انکو دی جاتی تھیں اور انکو دیتے تھے کہ وہ اسے سیکھ کر
مکان کا بھی مٹی کے گڈی کے پتے تھے اور وہاں بہتر جھڑپاں اور سیکھ سیکھ کر تھمتے تھے

دوم سرکل محمد پور

وہاں کے حاکم سترائے دیوبند صاحب ریٹ سپرنٹنڈنٹ دریاؤں پنجاب کی خیریت و بہبود
کے لئے سترائے دیوبند کی صاحب اسٹیشن مقرر تھے وہاں بھی ایک گولہ تھا۔

سوم سرکل بہاولپور

وہاں کا انتظام سترائے فران شیس صاحب ریٹ سپرنٹنڈنٹ و کنوینینس سٹک اسٹیشن
سپرنٹنڈنٹ کو غرض تھا وہاں بھی ایک بڑا گولہ تھا۔

چہارم سرکل وارث نگر گرنہ جاکھر تحصیل عید پور

وہاں کا انتظام ہاتھ میں دیوبند اور پشاور گھوس ڈپٹی کمشنر ریٹ سپرنٹنڈنٹ کے تھا وہاں
بھی ایک بڑا گولہ تھا۔

پنجم سرکل موضع بند عار پور گرنہ جاکھر

انتظام اس کا ہاتھ میں سترائے فرن صاحب سپرنٹنڈنٹ اور سترائے مری صاحب اسٹیشن
سپرنٹنڈنٹ کے تھا وہاں بھی ایک بڑا گولہ و کارخانہ تھا اور انتظام کارخانہ کا ایک ڈائریکٹر
کے علاوہ غرض تھا۔

ششم سرکل موضع لہرا پور گرنہ پور راکھو

وہاں کا انتظام سترائے صاحب سپرنٹنڈنٹ اور سترائے گیس صاحب اسٹیشن سپرنٹنڈنٹ
کے علاوہ تھا اور وہاں کے گولہ دار ستر ملک صاحب تھے۔

ہفتم سرکل موضع دسوت پور گرنہ پور

وہاں کا انتظام سترائے صاحب سپرنٹنڈنٹ اور سترائے صاحب اسٹیشن

سپرٹنڈنٹ کے علاقہ تھا۔

ہشتم سرکل موضع گھنگڑ پرگنہ ہاوی

وہاں کا انتظام جی پچ اسٹھ صاحب سپرٹنڈنٹ کے ہاتھ میں تھا۔

نہم سرکل موضع روہا پرگنہ ہاوی

وہاں ابتداً انتظام رافقہ کو معلوم نہیں کیا کہ ہاتھ میں تھا مگر آخر کو سٹریڈی صاحب سپرٹنڈنٹ دسوت وکنور بحین سنگہ اسٹنٹ سپرٹنڈنٹ کے ہاتھ میں تھا۔

دہم سرکل موضع سنگیا پرگنہ چینی

وہاں کا انتظام بالورام اکتی چوہرہ سپرٹنڈنٹ کے ہاتھ میں تھا۔

یازدہم سرکل موضع بیرنی پرگنہ ہرنی

وہاں کا انتظام پہلے سید محسن خان ریٹ سپرٹنڈنٹ کے ہاتھ میں تھا مگر وہ بیمار ہو کر چلے گئے تب بجائے ان کے رائے حکم جید سپرٹنڈنٹ مقرر ہوئے۔

دوازدہم سرکل موضع حسن پور پرگنہ پٹری

وہاں کا انتظام ہاتھ میں بابو سیال سنگھ کورجہ ریٹ سپرٹنڈنٹ کے تھا اور موضع ہاٹی میں بھی ایک ڈوئیزن مقرر کیا گیا تھا وہاں قریب چار لاکھ سو کے ہر قسم کے غلام موجود تھے اور وہاں کا

انتظام پہلے ہاتھ میں مستر مکون صاحب اور بعد میں اسے ڈبلو کی صاحب بہادر اور بالو جی کے تھا اور سرکل روہا پرگنہ و سنگیا و سرکل حسن پور و سرکل ہرنی کے تحت سرکل ہاٹی کے تھے

ان سرکاروں کے سبب سے دیہاتوں میں ہر ہفتہ میں آدھ سو گاون کو غلاموں کی آسانی سے شہر پہنچا تھا اور ان کے مالک کے پاس آدھ سو گاون کے مال سے نمونہ غلاموں کا نام لیا جاتا تھا اور ان کے

وہاں سے لے کر مالک کے پاس غلاموں کے نام لیا جاتا تھا۔

اور جو لوگ اس قحط کے انتظام میں پابند سلسلہ نوکری کے تھے اور وہ اپنی نوکری کے حیثیت سے
نفع ادا دیتے تھے وہ بھی چاہتے تھے کہ قحط اور یہ انتظام ہمیشہ قائم رہے۔

ایام قحط میں اس ضلع کے کوئی شخص فاقہ کش نظر نہیں آتا تھا اور جو کھان کے مارے مرنے لگے
تھا جو لوگ بیمار تھے وہ اس قحط کے ایام میں اچھے ہو کر تازہ و تندرست ہو گئے کوئی شخص بیمار
بلا خفیت و زنا تو ان ڈھونڈنے سے نہیں ملتا تھا اسی طرح دوزن و مونی اور سیٹا ٹھہری و جیٹ
کے علاقہ میں سرکلین قائم ہوئی تھیں کھان سرکلون کے ذریعہ سے اس علاقہ کے آدمیوں کو
دانا پانی اچھی طرح پیرا ہوتا تھا چونکہ دوزن صاحبی پورا اور تاج پور میں اثر قحط کا کم تھا اس لیے وہاں کے
حاکم نے بھی انتظام قحط و تقسیم غار دینے میں تعاونی کے بہت کم توجہ کی اس سبب سے اس
علاقہ کے آدمی اگرچہ بھوکھوں کے مارے مرنے لگے مگر اس قحط میں ان کی تکلیف سے گزرتی تھی۔
اس قحط میں سرکاری غلہ مرخ منسلک ذیل پر گیا تھا اور قرض نہوا ہونکو دیا جاتا تھا۔

چاول دھانی میں گندہ کے تول سے چاول صاف بوٹ مونگ جوڑا جیکڑی

۱۶۰ ۱۶۱ ۱۶۲ ۱۶۳ ۱۶۴ ۱۶۵ ۱۶۶

اور اس قحط میں ایک بڑا اہتمام غریب پرورش کا یہودیشہ اور دیہات میں جہاں جہاں چاہیے
تھا وہاں بھی وہ جہاں جہاں نہ چاہیے تھا وہاں بھی نوکری کے کھو دوائے گئے اور جہاں پہلے
تھے وہ صاف کر دیے گئے کہ اس ذریعہ سے لاکھوں آدمی کام میں لگ گئے بعضوں کو
لگے اور ان کو ملے سہتے بھاد سے دیے جاتے تھے اس سبب سے لاکھوں کو روزانہ پیرا ہوتا تھا اور پیرا
کے کھو دوائے کا انتظام ایک ایک سپرنٹنڈنٹ یا انسپکٹر کے ہاتھ میں دیا گیا تھا اور غلہ ضروری کا بھی
بھی انسپکٹر یا سپرنٹنڈنٹ کی تحویل سے دیا جاتا تھا اور یہی سپرنٹنڈنٹ یا انسپکٹر ضروری کو
بھوکھ کرنا تھا اور ایک بڑا انتظام اس قحط میں بہت کام کیا گیا تھا کہ جہاں سرگرم نہیں تھے وہاں

شرکین بنوائی لیکن اور جہان شرکین خراب تھیں وہاں مرست کر دانی نہیں ان سرکوں کی طرف
 میں ان شرک بہت متنب ہوئے ایک شرک درجہ بگھا سے دھوئی گھاٹ ہو کر بیڑہ تھانہ کو کئی عرصہ
 شرک پہلے تھی اس قحط میں بنائی اور اسکا انتظام سرکار صاحب نے درستی صاحب کے
 علاقہ تھا اور خزانچی اسکا ایک شخص سدا ان تھا کہ اسنے دو کوس کی شرک طیارہ سونے میں قریب
 مبلغ پتیس ہزار کے روپیہ تصرف کیا اسی طرح سے تمام محران شرک نے ہر جگہ کے لاکھوں روپیہ
 باتفاق اپنے افسر کے تصرف و تعلق کر گئے اور اس ضلع میں ایسی ہی صد ہا شرک بنائی گئیں
 کہ ان شرکوں کے سبب سے لوگوں کو بڑی راحت ہوئی جہاں جاتے ہیں بے تکلف بھیجے اور
 کھوڑے اور پالکی و گاڑی دوڑائے ہوئے چلے جاتے ہیں اور ان شرکوں کے سبب سے
 لوگوں آدمی کی پرورش ہوئی اب مردمان شریف و ذمی غرت کا حال سنئے کہ انکے ساتھ
 سرکار نے اس قحط میں کیا کیا امداد کی چنانچہ ایک تودہ دانکے ساتھ یہ کی کہ جن لوگوں نے کھم
 کھوڑے کو چاہا انکو سرکار سے روپیہ قرض دیئے گئے اور لینے کے وقت دو حصہ روپیہ لینے گئے
 اور نہائی حصہ سواں کیا گیا اور جن لوگوں نے واسطے تجارت کے روپیہ لیے انکو آٹھ سو روپیہ
 سود کے حساب سے دیئے گئے اور وہ روپیہ بہت آسانی سے آستہ آستہ وصول کیا گیا اور بہت
 خیر احسان انکے ساتھ یہ کیا گیا کہ علی قدر حاجت درجہ خواست انکی ان لوگوں کو روپیہ لینے
 بطور قہر می کے دیئے گئے وہ روپیہ بد قیام کے دو برس کے عرصہ میں بہت آسانی کے ساتھ
 کئے قسط کر کے بلا سود کے لیے گئے اور جو لوگ شریف کم بنیاعت تھے ان لوگوں نے قرضہ
 یا تھادی یا خیرات میں لیا انکے ساتھ یہ آسانی کی گئی کہ انکو تھادی یا تھادی سے زنج سے
 دینے لگے خوارہ اسے انتظام یہ کیا گیا کہ انکی عورتوں کو سرکار سے روپیہ تیار می سوت کے
 روپیہ آدمی ان سوتوں سے کپڑے بنائے انکے کچھ بچوں کو روپیہ لینے جاتے تھے اور

یہ انواری و کوثر دوری میں دیے جاتے تھے اور وہ معرفت ممبر خلد کے ملتے تھے یہ سب چین سے
ایسے گھر میں ہر دو میں بیٹھی ہوئی کام کر کے اپنی اوقات کاٹتی تھیں۔

ملوہ کے ہزاروں غریبوں اور لوہاروں کی گھڑیاں اور تار اور آہ کش اور گھڑا می اور ہمایوں
مکان بنائے دیا وہی مکمل کرنے کے کام میں مہمور کیے گئے۔

دریختوں میں لپکتے ہوئے دیکھا گیا کہ بھڑکے ہوئے کڑکے اور سپر سیکڑوں جیسے عمدہ اور
چمکے ہوئے مکانات بہتر اور نفیس بنائے گئے کہ ان مکانات کے بنانے کے سبب ہزاروں
ادنی پرورش ہوئے۔ اس کے گھوڑے ہزاروں چھپر سیکڑوں اور ہزاروں ہیل کی طرف وجوہ
سے اس ضلع میں واسطے بدر واری و سواری کے جمع کیے گئے تھے کہ ان کے ذہن سے
ہزاروں سائیس ہو کر اس کٹ کی اوقات بسر ہوئی اور ہزاروں گاڈیان سرکار میں کڑ
پر چلائی جاتی تھیں کہ اس سبب سے لاکھوں گاڈیوں کی پرداخت ہوئی اور ان جانوروں
کے حالت کے ٹھہرے پائے کھلی ہوئے بھوسے وغیرہ اطراف و جوانب سے کثرت سے جمع کیے
گئے تھے اور سیکڑوں غزوہ ہر سرکل میں ہری گھاس کھودنے پر تعینات کیے گئے تھے اور
وہ گھاس ان کے قیمت لی جاتی تھی اور ہر سرکل میں ان گھاسوں کا انبار کر دیا جاتا تھا کہ
قدیم سے اور خرید کرنے کے ذریعہ سے بہت لوگوں کی پرداختیں ہوئیں اور اس خطہ میں سرکار
کو رنٹ نے پٹیل کے روپے جس کا نام انگریزی زبان میں گرین ٹوکن تھا جاری کیے تھے
اور وہ روپیہ معمولی روپیوں سے کچھ کم کو فروخت ہوتے تھے کہ وہ روپے ملایان تھا کو ان
نوجوانوں میں سے جاتے تھے اور وہ لوگوں روپیوں سے غلہ سرکاری خرید کرتے تھے وہ روپیہ ہر
معدن کے قبائل میں تھے اور اس ضلع میں گائیں اس قسم کے روپے قریب پانچ لاکھ کے
تھے اور اس قسم میں ہزاروں روپیہ ہر سال کا غلہ و دینے

درہنگا و مدھوئی بن سرکار کی طرف سے بھیجا گیا تھا۔

یہاں سے کیفیت جاری ہونے لگی۔ ریاست کی لکھی جاتی ہر اطلاع تربت میں جاری ہو

اسی خط میں ایک سلسلہ ریاستے شرک کا بہت بڑا ایک حصے کے عہد میں مقام بازید پور میں

دریا کے کنارے درہنگا میں کچھین ساگر تک پہنچا دیا گیا اور یہ سبب عہد کے بلا لحاظ نشیب

و فراز بنا ہوا شرک کی زمین پر جتنی دریا میں سجا کر گاڑی چلا دی گئی ایک ایک دن میں کئی دفعہ

کر کے مقام بازید پور سے اس گاڑی پر نکلے آتے تھے اور درہنگا سے سرکلون میں تقسیم کئے جاتے

تھے اور سرکلون سے اپنے اپنے علاقہ کے دیہات کے لوگوں کو بذریعہ انتظام اسپیکر قحطی و مہر کے

دیئے جاتے تھے اور غلہ جو درہنگا سے سرکار میں بھیجے جاتے تھے اس کے چالان محکمہ

کیمین سبیل چمکڑہ گاڑی و کیمین سبیل شتر و کیمین سبیل بار برداری نرگادان و

واسپ کے و کیمین سبیل بار برداری ہاتھی کے اور جہان دریا تھا وہاں سبیل کشتی ہندو

اور چھوٹے چھوٹے اگ بوٹوں کے بھیجے جاتے تھے۔

مقام درہنگا میں واسطے انتظام قحط کے پہلے پہل ماہ اپریل ۱۸۷۷ء مطابق ۱۲۷۲ھ فصلی میں

ریلوے گاڑی جاری ہوئی بعد چند باعث ایام بارش اور یہ سبب نہ ہونے بل آہنی کے اور

جیلے پل چوبلی کے گاڑی نہیں چلی بعد اس کے ۱۸۷۷ء میں ۱۲۷۲ھ مطابق ماہ جیٹھ ۱۲۷۲ھ

گاڑی چلنی شروع ہو سکے پھر یہ سبب برسات کے ۱۲۷۲ھ مطابق ماہ جیٹھ ۱۲۷۲ھ

سے موقوف ہو گئی اس کی بعد تاریخ یکم ماہ ذی قعدہ ۱۲۷۲ھ سے پھر گاڑی چلنے لگی جواب تک جاری

بعد اس کے مقام سرالہ میں پور سے منظر اور تک یہاں شرک کی تیاری کا انتظام ہونے لگا

چنانچہ بہت تھوڑے عرصہ میں وہ شرک کی تیاری اور ۲۷ فروری ۱۸۷۷ء مطابق ۱۲۷۲ھ چان

۱۲۷۲ھ فصلی رور کیشہ کو بدن کو بند و اس کے اشران کا میلہ تھا اور لوگ کہتے تھے کہ یہ

ساتھ برس سے زیادہ مدت تک بن رہا اور مظفر پور سے گاڑی جاری ہوئی۔

۲۶ ستمبر ۱۹۴۷ء کو نو ارب روپے کا اثاثہ اٹھالی کو حتمی پختہ من رات کے وقت جس بجے صبح تک ایسا پانی برسا کہ دس برس میں ایسا پانی نہیں برسا ہوگا۔

تاریخ یکم ماہ اکتوبر ۱۹۴۷ء کو تمام سرکسین قحط کے کی بعد دیگرے آبشار میں درائین اور جگمگام بھی برخواست ہونے لگے کھانے بھی ٹوٹ گئے سکانات سرکل اور گولہ جات و کھانہ جات ہزاروں بیل و گاڑی وغیرہ و ہر قسم کے بھلام کر دیے گئے اور حیدر علی بکری اور تقسیم مہاجران سے گولہ جات سرکاری میں بچائے گئے وہ کئی لاکھ من تھے وہ سب بھاڑ سے یعنی فی روپہ ایک من کے نرخ سے سر جان مائین میر صاحب اور بابویش لال ساہو اور اسے گوبر و من لعل ساہو مہاجران و بھنگا کے حوالہ کر دیے گئے ان لوگوں نے اس غلہ کو جس پر چاہا بیچ بیچ کر کے روپے سرکار میں داخل کیے اور آپ بھی منتفع ہوئے گئے۔

۱۔ کھلا کیفیت تقسیم ضلع تربت کی دو حصوں پر

اسی مسئلہ کو منٹ نے ضلع تربت کو دو حصوں پر تقسیم کیا۔ پہلے حصہ کا نام مظفر پور رکھا اور دوسرے حصہ کا نام ضلع در بھنگا ہوا۔

کیفیت آبادی مظفر پور کی یہ ہے کہ شہداء کے پہلے مظفر خان عامل چکھٹھی برکنہ بھارنے جس کے زمین کو آباد کر کے مظفر پور نام رکھا اور کچھری سرکاری وہاں ہونے لگی آخر کو ضلع قرار پایا اس ضلع میں سرکار حاجی پور اور سرکار تربت و ریم سرکار چپیان اور حافی سرکارین شامل نہیں جب اس ضلع کے دو حصہ مقرر کیے گئے تو ضلع مظفر پور میں ڈویژن سبڈ ڈویژن اور ڈویژن حاجی پور اور ڈویژن مظفر پور اور ضلع در بھنگا میں ڈویژن مدھوبی اور تاپو اور در بھنگا شامل کیے گئے در بھنگا میں صرف محکمہ سنی و کھٹھی قائم ہے جو منڈی پر تقسیم ہے۔

میں نکلتی تھی کہ اس کے پاس سے بہت سے لوگ گزرتے تھے اور ان میں سے بہت سے
 تھے جو ان کی کئی کئی باروں دروازوں میں بھٹکتے تھے لیکن ان میں سے بہت سے لوگ
 میرا اور انیس کے دروازے پر بھی آتے تھے اور ان میں سے بہت سے لوگ
 خاران ہوائی دھند جات واپس دیکھ کر اشیاء جو ضلع تربت میں ہوتی ہیں سب وہیں فراہم
 کی گئی تھیں جناب نواب نزل سہل شیدن صاحب بہادر لفٹنٹ گورنر تمام گلہ پڑی شوکت و
 حشت اور احتشام سے تشریف لائے تھے ان کے ساتھ تمام حکام ضلع و انگریزوں کی ٹیلی فونک
 بدل بدل کر جنگی فوج کی طرح ہسواری اسب چلے گئے اور دریاں میں نہالیں گاہ کے
 ایک چوترو بلند دھندے اجلاس کے بنایا گیا تھا اور اس کے سامنے ایک بڑا ٹیبلہ لگا دیا گیا تھا
 اس دربار میں تمام راجگان ضلع تربت اور ضلع پٹنہ و مونگیر بھاگل پور و آگرہ و گیاہی شریک ہوئے
 تھے پہلے ایک سپر جناب صاحب کمشنر ال بہادر نے بیمارت انگریزی و اردو مولانا اسید شاہ
 اور اعلیٰ ان بہادر نے بیمارت راجہ و حضور میں جناب نواب گورنر بہادر پڑی شہود کے ساتھ
 برقی اور بدو کی دیوان مولانا کشن نے بھی ایک اسپر بیمارت اردو اور بہت سے شعر اور اعلیٰ علم
 نے رسالے اور قصائد مدح میں نہالیں گاہ اور جناب نواب لفٹنٹ گورنر بہادر کے داخل کیے
 بعد حسب دستور اہلیان لندن کے تمام حکام اور دیگر صاحبان پور میں نے تالیان بجا کر
 کی مدائیں بلند کیں بعد اس کے نواب لفٹنٹ گورنر بہادر نے ملاحظہ اشیاء سے یہ جو دو نہالیں گاہ
 کیا اور جو لوگ نہالیں گاہ میں بہت قرب دیکھنے نہالیں گاہ کے داخل ہوئے تھے وہ ہندو لکھنٹ
 کے داخل ہوئے تھے اور اس سلسلہ میں انگریزی باجا بجاتا تھا قصہ ایک بڑی ٹکٹ کا میلا تھا
 نہالیں گاہ کی طرح میں مولوی سید محمد مرشد حسن کمال نے ایک قصیدہ کہہ کر حضور میں نواب
 لفٹنٹ گورنر بہادر کے پیش کیا تھا نواب مدح نے اپنے اسے لیکر اپنے سر پر سی کو دیا

سورج کی آواز سن کر میں نے ہند کی اوس قصبہ کی طرف سے شہر پہنچا جسے سرور و شہر کہتے ہیں۔
 کہتے ہیں کہ اس قصبہ کی طرف سے ہند میں اشعار کا بل پڑا ہے۔

جو قصبہ مولوی تہمید حسن کا مل نے بہترین نمائش کاہ
 منظم لوہر کے جناب انوار اہل سہیل میدان صاحب
 انجمن گوشت گیل اور نمائش کاہ منظم کی طرح میں لکھا تھا
 اوس میں سے صرف وہ اشعار جو خاص نمائش کاہ کی طرف
 میں ہیں بہترین مقام کے لئے جاتی ہیں

خود یہ نمائش کو ایسی ہے روشن
 ہر ایک شخص جو زمین ستارہ روشن
 تہذیب ان پر ہے یہ رہنمائش کاہ
 بیان کیجے کیا وسعت نمائش کاہ
 جو ہے غنچ و بہار ایسی یہ نمائش کاہ
 وہ سیر باغ لکھا ہے ایک جانب کو
 لکھ کر ایسی نکات سے جو ہری بازار
 لکھ کر غل سے وٹاؤں نے چنے اور
 لکھ کر اسے میں نے نمائش میں
 لکھ کر یہ ہے کہ گویا کہ
 لکھ کر یہ ہے کہ گویا کہ
 لکھ کر یہ ہے کہ گویا کہ

کہ جیسے برج محل میں ہو عرجاد و فلک
 زمین پر یہ نمائش کاہ کی چرخ کہن
 کہ جو کاہ سے برج باب چرخ کہن
 کہ ایک کوئے کا ہنگامہ پر اوکے چرخ کہن
 جملہ حو جیکے فضا سے فضا ہے باغ عدن
 کہ ہر روشن پہنڈا جیکے ہے بہار چمن
 شاخ سے گھڑاں فرسہ اپن لال بہن
 کہیں چنے کہیں چاہوں کہیں مدد ازین
 کہ جس سے دب گئے نرگس و ارغس نہج کہن
 شاں کاو کے چہاں میں ہوئے گرگ کہن
 کہ ایک گرگ کا چہاں میں ہوئے گرگ کہن
 کہ ایک گرگ کا چہاں میں ہوئے گرگ کہن

کین گرو گا گرو باز کے تماشا ہے
وہ شیردار ہیں کہ گراؤ نہیں دہیں
خروس ہیں وہ شاہور کہ جنگی ہیبت سے
رواوی میں ہو کوئی نہ اپنی طبع روان

کین غلی سے ہے کابک بہ نام نشن
تو ایک دھار میں بھر جا سے تم چن
چین پوتان میں سمرغ بند کر کے دھن
کہ اب ہے تد نظر ہکو مدحت تو سن

مطلع

ایال سہل ز گوش گل میں غنچہ دہن
کوئیون کے وہ تیور میں دیکھ کر جس کو
جے تو کیے کہ طاووس رقص کرتا ہے
چو ٹھیک اڑا لے تو نہ پستہ ناک اڑ جاے
یہ زورس میں فرس گر حضور قند کرین
حضور حاضری کھا کر جو ہون سوار اس پر
چلے جو ایک نیچے دن کو یہ سپاٹو سے
دھی تھا یک میں شکر میں اور سپاٹو میں
پک میں برق پر چلے میں جان بھی بحر
سوار شام کی رنگ و رنگ مشکین میں
پہیڈہ سحر کا گمان ہے فقرہ پر
صفت میں بل کے دھوڑ میں بادب باد

نیم باغ کا تو سن کے چال میں ہو چین
ویکے کان گل جاے سنکے ہرن
بھرتے جولاہے تو ہر صفت پو کر میں ہرن
جو اسے پتے پر نور و قدم پر سیاہے میں
تو ایک سنٹ میں ہو چو بیا سکتے اندن
یقین خچر نہ سے اندن میں جا کے کھا میں ٹن
تو در سبک ہوئے شکر کو ہو پتے ہو کے ل
ابھی بر منہ میں یہ زورس ہی تو سن
پر ہی بویا کہ چلاوا ہی کہ ہے تو سن
شفق سے ہر کہیں آفتون رنگ چوبن
سوار شام غریبان کا ہو کسیت پہ ظن
کہ ناگہ بیا کہیں کو ہو سبکے اپنا سخن

مطلع

خبر ہون صحن پر دھی اوجھا کے اگر دن

کتابت سبک سبک کو لیں چو سن

بیان کیجئے کیل کی بنسبت سی کا
 جو پاس ہے توڑے شاخیں نہال سدر کی
 گلستان ابر کا ہوتا ہے جب وہ چلتا ہے
 سوار ہو جئے خشکی میں تو ہے تخت روان
 صد اسے رخ کا چنگھار نے مین عالم ہے
 دعا چشم کرین کامل اس قصیدہ کو

کر اوس کے ساق سے بچا ہوا چرخ کہن
 بڑھکے سوئے کو اپنے اوٹھار کے وہ گردن
 جیستہ تپا ہوا تو ہوتا ہے اوس پر کوہ کا کھن
 دھاتے نہر میں جب وہ تو ہے پل آہن
 مثال برق کے دندان قیل میں روشن
 کہ بعد صبح دعا سے نہیں کلام احسن

اچھی چتر فلک جب تک ہے سایہ فکن
 حد میں تاکہ ہے مریم کو انتظار مسیح
 فلک کے ہاتھ میں جھٹک ہو کر بجلی کی
 کشاکش دھڑکن جب تک بجا کرے طنبور
 فلک کا کیپ ہو جتیک جہان میں قائم
 نفس کے سینہ میں جھٹک کہ بوتلی ہے گھوڑ
 مسنون پوچھم پر مریم کے اتنا ہے یہ ہے
 خندہ خندہ ہوا اب قصبہ کا مل
 ہم مراد سے بحر دیکھئے سبویہ سرا

زمین ہوتا کہ خلائی کے واسطے مسکن
 فلک ہو عیسیٰ گروہن نشین کا مسکن
 یہ توپ رعد کی جلتی ہو جب تک ان دن
 صدائیں سے دل نا لان کا جب تک ان گن
 پڑی ہو انجسم تابان کی جب تک ٹپن
 خیال کا سہ ہو چکر میں جب تک ٹاکھن
 رہیں حضور یہ عیسیٰ مسیح سایہ فکن
 علمہ میں دیکھئے فرمان جاے گیر کھن
 کہ آبرو کے لیے لڑے ہیں بدور سخن

تذکرہ شریف
 فاروق بروٹ صاحب ہوا درگور بن خیرل برتنام درجہ
 زنگیم نو و برتنام صاحب انجمن اس شہر سخی درگور کے ایک نوجوان کو

تو اب وایر اسے خندہ سرستہ لڑو تار تھ بروک صاحب بہادر گورنر خیرا عند واسطے ملا خط
 احوال ملک و رعایا سے قحط زدہ کے پہلے پہل اس درجہ نگاہین کنیا مصر کے پوکرے پر سوار
 جڑی تشریف لائے وہاں پہلے سے چند خیرہ و دنگیر و کھڑے تھے اور اس میں بابو گونیشنگ
 عرف کشور بابو اور بابو گونیشنگ عرف سند بابو چچا ہمارا انجھ پین سرنگہ بہادر کے اور بابو گردہاٹی
 اور بابو دگادت سنگہ پیران بابو کست سنگہ میں مدھوبی اور صادق علیخان اور انوار علیخان رہ
 درجہ نگاہ و ارمان رحم خان مرحوم موجود تھے پھر و تشریف آوری گورنر خیرا بہادر کے خیمہ سونگ لائے
 صادق علیخان نے ایک سپا سنامہ جو لیبارت اردو پہلے سے سب معوا بدید جنابا مولی
 کند نعل صاحب کلکٹر و مجسٹریٹ ضلع درجہ نگاہ اور سرستہ شکان صاحب بہادر کشتہ قحط اور سرستہ کرنل
 برن صاحب مجرراج درجہ نگاہ کے جسکو حافظ عبد الکرم خان نصف درجہ اول مقام درجہ نگاہ اور
 زمین الدین حسین خان ڈپٹی مجسٹریٹ نے بشور و یکدیگر لکھا تھا اور انم کبھی دیکھ لایا تھا اور مولوی
 مرشد حسن کامل سے سنامہ کے اشعار لکھوا کے کسی خوشنویس سے کاغذ را نشان پر صاف
 کر دیا تھا پیش کیا سرستہ زیاد صاحب سکریٹری گورنمنٹ نے اور سپا سنامہ کو لیکر ہاتھ میں لیا
 گورنر خیرا بہادر کے دیا اور وہاں پڑھا لیا گورنر صاحب اس سپا سنامہ کے شہرین سے جو عمو
 نام ہندو و مسلمان رعایا کی طرف سے تھا نہایت خوش ہوئے بعد اس کے ایک سپا سنامہ
 زبان سنسکرت میں جسکو بابو گونیشنگ عرف کشور بابو نے کسی شہرت و عار سے لکھوایا تھا پیش کیا
 وہ بھی لیا گیا اسی موقع میں جو سپاہی پولیس کے او جو سر رکھتے تھے ان کے اوس مقام
 میں پہلے سے خیمہ تھے انھوں نے اپنی سلامی دیکر نہایت کر لیا اور ہاتھ میں ایک سپا
 سنامہ لے کر ان میں برن صاحب سپا سنامہ کو پڑھ کر دیا تھا وہاں سے پہلے
 سرستہ وایر اس کے رکھنے کے لیے ایک سپا سنامہ لکھوایا تھا وہاں سے پہلے

اور میں نے اس کے لئے کی وہاں ہوئی۔

اس مقام پر میں ساڑھی تین سو پانچھی جو اس ضلع کے اطراف اور بواب سے یکم جناب ستر
اسے بی کمزور مل صاحب بہادر کلکٹر کے مع زمینداران ضلع جمع کیے گئے تھے اور ہاتھیوں پر چڑھ
ایسے کپڑے پہنے ہوئے سوار تھے نصف ہاندھے ہوئے سلام کرنے کو کھڑے تھے علاوہ اسکے
پانچھزار آدمیوں کی جیسے تھی تماشائیوں سے ایک میل کی کیفیت تھی جب ڈھری گورنر جنرل صاحب
بہادر کی آگے بڑھی تو یہ سب بھی رخصت ہوئے اور بڑے تعلیم جناب گورنر صاحب بہادر کے جناب
ستر کریمل برصاحب بہادر نے زکوٰۃ کی کوٹھی سے کہنا مصر کے پوکر بک جو وہ دروازے جعفری
ٹھکانے کے ٹرک پر بلند ہوئے تھے اور اوسین کانگے کا تھان در دوسرے نم کے کپڑے اچھے اچھے
پہنائے گئے تھے اور یہ سب شے اور مرغ مرغ و زرد پھول و زنبور کے ٹھکانے گئے تھے
کہ اوس سے وقت انظار ایک عجیب بہار پیدا ہوتی تھی واسطے دیکھنے جناب گورنر صاحب بہادر
تھام رہا اور ٹرک شاہراہ کے دونوں طرف کھڑی ہوئی تھی اور ساری ٹرک چلتے پرانی کا جھک کاو
ہوا تھا کوئی شخص اس کنارے سے دوسرے کنارے کی طرف آنے جانے نہیں رہا تھا بالکل لوگ
دم بخور تھے کوئی کچھ نہیں سے نہیں بولتا تھا اگر انکھیں اشرف ڈھری کی جانب گورنر صاحب بہادر
کے منتظر تھیں انہیں بھی اوس وقت ساتھ چہا جناب اور بابو بری نامہ اور حقیقی اور بابو سار واپار
عزت گوال جی اپنے بیٹے کی جو پیدائش انکی ۱۵ سالوں روز چار شنبہ شہ افضل کو ہوا
اور یہی عمر کی تین برس تھیں مینا تیسٹس روز کی بھی ایک مکان میں ٹرک شاہراہ پر
مکان سے چوبیس گھنٹہ چھٹا تھا و کیا کر چار سوار کے آگے گھڑاڑے چلتے تھے
اور یہی چوبیس گھنٹہ چھٹا تھا صاحب بہادر کھڑے اور ستر سے بی کھڑے تھے
اور یہی چوبیس گھنٹہ چھٹا تھا سکرری مجھے ہونے میں تھی و ڈھری ہوتی تھی

چھپے چھپے زمیندارین ضلع ہاتھی پر سوار ہوئے چلے آئے ہیں۔

گورنر جنرل صاحب نے کلکتہ دونوں ہاتھ سے سب آدمیوں کے سلام لیتے تھے الغرض چھپے
شہام کوڑکونہ کی کوٹھی میں داخل ہوئے وہاں بھی اکیس گولہ باریک کے سلاخی میں چھوڑ گئے
اور کچھ انگریزی باجا بجا رات کو ہمارا جہ صاحب کی طرف سے باہر تمام کورٹ آف وارڈس سنگھ
دروازہ سے ہمارا جہ صاحب کے کوڑکونہ کی کوٹھی تک جعفری ٹیپان کے ذریعہ سے دور دورہ ہو کر
بہت بڑی روشنی ہوئی اور سنگھ دروازہ سے کمر تک دونوں طرف شرک کے نیستی قسم کی
رشتیاں کی کٹیناں در شرکون کے اوپر پھوپھور پانڈاز کے بنات مسخ کا نریش بچا یا گیا اور اندر کمرہ کے
شیشہ آکات کی بہت تکلف سے روشنی تھی اٹھ بیٹے راکو گورنر صاحب بہادر کمرہ میں ہمارا جہ صاحب
بہادر کے نشتر لیکے اور کرسی طلائی کے پاس جو پیڑ بیٹھنے کے پہلے سے وہاں رکھی ہوئی تھی
کھڑے رہے اور حکم دربار کا درباریوں کو ملا۔

جناب مشرک مکان صاحب بہادر کٹر مشرک و مل صاحب کلکتہ کا اختیار ملاقات کروانے کا تھا
اور ہر ایک درباری کے نام کا گٹ پہلے سے تقسیم کر دیا گیا تھا پہلے مشرک سے بیٹا مکمل و مل صاحب
بہادر نے بابو گوئیر سنگھ عرف کٹور بابو و بابو گوئیر سنگھ عرف سند بابو کو دربار میں حاضر کیا یہ دونوں
بھائی سلام کر کے بائیں طرف جناب گورنر صاحب بہادر کے فاصلہ سے کھڑے ہو رہے بعد
ان کے صادق علی خان اور انوار علی خان مشرف مازت سے ہوئے بعد اسکے بابو کو درباری سنگھ
و بابو درگاد سنگھ حاضر دربار ہو کر مشرف اندر ملازمت کے ہوئے اور مولوی سید علی حسن
بابو مولوی امجد علی خان بہادر حج اسماعیل کا کوٹ اور راجہ رگنات سنگھ راجہ سور سار دیو سنگھ
فیض دربار سے بہرہ یاب ہوئے۔

بعد اسکے کٹر کٹر بابو چوہدری کی دربار بنیاست ہوئے۔

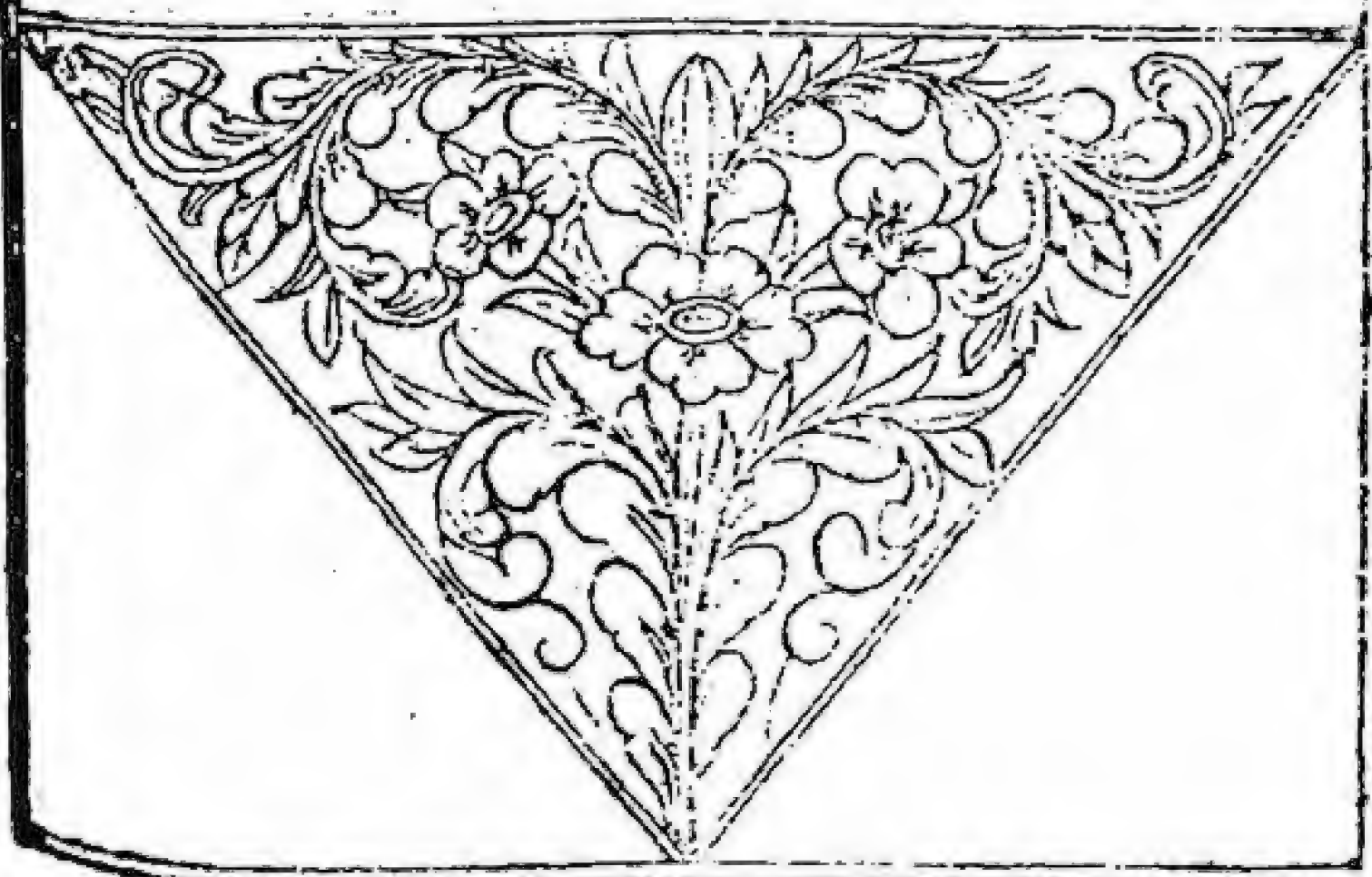

جناب گورنر صاحب نے جو بھی ہوا ہو کر اس طرح فرمایا ہے کہ اس کی کوٹھی میں نشانی
 لائے اور ستر کر نیل برن صاحب بہادر کے ساتھ دعوت کے کھانے کو جو وہاں موجود تھا اس کے
 قرائن خواب استراحت فرمایا۔

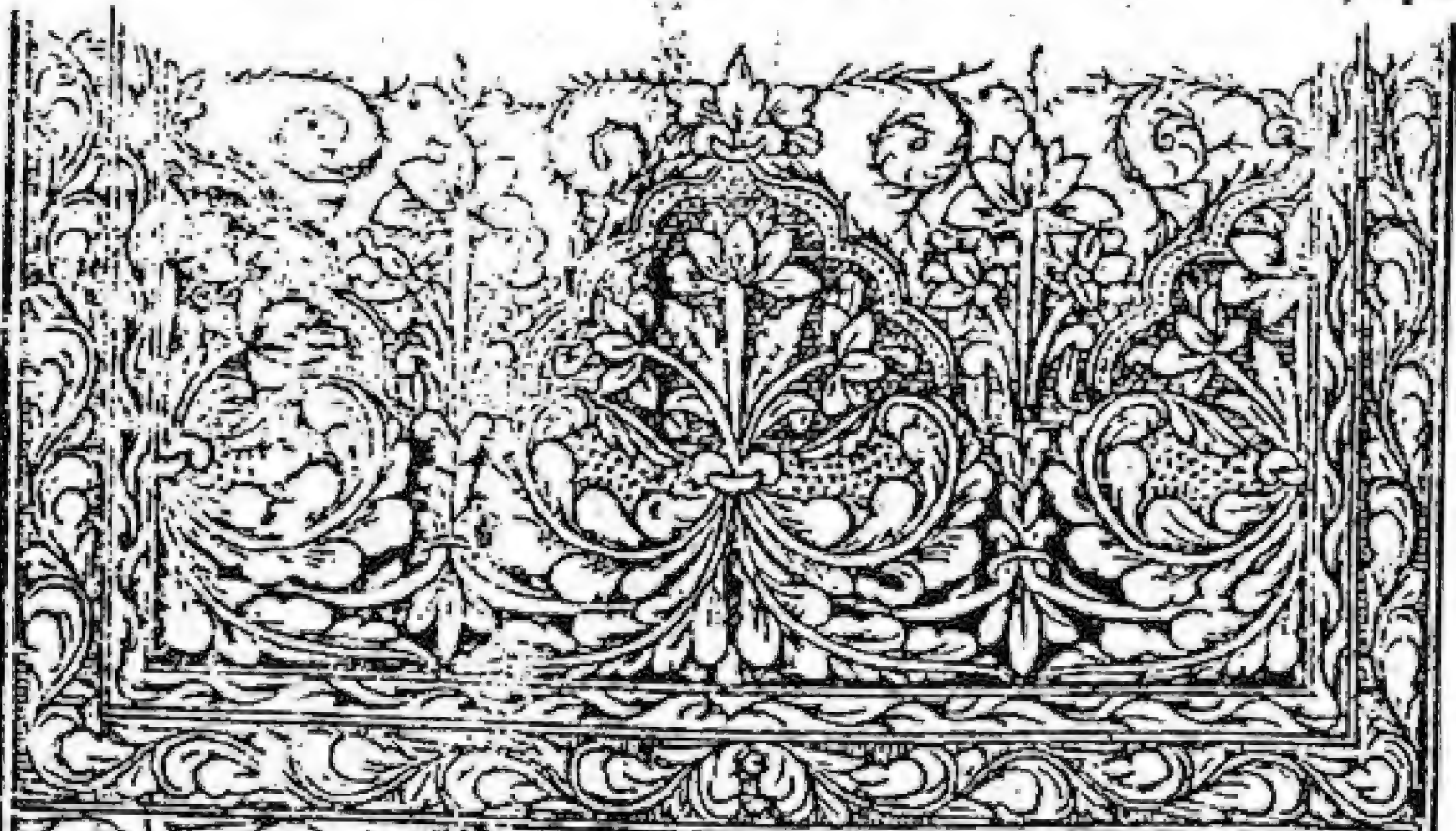
اوس روز شہر میں ہر امیر اور غریب نے اپنے مکان و دروازہ پر ایسی روشنی کی کہ دیو کی
 کی کیفیت نظر آتی تھی۔

چند ہیج کو گورنر صاحب مدعوئی کی طرف تشریف لگے اور مدعوئی سے نہایت گور و وقار
 دوسرے دن پھر انہی لوگ آئے یہ تیسرے دن اس دور میں روز پختہ کو گیارہ بجے کو رات
 پندرہ بجے کے اسکول اور اعلیٰ کلاس فرما کر ان کو چھپاس روپہ کا نوٹ انعام دیکر پھیل
 ریل گاڑی کا کتہ کو تشریف لگے۔

بعد چند جناب ڈائیر اسے لارڈ مارچ بروک صاحب گورنر جنرل بہادر بند۔ ۱۵۔ اپریل ۱۸۷۶ء کو
 روانہ انگلستان ہوئے بجائے ان کے ستر لارڈ لٹن صاحب گورنر جنرل۔ ۱۲۔ ماہ اپریل ۱۸۷۶ء
 کو کلکتہ میں رونق افروز ہوئے کہ ہر روز رونق افروز ہیں۔

صیغہ سلام

کیفیت روسا و شرفا سے اقوام برہمن
و چھتری و اگر والہ و کولوارہ و کھتری و کاسی
و اقوام مسلمانان و غیرہ ضلع تربت

ہماراج کنوار بابو گوبند سنگھ عرف کشور بابو ولد ہمارے پیر و بزرگوار
محمد رمیون مین سے نامی و گرامی ہیں لباس تہذیب اخلاق و جروت و
بابت سے متاثر ہیں صاحب علم و اہل سخاوت ہیں مکان انکامہ متبع و سوچنے والے
ہیں ایک محلہ سے درجنگ کے ہر راج سے بے ستور خاندان ہمارا ہے۔ اب رہنے والے
ہیں پڑی اونکو دیا گیا تھا کہ اونکے قہقہے میں جو آدنی انکی عاشر
انکی دنیا قریب ایک لاکھ پالیس ہزار روپے کے ہوگی۔ یہ ان کے

لوگوں میں حبیل القدر و عالی مرتبت ہیں اور یہ اپنے مذہبی عبادت میں ہمہ دم مصروف
رہتے ہیں اور ہر مقام تہ تیغہ کالا کھون رو پی خرچ کر کے فرش کر کے ہیں ذات انکی
تفصیل ہے۔

ہمارا جگنوار بابو تریہ سنگہ عرف بنیالی بابو
ولد ہمارا جگنوار رودر سنگہ بہادر

یہ بھی اپنے بھائیوں کی طرح سے معزز اور حبیل القدر و رئیس ہیں موضع برہہ کوٹیا پر گئے ہیں
مکان انکا ہراج سی حسب دستور خاندان انکو بھی پر گئے بلاری ملا ہوان کی آمدنی
اسی ہزار روپیہ کے ہوگی۔

ہمارا جگنوار بابو گوپیہ سنگہ عرف ندر بابو
ولد ہمارا جگنوار رودر سنگہ بہادر

یہ بھی مثل اپنے بڑے بھائی بابو گوپیہ سنگہ کے عزت و ارا اور رئیس و اہل دولت و اہل
اور صاحب اخلاق ہیں علم بھی اچھا رکھتے ہیں مکان انکا متصل سو بنکر پور کے موضع
میں متعلقہ و بھنگ کے ہراج سی حسب دستور خاندان انکو پر گئے آہس یا گیا تھا کہ قفسہ میں
انکے ہر آمدنی کے معاش کی تخمیناً ساٹھ ہزار روپیہ کے ہو۔

ہمارا جگنوار کنور عشر سنگہ برادر خود
ہمارا جگنوار چھپیسہ سنگہ بہادر

نسابت رئیس اور معزز اور حبیل القدر و دانشمند و اہل مروت ہیں علم انکا بہت اچھا
سرکاری کالج میں انہوں نے علم انگریزی حاصل کیا ہے جسے وہ انگریزی
باتتے ہیں اس وجہ کے بنو شانی میں بہت کم تکلیف انگریزی نے اپنی

خوشی سے باوجود کھانا کھا رہا تھا اسٹنٹ مجسٹری وکٹوری انامیہ بڑی قدرت میں
 نہایت سلیمہ الرای میں طریقہ انصاف کسی حالت میں اسے پہنچتا رہتا تھا۔
 بابو کنیشدت سنگھ زمیندار پرگنہ چارہ راجہ
 یہ بھی قرابت سندون سے ہمارا جہ صاحب بہادر درجنڈیک کے ہیں انکے مورث کو بھی
 راجہ جی پرگنہ چارہ راجہ صاحب دستور خاندان کے ہاتھ زمینداری انکی بہت چھی
 بڑی اور دانشمند اور جلیل القدر اور ہوشیار اور مدبر اور غنیمت میں آمدنی ان کے معاش کی
 تخمیناً چالیس چار ہزار روپے کے ہوگی انکے دو بیٹے ہیں دونوں رئیس لائق ہیں
 مگر چھوٹے بیٹے انکے بابو جی دھاری سنگھ کا نام ہے علم انگریزی میں بہت چھی لیاقت
 رکھتے ہیں۔

بابو کروہاری سنگھ و بابو دگادت سنگھ

پسران بابو کیرت سنگھ زمیندار دعویٰ

رشتہ داروں میں سے ہمارا جہ صاحب بہادر درجنڈیک کے ہیں عزت ریاست سے
 آراستہ و پیراستہ ہیں بڑے عزت دار و نامی گرامی ہیں انکے معاش کی تخمیناً آمدنی
 دواڑھالی لاکھ روپیہ تک ہوگی۔

بابو رامپت سنگھ زمیندار پرگنہ چھی

یہ بھی قرابت سندون سے ہمارا جہ صاحب بہادر درجنڈیک کے تھے بڑے عزت دار تھے
 زمینداری انکی بھی چھی تھی مرگے چونکہ کثیر الاولاد تھے اس واسطے زمینداری انکی ولادت
 تقسیم ہوگئی ہر آمدنی اولادوں کی انکے اجمالی ہر تخمیناً ساٹھ ہزار روپیہ سے
 کم نہیں ہوگی۔

بابو پریشری پرشاد ناراین سنگہ برہن
بچھان زمیندار برہن پرگنہ سرلیا

شریف و نجیب اور عالی شان اہل بہت اولوالعزم عزت دار تھے حکام انکا بہت
محاذ کرتے تھے ہمارا جد صاحب بنارس کے قریب مندر تھے ان کے دربار میں ہلو
کی بڑی قدر تھی اسباب عمارت ہر اقسام کا موجود تھا سواری انکی بہت شان و شکست
تھی نکلتی تھی کوٹھیسے پر خوب چڑھتے تھے عمدہ عمدہ گھوڑے اپنے پاس رکھتے تھے دوسرے
میں لاکھوں روپیہ اس کے خرچ ہو جاتے تھے مرگے اون کے ایک بیٹے جیسا نام بابو ہندو
ہندو موجود ہیں اور زمین داری انکی باہتمام کورٹ آف وارڈس درآئی آمدنی معاش
کی لاکھ روپیہ سے زیادہ ہوگی۔

راجہ رگھونان سنگہ بہادر زمیندار سویرہ

پہلے یزید اکلان تھے ان کو گورنمنٹ ہند نے اونکو خلعت اور خطاب راجگی کا عطا فرمایا آدمی
رخص خلیق بہت دار و درویش القدر شریف و نجیب تھے علم فارسی و علوم آئین قانون سرکاری میں
بڑے فائق تھے جس وقت نواب دلیہ اسے جناب مستر تھہ بروک صاحب بہادر گورنر جنرل
دہلی کے دربار میں رونق اور بڑے سے تھے اور مکان میں ہمارا جد صاحب بہادر دہلی کے دربار میں
وہ کی تشریف لائے تھے آمدنی انکی زمین داری کی تخمیناً دو لاکھ روپیہ سے زیادہ ہوگی مفصل
راؤ کو ملو میں تاریخ کا نام پانچ گن ۱۸۶۷ء فصلی کو اولد مر گئے۔

چوہدری گربخشا بچھان ساکن موضع مچھو لیا پرگنہ

مستوفی ان کے دربار میں ہمارا جد صاحب بہادر دہلی کے دربار میں
۱۸۶۷ء میں آمدنی معاش کی تخمیناً پچاس ہزار روپیہ سالانہ سے

کم نہ ہوگی۔

راجہ شیو راج منڈن سنگھ برہمن پچھان میں

سیوہر متعلقہ سب ڈویژن سسٹما تھیں

جلیل الترتیب عالی خاندان اہل عزت میں تانی وکرائی میں ترقی کا کام خلیجی معزز و ممتاز ہیں

دربار گوہری میں جو کم جنوری ۱۹۵۷ء کو متادم ہوئے تھے، ہوا تھا یہ بھی شریک ہوئے تھے

اور آمدنی انکے معاش کی لاکھ روپے کے زریعہ ہوئی۔

چودھری کنون سنگھ برہمن پچھان ساکن ہونے

رہو اسی پر گزشتہ ادارت چودھری اہل سنگھ

شریف نجیب خاندانی ہیں ان کے معاش کی آمدنی ٹھیکہ داروں ہر روز یہی ہوگی باقی

حال معلوم نہیں ہے۔

چودھری ناتھ بخش ساہی برہمن پچھان ساکن بہار پر گزشتہ

شریف اور نجیب اور خاندانی عزت دار تھے زمیندار ہی انکی بہت اچھی زمین تھیں وارثوں سے

انکے حق و عاری سابق و تہلک و عاری ساہی مولود ہیں آمدنی مباشرت و غیر مباشرت

موجود سالانہ ہوگی۔

چودھری جانیکی پرشاد برہمن پچھان

ساکن مولود چودھری پر گزشتہ

شریف و نجیب اور خاندانی عزت دار تھے زمیندار ہی انکی بہت اچھی زمین تھیں وارثوں سے

انکے حق و عاری سابق و تہلک و عاری ساہی مولود ہیں آمدنی مباشرت و غیر مباشرت

موجود سالانہ ہوگی۔

چھوٹے ساہی برہمن بچھان ساکن موضع بہاؤر گرنہ مہلا
یہ بھی شریف و نجیب عزت دار تھے خاندانی قدیمی تھے مر گئے انکے معاش کی آمدنی تخمیناً چار
پانچ ہزار روپیہ سالانہ کی ہوگی باقی حال راقم کو معلوم نہیں ہے۔

ہنسراج سنگہ برہمن بچھان ساکن اتھری پر گرنہ مہلا
عزت دار و صاحب معاش ہیں اور خود زندہ اور موجود ہیں آمدنی انکی زمینداری کی تخمیناً دس
روپیہ سالانہ سے کم نہیں ہوگی۔

بابو بھگوت پرشاو برہمن بچھان ساکن موضع اتھری پر گرنہ مہلا
صاحب عزت و شریف ہیں انکے معاش کی آمدنی تخمیناً پانچ ہزار روپیہ سالانہ ہوگی آگے
حال راقم کو معلوم نہیں ہے۔

بابو ہومان پرشاو برہمن بچھان ساکن موضع اتھری پر گرنہ مہلا
یہ بھی شریف و عزت دار خاندانی ہیں انکے معاش کی آمدنی تخمیناً پانچ ہزار روپیہ سالانہ ہوگی
باقی حال راقم کو معلوم نہیں ہے۔

بابو سورج دیونا رین برہمن بچھان
ساکن موضع تلکڈہ پر گرنہ ترستھ

شریف و نجیب خاندانی ہیں عمدہ اثر برمی مجرہ شری کا طرف سے سرکار انگلشیہ کے انکو نہیں
ہر سنا ہے کہ مزاج میں انکے نہایت درجہ کا اخلاق ہو اور طبیعت میں نواضع و معاش انکی
آمدنی انکو معاش کی تخمیناً دس ہزار روپیہ سالانہ کی ہوگی۔

چودھری دیانا تھہ برہمن بچھان ساکن موضع رلو اسی پر گرنہ مہلا
شریف و نجیب عزت دار خاندانی ہیں ان کی معاش کی آمدنی تخمیناً پانچ ہزار روپیہ

پہلے سنکھ برہمن بچھان ساکن موضع کچیا ہا پر گنہ ہرا
 زمین اترامی اور غرت وارو شریف ہن لکے معاش کی آمدنی تخمیناً سولہ ستر ہزار روپیہ ہوگی
 ہاومان سنکھ برہمن بچھان ساکن موضع مانگنی پر گنہ ہرا
 صاحب معاش اور شریف اور غرت وارو نامی ہن آمدنی انکی معاش کی تخمیناً دس ہزار روپیہ
 کی ہوگی باقی حال سے راقم کو واقفیت نہیں ہے۔

بابو بشندو نارین ساہی چھترتا برہمن ساکن
 موضع سانڈھاپتہ بہت سلمہ پر گنہ ہسارہ
 شریف نجیب غرت یافتہ تھے وقت انتظام انکم ٹیکس کے یہ اب ستر مقرر ہوئے تھے اور آری
 بحرٹ بھی تھے آگے حال انکاراقم کو معلوم نہیں آمدنی انکے معاش کی تخمیناً پچیس ہزار روپیہ
 کے ہوگی۔

بابو سو برس سنکھ چھترتا برہمن زمیندار ہرو دی پر گنہ رتی
 مرد شریف و نجیب اور رئیس اور دانشمند اور خلیق اور مروت دار اور عالم دان و صاحب غرت
 آمدنی انکے معاش کی تخمیناً دس ہزار روپیہ سالانہ کی ہوگی۔

بابو شیدو پرشادو سنکھ عرف چھترتا برہمن
 دونوں زمیندار موضع ہلندھی پر گنہ ہسارہ
 انکی دت اور رئیس عالی خاندان بیت چال چن پانچ ہزار روپیہ سالانہ کی ہوگی
 پچیس ہزار روپیہ سالانہ کی ہوگی راقم کو معلوم نہیں آمدنی انکے معاش کی تخمیناً پچیس ہزار روپیہ
 کے ہوگی۔

چودھری گھیسے دست برہمن بھمان ساکن موضع جوکیار پرگنہ اوکھار
 آدمی رئیس خاندانی صاحب عزت اور سخی تھے وار و عدا و رفیع و مساکین سادھو سنت
 کو بہت کچھ دیتے تھے انتظام زمینداری خوب جانتے تھے بوڑھے ہو کر لاؤد مر گئے چودھری
 سنوں پر شاہ چودھری و مہر سنگہ ناراین وارشان اونکے موجود ہیں آمدنی معاش کی انکی تخمیناً
 تیس چالیس ہزار روپیہ کے ہوگی بسبب فضول خرچی کے مقروض ہیں۔

چودھری بابو رام پرشاہ سنگہ برہمن بھمان
 ساکن موضع نوالا گڑھ پرگنہ سہ پور

شریف و نجیب عزت دار قدیمی بن حکام ضلع انکو کرسی دیتے ہیں صاحب عزت بن آمدنی
 معاش کی تخمیناً ساٹھ ہزار روپیہ سے کم نہ ہوگی۔

سمبھو پرشاہ برہمن بھمان ساکن موضع لوکھیرا پرگنہ سرلسا

شریف اور خاندانی عزت دار ہیں انکے گھر میں دو اڈھائی سو برس سے زمینداری چلی آتی ہے
 اس زمینداری میں آٹھ آنہ کی حصہ دار مسماۃ آدت کنور آٹھ آنہ میں کالی پرشاہ سنگہ و شیو پرشاہ سنگہ
 و جھوٹی سنگہ و ستہ گوپال سنگہ و گنگا پرشاہ سنگہ و سیدراج پرشاہ سنگہ و سورج دیونا ناراین سنگہ
 وغیرہ شریک ہیں مسماۃ آدت کنور کو آٹھ آنہ میں تیس بیستیس ہزار روپیہ سالانہ تخمیناً آمدنی
 ہوگی اور بقیہ شریک داران کی اب آمدنی تخمیناً چھ سات ہزار روپیہ سالانہ کی ہوگی۔

رام بریں سنگہ برہمن بھمان ساکن موضع راکھ پور پرگنہ سرلسا

مرد شریف و نجیب ہیں آمدنی انکے معاش کی تخمیناً پندرہ بیس ہزار روپیہ سالانہ کی ہوگی۔
 بابو گندھ پرشاہ ناراین ساتی برہمن بھمان ساکن موضع سانہ جاتیہ بہت سا مال و زمین
 شریفانہ کی مشہور ہے مرد عزت دار اور رئیس تھے اس خاندان میں بابو سرگرم و شریف

۱۰۵
و موجود ہیں مدنی کے سلاش کی تخمیناً پندرہ ہزار روپیہ سالانہ سے کم نہیں ہوگی۔

منو سہڑھا کر لیسہ شباب ٹھا کر برہمن بچھان
ساکن موضع ریوڑا چک کے پرگنہ بساہ

مردم شریف تھے اب اس خاندان میں چار ام اور سہ نارین ٹھا کر موجود ہیں سناہر کہ آمدنی
زمینداری کی اس خاندان میں تخمیناً چالیس ہزار روپیہ سے کم نہیں ہوگی۔

ہر حرن شوکل قوم برہمن سرور یہ ساکن موضع کنھولی
چک گروہل پرگنہ بساہ متعلقہ تعلقہ لشنپور برسی

شریف و نجیب وغرت دار تھے مر گئے اب اس خاندان میں جننا پرشاد شوکل و سولی پرشاد شوکل
دو غیر موجود ہیں تحصیل معاش کے اونکی تخمیناً لاکھ روپیہ سالانہ سے کم نہیں ہوگی۔

چودھری گنیا سنگہ برہمن بچھان ساکن موضع سنور پرگنہ گندھ پور
شریف و نجیب نچے پورثا علی انکے سلاطین تیموریہ کے وقت میں پرگنہ گندھ پور کے چودھری
تھے اب چودھری گودرسنگہ بیٹے اونکے موجود ہیں مدنی سالانہ معاش کے اونکی پاس وقتہ ہزار
بارہ سو روپیہ تک ہوگی۔

بابو دونا شاہی برہمن بچھان ساکن موضع روپولی پرگنہ رتی
غرت دار نامی تھے مر گئے اب اس خاندان میں بابو گھونا تھہ پرشاد زندہ و موجود ہیں مدنی
انکے زمینداری کی تخمیناً پچیس ہزار روپیہ سالانہ سے کم نہیں ہوگی۔

بابو ورگ پرشاد سنگہ برہمن بچھان ساکن موضع مدھو برہمن پرگنہ مہجوا
شریف و غرت دار نہیں نامی تھے مر گئے بیٹے اونکے بابو گھونا تھہ پرشاد زندہ و موجود ہیں
انکے سلاش کی پچاس ہزار روپیہ سالانہ سے کم نہیں ہوگی۔

ہلکاری ساہی برہن چھان ساکن موضع پہلا پور پر گنہ سر
شریف اور نجیب تھے مر گئے ان کے بیٹے رام سرن ساہی زندہ اور موجود ہیں آمدنی ان کے
معاش کی تخمیناً نو دس ہزار روپے سے کم نہیں ہوگی۔

کھیدوٹھا کر برہن چھان ساکن موضع رچوا پھری پر گنہ مہسی
زمیندار مشہور اور نامی ہیں آدمی شریف و عزت دار ہیں و خود زندہ ہیں سالانہ آمدنی تخمیناً آٹھ ہزار روپے
سے کم نہیں ہوگی۔

رام کشن ساہی برہن چھان ساکن موضع پیر محمد پور پر گنہ کڈھ چاوند
شریف اور نجیب ہیں ان کے گھر میں رعیت داری انگریزی سلطنت کے قبل سے ہی خود زندہ ہیں ان کی
معاش کے انکی تخمیناً دو ہزار روپے سے کم نہ ہوگی۔

بابو رام نندن پرشاد سنگھ برہن چھان ساکن
موضع پر تاب ماند چکھ کر حول پر گنہ بسارہ

مرد شریف اور نجیب و ذی عزت و عالی خاندان ہیں ان کے گھر میں ریاست قدیم سے چلی آتی ہے
آمدنی سالانہ اس خاندان کے معاش کی قریب پچیس ہزار روپے کے ہوگی اور سہمیں چند حصہ زمین

بابو شام بہاری سنگھ قوم برہن چھان عجمہ ساکن کڈھ سوہی
پر گنہ جبر ہوا علاقہ تھانہ حاجی پور متعلقہ ضلع مظفر پور

شریف اور نجیب عالی خاندان ہیں ان کے خاندان میں رعیت داری سلاطین انہوریہ کے وقت
سے چلی آتی ہے سبب کھٹاشی معاملات کے کچھ زمین داری ہاتھ سے ان کے کچھ گنی بڑے تخمیناً
پانچ چھ ہزار روپے سالانہ کی آمدنی ہوگی خاندان انکا بہت چھارہ۔

بابو گدال نارائن سنگھ قوم برہن چھان عجمہ ساکن موضع انڈرا

پر کئے جبر ہوا علاقہ تھانہ حاجی پور شملہ ضلع مظفر پور
 شریف و نجیب پور کے خاندان بن زمینداری بہت اچھی تھی مگر بفعل یہ سبب زمین داری کے
 برباد ہو گئی اب صرف دو تین ہزار روپیہ سالانہ کے معاش سے آمدنی ہوا گی۔

بابو اودھ بہاری نرائن سنگھ برہمن بھوجان
 ساکن موضع پھرولی پر کئے حاجی پور

مرو شریف و نجیب پور سکونت اصلی اون کی سوسر سٹرومین ہوا اور ہالی میں ناہمال ہے
 اور یہ ناہمال میں رہا کرتے ہیں ان دونوں خاندانوں میں سولہ بابو موصوف کے اس وقت
 کوئی وارث جائز نہیں ہوا آمدنی ان کے دونوں جگہوں کی معاش کی قریب ایک روپیہ کے ہو گی
 مگر انہوں نے اپنی جو رو کو بہ سبب کسی گستاخی کے گولی سے مار ڈالا تھا تنہا یہ مقدمہ فوجداری
 سے دورہ میں سپرد ہوا اسپین جج نے سزا موت کی تجویز کی مگر اپنی کورسٹ
 میں انکی طرف سے اپیل ہوا اور بہت پیروی کی گئی بڑے بڑے کونسلر نے یہ دیکھتے بہت
 روپ خرچ ہوئے آخر کو حکم ضلع کا مسترد ہوا پچاسی ٹرنی سے انکی رہائی ہوئی۔

ٹھوک دیو نرائن سنگھ ٹھاکر برہمن بھوجان
 ساکن موضع مچھ پور پر کئے پیکے

شریف و نجیب پور سے مر گئے اب ان کے بیٹے سورج دیو نرائن سنگھ زمیندار موجود ہیں
 انکی زمینداری کی آمدنی تخمیناً چھ سات ہزار روپیہ سے کم نہ ہو گی۔

رادھا پرشاد و مصر برہمن بھوجان ساکن
 موضع بسو پور پر کئے

شریف و نجیب پور کے ایک باب کے ہزار روپیہ کی آمدنی سے زمیندار ہیں

و معاش پیدا کی راہ پر شاو سنگھ کو اس وقت زمینداری اچھی ہو معاش کی آمدنی تھی ہزار
اٹھارہ ہزار روپیہ سے کم کی نہ ہوگی۔

راج ناراین سنگھ قوم راجپوت ساکن

موضع سنگھارا چکہ گروہل پرگنہ مبارہ

آدمی شریف اور عزت دار ہیں زمانہ سابق میں چودھری الی پرگنہ مبارہ کی انھیں کے خاندان
میں تھی آدمی نامور ہیں صاحب معاش ہیں آمدنی ان کے معاش کی تخمیناً بیس ہزار روپیہ
سے کم نہ ہوگی۔

چودھری بھناتھ ناراین سنگھ قوم

راجپوت ساکن موضع ساری پرگنہ کسمہ

شریف و نجیب عزت دار آدمی ہیں جلال الدین محمد اکبر بادشاہ کے وقت میں فیہارے و شیر
مورت کو ان کے خطاب چودھری الی کا ملا تھا ان کے خاندان میں زمینداری اوسی وقت سے
چلی آئی ہے خیر سے پر تاب سنگھ اور اودھ ناراین سنگھ و رودھ ناراین سنگھ اسی خاندان میں
ہیں آمدنی ان کے معاش کی اس وقت کس قدر ہو راقم کو معلوم نہیں۔

کالی پرشاو سنگھ قوم راجپوت ساکن موضع سنگھارا چکہ گروہل

زمیندار نامی تھے شریف اور نجیب عزت دار تھے ان کے خاندان میں گوری پرشاو اور اودھ
وہیال سنگھ وغیرہ زندہ و موجود ہیں سنہا ہو کہ آمدنی کل حصہ داروں کی تخمیناً بیس ہزار
ہزار روپیہ سا نہ ہوگی۔

موضع حیت سنگھ قوم راجپوت ساکن موضع وریا

سنگھ قوم راجپوت ساکن موضع وریا

نہایت در نجیب و عزت و اہمیت تھیں لاکھ روپے کی آمدنی کی زمینداری سے ملتی تھی۔ اس کے علاوہ
 تھیں اور بابو بالاجیت سنگھ و بابو نون سنگھ وغیرہ زندہ و موجود ہیں ان کے حصہ معاش کا اندام ہو گیا اور
 تھیں پندرہ سو لاکھ روپے کی آمدنی کی زمینداری باقی تھی۔

بابو خٹا میں سنگھ قوم راجپوت گندہ وریا
 ساکن موضع سکھ پور پر گندہ پٹنہ کی گوال پور

شریف و نجیب و عزت و اہمیت خاندان تھے مگر اب اس خاندان میں اسے بابو ٹھکوری سنگھ
 بہادر و بابو شکو سنگھ و بابو پرکاش سنگھ و بابو ہرن گربھ ناریں سنگھ و بابو ہرن سنگھ وغیرہ زندہ و موجود
 ہیں آمدنی ان سب کے زمینداری کی اتنی پچاسی ہزار روپیہ تک ہوگی۔

راجہ ٹیک نارائن سنگھ قوم راجپوت گندہ وریا
 ساکن موضع برہاری پر گندہ پٹنہ کی گوال پور

بڑے عزت دار اور شریف و نجیب تھے مگر اب اس خاندان میں راجہ سورندرنارائن سنگھ
 و اسے بابو نرنندرنارائن سنگھ بہادر عرف لالہ بابو موجود ہیں ان کی آمدنی تھیں لاکھ روپے سے کم
 نہیں یہ خطاب راجگی کا انکو سلاطین بنو رہے کے وقت سے ہے۔

بابو سنگھ وٹ رائے و بابو اوگر نارائن سنگھ بہادر قوم
 راجپوت گندہ وریا ساکن موضع برہلی پر گندہ پٹنہ کی گوال

شریف و نجیب و عزت دار خاندانی ہیں خود زندہ و موجود ہیں آمدنی ان کے معاش کی تھیں ہمیشہ
 ہزار روپے سالانہ کی ہوگی۔

بابو وٹ سنگھ قوم راجپوت گندہ وریا
 ساکن موضع برہلی پر گندہ پٹنہ کی گوال

شریف اور نجیب غرت دار قدیمی تھے مر گئے اس خاندان میں بابو کو پال سنگھ و بابو لعل سنگھ
و بابو پریو برت ناراین سنگھ موجود ہیں آمدنی ان کے زمینداری کی تخمیناً ساٹھ ہزار روپے کم نہیں ہے

راجہ ہرملچہ ناراین سنگھ بہادر قوم راجپوت گندھ وریا
ساکن موضع سولن برسا پر گندھ سنگھ پور گودو پانہ

بڑے غرت دار و شریف و نجیب و عالی خاندان میں خود زندہ ہیں آمدنی ان کے زمینداری کی تخمیناً
لاکھ روپے سالانہ سے کم نہیں ہے شہزادہ کی خطاب راجگی کا اور کو سلاطین بنوریہ کے وقت سے
اور خطاب راجگی و بہادری کا سرکار انگلیش سے بھی انکو دیا گیا ہے۔

بابو بہاری سنگھ قوم راجپوت گندھ وریا ساکن موضع جیدیا پر گندھ تاروگر

بڑے غرت دار اور شریف و عالی خاندان تھے مر گئے اس خاندان میں بابو اجیت عید پر شاد سنگھ
و بابو جانی پر شاد سنگھ لہر ان بابو لودھ ناراین زندہ موجود ہیں آمدنی سماش کی انکی تخمیناً پچاس چالیس
ہزار روپے تک ہوگی۔

بابو بوندی سنگھ قوم راجپوت پنوار ساکن موضع رونی پر گندھ پیر کیا

شرافت و رنجیت و عالی خاندانی و غرت ان کی مشہور ہے مر گئے بابو برج سنگھ و بابو شکر سنگھ و بابو
برج بھوکن سنگھ وغیرہ ان کے خاندان میں زندہ موجود ہیں انکی زمینداری کی آمدنی پچاس ہزار روپے
سے کم نہ ہوگی۔

بابو رام چرن سنگھ قوم راجپوت پنوار

ساکن موضع شکر پور پر گندھ پیر کیا

شریف اور نجیب اور بڑے غرت دار عالی خاندان تھے مر گئے بابو بھیم چرن سنگھ ان کے
خاندان میں زندہ موجود ہیں انکی زمینداری کی آمدنی اتنی ہزار روپے سے کم نہ ہوگی۔ بابو

پچھین ناراین سنگھ کھنڈن پچھین خوب بنائے ہیں ہر بڑے پچھین سخی نامی ہیں سدابر خوب
دیتے ہیں۔

بالولت ناراین سنگھ و بالوبھگواندیت سنگھ
قوم راجپوت پنوار ساکنان موضع سدولی پور پرنجا پرگنہ پکھا
شریف نجیب اور غرت دارین اور بالولت ناراین سنگھ غورزدار ہیں اور بالوبھگواندیت سنگھ بڑے
بالوبھگواندیت سنگھ کے بیٹے بالوشیو سہاسے سنگھ زندہ ہیں انکے زمینداری کی آمدنی آٹھینا
پچاس ہزار روپے کم نہیں ہے۔

بالوبھگواندیت سنگھ قوم راجپوت گندھوڑیا ساکن
موضع شاہ پور پرگنہ سنگھ پور کوٹو ہا
بڑے غرت دار اور شریف و نجیب ہیں غورزدار ہیں بنارس میں آج کل رہتے ہیں تاکہ دنیا
ہو گئے ہیں راہ نیک میں خوب خرچ کرتے ہیں پوتے اور بھتیجے ہیں نام معلوم نہیں ہے آمدنی
انکے معاش کی تخمیناً پچاس ہزار روپے کم نہیں ہے۔

بالو کیرت ناراین سنگھ و بالو اودیت ناراین سنگھ
لیسران بالو متاب سنگھ قوم راجپوت گندھوڑیا
ساکن موضع دہرا پرگنہ سنگھ پور کوٹو ہا
بڑے عالی خاندان اور غرت دار اور شریف و نجیب ہیں دو کون آدمی زندہ ہیں آمدنی انکے
معاش کی تخمیناً پچاس ہزار روپے سالانہ سے کم نہ ہوگی۔

مہاجب سنگھ قوم راجپوت ساکن موضع لکھنوی پور پرگنہ پکھا
بڑے عالی خاندان اور غرت دار اور شریف و نجیب ہیں آمدنی انکے

سماں کی آہنی اس کے معاش کی تخمینہ تیس ہزار روپے سے زیادہ ہوگی۔

بابو راجو سنگھ قوم راجپوت ساکن موضع سیرلی پرگنہ بالاکنج

شرافت و رنجابت اس خاندان کی مشورہ وہ مرگئے بیٹے ایلن کے بابو پرتاب نرائن سنگھ تندر
اور موجود ہیں یہ بھی بڑے لائق اور رئیس ہیں آمدنی اس کے معاش کی تخمینہ تیس ہفتیس ہزار روپے
تک ہوگی۔

بابو امر او بہادر سنگھ و بابو رام پرشاد سنگھ قوم

راجپوت ساکن موضع بکری چکلہ کرجوان گنہ لہار

آدمی شریف و نجیب غرت دار خاندانی قدیم اور زمیندار نامی ہیں آمدنی سالانہ ان کے معاش کی تخمینہ
ہزار روپے تک ہوگی۔

بابو نندن لعل قوم کھتری ساکن موضع چند پراگنہ سرسیا

یہ برادر زادہ بابو برج بہاری لال قوم کھتری ساکن حضرت چند پراگنہ سرسیا کے ہیں آدمی جوان
مروت دار بچہ کلا رسالہ دان ہوشیار اور غرت دار اور عالی خاندان ہیں اکثر اوقات مقام مظفر پور
میں قیام رکھتے ہیں اس مقام میں ان کی ریاست مسلم اقلیت سے آمدنی اس کے معاش کی تخمینہ
لاکھ روپے سے کم نہ ہوگی۔

رام دیال متہ کھتری ساکن درجنگ

شریف نجیب غرت دار و مقتدر بہت ملے تھے مرگئے ان کے وارثوں سے سوہن لال متہ
نشت متہ درجنگ کے تھے بعد اس کے کشن بلجیہ متہ اور کوپڑا متہ ان کے وارثوں میں بڑے
نامی بکرمی گنہ کے ہیں اب ان کے خاندان میں کسی مال متہ وغیرہ وراثت میں نہیں رہا
متہ ورنہ دھنی رام متہ درام پرشاد متہ شوہر ساداتی بی بی پوئی کشن بلجیہ متہ ورنہ کی

جو دہن تھینا پندارہ میں ہزار روپیہ کی آمدنی سن بچہ ستہ کے معاش کی ہوئی۔

شیام پرشاد متہ کھتری ساکن محلہ چپانگر گرنہ چوہلی درہنگہ

آدمی شریف و نجیب غرت دار خاندانی ہیں اور صاحب مقدور و خوش انتظام ہیں۔

گوپال لال کھتری ساکن مظفر پور

مرد شریف و نجیب غرت دار صاحب اخلاق ہیں مکان انکامیئر شریف پر گرنہ ضلع پٹیہن تھا

بنقریب نوکری تھانہ داری ضلع ترہت میں آئے اور عمدہ تھانہ داری پر ایک مدت تک مہمور رہے

بعد اوسکے نوکری سے استعفا دیا اور خانہ نشین ہوئے اوسکے دو بیٹے ہیں ایک مسمی

اجو دھیا پرشاد کہ یہ بہت عمدہ آدمی شعور دار لیاقت دار صاحب اخلاق خوش فہم ہیں محکمہ کورٹ

آف وارڈس راج درہنگہ میں عمدہ محافظ دفتری پر مہمور تھے بعد اوسکے خاص مظفر پور میں

سے سرکار انگلینڈ کے سارجن مقرر ہوئے اوسکے بعد موقوف ہوئے خانہ نشین ہیں اب پیشہ

تجارت اسباب انگریزی کا کرتے ہیں تجارت سے بہت کچھ سرمایہ حاصل کیا ہے اور انھوں نے

ایک کتاب مسمی بہ ریاض ترہت تیار کی تالیف کی ہے دو شریک ہیں اوسکے ہما دیو لال

ہیں وہ بھی جوان ذی علم و ذی شعور صاحب اخلاق و مہوشیار ہیں اور محکمہ کلکٹری میں مظفر پور

کے اول کرانی ہیں تیسرے بیٹے اوسکے چھ ہیں پرشاد میں انگریزی جانتے ہیں دوکان تجارت

اسباب انگریزی و چھاپہ خانہ کے منہم ہیں۔

اجو دھیا پرشاد قوم کھتری ساکن محلہ اکھاڑا گھاٹ متعلقہ مظفر پور۔

شریف و نجیب ہیں آبا و اجداد اوسکے سکندر پور ضلع اعظم گڑھ کے رہنے والے تھے جیکوں

باب انکے بنقریب تجارت اس ضلع میں آئے اجو دھیا پرشاد آدمی ذی علم ہیں انگریزی اردو

فارسی ہندی جانتے ہیں (بندی بیا کرن و سنکرت بہت جانی شہد سکھ) اوسکی

سویں ہجری بمطابق ۱۸۴۷ء میں ہوا۔

سراوڑندی پتہ جتہ بہادر ساکن مالی نگر گرنہ کسہ بہادر ساکن قصبہ مظفر پور ضلع سرگودھا
پتہ پیشہ زمینداری اور صاحبی کا کرتے تھے آدمی شریف و نجیب و عزت و امانی و کرامی و صاحب
تھے گورنمنٹ بنگال نے ضلع تربت میں پہلے انجمن کو خطاب رائے بہادر کا خطاب فرمایا تھا باوجود دولت کے
کے مزاج میں تواضع اور فروتنی و بردباری تھی کار باران کی کوٹھی کا قریب بیس لاکھ روپیہ
ہوگا قحط میں ۱۸۷۳ء فصلی کے انھوں نے مظفر پور میں بڑی داد و دہش کی تھی آمدنی ان کے
معاش درکار بار کی سالانہ تخمیناً اسی قوتے ہزار روپیہ کی ہوگی مرگے بالوشیشہ پر شاد ہے اور
زندہ اور موجود ہیں یہ بھی بڑے لایق اور مردت دار اور رئیس ہیں۔

رام غلام جتہ و رام آدھین جتہ اقوام کھتری ساکن موضع مالی نگر گرنہ کسہ
شریف ہیں صاحبی اور زمینداری کرتے ہیں تخمیناً سات لاکھ ہزار روپیہ سے آمدنی کم نہ ہوگی۔

بولائی لال جتہ کھتری ساکن موضع مالی نگر گرنہ کسہ

شریف ہیں صاحبی اور زمینداری کرتے ہیں تخمیناً دو ہزار روپیہ سالانہ سے آمدنی انکی کم نہ ہوگی۔

بالو جوگل پر شاد کھتری ساکن مظفر پور چکہ نگر گرنہ بہادر

شریف اور نجیب تھے پہلے مظفر پور میں عدالت اعلیٰ کے وکیل تھے بعد ازاں نصفی پر مقام کر

اور ہولڈر کے سر فراز ہوئے آدمی بہت عمدہ اور نجیب و سیریلے تھے نو دس برس گزرا ہوگا کہ مر گئے

اب بیٹے انکے راجی لعل عرف رام پر شاد زندہ و موجود ہیں آمدنی زمینداری کی انکے تخمیناً

ہزار روپیہ سالانہ تک ہوگی۔

گوری شنکر قوم کھتری ساکن محلہ اکھاڑ گھاٹ ضلع مظفر پور

شریف و نجیب ہیں بالو گو بند رام چپرائے کا کھتری مظفر پور کے نزدیک تھے زمینداری کرتے

تین تین ہزار روپہ تک ہوگی۔

بابو ٹکسی رام کھتری ساکن موضع برہارہ مانڈ چکا گرجاں پرگنہ بھارہ

شریف تھے اس خاندان میں زمینداری بہت اچھی ہو کر گئے اب اس خاندان میں بابو
کشن بہاری بیٹے انکے موجود ہیں ساکنانہ فی زمینداری کی تخمیناً بائیس ہزار روپہ سے کم نہ ہوگی
سکھی چندو درباری لال اگر والہ ساکن قصبہ درہنک

یہ دونو بھائی بڑے رئیس اور صاحبِ حق تھے مرنے لے اب انکے خاندان میں اس وقت
بابو لعل جی ساہو درگھو نندن لال ساہو اور کھو بردیاں ساہو ورام غلام ساہو و تریبھی لال و
دھرم داس غیر موجود ہیں سب بھی بہت لائق ہیں مکانات پختہ ان سب کے نہایت عمدہ و
عالیشان ہیں طریقِ نشست برخاست کا انھوں نے یہاں بہت اچھا ہوا اس خاندان میں
بہت بڑی سی معاشن تخمیناً کچھ روپہ سے زیادہ آمدنی کی ہوگی۔

راسے بنواری لال ساہو بہادر اگر والہ ساکن قصبہ درہنک

شریف و نجیب و غرت دار ہیں باپ انکے بابو بھکاری لال بھی خوش گذران و خوش وقت
تھے مگر اسے بنواری لال نے بذریعہ ٹھیکہ داری زمینداری مہاراج کتوار بالو کیرت سنگھ زمیندار
موجود ہی اپنے وقت میں بڑی دولت و غرت پیدا کی پچھتر اسی لاکھ روپہ کا رتھ و رپہ ایک چالیس
مہاجنی و زمینداری کا کرنے ہیں اور اس ذریعہ سے بہت زمینداری ہاتھ لگی انھوں نے اپنے
دفتر میں ایک شیونندل سہی گھاٹ پر اور ایک شندل اپنے گھر کے نزدیک اور ایک اپنی
دریائے باگھتی میں بھی گھاٹ پر بنوایا ہے اور اس پل کے بنوانے میں تخمیناً پچیس ہزار روپہ
خرچہ ہوئے ہیں اس پل بنوانے کے بعد میں گورنمنٹ انجلیف نے باوجودی شہرِ اجمعت
اور خٹاب راسے بہادر کا عطا فرمایا۔

راہے گور و من لال بہادر ساکن قصبہ درجنگہ

یہ بھی قوم گروالہ و شریف اور نجیب و غرت دار ہیں پیشہ مہاجی اور زمینداری کا کرتے ہیں پیشہ مہاجی
اور ٹھیکہ داری وغیرہ سے اس وقت تخمیناً چالیس لاکھ روپیہ کا کاروبار ہوا دمی صاحب اخلاق
و مروت و زمین انکے باپ بابو دیوی پرشاد نے ایک پل اتنی دریا سے لگھندی میں قریب بنی بابا
کے بنوایا تھا اور میں چوبیس ہزار روپیہ خرچ ہوئے ہیں اس کے صلہ میں خطاب اسے بہادری کا
بابو دیوی پرشاد کو ملا تھا اور انکی حیات میں خلعت نہیں دیا گیا ^{۱۸۵۱} فصلی کے اساتذہ میں
میں وہ انتقال کر گئے اسے گور و من لال نے ^{۱۸۵۱} فصلی کے قحط میں انتظام خیرات اور
رعایا پروری وغیرہ کا بہت اچھا کیا جس میں قریب ساٹھ ہزار روپیہ کے اونھوں نے اپنے پاس
خرچ کیا اس کے صلہ میں خلعت اور خطاب اسے بہادری کا باہ فروری ^{۱۸۵۵} ام جسکا مطابق
^{۱۸۵۲} فصلی ہوتا ہی بقیہ تمام پندرہ سالوں صاحب کشر کے عہد میں ملا تھا بعد اس کے اسے
گور و من لال نے تمام درجنگہ میں محمد گوبارہ میں دریا سے لگھندی کے کنارہ پر ایک مکان بخشہ
واک گھاٹ سنگین پنج پندرہ ہزار روپیہ کے بنوایا ہے اور ایک منڈل سنگی قریب اپنے مکان
کے جسکو بابو دیوی پرشاد متوفی نے بنوایا شروع کیا تھا اور وہ منڈل انکی حیات میں تیار ہو گیا
اور سکو بھی پنج کثیر تیار کر دیا اور وہ منڈل بہت اچھا ہے اور اسی خاندان میں بابو لال جی لال
عرف اللوہو برادر زاوہ بابو دیوی پرشاد کے بھی بہت خوب آدمی ہیں اخلاق اور کما بہت وسیع ہر کسی وقت
مروت کے احاطہ سے قدم باہر نہیں رکھتے ہیں۔

گوپال داس و من لال قوم گروالہ ساکن سابق
درجنگہ حال ساکنان مظفر پور چکہ ڈیر گنہ بساؤ

یہ دونوں بھائی تھے نہایت دیر شریف زبان مہاجن سے دونوں بھائی مر گئے بابو گوپال

یہ بابو جانی بر ما اور بابو لال کے بہن بابو شہزادہ اور موجود ہیں اور دونوں کی
کے وارث علی ملحد ہیں کاروبار حاجی کو تخمیناً سالانہ روپیہ سے کم نہیں ہوگا اور زمینداری
کی بھی آمدنی آتی ہے۔

ہر دی نارین اگر والد ساکن موضع اول اور گرنہ ملی
شریف اور دی غرت ہیں زمینداری سے اندازاً دو لاکھ روپیہ سے آمدنی کم نہ ہوگی اور پیر حاجی
سے بھی لاکھ ان روپیہ کی آمدنی ہو۔

جمنیا پر شاد اگر والد ساکن موضع اول اور گرنہ ملی
شریف و غرت دارین زمینداری اور حاجی دونوں ہوں آمدنی تخمیناً پچاس ہزار روپیہ سالانہ کم نہیں ہوگی
بابو فتح چند اگر والد ساکن مظفر پور

شریف اور نجیب و غرت تھے لالہ مرگے داماد ان کے بابو نوشہر لال زندہ اور موجود ہیں آمدنی ان کے
زمینداری کی تخمیناً پچاس ہزار روپیہ سے کم نہیں ہوگی کاروبار حاجی کا قریب دو لاکھ روپیہ کا ہو
چھکس مال قوم کو لوہار و ساکن قصبہ در بھندہ

یہ بھی شریف اور نجیب اور غرت دار تھے بوجہ تھسا ہو کار کے یہاں گماشتہ تھے اب ان کے خاندان
میں ایشوریال موجود ہیں ان کے معاش کی آمدنی تخمیناً دس ہزار روپیہ سالانہ کی ہوگی۔

شیونندن لال صاحب دستان لال قوم کو لوہار
ساکن موضع سیام پور پر گرنہ ترقی

شہر افت و نہایت ان کی اچھی پیموسن ساہو مورث اعلیٰ ان کے راجہ پر مونی کے دربار
میں نوکرتھے اسی ذریعہ سے مال و مفاد و رست حاصل کیا زمینداری سے تخمیناً بارہ ہزار
روپیہ کی آمدنی ہوگی۔

متر لال چودھری برہمن متھل ساکن موضع لہن پور پندراج پرگنہ سندھ پندراج
قدیم عزت دار اور شریف و نجیب عالی خاندان و اہل دولت و معاش ہیں تخمیناً چار سو برس سے
انکے گھر میں دولت اور معاش و زمینداری چلی آتی ہے و حقیقت چودھری انکے مورث اعلیٰ کو دربار
سے بادشاہ دہلی کے خطاب چودھرائی کا ملا تھا بعد و حقیقت چودھری کے ہمایون چودھری کو
دربار خاص سے چودھرائی پر گنہ پندراج کی عنایت ہوئی تھی اس خاندان میں ایک شخص شیخ لال
چودھری پڑے نامور و ذی فہم و معاملہ دان و صاحب اخلاق گذرے ہیں اب بجائی جی چودھری
عرفت ہیر لال چودھری نے شیوال چودھری کے موجود ہیں چال چین ان سب کو کاہت چھا
اندنی انکے معاش کی تخمیناً پچیس ہزار روپیہ کی ہوگی متر لال چودھری کو منصب انگریزی
محکمہ سیر و عمدہ منسوب کشتری کا انکو منوض ہوئے اسے بی مکذول صاحب کلکٹر درجنکے نے
پہلے قریب دربار قیسریہ جو یکم جنوری ۱۸۷۷ء کو درجنکے میں ترتیب پایا تھا ایک ساز فیکٹ انکو دی گئی
اور قبل دربار کے متر اسے بی مکذول صاحب محکمہ سیر و عمدہ منوض درجنکے نے راقم کو بھی ایک چٹا
واسطے حاضر ہونے کے دربار قیسریہ میں لکھا تھا چنانچہ راقم اوس دربار میں حاضر ہوا بیٹھے
کرسی عنایت ہوئی۔

چودھری راجا ٹھاکر برہمن متھل ساکن موضع سنگھوارہ پرگنہ بھوارہ
آومی شریف اور ذی متھل و در اہل دولت ہیں اور پیشہ زمینداری و مہاجنی کا کرتے ہیں
اندنی ان کے معاش کی سمہ مہاجنی تخمیناً پچاس ہزار روپیہ سالانہ کی ہوگی آدمی پڑے
منظم ہیں منقول منرجی نہیں رکھتے ہیں کہ محمد حلال الدین اکبر بادشاہ کے وقت
میں جبر بھوج ٹاکراونکے مورث کو خطاب چودھرائی کا اور ایک موضع بسنا تھہ ٹی
بانکا پرگنہ بھوارہ علیا ہوا تھا۔

نہال سنگھ چودھری زمین متعل ساکن موضع کورسون پرنسہ دھرو
 یہی زمیندار نامی تھے شریف اور نجیب وغرت دار تھے مرگے انکے خاندان میں چھ نرائین چودھری
 و سرب نرائین چودھری و چند نرائین چودھری وغیرہ موجود ہیں زمینداری بھی ہے
 ہنسی دھرو چودھری برہمن متعل ساکن موضع بلی پور پرکٹہ جاگھ
 زمیندار غرت دار و نامی تھے اس وقت میں معاش اور غرت و نام آوری پیدا کی تھی مرگے انکے
 وارثوں سے بھرتھ نرائین چودھری اور چمن چودھری زبرد و موجود ہیں۔

پریشری دت چودھری برہمن متعل ساکن موضع بہتری پرکٹہ ہاوی
 زمیندار نامی اور غرت دار تھے شریف و نجیب خاندانی تھے مرگے زمینداری بھی اچھی ہے
 پریشی دھرو مصر قوم برہمن شاگلیدی ساکن موضع پھولوریا پرکٹہ ملکی
 شریف اور نجیب تھے اپنی کوشش اور سعی سے اپنے وقت میں بہت کچھ معاش اور تقدور پیدا کیا
 مرگے سوم برکاس مصر اون کے بیٹے ابداونکے اپنی زمینداری کا کام کرتے رہے وہ بھی مرگے
 اونکے بیٹے جی برکاس مصر ہوئے وہ بھی اپنی زمینداری کے کاموں میں تاحیات مصروف
 رہے اونکے دو بیٹے ہونے شیو برکاس مصر عرف لال بلو و رنگھ برکاس مصر و دونوں بھائی تھے
 و موجود ہیں انکے معاش کی آمدنی تخمیناً پینسٹھ ہزار روپیہ لائے ہوگی اگر آٹھ آنہ حصہ شیو برکاس مصر کا چھٹ
 انتظام کورٹ آف آرڈر سرکار کے ہے اور آٹھ آنہ حصہ رنگھ برکاس مصر کا خاص و خل اونکے ہے آ کے
 حال صفات ذاتی کا اون لوگوں کے راقم کو معلوم نہیں ہے مگر اس قدر معلوم ہوا ہے کہ یہ سب بی بی غرت
 ہونے اور لوگوں کے اکثر حکام اور لوگوں کے کان پر آیا جا کرتے ہیں۔

شیو سمای ساہو قوم باجم ساکن شفتہ پور

آدمی غرت دار اور ذی مقدور تھے مرگے شوہر لال ساہو انکے پوتے زندہ اور موجود ہیں

صورت زمینداری سے آمدنی اتنی تخمیناً چالیس ہزار روپیہ سے کم نہیں ہونی اور کار بار مہاجنی کا
دس لاکھ روپیہ سے زیادہ ہوگا۔

چمن لال چودھری قوم کلوار ساکن مظفر پور

عزت دار اور نامی شخص تھے مرگے اس خاندان میں زمینداری اور مہاجنی دونوں میں زمیندار
سے آمدنی تخمیناً ساٹھ ہزار روپیہ سے کم نہ ہوگی اور کار بار مہاجنی کا تخمیناً دو لاکھ روپیہ یا دو لاکھ
اور بائو تھو لال چودھری برادر زاوہ چمن لال چودھری کلکٹری ضلع مظفر پور کے خزانچی ہیں اور
بابوشیو بخش چودھری چھوٹے بھائی ان کے نائب خزانچی ہیں دیباگو کوکل چودھری ضلع
بھائی ان کے ضلع چھپرہ میں ڈپٹی کلکٹر ہوئے تھے آدمی لائق و سلیم الطبع ہیں۔

کیفیت و سار و شرف قوم کالیٹ سیر باسٹ

وامشت و گور و ماتھر سکنا می ضلع مرہٹ

اسے مردان سنگھ کالیٹ سیر باسٹ ساکن قصبہ درجنک
کہتے ہیں کہ یہ قانون گو صدر صوبہ بہار کے تھے مرو شریف و نجیب تھے بڑے صاحب عزت
اور نامی و گرامی تھے جن محلہ میں وہ رہتے تھے وہ محلہ انجھین کے نام سے مشہور ہے اس
خاندان میں اب کوئی شخص نہیں ہے۔

لالہ سیتا پت کالیٹ سیر باسٹ ساکن قصبہ درجنک

شریف اور نجیب اور مالی خاندان و گرامی تھے صاحب معاش تھے اب وانون اسے ان کے
درگاہ پناہ و منار کلکٹری و نو جداری درجنک اور بی لال سپر کاشی ناتھہ دیو ہیں اور جنک میں محلہ
لالہ سیتا پت انجھین کے نام سے مشہور ہے۔

دلیوال نے بولانا تھکے کا لیتے ہوئے سیریا ستب ساکن قصبہ درہنگہ
اپنے وقت میں انھوں نے زریہ سرشتہ داری کلکٹری ضلع تریہٹا و راجہ بڈر لپٹہ دلیوالنگری مسٹر
مادھو سنگھ بہادر کے ایک بی بی عزت اور قدرت اور دولت حاصل کی تھی اور شریف و نجیب
اور عالی خاندان تھے بہت بڑی سی معاش پیدا کی تھی اب اس خاندان میں بابو کالچن
سب جڈر اور سنگھ سہراے اور بابو درگا چرن وغیرہ سیریا بابو بیج لال سنگھ اور بابو گوجرن
دلہ بابو کرشن کشور لال سیریا بابو گوبردھن لال زہراء اور موجود ہیں یہ خاندان بہت اچھا ہے
بابو پنجاب راے برادر عموی راقم تاریخ ہذا کی شادی بابو گوماری لال برادر حقیقی بابو گوبردھن
کی لڑکی سے ہوئی ہے۔

لالہ منگو لال کا لیت سیریا ستب ساکن محلہ مہر ٹوالہ قصبہ درہنگہ
آدمی شریف اور نجیب اور خاندانی اور اہل عزت اور محرم سرشتہ زمینداری قانونگو مان صدر
سرکار تربت کے تھے انکے ایک بیٹے لالہ جانی رام تھے وہ بھی بڑے لائق تھے اونکی بیٹی
سے منشی راوہا کشن جی حقیقی راقم کی دوسری شادی ہوئی تھی۔

لالہ راجا رام کا لیت سیریا ستب بہار ڈوہاج گوتر مورث
اعلیٰ راقم تاریخ ہذا ساکن قصبہ درہنگہ پرگٹہ ہوئی درہنگہ
ان کے آبا و اجداد اصل رہنے والے موضع بندولی منسل جو دیہا جی کے تھے وہاں سے موضع
ڈیر پور پرگٹہ بلیا ضلع غازی پور میں جو متصل بھگت چتر کے ہو اگر سکونت اختیار کی چنانچہ
متصل موضع ڈیر پور کے موضع کفش پور و موضع بہا میں و موضع بہادر پور و موضع ساگر پور
پرگٹہ بلیا میں بہار ڈوہاج گوتہ کے کالیتہ بہت کثرت سے رہتے ہیں لالہ راجا رام کہ موضع ہرن
ضلع چھپرہ کے ساکن تھے انکے بیٹے ہوئے اوال موہن لال۔ دوم سیام لال۔

موہن لال کی شادی موضع چندن پٹی پر گئے ہمارے چچا کی شادی کی شادی ہوئی
 پر گئے رتی ضلع مظفر پور میں ہوئی تھی لالہ راجہ رام بعد شادی پیام لال کے امر و سے پہلے
 حصول کسی عہد و سلطانی کے جنہار پور میں اگر قیام پذیر ہوئے اوسکے بعد موضع جنہار پور میں
 تنہا رہنا مناسب نہ سمجھ کے یہ سبب لگا و برادری کے موضع چندن پٹی میں بود باش اختیار کی
 زان بعد نامید حصول عہد و سلطانی کے دربار میں نواب محمد معصوم خان کے مع اہل و عیال
 درجننگہ میں اگر قیام پذیر ہوئے بعد اوسکے موہن لال اوسکے بیٹے نواب محمد معصوم خان علی
 درجننگہ کی سرکار میں کسی اچھی خدمت پر مقرر ہوئے لالہ موہن لال کے دو بیٹے ہوئے
 اول صاحب رام دوم لال چند لال چند نے لا ولد انتقال کیا۔

صاحب رام محمول خطاب راسے بجاسے پدر بزرگوار اپنی خدمت موقوفہ پر مقرر ہوئے اوسکے
 تین بیٹے ہوئے اول سروپ سنگھ دوم رام سنگھ سوم کنور سنگھ لالہ سروپ سنگھ ہمارے
 ماوہو سنگھ راجہ درجننگہ کی طرف سے پر گئے آہس کے تحصیلدار مقرر ہوئے رام سنگھ
 اور کنور سنگھ خانہ نشین رہے کنور سنگھ نے شادی نہیں کی لا ولد انتقال کیا۔
 لالہ سروپ سنگھ چار بیٹے تھے اول گورہا سنگھ دوم شیون لال سوم برج لال سنگھ
 چارم منہرن لال چنانچہ گورہا سنگھ کے پوتے ہو لالہ پسر منہرن لالہ شیون لال
 پوتے ہری ہرچرن پسر رام بلجہ لال برج لال سنگھ کے پوتے سنگھ دیال پسر نورنگی لال و
 چتر بھوج سہاسے پسر کیاں سنگھ سبتل پر شاد پسر بھیکہ لال نبیرہ رام سنگھ اور چتر دھار لال
 پسر وباری لال و نما مایا پر شاد پسر سراج سنگھ پوتے رام سنگھ جو یہ سبب ہم جد راقم تاریخ ہوا
 کہ ہوتے ہیں موجود ہیں منشی منہرن لال موصوف اور لا عہدہ سررشتہ داری پر محکمہ
 صاحب جہاد و ظفر پور ضلع تربت کے مسفر از ہر سے اوسکے بھائی گھڑی مظفر پور کی

سرشتہ داری کا عمدہ پایہ ہمارا جو چھتر سنگہ بادشاہ کے راجا نے اپنے دفتر خزانہ کا
 کاشی مقرر کیا نشی مہرن لال موصوف بڑے رئیس و صاحب توقیر نامی گرامی و منشی بی نظیر
 و ذمی غرت و صاحب ثروت تھے اپنے وقت میں وہ بھی بہت کچھ مال و دولت ثروت زینت
 حاصل کی اور عمدہ دولت سے ہمارا جو چھتر سنگہ بادشاہ کے بہمد دولت ہمارا جو چھتر سنگہ بادشاہ کے
 انشی ہم معاملات راج کا کرتے رہا ان کے اختیار اور کوشش سے بہت سے شرفا کا دربار میں ملکر
 صاحب بہادر کے گزروا و اسے اس کے ایسے نئی و کریم تھے کہ ہزاروں شرفیاء و عوامیوں
 و سادہ و سنت کی پرانہ کرتے تھے انھوں نے اپنے وقت میں اپنے مال کسب حلال
 سے منڈل بنوایا اور تالاب کھودوایا اور کٹوں کھودوائے اور مکان اپنے رہنے کا پختہ بنوایا
 اور بہت سی زمین داری خرید لی اور جس محلہ میں رہتے تھے اوسکو آباد کرایا چنانچہ وہ محلہ لفظ
 نشی مہرن لال مشہور ہو۔

نوا نشی برس کی عمر میں ۱۲۶۹ھ فضلی کے بارہویں بیا کھ روز منگل کو بعد غروب آفتاب گنگا جی کے
 کنارہ پر پونچھ کر انتقال کیا بعد اوس کے نشی بھرنگی سہا سے بڑے بیٹے اوس کے کہ آدمی بزرگ رئیس
 و دانشمند و مختصر صاحب مروت تھے پہلے کوٹھی نل موضع تھوری پرگنہ جکینی کے نشی ہوئے
 بعد ہمارا جو چھتر سنگہ بادشاہ کے عہد میں پرگنہ پھور کے تحصیلدار ہوئے لاکھوں روپے کی
 تحصیل اوس کے علاقہ میں بھی الغرض انھوں نے بھی اچھی دولت و مالیت و سہا سہا پیدا کی
 برسی ناما تھہ برادر ختی راقم کو جو برادر زادہ اوس کے ہیں حسب رواج تھہ کر نام پور مقرر کر کے
 پورہویں بھارون ۱۲۸۶ھ فضلی میں بگڑاشت ایک دختر جسکی شادی موضع استھہ پرگنہ
 بھڑا میں لال بہادر لال خلیفہ لالہ منور تھہ لال سے ہوئی تھی مرگے دوسرے بیٹے
 نشی مہرن لال موصوف کے بابائی کشن لال کہ والد راقم تاریخ ہوا کے تھے آئی ہری

کالت درجہ اعلیٰ محکمہ دیوانی ضلع تربیت پڑھ کر ہوئے بہت روزگار اس منصب کو نبھایا کرتے رہے بعد میں منصفی سرفراز ہوئے جب عمر زیادہ ہو گئی اور آنکھ میں روشنی کم ہو گئی تو خانہ نشین ہوئے اور تین سالہ عرصہ میں آنکھ تھکائی گئی اور درجہ تہذیب کو صبح کے وقت دھندل گیا۔ کالی استھان میں شبوینڈل کے سامنے۔ ششہ برس کی عمر میں بلدا راقم تاریخ ہذا اور مدبری ناتھہ برادر حقیقی راقم کلاس کی طرف بدھارے تیسرے بیٹے غشی منہن لال موصوف کے غشی راوہاکشن لال جو چا حقیقی راقم کے ہیں وہ تھوڑے دن ہمارا جہ رو در سنگہ بہادر کے دربار میں نوکر تھے بعد اوسکے خانہ نشین ہوئے ابھی تک زندہ اور موجود ہیں اوسکے دو بیٹے موجود ہیں اول بابو گنگا پرشاد دوم بابو کلا پرشاد

راقم تاریخ ہذا کی کیفیت یہ ہے

ابتداء سے شعور سے راقم کو شوق تحصیل علم فارسی اور عربی کا رہا چنانچہ علم صرف و نحو عربی مولوی مایہ علی الدہ آبادی سے اور کچھ دن مولانا امام شاہ و مولانا بہرام شاہ سے پڑھا اور فارسی کی کتابیں مثل لغز و غوری و مینا بازار و پیرقہ و وقایع نعمت خان عمالی و قصہ ہند و راج و دیوان عالم الفضل اور خاقانی و انوری و دیوان ناصر علی وغیرہ مولوی امیر علی موصوف سے پڑھیں انہیں شاعری اردو کا مولوی مرشد حسن مجلس کائنات سے حاصل کیا اور شہداء عیسوی میں استوائی ویکر منصب و کالت درجہ دوم کا حاصل کیا و بہتریک ستراسے بی کدوئل صاحب بہادر کاکر ضلع دھندلہ کاکر گورنمنٹ ہنگال ۱۵۔ ۱۶۔ ۱۷۔ ۱۸۔ ۱۹۔ ۲۰۔ ۲۱۔ ۲۲۔ ۲۳۔ ۲۴۔ ۲۵۔ ۲۶۔ ۲۷۔ ۲۸۔ ۲۹۔ ۳۰۔ ۳۱۔ ۳۲۔ ۳۳۔ ۳۴۔ ۳۵۔ ۳۶۔ ۳۷۔ ۳۸۔ ۳۹۔ ۴۰۔ ۴۱۔ ۴۲۔ ۴۳۔ ۴۴۔ ۴۵۔ ۴۶۔ ۴۷۔ ۴۸۔ ۴۹۔ ۵۰۔ ۵۱۔ ۵۲۔ ۵۳۔ ۵۴۔ ۵۵۔ ۵۶۔ ۵۷۔ ۵۸۔ ۵۹۔ ۶۰۔ ۶۱۔ ۶۲۔ ۶۳۔ ۶۴۔ ۶۵۔ ۶۶۔ ۶۷۔ ۶۸۔ ۶۹۔ ۷۰۔ ۷۱۔ ۷۲۔ ۷۳۔ ۷۴۔ ۷۵۔ ۷۶۔ ۷۷۔ ۷۸۔ ۷۹۔ ۸۰۔ ۸۱۔ ۸۲۔ ۸۳۔ ۸۴۔ ۸۵۔ ۸۶۔ ۸۷۔ ۸۸۔ ۸۹۔ ۹۰۔ ۹۱۔ ۹۲۔ ۹۳۔ ۹۴۔ ۹۵۔ ۹۶۔ ۹۷۔ ۹۸۔ ۹۹۔ ۱۰۰۔ ۱۰۱۔ ۱۰۲۔ ۱۰۳۔ ۱۰۴۔ ۱۰۵۔ ۱۰۶۔ ۱۰۷۔ ۱۰۸۔ ۱۰۹۔ ۱۱۰۔ ۱۱۱۔ ۱۱۲۔ ۱۱۳۔ ۱۱۴۔ ۱۱۵۔ ۱۱۶۔ ۱۱۷۔ ۱۱۸۔ ۱۱۹۔ ۱۲۰۔ ۱۲۱۔ ۱۲۲۔ ۱۲۳۔ ۱۲۴۔ ۱۲۵۔ ۱۲۶۔ ۱۲۷۔ ۱۲۸۔ ۱۲۹۔ ۱۳۰۔ ۱۳۱۔ ۱۳۲۔ ۱۳۳۔ ۱۳۴۔ ۱۳۵۔ ۱۳۶۔ ۱۳۷۔ ۱۳۸۔ ۱۳۹۔ ۱۴۰۔ ۱۴۱۔ ۱۴۲۔ ۱۴۳۔ ۱۴۴۔ ۱۴۵۔ ۱۴۶۔ ۱۴۷۔ ۱۴۸۔ ۱۴۹۔ ۱۵۰۔ ۱۵۱۔ ۱۵۲۔ ۱۵۳۔ ۱۵۴۔ ۱۵۵۔ ۱۵۶۔ ۱۵۷۔ ۱۵۸۔ ۱۵۹۔ ۱۶۰۔ ۱۶۱۔ ۱۶۲۔ ۱۶۳۔ ۱۶۴۔ ۱۶۵۔ ۱۶۶۔ ۱۶۷۔ ۱۶۸۔ ۱۶۹۔ ۱۷۰۔ ۱۷۱۔ ۱۷۲۔ ۱۷۳۔ ۱۷۴۔ ۱۷۵۔ ۱۷۶۔ ۱۷۷۔ ۱۷۸۔ ۱۷۹۔ ۱۸۰۔ ۱۸۱۔ ۱۸۲۔ ۱۸۳۔ ۱۸۴۔ ۱۸۵۔ ۱۸۶۔ ۱۸۷۔ ۱۸۸۔ ۱۸۹۔ ۱۹۰۔ ۱۹۱۔ ۱۹۲۔ ۱۹۳۔ ۱۹۴۔ ۱۹۵۔ ۱۹۶۔ ۱۹۷۔ ۱۹۸۔ ۱۹۹۔ ۲۰۰۔ ۲۰۱۔ ۲۰۲۔ ۲۰۳۔ ۲۰۴۔ ۲۰۵۔ ۲۰۶۔ ۲۰۷۔ ۲۰۸۔ ۲۰۹۔ ۲۱۰۔ ۲۱۱۔ ۲۱۲۔ ۲۱۳۔ ۲۱۴۔ ۲۱۵۔ ۲۱۶۔ ۲۱۷۔ ۲۱۸۔ ۲۱۹۔ ۲۲۰۔ ۲۲۱۔ ۲۲۲۔ ۲۲۳۔ ۲۲۴۔ ۲۲۵۔ ۲۲۶۔ ۲۲۷۔ ۲۲۸۔ ۲۲۹۔ ۲۳۰۔ ۲۳۱۔ ۲۳۲۔ ۲۳۳۔ ۲۳۴۔ ۲۳۵۔ ۲۳۶۔ ۲۳۷۔ ۲۳۸۔ ۲۳۹۔ ۲۴۰۔ ۲۴۱۔ ۲۴۲۔ ۲۴۳۔ ۲۴۴۔ ۲۴۵۔ ۲۴۶۔ ۲۴۷۔ ۲۴۸۔ ۲۴۹۔ ۲۵۰۔ ۲۵۱۔ ۲۵۲۔ ۲۵۳۔ ۲۵۴۔ ۲۵۵۔ ۲۵۶۔ ۲۵۷۔ ۲۵۸۔ ۲۵۹۔ ۲۶۰۔ ۲۶۱۔ ۲۶۲۔ ۲۶۳۔ ۲۶۴۔ ۲۶۵۔ ۲۶۶۔ ۲۶۷۔ ۲۶۸۔ ۲۶۹۔ ۲۷۰۔ ۲۷۱۔ ۲۷۲۔ ۲۷۳۔ ۲۷۴۔ ۲۷۵۔ ۲۷۶۔ ۲۷۷۔ ۲۷۸۔ ۲۷۹۔ ۲۸۰۔ ۲۸۱۔ ۲۸۲۔ ۲۸۳۔ ۲۸۴۔ ۲۸۵۔ ۲۸۶۔ ۲۸۷۔ ۲۸۸۔ ۲۸۹۔ ۲۹۰۔ ۲۹۱۔ ۲۹۲۔ ۲۹۳۔ ۲۹۴۔ ۲۹۵۔ ۲۹۶۔ ۲۹۷۔ ۲۹۸۔ ۲۹۹۔ ۳۰۰۔ ۳۰۱۔ ۳۰۲۔ ۳۰۳۔ ۳۰۴۔ ۳۰۵۔ ۳۰۶۔ ۳۰۷۔ ۳۰۸۔ ۳۰۹۔ ۳۱۰۔ ۳۱۱۔ ۳۱۲۔ ۳۱۳۔ ۳۱۴۔ ۳۱۵۔ ۳۱۶۔ ۳۱۷۔ ۳۱۸۔ ۳۱۹۔ ۳۲۰۔ ۳۲۱۔ ۳۲۲۔ ۳۲۳۔ ۳۲۴۔ ۳۲۵۔ ۳۲۶۔ ۳۲۷۔ ۳۲۸۔ ۳۲۹۔ ۳۳۰۔ ۳۳۱۔ ۳۳۲۔ ۳۳۳۔ ۳۳۴۔ ۳۳۵۔ ۳۳۶۔ ۳۳۷۔ ۳۳۸۔ ۳۳۹۔ ۳۴۰۔ ۳۴۱۔ ۳۴۲۔ ۳۴۳۔ ۳۴۴۔ ۳۴۵۔ ۳۴۶۔ ۳۴۷۔ ۳۴۸۔ ۳۴۹۔ ۳۵۰۔ ۳۵۱۔ ۳۵۲۔ ۳۵۳۔ ۳۵۴۔ ۳۵۵۔ ۳۵۶۔ ۳۵۷۔ ۳۵۸۔ ۳۵۹۔ ۳۶۰۔ ۳۶۱۔ ۳۶۲۔ ۳۶۳۔ ۳۶۴۔ ۳۶۵۔ ۳۶۶۔ ۳۶۷۔ ۳۶۸۔ ۳۶۹۔ ۳۷۰۔ ۳۷۱۔ ۳۷۲۔ ۳۷۳۔ ۳۷۴۔ ۳۷۵۔ ۳۷۶۔ ۳۷۷۔ ۳۷۸۔ ۳۷۹۔ ۳۸۰۔ ۳۸۱۔ ۳۸۲۔ ۳۸۳۔ ۳۸۴۔ ۳۸۵۔ ۳۸۶۔ ۳۸۷۔ ۳۸۸۔ ۳۸۹۔ ۳۹۰۔ ۳۹۱۔ ۳۹۲۔ ۳۹۳۔ ۳۹۴۔ ۳۹۵۔ ۳۹۶۔ ۳۹۷۔ ۳۹۸۔ ۳۹۹۔ ۴۰۰۔ ۴۰۱۔ ۴۰۲۔ ۴۰۳۔ ۴۰۴۔ ۴۰۵۔ ۴۰۶۔ ۴۰۷۔ ۴۰۸۔ ۴۰۹۔ ۴۱۰۔ ۴۱۱۔ ۴۱۲۔ ۴۱۳۔ ۴۱۴۔ ۴۱۵۔ ۴۱۶۔ ۴۱۷۔ ۴۱۸۔ ۴۱۹۔ ۴۲۰۔ ۴۲۱۔ ۴۲۲۔ ۴۲۳۔ ۴۲۴۔ ۴۲۵۔ ۴۲۶۔ ۴۲۷۔ ۴۲۸۔ ۴۲۹۔ ۴۳۰۔ ۴۳۱۔ ۴۳۲۔ ۴۳۳۔ ۴۳۴۔ ۴۳۵۔ ۴۳۶۔ ۴۳۷۔ ۴۳۸۔ ۴۳۹۔ ۴۴۰۔ ۴۴۱۔ ۴۴۲۔ ۴۴۳۔ ۴۴۴۔ ۴۴۵۔ ۴۴۶۔ ۴۴۷۔ ۴۴۸۔ ۴۴۹۔ ۴۵۰۔ ۴۵۱۔ ۴۵۲۔ ۴۵۳۔ ۴۵۴۔ ۴۵۵۔ ۴۵۶۔ ۴۵۷۔ ۴۵۸۔ ۴۵۹۔ ۴۶۰۔ ۴۶۱۔ ۴۶۲۔ ۴۶۳۔ ۴۶۴۔ ۴۶۵۔ ۴۶۶۔ ۴۶۷۔ ۴۶۸۔ ۴۶۹۔ ۴۷۰۔ ۴۷۱۔ ۴۷۲۔ ۴۷۳۔ ۴۷۴۔ ۴۷۵۔ ۴۷۶۔ ۴۷۷۔ ۴۷۸۔ ۴۷۹۔ ۴۸۰۔ ۴۸۱۔ ۴۸۲۔ ۴۸۳۔ ۴۸۴۔ ۴۸۵۔ ۴۸۶۔ ۴۸۷۔ ۴۸۸۔ ۴۸۹۔ ۴۹۰۔ ۴۹۱۔ ۴۹۲۔ ۴۹۳۔ ۴۹۴۔ ۴۹۵۔ ۴۹۶۔ ۴۹۷۔ ۴۹۸۔ ۴۹۹۔ ۵۰۰۔ ۵۰۱۔ ۵۰۲۔ ۵۰۳۔ ۵۰۴۔ ۵۰۵۔ ۵۰۶۔ ۵۰۷۔ ۵۰۸۔ ۵۰۹۔ ۵۱۰۔ ۵۱۱۔ ۵۱۲۔ ۵۱۳۔ ۵۱۴۔ ۵۱۵۔ ۵۱۶۔ ۵۱۷۔ ۵۱۸۔ ۵۱۹۔ ۵۲۰۔ ۵۲۱۔ ۵۲۲۔ ۵۲۳۔ ۵۲۴۔ ۵۲۵۔ ۵۲۶۔ ۵۲۷۔ ۵۲۸۔ ۵۲۹۔ ۵۳۰۔ ۵۳۱۔ ۵۳۲۔ ۵۳۳۔ ۵۳۴۔ ۵۳۵۔ ۵۳۶۔ ۵۳۷۔ ۵۳۸۔ ۵۳۹۔ ۵۴۰۔ ۵۴۱۔ ۵۴۲۔ ۵۴۳۔ ۵۴۴۔ ۵۴۵۔ ۵۴۶۔ ۵۴۷۔ ۵۴۸۔ ۵۴۹۔ ۵۵۰۔ ۵۵۱۔ ۵۵۲۔ ۵۵۳۔ ۵۵۴۔ ۵۵۵۔ ۵۵۶۔ ۵۵۷۔ ۵۵۸۔ ۵۵۹۔ ۵۶۰۔ ۵۶۱۔ ۵۶۲۔ ۵۶۳۔ ۵۶۴۔ ۵۶۵۔ ۵۶۶۔ ۵۶۷۔ ۵۶۸۔ ۵۶۹۔ ۵۷۰۔ ۵۷۱۔ ۵۷۲۔ ۵۷۳۔ ۵۷۴۔ ۵۷۵۔ ۵۷۶۔ ۵۷۷۔ ۵۷۸۔ ۵۷۹۔ ۵۸۰۔ ۵۸۱۔ ۵۸۲۔ ۵۸۳۔ ۵۸۴۔ ۵۸۵۔ ۵۸۶۔ ۵۸۷۔ ۵۸۸۔ ۵۸۹۔ ۵۹۰۔ ۵۹۱۔ ۵۹۲۔ ۵۹۳۔ ۵۹۴۔ ۵۹۵۔ ۵۹۶۔ ۵۹۷۔ ۵۹۸۔ ۵۹۹۔ ۶۰۰۔ ۶۰۱۔ ۶۰۲۔ ۶۰۳۔ ۶۰۴۔ ۶۰۵۔ ۶۰۶۔ ۶۰۷۔ ۶۰۸۔ ۶۰۹۔ ۶۱۰۔ ۶۱۱۔ ۶۱۲۔ ۶۱۳۔ ۶۱۴۔ ۶۱۵۔ ۶۱۶۔ ۶۱۷۔ ۶۱۸۔ ۶۱۹۔ ۶۲۰۔ ۶۲۱۔ ۶۲۲۔ ۶۲۳۔ ۶۲۴۔ ۶۲۵۔ ۶۲۶۔ ۶۲۷۔ ۶۲۸۔ ۶۲۹۔ ۶۳۰۔ ۶۳۱۔ ۶۳۲۔ ۶۳۳۔ ۶۳۴۔ ۶۳۵۔ ۶۳۶۔ ۶۳۷۔ ۶۳۸۔ ۶۳۹۔ ۶۴۰۔ ۶۴۱۔ ۶۴۲۔ ۶۴۳۔ ۶۴۴۔ ۶۴۵۔ ۶۴۶۔ ۶۴۷۔ ۶۴۸۔ ۶۴۹۔ ۶۵۰۔ ۶۵۱۔ ۶۵۲۔ ۶۵۳۔ ۶۵۴۔ ۶۵۵۔ ۶۵۶۔ ۶۵۷۔ ۶۵۸۔ ۶۵۹۔ ۶۶۰۔ ۶۶۱۔ ۶۶۲۔ ۶۶۳۔ ۶۶۴۔ ۶۶۵۔ ۶۶۶۔ ۶۶۷۔ ۶۶۸۔ ۶۶۹۔ ۶۷۰۔ ۶۷۱۔ ۶۷۲۔ ۶۷۳۔ ۶۷۴۔ ۶۷۵۔ ۶۷۶۔ ۶۷۷۔ ۶۷۸۔ ۶۷۹۔ ۶۸۰۔ ۶۸۱۔ ۶۸۲۔ ۶۸۳۔ ۶۸۴۔ ۶۸۵۔ ۶۸۶۔ ۶۸۷۔ ۶۸۸۔ ۶۸۹۔ ۶۹۰۔ ۶۹۱۔ ۶۹۲۔ ۶۹۳۔ ۶۹۴۔ ۶۹۵۔ ۶۹۶۔ ۶۹۷۔ ۶۹۸۔ ۶۹۹۔ ۷۰۰۔ ۷۰۱۔ ۷۰۲۔ ۷۰۳۔ ۷۰۴۔ ۷۰۵۔ ۷۰۶۔ ۷۰۷۔ ۷۰۸۔ ۷۰۹۔ ۷۱۰۔ ۷۱۱۔ ۷۱۲۔ ۷۱۳۔ ۷۱۴۔ ۷۱۵۔ ۷۱۶۔ ۷۱۷۔ ۷۱۸۔ ۷۱۹۔ ۷۲۰۔ ۷۲۱۔ ۷۲۲۔ ۷۲۳۔ ۷۲۴۔ ۷۲۵۔ ۷۲۶۔ ۷۲۷۔ ۷۲۸۔ ۷۲۹۔ ۷۳۰۔ ۷۳۱۔ ۷۳۲۔ ۷۳۳۔ ۷۳۴۔ ۷۳۵۔ ۷۳۶۔ ۷۳۷۔ ۷۳۸۔ ۷۳۹۔ ۷۴۰۔ ۷۴۱۔ ۷۴۲۔ ۷۴۳۔ ۷۴۴۔ ۷۴۵۔ ۷۴۶۔ ۷۴۷۔ ۷۴۸۔ ۷۴۹۔ ۷۵۰۔ ۷۵۱۔ ۷۵۲۔ ۷۵۳۔ ۷۵۴۔ ۷۵۵۔ ۷۵۶۔ ۷۵۷۔ ۷۵۸۔ ۷۵۹۔ ۷۶۰۔ ۷۶۱۔ ۷۶۲۔ ۷۶۳۔ ۷۶۴۔ ۷۶۵۔ ۷۶۶۔ ۷۶۷۔ ۷۶۸۔ ۷۶۹۔ ۷۷۰۔ ۷۷۱۔ ۷۷۲۔ ۷۷۳۔ ۷۷۴۔ ۷۷۵۔ ۷۷۶۔ ۷۷۷۔ ۷۷۸۔ ۷۷۹۔ ۷۸۰۔ ۷۸۱۔ ۷۸۲۔ ۷۸۳۔ ۷۸۴۔ ۷۸۵۔ ۷۸۶۔ ۷۸۷۔ ۷۸۸۔ ۷۸۹۔ ۷۹۰۔ ۷۹۱۔ ۷۹۲۔ ۷۹۳۔ ۷۹۴۔ ۷۹۵۔ ۷۹۶۔ ۷۹۷۔ ۷۹۸۔ ۷۹۹۔ ۸۰۰۔ ۸۰۱۔ ۸۰۲۔ ۸۰۳۔ ۸۰۴۔ ۸۰۵۔ ۸۰۶۔ ۸۰۷۔ ۸۰۸۔ ۸۰۹۔ ۸۱۰۔ ۸۱۱۔ ۸۱۲۔ ۸۱۳۔ ۸۱۴۔ ۸۱۵۔ ۸۱۶۔ ۸۱۷۔ ۸۱۸۔ ۸۱۹۔ ۸۲۰۔ ۸۲۱۔ ۸۲۲۔ ۸۲۳۔ ۸۲۴۔ ۸۲۵۔ ۸۲۶۔ ۸۲۷۔ ۸۲۸۔ ۸۲۹۔ ۸۳۰۔ ۸۳۱۔ ۸۳۲۔ ۸۳۳۔ ۸۳۴۔ ۸۳۵۔ ۸۳۶۔ ۸۳۷۔ ۸۳۸۔ ۸۳۹۔ ۸۴۰۔ ۸۴۱۔ ۸۴۲۔ ۸۴۳۔ ۸۴۴۔ ۸۴۵۔ ۸۴۶۔ ۸۴۷۔ ۸۴۸۔ ۸۴۹۔ ۸۵۰۔ ۸۵۱۔ ۸۵۲۔ ۸۵۳۔ ۸۵۴۔ ۸۵۵۔ ۸۵۶۔ ۸۵۷۔ ۸۵۸۔ ۸۵۹۔ ۸۶۰۔ ۸۶۱۔ ۸۶۲۔ ۸۶۳۔ ۸۶۴۔ ۸۶۵۔ ۸۶۶۔ ۸۶۷۔ ۸۶۸۔ ۸۶۹۔ ۸۷۰۔ ۸۷۱۔ ۸۷۲۔ ۸۷۳۔ ۸۷۴۔ ۸۷۵۔ ۸۷۶۔ ۸۷۷۔ ۸۷۸۔ ۸۷۹۔ ۸۸۰۔ ۸۸۱۔ ۸۸۲۔ ۸۸۳۔ ۸۸۴۔ ۸۸۵۔ ۸۸۶۔ ۸۸۷۔ ۸۸۸۔ ۸۸۹۔ ۸۹۰۔ ۸۹۱۔ ۸۹۲۔ ۸۹۳۔ ۸۹۴۔ ۸۹۵۔ ۸۹۶۔ ۸۹۷۔ ۸۹۸۔ ۸۹۹۔ ۹۰۰۔ ۹۰۱۔ ۹۰۲۔ ۹۰۳۔ ۹۰۴۔ ۹۰۵۔ ۹۰۶۔ ۹۰۷۔ ۹۰۸۔ ۹۰۹۔ ۹۱۰۔ ۹۱۱۔ ۹۱۲۔ ۹۱۳۔ ۹۱۴۔ ۹۱۵۔ ۹۱۶۔ ۹۱۷۔ ۹۱۸۔ ۹۱۹۔ ۹۲۰۔ ۹۲۱۔ ۹۲۲۔ ۹۲۳۔ ۹۲۴۔ ۹۲۵۔ ۹۲۶۔ ۹۲۷۔ ۹۲۸۔ ۹۲۹۔ ۹۳۰۔ ۹۳۱۔ ۹۳۲۔ ۹۳۳۔ ۹۳۴۔ ۹۳۵۔ ۹۳۶۔ ۹۳۷۔ ۹۳۸۔ ۹۳۹۔ ۹۴۰۔ ۹۴۱۔ ۹۴۲۔ ۹۴۳۔ ۹۴۴۔ ۹۴۵۔ ۹۴۶۔ ۹۴۷۔ ۹۴۸۔ ۹۴۹۔ ۹۵۰۔ ۹۵۱۔ ۹۵۲۔ ۹۵۳۔ ۹۵۴۔ ۹۵۵۔ ۹۵۶۔ ۹۵۷۔ ۹۵۸۔ ۹۵۹۔ ۹۶۰۔ ۹۶۱۔ ۹۶۲۔ ۹۶۳۔ ۹۶۴۔ ۹۶۵۔ ۹۶۶۔ ۹۶۷۔ ۹۶۸۔ ۹۶۹۔ ۹۷۰۔ ۹۷۱۔ ۹۷۲۔ ۹۷۳۔ ۹۷۴۔ ۹۷۵۔ ۹۷۶۔ ۹۷۷۔ ۹۷۸۔ ۹۷۹۔ ۹۸۰۔ ۹۸۱۔ ۹۸۲۔ ۹۸۳۔ ۹۸۴۔ ۹۸۵۔ ۹۸۶۔ ۹۸۷۔ ۹۸۸۔ ۹۸۹۔ ۹۹۰۔ ۹۹۱۔ ۹۹۲۔ ۹۹۳۔ ۹۹۴۔ ۹۹۵۔ ۹۹۶۔ ۹۹۷۔ ۹۹۸۔ ۹۹۹۔ ۱۰۰۰۔ ۱۰۰۱۔ ۱۰۰۲۔ ۱۰۰۳۔ ۱۰۰۴۔ ۱۰۰۵۔ ۱۰۰۶۔ ۱۰۰۷۔ ۱۰۰۸۔ ۱۰۰۹۔ ۱۰۱۰۔ ۱۰۱۱۔ ۱۰۱۲۔ ۱۰۱۳۔ ۱۰۱۴۔ ۱۰۱۵۔ ۱۰۱۶۔ ۱۰۱۷۔ ۱۰۱۸۔ ۱۰۱۹۔ ۱۰۲۰۔ ۱۰۲۱۔ ۱۰۲۲۔ ۱۰۲۳۔ ۱۰۲۴۔ ۱۰۲۵۔ ۱۰۲۶۔ ۱۰۲۷۔ ۱۰۲۸۔ ۱۰۲۹۔ ۱۰۳۰۔ ۱۰۳۱۔ ۱۰۳۲۔ ۱۰۳۳۔ ۱۰۳۴۔ ۱۰۳۵۔ ۱۰۳۶۔ ۱۰۳۷۔ ۱۰۳۸۔ ۱۰۳۹۔ ۱۰۴۰۔ ۱۰۴۱۔ ۱۰۴۲۔ ۱۰۴۳۔ ۱۰۴۴۔ ۱۰۴۵۔ ۱۰۴۶۔ ۱۰۴۷۔ ۱۰۴۸۔ ۱۰۴۹۔ ۱۰۵۰۔ ۱۰۵۱۔ ۱۰۵۲۔ ۱۰۵۳۔ ۱۰۵۴۔ ۱۰۵۵۔ ۱۰۵۶۔ ۱۰۵۷۔ ۱۰۵۸۔ ۱۰۵۹۔ ۱۰۶۰۔ ۱۰۶۱۔ ۱۰۶۲۔ ۱۰۶۳۔ ۱۰۶۴۔ ۱۰۶۵۔ ۱۰۶۶۔ ۱۰۶۷۔ ۱۰۶۸۔ ۱۰۶۹۔ ۱۰۷۰۔ ۱۰۷۱۔ ۱۰۷۲۔ ۱۰۷۳۔ ۱۰۷۴۔ ۱۰۷۵۔ ۱۰۷۶۔ ۱۰۷۷۔ ۱۰۷۸۔ ۱۰۷۹۔ ۱۰۸۰۔ ۱۰۸۱۔ ۱۰۸۲۔ ۱۰۸۳۔ ۱۰۸۴۔ ۱۰۸۵۔ ۱۰۸۶۔ ۱۰۸۷۔ ۱۰۸۸۔ ۱۰۸۹۔ ۱۰۹۰۔ ۱۰۹۱۔ ۱۰۹۲۔ ۱۰۹۳۔ ۱۰۹۴۔ ۱۰۹۵۔ ۱۰۹۶۔ ۱۰۹۷۔ ۱۰۹۸۔ ۱۰۹۹۔ ۱۱۰۰۔ ۱۱۰۱۔ ۱۱۰۲۔ ۱۱۰۳۔ ۱۱۰۴۔ ۱۱۰۵۔ ۱۱۰۶۔ ۱۱۰۷۔ ۱۱۰۸۔ ۱۱۰۹۔ ۱۱۱۰۔ ۱۱۱۱۔ ۱۱۱۲۔ ۱۱۱۳۔ ۱۱۱۴۔ ۱۱۱۵۔ ۱۱۱۶۔ ۱۱۱۷۔ ۱۱۱۸۔ ۱۱۱۹۔ ۱۱۲۰۔ ۱۱۲۱۔ ۱۱۲۲۔ ۱۱۲۳۔ ۱۱۲۴۔ ۱۱۲۵۔ ۱۱۲۶۔ ۱۱۲۷۔ ۱۱۲۸۔ ۱۱۲۹۔ ۱۱۳۰۔ ۱۱۳۱۔ ۱۱۳۲۔ ۱۱۳۳۔ ۱۱۳۴۔ ۱۱۳۵۔ ۱۱۳۶۔ ۱۱۳۷۔ ۱۱۳۸۔ ۱۱۳۹۔ ۱۱۴۰۔ ۱۱۴۱۔ ۱۱۴۲۔ ۱۱۴۳۔ ۱۱۴۴۔ ۱۱۴۵۔ ۱۱۴۶۔ ۱۱۴۷۔ ۱۱۴۸۔ ۱۱۴۹۔ ۱۱۵۰۔ ۱۱۵۱۔ ۱۱۵۲۔ ۱۱۵۳۔ ۱۱۵۴۔ ۱۱۵۵۔ ۱۱۵۶۔ ۱۱۵۷۔ ۱۱۵۸۔ ۱۱۵۹۔ ۱۱۶۰۔ ۱۱۶۱۔ ۱۱۶۲۔ ۱۱۶۳۔ ۱۱۶۴۔ ۱۱۶۵۔ ۱۱۶۶۔ ۱۱۶۷۔ ۱۱۶۸۔ ۱۱۶۹۔ ۱۱۷۰۔ ۱۱۷۱۔ ۱۱۷۲۔ ۱۱۷۳۔ ۱۱۷۴۔ ۱۱۷۵۔ ۱۱۷۶۔ ۱۱۷۷۔ ۱۱۷۸۔ ۱۱۷۹۔ ۱۱۸۰۔ ۱۱۸۱۔ ۱۱۸۲۔ ۱۱۸۳۔ ۱۱۸۴۔ ۱۱۸۵۔ ۱۱۸۶۔ ۱۱۸۷۔ ۱۱۸۸۔ ۱۱۸۹۔ ۱۱۹۰۔ ۱۱۹۱۔ ۱۱۹۲۔ ۱۱۹۳۔ ۱۱۹۴۔ ۱۱۹۵۔ ۱۱۹۶۔ ۱۱۹۷۔ ۱۱۹۸۔ ۱۱۹۹۔ ۱۲۰۰۔ ۱۲۰۱۔ ۱۲۰۲۔ ۱۲۰۳۔ ۱۲۰۴۔ ۱۲۰۵۔ ۱۲۰۶۔ ۱۲۰۷۔ ۱۲۰۸۔ ۱۲۰۹۔ ۱۲۱۰۔ ۱۲۱۱۔ ۱۲۱۲۔ ۱۲۱۳۔ ۱۲۱۴۔ ۱۲۱۵۔ ۱۲۱۶۔ ۱۲۱۷۔ ۱۲۱۸۔ ۱۲۱۹۔ ۱۲۲۰۔ ۱۲۲۱۔ ۱۲۲۲۔ ۱۲۲۳۔ ۱۲۲۴۔ ۱۲۲۵۔ ۱۲۲۶۔ ۱۲۲۷۔ ۱۲۲۸۔ ۱۲۲۹۔ ۱۲۳۰۔ ۱۲۳۱۔ ۱۲۳۲۔ ۱۲۳۳۔ ۱۲۳۴۔ ۱۲۳۵۔ ۱۲۳۶۔ ۱۲۳۷۔ ۱۲۳۸۔ ۱۲۳۹۔ ۱۲۴۰۔ ۱۲۴۱۔ ۱۲۴۲۔ ۱۲۴۳۔ ۱۲۴۴۔ ۱۲۴۵۔ ۱۲۴۶۔ ۱۲۴۷۔ ۱۲۴۸۔ ۱۲۴۹۔ ۱۲۵۰۔ ۱۲۵۱۔ ۱۲۵۲۔ ۱۲۵۳۔ ۱۲۵۴۔ ۱۲۵۵۔ ۱۲۵۶۔ ۱۲۵۷۔ ۱۲۵۸۔ ۱۲۵۹۔ ۱۲۶۰۔ ۱۲۶۱۔ ۱۲۶۲۔ ۱۲۶۳۔ ۱۲۶۴۔ ۱۲۶۵۔ ۱۲۶۶۔ ۱۲۶۷۔ ۱۲۶۸۔ ۱۲۶۹۔ ۱۲۷۰۔ ۱۲۷۱۔ ۱۲۷۲۔ ۱۲۷۳۔ ۱۲۷۴۔ ۱۲۷۵۔ ۱۲۷۶۔ ۱۲۷۷۔ ۱۲۷۸۔ ۱۲۷۹۔ ۱۲۸۰۔ ۱۲۸۱۔ ۱۲۸۲۔ ۱۲۸۳۔ ۱۲۸۴۔ ۱۲۸۵۔ ۱۲۸۶۔ ۱۲۸۷۔ ۱۲۸۸۔ ۱۲۸۹۔ ۱۲۹۰۔ ۱۲۹۱۔ ۱۲۹۲۔ ۱۲۹۳۔ ۱۲۹۴۔ ۱۲۹۵۔ ۱۲۹۶۔ ۱۲۹۷۔ ۱۲۹۸۔ ۱۲۹۹۔ ۱۳۰۰۔ ۱۳۰۱۔ ۱۳۰۲۔ ۱۳۰۳۔ ۱۳۰۴۔ ۱۳۰۵۔ ۱۳۰۶۔ ۱۳۰۷۔ ۱۳۰۸۔ ۱۳۰۹۔ ۱۳۱۰۔ ۱۳۱۱۔ ۱۳۱۲۔ ۱۳۱۳۔ ۱۳۱۴۔ ۱۳۱۵۔ ۱۳۱۶۔ ۱۳۱۷۔ ۱۳۱۸۔ ۱۳۱۹۔ ۱۳۲۰۔ ۱۳۲۱۔ ۱۳۲۲۔ ۱۳۲۳۔ ۱۳۲۴۔ ۱۳۲۵۔ ۱۳۲۶۔ ۱۳۲۷۔ ۱۳۲۸۔ ۱۳۲۹۔ ۱۳۳۰۔ ۱۳۳۱۔ ۱۳۳۲۔ ۱۳۳۳۔ ۱۳۳۴۔ ۱۳۳۵۔ ۱۳۳۶۔ ۱۳۳۷۔ ۱۳۳۸۔ ۱۳۳۹۔ ۱۳۴۰۔ ۱۳۴۱۔ ۱۳۴۲۔ ۱۳۴۳۔ ۱۳۴۴۔ ۱۳۴۵۔ ۱۳۴۶۔ ۱۳۴۷۔ ۱۳۴۸۔ ۱۳۴۹۔ ۱۳۵۰۔ ۱۳۵۱۔ ۱۳۵۲۔ ۱۳۵۳۔ ۱۳۵۴۔ ۱۳۵۵۔ ۱۳۵۶۔ ۱۳۵۷۔ ۱۳۵۸۔ ۱۳۵۹۔ ۱۳۶۰۔ ۱۳۶۱۔ ۱۳۶۲۔ ۱۳۶۳۔ ۱۳۶۴۔ ۱۳۶۵۔ ۱۳۶۶۔ ۱۳۶۷۔ ۱۳۶۸۔ ۱۳۶۹۔ ۱۳۷۰۔ ۱۳۷۱۔ ۱۳۷۲۔ ۱۳۷۳۔ ۱۳۷۴۔ ۱۳۷۵۔ ۱۳۷۶۔ ۱۳۷۷۔ ۱۳۷۸۔ ۱۳۷۹۔ ۱۳۸۰۔ ۱۳۸۱۔ ۱۳۸۲۔ ۱۳۸۳۔ ۱۳۸۴۔ ۱۳۸۵۔ ۱۳۸۶۔ ۱۳۸۷۔ ۱۳۸۸۔ ۱۳۸۹۔ ۱۳۹۰۔ ۱۳۹۱۔ ۱۳۹۲۔ ۱۳۹۳۔ ۱۳۹۴۔ ۱۳۹۵۔ ۱۳۹۶۔ ۱۳۹۷۔ ۱۳۹۸۔ ۱۳۹۹۔ ۱۴۰۰۔ ۱۴۰۱۔ ۱۴۰۲۔ ۱

مقرر ہوا لیکن ملک بن سب سے بہتر ازیر اور جو اپنے لیے شکر کی زبان اور زبان
ذیل میں عرض کرتا ہے اور تخلص راہم کا شہرت ہو۔

غزل تہ منیفی بہار لال تخلص بہ فطرت مولیٰ تاج ہند

<p>روئے ماہان کو جو دیکھ ابولی قاست دیکھئے دھونڈتے پھر توہین ہم آہ آب چھپے چھپے جوتے ہیں ہاتھ ہم ہم ہون کھلے نہیں جائیں تے ہیں ہم اور ہم کھینچے ہو تنہا تیر ہر گھر سے نام خدا اوس کو مہی ہے یہ فکر تھے مجھے نہک دی اور نہ ہنہ دل تک دیدیا اتھا پانی جب میں کرتا ہوں کتا ہوا وہ طفل ہم نو کرتے ہیں صفت آپ کالی دیتے ہیں بوسہ رخسار مانگا تو یہ فرما لے لگے آپ غم و غم کو نواح رور بخا کرتے ہیں جانب ایک زانو جو دیکھا بول اوسٹھے</p>	<p>آفتاب حشر خود کچا قیامت دیکھئے اپنی نفرت دیکھئے اور میری رغبت دیکھئے اپنی نخوت دیکھئے اور میری منت دیکھئے میری الفت دیکھئے اپنی عداوت دیکھئے چوٹی کنگھی دیکھئے نورانی صورت دیکھئے میری ہمت دیکھئے اور اپنی ہمت دیکھئے میری طاقت دیکھئے اور اپنی طاقت دیکھئے میری عداوت دیکھئے اور اپنی عداوت دیکھئے جا کے مونہ دھو آئے اور اپنی رویت دیکھئے اپنی عزت دیکھئے اور انکی عزت دیکھئے مثل آئینہ کہیں ہوئے نہ میرٹ دیکھئے</p>
---	---

<p>پیار کی نظروں سے تو کب دیکھتے ہیں کیا یہ</p>	<p>چونوں سے تمہری کی سوسے فطرت دیکھئے</p>
---	---

<p>نوا سے جان بیکار</p>	<p>نواں روزوں کا یہ یکبار</p>
-------------------------	-------------------------------

دم کر یہ بھی سیر ہے کھنڈ کی
 تصور ہو پستان کا چشم تر میں
 کہوں کیا کتاب دہن کی حقیقت
 تر ہے ہوٹھ بردانت ہے ہر کسی کا
 کیا زلف کو شک تو غصہ کیجے
 مقرر کسی کی قضا آ کے پو بھی
 سیر شام کو ٹھے پہ پونچے تو بولے
 نہیں گرد چہرے کے گیسو بے شکن
 پس جاتی ہے جان اپنی جو ہر دم
 سنگالین کے تیری پلنگری اوٹھا کر
 مگر ادبے پنی ہر جالی کی کڑتی
 اجی کس طرح بان لین آج ہم عسدر
 طبیعت پہ ہونا ز کیونکر نہ فطرت

جو اشک آنجھ میں ہو وہ موتی نکل ہے
 کہ نالاب میں اسے گل شرکوں ہے
 صفائی میں شیر اور مزہ میں غسل ہے
 یہ مصری ہے یا قند ہے یا غسل ہے
 خطا اپنی صاحب بہ پہلی پھل ہے
 اجی بے طرح آج تیوری میں بل ہے
 ابے ترے آئے کا یہ کیا محل ہے
 اجی سنبہ میں قسم آج کل ہے
 ترا بھی دل سخت گویا کھل ہے
 پری رو مجھے نقش حب کا گل ہے
 دل زار کیوں ٹوٹ پوٹ آج کل ہے
 ہمیشہ تو صاحب یہی آج کل ہے
 جو شعر اس غزل میں ہو وہ بول ہے

دیگر

اوس طرف تیغ آزمائی ہے
 اس طرف عجز و جیہ سائی ہے
 لیلی محفل میں یہ درائی ہے
 شیریں درگاہ کے بین سبائیل
 بوسہ میں وہ بگڑتے ہیں

میں نے گردن ابھر چکائی ہے
 اوس طرف ناز و کبر بائی ہے
 دل میں تلوار یا سہائی ہے
 آسمان کا نہ گداائی ہے
 صلح میں یہ عجب لڑائی ہے

آنکھ تم نے بین لڑائی ہے
 آہ سوزان کی یک ہولائی ہے
 چار دن کی یہ آشنائی ہے
 دخت رز کی یہ پار سائی ہے
 سال بھر پر ہارائی ہے
 اپنی تقدیر کی بُرائی ہے
 نام لینے کو آشنائی ہے
 موت محبوب بننے آئی ہے
 کیا ہی اکیر اتمہ آئی ہے
 بات مرشد کی یاد آئی ہے
 حسد طرٹ جسلو خدائی ہے

جنون سے ہے آب کی طہا
 مثل متاب آتشی ہے جگر
 کیا بھروسا ہے اونکی الفت کا
 کرتی ہے ناک جھانک ز اہد کو
 کیون نہ پھولہا خوشی سے اری بلبل
 پھر لب لیاہ آکے رستہ سے
 کبھی صورت سے آشنانہ ہوئے
 دم نکلتا ہے اونکے جو بن پر
 خاکساری سے بڑھ گئی تو قیہ
 چشم وحدت سے رکتے فطرت
 کہ بچشمان دل بسین جزو دست

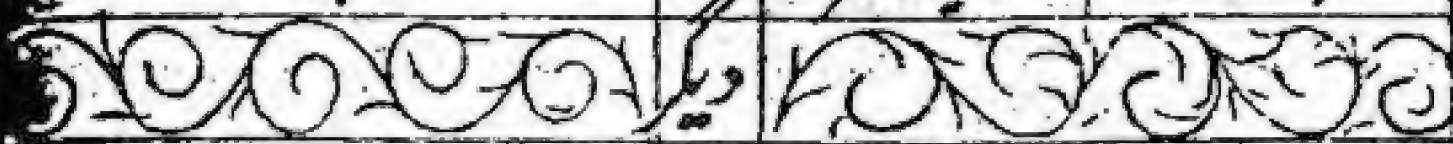
دیگر

دیگر

ہم بھی ہاشکون کے شاراؤں پہ گہرتے ہیں
 بار بار اون پہ قحط سے نظر کرتے ہیں
 جب سوے گو غریبان وہ گزرتے ہیں
 ہمیں ہر دہمین وہ شہر بدر کرتے ہیں
 آپ شفقت کی اگر ہم پہ نظر کرتے ہیں
 یہ کیا تجھے ہم ای مرغِ سحر کرتے ہیں
 ای نو بہر ہم اب اپنی سہ کرتے ہیں

مرحمت بوسہ دندان وہ اگر کرتے ہیں
 قصد جانیکا مرے گھر سے اگر کرتے ہیں
 نرے کتے ہیں لب گور سے عیسیٰ آئے
 ماوتابان سے جو دیتے ہیں انھیں ہم بھیجے
 ان رقیبان سید رو کو نہ آنے دیجئے
 بولتا تھا تجھے جمل کی شب میں نہر کر
 نر نر از ہر دی آکے لگا بوسا تب

سبے شہابی جراتان چمن سے بلبل	دہن غنچہ گل بہکوبہ کرتے
کیون پریشانی خاطر نہ زیادہ ہوئے	رات بھر ہم صفت موسے کرانے
چھوڑتی ساتھ نہیں اپنے اتھاری ہفت	ہم جو اسے اہل وطن قصد سفر کرتے
اشک پلے پلے ہیں شکر کھاتے ہیں غصہ نہ	ایسے دانے ایسے پانی سے گذرتے

شہر ہے لعل لب کا اوس ماہ کے مین مین	چرچا ہے کیسوں کا تار مین ختن
سرخ کا جو رخ سے کیسوں کا گٹھا سے سونج	چہرہ پہ خط جو آیا چاند آگیا کہن
انکھوں سے مرے ہتر کوئی نہیں نکھینا	اسے بارہم ڈالو سونے کے نور تین
نشد میں چھو متاودہ رشک چمن جو آیا	بلبل نے ملا کھینچا گل سناسٹ سے چمن
گوہر کی طرح سیکلے باہر تو ابرو ہو	ہوتی نہیں ہر نہت انسان کے وطن
جو نگہ جو وہ چمک مین انجم سے ہو زیادہ	ہر ککشان کا عالم اوس مہ کے نور تین
ہو تا ہے کوئی عاقل دیوانہ جب کسی پر	روتی ہو روح مجنون مجنہ ڈھانچ کر کفن
کیسوں کی شہرت تیری کہاں کہاں ہو	تار مین طلب مین آشام مین ختن
کستا ہو تجھ کو ہر گل گلزار حسن خوبی	کرتی ہو ناز کیا کیا با و صبا چمن

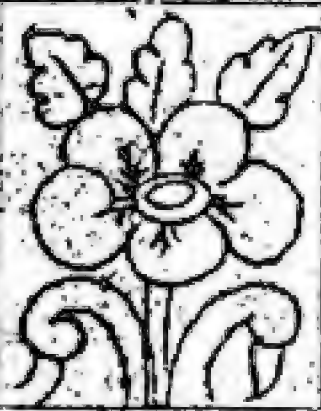
چلتی ہو تیغ ابرو اور دل تپ رہا ہے	ہوتا ہے قص بل فطرت سہرا در تین مین
-----------------------------------	------------------------------------

بابو بدری ناتھہ شخلص بہ شبنم	برادر حقیقی خرد مولف تاریخ ہذا
------------------------------	--------------------------------

خلیق و ممدوب و زانشمند و سلیم الطبع و عزت دار و معزز بہت دار مین علم فارسی و اردو

و شربت میں اسے جدا اور اچھی لیاقت رکھتے ہیں۔ اس علم ل کو خوب باتیں ہیں
اور شعر عاشقانہ و معانی بند و دونوں قسموں میں شیعہ و طبع کہتے ہیں آدمی و ہین مذکی ہیں
ایک قسم کے حروف اور حواں نے اپنی طبیعت سے ایجاد کئے ہیں کہ او بہن خط و کتابت
بہت اچھی طرح ہو سکتی ہے اور مولوی محمد مرشد حسن کامل کے شاگرد رشید ہیں۔

غزل تصنیفی بالو بدردی ناتھہ تخلص بہ شبنم

شاگرد رشید مولوی محمد مرشد حسن کامل

کیون فتہ خواہیدہ جگایا نہیں جاتا
اس شرم سے مونہہ و نکو دکھایا نہیں جاتا
کیا آپ سے قصہ یہ چکا یا نہیں جاتا
یہ رنج تو بندہ سے اوٹھا یا نہیں جاتا
بار غم زقت تو اوٹھا یا نہیں جاتا
انقرش قدم آسا یہ اوٹھا یا نہیں جاتا
نسلیم کو بھی ہاتھ اوٹھا یا نہیں جاتا
لاشہ ہے گران بار اوٹھا یا نہیں جاتا
کیون آج مزاج آپ کا پا یا نہیں جاتا
وہ رشک پری مجھ سے منا یا نہیں جاتا
جسکا کبھی سہ سے مرے سایا نہیں جاتا
بے تہل کے مصلح جسکا سایا نہیں جاتا

کحل البصر آنکھوں میں لگایا نہیں جاتا
لکھا ہر رخ صاف کو آئینہ جواون کے
اڑتے ہیں فضا ز پرتے غیر سید رو
غیرین کو جو تم پاس بٹھاتے ہون خوشی سے
ہو جائے وصال اپنا کہ ہو جا میں رکش
نظرون سے گرایا ہر مرے جسم کو ایسا
یہ صفت ہو حاصل جو وہ آتے ہیں کسی روز
بیٹھے ہی چلے جاتے ہیں خمال جنسارہ
بگڑے ہوئے تو نظر آتے ہیں تمہارے
اب آ کے سلیمان ہی منائیں تو منائے
سیدہ بلا الفت کیوں سے حسبان
بندگ کرے اشک کھجول نہ ہو روشن

بتابی دل دلی جو ایذا ہے دیدار
 کیرے ہر جہن در دو غم و غم و غم و غم
 بان ل میں مرو مرغ سمانی کی ہے آمد
 روتا ہوں کہیں اشک طوفان آج ہے
 چنے میں چمک جانی ہے ہر کام پہ بارو
 بتابی دل نے جو ستایا دم دیدار
 اتنا ہی کبھی کوچہ جانان سے جو ہو کر
 کچھ رات رہے بول اٹھے وصل کی شب
 ہمسایہ سے کچھ کام نہ لین صاحب پیش
 بسلو سے مرے اوٹھکے جو غیر دے ملے تم
 جان نہ کہیں آپ کی چو کھٹ کو نہ چھوڑا
 موتی کی طرح اپنے ٹپکنے لگے آنسو
 پیری میں بھی گرواؤں کے ہوں مجمع عشا
 ٹوٹیا ہوں مجھ کو کھاؤ تو میں دیکھوں
 انبار بھی شب نہ ہوئی اونی ملاقات

کرو یہ خبر آپ کو ہر دم تار نطس
 جمع ہی رہتا ہے ہمیشہ مرے گھر پر
 جس طرح بسیر زمین طیور آ کے شجر پر
 رکھ دوزرا ہاتھ اپنا مرے دیدہ تر پر
 بجلی کا گمان ہوتا ہی اوس نبت کی کمر پر
 شک تار کا بجلی کے ہوا تار نطس
 قاصد کے قدم رکھتے ہیں ہم دیدہ تر پر
 پھر چلے چھری گردن مرغان سحر پر
 مرگان سے پیدا کریں مرغ نطس
 اکے ان بے دل میں مرے دوداغ جگر پر
 بیٹھا رہوں دربان کی طرح آپ کے در پر
 جب آنکھ پڑی آپ کے دانتوں کے گہر پر
 جس طرح سے پروا کریں شمع سحر پر
 دیتا ہوں وہی وصل خاطر ترے در پر
 دو چار بات گئے ہم یار کے گہر پر

دیکھو

دیکھو

تو غیر رویہ کی بزم میں دو دو پہر ٹھہرے
 یہ بیمار محبت آج شاید رات بھر ٹھہرے
 خباڑہ کوے قاتل میں ہمارا لحد بھر ٹھہرے

گرم بھرے گھر میں ہم اے رشک فخر ٹھہرے
 عیادت کو جو آئے دیکھ کر ہکو لگے کہنے
 شادید کی شاید ہر آئے بعد مرنے کے

دہان گور سے چنیا کے ٹھہرو مگر گھرو
 چلے تھے خانہ کعبہ کو جا بلو پختے کھلیا
 جوانان چین اپنی جھکالیں رشک سے گرون
 شعاع نہر تابان کا ہر اک تیلی پر عالم ہے
 خاتن کو سجدہ ہند سے تم رشک بند ہو کر
 دہان زخم سے بوسہ لون کس کیس یار قاتل
 کچھین بکھین تو یوں بکھو ہی اپنے گھر پر ٹھہرو
 مرا خط پڑھتے یوں کہنے لگا قاصد و درو
 سمجھتے تھے تمھیں ہم مہربان یہ بزم باطل تھا
 کسی برون دل کھا کھا کے ابھی بغول میں

جو آئے فاسحہ کو تونہ میری قبر پر ٹھہرے
 کہ ہر نشہ میں الفت کے چلے تھو ہم کو جڑ ٹھہرے
 وہ سنا زگلشن میں کوئی دم جا کے گر ٹھہرے
 تیری چلین پر اسے رشک فر کیو کر نظر ٹھہرے
 شاہ رشک تاناری کو تیری زلف گر ٹھہرے
 مرے سینہ تک اگر تیری تیغ دوسر ٹھہرے
 نگہبان باغ میں جیسے بے اختیار ٹھہرے
 کوئی دن اور بھی کہہ دنیا اس کے نامہ بر ٹھہرے
 سنگریلہ جو بیدا و گرا در فتنہ گر ٹھہرے
 تمام شعراء و شہنشاہ مرے تخت جگر ٹھہرے

اور دیگر

جلا جاتا ہوتن کا قہر سوز ہر جان سے
 شکساران الفت کا جو ہوتا ساتھ او بیل
 لیا جو بوسہ شیریں مہن میٹھا ہوا ایسا
 اوتھے اب بزم گل و یاس کے ہر قاتل کو جاتا دین
 جو ہر آنسو کا تار اپنے وہ سیدنا شہا ہے
 نہیں ہے کیا حاجت تیرے دیواروں کی اونم
 ہزاران شہداء روشن کرتا ہیں عالم
 نہ ہی جھوٹے ہر جگہ ہے

بھرون ب سکلا و لکھائیں چشم گریان سے
 نکل چلتے بزم نکست گل اس گلستان سے
 جلیبی کی ملی لذت لب شیریں جان سے
 چلی اب گلستان کو آج او بیل گلستان سے
 لڑی ہر آنکھ بان کس غیرت خشتیان سے
 بھرا ہر خانہ دل و دھڑاغ عزیزان سے
 خچہ ہوا روشن فروغ و دی جان سے
 نہیں جانے کس غور تو اسع حق گردان سے

<p>قرب حیرہ جھکا کمان میں اسے سرخسلی عرق بالو لگو کر تے ہیں نہیں روکے گلوں ہزار افسوس معسم اگیا پت جھڑکا بول اٹھنی ہو سر کنعان کہ ڈانوان بول پھر پڑین الہی تاقیامت گرم بازار سخن باث</p>	<p>ما سے یا کہ یہ عقد شربا ماہ تابان سے گلستان میں ٹپکتی ہو شبنم سنبھلتان سے چلا اکبر روان باد بہار کی گلستان سے چہ کنعان میں صرا و صرین ہم چاہ کنعان اوٹھا خوشنوع کے شبنم آج ہنم نخلان</p>
--	---

نشی بہتن لال کالیستہ سر یا ستب ساکن محلہ نجم پر گنہ حویلی درہنگہ
شریف اور نجیب و خاندانی تھے رحم خان کے بیوان تھے بڑی بیٹے اونکے روٹ لال
ہمارا جہ بھادر در بھنگہ کے دربار میں نوکر تھے اب اس خاندان میں مویشیر پر شاہ
ویشیر پر شاہ زندہ و موجود ہیں صادق علیخان و انوار علیخان کے دربار میں نوکر ہیں
نشی جوڑا ون سنگہ کالیستہ سر یا ستب ساکن قصبہ در بھنگہ
محلہ نشی جوڑا ون سنگہ

شریف و نجیب و عالی خاندان تھے اس خاندان میں فقیر حیدر لال عرف ہودی لال
اور بابو گورو و باری لال وغیرہ زندہ اور موجود ہیں صاحب معاش ہیں۔
نشی جھبٹو لال کالیستہ سر یا ستب ساکن محلہ لال باغ پر گنہ
حویلی در بھنگہ

مرد شریف اور نجیب اور عالی خاندان رئیس اور دانشمند اور ہر اور پر وہیں
میں رسیدہ ہیں صاحب معاش ہیں اہل قیمت و نمایاں گویند۔ اسے دریا
وند کہ شہر پر شاہ تین بیٹے اونکے موجود ہیں سب اہل حق ہیں۔
گوگل حیدر اس کالیستہ سر یا ستب ساکن محلہ لال باغ پر گنہ در بھنگہ

شریف اور نجیب تھے اس لئے پوتے نثار ام صاحب روزگار اور نانی تھے
نثار ام کے بیٹے شمرن سنگہ شیخ فضل علی تحصیلدار کلکٹری ضلع تربہت کے دیوان تھے
اور دیوت بیٹے رام شمرن سنگہ کے راج کٹوار بابو کرت سنگہ مدہوئی کے دربار
میں مختار کاری کرتے تھے اب اس خاندان میں دسکھ واری پرشاد اور
نامہ واری پرشاد واپا پرشاد زندہ اور موجود ہیں۔

لالہ بھگوان داس کا لیستہ سرپاستب ساکن محلہ بھگوان داس
قصبہ در بھنگہ

آدمی شریف اور نجیب و عزت دار تھے مر گئے اس خاندان میں لالہ منو چہ سہا
دیچا لال پر منو چہ سہا موجود ہیں اور در بھنگہ میں محلہ بھگوان داس انھیں
کے نام سے مشہور ہے تناسب بھگوان داس کے مورث اعلیٰ گوکل چند نواب
اللہ وردیخان مہابت جنگ مرشد آباد کی سرکاری میں نو کرتے تھے اور بھگوان داس
خود مہاراجہ پرتاب سنگہ کے دربار میں نو کرتے تھے۔

سری چند و آسا چند و نثار ام کا لیستہ سرپاستب ساکن
قصبہ در بھنگہ محلہ بھگوان داس

شریف اور نجیب تھے سنا ہے کہ نواب مہابت جنگ مرشد آباد کی محال جاگیر
واقع پر گنہ بہر دارہ ضلع تربہت کے تحصیلدار تھے مر گئے اب اس خاندان
میں لالہ گور پرشاد و نیرہ سر بھنگہ اور ہریش لال اور بھگوان داس وغیرہ وراثت
اس پند زندہ اور موجود ہیں۔

نیرہ سنگہ کا لیستہ سرپاستب ساکن محلہ بھگوان داس قصبہ در بھنگہ

شریف اور نجیب اور غرت دار تھے مستر شام میں صاحب حج ضلع تربہت کی کچہری
میں عہدہ نظارت پر سر فراز تھے اب اس خاندان میں مہابیر پر شادا اور حشر بھوج
پسران نرسنگہ سہاسے زندہ اور موجود ہیں۔

ہمایا مانک چند ساکن محلہ ودرہ پرگنہ جویلی درجنگہ
شریف و نجیب و خاندانی تھے اسکے مورث موضع بسبہر پور میں جو متصل جگہ پور
ضلع بھوج پور کے ہو رہے تھے مانک چند نے اپنے وقت میں درجنگہ میں اگر بودو
اختیار کی و لالہ فصلی میں ہمارا جہاد بوسنگہ نے موضع ڈہہ لاهی پرگنہ رام چاند میں
کچھ اراضی بغیر پرداخت کے انکو عنایت کی خاندان ابکا اچھا خواب اس خاندان
میں رکھونا تھے پر شاد و عرف رکھونی لالی و لے مانک چند کے موجود ہیں رکھونی لالی
لائق و سلیم الطبع و دیانت دار ہیں عدالت منصفی مقام جبالہ و درجنگہ میں پہلے مجرب
تھے بعدہ عدالت منصفی درجنگہ میں نائب کیوٹ ہوئے بعدہ ناظر مقرر ہوئے۔

فشی گورنمنٹ سنگہ کالیست اسٹ
ساکن محلہ مصر ٹولہ قصبہ درجنگہ

شریف اور نجیب اور خاندانی اور رئیس تھے مرگئے اس خاندان میں کینو لال
بیٹے اونسے موجود ہیں۔

فشی روشن لال کالیست اسٹ
ساکن محلہ جھم گنہ پرگنہ جویلی درجنگہ

شریف اور نجیب ہیں خاندان ابھما ہی خود زندہ ہیں
لالہ کیشن ہند قوم کالیست اور

ساکن محلہ نسبت گنج پر گنہ حویلی درہنگہ

شریف اور نجیب تھے قبل عکداری سرکار انگلستان کے دیار مغرب سے اگر درہنگہ میں
استقامت اختیار کی اور جس وقت اسے بکرا کے خاندان میں عہدہ قانون گوئی کا تھا
اوس وقت وہ وہاں نوکر ہوئے تھے جب سے وارثان مابعداؤس کے درہنگہ میں رہے
اب اس خاندان میں کانکاسہاے موجود ہیں پہلے کورٹ آف وارڈس راج درہنگہ
میں عہدہ پیشکاری پر سرفراز تھے اب راج کے نوکر ہیں۔

ہر شہر نالال کالیست سر ریاست ساکن موضع سوہنگ پور پر گنہ چیم بھنگو
شریف اور نجیب وغرت دار خاندانی تھے کلکتری ضلع چھپرہ کے محضر تحصیل تھے
اب اس خاندان میں بسیر دیال اور امیر دیال و جیسر دیال و بھونسر دیال سپرن
مہادپوت بنیرگان ہر شہر نالال زندہ اور موجود ہیں اور اس خاندان میں معاش بھی
ہو اس خاندان میں راقم تاریخ بڑا کے برادر عمومی گنگا پرشاد کی شادی ہو۔
منشی رگمونس سہاے قوم کالیست سر ریاست ساکن موضع

سوہنگ پور پر گنہ چیم بھنگو

شریف اور نجیب تھے مہاراجہ صاحب بہادر اور ہنگہ کی طرف سے ہائی کورٹ کلکتہ
کے مختار تھے آدمی لائق و مروت دار دینی تھے مختار کاری کے ذریعہ سے بہت کچھ
مال و مقدور پیدا کیا مر گئے سابق سکونت انکی موضع سر سیو پور ضلع پٹنہ کی تھی
گویش سنگہ پردادا ان کے درہنگہ میں بجائے شرف گنج سکونت اختیار کی بعد اوس کے
منشی رگمونس سہاے نے موضع سوہنگ پور میں بود باش اختیار کی۔

منشی شیو سہاے سنگہ قوم کالیست است

ساکن موضع پر کھوٹم پور عرف تیرتیا پر گنہ کچھ بیکو
شرافت و سنجابت انکے خاندان کی بہت اچھی ہونشی صاحبانہ بوضوٹ علم فارسی شوکت
مین دخل کامل رکھتے تھے مزاج مین بڑی ریاست تھی لا ولد مر گئے اب اس خاندان
مین نشی درشن لال زندہ و موجود ہیں عدالت منصفی در بھنگہ مین وکالت کرتے ہیں آدمی
خوش اخلاق و نیکی مت ہیں۔

لالہ بیجو لال ولد لالہ موہن لال ساکن بازید پور پر گنہ کچھ بھنگہ
شریف و نجیب تھے مہاراجہ بہادر در بھنگہ کی طرف سے مختار تھے مر گئے انکے دو بیٹے
ہیں اودیت ناراین و چھمی ناراین یہ دونوں بھائی لائق ہیں اس خاندان مین کچھ
ساش بھی ہے۔

کما جیت رائے کالیستہ سیریا ستب ساکن موضع اوانوان پر گنہ لوانوان
شریف و نجیب و عالی خاندان تھے مر گئے انکے دو بیٹے تھے اول رائے ریوت سنگہ
دوم رائے درگاوت رائے ریوت سنگہ کے دو بیٹے تھے اول سلونت رائے دوم
بلونت رائے سلونت رائے مر گئے بلونت رائے زندہ و موجود ہیں رائے درگاوت
انکے ایک بیٹے دیپی پرشا ہوئے کہ وہ زندہ اور موجود ہیں سلونت رائے راقم تاریخ
لی والدہ کے چھو بھڑے بھائی ہوتے تھے۔

لالہ سکھ لال سنگہ کالیستہ سیریا ستب
ساکن موضع سمیری پر گنہ کچھ بھوارہ

شرافت اور سنجابت انکے خاندان کی اچھی ہے اب اس خاندان مین نشی لال بہاری
بھنگہ ہاری لال زندہ اور موجود ہیں نشی لال بہاری بال آدمی لائق ہیں انکو

زمین داری بھی ہو۔

لالہ نزاری لال کا لیست سیر سب ساکن موضع سحری پر گنٹہ بہر وارہ
شریف اور نجیب تھے اس خاندان میں اسوقت رام بلہ لال اور راوہ لال اور
ہرچن لال وغیرہ زندہ اور موجود ہیں خاندان اچھاہر۔

لالہ چتر سنگہ کا لیست سیر سب ساکن موضع اوسمہ نوا پر گنٹہ بہر وارہ
شریف اور نجیب و معاش دار و عزت دار خاندانی تھے مر گئے اب اس خاندان میں
لالہ کنیا لال اور بابو لعل بہادر اور دونوں بہادر وغیرہ زندہ اور موجود ہیں چودھری
بھنگی سہاسے چچا حقینی راقم تاریخ ہذا کی لڑکی کی شادی لعل بہادر سے ہوئی تھی۔
درباری لال قوم کا لیست سیر سب ساکن موضع اوسمہ نوا پر گنٹہ بہر وارہ
یہ بھی شریف اور نجیب اور عزت دار تھے مر گئے اب اس خاندان میں جواہر لال اور
بھاگوت ناراین اور جگدیو سہاسے وچتر و ہاری لال پسران رکھنوسی سہا زندہ اور موجود
ہیں اس خاندان میں معاش محصول سابق موجود ہے آمدنی معاش کی تخمیناً پانچ ہزار
روپیہ سے کم نہ ہوگی۔

فسکیرا سہا اور لبنت رائے کا لیست تھر ساکن موضع آبیاری گنٹہ بہر وارہ
یہ دونوں بھائی حقینی تھے عظیم آباد سے تربت میں آئے اور آبیاری اپنی زمین داری
میں سکونت اختیار کی شریف اور نجیب اور عالی خاندان ہیں صاحب معاش ہیں
انکی معاش کی تخمیناً پندرہ سولہ ہزار روپے کی ہوگی لبنت رائے لالہ مگن سنگھ
کے دو بیٹے ہوتے ہیں لالہ اور جن میں لالہ یرون بھائی صاحب اولاد ہوتے آہل
اس خاندان میں لالہ ولسی لال اور لالہ شہید چرن لال پسران

چمن لال اور ہند پر شاہ تخت چمن لال زندہ اور موجود ہیں اس کے سکھ راج بہادر علی گاہی کے قریب، سندھین۔

لالہ کشن دیوک کالیست سیریا سنب ساکن رام پور ولی پرگنہ رام چاوند شریف اور نجیب اور عزت دار عالی پندان تھے اور صاحب معاش تھے اس کے خاندان بن لالہ علی سہاسے پسر اچھو دیو پسر شاد اور لالہ ناتھ پسر نشی جانکی سہاسے موجود ہیں اور معاش بھی اب تک باقی ہے حسب اور نسب ایک بہت اچھا ہے جو کہ گوبند پسر لالہ ناتھ پسر شاد کرل اجنٹ ہیں مشہور بہت عمدہ ہیں۔

لالہ رگھو پرنس کالیست سیریا سنب ساکن موضع رام پور ولی پرگنہ رام چاوند ان کے مورث اعلیٰ کی سکونت پہلے موضع بیریا سوہنگر پور پرگنہ بارہ میں تھی بعد وہ رام پور ولی میں اگر سکونت اختیار کی شریف اور نجیب اور خاندانی تھے اس خاندان میں لالہ منموہن لال نے بہت معاش اور مقدور پیدا کیا اور بڑے نامور اور میں تھے اب اس خاندان میں رام پرکاش نرائن اور گورو دھاری لال اور گوری شنکر زندہ اور موجود ہیں حسب اور نسب ایک بہت اچھا ہے بالوبداری ناتھ براہمہ جی خروا قہم تانج ہذا کی قیسری شادی گیند لال پسر منموہن لال کی لڑکی سے ہوئی ہے۔

نشی پھولچٹ لال کالیست سیریا سنب
ساکن موضع بسیمہ پور غوث علیا پرگنہ رام چاوند

شرافت اور نجابت خاندانی انکی بہت جتنی جو منسلع مظہر پور میں عدالت اعلیٰ کے وکیل میں شیوہ وکالت سے معاش اور مقدور اچھا پیدا کیا ہے مزاج میں ان کے تہذیب اخلاق بہت اچھا ہے آدمی صروت دار اور خلیق میں چار ان کے شہرام سنا

دارالحکومت میں کسی عدالت کے سرشتہ دار تھے۔

سیکندر شاہ کا لیت سرباستب ساکن موضع رام پور وہہ پرگنہ رام چاوندر

شریف و نجیب و عزت دار تھے عہد میں سلاطین پھور سیک کے قانون گوی تھے انکا خاندان

بہت اچھا ہوئے ایک بیٹی آسارام ہوئے اور ایک بیٹے کے دو بیٹے ہوئے اول

رام و مال سنگھ دوم جگہ لال رام دیال سنگھ کے ایک بیٹے رکھو نہیں سہاے ہوئے۔

رکھو نہیں سہاے کے دو بیٹے ہوئے اول رام کشن لال دوم سیتا رام چنانچہ سیتا رام

زندہ اور موجود ہیں رام کشن لال مر گئے گرد ہاری لال بیٹے اوکے موجود ہیں و جگہ لال

کے دو بیٹے ہوئے اول منو لال دوم دولت رام منو لال کے ایک بیٹے رام بلہہ سنگھ

و دولت رام کے ایک بیٹے لچمی نارین موجود ہیں اس خاندان میں سچاں بھی ہوئے۔

بھکد ہاری لال و کنجہاری لال کا لیت سرباستب

ساکنان موضع سدھوارہ پرگنہ شاہجہان پور

شریف و نجیب ہیں خاندان انکا اچھا ہوئے بھکد ہاری لال نائب میاں فطر کلکٹری

ضلع مظفر پور و کنجہاری لال پہلے کلکٹری مظفر پور میں محرقونین مقرر تھے بعد اوسکے

کلکٹری ضلع دربنگہ میں محرقونین ہوئے بھکد ہاری لال کے بیٹے مادھو پرشاد موجود ہیں

بھکد ہاری لال و کنجہاری لال دونوں بھائیوں نے انتقال کیا۔

اکھوری خوشاچیت د کا لیت سرباستب

ساکن موضع شرف الدین پور پرگنہ گدہ چاوندر

مورث اعلیٰ انکے اکھو می کشن داس اصل رہنے والے موضع امارت ضلع شہر گڑھ

کے تھے کسی آخر میں اس ضلع میں آئے اور یہیں سکونت اختیار کی شرافت

اور نجابت اور عالی خانہ دانی میں نزدیک اور دور مشہور تھے بڑے صاحب عزت تھے
 لکھوری ناتھ داس پسر لکھوری بلجدر داس انکے مورث اعلیٰ نے عہدہ قانون گوئی پر فائز
 کہہ چاندواکبر پور و برٹل کا دربار شاہی سے حاصل کیا تھا اس خاندان میں بیہا
 خوشحال چند بعدہ اوسکے بیٹے لالہ مہربان سنگہ بعدہ بابو بہاری لال بہار دلا لہ مہربان سنگہ
 بڑے ذی عزت اور ممتاز ہوئے انکے وقت میں بہ نسبت نصف ضلع تربت کی عہدہ قانون گوئی
 کا چودھری مندر ناراین سنگہ ساکن سورسہ کو اور نصف ضلع تربت کی نسبت عہدہ قانون گوئی
 کا بابو بہاری لال کو سرکار انگلشیہ کی طرف سے عنایت کیا گیا تھا بعد چند سے عہدہ قانون گوئی
 کا چودھری مندر ناراین سنگہ سے مترشح ہو کر بابو رگھو نیش سہاسے ولد بابو بہاری لال
 موصوف کو دیا گیا کہ اسناد اوسکی اوسکے پاس موجود ہیں اس خاندان میں بہت بڑی
 سی معاش اور زمینداری تھی۔ اور حکومت اوسکی اپنے وقت میں بڑے بڑے زمیندار
 پر جاری تھی بہ سبب دین کے کچھ معاش نقصان ہو گئی اب اس خاندان میں بابو
 رگھو نیش سہاسے اور بابو جیو نیش سہاسے اور بابو شکر سہاسے پسران بابو بہاری لال
 اور بابو رازہ سہاسے اور بابو رام سہاسے و بابو رام چتر و بابو بال چتر پسران بابو ناراین سہاسے
 نبیرہ بابو بہاری لال موصوف زندہ اور موجود ہیں چال چلن ان سبھوں کا بہت چھا
 ہر سالہ افضلی میں تبرجوتین بیساکھہ روز دوشنبہ کو راقم کی اول شادی انہی خاندان
 میں بابو بہاری لال کی تیسری رکن سے ہوئی تھی اوسوقت عمر راقم کی پندرہ برس
 ایک مہینے کی تھی۔

اسے بنا جو مال قوم کا ہے سیر با سیرا کہ بیچ بیچ پر پوچھا کہ چوہاں پر گنہا
 عالی سب و نسب اہل عزت شریفین ابن شریف نجیب بن نجیب تھے عہد حکومت میں

شاہ عالم بادشاہ کے منصب سے ہزاری پر سفر فرماتے تھے دربار سلطانی میں ممتاز تھے اونکے
خاندان میں منشی کجیاری لعل ساکن عظیم آباد اور منشی شیوہ سہاسے سنگہ اور منشی ہرنس لال
بند کمارک خوجداری ضلع شاہ آباد اور بابو کالی چرن سنگہ اور بابو مجلس سہاسے و
بیشتر سہاسے ساکنان موضع بریار پور زندہ و موجود ہیں اس خاندان میں منشی رام علیہ سہاسے
عزت چھوٹوال کی دختر سے بابو ہری ناتھ برادر حقیقی راقم تاریخ ہذا کی دوسری
شادی ہوئی تھی۔

منشی ناتھ سہاسے کا سر با ستب ساکن موضع سہدی پرگنہ بہارہ
شریف اور نجیب تھے مر گئے اس خاندان میں زمینداری سے آمدنی تھیں گاپنچ ہزاری کی
ہوگی منشی رام سہاسے سنگہ والد انکے بھاگلپور میں مختار کاری کرتے تھے اب اس
خاندان میں گوری شنکر و ہنومان پرشاد و بھاگوت پرشاد و لدان ناتھ پرشاد زندہ
و موجود ہیں۔

برج بھائی لال ولد ہنومان سہاسے قوم کالیست سہاسے
ساکن موضع رام پور بہا ہی چککہ کر حول پرگنہ بہارہ
شریف و نجیب و غرت دار ہیں دادا انکے لالہ بالک ام نہایت رئیس و نامی تھے
برج بھاری لال انگریزی پڑھے ہوئے ہیں آجکل راج اشادول و رہنگہ بنانگریزی
پڑھنے ماسٹر ہیں آدمی نیک چلن و خلق ہیں۔

منشی شیوہ سہاسے قوم کالیست سہاسے ساکن موضع باقر پرگنہ بہارہ
شریف و نجیب و رئیس عالی خاندان و مغزز و معاش دار قدیم تھے مر گئے راقم نے
اپنے سنا ہے کہ مر گئے مرثیہ اعلیٰ اور رنگ زیب عالمگیر بادشاہ کے وقت میں کسی اچھی نسبت

پرسرراز تھے انکا خاندان بہت ہی اچھا ہے اس خاندان میں منشی جگروپ بن سنگھ
ایک شخص نامی پیدا ہوئے مہاراجہ راوہا کانت کلکتہ کے دربار میں ایک خزانہ دار
سرراز تھے بڑے سخی تھے بعد اوندے اس خاندان میں منشی گوہند سہاسی بلی سہری
محکمہ جی مقام مظفر پور کے ہوئے علم شاستری میں عموماً اور بیدانت میں خاصہ صاحبِ علم
رکتے تھے چنانچہ تصنیفات سے انکی بیدانت میں چند رسالے اردو زبان میں اور
ایک کتاب سہمی ہوگ بسٹ جسکو زبان شکرت سے بھاگیا میں ترجمہ کیا ہے یادگار
روزگار یہ وہ اتھال کر گئے اب اوندے بیٹے منشی نرسنگھ سہاسی کی بیٹی شال اپنے
پر بزرگوار کے نہایت لائق اور رئیس ہیں اور علم ریاضی میں بہت اچھے انعم رکھتے
ہیں اور چند رسالے علم ریاضی میں انکی تصنیفات سے دیکھ گئے ہیں جو دہلی اور
ہراجہ لیلانند سنگھ مہاراج بندینی کے دربار میں نوکر ہیں اور اس خاندان میں اب
اسے بڑے نہایت لائق و صاحبِ علم موجود ہیں سنا ہے کہ آج کل صاحبِ گنج
میں محکمہ صدر اعلیٰ میں عہدہ سر شستہ داری پر سر فرار ہیں۔

اوجیا سنگھ اور بہاؤ سنگھ کا بیٹہ سر پاستب
سابق سکائی موضع گورول حال ساکن موضع برہا پر گولہ باز

یہ دونوں بھائی حقیقی تھے حسب اور نسب انکا بہت اچھا ہے خاندانی شریف تھے
صاحبِ معاش تھے مگر اب انکے خاندان میں منشی گوبال جی ولد منشی بھوج راج سنگھ زندہ اور
موجود ہیں۔ چودہری بھنگی سہاسی چچا حقیقی راقم تاریخ ہذا کی دوسری شادی اسی
خاندان میں اوجیا سنگھ کی لڑکی سے ہوئی تھی۔

منشی بہار سنگھ کا بیٹہ سر پاستب ساکن موضع بھگوان پور گندہ بارہ

شریف اور نجیب بن افضل چناراجہ صاحب بہادر بنیتا کے دربار میں عہدہ شہزادہ
پر سر فراز ہیں آدمی صاحب اخلاق اور مروت دار ہیں آجکل زمانہ ایکا اچھا ہے۔
منشی کنھیالال کالیستہ سیراستہ سبکدین موضع گوڑہنی پرگنہ لہارہ
آدمی رئیس تھے شریف و نجیب عالی خاندان و عزت دار و صاحب معاش تھے مر گئے
انکے خاندان کے لوگ موجود ہیں راقم کو نام معلوم نہیں۔

منشی رکھو بیس کالیستہ سیراستہ سبکدین موضع بیلہ پرگنہ لہارہ
شریف اور نجیب عالی خاندان اور عزت دار تھے مر گئے اس خاندان میں منشی موراثہ
اور منشی اچٹا ناتھ وغیرہ زندہ اور موجود ہیں منشی موراثہ سب حشرار مقام موہ کے
میں اور منشی اچٹا ناتھ صدر حشرار مقام مظفر پور کے محکمہ پن منشی حشری کے ہوئے
اب محکمہ جی میں مظفر پور کے پیشکار ہیں۔

لالہ ہنگ لال کالیستہ و زمیندار موضع بیلہ پرگنہ لہارہ
خاندانی عزت دار تھے صوبہ راجا رام نرائن کے دربار میں دیوان تھے اس خاندان
میں مینی پرشا و پسر حشر و لاری لال زندہ اور موجود ہیں راقم تاریخ ہذا کی والدہ
کا اس خاندان میں نام نہال ہے۔

منشی و حرم لال سنگہ کالیستہ سیراستہ سبکدین موضع انڈرا چکلہ کرچول پرگنہ لہارہ
بڑے صاحب عزت اور اہل معاش تھے رانی اندرا واتی پتہ بھگیا نعل پورنیہ کے دربار
میں عہدہ دیوان گہری کار کئے تھے صاحب اقتدار اور صاحب اختیار تھے مر گئے
اب اس خاندان میں کالی پرشا و زندہ و موجود ہیں۔

سو بھگوان لال تو ختم کالیستہ سیراستہ سبکدین موضع بیلہ پرگنہ لہارہ
چندین بی پرگنہ لہارہ

شہزادہ نجیب و خاندانی عزت و ارمین کتبہ میں کہ اس کے سونے واسے
 بندہ گزہ علامہ راجپوتانہ کے تھے اور اس صوبہ کے عامل تھے آدمی نامی وگرمی تھے
 ان کے دو بیٹے ہوئے انت رام و پرستو تم رام انت رام کی شادی موضع بھرتھی پور پر
 سرسبیا و پرستو تم رام کی شادی موضع بشنور پر گنہ بسا رہ ہوئی تھی موضع چیرا پر پرستو تم رام
 کو موضع چندن پٹی انت رام کو سسرال سے جھیرمین ملا تھا جب سے دونوں بھائی
 موضع چندن پٹی میں سکونت اختیار کی انت رام کے وارثوں سے اس وقت رگھو نندن
 جد نندن جی العالم میں پرستو تم رام کے چار بیٹے ہوئے جاسنی بیان سیتا رام بھل نندن
 جاسنی بیان کے ایک بیٹے دہرنی دھر قانون کو پر گنہ سرسبیا سرکار حاجی پور کے تھے سیتا رام
 و بھل کے وارثوں کا حال کچھ معلوم نہیں ہوا نند لال کے ایک بیٹے ہرنراپن اور ان کے تین بیٹے
 تھے دھیر سنگہ بیکارام اندرجیت رائے دھیر سنگہ کے وارثان اس وقت موضع جنہار پور پر گنہ
 رتی اور بیکارام کے وارثان موضع گورول پر گنہ بسا رہ میں موجود ہیں اس خاندان میں
 اندرجیت رائے نہایت لائق و نامور ہوئے عربی و فارسی و سنسکرت میں اچھی رہا
 رکھتے تھے نواب مرشد آباد کی سرکار میں کسی عہدہ جلیا پر سرفراز تھے اور ان کو خطاب
 رائے کا ملا تھا کہ یہ بات دیکھنے سے کاغذات باریہ شہد الفضل نہری قاضی سید نور عالم
 اور شہد الفضل نہری سید محمد حسین مفتی کے ظاہر ہوئی جو اندرجیت رائے کی دو شادی
 تھی محل اول سے تین بیٹے ہوئے رام نواز سنگہ بانو سنگہ بھنور سنگہ اور محل ثانی سے
 ہی تین بیٹے تھے بسا دن لال انت رام محل میں لال رام نواز سنگہ باریہ شہد عہدہ پیشہ کاری
 بھانچہ و زمین قیم رہتے تھے رام نواز سنگہ کے ایک بیٹے بھنور سنگہ اور ان کے دو بیٹے
 سنگہ بھاری لال رائے بھاری لال کھنڈاری لال کے وارثان اور گروہ سہا سے و

راج دھرم سہاسے زندہ اور موجود ہیں دریا بہاری لال لاولد مر گئے ریشہ دریال لکھنؤ وال
 لوانگھان اونسکے بڑے لکھنؤ کو کوری اہانت موجود ہیں بنوت سنگہ کے دو بیٹے ہوئے جمعیت لعل
 وچوال لعل و جمعیت لعل کے دو بیٹے ہوئے جگموجن لال و برجموجن لعل جمعیت لعل وچوال لعل
 دونوں بھائیوں نے سناٹا لکھنؤ فصلی میں انتقال کیا جگموجن لعل و برجموجن لعل یہ دونوں بھائی
 ۱۶ لکھنؤ فصلی میں کوٹھی نل میں موضع ڈھولی پر گنہ سبارہ کے محلہ پٹشی گری کے مقرر
 ہوئے جگموجن لال نے ۱۸۴۹ فصلی میں لاولد و برجموجن لعل نے ۱۸۴۹ فصلی میں سو بھکران لعل
 ایک بھیکو چھوڑ کر انتقال کیا سو بھکران لال آدمی لایق و فقیر دوست و اہل عزت و نہایت
 کے اپنے امورات میں قلم میں انکی معاش کی آمدنی بہتہ وجوہ تنجنا پچیس ہزار روپیہ سالانہ
 کے ہوگی اونسکے سات بیٹے ہیں کرٹ نرائن سو دست نرائن جگد یونرائن باسند یونرائن
 بلدیونرائن برہم یونرائن لکھنؤ یونرائن چوال لعل برادر حقیقی جمعیت لال کے وارثوں سے اسوقت
 رام بخش لعل و بھان پر تاب و بانگے بہاری و اجیر بہاری و گوردھاری موجود ہیں بھگت سنگہ
 کے تین لڑکے تھے رام سہاسے ہمیشہ دت شمرن لال بھگت سنگہ ہمیشہ دت محکمہ میں حاکم
 بندوبست مقام پورینہ کے نوکر تھے مر گئے انکے وارث جیکشن لعل زندہ و موجود ہیں اور
 بسنت لعل کے وارثوں سے اسوقت جھبوں لعل دت شمرن لعل و دھول لعل زندہ و موجود ہیں
 منشی بھگواندیت کا ایستہ سہا سہا کن موضع کرتا ہا بزرگ پر گتہ سبارہ
 یہ شریف اور نجیب اور عالی خاندان تھے پہلے ضلع بھاگلپور میں ججی کے وکیل تھے بعدہ
 اوس ضلع میں عدالت دیوانی ججی کے سر شہ دار ہوئے بعدہ پٹنہ میں محکمہ پرست کے
 عدو سر شہ دار ہوئے پھر پٹنہ میں اوسکے بھائی کیون کے سر شہ دار ہوئے
 اونسکے وارثوں سے رام گوند سہاسے دت گوند سہاسے پسران برال سنگہ برادر حقیقی

بھکوان دست مذکور العبد زندہ و موجود ہیں

لالہ رگھوناتھ سنگھ کا لیست سیریا ساکن موضع کرنا بزرگ پرگنہ بہارہ
یہ بھی شریف اور نجیب اور عالیشان تھے کتنے ہیں کہ مرثا آبادین نواب کے دربار
میں عمدہ دیوانگیری سپر فرائض تھے انکے وارثوں سے منی پر شاد زندہ و موجود ہیں۔

نقشی و حرم محل سنگھ کا لیست سیریا ساکن موضع بھولی پرگنہ بہارہ
یہ بڑے عزت دار اور رئیس و نامی و گرامی شخص تھے خاص اراخ آبادین عدالت دیوانی
کے سررشتہ دار تھے نوکری کے ذریعہ سے معاش و مقدر بہت کچھ پیدا کیا تھا بیٹے اونکے
نقشی جابلی رام عدالت دیوانی مظفر پور کے سررشتہ دار تھے اور نقشی رام پر شاد بیٹے جابلی رام
کے فوجداری مظفر پور کے عہدہ سررشتہ داری پر سر فرائض تھے یہ سب مر گئے انکے وارثوں
سے کون کون شخص زندہ و موجود ہیں راقم کو معلوم نہیں۔

گرد پوری لال کا لیست سیریا ساکن موضع اعتبار پور بکری پرگنہ بہارہ
شریف و عزت دار تھے مر گئے اونکے بیٹے ہرکھ لال کورٹ آف وارڈس میں محالات
ہوا جیتا تھہ صاحب عظیم آبادی اور دیگر دیگر زمینداران کے محرابہ لقب محل لوہے کے تھے
وہ بھی مر گئے اسکے بعد اس عہدے پر بیٹے اونکے پاس لال کہ آدمی بہت خوب
اور لایق اور ثروت دار ہیں مہمور ہوئے جب وہ محکمہ بالاش ہو گیا تب سے پارسا
خانہ نشین ہیں زمینداری سے اوقات بھری کر کے ہیں آمدنی انکی زمینداری کی تخمیناً
ہزار بارہ سو روپیہ سالانہ کے ہوگی۔

لالہ پرمانند قوم کا لیست سیریا ساکن موضع بکری پرگنہ بہارہ
شریف اور نجیب تھے سلاطین تیمور کے وقت میں قانون گوئے مر گئے انکی

خاندان میں چار لاکھ اعلیٰ محکمہ فیون میں مقرر ہیں زمیندار بھی رکھتے ہیں۔
 لالہ بھگوان دت قوم کا لیت سیر با ستب ساکن موضع پکری مدسودن پرگنہ بسا
 شریف اور نجیب تھے مرگئے اب اس خاندان میں منشی اور سب چند منشی ایسر پر شاہ اور
 میں منشی اور سب چند کاکھری بجا گھوڑے کے امین قاسم ہیں منشی ایسر پر شاہ درائے
 دارالشفاراج در بھنگہ کے ہیں۔

منشی مہیش رائیں قوم کا لیت سیر با ستب ساکن موضع پکری مدسودن پرگنہ بسا
 شریف و نجیب ہیں عہدہ سب انسپکٹری پر مقام تھانہ بھٹہ ضلع در بھنگہ کے سرفراز ہیں
 آدمی دیانت دار رئیس و خلیق و مروت دار ہیں۔

منشی رام آدھیں سنگہ قوم کا لیت سیر با ستب ساکن موضع ڈیہ سوہر پرگنہ بسا
 شریف و نجیب تھے مرگئے اب اس خاندان میں گولی ناتھ موجود ہیں اور انکو
 نانہالی بہت اچھی باتھ آئی ہے۔

منشی پیر پر شاہ قوم کا لیت سیر با ستب ساکن موضع ڈیہ سوہر پرگنہ بسا
 شریف و نجیب و مخیر و اہل مروت تھے محکمہ بندوبست قانون دوم میں سر شہدہ دار
 مرگئے اب اس خاندان میں دو راج سنگہ موجود ہیں۔

منشی درباری لال قوم کا لیت سیر با ستب ساکن موضع سوہر پرگنہ بسا
 شریف و نجیب تھے مرگئے اب اس خاندان میں کون کون شخص موجود ہیں
 کو معلوم نہیں۔

بابا اور وہ بھاری لال اور دار و نہ و بند رام قوم کا لیت سیر پرگنہ بسا
 اصل رشتہ دار موضع میں پر ضلع ساران کے تھے اب وہ سر شہدہ دار ہیں

مظفر پور میں رہے بعد چندے ترقی پا کر سرشتہ دار محکمہ سب جج بہادر مظفر پور ضلع تربیت کے ہوئے اور مظفر پور میں سکونت اختیار کی جب سے اونکا اہل و عیال سب یہیں رہنے لگے دار و فہ گویند رام موصوف نجیب اور شریف علی خان ندان شرت دار تھے نادام الحیات عہدہ سرشتہ داری کو کمال دیانت اور ہوشیاری سے انجام دیتے رہے بدلیہ عہدہ سرشتہ داری معاش بہت حاصل کی بعد میں ان کے اودھ بہاری لعل بیٹے ان کے اوس عہدہ پر سفر گزار ہوئے ایک جتہ کسی سے بطور ناجائز نہیں لیتے تھے نہایت محتاط اور نیک نیت تھے دوسرے بیٹے ان کے ممتی گرو دھاری لال پیشکار ہوئے ان دونوں بھائیوں نے عہدہ سرشتہ داری پر پیشکاری کو نہایت خیر خواہی اور نیکنامی سے انجام کیا حکام راضی رہے کہیں کسی طرح سے شکایت نہیں ہوئی یہ دونوں بھائی مر گئے اودھ بہاری لعل کے دو بیٹے سنے بابو پھین ناراین اور بابو بدری ناراین زندگی اور موجود ہیں بابو پھین ناراین نہایت رئیس اور خلیق اور صاحب علم اور فاضل ہیں ڈپٹی کلکٹر ہیں اور منشی گرو دھاری لال کے ایک بیٹے سنے بابو گھونڈن پرشاد عرف راگھوجی تھے انھوں نے سول سروس کا پاس کر کے عہدہ سب ڈپٹی کلکٹری کا پایا تھا آخر کو مر گئے آدمی لائق اور مروت والا تھے جو ان تھے ان کے مرنے کا اکثر احباب اور راقم کو بڑا قلق ہے۔

خیاط روڑ گارہ بالائے پچیس پیرامہنے ندوخت کہ آخر قربانہ کرد

انکو اولاد ذکور نہیں ہے مگر ایک بیٹی کم سن ہے آمدنی ان سب کے معاش کی تنہا بیس پچیس ہزار روپے سالانہ کی ہوگی۔

منشی بندھو لال منشی و حرم لال کالیستہ سب ساکن رتی بوندھو

پرکرنہ سبار

شریف نجیب عالی خاندان گذر سے ہیں اب اس خاندان میں منشی میرالال راجہ سورسہ
کے جمیع امورات کے مختار ہیں اور منشی رام آسہرے محل قانونگو ضلع ہزاری باغ کے ہیں
اور منشی جہت و جاری لال دوسرا کی کوٹھی کے منشی ہیں اور منشی گشتوری لال ڈپٹی کلکٹر ضلع
درہنگہ کے ہیں مگر منشی رام آسہرے لال اور منشی گشتوری لال صاحب اس خاندان
کے چشم و چراغ ہیں منشی رام آسہرے لال اہل علم ہیں فارسی و انگریزی و سنسکرت
جانتے ہیں اور حکمت و ریاضی و طبی میں دخل رکھتے ہیں۔

نیامی بیسنگ سائیکہ بانا بخل مہاکش

بیدانت کو اچھی طرح سے جانتے ہیں بلکہ ان شاسترون کا ترجمہ زبان بھاشا میں بہت
عمدہ طور سے کیا ہے اور ہر ایک شاسترون کے متون یعنی سائل میں جو اختلافات
پنڈتوں کی نظریں میں ملو ہوتا تھا اور حل نہیں ہو سکتا تھا اسکو پر مالون یعنی دلائل
و نقلیہ سے حل کر دیا اور منشی گشتوری لال صاحب بھی نہایت صاحب علم و ذکاوت ہیں
اور شاسترون کو جانتے ہیں و دونوں صاحبوں نے بلکہ بنائے شاسترون دو گز تہہ یعنی
مکتا ولی اور دیکری کا ترجمہ کیا ہے راقم کو ان دونوں صاحبوں سے ملاقات و محبت
منشی منت لال کا ایست سرپا سٹب ساکن موضع رتی سوندھو پر گنہ بسد
شریف اور عزت دار تھے مر گئے اس خاندان میں منشی دھراج سنگھ برآمدہ
اونکے کلکٹری مظفر پور میں عہدہ محافظ قسری پر سرفراز ہیں اور پوتے اون کے
بسیار نارین اسپر برجدیو نارین نا بلغ ہیں۔

منشی دکنی لال کا ایست سرپا سٹب ساکن موضع رتی سوندھو پر گنہ بسد
دشہرین اور نجیب تھے وکیل عدالت کے تھے مر گئے اونکے خاندان میں مجلس

ایک شخص زندہ اور موجود ہیں باقی حال راقم کو معلوم نہیں۔
 منشی رتن لال کا لیست سرماستب ساکن موضع رتی سوہد پور گنہ بسا رہ
 شریف اور نبیب غالیہ اندان تھے انتقال کر گئے ان کی خاندان میں منشی جی کی لا
 اونکے بیٹے جو سر رشتہ داماد صاحب کشر مال کے تھے اور صاحب علم تھے اونکی
 تصنیفات سے ایک کتاب اسمی بہ کثیر العلوم جس میں بہت سے علموں کا بیان ہے
 یادگار روزگار ہے۔

منشی کالی پرشاد کا لیست سیرماستب ساکن موضع باگھی پر گنہ بسا رہ
 پہلی کوٹھی شاہ پور میں منشی گری کے عہدہ پر مہور تھے صاحب کوٹھی کی توجہ سے بہت
 سواضات خرید کیے اور مقدور حاصل کیا آخر کوٹھی کے کارخانہ میں شریک ہوئے بعد
 شہرت کوٹھی کے اور زیادہ تر مقدور پیدا کیا تھینا پچاس ہزار روپے کی آمدنی کی سوا
 حاصل کی مرد شریف اور نبیب غرت دار تھے مر گئے منشی گجراج سہاسے اونکے
 بیٹے موجود ہیں سنا ہے کہ آدمی بہت لایق ہیں راقم سے ملاقات نہیں ہے۔

لالہ چو لعل شیرین زبان کا لیست سیرماستب ساکن موضع
 موہن پور پر گنہ بسا رہ بعدہ ساکن موضع کسرانوان پر گنہ بسا رہ
 یہ بھی عدالت دیوانی مظفر پور کے وکیل تھے اونکے آبا و اجداد غرت و شرافت میں
 جلیل القدر تھے ہنگام بحث معاملات نہایت نرمی و لطیف و فصاحت کے ساتھ
 تقریر کرتے تھے ایلے شیرین زبان کا ملائے بعد اونکے لالہ شیرین لعل اونکے بڑے
 بیٹے تھے وکیل بھی مظفر پور کے ہوئے بعد اونکے لالہ شیرین لعل مظفر پور کے
 بعد واپس آئے چھوٹے بیٹے کے لالہ شیرین لعل مظفر پور کے

کیل تھے بعد ازاں نصفی پر وہ نام و نسب کے تشریح کے لئے لالہ بھیروان رستہ
 مرگئے اور ان کے چچوٹے بیٹے منشی کالی پرشاد سرشتہ دار کلکٹری ٹپنہ کے بنی راقم کی بڑی
 لڑکی کی شادی اسی خاندان میں رکھی پرشاد بھیروان لالہ بھیروان سے ہوئی تھی مگر وہ لڑکی
 ولیدہ مرگئی۔

منشی اودھ لال کالیست سیرستب ساکن موضع چاند پورہ کلان پرگنہ بہارہ
 شریف اور نجیب اور خاندان تھے مرگئے ان کے بیٹے منشی رام ادھن سنگھ
 منشی غازی پور میں رائے چند ڈپٹی کلکٹر کے محکمہ کے سرشتہ دار تھے دوسرے بیٹے ان کے
 منشی رام سرن سنگھ محکمہ کاشن مال بھاگلپور کے سرشتہ دار تھے اور تیسرے بیٹے ان کے
 شیو سرن لال پہلے ضلع گورکھ پور کی کلکٹری میں شیکار تھے بعد ازاں اسکے ہماراجہ صاحب
 درہنگہ کے دربار میں نوکر ہوئے مرگئے ان کے خاندان میں منشی ہر پرشاد سنگھ اور
 منشی گوہند پرشاد و دیگر پرشاد وغیرہ زندہ و موجود ہیں اور دیگر پرشاد موصوف رام
 کے حقیقی چچوٹے بھائی ہوتے ہیں۔

منشی شیو ناتھ سنگھ قوم کالیست سیرستب ساکن موضع چاند پورہ کلان
 پرگنہ بہارہ

شریف اور نجیب خاندانی تھے کلکٹری ہزاری بلغان میں سرشتہ دار تھے مرگئے اب
 اس خاندان میں منشی گوہال ناراین محکمہ عدالت نصف ہزاری بلغان کے سرشتہ دار
 منشی بھاگوت پرشاد ڈپٹی محکمہ ہائش راجہ بنیاد کے ہیں اور رام دیونا بلغان
 منشی پر اودھ لال قوم کالیست سیرستب
 ساکن موضع چاند پورہ اور پرگنہ بہارہ

شریف و نجیب تھے مگر کتاب اس خاندان میں آج اندر سماے موجود ہیں۔
 فشی جگہ میں لال کا ایست میریاستب کا موضع پرمول پرگنہ بسا رہ
 شرافت اور نجابت خاندان کی انکی بہت اچھی ہے آدمی نیک اور خوش نیت اور
 خوش اقبال تھے مگر بد و بیست قانون دوم ۱۹ء عیسوی کے سرشتہ وار تھے لاکھوں
 روپیہ کی معاش اور مقدور پیدا کیا مگر انکے وارثوں میں بابوشیو شکر سہاے
 پسر فشی رام لعل تھیں ہر زاوہ حقیقی راقم تاریخ بڑا اور لالہ موکھی لال وغیرہ زندہ اور موجود ہیں
 لالہ گور سہاے سنگھ اور شیو سہاے سنگھ کا ایست میریاستب
 ساکن موضع پرمول پرگنہ بسا رہ
 یہ دونوں بھائی حقیقی تھے بڑے صاحب عزت و اہل مقدور تھے شیو سہاے سنگھ لا ولد مگر
 گور سہاے سنگھ کے بیٹے گوری شکر ہوئے انکے وارثان زندہ و موجود ہیں آج کل موضع
 ابھر ضلع سارن میں اپنی نانمال میں رہتے ہیں۔
 بھیا دیال شیوک ساکن موضع پرمول پرگنہ بسا رہ
 شریف اور نجیب اور عالی خاندان تھے انکے بڑے بیٹے بھیا دہرم لعل مرشد آباد کے
 قواب کے دربار میں کسی اچھی خدمت پر سرفراز تھے انکے خاندان میں بابو کلادیپ اپنا
 ایک شخص بہت نامی و گرامی گذرے ہیں ۱۸۵۷ء عیسوی میں جو غدر ہوا تھا اوسمیں
 سرکار انگلشیہ کی بڑی خبر خواہی کی تھی اوسکے صلہ میں عمدہ ڈپٹی کلکٹری کا انکو ملا
 تھا چند سے مرتبہ لوہری میں اوس عمدہ سے پور سرفراز رہے بعدہ ضلع جیپور میں تبدیل ہو
 چلے گئے لا ولد مگر گئے۔
 فشی لچھمن ناراین ساکن موضع اعتبار پور بکری پرگنہ بسا رہ

شریفہ پنجیب خانہ دانی تھے ویا زغرب میں یہ تحصیلدار تھے اور ان کے بیٹے ایک لعل تھے
بعد میں نے اپنے باپ کے اسی عہدے پر سرفراز رہے اور اپنا مکان موضع بدمول
پر گئے بسا رہنما مال میں بنایا اور ان کے دو بیٹے ہوئے اول سورج بنی لال دوم چند بنی لال
سورج بنی لال ضلع پٹنہ میں محال خاص کے محکمہ میں بعدہ نظارت سرفراز رہے بعد
اوس کے پٹنہ میں واروٹھ پولیس میں رہے بعد اوس کے عینہ ہوارہ میں ضلع مظفر پور کے سیکر
مقرر ہوئے بعد اوس کے واروٹھ محال آبکاری کے ہوئے کہ اسی زمانہ میں مرگئیں سورج بنی لال
کے اب دو بیٹے موجود ہیں اول شام بہاری لال دوم کشن بہاری لعل۔
منشی حیات ناراین سنگھ ساکن موضع بدمول پر گئے بسا رہ
شریفہ پنجیب و عالیخانہ ان تھے مر گئے ان کے دو بیٹے ہوئے اول منشی شکر دیال
دوم منشی ہر سرچرن منشی شکر دیال پٹنہ میں محکمہ فوجداری کے سررشتہ دار تھے مر گئے
منشی ہر سرچرن پہلے پیشکار محکمہ شش ضلع پٹنہ کے تھے بعد اوس کے سررشتہ دار فوجداری
پٹنہ کے ہوئے بعدہ عہدہ پیشکاری دوسرے سررشتہ داری پر کھڑی ضلع چیرہ کے سرفراز
ہوئے آج کل اکثر صنعت مقام چترانہ بنارسی باغ کے ہیں آدمی نیک و خلیق و
حسین ہیں انگریزی بھی جانتے ہیں و خوشنویس ہیں غزل بھی اچھی کہتے ہیں جس میں تجلیں
منشی مندلال عرف مناجی کالیست سیراستہ ساکن موضع گورول پر گئے بسا رہ
شرافت اور سچا بہتہ عالیخانہ دانی انکی شہرت نزدیک اور دور ہے سورج بنی لال
ان کے اصل رہنے والے سری پور کے تھے تھیں تین سو برس گذرا ابوگا کہ سلاطین تھیں
کے بعد میں نہ لال گذرے ان کے مقرر کیا بہت میں آئے اور موضع گورول پر گئے
پٹنہ کو گئے تھیں ان کی سورج بنی لال کے پانچ بیٹے ہوئے ان کے موبہن

بڑے بیٹے ادے، نواب مرشد آباد کے دربار میں مدد دیوان گری پر سرفراز ہوئے
 اور منجملہ چار بیٹے کے ایک شخص موضع بلیسر پر گئے، بارہ اور ایک شخص موضع سوند ہوا
 پر گئے، مذکور اور ایک شخص موضع نراین پور پر گئے، بارہ اور ایک شخص موضع بہادر پور
 پر گئے، مذکور سکونت پذیر ہوئے کہ اب تک وارثان و بھون کے اوس اوس موضع میں
 قیام پذیر ہیں اس خاندان میں منشی رام لعل اور منشی سیتا رام اور منشی کشن داس
 اور منشی جانی رام بڑے لائق اور رئیس گذرے ہیں اور یہ سب برابر عہدہ قانوں گوی
 تاشروع عہداری سرکار انگلشیہ معور ہوئے آئے منشی ندھی نہایت رئیس اور خلیق اور
 قہذب اور تحمل المزاج اور صاحب علم ہیں بہت زرعہ سے نکر ادیشل جی ملنگ پور میں
 عہدہ پیشکاری پر سرفراز تھے اب خانہ نشین ہیں۔

منشی رگپر شاد قوم کا لیت سیر سب ساکن موضع گورول پر گئے، بارہ
 شریف اور نجیب اور ذی عزت تھے مر گئے اب اس خاندان میں منشی گور پر شاد سنگ
 اور چھوٹے لعل زندہ اور موجود ہیں۔

لالہ پیچم نراین سنگھ کا لیت سیر سب ساکن
 موضع بسور انڈرا چک کر عول پر گئے، بارہ
 مورث اعلیٰ کے ٹو درمل منشی عامل سلطان پر گئے، مرواہ اور پر گئے، بارہ کے تھے
 اور پہلے سکونت اونکی موضع سیر پر گئے، بارہ میں تھے شہیدان میں موضع سیر
 موضع بسور میں آئے شروع عہداری سرکار انگلشیہ میں خدمت نہایت کی انکو معوض
 ہوئی تھی بعد اوس کے کچھری کلکٹری ضلع تربت مقام شہر پور میں اسٹ نوٹس ہوسے نہایت
 رئیس اور شریف اور نجیب اور خاندان تھے بھو پور کی سرکاری مال اور مقدم

بہت پیدا کیا اب اس خاندان میں سین لعل اور رتن لعل زندہ و موجود ہیں۔
 لالہ رام چرن لعل کا بیٹا میرا ستب ساکن موضع نیپور اندرا چکلا کرول پرگنہ بنگالہ
 مورث انھی اسکے لالہ سرور سنگھ عامل سلطانی کے وقت میں عمدہ منشی گری کار کے
 تھے آدمی رئیس اور خلیف اور شریف اور نجیب اور نامی تھے جو مواضعات سرور سنگھ
 اپنے وقت میں حاصل کیا تھا وہ سب آج تک اس خاندان میں قائم ہے اب اس
 خاندان میں لالہ ٹھاکر سرن موجود ہیں۔

ناظر اور وان سنگھ کا بیٹا میرا ستب ساکن موضع راجا پرا کرگنہ بنگالہ
 شریف اور نجیب تھے مرگئے اب اس خاندان میں درگا پرشاد اور چندرا منی خاص جکنا
 راقم کو معلوم نہیں ہے موجود ہیں۔

منشی لچھن نراین کا بیٹا میرا ستب ساکن موضع سرپا پرگنہ بنگالہ
 شریف اور نجیب ہیں محکمہ میں سپاروی سٹیج بہادر اول مظفر پور کے ناظر ہیں منشی
 منشی دھرم پرا اور کالان اسکے محکمہ میں صاحب جج بہادر مظفر پور کے سررشتہ دار تھے
 مرگئے منشی رام غلام سنگھ بیٹے اونکے زندہ اور موجود ہیں۔

درباری لال و حکیم ہیں ال ساکن موضع برٹن پور کرسن بہت سیلہ پرگنہ بنگالہ
 شریف و نجیب و عزت دار خاندانی تھے یہ دونوں بھائی دربار میں ہمارا جہ بہادر و بھنگ
 کے نوکر تھے دونوں بھائی مرگئے جگموجن لال لالہ مرگئے درباری لال کے دو بیٹے ہوئے
 منشی نرسنگھ سہاسے منشی رمتا رام منشی نرسنگھ سہاسے دربار میں ہمارا جہ بہادر و بھنگ کے
 پیشکار تھے جب کورٹ آنوار دس ہوا ایالیس میں در آئے منشی نرسنگھ سہاسے منشی
 عہدہ پیشکاری کے بہت کچھ مال و مقدر پیدا کیا وہی لالہ مرگئے منشی رمتا رام کے

بے بیٹے ہوئے پر ویسے نارین و گنگا پر شاہ پرین نارین دربار میں ہمارا جگوار بادشاہ کو سرنگ
کے پیشکار میں و گنگا پر شاہ اپنی زمیندار کے کام کو انجام کرتے ہیں آمدنی معاش کی تحفہ پندرہ ہزار
روپی ہوگی۔

منشی کو رکھ پر شاہ و قوم کالیہ ت سریا ستب
ساکن موضع بڈ میں پور کر اس تہ بہت سلم پر گئے بسا

شریف و نجیب ہیں لکے دو بیٹے ہیں منشی برہم دیو نارین و منشی بشند یو نارین منشی برہم دیو نارین
آجکل ٹوپوٹی مجسٹریٹ ہیں و منشی بشند یو نارین ہی نوکر ہیں انکو معاش خاص و معاش
شہر و کھانا ہالی تحفہ چار پانچ ہزار روپی سالانہ کے آمدنی ہوگی۔

منور تھ لعل کالیہ ت سریا ستب ساکن موضع
نارین پور انت عرف شیر پور چکہ فی پر گئے بسا

مردم شریف با اور خاندانی اور عزت دار تھے ممالک متوسط یعنی چتر گڑھ میں
سرکاری تحصیلدار تھے صاحب وقار تھے اور پانچ سو روپیہ ماہانہ پاتے تھے مرگے بعد انکو
منشی جیو لعل اونکے بیٹے مہاراجہ تیا کی سرکاری میں مختار عام تھے مرگے اونکے دو بیٹے
ہوئے کہد برن لعل اور جیو لعل اور کہد برن لال آدمی نیک اور خلیق ہیں با فضل سپکشر
بھاری ضلع در بھنگ کے ہیں۔

منشی سکوت کالیہ ت ساکن موضع شیر پور پر گئے بسا

منشی اور نجیب اور صاحب عزت تھے مرگے بیٹے اونکے جیو برن سما کے کلمری
نارین کے پیشکار تھے وہ بھی مرگے اب اس خاندان میں منشی مہاراجہ پر شاہ و
نارین دربار میں منشی مہاراجہ پر شاہ سب انکے زب سے منور اور گنگا پر شاہ

بین بگاری کے دار و نہدین

ہنومان دت کا ایت سیر یا سب ساکن موضع

نراین پور انت عرف شیر پور چکے کے پرگنہ بسا رہ

دوم شریف و عزت دار خانہ دانی تھے اونکے دو لڑکے ہوئے اول رکھوئیں سہا س

دوم کلدیپ ناراین کلدیپ ناراین نے لا و لدا اتقال کیا و رکھوئیں سہا س نواب

سید ولایت علیخان بہادر رئیس پٹنہ کی الماک کے تحصیلدار تھے مر گئے اونکے دو

لڑکے ہوئے اول ابھی ناراین دوم خیر بھوج سہا س ابھی ناراین دیوان مول بخش خان

بہادر شاکر اف اندیای کے و ذبار میں دیوان تھے وہ اتقال کر گئے بند پیر شاہ

اونکے وجود میں خیر بھوج سہا س فارسی دان و محاسب و علم الہی و جود الہی ہیں اور

سارنگ پٹنہ سروریک کا بھی حاصل کیا ہے زندہ و موجود ہیں

نشی گنیش دت کا ایت سیر یا سب ساکن موضع

پچمین نراین پور چکے کر حول پرگنہ بسا رہ

شریف اور نجیب تھے کلکٹری مظفر پور میں پیشکاوی کا تہہ رکھتے تھے مر گئے

اونکے بیٹے مادھو رام محلہ صدامینی مقام ونگیر کے وکیل تھے وہ بھی مر گئے اب اس خانہ

میں شوک زحاری اعلیٰ زندہ اور موجود ہیں اور کلکٹری ضلع ونگیر میں بٹوارہ کی امانت کرتے تھے

نشی گنیش سہا س کا ایت سیر یا سب ساکن موضع اور حول پرگنہ بسا رہ

شریف اور نجیب اور رئیس تھے اپنے تین موصوفت الیہ نے بسبب عہدہ

عدالت متنبی کے ایک عزت و وجاہت پیدا کی تھی مر گئے اونکے بیٹے رام سرکا

نشی گنیش سہا س بیچ بہادر مظفر پور کے ایت کرتے تھے وہ بھی مر گئے اب اس خانہ

میں مہاریر پر شادی کے وقت کے زندہ اور موجود ہیں اور ان دنوں موضع سیرا پر گئے ہیں۔
سکونت پذیر ہیں۔

مشی آسالا قوم کا لیت سیرا سب ساکن موضع کروان پر گئے بسا رہ
شریف و نجیب تھے ضلع چیرہ کی کلکٹری میں سررشتہ دار تھے مر گئے اب اس خاندان
میں ایسری پر شادی کے وقت کے موجود ہیں زمینداری سے اوقات بسر کرتے ہیں۔
مشی رکھونا تھے ہمارے کا لیت سیرا سب ساکن موضع کروان پر گئے بسا رہ
شریف و نجیب ہیں کوٹھی نیل میں مقام چیرا ضلع موہاری کے مشی ہیں اور زمینداری
بھی رکھتے ہیں۔

مشی لونڈا ہمارے کا لیت سیرا سب ساکن موضع پوربان پر گئے بسا رہ
شریف اور نجیب اور عزت دار ہیں سررشتہ تجارتی موگیر کے پیشکار ہیں۔
مشی شیدہ پور بجیس کا لیت سیرا سب ساکن موضع پوربان پر گئے بسا رہ
شریف اور نجیب اور عزت دار تھے مر گئے اب اس خاندان میں راجد ہاری لال اور
زننگہ سہل اور سبیل پر شاد زندہ اور موجود ہیں اور اہل معاش اور چارہ بنگال
مشی کیولا پر شاد کا لیت سیرا سب ساکن موضع ہوا پر گئے بسا رہ
شریف اور نجیب ہیں عہدہ انسپکٹری پر پولیس ضلع مظفر پور کے سرفراز تھے باغی
پٹن پاتے ہیں بیٹے ان کے درگا پر شاد محرم کلکٹری ضلع مظفر پور کے ہیں۔

مشی مہا دیوت کا لیت سیرا سب ساکن موضع پوربان پر گئے بسا رہ
شرافت و زنجابت اور عزت انکی بہت اچھی ہے کلکٹری ضلع پٹنہ کے محانت پتر میں
مشی تگنا نہ سہل والد ان کے کلکٹری ضلع پٹنہ کے محرم تحصیل تھے اور رکھونا تھے۔

چچا نے کنٹری کے سرشتہ دار تھے اس کے پوتے ابچھین ٹارین سکٹھکارک فوجی
پٹنہ کے ہیں۔

منشی جمن لعل کالیست سیربستب ساکن موضع مان پور پرگنہ بہار
شریف اور نجیب اور عزت دار خاندانی تھے مر گئے اب اس خاندان میں رہا سرہا
اور وہنگدہاری پرشاد اور کالی پرشاد اور لعلی سہاسے اور بلاس بہاری زندہ اور
موجود ہیں اور صاحب معاش ہیں۔

منشی شیو شنکر سہاسے کالیست سیربستب ساکن موضع سیڈی پرگنہ بہار
شریف و نجیب و عزت دار خاندانی ہیں زمینداری بھی رکھتے ہیں سنا ہے کہ سلاطین
تموہ کے وقت میں اس کے مورث اسے پرگنہ بہار کے قانوگوتے۔ ان کا چچا
منشی کشن دیو ناراین کالیست سیربستب ساکن موضع مان پور پرگنہ بہار
شریف اور نجیب اور عزت دار خاندانی ہیں آجکل ڈوینر بک ضلع آرہ کے عہد
سرشتہ داری پر سرفراز ہیں۔

اسے گنیش ورت کالیست سیربستب ساکن موضع ٹھکھا پرگنہ بہار
یہ سابق کے رہنے والے موضع بکھرا کے تھے اب بھی بکھرا میں مکان ایک موجود ہے
بڑے عزت دار اور شریف اور عالی خاندان ہیں اس خاندان میں پہلے
معاش تھی یہ سب دین کے نقصان ہو گئی ہے اب بھی ہزار بارہ سو روپے کی آمد
معاش اور ملکیت سے ہے اب اس خاندان میں کنجھاری لعل اور گوری شنکر
وغیرہ زندہ اور موجود ہیں۔

منشی منڈال سنگھ قوم کالیست سیربستب ساکن موضع پرمانند پور پرگنہ بہار

شریف اور نجیب اور عزت دار تھے کلکٹری نشی بہت مقام منظر پور میں مقرر تھیں
مر گئے اب اس خاندان میں بدی نام تھا اور بے پوتے موجود ہیں۔

نشی ہما و یووت کا لیت سر پاستہ ساکن موضع پرمانند پور پر گنہ بسا
شرافت اور نجابت انکی بہت اچھی ہے ہمارا جہ کھرک پور کے دربار میں تحصیلدار تھے
اب خانہ نشین ہیں زمینداری ہی رکھتے ہیں۔

نشی جمعیت لال کا لیت ساکن موضع و گرو پر گنہ بسا
شریف اور نجیب و عزت دار خاندانی تھے مر گئے اب اس خاندان میں بالکونہ سا
زندہ اور موجود ہیں آمدنی انکی معاش کی اس وقت اندازاً پانچ ہزار روپیہ سالانہ
کم کی ہوگی۔

باہو سداوند کا لیت سر پاستہ ساکن موضع جمال پور پر گنہ بسا
شریف اور نجیب و عزت دار ہیں پہلے منظر پور میں مختار کاری کرتے تھے بعد منصب
وکالت پر سرفراز ہوئے زمان بعد نصف ہوئے کہ آج تک اسی عہدہ پر ممتاز ہیں آدمی
لایق اور رئیس اور مہذب ہیں۔

نشی شیبا لال کا لیت سر پاستہ
ساکن موضع بدرا چکلہ کر جول پر گنہ بسا
شریف اور نجیب و عزت دار ہیں نشی رام بہت لال بیٹے نشی سیتا لال کے اور نشی
لوکنا تھے بیٹے نشی جے رام سنگھ کے ہائی کورٹ کلکتہ میں مختار کاری کرتے ہیں یہ چار
نشی لال رئیس ہیں باجو گوری سنگھ کیہ جے رام سنگھ کیہ جے رام سنگھ کیہ جے رام سنگھ کیہ
نشی گنہ بسا اور نشی شامی شامی لال کی لڑکی

منشی جیو لعل سنگھ کالیست سرپاستب ساکن موضع رام داس پور پرگنہ بہارہ
 شریف و نجیب اور عزت دار تھے انکے بیٹے چوتھے لعل مہاراجہ و ہراج بنیا کی سکر
 میں بعدہ منشی گرمی سرفراز تھے مر گئے اونکے بیٹے ہر سہاے سنگھ محکمہ نصفی ضلع آگرہ کے
 پیشکار تھے وہ بھی مر گئے اب اس خاندان میں کون کون شخص موجود ہیں راقم کو معلوم
 نہیں ہے۔

بشن چرن لعل کالیست ساکن موضع رام داس پور پرگنہ بہارہ
 شریف اور نجیب و عزت دار تھے پٹنہ میں عدالت کے وکیل تھے مر گئے اونکے
 تین بیٹے ہوئے کرم چند لعل - گوپال لعل - رام لعل - یہ تینوں بجائی پٹنہ میں وکالت
 کرتے تھے بعدہ رام لعل مظفر پور میں صدر اعلیٰ اول کے محکمہ میں پیشکار ہوئے اور
 فی الحال حاجی پور میں مختار کاری کرتے ہیں کرم چند لال اور گوپال لعل مر گئے اب
 اس خاندان میں صاحب پریشاد ولد کرم چند لال اور ایک شخص سپہ رام لعل کہ جنکا نام
 راقم کو معلوم نہیں ہے موجود ہیں بالفصل زبیدی سے اوقات بسری ہو۔

منشی ملک رام قوم کالیست سرپاستب
 ساکن موضع رام داس پور پرگنہ بہارہ

شریف اور عزت دار ہیں پہلے کلکٹری ضلع گیاجی میں سررشتہ دار تھے بعدہ تھانہ
 مظفر پور کی کلکٹری میں سررشتہ دار ہوئے اب نشن پاسے ہیں آدمی خلیق آدم
 رئیس ہیں۔

منشی گو بندہ - واسیہ کالیست سرپاستب
 ساکن موضع رام داس پور پرگنہ بہارہ

شریف اور نجیب و غرت و ارہین آدمی ملحق اور ذی علم بین انگریزی اور فارسی جانتے
بین مولگی کی کلکٹری میں پیشکار ہیں۔

لالہ مگنی رام قوم کالیست سریاست
ساکن موضع سعد پور اپر گنہ بارہ

شرافت اور نجابت انکے خاندان کی بہت اچھی برآمدی صاحب معاش اور اہل علم
اور فقیر دوست عزت و نامی اور گرامی تھے ہمیشہ عبادت میں مشغول رہا کرتے تھے
سادہ و اور سنت کی پرہیزگاری کیا کرتے تھے۔ نقل ہو کہ ایک مرتبہ انکے گھر چٹا
سادہ ہوا روہوئے اس وقت انکے پاس کچھ موجود نہیں تھا تھیں تھے اس شرم
سے مکان اپنے کو چھوڑ کر اسی موضع میں دوسری جگہ جا کر ایک درخت کے نیچے سو رہے
سادہ و سنت جو انکے مکان پر آئے تھے وہ سب منتظر بھنڈا رہے کہ تھے جب
دوپہر ہوئی ایک شخص بمشکل لالہ مگنی رام سے مصروف کے انکے مکان میں آیا اور کل لوازم
کھانے پینے کا موجود کر کے سادہ و نکو اپنی طرح سے کھلا پلا کر رخصت کر دیا ایک سادہ و
اتفاقاً اسی درخت کے نیچے جا پڑے جہاں لالہ مگنی رام سوئے ہوئے تھے سادہ و
نے انکو جگایا اور کہا کہ آج مگنی رام کے گھر پر سادہ و نوں کا بھنڈا رہا ہے تو بیچارہ مسافر
کیون بھوکھون پڑا ہے وہاں جا کھانے کو بیگایا بات سن کر لالہ مگنی رام اپنے گھر پر آئے
معلوم ہوا کہ سادہ و سنت کھاپی کر بخوشی رخصت ہو گئے اس بات سے بہت خوش
ہوئے اور نارین کا دہنیا یعنی شکر کیا۔ انکے معاش کی آمدنی تھینا ہزار بارہ سو
روپے تک ہوگی اس خاندان میں گو بردھن لال انکے پوتہ موجود تھے وہ بھی مر گئے
اسے پر سادہ و رام کالیست سریاست ساکن موضع بکھر اپر گنہ رتی

عہد میں مسلمانین تیموریہ کے مورث انکی رائے و ہنراج صدر مائون رتلع نہایت سے
 ہوئے عزت دار و عالیخانہ ان تھے ریاست و عالیخانہ انکی عزت اور شہور ہر اسکے
 بیٹے تھے اول سلوٹ رائے دوم کلونت رائے سلوٹ رائے کے پہلی شادی دیوان
 جیون رام کی لڑکی سے موضع شیو دھار گنڈر بسٹہ میں تھی یہ دون بھائی بڑے مغز و
 صاحب عزت گذرے بین اونکے گھر سے سیکڑون شرفا کی پرداخت ہوتی تھی اور تھوڑا
 زیادہ گذرا ہے کہ اونکے خاندان میں رائے کا لکاسہاے ایک شخص نہایت رئیس و
 سخی و خلیق اور صاحب علم گذر گئے ہیں اونکے بیٹے رائے جنگ بہادر و رائے جنگ
 و رائے بروڈ بہادر ہیں و رائے درگاسہاے براور حقیقی رائے کا لکاسہاے پس
 رائے کلدیپ رائے و اونکے بیٹے شمشیر بہادر موجود ہیں اور یہ سب بھی بڑے لالچ و
 رئیس ہیں رائے جنگ بہادر کو منصب انیری مجسٹری کچہر کی بھی مفوض ہو آمدنی اسکے
 معاش کی تخمیناً اسی ہزار روپیہ کے ہوگی۔

رائے کو در سہاے ولد رائے گوپال سہاے ساکن بکھر پر گنہ رتی
 یہ رائے سلوٹ رائے کے نواسہ و رائے گوپال سہاے کے بیٹے ہیں صاحب عزت
 و رئیس و عالیخانہ و اہل معاش ہیں اب عیال و اطفال انکے کچھ امین رہتے ہیں
 آمدنی انکے معاش کی تخمیناً لاکھ روپے سے زیادہ ہوگی۔

رکھوئیس سہاے ساکن موضع جیت پور پر گنہ رتی

شمس الدین و نجیب الدین آدمی دولت مند ہیں مزاج میں ریاست پر۔

بجورگی سہاے کا ایست ریاست سب ساکن موضع پنجپورہ پر گنہ رتی
 شریفین اور نجیب تھے اسکے ایک پرشاد بھائی تھے وہ ایک پرشاد بہادر و زاہد و

زمین اس خاندان زمینداری بھی ہو۔ اس پرین جو کوٹھی نیل کی جو زمین بھنگی سا
 نشی تھے اور امبار پر شاؤ خراچی مقرر ہوئے، اس دریدہ سے مال و مقدر بہت پیدا کیا
 لالہ جگت لال قوم کا لیت۔ سیریا ستب ساکن موضع سخیورہ پر گنہ رتی
 شریف و نجیب و خاندانی ہیں پہلے ہائی کوٹھی پر گنہ آہس میں بعدہ غشی گری پر سر فرات
 تھے بعدہ مظفر پور میں امتحان دیکر مختار کاری کرتے تھے اب خانہ نشین ہیں اور تھوڑے
 عرصہ سے اب موضع چندن پٹی پر گنہ بسا رہا۔ سیرال میں اپنی رہتے ہیں سخیورہ میں
 لالہ ٹھاکر پر شاؤ و برادر عموی اس کے موجود ہیں۔ سنا ہو کہ یہ شخص نامی و لائق ہیں زمینداری بھی
 رکھتے ہیں جگت لال کے پانچ بیٹے ہیں غلاموں کے مناتھہ سہانے سے راقم کو ملاقات
 ہو پہلے یہ دربار میں مہاراجہ در بھنگہ کے ذکر تھے بعدہ کلکٹری در بھنگہ میں نوکر ہوئے
 اب امتحان دیکر مختار کاری کرتے ہیں اور بہت سہانے دوسرے بیٹے اس کے
 محکمہ رودس میں در بھنگہ کے محرم ہیں۔

او وہ بہاری لال کا لیت سیریا ستب
 پسر دیال ساکن موضع حسین پور پر گنہ رتی
 شریف اور نجیب و خاندانی ہیں زمینداری بھی رکھتے ہیں۔

ریت برن سنگہ قوم کا لیت سیریا ستب
 ساکن موضع سہرا پر گنہ رتی

شریف اور نجیب تھے مر گئے اب اس خاندان میں گولی ناتھ و اندر بیت لعل و بھنگہ
 موجود ہیں۔
 جگت کشور لال قوم کا لیت سیریا ستب ساکن موضع حسین پور پر گنہ رتی

شریف و نجیب ہیں بالفعل سررشتہ پوئیس و سٹرکٹ سپرنٹنڈنٹ و رہنما کے محرمین
آدمی لایق و نیک ہیں۔

گوری شکر ساکن موضع پہلا دیو پر گنہ رتی

ایکھا خاندان بہت اچھا ہر شریف و نجیب ہیں زمینداری سے اس وقت تخمیناً دو ہزار روپے
سالانہ کے آمدنی ہوگی۔

گوپی ناتھ پانڈے کا لیت سیرت سب ساکن موضع گھٹنوں پر گنہ رتیا

عالی خاندان شریف و نجیب اور صاحب عزت تھے اس خاندان میں اسے سردار سنگ
شروع عملداری میں سرکار گلشنیہ کے بہت نامی و گرامی ہوئے مہاراج شتاب سہا
اور مہاراج نہیرج ناراین بہادر ناٹھان صوبہ بیک کے دیوان تھے بعد اسکے اس خاندان

میں گورسہاے سنگہ نامہ راقم تاریخ ہذا کو راجا رام ناراین عظیم آبادی کی سرکار میں دیوان مقرر
ہوئے و فشی بہنت اسے عرف چکتن مال ولد گورسہاے سنگہ مامون حقیقی راقم تاریخ ہذا

کے جوڑے فریاد نامی و گرامی و فیاض و سخا گزریں ہیں فشی بے نظیر تھے محکمہ بہد
قانون دوم ۱۹۱۵ء عیسوی میں سررشتہ فار تھے لاکھون روپے پیدا کیئے اب اس

خاندان میں راج ناراین سنگہ چیکار کلکٹری ضلع مظفر پور ولد بھوئے لال اور پنجا بے
و بابو کنور دوات اسے پسران بہنت اسے و فشی مہا سیر پر شاہ ولد بہومان سہاسے

و فشی ستیل سہاسے پسر بہر سہاسے سنگہ و بابو مانکی کشور ناراین و بابو گونندن کشور ناراین
و بابو جودندن کشور ناراین پسران تلمکہ عاری لال و دھیا و عاری لال پسر رام پر تال لال

و جیمرو مال ولد و سب سنگہ و جوب ناراین ولد بیدیا نند و لچمی ناراین ولد چندن دت
دھیر پر شاہ و اسے مہرلی منوہر ولد اسے و گور سہاسے اور دو فرزند ان ناما بانان و لدا

راے راج احمد رسنا کے شیرہ گان راے گوری شکار جنھوں کا نام معلوم نہیں موجود ہیں
 وراے غری منور وغیرہ پہلے موضع ڈمری میں رہتے تھے اور بالقتل موضع نروٹی
 پرگت بسا رہے ہیں سکونت رہتے ہیں۔

درگاوت و دیوندرین سنگہ کالیست سرپاستب
 ساکن موضع سرست پور پرگت سرپاستب

عالم خانہ دلی میں مشہور تھے صفت شرافت و نجابت سے معمور تھے انکے آباء اجداد
 نرہن کے بابو کے وزیر میں عمدہ دیوان گری کا کتے تھے چنانچہ درگاوت و دیوندرین سنگہ
 کے وقت میں دیوان تھے اس خاندان میں منشی بنی پرشاد سنگہ و منشی کالیچرن سنگہ
 پسران درگاوت و منشی اچھے لال پسر دیوندرین سنگہ یہ تینوں شخص بہت لائق و رئیس
 گذرے ہیں اور اس خاندان میں الم کی جدو صحیحہ کا نام مال ہے اب اس خاندان میں گوہر سنگہ
 و رام گوہر سنگہ بنیرگان منشی کالیچرن سنگہ و نرسنگہ سہاسے و مہت سہاسے و رمان منشی
 بنی پرشاد سنگہ و نند کشور سہاسے پسر اچھے لال زندہ و موجود ہیں +

جے گوہر سہاسے عربی و فارسی میں اچھا دخل رکھتے ہیں و نوکری سرکاری بہت اچھی چھی
 کی ہے رام گوہر سہاسے و وزیر فوجداری میں سہرام ضلع آرہ کے سرستہ دار ہیں
 لالہ مہربانی و حاکم کالیست سرپاستب ساکن موضع چپا پور پرگت سرپاستب
 نجیب و شریف صاحب غرت عالم خانہ دلی تھے کہیں کہیں کہ پرگت سرپاستب بنی پرشاد
 وقت کیلین سے عامل تھے مرگئے انکے خاندان میں لالہ رگھو نیش سہاسے و لالہ مہر
 اور لالہ بلاتی لال اور لالہ نرہن لال وغیرہ زندہ اور موجود ہیں لالہ مہر پرشاد سنگہ
 راقم تاریخ ہذا کے میسر ہی ہیں کی شاہی جوبلی پر۔

لالہ کیرت چند کا ایست سیر با ستب ساکن موضع بکاوت پور پر گنہ سرب
 شریف اور نجیب اور خاندانی تھے مر گئے اسے سردار سنگہ ساکن موضع کشون پر گنہ سرب
 کے ہم جد اور قرابت مند تھے غرت اور سلامت رومی انکے خاندان کی ابھی تک بہت
 اچھی ہوا سوقت اس خاندان میں بانکے بہاری لال اور موہن لال اور مینی پرشاد
 زندہ اور موجود ہیں۔

لالہ مادھو رام کا ایست سیر با ستب ساکن موضع شمس پور پر گنہ سرب
 شریف اور نجیب اور غالی خاندان تھے مر گئے انکے پانچ بیٹے ہوئے اول منشی جے رام
 دوم منشی جیسی رام سوم منشی گوپال لال چہارم منشی راجا رام پنجم منشی راکھو رام
 بھائی ناکب شامل رہتے تھے منشی جے رام عدالت اعلیٰ مظفر پور کے اور منشی جیسی رام
 عدالت نصفی درہنگہ کے وکیل تھے اور منشی گوپال لال سب ڈویژن سیتا پری کے
 سررشتہ دار تھے اور منشی راجا رام اور منشی راکھو رام خانہ نشین تھے اب اس خاندان
 میں منشی راجا رام اور باسند یونار این پسر منشی گوپال لال اور مہا پرشاد پسر منشی
 راکھو رام زندہ اور موجود ہیں زمینداری بھی رکھتے ہیں تھینا ہزار بارہ سو روپے
 تک آمدنی سالانہ ہوگی۔

لالہ رگھو دیال سنگہ کا ایست اسٹ
 ساکن موضع رحمت پور پر گنہ سرب

مرد شریف اور نجیب خاندانی ہیں راجہ لیلانند سنگہ بہادر کی طرف سے
 حیدر پور گنہ سرب کے تھے رگھو دیال اور مقدور حاصل کیے تھے
 رگھو دیال سنگہ اور رگھو دیال سنگہ کے بیٹے ہیں رگھو دیال سنگہ کے بیٹے ہیں

آدمی تھے مر گئے اب اونکے بیٹے لالہ مایر پیر شاد واس لوکری پرموہین مرزم نامور ہیں
منا حسب اخلاق اور عروت ہیں ذمی نرت ہیں۔

لالہ کنکا پیر شاد کالیست اسٹ ساکن موضع دہور لکھ پر گنہ سرپا
شریف اور نجیب اور غرت دار خاندانی ہیں راقم کو انسے ملاقات ہر آدمی بڑے خلیق
اور رئیس ہیں۔

لالہ الوجہ لعل کالیست اسٹ ساکن موضع موہن پور پر گنہ سرپا
شریف اور نجیب خاندانی ہیں اور غور بندہ ہیں۔

لالہ کالی پیر شاد کالیست اسٹ ساکن موضع موہی پور پر گنہ سرپا
شریف اور نجیب ہیں انکا خاندان اچھا ہر آدمی انکی زمینداری کی پانچ چھ سو
روپے تک ہوگی۔

لالہ دلجیت سنگھ کالیست اسٹ ساکن موضع نراین پور پر گنہ سرپا
شرافت اور نجابت انکی اچھی ہر کچھ زمینداری ہی رکھتے ہیں۔

لالہ بکرنکی سہانے کالیست اسٹ
ساکن موضع نراین پور دہریا پر گنہ سرپا
شریف اور نجیب ہیں اس خاندان میں زمینداری بھی ہے۔

لالہ کنیشی لال کالیست اسٹ ساکن موضع باز پور پر گنہ سرپا
شریف اور نجیب اور غرت دار خاندانی تھے مر گئے اب اونکے بیٹے موجود ہیں مگر کم

نام نام نہ

لالہ خدیتا لال پیر نوبت لال کالیست اسٹ

ساکن موضع دھڑ پامو سو مہ برج لال ساکن سرگنہ سرگیا

شریف و نجیب بن خاندان اچھا جو غور زندہ ہیں۔

مہر چند لعل قوم کالیست اسٹ ساکن موضع کلیان پور کور اپر گنہ سرگیا

شریف و نجیب تھے پر گنہ سر پور ضلع پورنیہ میں سٹر چارلس پالم صاحب زمیندار کی طرف سے تحصیلدار تھے مر گئے اب اس خاندان میں راج کنوار سنگھ و بلونت سہاسے

پسران افکے موجود ہیں فشی راج کنوار سنگھ رینو جنٹ کاکٹری درجنگہ کے ہیں۔

لالہ کنہیا لعل پانڈے کالیست سرگیا ستب

ساکن وزمیندار موضع تنہوری پر گنہ سرگنی

اصل رہنے والے موضع سیتل پور ضلع سالن کے تھے مورت انکے کسی تقریب سے

ضلع تربہت میں آئے اور موضع تنہوری میں جو زمینداری انکی تھی رو گئی بڑے صاحب تھے

اور نامی گرامی تھے اور اہل معاشن اور صاحب مقدر تھے انکے خاندان میں ابھی

کچھ معاش باقی ہے وارثان سے انکے بال گویند لال و زبیری پر شاد و شیو ٹل لعل اور

گوہر و من لال اور نرسنگھ سہاسے وغیرہ زندہ و موجود ہیں راقم کی دوسری شادی

اسی خاندان میں نند کشور لعل پانڈے کی لڑکی سے ہوئی ہے۔

لالہ گمانی لال کالیست اسٹ ساکن موضع متھورا پور پر گنہ کسمہ

آدمی شہادت اور نامی تھے معاش داشتے اور غرت دار تھے مر گئے اوسکے

پورستہ موت ہوئی۔

لالہ سہاسے پورستہ لعل کالیست اسٹ ساکن موضع متھورا پور پر گنہ کسمہ

یہ بھی شریف و نجیب ہیں زمیندار سی تھے میں تھوڑا پندرہ سولہ سو روپے آمدنی

سالانہ آمدنی زمینداری کی ہوگی۔

لالہ گلاب راسہ ہے چودھری سیون سنگھ کالیست
سیریا ستب ساکن موضع ہیروٹی پرگنہ جبریل

بست شریف اور نجیب اور، لیٹان دان تھے انکے گھر میں قالوگوئی کا عہدہ جلا آتا تھا
صاحب معاش اور مقدور ہے اب بھی انکے گھر میں معاش اور مقدور ہے انکے
خانہ دان میں منشی برج کنوار سنگھ و منشی راج کنوار سنگھ زندہ اور موجود ہیں اور
منشی برج کنوار سنگھ سب ڈورن سیتا دھری کے مختارون میں سے نامی مختارین
برری ناتھ برادر حقیقی خروا تسم کی پہلی شادی برج کنوار سنگھ کی حقیقی بہن سے
ہوئی تھی آمدنی سالانہ انکے معاش کی تخمیناً چھ ہزار سے کم نہ ہوگی۔

منشی ابو دھیا پر شا د کالیست سیریا ستب
ساکن موضع جکون پرگنہ جبریل

شریف ہیں زمینداری بھی رکھتے ہیں کتول کی کوٹھی نیل میں عہدہ منشی گری بر
سرفراز ہیں۔

کو دمی لال کالیست سیریا ستب ساکن موضع جکون پرگنہ جبریل
شریف اور نجیب ہیں انکے چچا منشی فتح نراین کلکتری مظفر پور کے محرم تھے آدمی لالین
تھے مرگے اس خانہ دان میں زمینداری بھی ہے اب بیٹے اوسکے دھنکدھاری شاو
زندہ اور موجود ہیں۔

چیمہ دھاری لعل دھنکدھاری لعل کالیست
سیریا ستب ساکن موضع اور

شریف دہلی عزت اور خاندانی بین زمیندار
اور موجود ہیں۔

بابو چودھری رو در پر شاہ اسے بہادر کا ایست
سیریا سنب ساکن موضع نان پور پر گنہ مان :

لیکن آباؤ اجداد اصل رہنے والے آباد کے تھے قبل عملداری سرکار بہادر نے بہادر
میں سلاطین تیموریہ کے انکے مورث اعلیٰ اس ضلع میں آئے اور کسی لڑائی میں مار گئے
اور اس خون بہا میں سلم پر گنہ نان پور دربار شاہی سے اور کو عنایت ہوا کہ آج تک نسلاً
بعد نسل انکے قبضہ میں چلا آتا ہے مرد شریف اور نجیب اور عالی خاندان صاحب علم
دینی عزت و صاحب مروت ہیں آمدنی انکے معاش کی تخمیناً پچاس ہزار روپے سالانہ
سے کم نہ ہوگی اور جو وقت ضلع تربت میں انتظام انکم کس کا پیش کشا ہے ایسے سرگرم
تھے اور انکو دربار قیصریہ سے جو یکم جنوری ۱۸۸۷ء کو شہر دہلی میں منعقد ہوا تھا خطاب
راہے بہادر کا عنایت ہوا تھا۔

ملک رام کا ایست سیریا سنب وزمیندار
موضع ہم یون پور پر گنہ مان پور

شریف اور نجیب اور خاندانی عزت دار ہیں صاحب معاش ہیں انکے مورث اعلیٰ
رام سہ داس بہت نامی اور گرامی شخص تھے بادشاہ وقت کی طرف سے پر گنہ
مان پور کے عامل تھے انکے خاندان میں شباب لال اور درباری لال اور مجلس سہا
اور گوپی لال و شیشو سہاسے سنگ اور کلید نارین اور شباب اعلیٰ موجود ہیں۔
بھٹی لعل کا ایست سیریا سنب ساکن موضع مادہ پور پور کی پر گنہ مان پور

سریٹ میں اجودھیا پر شادادہ پیار سے سیران اور سکے زندہ و موجود ہیں۔

چودھری ہمناتھ سنگھ اور چودھری رام ناتھ سنگھ کا لیست

سیریا ستب ساکن موضع کوٹہاری غرت بکری پر گتہ مہلا

یہ دونوں حقیقی بھائی تھے چودھری ہمناتھ سنگھ لا ولد مر گئے چودھری رام ناتھ سنگھ کے بیٹے چودھری نند کمار سنگھ بڑے صاحب غرت اور اہل معاش تھے انکے آباد و پیدا سلاطین اہل اسلام کے وقت میں قانون گو تھے مرد شریف اور نجیب اور عالی خانہ تھے انکے خاندان میں تعلیماری اہل زندہ اور موجود ہیں۔

چودھری بہادر سنگھ کا لیست سیریا ستب ساکن موضع بھنڈاری پر گتہ مہلا شریف اور عالی خانہ دارتھے سرکار میں والی نیپال کے منصب چودھری پر سرفراز تھے انکے خاندان میں بھنگی سہاے اور رگھوناتھ سہاے اور شیوا دہرین سنگھ اور رام سیر شاد زندہ اور موجود ہیں راتہ تاریخ نہرا کی بھوپھی کی شادی اسی خاندان میں جگناتھ سہاے سے ہوئی تھی۔

لالہ گھنی رام قوم کا لیست سیریا ستب ساکن موضع بیلاہی پر گتہ مہلا مرد شریف اور نجیب اور غرت دارا و محکمہ کلکتری مظفر پور کے محافظ فتر تھے معاش نے مر گئے بھگوت ناراین بیٹے انکے موجود ہیں اب بھی انکے گھر میں معاش اور مقدور موجود ہیں انکے معاش کی تخمیناً دو تین ہزار روپے کے ہوگی۔

لالہ ارجمند لال ولد لالہ گوہن رام کا لیست سیریا ستب

ساکن موضع لشن پور و پوری پر گتہ مہلا

عالی خانہ اور شریف اور نجیب اور صاحب معاش دارت اور غرت اور غرت

اوسکے وارثوں سے لالہ گرد خاری لال اور اوسکے بیٹے رکھبر دیال اور غشی رام جین
موجود ہیں غشی رام جین لال موصوف پہلے سپرنٹنڈنٹ پولیس مقام مظفر پور کے سرسبز
تھے اور راقم تاریخ بڑا کے حقیقی بھوپھیر سے بھائی ہوئے ہیں اور اس خاندان میں لالہ
جانکی رام بڑے نامور ہونے پر گناہت برادر مہلاہ ترسٹہ کے قانونگو تھے۔

سنا تھہ سہا کے کالیست سرپاستب ساکن موضع میرتا اور پرگنہ مہلا
شرافت انکے خاندان کی مشہور ہر لائق اور مروت دار تھے مرگئے اس خاندان میں
تروکنا تھہ اور جیکشن لعل عرف ہے رام سنگہ موجود ہیں اور معاش دار ہیں جیکشن لعل
عرف ہے رام سنگہ سے غشی اور کاشن راقم کے حقیقی چچا کی لڑا کی شادی ہوئی ہے۔

لالہ ہماراج سنگہ کالیست سرپاستب
ساکن موضع بھولی پرگنہ بہرا

شریف اور نجیب اور عزت دار آدمی تھے محکمہ میں صاحب جج بہادر ضلع تربہ کے
جٹہ سرسری کے محکمہ اس کوکری کے ذریعہ سے معاش اور مقدر بہت کچھ پیدا
کیا غشی بھیرون پرشاد و محکمہ جج ضلع تربہ کے پیشکار تھے اب انکے خاندان میں سرپرشاد
اور وند بہادر اور راکھ پرشاد اور گورکھ پرشاد اور رگھونندن پرشاد زلمہ اور
موجود ہیں انکے معاش کی آمدنی تخمیناً بیس ہزار روپہ سالانہ تک ہوگی راقم تاریخ خدا کی
برادر عموی گوری سنگہ کی پہلی شادی اسی خاندان میں غشی بھیرون پرشاد کی اولی سے
ہوئی تھی۔

لالہ رمن سنگہ کالیست بہرا ساکن موضع جعفر پور پرگنہ بہرا
موجود ہیں انکے معاش کی آمدنی تخمیناً بیس ہزار روپہ سالانہ تک ہوگی راقم تاریخ خدا کی

گھر میں تو امر گئے اب اس خانہ میں اوریت تا زین سنگہ زندہ و اوریت برہنہ۔

منشی امرت لعل کا لیسہ سیریا ستب ساکن موضع کمرولی پر گتہ سیرا
شریف اور نجیب تھے بذریعہ سدہ منشی گری کوٹھی نیل کے مال اور مقدر بہت پیدا کیا
نعمانہ سابق کا حال براتر ایک ٹھیک معلوم نہیں ہوا اب رام غلام سنگہ بیٹے اورنگ
عبد و منشی گری پر کوٹھی اتوار کے بجائے پر اپنے مہور ہیں۔

منشی ختمی لعل کا لیسہ سیریا ستب
ساکن موضع محراب گتہ و مہسی

شریف اور نجیب اور عزت دار تھے بارہ کوٹھی نیل کے منشی تھے اپنے وقت میں مال
اور مقدر راور زمینداری بہت کچھ حاصل کیا امر گئے اب اس خاندان میں منشی جاوید
پوتے اورنگ زندہ اور موجود ہیں اور صاحب معاش ہیں۔

منشی برہکار سنگہ کا لیسہ سیریا ستب
ساکن موضع سیٹل ٹی پر گتہ مرواہ کلاں

شریف اور نجیب اور عالی خاندان اور ذی عزت ہیں زمینداری انکی بہت اچھی و آمدنی
انکی چھ سات ہزار روپہ سالانہ سے کم نہ ہوگی۔

سرب
بالور امر گو بند سنگہ قوم کا لیسہ سیریا
ساکن موضع چاکو چھیرا پر گتہ مرواہ کلاں

شرافت و نجابت خاندانی انکی اچھی ہے انکے چچا منشی گریا لعل عدالت اعلیٰ ضلع مظفر
کے کیس تھے زاتمہ تاریخ ہزاسے اور کو دیکھا تھا زمینداری سے آسانی انکی تھیں
پانچ ہزار روپہ تک ہوگی اور زمینداری خزانہ میں بالکل کھریں خزانہ میں

نوکر ہیں۔

ننھی شیورتن لعل اور رام چرن لعل پرن
سمرن لعل ساکنان چو پار پرگنہ مرواہ خرو

شریف اور نجیب اور عزت دار خاندانی ہیں زمینداری انکی بہت اچھی ہے سابق سکونت
ان سبھوں کی موضع و گرد پرگنہ سربا میں تھی۔

دیوان جیون رام ولد لالہ کرپارام کالیست
سربا سنب ساکن موضع شہو و پار پرگنہ

شریف و نجیب عالی خاندان صاحب علم و صاحب تصنیف و رئیس و صاحب ستائش تھے
علوم عربی و فارسی میں شہرہ آفاق تھے ہمارا جہ مادہ ہوسنگہ بہادر کے دربار میں دیوان
تھے نہایت خیر خواہ و سب نوکروں میں ممتاز تھے شروع عملداری میں سرکار گلشن

کی جب رقم و سترات و ناکار وغیرہ ہمارا جہ مادہ ہوسنگہ کا ضبط ہو گیا تھا اس وقت
دیوان جی موصوف نے بڑی کوشش و پیروی کر کے اون رقومات کو واکذاشت کر دیا
اسکے صلہ میں موضع ہرغیر پور پرگنہ بہرہ دار ہمارا جہ مادہ ہوسنگہ بہادر نے عطا کیا
وارثوں سے اسکے بالفعل و لکھی بلکہ دہر بلکہ سنگہ و جد و بلکہ سنگہ موجود ہیں اس وقت

زمانہ ان سبھوں کا نام سوانحی ہے دیوان جی صاحب اشعار فارسی بھی کہتے تھے تحقیق
کرتے تھے ننھی را و دشن لعل چا حقینی راقم تاریخ ہذا کی اول شادی اس خاندان
میں لالہ کی سے بابوشن بلکہ ولد بابو رام بلکہ ہیرہ دیوان جیون رام کے بیوی تھی اور

سوانحی میں ہے کہ سورج پور کی شاہی تھی دیوان جی ہوسنگہ کا ایک
نوکریں جو کہ

ہر عمل بختہ شود خام کہ در خانہ بماند ^{شعر} چون پلاؤر کہ در سال نماید در شلخ

داروغہ خندان لال کالیت سہر با ستب

ساکن موضع و ہر ہر پر گنہ تر سٹھ

شریف اور نجیب عالی خاندان غرت دار اور سخی تھے با دام الحیات عہدہ کا شہنشاہ داری
محکمہ فوجداری مظفر پور پر سر فرار تھے اوسکے خاندان میں چتر بھوج سیای زندہ ہو
موجود ہیں اس خاندان میں ایک شخص رام سمرن لال بڑے نامی ہوئے چالیس
برس تک داروغہ پولیس ضلع تربت کے رہے بابو خانی پر شادی ہوئے اوسکے موجود
ہیں آمدنی سالانہ اسکے زمینداری کی تخمیناً دس ہزار روپے تک ہوگی۔

پاری لال قوم کالیت سہر با ستب

ساکن موضع و ہر ہر پر گنہ تر سٹھ

شریف اور نجیب اور غرت دار تھے ضلع تربت میں داروغہ پولیس کے تھے بڑی دیا
دورے ریائی سے کام انجام کرتے تھے لاؤد مرگے بعد اوسکے کو دئی لال برہنہ
اوسکے ضلع تربت میں عہدہ انسپکٹری پر سر فرار ہوئے جوان خوبصورت قوی الجشہ
ہیانت دار بے ریاست تھے تخمیناً دس برس تک اس عہدہ پر قائم رہے بعدہ بیمار ہو کر
مر گئے بابو رام پر شاد اور بابو نارین پر شاد ہوئے اوسکے موجود ہیں آمدنی اسکے معاش
تخمیناً دس ہزار روپے سے زیادہ ہوگی راقم تاریخ مذاکی پھو پھری ہیں سے انکی شادی ہوئی تھی
نئی بیری نامتھ کالیت سہر با ستب ساکن موضع راسے پور پر گنہ تر سٹھ
شریف اور نجیب اور غرت دار میں پیشہ وکالت کا عدالت اعلیٰ میں ضلع مظفر پور کو کرنا میں

ادبی لائق اور مروت دار ہیں و کالت سے مال و مقدر و پر پیدا کیا ہے۔

کیفیت رؤسائے و شرفاء مسلمانان سکنا و ضلع تربت حسب بحث پیل کوہ

صادق علیخان ولد بہرام علیخان ساکن قصبہ درجنگ

شرف و نجیب و رئیس و خلیف و جلیل المرتبت و عالی خاندان و محی و مروت دار ہیں ان کے
کے صفحہ ۳۳۱ میں لکھا ہوا ہے کہ رحم خان ان کے مورث پہلے مصطفیٰ خان
فوج کے سر اور ان تھے اور مصطفیٰ خان نواب مہابت جنگ صوبہ دار جنگہ کی سرکار کی
تھے جب مصطفیٰ خان کو دولت بنگالہ کی طمع ہوئی اور نواب مہابت جنگ سے
لڑنے کا قصد کیا اور سن وقت رحم خان نے مصطفیٰ خان کی رفاقت چھوڑ کر نواب
مہابت جنگ کی سرکار میں نوکری اختیار کی نواب مہابت جنگ کی نظر میں اونکی برائی
غرت اور وقعت تھی اور نواب صاحب ہمیشہ دجھوٹی اونکی کرنے رہے اسی زمانہ میں
تعلقہ بھڑاڑ میں پرگنا لوانوان اور دیگر مواضعات کلان کلان کہ آجنگ اون کے
میں ہے انکو دربار سے نواب مہابت جنگ کے مقرری ملی تھی خان صاحب پر
فیاض ہیں لاکھوں روپیہ وارد اور صا اور اور فقر اور مساکین اور مستحقین اور زانی
خزینہ میں صرف کر داتے ہیں حکام ضلع ان کی غرت کرنے میں مدارجہ ضلع
بہادر و بھنگر بھی بقبیر شاوی بیاہ کے ان کے مکان پرشہ بنٹ لیا کرتے ہیں
انکو کچا رہی گتوان اور ہاتھی و گھوڑوں کے پالنے سے بہت شوق و آمادگی ان کے
معاشر کی تہذیب و جاہلیہ کی پاس ہزار روپیہ سالانہ سے گزرتی ہوگی۔

دار اار علی خان ولد دار علی خان ولد
رحمت علی خان ساکن قصبہ رنجنگ

شریف و نجیب رئیس ابن رئیس عزت دار اور عالی خاندان ہیں آدمی فوجیان خوش اندام
ہیں ڈنڈ کشنی سے بہت ذوق رکھتے ہیں ہاتھی خوب پالتے ہیں شکاری کئے انکے ہیں
بہت عمدہ عمدہ ہیں پہلو امان گشتی گیر کی خوب پرورش کرتے ہیں حکام انکو بھی مثل صادق
کے کرسی دیتے ہیں اور بھی اولاد سے رحم خان متذکرہ بالا کے ہیں آدمی اس کے معاش
کی تخمیناً چالیس ہزار روپیہ سالانہ ہوگی اور قربت میں صادق علی خان کے بھائی
ہیں اور بھائی بھی ہوتے ہیں۔

شاہ محمد حسین الملقب بہ صاحب ادہ
ساکن محی الدین نگر پرگنہ بالا کج

اولاد سے شاہ محمد آفاق داماد شمشیر خان رسالہ دار فواب الہیہ وردی خان مہابت جنگ کے
ہیں آدمی بڑے رئیس خلیق اور مروت دار عالی خاندان و ذی مقدور ہیں آدمی ان کے
معاش کی تخمیناً تیس ہزار روپیہ تک ہوگی سیر المتاخرین کے صوبہ ۱۵۰۰ میں لکھا ہوا ہے
کہ شاہ محمد آفاق اولاد سے قاسم سلیمانی افغانی درویش کے تھے جو جہانگیر بادشاہ کے
وقت میں بہ سبب کثرت اتباع یعنی زیادہ ہونے مریدین و متقدمین کے قید ہوئے تھے
جب وہ مر گئے تو قصبہ چٹارہ میں مدفون ہوئے۔

راجہ لبیاون خان زمیندار پرسونی ضلع منٹھراپور

سناس ہے کہ زمانہ سلف میں خلعت اور خطاب راجگی سے سرفراز کئے گئے تھے بڑے
شریف اور عزت دار عالی قدر جلیل المرتبت تھے اور داد و بخشش ان کی مشہور تھی بعد

مرنے راجہ بساوان خان کے صاحب دین خان راجہ ہوئے وہ بھی اچھی آدمی اور لائق
اور معزز اور خلیق تھے بعد مرنے اونس کے غلام سیر خان راجہ ہوئے یہ بھی آدمی بڑے بہت
اور صاحب مروت تھے بعد مرنے اونس کے پیر الدین خان نابالغ جو سترحق راجگی کے بہن
ہیں بالفصل بابو سیکن خان بہادر مدار الہام اس راج ریاست کے ہیں انکو دربار قیصر
سے خطاب غمان کا عنایت ہوا ہوا مرد لائق و مروت دار و نظم و معزز بہن آدمی اس کے معاش
کی تحینا چالیس ہزار روپیہ سالانہ تک ہوگی۔

دیوان مولانا بخش خان سپہ سالار شجاع بخش
ساکن موضع رسول پور حکیم حوالہ برکتہ مبارکہ

آدمی بڑے عزت دار تھے دیار مغرب میں ضلع کانپور کی کلکٹری میں پہلے دیوان
اس عہدہ کے ذریعہ سے لاکھوں روپیہ حاصل کئے بعد اوس کے جب عہدہ
دیوان گری کا ابابیش میں در آیا تو کانپور سے آکر عظیم آباد کی کورٹ اپیل خاص میں
شعبہ داری کرتے تھے اور ستر الیٹ صاحب بہادر حاکم کورٹ اپیل خاص ان کے
بڑی خاطر اور عزت کرتے تھے جب محکمہ کورٹ اپیل کا ابابیش میں در آیا تو عدالت
دیوانی عظیم آباد یعنی محکمہ بناب صاحب جج بہادر کے سر شہ دار ہوئے بعد اوس
عد میں جناب نواب ہالٹ ہی صاحب لفٹ گورنر بنگالہ کی گورنری کے دفتر خانہ قلمی
کے پیش کش ہوئے بعد اوس کے ڈپٹی مجسٹریٹ کے عہدہ پر سرخراز کے گئے وہیں
کے ایام خدمت میں سرکار کی بڑی خبر خواہی کی یعنی باغیوں کی دارو گیر کے صلہ میں
خداوند سر شہ ارادت اندیشہ کا بانی اور غلامت علیا ہوا جب بہت
کے عہدہ پر آئے پوری بڑی خبر خواہی کے عہدہ پر آئے پوری بڑی خبر خواہی کے عہدہ پر آئے

کسی تمام میں فوت کر گئے آدمی بہت طبر اور عالی مرتبت و عالی قدر و صاحب امتیاز تھے
 اور انھوں نے اپنے وقت میں بڑے بہادر و بہادری و اطراف مظفر پور میں بہت سی زمینداری حاصل
 اور خرید کی آمدنی ان کے معاش کی خیرات و بہادری لاکھ روپے کے ہو گئی اور ان کے دو بیٹے ہیں۔
 ایک امیر حسن خان اور دوسرے محمد حسن خان مگر امیر حسن خان بڑے بڑے بیٹے اور ان کے
 نہایت نیک اور فاضل اور دانشمند اور صاحب اخلاق اور صاحب مروت اور پختہ کار و قدم بقدم
 اپنے باپ کے ہیں اور دوسرے بھائی بھی اخلاق مند و خراج ہیں اور دونوں بھائی علم و
 عمل و رہتے ہیں اور امیر حسن خان موصوفات کے بھی دو بیٹے ہیں بادی حسن خان متخلص ہے
 نایاب اور محمدی حسن خان متخلص بہ قلی بادی حسن خان مراد لائق اور ذی علم اور ذی
 مروت و صاحب اخلاق ہیں طبابت بھی اچھی کرتے ہیں اور شعراء و بھی بہت اچھا کہتے ہیں ان کے
 مشورہ اشعار اردو کا مولوی عبد اللہ اور سیاب سے رکھتے تھے اور کبھی مولوی محمد مرشد
 حسن کامل سے بھی مشورہ لیا کرتے تھے اور محمدی حسن خان بھی لائق و ہوشیار و سالک
 و ذی مروت ہیں انکی بھی طبیعت بہت اچھی ہے مشورہ سخن انکو اپنے بڑے بھائی سے رہتا ہے
 شیخ عبد الشکور ساکن موضع سو پور و چک کے پرنس بہادر
 عامل سلاطانی تھے سو پورہ میں جو قلعہ مشہور ہے وہ انھیں کا بنوایا ہوا تھا کہ اب وہ مسدود
 ہو گیا کھائی اس قلعہ کی بنواری جو ہے آدمی بڑے لائق و جلیل القدر بلند مرتبت صاحب شان
 و شوکت اور اہل جواد و شہم تھے مرگے اولاد کو سے انکی کوئی شخص نہیں ہیں ان کے
 بن ان کے سید علی اشرف خلیفہ ابوبکر میں زندہ اور موجود ہیں۔

شیخ حسین بہادر شیخ عبد الشکور موضع سو پور چک کے پرنس بہادر
 و شکور کے اپنے بھائی کی جگہ پر قائم ہوئے ہیں انکی کوئی شخص ہوئے

علی خاندانی انکی مشور سے مروت اور اخلاق اور ریاست اور تیارین آراستہ تھے کہ تین
 کہ جب کبھی سفر کرتے تھے تو لاکھ روپوں کی اشرفی ہاتھی پر بار کر کے ساتھ لے جاتے تھے اور
 موضع میں پہنچتے تھے تو اس موضع کے مالک کی طرف سے وہاں کا گشتہ باہرین
 یک کراہی دہی اور دو روپہ نقد اونکی نذر کا حاضر کرنا تھا اور کہتا تھا کہ یہ موضع اچھا ہے اور
 جس گائون میں اونھوں نے پوچھا کہ یہ موضع کسکا ہے اور جواب میں اس کے نام اصل
 مالک کا بتلایا گیا اور روپیہ وہی نذر کا نہیں دیا گیا تو اس موضع کو حکام ضلع سے
 فکر کر کے پیغام کروا کے خود لے لیتے تھے تو اب ہوشیار جنگ کو جنگی ہی کلکری
 میں موجود ہے ان سے بہت رشتہ تھا وہ بھی خواب ہوشیار جنگ کے ان کے
 اور میر جعفر شاہ اور میر یوسف علیخان کے دفتر اور نشان دہی کی موافق طیار ہوتی تھی
 ہزاروں آدمی انکی ذات سے پرورش پاتے تھے اولاد ذکر سے کوئی زندہ نہیں
 نواسوں میں سے امیر حسن خان پسر دیوان مولانا بخش خان زندہ اور موجود ہیں۔

میر جعفر شاہ ساکن موضع بدھن پورہ
 چکلا سے پرگنہ بارہ

اولاد سے پرومڑیا کے تھے سید عالی نسب اور دالاحب تھے حکام ضلع انکی نذر
 اور منزلت کرتے تھے مغزوہ منازت تھے ہزاروں آدمی کی پرورش اسے ہوتی تھی
 مظفر پور کے اطراف میں جتنے مسلمان شیخ مذہب کے ہیں سب ان کے اور
 میر یوسف علیخان کے شیعہ بنائے ہوئے ہیں رات دن انکو اپنی نذر رہتی تھی کہ
 سنی کو شیعہ بنائے اس کے کوئی اولاد جلیبی نہیں تھی ایک قرابت مذکور ہے جسکا نام
 میر سعادت علی تھا اونکو موضع بہار سے لاکر اپنے اپنی مناش کا مختار اور بدایہ المسامین

بعد کل معائنہ لکھیں یہ کی آمدنی کی بھی بندہ تو ملکیت رکھتا تھا کی وہ مر گئے اور کل معاش اور دولت و
 جائیداد منقولہ غیر متقولہ میر سعادت علی موصوف کی ہاتھ لگی میر سعادت علی کو تین بیٹے ہوئے میر علی و حسن
 عزت گوئے و حبیب حسین میر سعادت علی کو وہ معاش تین حصہ پر تقسیم ہوئی میر حسن کو اپنے حصہ کو بیچ ڈالا اور
 میر ابو کریم علی نے اپنی معاش کو چھوڑ کر انتقال کیا اور ان کے بیٹے میر حیدر نے اپنا
 حصہ بیچ ڈالا اور کربلا علی کو چلے گئے اور وہیں مر گئے اور نصف حصہ میر مرتضیٰ دوسرے
 بیٹے کے ہتھ میں ہے اور میر حسن کی معاش اپنی حالت پر قائم ہے یہ لوگ قوم سے
 سعادت کے علی نسب اور عالی خاندان میں معزز و ممتاز ہیں مذہب اہل شیعہ کا رکھتے ہیں
 تعزیر و بدی میں بہت کچھ صرف کرتے ہیں۔

میر یوسف علی خان ساکن قصبہ مظفر پور

یہ سید عالی نسب تھے میر غلام محمد خان باپ ان کے ابتدا سے عسکری سرکار میں
 طرف سے سرکار انگلشیہ کے عامل تھے پہل ساہی زمیندار تعلقہ بدراج نے انکو بار ڈالا
 اوس جرم کے عوض میں عدالت سرکاری انگلشیہ سے مجرم کے واسطے تین مزارعین
 قائم کی گئیں ایک تو یہ کہ پہل ساہی کو یہ عوض اس کے پھانسی دی دوسرے یہ کہ پہل
 ساہی کی جو روٹے کے کو نیلام کر دیا تیسرے یہ کہ تعلقہ بدراج جو لاکھ روپے کی تحصیل کی معاش
 تھی خون بہا میں میر یوسف علی خان اور میر مہدی علی خان دونوں بھائیوں کو دیا اس میں
 اور میر مہدی علی خان بہ دونوں بھائی بڑے حبیل القدر تھے علی انھوں نے میر یوسف علی خان
 عاتق وقت تھے جو کچھ ان کے پاس آمدنی معاش سے ہوتی تھی وہ سب سداوت اور
 شرف و مساکین اور محتاج اور غریب داری کے خرچ میں صرف کرتے تھے میر یوسف علی
 کے ایک بیٹے ہوئے سید محمد تقی خان یہ اور ان کے مسند ریاست پر قائم ہیں آدمی خلیق

اور ذہین تجربہ کار اور رئیس و سربروز کار میں علاوہ انتظام معاش کے کوئی صاحبی کی بھی
 کوئی نہیں مگر ان کے یہاں بڑے دھوم دھام سے ہوتا ہے اسچے اچھے مرثیہ خوان
 اور خوش آواز علم موسیقی کے جانتے والے لکھنوی اگر ان کے یہاں مرثیہ خوانی پر
 مہور ہوتے ہیں اور بعد محرم کے ان کے رتبہ اور مرثیہ خوانی کے درجہ کے سوانح
 روپیہ رشتہ اندین دئے جاتے ہیں پسند محمد تقی خان زندہ اور موجود ہیں۔

اقبال علی خان پسر زبردست علی خان
 ساکن موضع پیغمبر پور پر گنہ بھر وارہ

ذی مقدور اور صاحب اخلاق اور عزت دار عالی خاندان اور پہلوان اور زور آور کشتی گیر
 ہیں اکثر واسطے بھار کے یہاں کے جنگل کی طرف جاتے ہیں لباس ظاہری اونکا
 اکثر جالی لوٹ و کامدانی و ڈھاکہ کی مل و گھبن و سنگین کے سونہیں ہوتا ہے
 کہنے کناری سے شوق ہے آدمی طرح دار میں بسبب ہفتا کے حکام منع و اشخاص
 عائد سے کم ملاقات کرتے ہیں اور قوم کے شیخ ہیں لفظ خان کا خطاب ہے آدمی اونکے
 معاش کی تمغینا ساٹھ شتر ہزار روپیہ ہوگی اور یہ معاش شیخ محمد شاہ خان اونکے
 مورث اعلیٰ کو دربار سلطانی سے ملی تھی اور سنے میں کہ فرخ سیر بادشاہ دہلی کے
 وقت میں یہ معاش انکو حاصل ہوئی۔

شیخ محمد حسین ابن شیخ محمد یعقوب
 ساکن وزمین راز موضع سہل پور پر گنہ

یہ اولاد ہے وار وندہ شیخ نعیم اللہ خان شتر دار محلہ جی خلیق تربت کے ہیں آدمی نیک
 ہیں اور رئیس ہیں ابن رئیس ہیں چال چلن بہت اچھا ہے رشتہ افت خاندانی رکھتے ہیں

اور وہ صاحب جو داروغہ عظیم الدخان کے حامل لی تھی اہم مرے انکار الدین بھائی
 نے بتایا کہ خان پوتے داروغہ عظیم الدخان کے بہت سے رشتہ داران بعدہ پر
 تقسیم ہوئی اور جو کچھ اون کی بی بی کو ملا اس کو اون کی بھائی نے اسے
 بنواری اٹھل سا بومہا جن سے قرض لیکر بیٹا م کروا دیا کچھ خروبی سی معاشیں
 باقی تھیں اور شیخ محمد حسین کا جو کچھ حصہ رہا باقی ہے۔

شیخ مختصر علی اور شیخ ہریر علی
 ساکنان موضع کلہا پور پر گنہ ہزارہ

یہ دونوں بھائی شریف اور عالی خاندان ہیں صاحب خلق و محبت ہیں بدشاہی
 وقت سے جاگیر دار ہیں اون کی آمدنی بہت اچھی ہے تخمیناً پندرہ ہزار روپے سے کم
 نہ ہوگی اور دونوں بھائی ابھی تک زندہ ہیں و چونکہ ان کے فضول خرچی نہیں کرتے انتظام
 کے ساتھ خرچ کیا کرتے ہیں اور قوم کے شیخ ہیں۔

شیخ و غلام الدین حسین ولد قاضی طفیل اللہ

ساکن موضع بریول پر گنہ ہزارہ

شریف اور نجیب و عالی خاندان تھے محکمہ صدر اعلیٰ و جہی مقام مظفر پور کے
 وکیل تھے و کالت انکی اپنے وقت میں بہت اچھی تھی اپنے عہد کے
 وکیلوں سے زیادہ تر گویا و مفہم در تھے ان کے بھٹ کی اکثر و بھلاہٹ
 تمام اپنے فیملی میں لکھتے تھے ہزاروں روپے کی بنواری سے
 ان کی وکالت کی آمدنی کم نہ تھی بچپن میں ہزار روپے سالانہ کی آمدنی کی معاشیں

اپنے وقت میں حاصل کی تھی آخر عمر میں وکالت کو چھوڑ کر جب حج کر کے آئے تو وکالت چھوڑ دی عبادات و معاملات میں مصروف رہا کرتے تھے آخر عارضہ سے زخم سرطان کے انتقال کر گئے اوسکے بیٹے شیخ نجم الدین حسین عرف بابونواب زعفرانہ اور موجود ہیں یہ نجم الدین حسین بڑے ذکاوت شاعری و متراض و فیاض ہیں اسکے حلقہ میں شام کے وقت دس بیس آدمی مراقبہ کرنے کو بیٹھتے ہیں اور بہت لوگ اسکے مرید ہیں کہتے ہیں کہ قوت قلبی انکی بہت اچھی جو نسبت انکی متعدی ہے تغزیہ داری بھی کرتے ہیں عشرہ محرم میں وضو کر کے اپنے ہاتھ سے تغزیہ بناتے ہیں اور دس دن تک سوا سے چار کے کچھ نہ کھاتے ہیں اور نہ پیتے ہیں امام باڑہ کی زمین پر پڑے رہتے ہیں رویا کرتے ہیں محرم میں ہزاروں روپے اسکے خرچ ہوتے ہیں ربیع الاول میں بارہ دن تک مجلس مولود کی ہوتی ہے ہزاروں آدمی جمع رہتے ہیں بعد مولود کے مجلس سماع کی بھی ہوتی ہے اکثر لوگ جوش خروش میں آتے ہیں ہزاروں روپے اسکے خرچ ہو جاتے ہیں اور ایک مجلس ہے کہ جب کو معراج شریف کی ہوتی ہے اس میں بھی بہت کچھ خرچ کرتے ہیں اور ایک ایک مہمان کی خود نگاہداشت اور خاطر کرتے ہیں علاوہ اسکے فقر اور مشائخ و اہل دل و صوفیوں کو بہت کچھ دیتے ہیں اس ذریعہ میں بھی محرم میں اسکے طرز سے چینی کی شربت کی سبیل جاری ہوتی ہے شیخ سراج الدین حسین ساکن موضع برہول پرگنہ بہرہ وارہ

آدمی شریف اور نجیب اور رئیس تھے مر گئے اب اوسکے بیٹے شیخ ظفر الدین حسین عرف صاحب جان زندہ اور موجود ہیں آمدنی سالانہ اسکے معاش کی تخمیناً دو ہزار روپیہ ہوگی۔

شیخ محمد صالح ساکن موضع برہول پرگنہ بہرہ وارہ

آدمی شریف اور نجیب بہت اوصاف اخلاق میں آمدنی اسکے معاش کی تخمیناً

چو درویش بر رویہ ہو کی سہ

حاجی شیخ بدیع الدین حسین عرف شیخ بدل ساکن

موضع بھوانی پور عرف بھہ پورہ پیر گنہ بہر وارہ

آدمی شریف اور رئیس اور بہت دار اور سخی اور پرہیزگار تھے مر گئے انکے بیٹے مقام حیدر
زادہ اور وجود ہیں آہ فی اس خاندان کے معاش کی تعمیر آدس ہزار روپہ تک ہوئی۔

حاجی محمد واحد علی خان قوم افغان

ساکن محلہ رحیل گنج متعلقہ قصبہ بھنگہ

پہلے انکے اباواجداد اور یہ خود مونگیر کے رہنے والے تھے بسبب قرابت داری انکے

اس درجہ تک میں آئے رفتہ رفتہ ترقی پائی نام اور نشان اپنا نکالا اور حکام کورٹ ان دنوں

سے محالات راج درجہ تک کوٹھیکہ لیکر منتقل ہوئے بعد اس کے سرگرم صاحب کلکٹر درجہ تک نے

اہتمام منوبہی درجہ تک انکے سپرد کیا مرد شریف اور نجیب اور معزز ہیں اور اخلاق بہت

رکھتے ہیں لوگوں کی حاجت روائی میں غنی الوسع کوشش کرتے ہیں انکے معاش

کی آمدنی راقم کو معلوم نہیں دو دفعہ حج کر آئے ہیں انکے دو بیٹے ہیں بڑے بیٹے

دارت علی خان جوان صالح اور نیک پیر اخلاق ہیں چار پانچ برس سے عہدہ قانون گوئی

پر علاقہ بمبا گلی پور کے مقرر تھے اب بمشاہدہ دوسرے روپیہ ماہواری کے فٹل پور میں

ڈپٹی کلکٹر ہوئے ہیں اور کچھ شعر بھی کہتے ہیں اور شاعری میں مولوی محمد مرشد حسن

کامل کے شاگرد ہیں دوسرے بیٹے محمد خان وہ بھی مظفر پور میں قانون گو ہیں۔

مولوی محمد اسحاق علی خان لکھنؤ میں علی خان ساکن محلہ رحیل گنج متعلقہ قصبہ بھنگہ

ہزارہ زادہ حقیقی محمد واحد علی خان کے بیٹے انھوں نے علم عربی پڑھا ہے کچھ طبابت بھی

کرتے ہیں آدمی خلیفہ و گویا و مقربین فارسی بھی جانتے ہیں اپنے عمر بھی کتے ہیں خلیفہ تھیں

شاہ وزارت علی عرف میان بھولن سپر شاہ ولایت علی

ابن شاہ بزرگ علی ساکن محلہ منی و مصر گنج متعلقہ در بھنگا

اولاد سے شاہ غلام مصطفیٰ متصل مرابادی کے ہیں مرو شریف بنجب و عالی خاندان بزرگ

ہیں عالم تاریخ سے بہت شوق رکھتے ہیں موضع مصطفیٰ پور پر گنہ بگی اور موضع اندانی پر گنہ

ہادی عرف شاہ رجب شاہ بھری موافق سال الفصلی ہیں اور بزرگ زریب عالمگیر بادشاہ

کی طرف سے اپنے بزرگوں کو ملا تھا کہ وہ آج تک اونکے قبضہ میں ہیں اور اس سے اوپر

مواضعات سے اونکی اوقات گذاری ہے شاہ غلام مصطفیٰ اولاد سے حضرت

شاہ عبداللہ بھٹی کے ہیں۔

شیخ شمس علی عرف ملا جواد و شیخ شوکت علی

ابن قاضی ہدایت علی ساکن محلہ قاضی جبار اللہ

متعلقہ در بھنگا

مرو شریف و ذی عزت عالی خاندان و صاحب سب و نسب ہیں فارسی لکھنی پڑھنی

بھولی جانتے ہیں جوان صالح ہیں موضع اندانی اور موضع دھسل اور موضع عبداللہ پور اور

موضع راجہ وغیرہ و ارضیات واقع در بھنگا کے مالک اور قابض ہیں آدمی خلیفہ و صاحب

و مروث ہیں اولاد سے شیخ حسن بابر و قاضی صلابت علی و ملا ابوالحسن کی جیکہ تذکرہ مختار

ہیں و شیخ حسن یا بھوٹا اعلیٰ اسکے عالمگیر ثانی کے عہد میں در بھنگا کے منصب اور دایہ

خداات سرکار بہت کے تھے و معاش اونکو بغیر التنا کے ملی تھی۔

قاضی ابوسعید و ابن اور پور و

چکائے پر گنہ گار و متعلق مظہر نور

یہ سرت قاضی ابوسعید ساکن سعد پورہ چکائے پر گنہ گار و بڑے شریف اور نجیب عالمی خاندان
 اولاد سے ابوبکر صدیق کے تھے اور طرف سے بادشاہ وقت کے منصب جلیلہ قضا
 پر گنہ گار و سرکار حاجی پور پر سرفراز تھے بعد وفات اوس کے وہ منصب قضا قاضی محمد اوس کے
 فرزند و منوفین ہوا بعد اوس کے قاضی ابوالحسن کہ اسی خاندان میں سے تھے منصب قضا پر
 سرفراز ہوئے بعد اوس کے پھر عہدہ قضا محمد اشرف کو ملا بعد قاضی محمد اشرف کے قاضی سعد اللہ
 شیب اوس کے بیٹے اس منصب سے متاثر ہوئے بعد اوس کے جب قاضی سعد اللہ شیب ہوئے
 نور محمد رحمہ برادر حقیقی اوس کے اس منصب پر سرفراز ہوئے بعد وفات اوس کے یہ منصب قاضی
 نعمت اللہ برادر حقیقی کو اوس کے ملا بعد فوت اوس کے یہ عہدہ قاضی اسلام اللہ نے پایا بعد اوس کے
 منصب قضا پر قاضی غلام مصطفیٰ مقرر ہوئے بعد اوس کے یہ منصب اوس کے بیٹے غلام محبتی کو
 دیا گیا بعد انتقال قاضی غلام محبتی کے قاضی غلام محبتی اس منصب سے سرفراز ہوئے گئے
 انقض زمانہ سے قاضی ابوسعید کے تار مانہ قاضی محمد یحییٰ بن سوچا اس برس تک منصب قضا
 پر گنہ گار و اس خاندان میں رہا بعد قاضی محمد یحییٰ کے عملداری سرکار گلہ کی ہوئی منصب کا برس
 خاندان سے جانا رہا اگر قاضی محمد یحییٰ کہ اس بہت بڑی عباس جو چھٹا پچیس ہزار روپے پیرہ کی تھی اور جب
 عطا اس سلطانی کے ان کے آبا و اجداد کو ملی تھی ہر گئے اوس کے دو بیٹے شیخ عباس و شیخ جمال الدین
 شیخ عباس بن کے وقت تک وہ عباس اپنی حالت پر تسامع ہی جب وہ مر گئے تو
 اوس کے چار بیٹے تھے شہزاد اوس کے بابو شیخ احمد علی و بابو شیخ باقر علی یہ دونوں بھائی
 بڑے رئیس اور خلیفہ و جواد و سخی و صاحب ہمت و والا منس تھے تمام زمینداران
 اہران و جوانب وقت افتاد و مہبت و سالہ اس کے چارہ جولی چار تھے ^{الو} غرض اوس

ننانہ میں انکی ریاست درعب و داب و وجاہت سلم الثبوت تھی حکام نعل کی نظر میں ان لوگوں
 کی بڑی عزت تھی بابو شیخ احمد علی اور دو بھائی دوسرے لالہ مرگے، معاش میں بسبب ^{نقص} علی
 و غفلت شیخ احمد علی کو بعد مرگے شیخ باقر علی کے نقصان آگیا اب شیخ باقر علی کے بیٹے بابو بہادر حسن
 کو آمدنی غرت دار خوشرو میں زندہ اور موجود ہیں انکے پاس تین چار ہزار روپے سالانہ کی آمدنی
 کی معاش ہوگی سید محمد رشید حسن کامل کی دوسری شادی خواہر جنتی سے بابو بہادر حسن
 کی بیوی کی ہوئی ہے۔

میر بنیاد علی ساکن موضع سید پورہ مذکورہ

میر شریف اور نجیب اور ذی مقدور تھے پیشہ ملاحی اور زمینداری کا کرتے تھے آمدنی
 انکے معاش کی تخمیناً دس ہزار روپے سالانہ کی ہوگی انکے یہاں تیرہ بہت عمدہ بنائے ہوئے
 مجلس بھی محرم میں ہوتی ہے اور اس مجلس میں شربت اور کھانا بھی تقسیم ہوتا ہے
 مرگے انکے ایک بیٹے مسمی سید اقبال حسین اور سید عبدالعزیز برادر زادہ و دامادوں کے
 زندہ اور موجود ہیں۔

میر جمال علی ساکن موضع پانڈہ گنہ سرسپا

شریف اور نجیب و خاندانی تھے موضع کلہون و ماند و دھرم پور ساٹوان و غیرہ انکے
 زمینداری میں تمام گئے انکے دو بیٹے سجاد علی و دینار علی زندہ اور موجود ہیں۔

شیخ نصرت علی و شیخ جعفر علی ساکن موضع علی نگر گنہ دھرم پور

یہ دونوں بھائی شریف اور نجیب عالی خاندان تھے الہ آباد سے گھر کھلی نگر گنہ دھرم
 میں رہے رفتہ رفتہ گانڈ سے اپنے نصیب اور طالع موافق کے سو موضع سے زیادہ کے
 حصہ فرما دیے تھے پچھتر ہزار روپے سالانہ کی آمدنی کی معاش پیدا کی تھی آخر وہ زمینداری

تین حصہ پر تقسیم کی گئی ایک ثلث اوسمین سے شیخ جعفر علی نے نو دیا اور ایک ثلث مولوی
اکبر علی و شیخ صفدر علی وغیرہ وارثان شیخ نصرت علی کو اور ایک ثلث شیخ حیدر علی برادر زاد
کو اپنے دیا شیخ نصرت علی کے وارثوں کا حصہ اسے بنواری لال سامہو بہادر کی اجرا
ڈگری مین کوڑیوں کے مول نیلام ہو گیا اور دوسرا حصہ جو شیخ حیدر علی کو دیا گیا تھا اوس
سے بھی قریب نصف کے نقصان ہو گیا اب جو نصف باقی ہے زیر مواخذہ دین ہو اور
وارثوں سے مولوی اکبر علی کے شیخ بندہ علی و منور علی اوسکے بیٹے اور پوتے موجود
ہیں اور وارثوں سے شیخ حیدر علی کے شیخ واعظ علی و شیخ انظر علی و شیخ واصل علی تین
بیٹے اوسکے زندہ اور موجود ہیں اور وارثوں سے شیخ جعفر علی کے شیخ محمد حسین پوتے
اوسکے زندہ اور موجود ہیں شیخ محمد حسین کی بیس بیٹا پندہ بیس ہزار روپہ سالانہ کی پالی
کی معاش ہوگی شیخ محمد حسین جوان رعنا و وضع ایشی و شیخ واعظ علی و شیخ انظر علی بھی سب
باقا اور یہ سب بذات خود ہا آدمی خلیق اور ذی مروت اور صاحب ہمت ہیں۔

شاہ محمد حبیب ساکن موضع تاجپور عرف بزرگ دوار پر گئے کسمہ

شریف و نجیب عالی خاندان بزرگ و بزرگ زادہ و دلیر و رئیس و ذی عزت و والا سزا

تھے نواب مہابت جنگ کے رفیق و مصداق مقتدر علی خاص تھے اپنے پاس سے

کسی وقت نواب بہادر انکی علیحدگی گوارہ نہیں کرتے تھے جس وقت نواب مہابت جنگ

و نواب مسفر از خان صوبہ دار بنگالہ کی فوج سے مقابلہ جنگ کا ہوا اوس وقت شاہ محمد حبیب

اہمراہ فیل سواری نواب مہابت جنگ کے مسلح گھوڑے پر سوار تھے باگ و فوج سے نواب

مسفر از خان کے سر دلیہ علی ایک سوار گھوڑا اڑا کے فوج جنگ کو چہرہ بین جنگ کے وقت

نواب مہابت جنگ کے پہنچا اور گھوڑے کو شک پر ہانسی کے ٹھکر

تلمیذ رکھتا تھا کہ نواب مہابت جنگ کا سرکٹا ہے اس میں باوجودیکہ پیش سوار چھوڑ
 کر دو پیش ٹیل سوار ہی نواب مہابت جنگ کے موجود تھے مگر یہ کی نظر نہ پڑی شاہ محمد حبیب نے
 دیکھا کہ اس چالاک سے ایک نیزہ میر دلیر علی کے پہلو میں مارا کہ دوسرے پہلو سے پار ہو گیا
 نواب پر تلوار چلنے لگا پانی اور دلیر علی گھوڑے سے گر پڑا جہاں سے سواروں نے نواب
 مہابت جنگ کے ہوسکو چورنگ کر ڈالا اور تلوار میر دلیر علی کی شاہ محمد حبیب نے کھول لی کہ
 وہ تلوار آجنگ شاہ سعادت علی اوکے وارث کے پاس موجود ہے اور اوکے فرزندوں
 سر شاہ سعادت علی و شاہ راہد علی و شاہ دوستدار علی وغیرہ اسی موضع بزرگ دوار میں زندہ موجود ہیں

چو دھری محمد حسین پسر چو دھری محمد ضمیر
 ساکن موضع کمرانوں پر گنہ سرپا

مرد شریف اور نجیب اور خاندانی ہیں انکے آبا و اجداد دربار سلطانی سے منصب قانون
 چو دھری پر گنہ سرپا کا رکھتے تھے انکے معاش کی آمدنی تخمیناً آٹھ نو ہزار روپی ہوگی
 وہ خود زندہ اور موجود ہیں۔

منشی عبد العلی ساکن موضع بکھری چکلا کر جوں پر گنہ سرپا
 مرد شریف اور نجیب اور سخی اور حبیب دار و ذی غرت و نامی ہیں معاش او انکی تخمیناً آٹھ
 دس ہزار روپی سالانہ کی آمدنی کی بھی مگر بیلت دین راسے نیواری لال بہادر کے بیٹا
 ہو گئی خود زندہ ہیں آگے حال راقم کو کچھ معلوم نہیں۔

میر صفدر علی پسر میر امام بخش
 ساکن موضع بیلادر گاہ پر گنہ سرپا

شریف اور نجیب عائی خاندان سے تھے مقام بیور علاقہ زندہ دار کا بیور میں طوٹ سے جڑا

کلیہ کے ڈپٹی کمشنر ڈپٹی مجسٹریٹ اور جج ایڈووکیٹ ایک مدت تک سرکاری نوکری لی
 تھیں جب کہ سن زیادہ ہوا تو انہیں پانے لگے اور انہوں نے اپنے رشتہ میں تھیں چھ ہزار
 روپیہ سالانہ کی آمدنی کی زمینداری حاصل کی تھی اور سو روپیہ ماہوری پنشن پانے لگے
 تھے پھر سے دن تحت کورٹ آف وارڈس درجہ پن حکم سے گورنمنٹ کے کسی خدمت
 انیسری پر مہمور نہ ہوئے اب ان کے بیٹے زندہ اور موجود ہیں۔ سید علی حسن اور ان کا نام
 اور اچھے آدمی ہیں۔

قاضی ظہور الدین حسین اور درویش علی پسران
 قاضی صلاح الدین پسر قاضی احمد الدین ساکن ملکہ
 قاضی محمد خلیفہ متعلقہ درجہ پن

یہ دونوں بھائی عمدہ ترشرفاء و نجباء اہل اسلام سے اس درجہ کے مالی خاندان تھے
 مرد عزت دار نامی گرامی اہل مقدور تھے اور ان کے پاس ملکیت بہت تھی گریب پروائی سے
 بعد مر سنے شیخ درویش علی کے شیخ ظہور الدین حسین برابر کلائی نے اپنے اوسکو برباد کر دیا
 اور شیخ ظہور الدین حسین کے کوئی اولاد نہیں تھی مگر شیخ درویش علی کی بیٹی سے پہلی
 شادی مولوی محمد مرشد حسن کامل کی ہوئی تھی اسی سبب سے مولوی صاحب اوس کے مکان
 میں رہتے ہیں اگرچہ یہ لوگ باعتبار شہرت عام کے اس کتاب میں شیخ لکھے گئے ہیں
 مگر کہنے سے نسب نامہ خاندانی کے یہ ہونا ان کا ثابت ہوتا ہو۔

سید شمشیر علی ساکن موضع مہدولی پر گنہ بچہ سید محمد قصبہ درجہ پن
 یا دیش شریف اور نجیب تھے ہمیشہ وکالت عدالت اعلیٰ ضلع کی کرتے تھے وکالت کی
 نہایت بہت کچھ مال اور مقدر پیدا کئے تھے مر سنے وقت بنی جاہل و اسرار الحق

اپنے پوتے کو دیکھ کر اب وہ موجود ہیں۔ سناش بھی جو میر شریف علی کے بیٹے میر انوار الحق
نہایت خوش اخلاق و صاحب مروت اور سخی تھے وہ مر گئے۔

داروئے امیر خان ساکن محلہ ہیکو متعلقہ قصبہ درہنگہ
آدمی شریف اور نجیب و عزت دار دیانت دار و دیندار مسلمان میں اعمال شکر و اجتناب کئے ہیں
پابند نماز اور روزہ کے میں اخلاق سے معمور ہیں آج کل عہدہ انسپکٹری پولس ضلع درہنگہ
رہتے ہیں انصرام امور عہدہ کا اپنی بہت دیانت داری سے کرتے ہیں بیریاہین۔

شاہ احمد حسین ولی شیخ جان علی عزت میاں جان
ساکن موضع سد پورہ چکہ دسے پرگنہ بسا رہ
آدمی شریف اور نجیب و عالی خاندان ہیں سب انسپکٹری کے عہدہ پر معمور ہیں ایسے
میں مدھونگی کے اپنے عہدہ کا انجام کرتے ہیں خلیق و متواضع و عزت دار ہیں اور مزاج
میں ان کے ایک قسم کی ظرافت ہے اکثر اوقات باتیں ان کے مزاج یعنی تفریح سے
خالی نہیں ہوتی ہیں۔

قاضی علی بخش ولی قاضی امداد علی
ساکن قصبہ بیگھڑا پرگنہ ملکی

مرد شریف و نجیب اور ذی عزت و عالی خاندان تھے عہدہ منصفی پر منجانب
سرکار بہادر ایک مدت تک معمور تھے مزاج میں اونسکے ریاست اور اخلاق
اور مروت بہت تھی مر گئے اوان کے بیٹے اور بیٹیاں زندہ اور موجود ہیں
آمدنی سواشس کی اونسکے وارثوں کے پاس نہیں اور سزا روپے
سالہ نہ کی ہوگی۔

سیر ادا و علی عزت سیر نجم اسپر بین سالن ہوشیار پورہ علی
 مرد شریف اور نجیب قوم سید اور خدوم نرادر عالی نسب و والا حسب ہیں صاحب اخلاق اور
 سخاوت ہیں آمدنی اوسکے معاش کی تخمیناً چھ سو روپیہ سالانہ کی ہوگی۔
بابو کریم بخش سپرنشی امام بخش ساکن موضع بارو پرگنہ ملکی
 قوم سید عالی نسب والا حسب شریف و نجیب دی عزت ہیں اور عالی خاندان ہیں باپ اسکے
 سید امام بخش مرحوم شہزادہ دارمحلہ کلکڑی ضلع بھاگلپور کے تھے اس ذریعہ سے اوتھوں نے
 بہت کچھ زمینداری حاصل کی تھی آمدنی اسکے معاش کی تخمیناً سات آٹھ ہزار روپہ
 سالانہ کی ہوگی۔

قاضی شام حسین ساکن موضع بارو پرگنہ ملکی

شریف اور نجیب عالی خاندان ہیں صفت اخلاق اور مروت اور ریاست اور نجفانی سے مشہور
 ہیں اور زمینداری بھی رکھتے ہیں حال آمدنی کارا نام کو معلوم نہیں۔
مولوی رحمت علی ساکن موضع بارو پرگنہ ملکی

ادی شریف اور نجیب عالی خاندان ہیں علم انکا بہت اچھا ہے کلکتہ میں رہتے ہیں محلہ کلکڑی
 محکمہ ہائی کورٹ کی کرتے ہیں راجہ لیلانند سنگھ سداوردی کے مختار ہیں اور شخص مشقی
 و پرہیزگار ہیں اور کلکتہ میں چند کٹھیاں بنوائی ہیں اور وہ کوٹھیاں محلہ مدی باغ میں
 واقع ہیں اور کراہہ پر چلتی ہیں اور بارو کے علاقہ میں بہت سی زمینداری خرید
 کی ہیں اون کے بیٹے مولوی عبدالعزیز منصب منصفی پر سرفراز ہیں برک
 چندہ مقام مظفر پور میں قائم مقام صدر اعلیٰ مقرر ہو کر آئے تھے آمدنی معاش
 کی تخمیناً چھ ہزار روپہ سالانہ کی ہوگی۔

مولوی یار علی پسر محمود علی ساکن موضع بروہی پرگنہ ملکی

شریف اور عالی خاندان تھے اور بخون نے شہر شاہ جہان آباد میں علم حاصل کیا تھا مولانا محمد اسحاق دہلوی سے حدیث پڑھی تھی شادی بھی اپنی دہلی کے ہی خواجہ زادہ کی بیٹی سے کی تھی آخر اپنے مکان کو آئے پورنیہ میں پہلے مفتی ہوئے تھے بعد میں منصف ہوئے بعد میں منصفی چھوڑ کر وکالت محکمہ ججی و صدر اعلیٰ کی کرنے لگے مرگئے یہ تین بھائی تھے میر مظہر علی میر واحد علی میر یار علی ان بھائیوں نے اپنی اپنی کوششوں سے بڑی سی زمینداری پیدا کی تھی مگر تیس اختلافات اور معاملات باہمی کے سبب سے دین ہو گیا آخر کار معاش حصہ مظہر علی نیلام ہو گئی اور مولوی یار علی اور میر واحد علی کے حصہ کی معاش قائم ہے یہ تینوں بھائی مر گئے اب خاندان میں میر صغیر الدین احمد و میر حفیظ الدین احمد پسران میر واحد علی اور اولاد مولوی یار علی کی جبکہ نام راقم کو معلوم نہیں ہے زندہ اور موجود ہیں معاش کی سالانہ آمدنی تین سو دس بارہ ہزار روپیہ سے کم نہوگی۔

مولوی قمر الدین حسین لد شیع خورشید علی ساکن موضع بارو پرگنہ ملکی شریف اور نجیب عالی خاندان صحیح النسب اور مقبول الحسب تھے راجہ لیلانند سنگھ بہادر بندیلی کے دربار میں منتظم راج و ریاست تھے علاقہ کرک پورا اور کوکری کے محال کی لاکھوں روپے کی آمدنی کا دخل و خرچ ان کے ہاتھ میں تھا اور راجہ صاحبان کو بہت معزز اور متعلیہ جانتے تھے بذات خاص بہت بڑے انعام و احترام و تکریم و تہنیت تھے ہزار ہا آدمی ان کے ہاتھ سے پر وخت

پاتے تھے بھاگل پور میں غارتہ ہینڈ و بائی میں مبتلا ہو کر مر گئے راجہ صاحب کو ان کے مرنے کا بڑا ملال ہوا۔

مولوی رکن الدین علی خان ساکن موضع گرہرا پرگنہ علی
مرد شریف اور نجیب و رعالی خاندان تھے علم و اخلاق ان کا بہت اچھا تھا اور وہ
کی بڑی عادت تھی منصب صدر اعلیٰ پسر فرار تھے مر گئے ان کے بیٹے مولوی
ابونصر کہ بہت خوب آدمی ہیں زندہ اور موجود ہیں اور کچھ معاش بھی ہے مگر راقم کو
ان کی آمدنی کی کیفیت معلوم نہیں۔

چودھری اظہار الحق ساکن موضع بلیا لکھما پرگنہ علی
شریف اور نجیب و رعالی خاندان ہیں اور علم و اخلاق ان کا بہت اچھا ہے اور وہ
کی عادت رکھتے ہیں صاحب مروت ہیں نام و نشان ان کا مشہور ہے آمدنی سالانہ معاش
کی تخمیناً پچیس ہزار روپے سے کم نہو گی۔

شاہ عظیم الدین لدشاہ ریاض الدین قوم شیخ فاروقی ساکن موضع

چک ہما الدین پرگنہ سرسہا

مرد شریف اور نجیب عالی خاندان ہیں اولاد سے حضرت شیخ فرید الدین گنج کے
بین بیٹے و کالہ محکمہ جی کا عظیم آباد میں کہتے تھے بسبب کیر پٹی دھیرا سال کے
تو کہی ترک کر کے خانہ نشین بن آئے ان کے معاش کی تخمیناً دو ہزار روپے
میں ہو گی۔

شاہ عظیم الدین لدشاہ ریاض الدین قوم شیخ فاروقی ساکن موضع

شریف اور نجیب اور صاحب نعل و مراقبہ تھے اولاد سے حضرت شیخ فرید الدین گنج
کے تھے مر گئے اونکی اولاد میں شاہ خیر الدین شاہ فیاض الدین شاہ نبال الدین
بیٹے و پوتے اونکے موجود ہیں۔

سید طالب حسین ولد سید اصغر علی ساکن موضع محمد پور غوث شریف

بہر و پٹی پرگنہ سرپسا

آدمی شریف اور نجیب ہیں ضلع پورنیہ میں پیشہ وکالت یا مختار کاری کا کرتے
ہیں آدمی سخی و مخیر ہیں اکثر اپنے مال سے فقیر اور مساکین کی حاجت والی کرتے ہیں۔

قاضی احمد علی ساکن موضع چک مہسی پرگنہ بریل

آدمی شریف نیک بنما و پاک طینت سخی کریم جو اذاعالی ہشت مشرع پر ہیر گارنیکو کار
تھے سخاوت کا انکے یہ حال تھا کہ صد ہا وار و صادر کو روزانہ طعام حاضر کھلا یا کرتے
تھے اکثر اونھوں نے برات کی برات کو کھانا کھلا دیا مر گئے اونکے ایک بیٹا شیخ
رحمت علی اور ایک برادر زادہ سہیل الدین زندہ اور موجود ہیں۔

قاضی برکت اللہ ساکن موضع سندی پور پرگنہ جاگھر

مرد بزرگ کبیر سن شریف اور نجیب و رئیس تھے مر گئے انکے تین بیٹے ہوئے اور ان میں سے
مولوی امانت اللہ بڑے بیٹے اونکے جو محل اولی سے تھے اہل علوم تھے اور دوسری
شادی سے شیخ قدرت اللہ اور کرامت اللہ تھے جب قاضی برکت اللہ نے
بعد مرنے زود بعد اول کے دوسری شادی کی تب مولوی امانت اللہ بیٹے محل اول
سے اور ان سے تکراراً و خصوصیت شریع ہوئی سالہا سال تک باہم خدمات عدالت

و فوجدار می لڑائیے اس لڑائی میں او کی معاش بھگ گئی قبل لڑائی کے او کی آمدنی سے
تخمیناً دس ہزار روپے کی تھی اب اس خاندان میں شیخ قدرت اللہ بیٹے اور مولوی
نظام الدین نواسہ مولوی امانت اللہ کے زندہ اور موجود ہیں۔

شیخ میان جان شیخ صاحب جان ساکنان موضع کسراہی پرگنہ سرسپا
شریف نجیب عالی خاندان صفت اخلاق و مروت سے معمور ہیں آدمی عزت دار
صاحب ہمت مشہور ہیں تین ہزار روپے سالانہ کی آمدنی کی معاش رکھتے ہیں۔
شیخ میان جان دربار میں امیر حسن جان زمیندار رسول پور کے نوکر ہیں۔

حاجی شیخ جمال علی ساکن موضع شکواری پرگنہ ہاتھی

انکے باپ شیخ رضانے کاشتکاری سے فی الجملہ مقدر پیدا کیا تھا مگر شیخ جمال علی
نے اپنے وقت میں اپنی کوشش اور قوت بازو سے سات ہزار روپے سالانہ
کی آمدنی کی معاش حاصل کی تھی وہ ابھی اونکے عزیزوں کے قبضہ میں موجود ہے
شیخ جمال علی آدمی عزت دار اور رعب داب لے لے تھے جج بھی کر آئے تھے آدمی خوب
تھے لا ولد مر گئے اونکے عزیزوں میں سے شیخ یار علی و شیخ گوہر علی و شیخ دلاور علی
و شیخ بقار اللہ زندہ و موجود ہیں۔

داروغہ شیخ دیانت علی ساکن موضع چک عبدالغنی پرگنہ سرسپا

آدمی شریف عزت دار شایع اور خلیق میں قومہ کے شیخ ہیں پہلے سبکداری کی طرف سے
عمدہ داروغائی پر پولیس کے مقرر تھے اب خانہ نشین ہیں معاملات زمینداروں میں
مشتروف رہا کرتے ہیں سخی اور ہمت دار ہیں۔

علی رضا خان و محمد رضا خان و غلام رضا خان ساکنان موضع

سرسونہ و رحیم آباد پرگنہ سرلیسا

یہ تینوں بھائی عہدِ سلطین تیموریہ میں جاگیردار تھے صاحبِ غرتا و قارستھے
آومی نامی تھے آمدنی اوکی محالات جاگیر کی قریب ستر اسی ہزار روپے کے تھی
مگر وقتِ اجرائے قانونِ دوم ۱۸۵۷ء عیسوی ضبط ہو کر انکے ساتھ بند و بست
ہو گئی تینوں بھائی۔ گئے اب انکے خاندان میں نصیر الدین جبار زندہ اور
موجود ہیں۔

شیخ احمد اللہ ساکن رحیم آباد پرگنہ سرلیسا

آومی شریف بہت دار سخی اور نمازی ہیں حج بھی کرائے ہیں شاہ احمد اللہ مظفر پوری
کے مرید شید ہیں اطراف و جوانب میں رحیم آباد کے انکار عجب اب ہے مردم
نامی مشہور ہیں و شرفوان انکا بہت وسیع ہے بہت لوگوں کو اپنے ساتھ کھانا
کھلاتے ہیں وار و عا و رفقا مساکین کو خیرات بھی دیتے ہیں حافظ عبد العزیز
ایک بیٹے انکے شہر شاہ جہان آباد سے عالم ہو کر آئے ہیں باقی حال انکار اقم کو
معلوم نہیں ہے۔

شیخ نظام الدین ساکن محلہ چک حسن پرگنہ حویلی و خنبک

شریف و نجیب ہیں اور یہ اواد سے مولوی سراج الدین کے ہیں اور مولوی
سراج الدین اواد سے فرید الدین گنج شکر کے تھے اور فرید الدین گنج شکر اواد سے
حضرت شہر فاروق رضی اللہ عنہ کے ہیں مولوی سراج الدین کی شادی

ہوا محسن کے خاندان میں ہوئی تھی اس لئے۔ رنجنگ میں اگر حکومت اختیار کی سہج

نظام غوث مورث انکے مرشد آباو میں نواب بہ سہایت جنگ کی سرکار میں چندہ رسالہ دیا
تھے شیخ نظام الدین شیخ عبدالباری موجود ہیں انکا خاندان بہت اچھا ہے۔

منصور علی خان پسر رمضان خان افغان ساکن قصبہ درجہ

آدمی شریف و خلیق مروت دار میں منظور علی خان اونکے دوسرے بھائی بھی نیکذات
غازی و پرہیزگار ہیں حج بھی کر آئے ہیں اکثر اوقات واسطے انتظام امور آرمہ کے
ملکت میں رہتے ہیں ان دونوں بھائیوں کی کوششوں سے کارخانہ تجارت
چربہ نے تھوٹے عرصہ میں بہت اچھی طرح فروغ پایا ہے۔

چودھری شیخ طفیل اللہ ساکن موضع بلا سپور پرگنہ سرسے حمید

آدمی شریف نجیب تھے محکمہ ججی و صدر اعلیٰ میں مقام مظفر پور کی وکالت کرتے
تھے صاحب خلاق و ہمت دار تھے ناولد مرگئے اب انکے خاندان میں چودھری
احمد اللہ پسر چودھری عبداللہ برادر زادہ چودھری طفیل اللہ موجود ہیں۔

شیخ تصدق علی ساکن موضع کٹھلیا پرگنہ بہر وارہ

شریف صاحب خلاق مروت دار ہیں بیٹے اونکے شیخ عبداللطیف آدمی جوان
خوش خلاق ہیں باقی حال راقم کو معلوم نہیں۔

شیخ غلام حسین ساکن محلہ سہایت پرگنہ حویلی رہنگ

قوم کے شیخ تھے مرشد شریف و نیکذات تھے فارسی اچھی طرح جانتے تھے آدمی
غازی و پرہیزگار تھے پیشہ معلم گری کا کرتے تھے اکثر طلباء اطراف ان کے پاس
آکر ان سے فارسی پڑھاتے تھے اونکے تین بیٹے تھے شیخ غلام حسین شیخ غلام حسین

و شیخ نورالحق نقشب قفصل حسین بذریعہ پیشہ مختارکاری و وکالت دیوانی یک سرمایہ
مستند بہ پیدا کیا دس ہزار روپے سالانہ کی تحصیل کی معاشرہ پیدا کی آدمی دانشمند و
پرہیزگار تھے مرگئے اونکے بیٹے اکرم الحق و شیخ عبداللہ بیٹے تسلیم حین کے زندہ
و موجود ہیں شیخ عبداللہ آدمی فیاض و سخی ہیں۔

کیسیت کلاسی الت دیوانی و عدالت منصفی و مختاران و وجداری و

کلاکسری و ضلع مظفر پور ضلع رنجیت

و کلاسی الت دیوانی و ضلع مظفر پور

بابو کی ارنما حصہ بند درجہ کیل قوم برہمن بنگالی
یہ وکیل عدالت دیوانی درجہ اعلیٰ ضلع مظفر پور کے ہیں انگریزی خوب جانتے ہیں
اور انگریزی میں بہت اچھی طرح بحث کرتے ہیں بڑے آئین دان و صاحب لہرائے
ہیں ہر کام بحث انکی تقریر و بحث میں بہت بڑی قوت معلوم ہوتی ہے اکثر بڑے
بڑے مقدموں میں وکیل ہوا کرتے ہیں تربت کے دونوں ضلع کے بڑے بڑے
آدمی انکی عمدگی وکالت کا اعتقاد رکھتے ہیں انھوں نے بڑے بڑے کونسلوں کے
مقابلہ میں کجبین کی ہیں بہت نامی گرامی وکیل ہیں دیانت و امانت اس پیشہ میں انکی
شہور ہے انھوں نے بذریعہ وکالت کے لاکھوں روپے پیدا کیے ہیں باوجود
اس مقدمہ کے ایک صفت خاص انکی یہ ہے کہ جب کوئی غریب شریف اونکے پاس
مقدمہ لے گیا اور اپنی عمر ہی بیابا بہر کی تو بالامختار کے اوکی وکالت قبول کرتے ہیں
جو کچھ اونکے خوشی سے دیدیا اسکر لے لیا اور باوجود پائے مختار کے نہ سیرین کے

مقدمہ میں بھی ویسی بحث اور پیروی کرتے ہیں جیسا بڑے آدمیوں کے مقدمہ میں بہت
مختلاف پاتے ہیں اور سولے اسکے مدرسین اور نجیب و عزت اور خلیق و مسرت
ہستہ دار و منکر الطبع و شیریں ہنر اور گورنمنٹ ہنگال کی طرف سے عمدہ و کالت
سرکاری کا انکو منویں ہے اور کورٹ آف وارڈس راج و بھائی کی طرف سے بھی کیوں ہیں۔
بابو ایش چندر رائے وکیل قوم کا بیست کرنا ہنگالی

یہ بھی وکیل عدالت درجہ اعلیٰ ضلع مظفر پور کے ہیں تحریر و تقریر کی بہت اچھی ہوا میں
انکے ریاست اور تمانت سے شریفانہ و نجیب و عزت اور خلیق اور صاحب مروت
ہیں اپنے موکلوں کا کام بہت جی لگا کر دیانت داری سے کرتے ہیں سوال جواب
کا بہت اچھا کرتے ہیں اور معاملہ بہت جلد سمجھتے ہیں حالات مقدمہ کے بیان کرنا بھی تو
انکو اچھی طرح حاصل ہوا اور صاف صاف بیان کرتے ہیں انہوں نے بھی وکالت کے
پیشہ سے بڑا مفاد حاصل کیا ہے انگریزی نہیں جانتے ہیں۔

بابو ہمیش چندر چوڑہ وکیل برہمن ہنگالی
یہ بھی وکیل عدالت درجہ اعلیٰ مظفر پور کے ہیں انگریزی اچھی طرح جانتے ہیں بحث بھی انگریز میں
خوب کرتے ہیں اکثر مقدمات فوجداری میں لگا کر انکو وکیل مقرر کرتے ہیں فوجداری کے ضوابط
اور آئین سے بخوبی واقف اور آگاہ ہیں بحث انکی بہت شستہ و تازہ ہوا آدمی شریف و نجیب
اور عزت دار و دشمنند و صاحب خلاق ہیں اور نامی وکیل ہیں وکالت کے ذریعہ
بہت سالانہ دولت پیدا کیا ہے۔

بابو اواچرن مجموعہ دار وکیل کا بیست ہنگالی
یہ بھی محکمہ جی عدالت درجہ اعلیٰ ضلع مظفر پور کے عمدہ وکیل غریبی و غریبوں کا بیست

اپنی اُردو میں خوب لکھتے ہیں ہنگام بہت فنون اور لغات نہیں دہلتے ہیں مزاج میں ریاست ہے اگرچہ انگریزی نہیں جانتے ہیں مگر آئین خوب سمجھتے ہیں غائبانہ ان میں جو کچھ مقدمہ میں کالت نامہ لیتے سے انکار کرتے ہیں آدمی شریف اور نجیب عزت دار اور دیانت دار و راست گو ہیں اور فیاض ہیں جو کچھ کالت سے پہلے کرتے ہیں نیک کاموں میں سچ کرتے ہیں۔

بابو ایسٹرن این سنگھ وکیل کالست بنگالی

یہ بھی آئین ان وکیلوں میں سے عدالت اعلیٰ ضلع مظفر پور کے نامی وکیل ہیں غید عوہ بیان تحریری بہت اچھا لکھتے ہیں آدمی شریف و نجیب عزت دار و دیانت دار صاحب اخلاق ہیں قانون خوب جانتے ہیں بحث فنی فنی مقدمات میں اچھی پیداکرتے ہیں آئین دانی میں مشور آدمی ہیں۔

بابو پیمپو رجبہ وکیل برہمن بنگالی

یہ بہت اچھے وکیلوں میں سے عدالت درجہ اعلیٰ مظفر پور کے ہیں انگریزی بہت اچھی جانتے ہیں انگریزی میں بحث بہت شیفتان دیتے ٹکٹ کرتے ہیں آئین دانی اور بحث میں شہرہ آفاق ہیں اپنے موکلوں کا بھرم بہت جی لگا کر اور دیکھ بھال کرتے ہیں فوجی کے مقدمات میں اکثر وکیل مقرر ہو کر غفلت کی کچھ یوں میں جایا کرتے ہیں روپے خوب پیدا کرتے ہیں آدمی شریف و نجیب عزت دار ہیں۔

بابو سب چنڈ چنڈ وکیل برہمن بنگالی

یہ بھی بنگالی وکیل عدالت درجہ اعلیٰ ضلع مظفر پور کے ہیں آدمی ہر صفت نیک ہیں باوجود دیانت و عزت کے مزاج میں کچھ سنجیدہ عزت دار و کام کی باتیں

کرتے ہیں آدمی شریف و نجیب عزت دار ہیں۔

بابو پورن چندر مشروکیل کا ریسٹ بنگالی

یہ بھی بڑی عدالت کے انگریزی دان وکیل ہیں اکثر دوسرے مقدمات میں گورنمنٹ بنگال کی طرف سے سوال و جواب کرتے ہیں وکالت انکی بہت اچھی ہے ذی فرج ہیں شریف و نجیب عزت دار خلیق ہیں تحریر و تقریر بھی بڑی چرمی ہوئی ہے یہ بڑے محنتی و کیلون ہیں ہزار ج میں فروتنی ہے۔

بابو پرلونا تھہ وکیل کا ریسٹ بنگالی

یہ بھی بنگالیوں میں شعور دار وکیل ہیں تخمیناً دو برس سے مظفر پور کی عدالت لایا لی ہیں وکالت کرتے ہیں آدمی عزت دار و شریف ہیں۔

بابو پنی مادھب رائے وکیل کا ریسٹ بنگالی

یہ بھی وکیل بنگالی ہیں انگریزی زبان میں قانون و ضوابط کا روانی دیوانی سے خوب واقف ہیں آدمی عزت دار و شریف و نجیب ہیں۔

بابو ترلوک ناتھ بوس وکیل کا ریسٹ بنگالی

یہ بنگالی نامی و عمدہ وکیل ہیں وکالت کے عمدہ کے انجام کرنیکی بہت اچھی طرح قیامت رکھتے ہیں انگریزی میں بہت بڑا علم رکھتے ہیں تقریر انکی زور پہ ہے آئین دانی میں مشاق ہیں اور نامی گرامی وکیل ہیں بذات خاص لیاقت و اہلیت و ثروت سے مہرور ہیں شریف و نجیب عزت دار ہیں۔

بابو سمبھر مشروکیل کا ریسٹ بنگالی

وکیل انگریزی ان ہیں تقریر اچھی ہے قانون شق جوڑنے و کیلون میں فروغ پیدا کیا ہے۔

منشی سیدنا رام وکیل کالیست سے بہت

عدالت درجہ اعلیٰ ضلع مظفر پور کے یہ بھی وکیل ہیں بحث بہت اچھی طرح کرتے ہیں معاملہ سمجھتے ہیں تحریر بھی خوب ہے تقریر بھی مرغوب ہے آدمی شریف اور نجیب عزت دار و خلیق و مروت دار و چختہ کار و دیانت دار ہیں صفت تہذیب و تمدن سے موصوف ہیں انگریزی نہیں جانتے ہیں۔

منشی بھول چند لال وکیل کالیست سیر سب کرین ضلع پیمبر پور بلیا

یہ بھی محکمہ جی و عدرا اعلیٰ ضلع مظفر پور کے وکیل ہیں سوال جواب چھا کرتے ہیں معاملہ اچھا سمجھتے ہیں آدمی شریف و نجیب عزت دار ہیں وکالت سے آمدنی اچھی ہے انگریزی نہیں جانتے ہیں پیشہ وکالت سے مال و مقدر و معاش پیرا کی ہے۔

منشی بدر می اتھ وکیل کالیست سیر سب کرین موضع راہی پور

عدالت درجہ اعلیٰ ضلع مظفر پور کے یہ بھی وکیل ہیں سوال جواب چھا کرتے ہیں آدمی شریف و نجیب و عزت دار اور صاحب خلاق ہیں پیشہ وکالت سے مال و مقدر خوب پیدا کیا ہے۔

منشی شیا م ناراین وکیل کالیست مش

عدالت درجہ اعلیٰ ضلع مظفر پور کے یہ بھی وکیل ہیں آدمی شریف اور نجیب عزت دار ہیں بہاؤ خوب کرتے ہیں انگریز و عہدہ مقدمات کا رہتا ہے آدمی وکالت کی اچھی ہے۔

منشی بکر ماجیت سنگھ کالیست سیر سب

یہ بھی عدالت اعلیٰ ضلع کے ہیں اچھی دیانت رکھتے ہیں آدمی شریف و نجیب و عزت دار ہیں انگریزی بھی جانتے ہیں سوال جواب چھا کرتے ہیں۔

منشی رام سرن سنگھ کا یہ سیر سبب ساکنین کو وضع کچھ پر گئے رہی
یہ بھی عدالت اعلیٰ ضلع کے وکیل ہیں تحریر و تقریر انکی بہت اچھی ہے آدمی غوث دار
میں انکی وکالت کو فروغ معلوم ہوتا ہے۔

مولوی عبداللہ ساکن موضع مکنولی پر گئے سرسایا
یہ وکیل منشی ولی اعظم مختار ہالی کورٹ کلکتہ کے بیٹے ہیں انگریزی اچھی جانتے ہیں
فہم و ذہین و قانون دان ہیں اور آدمی شریف ہیں۔

منشی بالگو بند سہای وکیل کا یہ سبب
ساکن محلہ مصرٹولی متعلقہ قصبہ درجنگ
آدمی شریف و غوث دار ہیں عدالت درجہ اعلیٰ ضلع مظفر پور کے وکیل ہیں فیروز پور
لاہور میں وکالت اچھی ہے۔

وکلا سے عدالت منصفی مظفر پور ضلع مظفر پور
شیخ نور علی ولد ثناء اللہ ساکن موضع شجاول پور پر گئے سرسایا
یہ پیرانے وکیلون میں سے ہیں آدمی خوب ہیں ضابطہ دان ہیں مروجہ انکی طرف رہتا
ہے منصفی مظفر پور کے وکیلون میں انکو فروغ ہے آدمی شریف و خلیق و مردت درو
غزت دار ہیں ایک مرتبہ منصفی درجنگ میں جبوقت باہو دوار کا ناتھ بیٹا ماریج اکسرا
منصف آئے تھے انھوں نے ایک معاملہ میں بحث کیا تھی غلام فراغ اچھا جانتے ہیں۔
کالی پرشن گمشدہ ہنگالی وکیل

یہ آدمی ہوشیار ہیں صاحب قدر و منزلت ان کا بیٹا علی محمد ہے جو بہت اچھا ہے
کبھی سے منصفی مظفر پور کے وکیل ہیں۔

رومانا تھوہون کیل کلایست نکالی

یہ بھی عدالت نصفی کے وکیلوں سے ایک عمدہ وکیل ہوا بیاقت آئین دانی کی رکھتے
ہیں آدمی عزت دار ہیں اور صاحب مروت ہیں انگریزی میں جانتے ہیں۔

منشی کالی پرشاد وکیل کلایست ریاست
ساکن موضع رام پور رولی پرگنہ رام چاوند

یہ شریف و نجیب ہیں اور بہت اچھے وکیل ہیں انکی وکالت کو فروغ ہے انکی تحریر و تقریر
پر لوگوں کو اعتماد ہے مروجہ رہتا ہے۔

مولوی عبدالحی وکیل

یہ گمہ داریں کے رہنے والے ہیں شہداء میں وکالت کا پاس کیا تب سے وکالت کرتے
ہیں آدمی وکی و ذہین قانون دان ہیں صاحب لہجے ہیں آدمی شریف ہیں۔

مولوی امیر حسن وکیل

گہران کا موضع شریف پورہ تعلقہ ڈوین تاجپور میں ہے شہداء میں پاس کیا ہے
شاید شہداء سے وکالت کرتے ہیں آدمی شریف اور نیک ہیں۔

سید احمد حسین وکیل

وطن سابق انکا پٹنہ کے قریب ہے مرزا احمد علی جو سابق میں وکیل سرکار تھے
اوسکے داماد ہیں اوسی ذریعہ سے مظفر پور میں بود و باش اختیار کی پہلے کلکٹری
اور فوجداری میں امتحان دیکر تھانہ کار می کرتے ہے شہداء سے وکالت
کرتے ہیں آدمی متدین بہت ہیں موکل کا کام بھی لگا کر کرتے ہیں آدمی منتظم
اور شریف ہیں۔

منشی بھی پورے میں جج رہے ہیں۔ اس وقت ساکن موضع چوہدری بن چکے
 نئی پرگنہ بسا رہے وہاں ساکن موضع سرگودھی پرگنہ مثلاً
 مرد شریف اور نجیب بن انکے بیٹے بھائی منشی گوگل پرشاد باغسل پشکار جی کے
 بن دو سر ایک بھائی انکے منشی گوہر پرشاد محکمہ سیتا مہی کوویل ہیں آدمی لایق بن۔

وکلای منصفی حاجی پور ضلع مظفر پور
 مولوی محمد نور الحق ساکن موضع ایلو تھہ پرگنہ سرسپا ضلع دہلی
 یہ بھی آدمی شریف اور عزت دار ہیں وکالت کرتے ہیں اور وکالت کو انکی فروغ ہو آدمی
 جوان و صعدار و زمین ہیں نائب کیل سرکار میں تحریر و تقریر اچھی ہے۔

منشی اچھے کار وکیل کایست سیراستب ساکن موضع باکھی پرگنہ بسا رہے
 مرد شریف و نجیب منصفی حاجی پور کے نامی وکیل ہیں تحریر و تقریر اعلیٰ بہت اچھی ہے
 وکالت کو انکے فروغ ہے جوان قوی الجشہ ہیں مردت دار و صاحب خلاق ہیں۔

منشی رام نرائن سنگھ وکیل کایست سیراستب
 ساکن موضع کمار و پرگنہ بسا رہے علاقہ حاجی پور

مرد شریف و نجیب ہیں منصفی حاجی پور میں عہدہ وکالت پر مہمور ہیں آدمی رئیس و
 نیک بخت ہیں پہلے عدالت اعلیٰ میں وکالت کرتے تھے شہداء سے منصفی حاجی پور
 میں وکالت کرتے ہیں۔

منشی کنیش پرشاد وکیل کایست سیراستب

منصفی حاجی پور میں پیشہ وکالت کا کرتے ہیں آدمی شریف اور نجیب ہیں وکالت
 ان کی اچھی ہے۔

سید جمال حسین وکیل رئیس حاجی پور

آدمی شریف اور نجیب و خوش و اوریکے ازرو، ماہ حاجی پور کے ہیں تھوڑے عرصہ سے وکالت کرتے ہیں۔

مولوی سید علی حسن ساکن موضع حسینا بزرگ علاقہ حاجی پور

مرد شریف اور نجیب و عالی خاندان ہیں وکالت کہ انکی فرخ ہو آدمی شے ذہین ہیں منشی علی حسن وکیل ساکن موضع صالح پور پرانہ عیالت پور ضلع پٹنہ یہ بھی منصفی حاجی پور کے وکیل ہیں شریف و عزت دار ہیں وکالت انکی اچھی ہے

تاج پور میں محرر صیفہ اجرائی ڈگری کے تھے شہداء سے وکالت کرتے ہیں۔

منشی فرحت حسین وکیل ساکن ضلع گیا جی

شریف وکیل ہیں اپنے موکل کے معاملات کی پیروی بہت اچھی کرتے ہیں وکالت انکی اچھی ہے منشی شتاب رائے وکیل کالیست ساکن عظیم آباد

آدمی ذمی خلاق و مروت اور پختہ کار ہیں بن شریف انکا پاس برس سے زیادہ ہو۔

منشی سہیل پرشاد وکیل کالیست سرپا سنب

آدمی رئیس ہیں پہلے منصفی تاج پور میں وکالت کرتے تھے شہداء منصفی حاجی پور میں وکالت کرتے ہیں۔

منشی محمد فاروق وکیل ساکن بابا بکر پور پر گئے بسا رہ

یہ بھی پورانے وکیل ہیں پہلے منصفی تاج پور میں وکالت کرتے تھے منصفی حاجی پور میں وکالت کرتے ہیں۔

منشی امجد علی وکیل

و نجیب و عزت دار ہیں۔

منشی کنجہار می لال وکیل ساکن موضع ایپور پر گنہ تر سہ

نجیب و شریف وکیل ہیں آدمی عزت دار ہیں صاحب اعتبار ہیں وکالت کو اچھی طرح سے انجام کرتے ہیں آمدنی اچھی ہے۔

شیخ بشارت علی وکیل ساکن موضع کوراپر گنہ تر سہ

یہ وکیل بھی سلمان شریف ہیں پکار وکالت کو ضابطہ عینہ کے ساتھ انجام دیتے ہیں تقریر و تحریر میں کوشش کرتے ہیں۔

منشی ناتھ سہاسی قوم کالیست بیرتب ساکن موضع پرمول پر گنہ بنارہ

یہ بھی اچھے وکیل ہیں آدمی جوان ہیں مخلصی ہیں مرحومہ انکی طرف بھی رہتا ہے سوال و جواب چھتا ہے آدمی شریف و نجیب عزت دار ہیں۔

منشی کل دیب نارین وکیل ساکن موضع کمال پور پر گنہ حاجی پور

شریف و نجیب و عزت دار وکیل ہیں سوال و جواب کا بہت اچھا طور سے تحریر و تقریر قابل غور ہے۔

وکانامی منصفی و بھنگہ

چودھری نظام الدین وکیل ساکن موضع

بلاس پور پر گنہ سرسے حمید ضلع و بھنگہ

یہ وکیل شریف و نامی و عزت دار ہیں پہلے مظفر پور میں صدر امینی کے محکمہ میں وکالت کرتے تھے تھوڑے روز سے بہ سبب قربت مکان کے و بھنگہ میں وکالت کرتے ہیں وکالت انکی اچھی ہے سوال و جواب چھتا ہے۔ آدمی سخی اور فیاض ہیں

اور صاحب اخلاق و ہمت و رئیس ہین۔

شیخ فضل کریم وکیل ساکن موضع بر دی پور پرگنہ شاہجہان پور ضلع و بھنگہ

عدالت منصفی و بھنگہ میں وکالت کرتے ہین آدمی شریف و عزت دار ہین تقریر و تحریر

انکی بہت اچھی ہے مروجہ کثرت سے رہتا ہے اپنی وکالت میں انھوں نے خوش انظامی

کے ساتھ مال و نقد و زمین کیا ہے مزاج میں تہذیب و اخلاق اچھا ہے۔

منشی سخاوت علی وکیل ساکن موضع منڈی پرگنہ سریسا

وکیلوں میں منصفی و بھنگہ کے انھوں نے بھی خوب فروغ پایا ہے قانون ان و ذہن

و خلیق و شریف و عزت دار ہین معاملات میں تفہیم انکی درست اور رائے چست ہے۔

مولوی شیدامیر حسن وکیل پسر شاد و سخاوت علی

ساکن موضع بزرگ واری پرگنہ کسمہ

شریف و نجیب صحیح النسب ہین علم انکا اچھا ہے آدمی ذکی و ذہین و فہیم و سلیم الرائے

ہین پہلے منصفی حاجی پور میں وکالت کرتے تھے اب شاد و عیسوی سے و بھنگہ

میں وکالت کرتے ہین۔

منشی گوپال جی کالیست سیر باسنت ساکن

موضع ہوسہ پور پرگنہ بری متعلقہ ضلع چمپہ

یہ بھی عدالت منصفی و بھنگہ کے وکیل ہین آدمی جوان ہین سوال و جواب و بحث

بہت محنت سے کرتے ہین آدمی شریف و نجیب عزت دار و مہذب و خاندانی ہین

منشی رام پرکاش لال انکے والد بھی محکمہ عدالت میں ضلع چمپہ وکیل ہین تھے۔

منشی رام دھارمی پسر شاد و کالیست سیر باسنت

ساکن وضع بنولی پر گئے رام چاوند
 یہ بھی جوان وکیل ہیں انگریزی جانتے ہیں اپنے موکلوں کے معاملات میں
 بدل و جان محنت کرتے ہیں سوال و جواب بھی اچھا ہے آدمی ذہین ہیں شریف
 ہیں امتحانی وکیل ہیں۔

منشی بنواری لال وکیل کالیست سیرستب ساکن موضع رینہا
 یہ بھی اچھے وکیل ہیں امتحان دیکر سند و کالت کی حاصل کی ہے بہت بھی اچھی ہے
 باپ انکے منشی ڈوسن لال بھی وکیل تھے اور دادا بھی انکے وکیل تھے پیشہ وکالت
 کا انکے گھر میں خاندانی ہے۔

مولوی سید عبدلود وکیل ساکن محلہ سید بن متعلقہ درجنک
 یہ فہم و ذہین و سلیم الطبع و صاحب خلاق و صاحب علم و جوان ہیں چند سال سے پیشہ
 وکالت کا کرتے ہیں امتحانی وکیل ہیں تحریر و تقریر اچھی ہے انکی شرافت ذاتی و عیالی
 کا تذکرہ اہل علم کے حصہ میں لکھا جا چکا ہے۔

منشی گور پر شا و سنگھ وکیل کالیست سیرستب
 ساکن محلہ بھگوانداس متعلقہ قصبہ درجنک
 یہ پرانے وکیل ہیں آدمی شریف ہیں اس وقت عمر انکی تخمیناً تشریس زیادہ ہوگی
 منشی جوبیک لال وکیل کالیست سیرستب ساکن
 موضع ناوہو پور پر گئے شاہ جہا پور ضلع درجنک
 یہ بھی امتحانی وکیل ہیں مروجہ خوب بتا ہے آدمی نیک ہیں۔

منشی درشن لال وکیل کالیست ارشد ساکن موضع

پر کھو تم پور غریف حرا پر گئے پچھتہ ہو
یہ بھی امتحانی وکیل ہیں آدمی نیک بخت و صاحبِ خلاق و شریف ہیں۔

نشہ بھی بخش وکیل ساکن وضع مہدولی پر گئے
پچھتہ ہو حال مقامی محلہ مہرن لال متعلقہ ورجنگہ

یہ پیرانے وکیل ہیں عزت دار اور خلیق اور شریف ہیں زمانہ سابق میں انکی وکالت کو
بڑا فروغ تھا۔

رام انوگرہ سہا وکیل کا بیٹ سیاست ساکن موضع روہڑی پر گئے بریل
یہ بھی امتحانی وکیل ہیں آدمی جوان ہیں مقدمات کی پیروی و سوال جواب میں
محنت کرتے ہیں شریف ہیں۔

نشہ جکیو بند سہا وکیل کا بیٹ سیاست
ساکن محلہ دیوان بھولا ناتھ متعلقہ ورجنگہ

یہ بھی امتحان دیکر وکالت کرتے ہیں آدمی لایق اور عالی خاندان اور خلیق ہیں۔
بابو راوہا کرشن لال قوم کا بیٹ بگالی ساکن موضع بگالی
سہا سے ورجنگہ میں وکالت کرتے ہیں پہلے مظفر پور میں وکالت کرتے تھے آدمی
لایق و قانون دان اور سلیم الطبع ہیں۔

بہار علی لال مولف تاریخ ہند

عدالت منصفی ورجنگہ میں وکالت کرتا ہے احوال اپنا و خاندان اپنے کا اتنے لائق
خاندان کی کیفیت میں اچھا ہے۔

وکالت منصفی مقام روہڑی ضلع ورجنگہ

سید محمد واعظ اکیلی

آدمی شریف و نجیب ہیں قوم کے شید ہیں عالی مانندان ہیں وغرت دار ہیں پیشہ وکالت
کا کرتے ہیں وکالت انکی فروغ سے فیاض خراج ہیں اقم کو اون سے ملاقات اور محبت
چو و حری محل حسین وکیل ساکن موضع بلا سپور پر گنہ سراسر کے حمید
شریف اور خلیق اور ضابطہ دان و امتحانی اکیل ہیں آدمی جوان و مختاری ہیں حال
و جواب اچھا ہے۔

منشی شیخ واجد حسین وکیل

قوم کے شیخ ہیں شریف و غرت دار ہیں آدمی جوان و مختاری ہیں اپنے موکلوں کے معاملہ
میں بڑی محنت کرتے ہیں تحریر و تقریر شفاف ہوتی ہے انکی وکالت کو فروغ ہے اور
آئین ان وکیل ہیں تہذیب خلاق اچھا ہے وکالت سرکاری بھی انہیں کو مفوض ہے۔
منشی حبیب اللہ اکیل کالیست ترمہوتیہ ساکن موضع سرولی پر گنہ سہوارہ
اپنی قوم کے شریف ہیں پیشہ وکالت کا کرتے ہیں آدمی خلیق ہیں سوال جواب اچھا ہے۔
وکالت سے منصفی تاجپور ضلع ورہنہ

موادی محمد جان وکیل ساکن موضع کہسرا پر گنہ سریسا

بھی وکالت کرتے ہیں آدمی ذی استعداد صاحب خلاق ہیں کچھ انگریزی بھی جانتے ہیں
مولوی محمد حنیف وکیل ساکن موضع بکنولی پر گنہ سریسا

تاجپور کی منصفی میں وکالت کرتے ہیں آدمی ذی استعداد اور مروت دار اور زلف
ہیں انکی وکالت کو فروغ ہے۔

شاہ امجد حسین وکیل ساکن موضع رجوا پر گنہ سہریسا

یہ بھی نگرہ منصفی تاجہ تلخ و رنگہ کے نامی وکیل ہیں خواہ رابطہ و کارروائی آئین سے بہت
اچھی طرح واقف ہیں آدمی نیک و خلیق اور مروت دار ہیں انکی وکالت کو فروغ ہے اور
یہ نائب وکیل سرکار ہیں۔

مسابیر پر شا و مصر وکیل

یہ قوم کے برہمن ہیں اچھے وکیل ہیں مروجہ زیادہ رہتا ہے تحریر و تقریر انکی مشہور ہے
آدمی رئیس و پانت و درجہ اول اور صاحب اعتبار اور شریف ہیں باقی حال اقم کو معلوم نہیں
رام بھروس سنگھ وکیل کالیست سیر با ستب
یہ بھی وکیل ہیں تحریر و تقریر بھی انکی اچھی ہے بذات خاص مروجہ قول ہیں مروجہ رہتا ہے
وکیل عزت دار اور شریف ہیں۔

مولوی محمد یحییٰ وکیل

یہ عالم وکیل ہیں علم عربیہ کے حافظ عبد الغفر نیز پیر شیخ احمد اللہ رحیم آبادی ان کے
شاگردوں میں سے ہیں پیشہ وکالت کا کرتے ہیں محرر و مقرر ہیں آدمی شریف و نجیب
و عزت دار ہیں اور مال راقم کو معلوم نہیں۔

مختار ان ظفر پور

منشی ہر پر شا و سنگھ قوم کالیست سیر با ستب ساکن محلہ
لالہ سیتاپت متاعہ و رنگہ حال ساکن بنورہ پرگٹہ بیدوار

یہ مختار محرر و مقرر و شاہد دان و کار گزار ہیں اکثر مقدمت عدالت دیوانی میں
مختار نامہ قبول کرتے ہیں اور نو بداری و کلمہ شری میں بہتہ کم جایا کرتے ہیں آدمی
شریف و نجیب عزت دار ہیں راقم سے اور ان سے ملاقات ہے۔

منشی مختار الدین حسین مختار

یہ مختار مرد شریف ضابطہ دان و آئین دان بہشتیار کارکن ارہین پیشہ مختار کاری سے انکو فروغ ہے۔

منشی علی مرزا مختار

یہ کلکتری اور فوجداری ضلع مظفر پور کے مختار ہیں ضابطہ دان اور قانون دان ہیں متروک و محرم ہیں پیشہ مختار ہی سے انکو فروغ ہو کالت درجہ دوم کا بھی پاس کتے ہیں منشی ہر شاد و ثانی کا استیسا کرین ضلع راجپور و فی پرگنہ رام چاونڈ مرد شریف و نجیب ہیں مختار کاری انکی اچھی ہے آدمی صاحب خلاق ہیں۔

منشی مند کشور لال مختار کا استیسا کرین ضلع بکھری ہو سون پرگنہ سرسیا یہ بھی اچھے مختاروں سے مظفر پور کے ہیں مرد شریف ہیں سوال جواب کا بہت اچھا ہے چالاک و رہو شیار مختار ہیں۔

منشی ہمت سہاے مختار کا استیسا کرین ضلع سو سیا پرگنہ بسا رہ

مرد شریف و مختار نامی ہیں پیشہ مختار کاری کا کرتے ہیں باقی حال اتم کو معلوم نہیں۔

منشی شیخ محمد محمود راز مختار سا کرین ضلع سعد پورہ چکائی پرگنہ بسا رہ

مرد ہو شیار شریف و نجیب عالی خاندان ہیں تھوڑے عرصہ سے پیشہ مختار کی کردہ ہیں

منشی ہدایت حسین مختار سا کرین ضلع متھرا پور پرگنہ کبیرہ

مظفر پور کی فوجداری کے مختار ہیں سوال جواب اچھا ہے مختار ہی کو انکے فروغ ہو خلاق

اور صفت آدمیت سے سوار آدمی مروت دار ہیں۔

منشی بانکے بہا می مختار سا کرین ضلع و ہونہ ہی پرگنہ بسا رہ

مختار کاری کر کے یہ مختار نامی ہیں سوال و جواب چنانچہ شریف ہیں۔

مختاران ڈوئرن حاجی پوٹھلیہ

منشی رام شل لال مختار ساکن موضع سوئندھو پر گنہ بسا رہ

یہ مختار پیرانے و نامی ہیں انکی مختار کاری کی ہوا بندھی ہوئی ہوا چھٹی شریف ہیں۔

سحابی عبد الرحیم مختار ساکن موضع جہر ہوا پر گنہ حاجی پور

آدمی شریف اور عالی خاندان ہیں نہایت بہتر و ذی استعداد آئین دان ہیں مختار کاری

کو انکی فروغ ہے پہلے یہ شیخ تھے تو شے روز سے مذہب عیسائی اختیار کیا ہے۔

منشی کنایت علی مختار

یہ مختار نہایت محنتی و خیر اندیش مولکان ہیں آدمی شریف و عزت دار ہیں۔

منشی کنول لال مختار کاہست ساکن موضع کمونی پر گنہ بسا رہ

انکی مختار کاری کو فروغ ہے آدمی شریف ہیں۔

مولوی علی حسن عرف اچھے صاحب مختار

نہایت ذی علم و عالی خاندان ہیں بید ہر کہ انکو پیشہ مختار کاری میں بلکہ فروغ ہوئے۔

مختاران ڈوئرن سیٹا ندھی ضلع مظفر پور

منشی برحینوار سنگہ مختار ساکن موضع ہیر و پٹی پر گنہ جریل

یہ مختار شریف و نجیب عزت دار و عالی خاندان ہیں آدمی جوان ہیں محنت خوب کرتے

ہیں تہذیب خالق اچھا ہے آمدنی بھی اچھی ہے تہذیب و آفرین بھی بہت اچھی ہے۔

شیخ تبارک اللہ مختار ساکن موضع جالہ پر گنہ نان پور

شریف مختار ہیں نہایت اور آئین دانی میں قابل اعتبار ہیں بلکہ انکی رائے معلوم ہوتی ہے۔

شیخ ابراهیم حسینی مختار ساکن ضلع پٹنہ
مشہور مختاروں سے ڈوئرن مذکور کے ہیں شریف ہیں سنا ہے کہ مختار کاری انکی اچھی ہے۔

۱۷
مفتی بہنگ لال مختار ساکن موضع ہریا پور پرگنہ مہلا
یہ بھی شریف و نجیب نام اور مختار ہیں ضابطہ دان ہیں قابل اعتبار ہیں باقی حال انم کو معلوم نہیں
مفتی ہر دیپ ناراین مختار ساکن موضع کوٹلی پرگنہ نان پور
یہ بھی اچھے مختار ہیں شریف و نجیب ہیں مختار کاری کو انکے فرعا ہر سوال و جواب اچھا ہے۔

مفتی حنی لال مختار ساکن موضع ہریا پور پرگنہ
شریف و نجیب ہیں مختار کاری انکی اچھی ہے آدمی فہم و ضابطہ دان ہیں۔
مفتی بدروس مختار ساکن موضع ہریا پور پرگنہ مہلا
یہ بھی پیشہ مختار کاری کا کرتے ہیں آدمی شریف و خلیق و مروت دار ہیں۔

مفتی بہار لال مختار ساکن موضع بشنیو پرگنہ مہلا
یہ بھی ایک شریف مختار ہیں پیشہ مختار کاری انجام کرتے ہیں ہوشیار ہیں باقی حال انم کو معلوم نہیں
مختاران ضلع دھنک

شاہ خورم علی مختار سپہ شاہ جعفر علی ساکن محلہ مفتی مستعانہ قصبہ دھنک
مرد شریف و نجیب و عزت دار اولاد سے عمدہ و م شاہ عبداللہ کے جنکا تذکرہ حصہ میں
تذکرہ اولیاؤں کے لکھا گیا ہے ہیں پیشہ مختار کاری فوجداری و کلاشری کا صدر مقام
درجہ میں کرتے ہیں ضابطہ دان ہوشیار چالاک و ہیں مختار ہیں آمدنی سے پیشہ مختار کاری
کے لیے کچھ مال و خزانہ حاصل کیا ہے گورٹ آف وارڈس راج دھنک کی طرف سے
بڑی زمین کو سند مختار کاری کی ہے۔

منشی ماوراءالکابلت سیرباسب ساکن محلہ منسرتوالہ پرنسپل وریٹنگ
پتانی وکارگذارمختارمین شریف ونجیب مین اگرچہ مین ہیرمین مختارکاری انکی جوانی
پند کوٹھی نل کی طرف سے بھی مختارمین۔

منشی ناتھ پرنسپل و مختارکاریست مروتھ ساکن موضع روہواپرگنہ کمرہ
یہ مختارمین دان و خوش نفس مین ہنگام بحث معاملات بہت کچھ ہولی با مین کرتے مین مرد
معتبر عزت دارعزب اور صاحب اخلاق شریف ونجیب مین۔

منشی درگا پرنسپل و کالیت سیرباسب ساکن محلہ سیٹاپت پرنسپل وریٹنگ
مرد شریف ونجیب عالی خانان مین پیشہ مختارکاری کا کرتے مین معاملات خودداری مین
سوالات جرح کے بہت اچھے کرتے مین۔

شیخ سبحان علی مختار ساکن موضع اگھری پرنسپل وریٹنگ
مرد شریف ونجیب مین پہلے مظفرپورمین مختارکاری کرتے تھے اب دین برک
خاص وریٹنگ مین مختارکاری کرتے مین آدمی خلیق عزت دار پختہ کار مروت دار سلیم
مین معاملات کلکٹری اور فوجداری کے ضوابط کو خوب جانتے مین۔

اشرف علی خان قوم چچان مختار ساکن موضع حسن پور پرنسپل وریٹنگ
یہ مرد شریف ونجیب مین نامی مختارمین تھوڑے عرصہ سے پیشہ مختارکاری کا نہان
دیکر تمام دیکھ بگاہ مین کرتے مین آدمی خلیق و عزت دار مین مختارکاری کو اسکی ذمہ
بہاوردن علی خان قوم چچان مختار ساکن موضع اور پرنسپل وریٹنگ
مرد شریف تھے پہلے کلکٹری اور فوجداری دونوں میں مختارکاری کرتے تھے
کچھ عرصہ کے لئے انکی جگہ پر ہوا اور مختارمین شریف پرنسپل وریٹنگ

سوائے صرف بنو امیہ کی کا منصب رکھتے تھے آدمی خلیق اور خوب اور غریب و نامی تھے مرنے
 وادی سید محمد مرشد حسن مختار ساکن موضع دھرم پور رستائوں پر گئے سرسپا
 نوبداری اور کلکٹری دونوں صیغہ کی مختار کاری کرتے ہیں آئین دان ہیں دیانت دار و مقرر
 و مقرر ہیں سوال اور جواب بہت اچھی طرح سے کرتے ہیں اور حال شرافت و نجابت وغیرہ
 صفات خاندانی و جوہر ذاتی کا اوسے تذکرہ بن اہل علم کے لکھا جا چکا ہو۔
 شیخ اقبال علی مختار ساکن موضع برہی پر گئے زندا راج
 یہ جوان مختار ہیں لائق ہیں تھوڑے دن سے مختار کاری کرتے ہیں فروغ ہو چلا ہے سر
 شریف و غرت دار ہیں۔

منشی ہردی ناتھ داس کالیست ترجمہ ساکن موضع مہد پور پر گئے پنجی
 یہ بھی مختار ہوشیار اور منشی و چالاک ہیں شریف اور غرت دار ہیں۔
 منشی برج بہار لال کالیست سیر سب ساکن موضع شیو و جا پر گئے برٹھ
 یہ بھی پیشہ مختار کاری کا کرتے ہیں اپنے موکل کے کام میں محنت کرتے ہیں آدمی بے شریف ہیں
 شیخ محمد منیر عالم مختار ساکن قاضی پور پر گئے بھوج پور ضلع شاہ آباد
 شریف و نجیب و غرت دار ہیں آدمی جوان و خوش و منشی ہیں سناہی کہ مورت اعلیٰ اس کے عہد میں
 شاہ جہان بادشاہ ہندوستان کے واسطے انتظام پرگنات بھوج پور بہاؤ وغیرہ کے مقرر ہو کر
 آئے تھے اور خاص بھوج پور میں سکونت اختیار کی بعدہ عملداری میں سرکار انگلیشہ کے بھوج پور
 کوچہ کر قاضی پور میں جو خاص بھوج پور سے ایک میل کے فاصلہ پر ہے بود باش اختیار کی۔

منشی کشن ریشاد کالیست مختار

یہ جوان خوش مزاج مختار ہیں اسکے بھائی انٹر کلکٹری کا کام رہتا ہے بعض بعض کو بھی نیل

دکوریٹ آف وارڈنس راج نرہن کی طرف سے بھی انکو علاقہ شریف و نجیب خلیق ہیں۔
 رام پرکاش نرائن کا ایست سرباستب مختار ساکن موضع رام پور ولی پکنہ چھوڑ
 یہ بھی جوان دیانت دار و شریف مختار ہیں۔

چھیدی لال کا ایست سرباستب مختار ساکن موضع سمری پرگنہ بھروارہ
 بہت روز سے اس مقام میں مختار کاری کرتے ہیں آدمی شریف و لائق و خالص بخشنی
 ہیں سوال جواب اچھی طرح سے کرتے ہیں۔

شیخ حفاظ الدین حسین مختار ساکن موضع بلاس پور پرگنہ سرامی حمید
 یہ بھی درجہ نگہ میں مختار کاری کرتے ہیں فوجدار سی و کلکٹری و ونون صیفون کی سند
 رکھتے ہیں آدمی لائق ہیں۔

راج کنوار سنگھ لہر پشی راس بہار لیل وکیل
 متوفی ساکن موضع کرتا ہا پرگنہ بہارہ
 یہ بھی پیشہ مختار کاری کا کرتے ہیں انکے باپ پشی راس بہار لیل کیل تصفی درجہ نگہ کے تھو آدمی لائق ہیں۔
 محبوب علی خان مختار ساکن موضع گور پرگنہ بہارہ
 یہ بھی مختار درجہ نگہ کے مختار دن میں سے ہوشیار اور لائق مختار ہیں صاحب اخلاق ہیں اور شریف
 ہیں سوال جواب اچھا ہے۔

شیخ حسن خان مختار ساکن موضع کھرا پرگنہ سرسپا
 یہ بھی مختار کاری کرتے ہیں آدمی شریف ہیں۔

شیخ عنایت علی مختار ساکن موضع سی پور پرگنہ سرسپا
 یہ بھی مختار کاری کرتے ہیں بہت لوگوں کا منفعتات کام بنے انہی میں ہر آدمی لائق و ہوشیار ہیں۔

شیخ عنبات علی مختار سالن موضع رسول پور غاوا پر گئے مر گیا
شریف بہن مختار کاری کرتے بہن اور حال راتم کو معاوم نہیں ہو۔
شیخ علی حسن مختار سالن موضع ملکی چک پر گئے پورب کو
یہ بھی درجنگ کے مختار بہن آدمی جوان بہن شریف بہن۔

محمود علی خان سالن محلہ قاضی محمد عظیم شہزادہ قوت بہ درجنگ
یہ بھی درجنگ کے مختار بہن جوان بہن موکلان کے کام بہن جی لکاکے محنت کرنے بہن قوم
کے پٹھان بہن شریف بہن۔

شیخ اقبال حسین مختار سالن ضلع ٹنہ
یہ بھی مختار کاری کرتے بہن آدمی نیک و شریف بہن۔

منشی چٹو لال مختار سالن رام پور روٹی پر گئے رام چاوند
یہ بھی مختار کاری کرتے بہن مرد شریف و نجیب بہن باپ اس کے بنواری لال منصفی درجنگ
میں کری نویس تھے اور چچا اس کے منشی دربار لال منصفی درجنگ میں عمدہ سرشتہ داری پر سر فرات تھے
منشی راج کمار سنگھ مختار سالن موضع کلیان پور پر گئے مر گیا کالیست شہت
یہ بھی مختار کاری کرتے بہن شہزادہ بہن امتحان دیگرسٹریٹ امتحان کا حاصل کیا ہو
آدمی محنتی و خیر اندیش اپنے موکلان کے بہن آدمی لائق و شریف بہن۔

من راج سہای مختار سالن موضع باگھی پر گئے لبارہ
یہ شریف و نجیب و مویشار دغرت دار مختار بہن۔

مصاحب لال مختار سالن موضع ہرنی پر گئے ہرنی
یہ بھی مختار کاری کرتے بہن آدمی شریف و نیک دغرت دار مویشار بہن۔

مہا بھر پر شاہ مختار ساکن جمہوریتا پت شہادتہ تصبیہ درجنگ

یہ صرف فوجداری کی مختار کاری کرتے ہیں آدمی جوان ہیں شریف ہیں۔

الیشری پر شاہ کنور قوم راجپوت ساکن موضع راحم نگر پرگنہ لبارہ

یہ موضع دار مختار ہیں معاملات میں ہوشیار ہیں شریف ہیں۔

مستربو الی بد صاحب ہم اسے مختار

یہ صاحب قوم کے انگریز ہیں مختار کاری کرتے ہیں آدمی خلیق و طریف ہیں۔

شیخ سخاوت علی مختار ساکن موضع بلاسن پور پرگنہ سر اسے حمید

یہ بھی مختار کاری کرتے ہیں آدمی جوان ہیں شریف ہیں۔

شیخ اقبال علی مختار ساکن موضع منڈنی پرگنہ سر اسے

یہ بھی مختار کاری کرتے ہیں آدمی شریف ہیں۔

مختاران دو وزن مدھونی ضلع درجنگ

منشی لطافت حسین مختار ساکن موضع جانی پور پرگنہ

یہ اچھے مختاروں میں سے دو وزن مدھونی کے ہیں انکی مختار کاری آج بھی طرح فروغی

مرجوعہ خدمات کا رہتا ہے آدمی شریف اور خلیق میں کورٹ آف وارڈس راج درجنگ کی

طرف سے بھی مختار ہیں۔

منشی معشوق علی مختار ساکن موضع والی پرگنہ پندراج

یہ بھی دو وزن مدھونی کے مختار ہیں آدمی شریف اور عزت دار ہیں تحریک انفر و آمدنی اچھی ہو۔

کنفیڈنس ورت واس کالیٹ پر موتہ مختار ساکن موضع سوتالی پرگنہ جریل

یہ مختار قوم کے شریف ہیں زمین و ضابطہ جانتے ہیں سچا آدمی اچھی طرح کرتے ہیں۔

منشی لال سبازی لال کالیست سیربانتب مختار ساکن موضع کوپلی سرگنہ نان پور
یہ ہوشیار کار گزار چالاک ضابطہ دان مختار ہیں سوال و جواب بڑی محنت سے کرتے ہیں
آدمی شریف ہیں۔

منشی رام بلجہ سماے مختار ساکن موضع مہون سرگنہ جریل
اچھے مختاروں میں سے ہیں شریف و نجیب و عزت دار ہیں پیشہ مختار کاری کا قانون اور
ضابطہ کے ساتھ انجام کرتے ہیں۔

شیخ فیاض الدین مختار ساکن موضع اسرہا پرگنہ

شریف اور ضابطہ دان محروم مختار ہیں۔

منشی گور سہاے لال مختار ساکن ضلع ٹپنہ

یہ بھی شریف اور نجیب و آئین دان مختار ہیں سوال و جواب اچھا ہے۔

مختار ان ڈویژن تاج پور ضلع درہنک

منشی محبوب علی مختار ساکن موضع کوٹری پرگنہ سرسیا

مرد شریف و نجیب و مروت دار و ذی عزت خوش تقریر و خوش بیان ہیں مختار کاری
اکو بہت اچھا فروغ ہے۔

منشی فخر الدین حسین مختار ساکن موضع ابابکر پور سرگنہ لہارہ

آدمی شریف اور نجیب خوش بیان و خوش تحریر ہیں پیشہ مختار کاری کا ڈویژن تاجپور میں
کرتے ہیں مختار کاری سے انکو فروغ ہے۔

محمد جان مختار ساکن موضع بٹنہ

ابتر اسے قیام ڈویژن تاجپور سے مختار کاری کرتے ہیں نجیب ہیں جہاں قیام ڈویژن

منشی صدر الدین مختار شاہ کن موضع بکنولی پرگنہ ابدارہ

مختار کاری انکی اچھی ہر آدمی لائق اور شریف ہیں۔

معذرت منجانب مؤلف

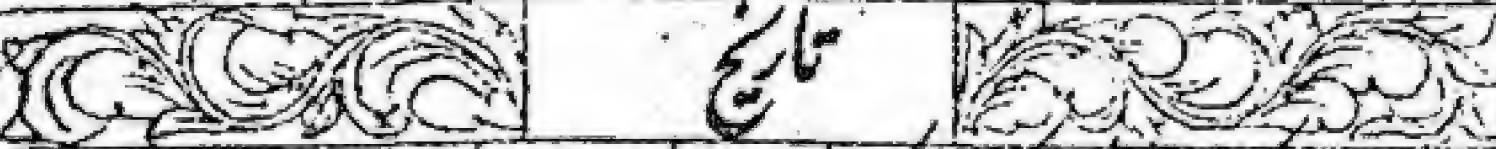
اگر راقم نے بسبب لاعلمی و ناواقفیت و عدم تحقیق حالات و سہو کے کہ ہوازم سے بشریت کے جو کسی خاندانی و ذی عزت و اہل شرافت و نجابت عند و مسلمان کا ذکر اس کتاب سے متروک ہو گیا ہو یا کسی عالم اور پندت اور حکیم اور پند اور کبیر کے علم کا تذکرہ و ابھوت یا کسی درجہ و طبقہ کے زہید اور دیگر اہل کار و دلا و مختار کے حالات لکھے نہ گئے ہوں تو وہ لوگ ایسا نہ سمجھیں کہ راقم نے ان کے حالات کو بسبب تنہی و امانت و کم نامگی و کم علمی و ان کے نہیں لکھا ہے بلکہ ان لوگوں کو ضروریہ تصور کرنا ہو گا کہ ان کے حالات سے راقم کو اطلاع نہ ہوئی اور بھی واضح رہے کہ اس کتاب کے دیکھنے والوں کو ضرور خیال کر لینا ہو گا کہ جو لوگ اس کتاب میں مذکور ہیں انہیں پر شرافت و نجابت و عزت دار خاندانی ہونے کا انحصار زمین صحریہ بلکہ ہم گمان کرتے ہیں کہ بہت سے بندگان خدا اس ضلع میں ایسے ابر و دار و صاحب علم ہونگے کہ بسبب نہیں معلوم ہونے ان کے نام و نشان کے راقم کو ان کی حالتوں سے خبر نہیں پھونچی اس واسطے وہ لوگ نہیں لکھے گئے کوئی دانشمند آدمی اس کتاب کا دیکھنے والا ایسا تصور نہیں کر سکتا ہے کہ جو لوگ اس کتاب میں سے نہیں گئے ہیں وہ شریف یا ذی عزت یا ذی علم اور صاحب لیاقت نہیں ہیں اس کتاب کے مضمون کی سوا کسی خاندانی و ذی عزت آدمی کے عزت کے چراغ روشن نہ ہو گا چنانچہ نام اس کتاب سے متروک ہو گیا ہو گا کہ ان کو سکتی ہے اور جن خاندان سے ان میں سے کسی ایک شخص کا نام اس کتاب میں لکھا ہے وہ اور علمی و شرافت

و نجاست و معالی بنامان ہوئی و ادنیٰ لئی ہو تو یہ ضرور سمجھ لیا ہوگا کہ اس خاندان کے
سب لوگ غرت دار و شریف و معالی بنامان ہیں مگر بیاقت ذاتی و علمی میں برابر نہیں ہو سکتے ہیں

واضح رہے کہ یہ کتاب پچیس ماہ صیت ۱۲۸۷ھ الفصلی اور پیرز دسم ماہ ربیع الثانی ۱۲۹۱ھ ہجری
اور ۱۳۱۰ھ مارچ ۱۲۸۷ھ بخسوی و شروع ۱۹۳۷ھ سمیت ۸۰ سالہ روزگار شنبہ یعنی
یوہ کو چار گھنٹہ کی دان باقی رہے ختم ہو گئی۔ تاریخ اتمام کتاب ہذا الراتمہ

ہوئی تاریخ کی جب فکر مجھ کو	طبیعت کو نہایت تھی اود اسی
دیا ہاتھ نے یہ قدر کہ فطرت	سن فصلی پر بارہ سو ستاسی

تقریباً یہ قلم مولوی محمد مرشد حسن متخلص بہ کامل (۷)

یہ تاریخ تفسیری بابو ساری لال فطرت کی سیری نظر سے گزری ہے اس کا لفظ الفاظ بہتہ ہے
انتہائی دیکھا پڑھا البتہ یہ کتاب بے نظیر باعتبار سفاہین روشن کے آفتاب ہے نہ
لا جواب ہو جو کچھ حال اس کتاب میں لکھا ہو تحقیقی ہے تصدیقی ہے مبالغہ کو دخل نہیں
راست راست مضمون سے معمور ہے افراط و تفریط سے دور ہے قسط و قطر و جمع کر کے
دریا بہایا ہے ڈرو ڈرو فراہم کر کے آفتاب بنایا ہے اس آفتاب کی روشنی میں ترست
کی تمام سہ زمین نظر آتی ہے ہر مکان مختلف کی صورت دیکھی جاتی ہے جس مقام میں
راجاؤں کی ریاستوں کا بیان ہو قابل اذعان ہو جہانگیر ابن علم و ہنر کا تذکرہ ہے سچ ہو
دفعہ بفرغ سے دور ہے جس جگہ اہل ولایت و کرامت کا تذکرہ یا ذکریم ہے صحیح تر ہو
بجا ہو قابل تسلیم ہے جس مقام میں جہانگیر کی شرح ہے جیسا کہ ہوا واقعی ہو غرض

نزویک ہو جانیک نجابت و شرافت کا بخیون و شرفیون کی بیان ہو درت بہت ہو
 جس زمیندار کی جو کیفیت لکھی گئی ہو اسکی حقیقت لکھی گئی ہے وکیل و مندر کے حالات میں
 زیادت یا قلت نہیں کی گئی ہے الغرض یہ کتاب اتنا ہے انتہا تک صحیح و عبارت میں اگرچہ
 عربی و فارسی و ہندی کی مختلف زبانوں کے الفاظ لکھے گئے ہیں مگر یہ ہے سہاوت
 بیانی اسلئے قصداً اختیار کیا گئی ہو کہ عام لوگ آسانی سے سمجھیں اگر عبارت گہن ہو تو یا نہیں
 خاص محاورے و طبعی و لکھنے کے رعایت کی جاتی تو اس ضلع کے لوگوں کی سمجھ میں نہیں آتی
 آج تک کسی شخص نے قدما سے تربت کے حالات میں ایسی منسل تاریخ نہیں لکھی ہو ہماری
 دانست میں یہ کتاب ایک آئینہ ہو جس شخص کو تربت کے حالات دریافت کرنی ہوں اس
 کتاب میں دیکھ لے نقد شرافت و نجابت و علم و جوہر و البت و قدرت و
 عزت کو پرکھ لے ہم دعا کرتے ہیں کہ خداوند کریم مصنف کو خیر دے اور اس کتاب
 کو ایسا اثر قبولیت عطا کرے کہ ہر شخص کو اس کے دیکھنے و پڑھنے کا ذوق ہو شوق ہو و قلم
 السطور نے اس تاریخ کی فی البدیہہ یہ تاریخ لکھی ہو۔

تاریخ	تاریخ
کوششون سے جو حال تربت میں میں نے دیکھا جو اس کو تا آخر لکھی تاریخ میں نے اسے کامل	لکھی فطرت نے ایک کتاب خبر اور طبع کیا پنج سے حجاب خبر سے یہ تاریخ آفتاب خبر
تقریباً چک پد قلم مولوی عبد الودود خاکپاے سخنوران کامل سید عبد الودود سہل ارباب تاریخ دنیا فرد سندا و زہر کا شائق برائیل نشر کوپا سبب یعنی مخزن جو درت بہت بہت ہو بہا یہ حال	تقریباً چک پد قلم مولوی عبد الودود خاکپاے سخنوران کامل سید عبد الودود سہل ارباب تاریخ دنیا فرد سندا و زہر کا شائق برائیل نشر کوپا سبب یعنی مخزن جو درت بہت بہت ہو بہا یہ حال

فطرت نے یہ کتاب لا جواب مسمیٰ تواریخ الفطرت خلع تربت کے احوال میں بہت خوب لکھی ہے
 یہ تو یہ ہے کہ ایسی تحقیق اس طرح کی تدقیق کہیں دیکھی نہ تھی ہے جہاں کہیں دلائل عقلی کی طرف
 توجہ فرمائی ہو وہیں کامل کی رسائی سے انتہا کو پہنچائی ہو تحقیق بیان حسن زبان جو کچھ اس
 فن کی کتابوں میں درکار ہو اس سے زیادہ کچھ موجود ہے فقہ حکایت انور وابت ہا کل
 مفہود ہے اور لطیف یہ ہے کہ اپنے سیدھی سادھی اور دو میں رقم کیا ہے سلاست بیانی طلاقت لسانی
 کو متروک کھلم کیا ہے کوئی صاحب یہ تصور نہ کریں کہ اسکے وطن مالوت کا احوال ہے بصدق معص
 خار وطن از سنبل وریحان خوشتر ہے صرف تعریف کا خیال ہے ارباب نظر و نگاہ لیں خود کتاب شہ
 بیان سے شیر اصدق و کذب اس سے عیان ہو حق تو یہ ہے کہ ان تھوڑے دنوں میں
 اپنی کوشش میں سے اس کتاب کا انجام کیا اگر نظر غور سے دیکھتے تو کیسا کام کیا ارباب قطعہ
 تاریخ پر تقریباً کو تمام کرتا ہوں المدحسن قبول عطا کرے بدعا اختتام کرتا ہوں۔

تاریخ	تاریخ
واہ احوال میں کیا تربت کے فکر تاریخ جو سہل کو ہوئی	لکھی فطرت نے غرائب تاریخ کسا ہاتھ نے عجائب تاریخ
تقریباً چکیدہ قلم منشی سخاوت علی وکیل عدالت منصفی درجہ یکہ	تقریباً چکیدہ قلم منشی سخاوت علی وکیل عدالت منصفی درجہ یکہ
میں منت بابو بہار لال فطرت ام کہ یہ تحریر کتاب تواریخ الفطرت قلم برداشتہ و برگردن ترتیباً بار احسان خواش گذاشتہ ہر ہر لفظش راتما شاگردم و ہر ہر نقطہ اش دینہ نش دا واقعی در احوال این دیار دفتر است لا جواب وجہ انکشاف رویداد این دیار عجیب کتاب انجہ کہ واقعات تاریخیت قابل تسلیم است و ہر چہ کہ در اوصاف ساکنان این ضلع است نہ از روایات است بلکہ براس انہا سند سے عظم ہمد و جہا بر مختش کہ عجیب و رشتہ	میں منت بابو بہار لال فطرت ام کہ یہ تحریر کتاب تواریخ الفطرت قلم برداشتہ و برگردن ترتیباً بار احسان خواش گذاشتہ ہر ہر لفظش راتما شاگردم و ہر ہر نقطہ اش دینہ نش دا واقعی در احوال این دیار دفتر است لا جواب وجہ انکشاف رویداد این دیار عجیب کتاب انجہ کہ واقعات تاریخیت قابل تسلیم است و ہر چہ کہ در اوصاف ساکنان این ضلع است نہ از روایات است بلکہ براس انہا سند سے عظم ہمد و جہا بر مختش کہ عجیب و رشتہ

و ہزار آفرین بر ہمیش کہ انجمن گفتہ و درست گفتہ حیرانم کہ چہ کار کردہ کوئی کہ گوئے سبقت
از علیسان خویش برودہ اکثر کتب تاریخ را راقم السطور کمترین از لی سخاوت علی ہم دیدہ
لیکن طریقت از ہر یکی جداگانہ نظر کردہ اگر گاہے نہ شنیدہ ذات بزرگ مصنف دایم فیضہ شتم
است در بلاد ہندوستان و طبع رنگینش ہم رنگ لالہ درین مکتبستان بجز ان ہر چہ در
وہ غش گویم از ان مدح ممدوح نمی شود پس درین بیان زبان کشائیم کہ سزد
کہ جرم این مصرعہ را مصرعہ خاموشی از شناسے تو حدے شناسے تست بہ صدق
خویش میکنم و قطعہ تاریخ بطور مدیہ اجاب پیش۔

تاریخ	کتاب
بہار طلال فطرت کرد تصنیف چو کردم فکر بہر سال فصل	لا جواب از خواہش دل شہ تاریخ او منظور کامل
دیگر	دیگر
گفت بجز بیان بہار طلال کرد تالیف تازہ تارہ نخی سال تاریخ او شد پیدا	از کرامات مرشد کامل یک زمانہ براسے اوسایل از کرامات مرشد کامل
دیگر	دیگر
و او چہ تاریخ بدیع و صبح بانت غیبی سہ سست بہن	کرد رقم فطر سہ سہ سہ گفت کہ تاریخ عدیم الشہان
تاریخ تصنیفی مولوی عبد نہب معتبر بہر در سلم تاریخ	تاریخ تصنیفی مولوی عبد بہار طلال شہ کرد و نامہ

ذبح خستہ تاریخ چو جُستہ

بہار گلشن فطرت شدہ نام

تاریخ تصنیفی مولوی محمد عباس علی شریستہ دار عذالت

تصنیفی در ہنگ متخلص و مشتاق متوطن قاضی اور پر گنہ چور
ضلع شاہ آباد

فطرت خوش بیان چو شد فی الحال
بہر تاریخ او چہ خوش مشتاق

فمنہ سبج ترانہ ترتیب
گفت نیکو فسانہ ترتیب

و دیگر

و دیگر

جو دت طبع چن تقاضا کرد
بہ و فوراً در از مشتاق

شد مرتب ز فطرت این تاریخ
گشت تاریخ او نیکو تاریخ

و دیگر

و دیگر

شدہ آئینہ ترتیب مرتب
شد اور افش تہ شاگاہ عالم
بہر دستے بہار سنبستان
ہمہ پوست صفت از جان خردار
پے تاریخ سہاگ گفت مشتاق
وزان پس خبر نماز فطر طہرت

بہ بین گلدستہ اخبار ترتیب
ز حسن شاہد از کار ترتیب
شگفتہ ہر طرف گلداز ترتیب
خوش این گرمی بازار ترتیب
ز دوستی دلدی اخبار ترتیب
کہ این فیروزہ کے سہ کار ترتیب

ای نفس سنجان نامہ
بہ ترتیب بہار گلداز ترتیب

تاریخ تصنیفی بابو بدری ناٹک برادر خرد حقیقی مؤلف تاریخ ہندوستان

ملک ہندوستان کی تاریخ

دوستوں کے یہاں کتاب خیر

لکھری تاریخ ہندوستان کی تاریخ

ملک ہندوستان کی تاریخ

دوستوں کے یہاں کتاب خیر

لکھری تاریخ ہندوستان کی تاریخ

تفاریض و تواریخ از شاہجی انکار کوہر بار شعر اس کے نامدار
وفضائے باوقار شعر لکھنؤ و راج کتابی مؤلف کتاب ہند

تقریباً ۱۰۰۰ سال پہلے جو اہر سلاک و سیریل نے تھیں مخور جاو و تقریر
رشتہ نظامی و جامی منشی محمد عبدالصمد صاحب حضور بلگرامی الی
خیر خواہ انام جو اسٹ سکریٹری انجمن فاد نام او وہ واقع لکھنؤ

صد آفرین ہے اوس فرید گار گلزار آفرینش کو جس کے خیال قدرت کا ٹوٹا ہوا
ایک زرد بوٹا آفتاب عالم تاب ہے۔ اور ہزار تحسین ہے اوس پروردگار ارباب
دانش و بندش کو جس کے کارخانہ صنعت کا ایک دلی نمونہ سپر رفعت تاب ہے۔ اوس ہی ہادی
مطلق نے طریق تمدن اور تدبیر منزل کی راہ آوارگان وادی آزادی کو بتا دی ہے
اوس ہی حکیم برحق نے سیاست مدن طرز معاشرت کی حکمت ابجد خوانان لوح نادانی کو سکھا
دی۔ اوس ہی مقنن دیوان قضا و قدر نے قوانین مصلحت قرن سلطنت جمہوری حکومت

نوعی دولت شخصی کو پابند اپنے بندگان اولو اعزم کو کیا۔ اور اوس صدر شریعت الہی نے
و بتجربہ نے سلاطین شغفتہ امین خواہین کو ہتھکن کو عوام و انام کی آسائش کا قیل اور
رعایا براہ کا کھنکھار کر دیا۔ معارک ہمدان و قتال میں اوس کے غضب سے

ہزاروں نالمان چھپے ہوئے تھے۔ تنگ تہ تیغ ہو کر جان کر ہوئے۔ اور مجھ اس
 اتفاق و اتفاق میں اس کی رحمت سے سیکڑوں زلال کشان راج راحت جو کر دشا
 خوش ہو کر دے دیکھے۔ وہی خلاق انفس و آفاق بزم کجیتی و بکا نگت میں بادہ ہدوی
 و ہدی کا ساقی ازیں۔ اور وہی منور حقیقی منتخا کون و مکان میں میزبان مادہ ام
 اوس کی تائید مزید سے ادیان دین و آئین نے آوارگان عرصہ فطالت و جالت
 کو درندگان مردم آزار کی طرح گیر گھار کر سلسلہ استحا و ویکا نگت میں جاکر دیا۔ اور اوس
 انجمن آراے کبہ و کشتی ہر ایک بے جوہر و بد گہ کی خاتم خاطر پر نگینہ عقیدت و ارادت
 کا جڑ دیا۔ اوسے باغبان کن فکان نے رنگارنگ گل بوئے چمن بہتی میں کھلائے۔
 اور اوس کے دربار دربار سے منصب گل چینی حاصل کر کے حضرت عزرائیل اس
 قدرنی چمن میں تشریف لائے۔ جنہوں نے کوئی دلربا بھول بھول کے نہ چھوڑا
 دم سحر شجر عالم میں جو گل کھلا اوسے کو لپک کر توڑا۔ اس چمن کا جو درخت بڑا بھلا بھلا
 وہی سنگ ابل کا ہون ہوا۔ صبر فنا کے جھونکے سے جو پھل سر کے بھل کچا پکا
 زمین پر گر کر فوراً تلف ہوا۔ غرض کہ یہ گلزار ناپائدار و زائل سے پامال لشکر خزان
 اس میں گل و خار طوطی و ہزار کا انجام یکساں ہے۔ لیکن جبکہ گل سر سبد علم و کمال کا
 دور و لٹا مال باد و جلال کے رنگ سے ملو تھے اونکے نام و نشان نیکی کے ساتھ
 نشانی و نشان مہر خان اعجاز بیان کی ترویج سے دفتر و تہ میں رہے۔ اور
 ان کے تکرار سے دفتر و تہ میں پڑے۔ جس کے سب سے وہ عالی مرتبت ہو گئے
 مگر غرض کہ ان کے تکرار سے دفتر و تہ میں پڑے۔ جس کے سب سے وہ عالی مرتبت ہو گئے

یسی مرے سٹون کا نوہ بے جور و تون کو ہنسائے۔ اور یہی گئے گدروں کی کہانی
 ہے جو سوتون کو جگائے۔ اسی بیود و سود کے سودے کا سودا سودا گران متاع تحقیق
 و تدقیق کے سرزمین سمایا۔ اور اسی تار و پود کے دام و دام میں پھنسا کر صید گاہ فرست
 کی پا دایوں لے کتوں کو بن دامن کا بندہ بنایا۔ اسی دل آرام ارم سے عبارت
 تو بخیر ہے جلی سے سیر کوئی دیدہ و راہل نظر نہیں۔ اور یہی نگار خانہ و لفظ پر
 جس کا ناظر بے نظیر چین ماچین کے نقش و نگار سے بخیر نہیں۔ اسی الہان جنت نشان
 کا آئینہ آئینہ تر بہت خوبت بخش دیدہ و دل ناظرین ہے۔ اور اسی آئینہ انور کا
 سکندر یا بوہاری لال فطرت سامند و متین ہے۔ جس کا جامہ بختہ مغز خامی و
 خطا سے پاک ہے۔ اور جس کے نامہ نامی کے رشک سے ہر ایک نام آور قلم و خداقت و
 ویراعت سحر محشر کی طرح گریبان چاک ہے۔ طرفہ نامہ تحقیق تمامہ اور یہ کتاب سہ طلب
 جس کا ہر صفحہ تختہ یونان کے مانند مسکن اولوالالباب ہے۔ کہیں علماء و مفسرین و محدثین
 فقہاء و فقرا ہر قسم کے ارباب کمال کے حالات کا مشرط بیان۔ اور کہیں رؤسای
 اعظم اور دبیران عظام و رقم شر سے شعری منزلت و کلا سے والا مرتبت کی وکسپ
 داستان۔ کوئی حصہ تفصیل حیوانات صحرائی وحش و طیور فقرہ زن صید فکری سے معمور
 کہیں اشجار و آثار کرامہ او وہی مٹھامیون بہ مفصل و مزیدار مذکور۔ کہیں اشعار ابدار اغراض
 بمثال کا ذخیرہ۔ کہیں تذکرہ زیادتارک سنیرہ و کبیرہ۔ کہیں عام مالکان اراضی
 و علاقہ دہان اہل دول کی حکایت۔ کہیں ملازمان و عمدہ و دران سرکاری کی
 خدمت سے بے شک و نہایت کہیں تمام صنایع و کثافت و اخراجات کے جزا سے فیہ کی تقریر
 کہیں ان کے مال و دولت کا کھانا و پینا و لباس و کھانا۔

انجام تک طلسم و یاد و کارخانہ۔ کل مخلوقات موالید ثلاثہ کا دلربا افسانہ۔ عبارت لکش
 زبان صاف۔ اپنا اپنی تذکرہ بغیر لاف و گراف اس دفتر فصاحت و بلاغت منظر کا
 تواریخ الفطرت نام ہے۔ یعنی فطرت تخلص مولف برگزیدہ انام ہے۔ جبکہ یہ کتاب شعیب
 سرابان و ابائی نوی کی طرح بن ٹھنڈا حبلہ طبع سے یکایک نکل آئی اور اس نے نظر باز بند
 حریفانِ یاد و نظر کو اپنی صورت و قریب ملاؤں میں زیب دکھائی۔ دیکھتے ہی دل ہاتھ
 سے جا مارا۔ غرض تک ہوشمندی سے بیرہوشی سے ناتار یا جب ہوش و جا
 ہر سپر کر خانہ باغ و باغ میں واپس آئے۔ اور اس ناظرہ ہر منظر نے اپنے کمرشلہ دلربا
 دکھائے تو معلوم ہوا کہ مربع نشین چار بالش سروری و سرداری صدر آرائی صفہ زرخشی
 وزروری۔ آبروی گوہر دولت و امارت۔ بحر و خار محیط شوکت و جلالت۔ شید اسی ارباب
 علم و کمال۔ قدروان فصیحی شیرین مقال۔ معدن جود و سخا۔ مخزن فیض و عطا
 جسکا نام نامی واسم گرامی مہاراجہ کچھم دیس ہے۔ اور حکا دل اخلاق منزل اور دماغ
 خورشید باغ رموز و حالت و نصفت اور اسرار تمدن و سیاست سے لبریز و پرہیز۔ اوی
 ارسطو فطرت حاتم بہت حکم حکم قضائیم سے یہ کتاب لا جواب طبع ہو کر مطبوع طبائع فاضل
 عام ہوئی۔ اور اسکے انتظام و انتہام میں جناب حافظ محمد عبدالصمد خان صاحب
 سوداگری شان سے دل سے سعی و کوشش کی۔ اس حامل کلام ربانی اور منظر
 اسرار سبحانی کی بابت و دیانت طباعی و ذہانت شعور و معروف ہو۔ ابتدا سے
 یہ صفات حسنہ و اخلاقی برگزیدہ سے موصوف ہے۔ خوش معاہدگی اور استقبالی
 سرب المثل۔ رضا جوئی۔ اور نفع رسانی ارباب ملت پر عمل۔ خداوند کرم اس کتاب کے
 سچے و خالص۔ اور باریک بینی و تحقیق کے لئے خبر ہے

اور آفات کو نہیں سے بچاؤ ہے۔ مقاصد دنی بر لاؤ ہے۔ آمین۔ ثم آمین۔

تاریخ طبع از افکار عالیہ جناب منشی محمد عبدالصمد صاحب متخلص حضور

کیا تواریخ سمجھ ان دنوں بد

طبع کی تاریخ ہے یہ اسے حضور

ایضا از مناجیح افکار جناب سید یوسف حسین صاحب قیاس لکنوی

نظر سے جو گذری یہ تاریخ تربت

مسیحی یہ سن طبع کے بے تامل

قطعہ تاریخ از شاعر مکہ وان منشی ماما پرشاد صاحب متخلص میسان

قوم کا ایستہ ساکن محلہ نویستہ شہر تلو در صفت زہر و بنیات

خوب تاریخ آپ نے فطرت لکھی

غامہ میسان پی تاریخ سال

قطعہ تاریخ طبع از شاعر شیرین مقال منشی شکر دیال صاحب لکنوی

قوم کا ایستہ ساکن محبوب گنج من محللات شہر لکنو متخلص بہ فرست

زمانے کے تاریخ ان کہ رہے ہن

جو ہے چاہ تاریخ سمت کی فرست

قطعہ تاریخ چکیدہ کھاک گہر ساک منشی دوار کا پرشاد صاحب

لکنوی متخلص بہ افق قوم کا ایستہ ساکن تلو در صفت زہر و بنیات

لکھی تاریخ خوب فطرت نے

فکر تاریخ کی گہر سے افق

تاریخ لا جواب عجیب

قلم تاراج از تاج افکار کہ بارشاعر بلاغت اثما سے منشی و نیت سے
صاحب محقق قوم کا لیت سر پر استب ساکن لکنو محلہ نور پور

نوب فطرت پر نوشت این تاریخ	طبعش از حسن مندا من در سفت
اسے محقق پے سال تالین	دل من آئینہ ترست گفت

تقریباً در محنت شرم جز مع قسطیات تاریخ طبع کتاب ہزار ششم کلاک جو اس ملک
مخور معنی شناس منشی میرزا کریم حسین صاحب لکنوی متخلص بہ

صدا و سکی کروں پہلے جو خالق کیا ہے پر نفست پیر کی پر منقبت جسد
پیر آل کی ہمدست صاحب کی تعریفین صلوات پر ان سب پر سب ہو چکا
یہ جسد لکنا ہون میں اب مطلب وہ مطلب دل یہ ہے اک روز چلا گھر سے
تخریج کی خاطر میں چوک میں جاتا تھا اک دوست سے میرے نام اوکا
عبد الصمد ہے ماجر میں وہ نامی بچن کے صالح میں جوانی میں کئے گئے یوں
مجھے تقریباً تم اک لکھ و تارخین بھی جیسے کی دو چار ہوں تو بہتر میں نے کہا
ہے کی کچھ جزو دیے مجھ کو میں لیکے وہ گھر آیا کی سیر جو پیرا و سکی دنیا کا تاشا
تھا آئینہ اسکندر کہے جو او سے زیبا کیا خوب عبارت ہے و کچھ مندا میں بنایا
تقدید نہیں بالکل گنجلک سے بہتر ہے لفظین میں کہ بولے میں جو حرف ہے
اک گل ہے نقطے میں کہ زر گل کا سنبل کی طرح رہا میں چیدہ برابر میں معنی
کے میں چل او میں ہر عنف و گلستان جو طبل کو ہے رشک اس سے گلچین کو
سد پیدا یہ باغ تروتازہ بے خوف خرم سے ہے رہتی ہے بہار اس میں
رنگین ہر اک جلد اک بولون کا ڈالی ہے ہرین سلور میں یا نری گلشن میں

ماری ہر عبارت کو بہتر ہے سمجھ سے جو اسکے مؤلف میں + بیشک مہر دان
 میں وہ ہر علم میں فی الجملہ ہے دخل ضرور اونکو + وہ لائق و فائق میں +
 وہ منشی کامل میں تحقیق بہت اچھی + تدقیق بہت مادر + کیا زور طبیعت ہر کیا قوت
 علی ہے + اردو سے معلیٰ کی + کامل ہر شناسائی + فطرت جو تخلص ہو + اور شعر بھی کہتے
 میں + باعث ہو رہی سارا + گفتگو کی محنت کی کیا + تا این کیا پہل + ہر پیش کیا اسکو + ہر
 میں راہ کی + وہ قدر شناسا ہے + ہر حوصلہ شاہو نگا + حاتم سے سخی ترہین + کمر سے
 سوا عادل + رستم سے سوا جرات + درا کا شرم باطل + درنگ کے راہ میں + میں راج
 قدیم آنکا + نام اوجھا اگر چاہو + کچھی سے ملاؤ تم + سرنگ تو ہو پیدا حب کر چکے سیرا سکی
 فرمایا کہ چپ جائے + عبدالصمد حافظ + مامور ہوئے اسیر + ذی علم و ہنر پرور +
 قرآن کے حافظ میں + کوشش سے اونھیں کی یہ + کشمیر کے مطبع میں + طیار ہوئی جھپکڑ
 ہر حرف صحیح اسکا + جو اسکو کہ دیکھے گا + وہ ہوگا بنا گستر + حاسد کی نظر سے + محفوظ رہے
 یارب + جلدی میں جو یہ سطرین + احوال میں لکھیں میں نے + جو صاحب شوق اسکو +
 کہ انصاف سے دیکھے + غلطی جو کہیں ہوگی + وہ اسکو چسپائیگا +

ایضا قسطو تاریخ

واقعات اصل سے ملو یہ سب تاریخ ہو	وہ کیا فطرت نے لکھی ہے کتاب لا جو آ
طبع کی تاریخ یہ بھی عجب تاریخ ہے	یاس کو تھی فکر اس تاریخ کی تاریخ کی

ایضاً

کو دست جو سیرا کیا کتاب مادر	یہ کتاب ترست و درنگ
مال فہرست بہ عیب کی فہرست یاس	یہ کتاب ترست و درنگ

قطعه تارخ از شایخ افکار شاعر عالیجا اندان نواب مهدی حسن خان
عرف بنو صفا نعت شاکر و رشید حکیم میر ضامن علی صفا جلال لکنوی

چپ کے اس آئینہ تربت کا ہی	نام روشن ہو گیا با آب و تاب
فکر سال طبع میں دل لے لے لے	لکھ دو رفعت خوب نادر ہے کتاب

ایضاً نسخہ کلک شاعر ذی استعداد صاحب ہنر و کامیابی ہمارے
صاحب تمام کا نیتہ یکسہ پینہ ساکن محکمہ تولید میں حالات شہر لکنو

آپ نے اسے فطرت مالی دماغ	خوب لکھا نسخہ تارخ ہے
مشکل تحقیق نہ آسان ہو کیوں	عقدہ کشا نسخہ تارخ ہے
بہر تفتی دل در دست	غم کی دو نسخہ تارخ ہے
تشنہ لب آب فرد کے لیے	آپ بقا نسخہ تارخ ہے
صورت آئینہ اسکندر ہی	جلوہ شایخ نسخہ تارخ ہے
کیوں نہ پہلے ہو لے درخت سخن	آب و ہوا نسخہ تارخ ہے
پر پڑتا ہے جو کتاب ہے مباحثہ	واہ یہ کیا نسخہ تارخ ہے
جس نے نظر کی ہوا اسپر فدا	شان خدا نسخہ تارخ ہے
تھی جو شاعت کی متناتجھے	خوب چپا نسخہ تارخ ہے
لکھ دے تمنا یہ دو تارخ طبع	باغ رضا نسخہ تارخ ہے

قطعات تارخ از طبع نقاد صاحب عقل و خرد جناب قاضی محمد عبد الصمد
خالص صاحب سوداگر حکیم غیرہ و ششم طبع کتابت اکھ فاضل و صمد ہر دو تخلص دارند

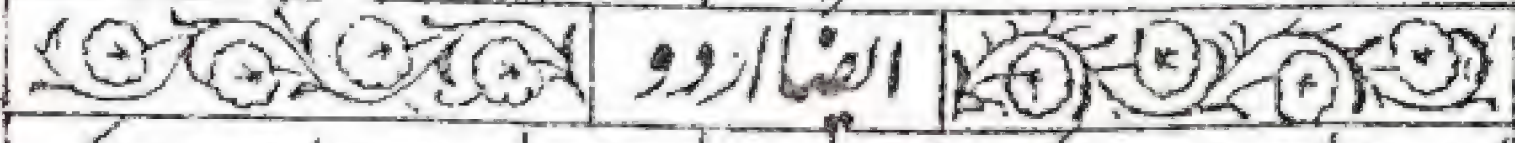
نوشہ اللہ این پر نیتہ طبع شد با صفا	گوئی ہر صفا میں آئینہ اسکندر ہی
-------------------------------------	---------------------------------

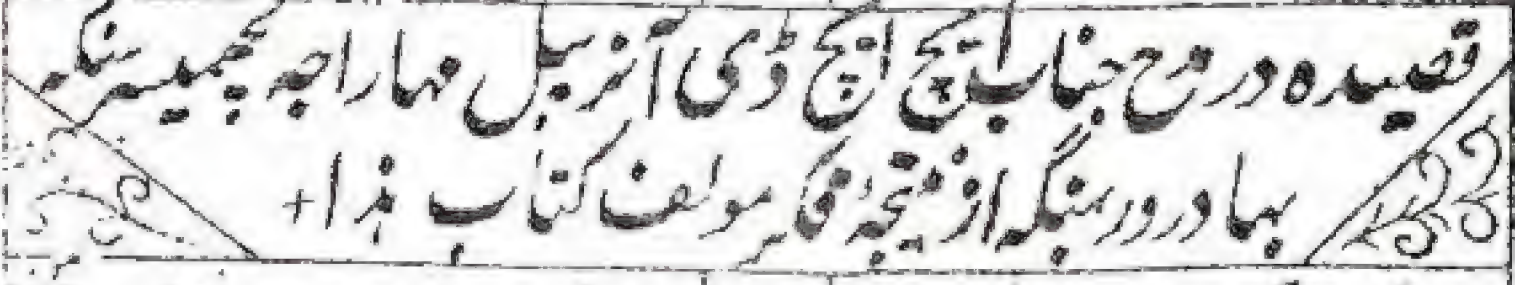
یا بگویم جام جمشید است که سر حدیث ستیا احوال تربت جلوه گر شد اندران از بیماری لال تخلص به قدرت این کتاب فکر او شد آبروی گوهر علم و کمال + جمع کرد او اندرین نسخه تحقیق انم در سواد او بیاض آب و ناب حسن طبع الغرض چون ختم شد طبش ز شی این حقیر گفتم از روی حساب این مصرع تاریخ او	صورت حال جهان روشن چو منور پرز صدق و خالی از کذب جشوا آمد بری شام عادل بود بر فطرت و دانشوری ذهن او شد جوهر بیان سخا را جوهری حال تاریخی تربت از پله یاد آوری پر صنیا بهیناست زیر گنبد نیلوفر حسب خاطر خواه ارباب صناعت پروری جام جمشید است یا آئینه اسکندری
--	---

شده مطبوع این تاریخ تربت صدر این گفت زه تاریخ طبش -	چو فطرت را خدا بخشید تو فوق + که جام و جادو محقق و تدقیق
--	---

کیا صفائی سے مولف نے لکھی جو یہ کتاب طبع کے سن کی جو فکر تھے اسی لحاظ	نام آجائے جهان آئینہ تربت کہ لائق ویر ہے بان آئینہ تربت کہ
--	---

جمال گل ترقی بر تو طبش پر مسرت مین اداسے نوجوانان چمن نمک جھک شہ نیمہ نگینہ و این پس بی بارغ عام مین	چمن فصیح بار بارغ سے ہر خوش تربت خوشی سے ہول پور میں دل میں تربت و بان نازک پس سے مین خوش تربت
--	--

بہار باغ نازن ہے جمال ہر گل تر پر
مزا لیتی ہے بلبل و حسن گل کا ہر عست
بہار باغ پر کرتا ہے صد قے پول زربنا
گلے ہیں شاخ نخل گل میں جہولے غنچہ تر کے
محبت کی نثر سے دیکھتی ہو گل کو ہر بلبل
لگاؤٹ کرتی ہو باو صبا نثر کے شبنم سے
ادھر سبزے پر طوطی ہو لہا لوٹ اور ادھر بلبل
بہار باغ سے اپنا جو دل مسرور ہو فطرت

عروسان بہار می ہیں شرابور اپنی نکت میں
چمکتی ہے گل ہر پول کی نرگس ہر تر میں
صبا جا رو بے بجائی ہو حسن باغ و خلوت میں
لگائی ہو صبا ہنگام در عنادل میں نثر میں
رحمی ہیں شادیاں گزیر میں مچھن میں عشرت
دربان غنچہ گل ہیڑیں گانا ہو دہر پت میں
ترابی ہے جمال ہر گل ترکی محبت میں
نو کیے اور کچھ اشار نر با ص دخت میں

مطلع

رعیت پروری سکین نوازی ہو طبیعت میں
رحیم ایسے کہ جب حاضر ہوا دشمن تواضع سے
میں ایسے کہ مجرم پر ہی غصہ تک نہیں آتا
نہیں کا لفظ بولے سے ہی ہونٹوں پر نہیں آتا
نظیر و مثل اپنا وہ نہیں رکھتے ہیں دنیا میں
بلندی کا جو ہو مضمون کہیں بابا نہیں جاتا
ہزاروں آدمی کی پرورش ہو ذات والا کے
نظیر اپنا نہیں رکھتے ہیں مشرق میں مغرب میں
یہ عالم آپ کے نورِ ریاست سے سدر ہے
نہایت ایک چوٹی کی رودار کہتے نہیں ہر گز

طیب درو مندان ذات والا ہو حقیقت میں
مثال دوست او سکولے لیا دامن شفقت میں
اگر آتا ہے رچاتا ہو آغوش مروت میں
طلب سے کیا جو کچھ دیا جو ش سخاوت میں
ریاست میں مروت میں سخاوت میں شجاعت میں
گراؤنگ میں اور آپ کے بام عمارت میں
بہ کہتے ہیں لاکھوں آپ کے نخل حمایت میں
مثال دیکھتا آپ میں برج شرافت میں
کہ شش مہر دشمن آپ میں چرخ ریاست میں
مہر نگر کرتے رہتے ہیں سانگی محبت میں

رہے شعر و ن کا سودا شاعر و نکی طبیعت میں
اشرا و سر و کی انفت کا تا قمری کی فصاحت میں
ترقی ہو ہمیشہ عمر میں دولت میں جہت میں
زہے قسمت اگر مقبول ہو بزم کرامت میں

نمبر	فصل	صحیح	غلط	صحیح	غلط	صحیح	غلط	صحیح	غلط
۲	گورنر	۹	۸	راجہ ہر سو دیا	۲۲	۱۳	سنکرت	سنکرت موخر	صحیح
۳	مطابقت	۱۳	۹	۱۳	۲۴	۱۲	برہما رنگ	برہما رنگ	صحیح
۴	سال	۱۹	۲۵	۲۲	۱۲	۱۲	ہزار	لاکھ	صحیح
۵	اہل	۱۴	۱۴	چونتیس	۱۸	۱۸	۱۲	۱۲	صحیح
۶	راجہ میت	۱۱	۱۵	۱۲	۱۹	۱۹	۱۹	۲۹	صحیح

۱۰۲۹	بیان کرن	بیا کرن	۵۷	۱	مندیکے	مندیکے	۱۷	۱۷	نسبت	نسب
۵۲	۱۳	دس	۵۲	-	بوجا	بوجن جا	۵	۵	لگا	لگے
۵۳	۱۲	رودرن	۵۹	۲	زنگ پور	لنگ پور	۵	۵	مرکان	شرکان
۵۴	۵	مدبولی	۶۵	۱۵	بار	بار	تسمت			

۱	مهر شکر	سنگری	۱۱	پن	پی	۲	جو فوراً	جو فوراً
۳	کون	کون	۱۲	سنگری	مستغنه	۴	نارنگی	درین
۵	جعد	چند	۱۳	کیس	کسیل	۶	عینی	عینی
۷	لو	گر	۱۴	سیکری	سیکری	۸	خوشی	خوشی

صفحہ	فصل	صفحہ	فصل	صفحہ	فصل	صفحہ	فصل
۱۳۶	۳	اور کسی	اور کسی	۱۲۴	۱۲۴	۱۲۴	۱۲۴
۱۳۷	۴	کی	کی	۱۲۵	۱۲۵	۱۲۵	۱۲۵
۱۳۸	۵	اوس کی	اوس کی	۱۲۶	۱۲۶	۱۲۶	۱۲۶
۱۳۹	۶	دیکھو کو	دیکھو کو	۱۲۷	۱۲۷	۱۲۷	۱۲۷
۱۴۰	۷	جہا	جہا	۱۲۸	۱۲۸	۱۲۸	۱۲۸
۱۴۱	۸	استاد	استاد	۱۲۹	۱۲۹	۱۲۹	۱۲۹
۱۴۲	۹	ہو سیں	ہو سیں	۱۳۰	۱۳۰	۱۳۰	۱۳۰
۱۴۳	۱۰	راجہ بل	راجہ بل	۱۳۱	۱۳۱	۱۳۱	۱۳۱

ایضاً حصہ چہارم

۱۴۴	۱۱	دل سنگ	دل سنگ	۱۳۲	۱۳۲	۱۳۲	۱۳۲
۱۴۵	۱۲	سیاہی	سیاہی	۱۳۳	۱۳۳	۱۳۳	۱۳۳
۱۴۶	۱۳	دو تین	دو تین	۱۳۴	۱۳۴	۱۳۴	۱۳۴
۱۴۷	۱۴	گوپال داس	گوپال داس	۱۳۵	۱۳۵	۱۳۵	۱۳۵
۱۴۸	۱۵	بہنگ	بہنگ	۱۳۶	۱۳۶	۱۳۶	۱۳۶
۱۴۹	۱۶	پوستے	پوستے	۱۳۷	۱۳۷	۱۳۷	۱۳۷
۱۵۰	۱۷	نسل	نسل	۱۳۸	۱۳۸	۱۳۸	۱۳۸
۱۵۱	۱۸	دلے	دلے	۱۳۹	۱۳۹	۱۳۹	۱۳۹

شاہد احمد و المند کہ کتابت باہتمام راجہ رحمت ربابہ محمد عبداللہ صاحب
علیہ التعلیٰ و دربر کشیدہ موجب نبساط خاطر باطلین گردید

۱۵

اعمال

منع بکرا من بیان

سے کتاب میں کمال تحقیق و تحقیق معراج

میں بحالیت و اور کمال میں مالیت میں راقم

کے نامہ صرف ہوا ہے اسے شاعرانہ شائستگی کے ساتھ

رہا ہے اس کے شاعرانہ اسد کے کوئی صاحب وں اجازت

راقم کے اس کتاب کے حوالہ میں کہ جو مالیت کے

موقوف ہے ان سے دست و رخ مشلوب ہوں

میں اس کتاب کے قلم کار ہیں

ہمدانی الی قوت و کمال عدالت میں

وہ جس کے قلم سے